СТО ГОДИНИ
ОТ РОЖДЕНИЕТО
НА Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ
(1907-2007)

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

СТО ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА

Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ

(1907-2007)

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ШУМЕН

Редакционна колегия:

Проф. дин Иван Йорданов *(отговорен редактор)*
Д-р Женя Жекова
Д-р Тодор Тодоров
Мария Георгиева

Сборникът е издание на международният симпозиум, посветен на 100-годишнината от рождението на д-р Васил Хараланов, проведен в Шумен на 13-15 септември 2007 г.

Издава се с конкурс на Общински фонд „Култура" към Община Шумен

Proceedings of the International Symposium, Dedicated to the Centennial of the Dr. Vassil Haralanov, Held in Shumen in September the 13th-15th 2007

Published by competition of the municipal fund "Culture" – Shumen Municipality

© Регионален исторически музей – Шумен, *издател*
© Иван Йорданов, *редактор*
© Автори

Подготено за печат от Craft House Bulgaria Ltd
Отпечатано в България от UPU-Design Ltd

ISBN 978-954-92081-2-2

Шумен 2008

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение 9

Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ – ЛИЧНОСТ И ТВОРЧЕСТВО

Женя Жекова (Шумен), Иван Йорданов (Шумен)
Васил Хараланов – личност и творчество 13

Бисера Томова (София)
Професор Тодор Герасимов и сбирка д-р Васил Хараланов 19

Василка Герасимова (София)
Писмата на д-р Васил Хараланов до професор Тодор Герасимов 25

Женя Жекова (Шумен)
Нумизматичната колекция на д-р Васил Хараланов в Шуменския музей 29

Иван Йорданов (Шумен)
Печатите от колекцията на д-р Васил Хараланов 37

Васил Хараланов † (Шумен)
За паричното обръщение в стария Шумен 55

СФРАГИСТИКА

Рашо Рашев † (Шумен)
Златните пръстени с кръстовидни монограми от Малая Перешчепина: последните четения и интерпретации 67

Казимир Попконстантинов (Велико Търново)
Печати на багатури или печати на престолонаследници? 75

John W. Nesbitt (Washington)
An Unpublished Lead Seal of Tsar Peter I (927–969) 89

Тодор Тодоров (Шумен)
Владетелският статут и титла на цар Петър I след октомври 927 година: писмени сведения и сфрагистични данни (сравнителен анализ) 93

Andreas Gkoutzioukostas (Thessaloniki)
Published Lead Seals Concerning *Quaestura Exercitus* 109

Werner Seibt (Vienna)
Byzantine sigillography and Bulgaria – a symphony with surprises 119

Jean-Claude Cheynet (Paris)
L'aristocratie Byzantine en Bulgarie, principalement d'apres les sceaux (XIe-XIIe siecle) 123

Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt (Wien)
Gelesenes und geschriebenes. Zur interpretation Byzantinischer bleisiegel aus Bulgarien. Der familienname Pegonites 133

Станислав Иванов (Шумен)
Новооткрити моливдовули от разкопките на Дворцовия площад в Плиска 137

Мариана Минкова (Стара Загора)
Нов оловен печат на Йоан севаст и велик доместик на Изтока и Запада (XII век) открит в Берое 147

Николай Кънев (Шумен)
Новооткрит севастократорски оловен печат от територията на Централна Северна България 153

Ioannes Leontiades (Thessaloniki)
Well- and less known family names on byzantine seals 163

Мирко Робов, Йордан Алексиев (Велико Търново)
Булотирион от култовия комплекс при с. Воден, Бургаска област, България 169

Валери Степаненко (Екатеринбург)
К иконографии изображений печатей кесарей в Византии IX-XI вв. 181

Елена Степанова (Санкт Петербург)
Печати Крыма из коллекции Н.П. Лихачева 187

Николай Алексеенко (Севастополь)
Новые находки византийских печатей в Херсоне (из состава архивного комплекса моливдовулов) 195

Rossina Kostova (Veliko Turnovo)
Space and Power on the West Black Sea Coast late 10th to 12th c.: the Sigillographic Evidence 207

Béatrice Caseau (Paris)
L'iconographie des sceaux apres la fin de l'iconoclasme (IXe-XIe S.) 225

Илия Илиев (София)
Кореспондентите на Теофилакт Охридски според печатите от България 233

Michael Jeffreys (London)
A Possible On-ine Future for Sigillography 241

Christos Stavrakos (Ioanina)
The Donor Inscriptions of Panagia Molybdoskepastos and Saint Paraskevi of Vikos in Epirus 249

НУМИЗМАТИКА

Иван Карайотов (Шумен)
Тетрадрахми на Месамбрия и Одесос, публикувани през последните години 261

Боряна Русева (София)
Петнадесет златни статера от колекцията на ***НИМ*** - фрагмент от разпиляно съкровище 277

Атанас Койчев (София)
Препечатани сребърни монети на Сараток и Котис, сечени в Маронея 285

Георги Дзанев (Разград)
Нов екземпляр от дискусионния монетен тип „Котис с Рескупорис" 305

Радослав Гущераклиев (Ловеч)
Монетите на Анхиало в находки от Ловешко и от Северна България 315

Петър Бънов (Плевен)
Съкровище антониниани и фолиси на фона на колективни находки от Плевенско 333

Дочка Владимирова-Аладжова (София)
Непубликувани екзагии от античната Германия и тегловните стандарти през V-VII в. 343

Павел Георгиев (Шумен)
Калъп за монетовидни знаци (брактеати) с псевдокуфически надпис от Плиска 353

Ivelyna P. Kyutchoukova (Fribourg)
Les *regalia* des Paleologues d'apres l'iconographie (essai d'une étude comparative des témoignages de la peinture murale, de l'enluminure et de la numismatique) (1258-1453) 365

Владимир Пенчев (София)
Златен медальон – монета на град Хамбург (1681 г.) 385

Христо Харитонов (Велико Търново)
Търговски и сарафски уред за разпределяне и броене на монети 389

VARIA

Стела Дончева (Шумен)
Новооткрити печати със зооморфни изображения – за тяхното производство и начин на употреба 401

Катерина Венедикова (София)
За жезлите и бастуните на шейховете и дервишите и няколко предмета от колекцията на д-р Васил Хараланов 413

Мариана Игнатова (Шумен)
Дръжки от дервишки бастуни или късносредновековни бойни чукове 433

Съкращения/Abbreviations 437

ОБРАЗИ/ILLUSTRATIONS 439

Д-р Васил Стефанов Хараланов
(1907–2000)

ВЪВЕДЕНИЕ

Идеята за организирането на Симпозиум посветен на д-р Васил Хараланов се зароди отдавна, още когато той беше жив. Но осъществяването му стана реалност, едва няколко години след като д-р Хараланов си отиде от този свят. Стогодишнината от неговото рождение бе поводът за реализация на замисъла. Когато взехме решението за провеждане на научен форум, много хора отрекоха тази проява и дори ни упрекнаха. Мненията се разминаваха поради факта, че самият Васил Хараланов не би желал такова честване – нито приживе, нито след смъртта му. Той многократно е заявявал решението си, да не допуска внимание към личността си и към своята колекция. На това се основаваха крайните мнения, че не трябва да се излага повече на показ името му. А според нас именно Васил Хараланов и неговото име трябваше да стоят в центъра на научната проява, защото целият му съзнателен живот бе посветен на една страст поддържана неотклонно през годините – към монетите и към миналото на родния край. Тази страст намира материализиран израз в сформирането на най-голямата нумизматична колекция в България. След нейното насилствено отнемане и жестоко ограбване, тя бе приютена в Шуменския музей – там, където е смятал да я завещае самият Хараланов след като привършат земните му дни. Въпреки че този „дарителски“ акт се случва много по-рано от предвижданията на доктора (11.03.1971 г.), думите в дарителския документ изразяват неговите истински, непроменени от преживяното чувства – любов към родния град и неговото минало.

Благодарение на усилията на организатори и участници идеята се осъществи. Международният симпозиум, посветен на 100 годишнината от рождението на д-р Васил Хараланов се проведе в град Шумен, в дните от 13 до 15 септември 2007 г. Организатори бяха Община Шумен, Регионалният исторически музей – Шумен, Националният археологически институт с музей – София, Центърът по византинистика към Шуменския университет „Еп. Константин Преславски“. Научният форум бе под патронажа на кмета на града г-н Веселин Златев.

В трите дни на Симпозиума бяха изнесени 45 научни доклада на специалисти от страната и чужбина. Със свои доклади и научни разработки участваха музейни специалисти, преподаватели в университети и научни центрове, сътрудници от институтите на БАН. Международното участие включваше изявени учени от САЩ, Великобритания, Гърция, Русия, Украйна, Франция, Австрия и Германия.

Пленарната сесия бе посветена на живота и делото на д-р Васил Хараланов, както и на активната му 30 годишна кореспонденция с проф. Тодор Герасимов. В специален доклад бе представена неговата нумизматичната колекция, съхранявана в Регионалния исторически музей – Шумен. В научни разработки бяха представени разнородните интереси на д-р Хараланов, насочени към събирането на етнографски

материали и печатни издания свързани с миналото на Шумен и региона. Симпозиумът продължи в две основни секции – Нумизматика и Сфрагистика.

По време на форума бе представен новопубликуваният „Каталог на средновековните печати от РИМ-Шумен“ с автори проф. д.и.н. Иван Йорданов и н.с. д-р Женя Жекова, включващ всички печати от най-голямата сфрагистична колекция в България собственост на Регионалния исторически музей – Шумен. Открита бе и обновената сфрагистична експозиция в зала „Съкровищница“, обогатена с новопостъпилите през последните години печати. По време на симпозиума участниците можеха да се запознаят с живота и делото на Васил Хараланов, показани в снимки, документи и лични вещи. Скромната изложба предизвика голям интерес, тъй като съвсем наскоро музеят се бе сдобил с тези материали и те се експонираха за първи път.

Вярваме, че всеки докоснал се до отпечатания вече сборник с изнесените по време на Международния симпозиум доклади, ще открие за себе си истината за живота и делото на д-р Васил Хараланов.

От редколегията

Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ – ЛИЧНОСТ И ТВОРЧЕСТВО

Табла I-IV

ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ – ЛИЧНОСТ И ТВОРЧЕСТВО

Женя Жекова, Иван Йорданов
(Шумен)

Представянето на всяка личност – позната или непозната започва с кратка биографична справка. Това, което знаем за личността на д-р Хараланов е прекалено малко, въпреки че той беше наш съвременник. Този факт вероятно ще учуди мнозина, но хората, които са го познавали лично, вярваме ще се съгласят с това твърдение. Парадоксално е, но до скоро не разполагахме дори с негова снимка или портрет. Благодарение на усилията, които положихме и отзивчивостта на неговия наследник г-н Владислав Николов, днес успяхме да реконструираме част от живота на човека, чиито памет и дело станаха причина за настоящия симпозиум[1].

Семейството

Васил Стефанов Хараланов се ражда на 25.09.1907 г. в град Шумен. Първо дете на полковник Стефан Петров Хараланов и Пенка Ваклинова Церковска. През 1914 г. се ражда и сестра му Мария, с която живеят неразделно през целия си съвместен живот до нейната смърт през април 1993 г.

Малкото, което знаем за родителите на Хараланов е достатъчно, за да разберем влиянието, което е имала семейната среда върху формирането на неговата личност.

Майката Пенка Ваклинова Церковска е дъщеря на генерал-майор Ваклин Налков (Янакиев) Церковски. Той е доброволец в българското опълчение от периода на Руско-турската освободителна война 1877/1878 г. През 1879 г. завършва първия випуск на Военното училище в София. По време на военната си служба за заслуги получава ордени „За храброст“ и „Св. Александър“. След пенсионирането си става председател на Шуменското дружество на запасните офицери. Умира в Шумен през 1917 г. Майка ѝ – Мария Георгиева Христович също произлиза от стар възрожденски род в Пазарджик, поборници за освобождение и съзидатели на нова България.

[1] Използваме случая да благодарим на г-н Владислав Николов за отзивчивостта при събирането на материали и лични данни, касаещи д-р Хараланов. Признателни сме за дарените семейни реликви и споделените с нас спомени.

Бащата полковник Стефан Петров Хараланов е роден на 15.09.1874 г. в Шумен, в стара възрожденска фамилия. Завършва военното училище в София като достига чин полковник. В 1919 г. е пенсиониран от армията. Умира през 1926 г. твърде млад, след тежка операция на бъбреците.

Това, което е споделял Васил Хараланов с роднини е, че родът му по бащина линия идва в Шумен преди повече от 200 г., вероятно още в края на XVII в. Изселват се от Гърция, а част от родините му се заселват в Разград, Русе. Проучванията, които самият Хараланов прави, водят към един от последните гръцки духовници в Шумен, преди получаването на независимост за българската църква. Неговото име той обвързва с фамилията на Палеолозите. Ето защо винаги е твърдял, че произходът на рода му е свързан с тази видна византийска фамилия. Днес не разполагаме с никакви данни, които да потвърдят неговата хипотеза.

Родното място

Друг фактор оказал не по-малко влияние върху формирането на личността на младия Васил Хараланов е неговото родно място. През епохата на българското Възраждане Шумен е сред най-големите военни, стопански и духовни центрове на Османската империя. В града е разположен най-силният военен гарнизон в т.н. четириъгълник на смъртта – Шумен–Русе–Силистра–Варна. От стратегическа гледна точка Шумен бил непревземаем и не случайно е последната крепост, от която се изтеглят турските войски в свободна вече България – 6 (18) юли 1878 г. Съсредоточаването на голям военен гарнизон става фактор за развитието на занаятите и търговията в Шумен през XIX в. Замогването на населението довежда до ранното навлизане на европейските порядки в неговото ежедневие, както и на въвеждането на революционни за времето си новости. Шумен става градът на първото театрално представление и първото гражданско честване на празника на светите братя Кирил и Методий (1813 г.), първият оркестър за европейска музика (1850 г.), първото класно девическо училище (1856), едно от първите читалища (1856 г.) Родът на Хараланов по бащина линия е сред видните шуменски фамилии, които дават немалко финансови средства за развитието на търговията, образованието, духовността. Негов братовчед е търговецът Андрей Хараланов Ранков, който завещава пари за построяването на сграда на класно девическо училище. Тя е завършена през 1870 г. и до днес остава известна като Андрейковото училище.

Историческо наследство

Шумен е не само духовен, стопански и военен център от периода на българското Възраждане, но и от епохата на българското средновековие, а и много порано. В околностите на Шумен са разположени първите български столици Плиска и Велики Преслав, култовият център Мадара, крепостите Динея (край с. Войвода) и Шуменската. Научните интереси на Хараланов са насочени именно към събиране на старини от тези центрове – тяхното изучаване и вплитане в историята на родния край. Резултатите макар и непубликувани четем в ръкописите и бележките, които си е водил, намерени сред личните му вещи.

Образование

През 1926 г. Васил Хараланов завършва Мъжката гимназия в родния си град. От едно писмо на тогавашния уредник на Народния археологически музей в Со-

фия Никола Мушмов до младия Хараланов научаваме, че той е кандидатствал за стипендия, която обаче му е била отказана. От писмото става ясно, че е искал да продължи образованието си в областта на историята и по-точно на османистиката. Същата година умира баща му и той е принуден да се издържа с неговата пенсия, която получава след смъртта му. Вероятно в решението какво да учи е надделяла майка му, която е била твърде властна жена. Приет е за студент по медицина в град Монпелие, Франция, където по това време учат и други българи. Отличното владеене на френски език е предопределило и мястото, където да продължи образованието си. В периода 1926-1932 г., докато е студент, той става сътрудник на Шуменския музей. През ваканциите подрежда, описва и инвентира нумизматичната сбирка на музея. Изпод неговата ръка излизат и първите научни описания запазени и до днес в първата инвентарна нумизматична книга. Става член на Шуменското окръжно археологическо дружество още като ученик. От 1928 г. е член на настоятелството и контролните комисии. Сътрудничеството му с музея продължава до 70-те г. XX в., когато нумизматичната му сбирка е насилствено иззета.

След дипломирането си като лекар през 1932 г. се завръща в родния град, който не напуска до самата си смърт. Отдава се на професията си на лекар и на страстта си към родното минало и най-вече към събирането и колекционирането на монети.

Научни интереси

Изброените вече фактори – семейна среда, родно място, историческо наследство стават основополагащи за формирането на научните интереси на младия Васил, който дори и след като се ориентира професионално в областта на медицината, до края на живота си не изоставя любовта към историята и в частност към нумизматиката.

Васил Хараланов е известен основно като отличен познавач на монети – антични, римски, средновековни и най-вече арабски и османски. Силното присъствие на мюсюлмански елемент сред населението на Североизточна България, част, от които са и негови потенциални пациенти, довеждат до овладяването на писмен и говорим турски език. Владеел е езикът толкова добре, че записките, които е оставил по полетата на бележките, касаещи османски монети, са на турски език. Колекционерските му интереси не се ограничават само с монетите, а обръща внимание и на старопечатни книги, османотурски документи, корани, етнографски материали.

Хараланов обаче се изявява не само като колекционер, но и като учен. Оставя няколко публикации върху проблеми, които и до днес са бели петна в българската нумизматика. Малко са колекционерите по света, които пристъпват и към науката – за това са необходими много познания за епохата, правилното боравене с научна литература, писмената форма на излагане на проблема. Това не са препятствия за Васил Хараланов. Първата му публикация излиза през 1975 г. – „Джучидски монети от шуменския Хисарлък“; следват „Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел“; „Подправки на шест кройцерови монети на Франц Йосиф I“; „Шуменските черковни монети“; „Везне за измерване на монети“.[2] Сред бележките му

2 **Хараланов, В.** Джучидски монети от шуменския Хисарлък. – *ГМСБ,* 1975, 1, 152-153; Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – *Археология,* 1975, 4, 72-73; Подправки на шест кройцерови монети на Франц Йосиф I. – *Нумизматика,* 1976, 3, 31-35; Шуменските черковни монети.

открихме ръкописи на подготвени, но неотпечатани статии главно върху нумизматичното богатство на Шуменския край.[3] Те отразяват един много трезв поглед върху историческото наследство на региона, и правилна интерпретация на археологическите артефакти. Още едно потвърждение на факта, че изучаването и колекционирането на миналото на родния край е било смисълът на живота на този човек.

Колекционерът Хараланов

Васил Хараланов започва да колекционира монети на 9 годишна възраст. Според неговите записки първите монети са му подарени от майка му. Страстта към тези паметници породила се още в детството не угасва до края на живота му. Педантичността в работата проличава още в самото начало – старателни и точни описания, задължително отбелязване на обстоятелствата на придобиване, степен на запазеност. Такъв е и в професията си на общопрактикуващ лекар интернист. Известен е като отличен диагностик. Корекции не търпят и диагнозите му, и определянето на монетите. Бележките съпровождащи всяка една монета не могат да бъдат сбъркани – те са своеобразен паспорт на паметника. Върху тях той нанася точното местонамиране със скица на района, разчитането на теста, колебанията – ако има такива, данните на приносителя и цената заплатена за нея, датата и годината на придобиване. Донякъде тези негови бележки напомнят тефтерчето на дякона Левски.

От кореспонденцията му научаваме, че е бил в близки контакти с видните български нумизмати Никола Мушмов и Тодор Герасимов. По-късно и с младото поколение – Йорданка Юрукова, Иван Йорданов, Владимир Пенчев. Най-ползотворна е била кореспонденцията водена с проф. Герасимов – от нея до нас са достигнали над 300 писма. От писмата съдим за уважението, което са хранели двамата един към друг, за научните интереси и дискусии, които са водели, въпросите, които са си задавали и чиито отговори взаимно са търсели. Докато е студент във Франция, Хараланов се сдобива с наличната нумизматичната литература от това време и затова при всички анотации на монети поставя и ползвания от него каталог или статия. За високият му професионализъм съдим от факта, че и до днес неговите научни определения не търпят корекции. Нещо, което не бихме могли да кажем за известните по това време учени-нумизмати. Почти всички сведения за намерени единични и колективни монетни находки от Североизточна България публикувани в *Бюлетина за монетните находки от България* дължим на д-р Хараланов. Неговата информация е вярна, коректна и безпристрастна.

Васил Стефанов Хараланов умира в родния си град, който никога не напуска, на 93 годишна възраст. На 15.05.2000 г. обиден и разочарован от своите съграждани, на които дари своята колекция, от ръководството на града, за който живя и работи, той си отиде от този свят неразбран и недостатъчно оценен. Защото д-р Хараланов живееше в други, по-добри исторически измерения и епохи. Дано днес успеем да изразим своята признателност към човека Васил Хараланов.

– *Нумизматика,* 1982, 3, 28-30; Везне за измерване на монети. – *Нумизматика,* 1982, 3, 28-30; Принос за проучването на първите български ордени и медали. – *Нумизматика,* 1989, 2, 3-15.

3 **Колекция "Васил Хараланов" – документален фонд.** РИМ – Шумен, отдел "Нумизматика"

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

(Публикуват се за първи път)

Табло I.1. Кръщелно свидетелство на Васил Стефанов Хараланов – 4 ноември 1907 г.
Табло I.2. Васил Хараланов с майка си Пенка Церовска – Юни, 1913 г.
Табло II.1. Васил Хараланов с баща си капитан Стефан Петров Хараланов и сестра си Мария Хараланова – 1918 г.
Табло II.2. Къщата на Хаджи Василаки – прадядо на Васил Хараланов.
Табло III.1. Свидетелство за зрелост на Васил Стефанов Хараланов от Народна държавна мъжка гимназия – Шумен – 6 юли 1926 г.
Табло III.2. Диплом на В. Хараланов от Факултета по физика, химия и естествени науки на Университета в град Монпелие, Франция – 7 юли 1928 г.
Табло IV.1. Диплом на В. Хараланов от Факултета по медицина на Университета в гр. Монпелие, Франция – 7 юли 1933 г.
Табло IV.2. Диплом на В. Хараланов за доктор по медицина от Университета в град Монпелие, Франция – 30 декември 1933 г.

VASSIL HARALANOV – LIFE AND ACTIVITY

Zhenya Zhekova, Ivan Jordanov (abstract)

Vasil Stephanov Haralanov was born on 25th September 1907 in Shumen into an old family dating back to the period of the Bulgarian national revival. When he finished school in his hometown he studied medicine in Montpellier, France, from 1926 to 1933. In 1933 he returned to Shumen and devoted his time to medical practice and his passion – the collecting of coins. He died on 17th May 2000.

The total number of the coins donated to the Shumen Museum is 8,320 specimens consisting of both single coin finds and full or parts of collective finds. Most of the coins are rare and of very good quality – characteristics typical for the best collections. After his death, further materials donated by his heirs entered the museum: medieval coins, archaeological and ethnographic materials, personal belongings. The bronze matrix with a depiction of a two-headed eagle from the Shumen fortress published by him and the gold signet ring of Chrysos remain as items of particularly high scholarly significance.

Haralanov was not only a very good doctor but also an excellent connoisseur of Ottoman coins and the rare difficult emissions of the Palaiologoi. He was in close contacts with specialists like Rafail Popov, Ivan Mollov, Nikola Mushmov, Todor Gerassimov. From his correspondence with the latter we learn about the unreserved confidence between the two men without even meeting each other. Almost the whole information about coin finds in the Shumen region published in the regular *Bulletin of the numismatic finds from Bulgaria* is precisely due to Dr Vasil Haralanov. He managed to preserve part of them in his collection.

The few extremely significant publications about the emissions of the Golden Horde (the so-called Jochian coins), the church coins, the scales for measuring coins, the Kreutzer counterfeits remain valuable contributions. Thus he made his mark not only as a collector but also as a scholar who worked on problems constituting "white spots" in Bulgarian Numismatics. Today the best specimens of Vasil Haralanov collection are on display in the "Treasure" Room of the Regional Historical Museum in Shumen so that everyone can enjoy the pieces of the past preserved for us by the man, doctor, collector of antiques, Vasil Stephanov Haralanov.

Табла V-VI

ПРОФЕСОР ТОДОР ГЕРАСИМОВ И СБИРКА Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ

Бисера Томова
(София)

Приятелството и активната кореспонденция между доктор Васил Хараланов и проф. Тодор Герасимов започва много преди началото на Втората световна война. Не знаем как са се запознали и как са установили приятелските си отношения, но както се вижда от многобройните писма на В. Хараланов, те почиват на сериозните им интереси в областта на нумизматиката. В течение на повече от 30 години, макар да живеят в различни градове, двамата разискват в писмата си множество въпроси от тази област. Това продължава до смъртта на проф. Герасимов. В архива на професора за съжаление не са запазени писмата, които той е изпращал на д-р Хараланов. След смъртта му (на 8.III. 1974 г.), съпругата му Бисера Герасимова моли В. Хараланов да ѝ предостави писмата на покойния ѝ съпруг. След упорито настояване, д-р Хараланов с голямо нежелание ѝ дава две писма, едното от 20.XII.1970 г. и второто – от 15.V.1971 г. **(Табло V.1).** Той твърди, че те са единствените, които е запазил. Разрешава на Б. Герасимова да ги препише, с условието да ги върне след броени часове. Макар и много трудно за онези години, тя успява да им направи ксерокопия. Хараланов настоятелно моли да бъдат изгорени всички писани от него писма или съществуването им, включително и на последните две, да бъде пазено в тайна. Вероятно той е поискал същото и от проф. Герасимов, защото в архива му няма запазено нито едно писмо, писано от д-р Хараланов след 11 декември 1970 г. Явно се бои от всяко сведение, свързано с нумизматичните му интереси и особено с колекцията, която той вече е подарил на ОИМ-Шумен.

Съдържанието на писмото от 15 май е кратко и ще си позволя да го представя изцяло **(Табло V.1).** Липсва обаче отговорът на В. Хараланов:

София
15. V. 71

"Уважаеми д-р Хараланов,

По молба на редакцията на в. Народна култура приготвих материал за значението на колекцията Ви.

Това направих с готовност, но сега виждам, че са си позволили да съкратят доста нещо от моя текст. Това се чувства в напечатаното.

Пожелавам Ви всичко най-добро.

С уважение: Т. Герасимов."

Наистина отпечатаното във в. Народна култура е твърде кратко. Материалът се намира в бр. 20 от 15.V.1971 г. на с. 4. със заглавие „Щедро дарение." От него става ясно, че В. Хараланов е подарил на родния си град няколко хиляди монети от своята колекция. Т. Герасимов изрично подчертава, че това е първият случай на нумизматична колекция, подарена от българин на родния му град. В това съобщение са изброени само по-важните части от това дарение и аз ще си позволя да ги изброя: Колективна находка от 112 тетробола от V-IV в пр. Хр., сечени в Аполония описани и в писмо от 14.V.1946 г и 3.X.1968; съкровище от 200 драхми на гр. Истрос от IV в. пр. Хр.; съкровище на монети на градовете Месемврия и Одесос от елинистическата епоха; колективни находки от Римската епоха на градовете от Долна Мизия и Тракия. Средновековните монети, подарени от В.Хараланов също са внушителни – колективна находка от 41 монети на Михаил Шишман, както и единични екземпляри с висока научна стойност.

Тази кратка статия на проф. Т.Герасимов не дава ясна представа за Колекция Хараланов. Много повече може да се извлече от дългогодишната им кореспонденция, макар че и тя не е достатъчна. В. Хараланов не споменава нищо за това, което е придобил, а пише на Т. Герасимов само за покупките си, за които счита че са интересни за него или се колебае за нумизматичната им стойност. Съдейки по писмата няма времеви диапазон за попълване на колекцията му, както и за видовете интересни или красиви предмети. Започва да се интересува от монети още като студент по медицина във Франция (писмо от 6.III.1966 г.), където посещава антикварните магазини и си води бележки за изложените там монети и предмети. Според друго писмо (20.I.1957 г.) колекционира още от 1928/29 г., но според писмо от 28.VI.1959 г. купува в Пловдив 25 бр. късноантични монети още в 1926 г.

Попълва колекцията си по няколко начина. Купува единични монети, добре запазени екземпляри. С течение на времето под влияние на Т.Герасимов се убеждава във важността на колективната находка и се стреми да придобива, доколкото е възможно, изцяло всички намерени монети дори с останките на съда, в който са открити. Районът на гр. Шумен е много богат на такива находки. Хараланов колекционира с истинско увлечение български монети. В тази насока той е подчертано пристрастен. Старае се да си набави и съвременните юбилейни монети, независимо от цената им. В няколко писма той изразява тревога, че не е член на Нумизматичното дружество и няма да има възможност да си ги закупи. Специално благодари за ходатайството на Т. Герасимов за покупката и го уведомява възторжено, че е поставил тези юбилейни монети в колекцията си.

Интересуват го особено ислямски монети. Той притежава единствената относително пълна колекция от монети на Златната орда, циркулирали на територията на Северна България. Част от колекцията му е сбирка на т.н. джучидски монети като например тези на Махмуд Джани бег I хан (1339-1357) (писмо от 12.IX.1964 г.) **(Табло V.2),** Описва подробно знаците на монетарниците **(Табло V.3)**. Освен това д-р Хараланов изкупува 29 електронови номизми на византийските императори Никифор Вотаниат, Андроник II и Михал IX, Андроник III, Алексей I Комнин и др. (писмо от 18.V.1966). Изкупува колективна находка от монети на Сасанидите и Абасидите от VI-VII; IX-X и XIV в. (писмо 5.IX.1952 г.) **(Табло V.3).** В писмо от 27.X.1953 г. изпраща подробна таблица (на 8 страници) с описание на находката. Това са само три бегли примера. Почти във всяко писмо съобщава за покупка или намерение за

такава. Често изпраща копия върху хартия, за да се посъветва за вида монета или евентуално за нейната стойност **(Табло VI.1-2).**

Хараланов е известен и много тачен лекар. Често отказва хонорар, особено от бедни съграждани. Всички обаче знаят неговата слабост към „стари неща“ и особено към монети. Понякога получава такива подаръци от признателни пациенти, които го радват и попълват колекцията му. Тези придобивки са постоянни и непредсказуеми. Хараланов приема всички монети. Не отказва и сведения за новонамерени монети и съкровища. Така той помага на Т. Герасимов за неговия информационен бюлетин.

Макар и много рядко Хараланов разменя монети с други колекционери. За тази своя дейност той пише на Т. Герасимов много предпазливо и твърде оскъдно. Колкото и да е странно той се старае да има „от всичко“. Набавя си монети, намерени извън България. В писма от 30.VI.1965 и 6.VII.1965 г. той съобщава, че е получил монетовидно делфинче, сечено в Олбия от приятел колекционер от Херсонес с букви ΘY.

Като добър познавач и твърде предпазлив колекционер той избягва да придобива фалшификати, но ако това се е случило се старае да изчисти колекцията си от тях. Заедно с бронзовото делфинче от Олбия той получава и 2 фалшиви монети на Василий I и Константин, сечени на Херсонес (6.VII.1965). Притежава и „стари подправени“ монети на венецианските дожове от с. Чергелановци (писмо от 14.IX.1968 г.).

В колекцията постъпват и множество редки монети. Той придобива златна едностранна монета на Константин Велики (писмо 25.V.1963). Колебае се дали да купи тетрадрахми на Катана – Сицилия и много други. Пише за всички подробности, които му правят впечатление .

Колекцията си Хараланов попълва от монети, които открива сам. Няколкократно пише за находки, които редовно намира след дъжд на шуменския Хисарлък преди да започнат системните проучвания на района. Замисля изследване върху монетите, циркулирали на Хисарлъка, но след това размисля. Събрал е повече от 150 различни монети, повечето от най-дребни номинали (писмо от 21 и 11. I.1964 г.).

Освен монети, в колекцията постъпват византийски печати, които Хараланов много точно нарича „пломби“ (писма 20.IV.1967, 16.I.1968, 14.V.1969, 16.VI.69 г. и др.). Системно ги изпраща по човек на Т. Герасимов, който прави гипсови отливки (запазени и днес). При всеки удобен случай В. Хараланов изпраща новопридобити монети на Т. Герасимов, за да го уведоми или да получи повече информация за тях.

Наред с монетите, монетовидните форми и печатите, в писмата си В. Хараланов съобщава, че е изпратил в София и „бронзов подколенник“(12.III.1945 г.), намерен в Разград. Предоставя го на интересуващите се да го проучат и публикуват. Както става ясно от писмо от 3.VI.1965 г. Иван Велков го е публикувал, но това не е „подколенник“, а бронзова апликация от конска украса с Виктория насреща, държаща глава на Горгона.

Купува статуйка на Изида-Тюхе от Видинско. Човекът, който я продава му показва и статуйка на Озирис, както и два египетски амулета с изображения и надписи на старогръцки. Вероятно Хараланов е купил амулетите (писмо 6.III.1966). В сбирката е постъпил прочелник с особени украси и амулет с форма на женски бюст **(Табло VI.3),** намерени при изкопните работи на линията Карнобат – Смядово (3.IV и 12.IV.1967 г). В колекцията има няколко енколпиона от с. Абоба и Плиска. Това

съобщава във връзка с новозакупен „палестински кръст“ (писмо от 15.XI.1965 г.), намерен в гроб при с. Могила, Новопазарско и др.

Всяка придобивка е описана максимално точно с размери, тегло и местонамиране. Там, където се колебае, Хараланов изпраща „книжен отпечатък“, рисунка или самата монета. Всеки път разрешава на Герасимов да публикува това, което иска, подчертавайки, че всичко е в името на българската наука. Когато купува винаги предпочита находки от България пред „вносните“.

Къде и как съхранява огромната си колекция? Това в писмата е само загатнато. Важните си монети той съхранява под въглищата, в мазе на приятели извън дома си. Поради това през зимата те са били недостъпни за ползване и той не е могъл да покаже някои монети, интересуващи колеги колекционери или учени (писмо от 16.IX.1968 г.). Тези, които счита за маловажни държи в кутии от обувки на тавана си. Оттам са откраднати през 1964 г. от ученици (писмо от 29.XI.1965). Хараланов не изпълнява съвета на Т. Герасимов и не се обръща към милицията. Той знае със сигурност кои са крадците, заплашва ги, че ще се обърне към властите и те връщат почти всичко взето (писмо от 9.XII.1965 г.). Любопитно е, че единият от крадците е син на прокурор, любител нумизмат и колекционер. В това си писмо Хараланов моли Т. Герасимов да му изпрати списъка на монетите от находката от с. Маламир, чрез който да установи какво са му върнали и какво са подменили крадците. Учудващо е, че той няма точен списък на тези монети, но помни в коя кутия какво е имало. Описва другите откраднати монети: тетрадрахми на Атала I, Александър III, Селевкт I, Лизимах, Филип Аридей, колониални бронзови монети, монети на тракийските царе и делфинчето от Олбия.

В един доклад не е възможно макар и бегло да се опише съдържанието на почти 300 писма за колекция, събирана повече от 40 години. Поради множеството сведения за единични и колективни находки споменавани почти във всяко от тях, би било ценно за нумизматиката, всичките запазени писма да бъдат отпечатани така, както са се запазили в архива на проф. Т. Герасимов.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло V.1. Писмо на Т. Герасимов до В. Хараланов от 15.V.1971 г.
Табло V.2. Знаци на монетарници.
Табло V.3. Копия върху хартия на източни монети.
Табло VI.1. Писма от 7.V.1959 и 7.I.1954 г. с книжни отпечатъци на антични монети.
Табло VI.2. Писмо от 27.IX.1953 г. с рисунка и книжен отпечатък на българска монета.
Табло VI.3. Стр. 3 на писмо от 3.IV.1967 г. с рисунки на златни предмети.

PROF. TODOR GERASSIMOV AND VASSIL HARLANOV'S COLLECTION

Bissera Tomova (abstract)

More than 120 letters signed by D-r V. Harlanov are preserved within the archives of Prof. T. Gerassimov. In the course of more than 40 years, this genuine connoisseur of small jeweler plastics systematically has been describing coins and artifacts from his collection. Unfortunately there is not a single letter preserved after December 11th 1970. Nevertheless, the correspondence continued judging from a Xerox copy of a letter to V. Harlanov, signed by the Professor and commenting D-r Harlanov's collection. He made a short report on some very significant coins and seals treasured within it. T. Gerassimov knew very well the composition of the collection, as any time a new piece entered, the collector consulted him; any time the faintest doubt appeared, D-r Harlanov sent prints from the coins on a thin sheet of paper or the coins themselves by a currier.

Табла VII-IX

ПИСМАТА НА Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ ДО ПРОФЕСОР ТОДОР ГЕРАСИМОВ

Василка Герасимова
(София)

Когато се заех да извадя от многобройните папки с архива на проф. Т.Герасимов писмата на доктор Хараланов, не можех да си представя, че това ще бъде толкова трудно. Знаех, че са много, но не си представях, че запазените са повече от 300. Най-ранното е от 17.I.1942 г. **(Табло VII.1).** То е върху пощенска картичка и е изпратено до Народен археологически музей-София. Това обаче не е началото на кореспонденцията между двамата. Тонът на написаното показва, че това е едно от многобройни предишни писма. Следващото също е пощенска картичка. Тя е от 28.I.1945 г., след което следва една дълга кореспонденция. Изцяло липсват писма от 1949 и 1956 г, както и от 1971 до смъртта на Т. Герасимов през 1974 г. Ако съдим по събитията около 1971-1972 г. тези писма са унищожени по изрично настояване на В. Хараланов. Той се е страхувал, че властите ще изискат от него освен подарените на ОИМ-Шумен и други монети, ще го подозират, че ги е укрил и ще му ги конфискуват. Вероятно Т. Герасимов е прегледал запазените писма и е унищожил тези, които е счел за компрометиращи.

За какво са си писали двамата нумизмати? Предимно за нумизматика. Колкото и да е странно д-р Хараланов се интересува от монети и ги колекционира преди Герасимов да стане нумизмат. Интересите му в тази насока са още от 1926/27 г., когато следва във Франция. Почти във всяко писмо се консултира за особеностите на придобити или видени монети. В много случаи рисува изображенията, при това много точно **(Табло VII.1-3).** Отбелязва знаци и монограми **(Табло VIII.1-2).** Към някои от рисунките Герасимов е написал за себе си пояснение или коментар **(Табло VIII.3).**

Забележително е, че докато в областта на античната и средновековна нумизматика Хараланов задава въпроси и търси съвет за автентичност, то в областта на ислямската е обратно. Герасимов при всеки възможен повод иска компетентното мнение на доктора. Това особено личи в писмата след войната, когато Герасимов възстановява част от изгорелите инвентарни книги, в които са описани именно османските монети. Почти във всяко писмо Хараланов обяснява значението и мястото на надписите, титлите, годините на ислямските владетели, знаците на монетарниците и др. **(Табло IX.1-2).** Там, където не е сигурен се съветва с приятели-турци. Самият Хараланов свободно говори, пише и чете на турски език. Превъзходно познава арабицата и свободно борави с нея. Герасимов се обръща и с редица въпроси,

свързани с ислямски термини и архитектура. Продължително двамата си пишат относно термина „аймалия“ – муска, михраб, тюрбе **(Tablo IX.3).** Когато иска да публикува селджукския релеф с изображение на Александър Велики, Герасимов се обръща към Хараланов за помощ при разчитане на надписа към него и го получава компетентно и точно (Табло IX.4).

С д-р Хараланов се консултират всички. Той е признат експерт. Консултира се с него за ислямски монети г-н Златарски, уредник в музея във Варна (писмо 24.IV.1964 г). Подпитват го любители колекционери и прекупвачи. С него се съветват и приятелите му нумизмати. Пише за консултациите си с доктор от Херсонес, с когото си разменя книги и монети, без да спомене името му. Говори за приятеля си Сергие Димитриевич, колекционер от Белград, когото познава от няколко години (писмо от 16.IX.1968 г.)

От писмата се вижда, че д-р Хараланов е много начетен. Той има свои книги по нумизматика и особено по антична и ислямска. Притежава Sabatier още в 1927 г. Двамата си разменят книги. За съжаление Хараланов не дава имената им. Всеки път, когато в библиотеката на АИМ или в личната библиотека на професора постъпи нещо ново, Герасимов го изпраща по човек в Шумен и го получава обратно по същия начин. В това време още няма ксерокс, но Хараланов си взима бележки, преписва дословно и си рисува изображенията. Това се отнася и за отпечатъците, изпращани от цял свят на Герасимов. Споделя лошия си опит с доставка на изписани от него книги и каталози (писмо от 4.XI.1968 г.), конфискувани на митницата и „изчезнали“. Познава добре личната библиотека на Герасимов и му пише например за подробности в изображението на Аполон върху тетрадрахма на Аполония, като го сравнява с изображение у Геблер (писмо от 3.IX.1968 г.).

Д-р Хараланов обича своите монети. Той ги разглежда и проучва много внимателно. Обръща внимание на техниката на изработване на матриците. В някои монети на цар Михаил Шишман от находката от с. Троица гравьорът е очертал дясната ръка на Христос с пунктир и след това още веднъж с резец. Това се наблюдава и при грошове на Иван Александър с Михаил (писмо от 4.X.1969 г.).

В кореспонденцията Хараланов винаги подчертава своя патриотизъм – предпочита българските монети или намерените в България от една страна и от друга – винаги се старае да не допусне износа на монети в чужбина. В това отношение той е разтревожен от откриването на изкупни пунктове за старини и монети и в Шумен и се безпокои, че така българските старини ще напуснат страната.

В две писма д-р Хараланов не без болка описва събарянето на джамията Раис в горният край на арменската махала и джамията „мюшебекли“ в центъра на турската част на Шумен. Намира, че това е жестоко и недостойно. Счита, че биха могли да се запазят като сгради и да се превърнат в музей на турското лапидарно изкуство. Изрично подчертава, че не е преживял така мъчително събарянето на родната му къща през 1959 г, както унищожаването на двете джамии. Опитвал се е от месеци безуспешно да предотврати това по различни пътища. Бил посъветван да не настоява (писмо от 5.VI.1960 г.).

Герасимов е помолил Хараланов за биографични бележки на познати му колекционери и фалшификатори на монети. В това отношение писмата изобилстват с многобройни бележки и подробни сведения. Ще спомена само Ваханъ Аведизян, арменец, роден в Шумен през 1879 г. и изработващ превъзходни копия на александрови тетрадрахми (писмо от 28.I.1945 г). Те са толкова добри, че Хараланов не

може да се въздържи и си набавя няколко. Пише и биография на колекционерите д-р Златанов, Минчо Кривошиев и др.

Сътрудничи на проф. Герасимов, така както е подпомагал и Н. Мушмов в списване на бюлетина на колективните находки. Най-добросъвестно определя монетите, описва ги по вид, владетел, монетарница. Не всички са влезли в неговата колекция, но той добавя и уточнява, коригира сведенията си. Отнася се с особено внимание към всяка монета. Стреми се да не повреди патината й. Познава отлично западноевропейските късносредновековни монети и борави много уверено с имена на владетели и градове, монетарници и години на отсичане.

Отнася се критично към останалите „новоизлюпени" любители нумизмати и често отбелязва тяхното невежество. Прави интересен коментар за продавачите на антики. Най-евтино продават евреите. Добри търговци са арменците, но българите-търговци „са изгубили всяка мярка за цени, тъй като се ръководят от каталозите на западните антикварианти" (писмо от 2.II.1969 г.). Всички лъжат относно местонамирането на монетите или начина, по който са ги придобили. Особено недобросъвестни и опасни са младите, невежи и алчни прекупвачи, подвижни и бързи със своите модерни превозни средства и препродаващи на чужденци българските старини (писмо от 20.VIII.1966 г).

В личен план двамата дългогодишни приятели се оплакват един на друг от болестите си и постепенно настъпващата старост. Като дългогодишен лекар, Хараланов е привърженик на движението, здравословното хранене, щадене на нервите. Боледува от артрит още на 35 години (писмо от 6.V.1957 г). Старае се да не взима лекарства, тъй като мисли за опазването на черния си дроб (писмо.20.X.1967 г.). Винаги е имал ниско кръвно налягане. Има шипове по гръбначния стълб и болна жлъчка (писмо то 14.V.1965 г.). Единственият роднина, за когото споменава Хараланов е братовчед му Христович от Пазарджик, починал през 1969 г. (писмо от 4.X. 1969). Христович също е чест кореспондент на Герасимов. Хараланов знае, че се познават. Проверява съобщението за смъртта му, съобщена му от г-н Фучалов и от Герасимов. Хараланов често пътува из цяла България. Споменава Варна, Войвода, Дългопол, Браничево, Пловдив, Хасково, Пазарджик и разбира се София.

Герасимов споделя многократните си служебни огорчения и незаслужени обиди. Хараланов го утешава с източни мъдрости и пълната увереност, че всеки ще получи заслуженото. Пише му дословно: „Луната чува кучетата, когато лаят по нея, но не им обръща внимание."

След смъртта на Т. Герасимов Хараланов пише две писма до Бисера Герасимова. В едното изказва съболезнованията си за годишнина от смъртта на съпруга ѝ (3.III.1975). Второто е без дата. С него честити празниците. Всяко писмо което има официален характер, е на изискана плътна сивозелена хартия, докато останалите писма са на обикновена.

Кореспонденцията между д-р Хараланов и Т. Герасимов е един образец на коректност, доверие и симпатия между двама дългогодишни приятели свързали съдбата си с нумизматиката: – единият като професия, другият като хоби. Тази преписка е от изключително значение в много области на науката и заслужава да се отпечата, а на места и коментира, за да се запази за настоящи и бъдещи нумизмати.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло VII.1. Картичка на В. Хараланов до Т. Герасимов от 17 I 1942 г.
Табло VII.2. Писмо от 4 IX 1946 г.
Табло VII.3. Писмо от 24 XII 1960 с рисунки на византийска монета.
Табло VIII.1. Писмо от 15 XI 1959 г.
Табло VIII.2. Писмо от 10 II 1950 с рисунки на монета на деспот Иванко.
Табло VIII.3. Рисунки на фрагмент от монета на Иван Орсини от Шуменския Хисарлък и бележки на Т.Герасимов.
Табло IX.1. Писмо от 5 VII 1950 г. с обяснения на османски надписи.
Табло IX.2. Страница 2 на същото писмо.
Табло IX.3. Писмо от 23 VI 1953 с рисунка на гроб-тюрбе.
Табло IX.4. Писмо от 19 XII 1959 с рисунка на надписа върху селджукски релеф от НАМ-София и неговото разчитане.

D-R VASSIL HARALANOV'S LETTERS TO PROF. TODOR GERASSIMOV AND HIS COLLECTION

Vassilka Gerassimova (abstract)

Prof. T. Gerassimov has preserved as very precious nearly all of the letters of his friend and colleague V. Haralanov. Every letter contains information of coin finds, fakes, fakers, and collections. In some cases, V. Harlanov provides an exact description of the finds' provenance. In some other – he makes a detailed report on hoards or interesting single pieces. Some accurate drawings of peculiarities on certain pieces are also available. Almost every letter contains also detailed answers to T. Gerassimov's questions concerning coins of his interest. V. Harlanov fills in precisely Gerassimov's bulletin of the hoards. Patiently and through clear drawings he gives him lessons on Ottoman numismatics, as reference books on this subject are still rare in Bulgaria. The correspondence began in 1942 and was lost after 1970. Actually it started far before the WWII and continued till Prof. Gerassimov's decease in 1974, but the letters had been destroyed according to Harlanov's explicit persistence. The letters contain incredibly rich information of a very long period of coinage over the Bulgarian territories as well as all over the world. His collection comprises pieces from 5th c. B.C. till 19th c. V. Harlanov took a keen interest in the coins themselves rather than in their market value. He endeavored to fill in his rich collection with first-class, well-preserved pieces and he was most anxious to have the entire series of all possible emissions found in Bulgaria. That makes his collection especially valuable as a peculiar illustration of the coin circulation in the course of 14 centuries.

Табло X.1-8

НУМИЗМАТИЧНАТА КОЛЕКЦИЯ НА Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ В ШУМЕНСКИЯ МУЗЕЙ

Женя Жекова
(Шумен)

Съдбата и житейският път на всеки един човек са предопределени още при самото му раждане. Семейството, родното място, средата, в която живеем чертае нашия път и оформянето ни като личности. Тези фактори при Васил Хараланов се съчетават и вплитат в една необикновена симбиоза, която формира не само човека, но и лекаря, родолюбеца, нумизмата Васил Стефанов Хараланов. Всичко започва през далечната 1916 г. Тогава малкият Васил, който е само на 9 години, подвързва първата си тетрадка, в която описва своята скромна нумизматична сбирка. Така се полага началото на най-голямата нумизматична колекция в България – събирана в продължение на 90 години от нейния собственик. Събирана буквално до последния му час.

Произход на колекцията

Удивителен е фактът, че още в онази първа тетрадка, водена в периода 1916-1925 г. описанието на монетите отговаря на всички изисквания за научно определяне и вписване – учудващи познания за едно дете. Започва с античните монети – гръцки; римски; средновековни – български и византийски; западноевропейски, до монетите на XX в. Първите монети са му подарени от неговата майка Пенка Церковска – бележка, която е оставил самият той срещу описаните екземпляри. Известна е традицията във всяко българско семейство при раждане на дете да се даряват стари пари, които по-късно се предават от поколение на поколение. Вероятно такъв характер са имали и тези първи монети дарени на малкия Васил. Не е известно как се е снабдявал с монети в детските си години – може би самият той е обикалял стариите и е събирал парички „на око“. По-късно пътят за набавяне на монети е чрез откупуване от различни лица – предимно негови пациенти. Не бива да се забравя, че Васил Хараланов живее в общество, в което липсват открити аукциони и търгове (особено след 1944 г.). На практика той извършва нерегламентирана търговска дейност, което става основна причина в началото на 1970 г. да бъде обвинен в противодържавно отнемане на исторически паметници, а колекцията му да бъде иззета от органите на властта. Както по-късно става ясно, това е масова акция, насочена към крупните колекционери по това време.

„Дарението“ от 1971 г.

Обстоятелствата около отнемането на неговата колекция и до днес са забулени в тайна. Опитите ми да открия повече информация, ме отведоха дори до архива на Държавна сигурност, където се оказа, че липсва досието по случая или поне така ми беше отговорено. Известно е, че дейността на д-р Хараланов като колекционер е следена и намирането на изгоден случай става повод да бъде обвинен в притежание на откраднати музейни предмети. Това става през 1970 г., когато при осъществяването на сделка в Разград е арестуван. В дома му е извършен груб и брутален обиск, при който голяма част от бележките с данните за произход и описание на всяка монета са извадени и унищожени. При обиска са отнети и лични вещи и документи на семейството: списък със сметки за адвоката по наследството на леля му; данъчна книжка; каталог *„Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе“* с автор Никола Мушмов, подарен и подписан лично от майка му – 1929 г. От касата са взети коралови зърна за обеци на сестра му Мари подарени ѝ от г-жа Ешкенази; торба със събирани 20, 50 и 100 левови монети на Борис III – на мама; кутия със сребърни пластинки останали от бижута и т.н. По-късно Хараланов прави опис на всички отнети му монети от сбирката – успява да възстанови по памет всяка монета и цената, за която е откупена. Учудва педантичността, с която описва отнетите му монети, събирани с толкова много любов. Бележките са водени с голяма мъка, обида и тъга, която личи от всеки изписан ред. Страданието на един фин и деликатен човек, от когото са отнели най-ценното.

Първият Протокол описващ отнетите монети е направен в София на 31.07.1972 г. от комисия, която констатира наличните монети при отварянето на сандъците. Направен е Опис на монетите – 5742 екз., веществено доказателство по наказателно дело № 1431/1971 г. на Софийски градски съд. По-късно с Протокол от 12.01.1973 г. монетите са предадени на зав. отдел „Средновековна археология“ в Шуменския музей н.с. Вера Антонова, където предстои да бъдат съхранявани след това. Самото дарение е направено на 11.03.1971 г. като преди това е подписан Договор между началника на отдел „Музеи, архиви и паметници на културата“ при Комитета за изкуство и култура и д-р Васил Хараланов[1]. Този договор включва няколко клаузи, според които:

1. Комитета за изкуство и култура се задължава чрез Окръжния исторически музей в гр. Шумен да осигури възможност на д-р Хараланов да обработва монетите от дарената сбирка след предаването ѝ в Шуменския музей.
2. След построяването на нова музейна сграда и осигуряване на специални хранилища, д-р Хараланов заедно с музейните специалисти да изготви пълен каталог на колекцията.
3. Д-р Хараланов има право през 3-6 месеца да преглежда колекцията с оглед по-нататъшното ѝ актуализиране и попълване.
4. На основание на чл. 11 от Закона за паметниците на културата и музеите се разрешава на д-р Хараланов и за в бъдеще да колекционира монети и други предмети, които не са включени във фондовете на музея.

Първоначално тези условия се спазват и от двете страни. Но по-късно към средата на 80-те години на XX в. настъпва разрив между музея и д-р Хараланов и той прекъсва всякакви връзки с тази институция. Тръгва си отново обиден и неразбран.

1 Колекция “Васил Хараланов” – документален фонд. РИМ-Шумен, отдел “Нумизматика”

Повече не стъпва в музея и не проявява интерес към своето дарение. Затваря се в себе си и в собствения си дом, където остава скрит за света до смъртта си през май 2000 г.

Истинската научна обработка на колекцията започва едва през лятото на 1992 г. Назначена е комисия, съставена от най-добрите специалисти в областта на античната и средновековна нумизматика – Иля Прокопов, Иван Йорданов, Константин Дочев, и тогавашния уредник на отдел „Нумизматика“ Дочка Аладжова. Комисията описва монетите в две тетрадки в хронологичен ред, по типове, владетели и номинали[2]. Днес, това са на практика инвентарните книги на колекцията. В Протокола, който съставя накрая комисията са направени 10 препоръки. Петнадесет години по-късно половината от тях са изпълнени:

1. Инвентирана е само част от колекцията плюс новопостъпилите след смъртта на Хараланов монети. Това на практика е най-трудно осъществимата задача.
2. Колекцията се пази в отделен трезор, инвентирана е в отделна книга според волята на дарителя.
3. Достъпът до колекцията е чрез специален режим както на монетите в сейфа, така и на експонираните в зала „Съкровищница“.
4. До този момент са публикувани част от колективните монетни находки с антични монети от Иля Прокопов и Дочка Аладжова, както и експонираните в зала „Съкровищница“ екземпляри.
5. Настоящият научен симпозиум е начин за популяризиране на колекцията и делото на д-р Хараланов.

Предстои:

В най-скоро време ще бъде обособен отделен кабинет, в който колекцията ще бъде отделена заедно с направените след смъртта на Васил Хараланов дарения от неговите наследници, а и откупките на други предмети от колекцията му. Става въпрос за документи, книги, писма, научна литература, старопечатни книги, османотурски документи, корани, етнографски материали.

След смъртта на д-р Хараланов през 2000 г. в музея постъпиха нови материали от неговата колекция. С най-висока научна стойност са бронзовата матрица с изображение на двуглав орел от средновековния Шумен, публикувана от самия него през 1975 г.[3] и златния пръстен-печат на Хриз[4].

В дарението от 11.03.1971 г. той поставя само 3 условия: сбирката да остане неделима; завинаги да се пази в Шуменския музей; до построяването на нова музейна сграда сбирката да се пази в трезорите на БНБ. През годините и трите условия са изпълнени. На 28.11.1981 г. е открита новата сграда на Шуменския музей – модерна, отговаряща на всички изисквания на музейното дело с 8 експозиционни зали. Първоначално е открита „Зала на дарителя“, където за кратко са експонирани монети от колекцията, но скоро състоянието им се влошава поради появилата се влага и са прибрани обратно в хранилищата. През месец май 1998 г. бе осъществен един дългогодишен проект на Шуменския музей – отворена бе зала „Съкровищница“.

2 Колекция “Васил Хараланов” – документален фонд. РИМ-Шумен, отдел „Нумизматика“

3 **Хараланов, В.** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – *Археология*, 1975, 4, 72-73.; **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001, 134-135.

4 **Йорданов, И.** Цит. съч., 143-144.

Практически това е своеобразен трезор на музея, в който са експонирани най-качествените и редки монети от колекцията. Преобладаваща част от редките антични монети са именно от сбирката на д-р Хараланов.

Състав на колекцията

Към днешна дата колекцията на д-р Васил Хараланов, съхранявана в Шуменския исторически музей наброява около 8000 монети. Разпределени по периоди те представят следната картина:

Антични (в т.ч. домонетни форми, Персия, Гърция, Тракия, Македония) – 1976 екз.

Римски (републикански, императорски, провинциални) – 3607 екз.

Средновековни (Византия, България, Сърбия, Османска империя - XIV-XV в.) – 260 екз.

Западноевропейски (Европа, Азия, Русия, Турция) – 2098 екз.

Тук влизат не само единичните екземпляри, но и няколкото колективни находки или части от такива, които не са били разпилени при изземването на колекцията. По-важните от тях са своевременно публикувани от Иля Прокопов и Дочка Аладжова в списание *Нумизматика и сфрагистика*, 2, 1999[5]. Това са: част от съкровище от тетроболи на град Истиея на остров Евбея, част от съкровище с тетрадрахми на Атина – нов стил; тетрадрахми на Първа Македонска област; тетрадрахми на остров Тасос и тасоски тип; тетрадрахми на Маронея; тетрадрахми на квестор Езилас; тетрадрахми на Месамбрия, Одесос и Бизантион; съкровище от римски републикански денари; още едно от с. Могила, Шуменско; част от съкровище от драхми на Дирахион; част от съкровище от драхми на Дирахион и Аполония. Деветдесет монети от неговата колекция, експонирани в зала „Съкровищница“ са публикувани в *Каталога на монетите от зала „Съкровищница“ в Регионален исторически музей-Шумен*[6].

В колекцията се съхраняват изключително редки антични екземпляри, някои от които вероятно са единствени в България. Това са: тетрадрахми на Аполония Понтика; тетрадрахми на пеонския цар Патрай; сикли на персийския владетел Ксеркс[7]; статер на Аспендус; статер на о-в Евбея; тетрадрахма на тракийския владетел Котис. От златните монети до нас са достигнали единствено статерите на Филип II Македонски и Лизимах и солид на Зенон. Изказвани са предположения, че голямото количество златни монети са били иззети от сандъците още при първия обиск – какво е било тяхното съдържание никой днес не знае. Това което се говори са само легенди.

Анализът на колекцията сочи превес на античните – гръцки и римски екземпляри. Известно е, че монетите на античността впечатляват не само със своята красота и изящество, но и с редкостта на повечето от тях. Определено място сред римските монети заемат републиканските сребърни денари, сестерциите и провинци-

5 **Прокопов, И. Д. Владимирова-Аладжова.** Монетна колекция на Исторически музей-Шумен. Монети и монетни съкровища II-I в.пр.Хр. – *Нумизматика и Сфрагистика*, 1999, VI/2, 13-66.

6 **Жекова, Ж.** *Каталог на монетите от зала "Съкровищница" в Регионален исторически музей Шумен*. София, 2003.

7 **Владимирова-Аладжова, Д.** Две сребърни монети на Ахеменидите. – *Археологически вести*, 1999, 1, 9-10.

алните бронзови емисии, сечени в провинциите на империята. Учудва още на пръв поглед, че в колекцията почти липсват византийски и български средновековни монети. Единственото по-голямо количество постъпи след смъртта на Хараланов от неговите наследници. Този факт наистина изглежда странен, тъй като е известно, че самият Хараланов почти всеки ден е обикалял склоновете на Шуменската крепост, откъдето се е сдобивал с монети докато върви „на око". Той не е използвал така модерните днес металотърсачи. Всички средновековни монети са намерени по склоновете на точно определени места, което позволява да се направят изводи за местонамирането им от този археологически обект. Голяма част от инвентираните монети с произход от Шуменска крепост са дарени именно от Хараланов още преди мащабните разкопки започнали през 1957 г. Византийските монети са предимно от управлението на Палеолозите – епоха, към която Васил Хараланов е имал определен интерес. Всъщност той е единственият познавач на този род монети заедно с проф. Т. Герасимов. Но от колекцията му отсъстват ранните византийски емисии от епохата на императорите иконоборци. Не е възможно един колекционер от неговата класа да не е обръщал внимание на този род редки нумизматични паметници или пък да не е срещал в практиката си такива екземпляри. Този въпрос за съжаление ще остане бяло петно в изучаването на неговата колекция.

Д-р Хараланов има определен интерес към източните емисии – селджукски, татарски, османски. Отличното владеене на турски език му е давало свободата да разчита тези трудни нумизматични паметници – сериозно препятствие и за днешните български нумизмати. Смело можем да кажем, че той е бил и си остава техният най-добър познавач. Значителна част от колекцията заемат западноевропейските монети – талери на Испания, Рагуза, Полша, Австрия и много други. Определено внимание отделя на фалшификатите на австрийски кройцери, които допуска, че са правени в Шумен от унгарските емигранти на Лайош Кошут. Пръв колекционира и публикува т.н. черковни монети сечени в българските църковни храмове през XIX в. Оказва се, че не са му били чужди и оловните печати – за съжаление екземплярите от колекцията му са останали в Археологическия музей в София, но важното е, че все пак са оцелели, а не са били погубени за науката.

Колекционирането е не само хоби, но и наука. Всяка една колекция е огледало, в което се отразява личността на нейния собственик. Разгледаната колекция ни показва човека и познавача на монети, събирача на старини Васил Стефанов Хараланов. Тя е неговият живот. Макар и отнета по насилствен път, остава съхранена за поколенията – в музея, който самият Хараланов е посочил за неин дом. Нашата задача е не само да я пазим, но и да я популяризираме, да поддържаме живо името на нейния дарител – д-р Васил Стефанов Хараланов.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло X.1. Сикла (сребро) на персийския владетел Ксеркс. 486-465 г.пр.Хр.
Табло X.2. Статер (сребро) от типа „Силен и нимфа". IV в.пр.Хр.
Табло X.3. Тетрадрахма (сребро) на Аполония Понтика. V-IV в.пр.Хр.
Табло X.4. Статер (сребро) на Аспендус. V-IV в.пр.Хр.
Табло X.5. Тетрадрахма (сребро) на тракийския владетел Котис. 57-48 г.пр.Хр.

Табло X.6. Солид (злато) на Зенон. 474-491 г.
Табло X.7. Златен пръстен-печат на Хриз. XIII в.
Табло X.8. Бронзова матрица с изображение на двуглав орел. XIV в.

THE NUMISMATIC COLLECTION OF DR. VASIL HARALANOV PRESERVED IN THE SHUMEN MUSEUM

Zhenya Zhekova (abstract)

Vasil Stephanov Haralanov began collecting coins even as a small child. In the remote 1916, when he was only nine, he bound and inscribed his first numismatic notebook in which he described his modest collection of coins. According to his remarks, his first coins were presented to him by his mother. This is how the largest numismatic collection in Bulgaria, accumulated in the course of nearly ninety years until the very last hour of its owner, came into existence.

Dr. Haralanov acquired the coins mainly through purchase. Some of them were bought from his Muslim patients in the region. His correspondence with collectors from other towns attests that he also purchased coins from other parts of Bulgaria. It is known that Vasil Haralanov enjoyed walking in the hills of the Shumen fortress where he accidentally found coins. Almost all medieval Bulgarian coins in his collection originate precisely from the fortress hill slopes.

His activity as a collector did not escape the authorities' notice. Thus in 1970 he was accused and arrested and his collection confiscated. In 1971 he was forced to "donate" his numismatic collection to the Shumen Museum – something he himself was probably planning to do one day. On 11th March 1971 he executed his "donation" and the coins from the collection, or rather what had remained of it after its transfer from Shumen to Sofia and back again, entered the Shumen Museum. It was no earlier than the year 1992 when a committee of professional numismatists was formed who described the available seals in two notebooks. A large number of coins, mainly the gold ones, were missing. Today the collection contains only three gold specimens. After Haralanov's death in the year 2000 the collection was supplemented by further 237 coins. Today the total number of the coins is 8,000 specimens. The coins can generally be classified into several groups:

Ancient (pre-coin forms, Persia, Greece, Thrace, Macedon) – 1976 specimens

Roman (republican, imperial, provincial) – 3607 specimens

Medieval (Byzantium, Bulgaria, Serbia, the Ottoman Empire XIVth-XVth c.) – 260 specimens

West European (Europe, Asia, Russia, Turkey) – 2098 specimens.

They include both single and several collective finds which remained unscattered during the confiscation of the collection. The more important of them were duly published.

The donator whished his collection was exhibited in the Shumen Museum. It did happen in 1998, when the "Treasure" Room was opened exhibiting only a selected part of Basil Haralanov's Collection. In 2003 the *Catalogue of the Coins in the "Treasure" Room* in which these coins were virtually published came out. The overall scholarly examination and publication of Vasil Haralanov's numismatic collection is yet to be made.

Табла X.7-XII.12

ПЕЧАТИТЕ ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ

Иван Йорданов
(Шумен)

Целта на този симпозиум е не само да почетем делото на д-р Васил Хараланов, но доколкото е възможно да възстановим научната информация на неговата колекция. Защото тя беше не само физически ограбена, но и лишена и от нейната научна стойност.

Можеше само да се предполага, че наред с другите нумизматични материали д-р Хараланов е включил в колекцията си и печати. Не само поради близостта им с монетите, но и поради факта, че след 30-те години на миналия век, е налице усилено научно издирване на сфрагистични паметници от България, а д-р Хараланов не е изолиран от тези процеси. В дарението обаче, което той прави, липсват печати!

Че наистина такива е имало, установих за пръв път преди двадесетина години, когато започнах издирването и документирането на всички печати, намерени на територията на нашата страна. Благодарение на отзивчивостта на семейството на покойния вече професор Тодор Герасимов, получих достъп до неговата колекция от гипсови отливки, която включва материали (нумизматични и сфрагистични) изработвани по време на обиколките му из страната. На гърба на всяка отливка е написана кратка информация, от къде е находката и кога е направен отпечатъкът.

Така сред колекцията от отливки попаднах на отделни екземпляри, върху гърба на които бе изписано името на д-р Васил Хараланов. В моите досегашни публикации аз съм ползвал някои от тези отливки, но къде са печатите не знаех. Предполагах, че или са били изгубени, или че са били временно притежание на д-р Хараланов.

Преди няколко години за пръв път получих неограничен достъп до печатите от колекцията на НАИМ при БАН и задача да ги издам в специален каталог.

Сред тези не повече от 200 екземпляра, аз попаднах на една група от двадесетина, за които информацията бе, че идват от Софийския градски съд. Изненадващо за мен, сред тях аз идентифицирах някои оригинали, чиито отливки бях някога ползвал от колекцията на проф. Герасимов. Разбира се най-голямо бе вълнението ми, когато попаднах на отделни екземпляри, в пликчетата на които стояха запазени безценните и много подробни записки на д-р Хараланов, писани с неговия неподражаем почерк.

Така увереността ми, че печатите от Софийския градски съд са от колекцията на д-р Хараланов нарасна, но окончателно се убедих в това преди близо година, ко-

гато проф. В. Герасимова ме запозна с някои от писмата на д-р Хараланов до нейния баща проф. Т. Герасимов. В едно от тях с дата 22.12.1968 г., има преписи на някои от печатите, постъпили в НАИМ от Софийски градски съд **(Табло XI.1, Табло XI.2).** Навярно от друго писмо са шестте копирки върху хартия на няколко печата и монети, направени от д-р Хараланов **(Табло XI.3).**

Вече няма никакво съмнение, че част от печатите на д-р Хараланов се съхраняват в колекцията на НАИМ-София и по този начин са достигнали до нас.

Не ми е познат първичният документ, с който по решение на Софийския градски съд са били предоставени материалите на НАИМ-София. Те са заведени в инвентарната книга под номера от 146 до 178. В графата за дата на постъпване е посочено 1.XI.1972 г. Според почерка, инвентирането е било извършено от проф. Т. Герасимов. Странно е, че проф. Герасимов дори и не е намекнал, че тези печати са принадлежали на д-р В. Хараланов, а за това е имал информация, както чрез отливките, които той е направил на част от тези печати през 1968 г., така и поради факта, че при някои са съхранени бележките на д-р Хараланов. На какво се дължи това обстоятелство, не мога да дам конкретен отговор, но навярно е било свързано с политиката на музея на Археологическия институт, да не се афишира собствеността на колекцията.

Необходимо е да припомним, че дарението на д-р В. Хараланов в полза на музея в Шумен е от 11 март 1971 г., а постъпването на печатите в АИМ е от 1. XI. 1972 г. Вероятно те са били или отделени от колекцията на д-р Хараланов при следственото дирене в София, или по някаква случайност са останали, след като дарението е заминало за Шумен. Възможно е съдът, за да приключи с това дело да ги е предоставил на една национална институция. Както и да е, чрез това съдебно решение част от колекцията на д-р Хараланов е съхранена за науката, за съжаление не са съхранени бележките при всички печати и информацията, къде са намерени.

С това обаче не се изчерпват проблемите. Не може да сме сигурни дали всички печати постъпили в колекцията на НАИМ от Софийския градски съд, са принадлежали на колекцията на д-р Васил Хараланов. Отговорът би могъл да е положителен, но също така е възможно и да има примеси, т.е., печати от други колекции. Възниква и въпросът, къде са печатите от колекцията на д-р Хараланов, документирани чрез копирки и отливки, но които не са сред тези предоставени на НАИМ от Софийския градски съд

Накрая да обобщим достигналата до нас документация:

1. Отливки от 1952 г., номерирани от 1 до 10. От тях в наличност са № 1-2 и 10;
2. Отливки от 1968 г. номерирани от I-VII. Всички те са в наличност.
3. Писмо от 22.12.1968 г., в което д-р Хараланов съобщава за постъпление на 7 печата, от които прилага препис на три.
4. Шест копирки на печати и монети, изпратени до проф. Т. Герасимов навярно преди 1968 г.

Общият сбор на печатите от колекцията на д-р Хараланов според тази документация е около 20 екземпляра. Приблизително толкова са и постъпилите в НАИМ чрез съда в София. Така че не е изключено всички печати постъпили в НАИМ чрез решение на Софийски градски съд, да са наистина от колекцията на д-р Васил Хараланов.

Освен печатите съхранявани в НАИМ през последните години отделни сфрагистични паметници от колекцията на д-р Хараналов постъпиха в колекцията на

РИМ – Шумен. Тук е мястото да посочим, че това се дължи на проявеното разбиране от страна на Общината и адекватните действия на ръководството на РИМ – Шумен. По този начин от колекцията на д-р В. Хараланов са закупени уникалната матрица с двуглав орел и златният пръстен печат на Хриз.

В рамките на това изследване аз ще се опитам да представя всички печати от колекцията на д-р Васил Хараланов, които са ми известни.

По своя произход те се разделят на български и византийски:

Илюстрациите носят поредния номер на печатите в каталога.

I. БЪЛГАРСКИ ПЕЧАТИ

1. Петър благочестив василевс (40 г. на X в.) **(Табло X.9-10)**

Съхранява се в колекцията на НАИМ – София, инв. № 149. Разполагаме с хартиен отпечатък и гипсова отливка, на гърба на която проф. Т. Герасимов е написал „IV. От Силистра, д-р Хараланов, 1968 г." В отделна бележка от 1970 г. проф. Герасимов е добавил „Печат от Силистра у д-р Хараланов" и следва преписа на текста на печата. Според измерванията на д-р Хараланов, печата има размери: 22-19 мм и тегло 8.95 г. Отпечатъкът е добре центриран и като цяло добре съхранен. Все пак ядрото е било малко и части от надписа са били отрязани (отпечатани извън ядрото).

Непубликуван.

Паралели: **Йорданов**, *Корпус*, III. 3 Ав, № 84[1]. Като че ли са от един и същи улотирион.

Лице: Бюст на Христос с кръстат нимб, облечен е в химатион, с дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Около изображението кръгов надпис:

+ IhSЧSX - RISTЧS : + Ἰησοῦς Χριστός.

Опако: Бюстови изображения на двамата владетели във фас. Петър е вдясно, със стема на главата, облечен в дивитисион. Мария е представена вляво, на главата си носи стема от женски тип, облечена е в дивитисион, препасан с лорос. Те държат помежду си двойно пресечен патриаршески кръст, който завършва в долния край с малка сфера. Ръката на Мария е поставена по-високо. Около изображението кръгов надпис:

ΠЄTPOCЬACI VCHC

+ Πέτρος βασι(λεὺς) εὐσ(εβ)ής

В превод: Петър благочестив василевс

2. Бронзова матрица печат за метални отпечатъци **(Табло X.8)**

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен, инв. № 14739. Според версията на самия д-р Хараланов е била притежание на турчин изселник, който навярно я отнесъл със себе си при напускане на България. Неочаквано след кончината на д-р Хараланов тази матрица се появи и бе закупена чрез посредничеството на Ангел Радушев от София. Не може да се проследи как е достигнала до него, но по-важното е, че се е върнала там където и е мястото. Намерена е през 1970 г. южно от височи-

1 **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България*. С., 2001. По-нататък ще се цитира **Йорданов,** *Корпус* и съответния номер или страница.

ната Хисарлъка, или сега вече разкопаната Шуменска крепост. Била е изхвърлена в пръстта при изкоп, дълбок около 1 м, направен за ремонт на шосето, което води от града към Шуменското плато и Шуменската крепост.

Излята е от червена бронзова сплав със зърнеста, сивокафява, на места зелена, патина и има тегло 121 г.

Според качественият елементен анализ на матрицата, извършен в лабораторията по Ядрена физика и радиоекология на Факултета по природни науки на ШУ „Епископ Константин Преславски“ матрицата е изработена от т.н. оловен бронз (смес от мед и олово), но също така в нея се наблюдава присъствие на желязо, цинк и никел.

По-нататък възпроизвеждам буквално описанието, направено от д-р Хараланов в първичната публикация[2]:

Самата матрица по форма наподобява два споени надлъж по оста си цилиндъра: долният е висок 6-7 мм и има диаметър (печатното поле на матрицата) 32 мм; горният е висок 18-21 мм при диаметър 24-27 мм. Горният край на матрицата, който има неправилна овална форма, е сплеснат и напукан от удари с чук. Върху долната му широка площ сравнително дълбоко е гравиран двуглав орел с разперени надолу, под прав ъгъл крила.

На позитивната страна се вижда изображение на двуглав орел. Главите са с дълги човки, лявата е леко разтворена. Крилата са с два горни хоризонтали реда пера със завити нагоре краища и четири вертикални, извити навън. Гравьорът е означил с леки нарези перата по шиите, крилата, тялото, краката и горната тънка част на опашката, която накрая е разтворена ветрилообразно. Двата крака са с по четири разперени пръста. Между шиите личи стилизирана тривърха корона, а между главите и краката е очертано по едно малко кръгче. Встрани от крилата е гравиран орнамент, чиито контури въпреки дебелата патина, според издателя на матрицата вдясно наподобяват монограм на цар Иван Александър, известен най-вече от монетите. Според сегашното състояние на паметника такъв монограм не може да бъде идентифициран. По-скоро това са декоративни елементи, наподобяващи монограми[3].

Изображението е заобиколено от правилен линеарен кръг, над който вертикално спрямо короната е врязана дълбока черта, дълга 2 мм. Тя е продължена и встрани на матрицата.

Очевидно е, че става дума за уникален сфрагистичен паметник, служил за изработване на печати.

Кой е владетелят или институцията, стоящи зад този паметник, за какви печати е бил използван той и не на последно място, каква е връзката между матрицата и намирането ѝ в Шумен?

Това са все въпроси, на които за съжаление не можем да предложим задоволителен отговор.

Най-напред относно предназначението му.

Известни са златни и сребърни печати на българските царе Константин Асен и Йоан Александър, които са се приготвяли от две пластинки – едната за лицевата,

2 **Хараланов, В.** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – *Археология,* 4, 1975, 72-73.

3 **Йорданов,** *Корпус,* № 170.

а другата за опаката страна. Всяка от пластинките посредством кожа или някаква друга материя е била отсичана чрез матрица, подобна на нашата.

След написването на грамотата или документа върху шнура или панделката, висящи от тях, се е прикрепвал печатът, като двете пластинки са се скрепявали механично и след това са били запоявани със златен или сребърен припой[4]. Би могло да се допусне, че матрицата от Шуменска крепост е за изготвяне на една от пластинките – тази с изображението на символа на владетеля или на институцията.

Възможни са и други предположения, факт е обаче, че става дума за уникален сфрагистичен паметник, който се явява и важен извор за средновековната българска история и тази на региона.

3. Пръстен печат на Хриз (XIII в.) **(Табло X.7)**

Съхранява се в колекцията на РИМ-Шумен, инв. № 14738. Предложен е за изкупуване от наследниците на д-р В. Хараланов, като част от неговата колекция. Не може да се каже къде точно е намерен. Излят е от злато. Кръглата плочка има диаметър 24 мм, на отпечатващото поле 18 мм, на кръга, в който е разположено орлето 9 мм. Външният диаметър на халката е 24 мм, а вътрешният 20 мм. Размери на буквите 5 мм. Тегло 20 г. Чистота на златото около 23 карата.

В централното изобразително поле е представен орел с разперени криле и обърната надясно глава. Изображението е обрамчено с правилен зрънчест кръг.

Кръгов надпис в позитив, който започва от главата на орела:

✢ΤϞΧΡσϞΤΘΔΑΚΤΗΛ

✢ Τοῦ Χρ(ύ)σου το δακτηλ(ίου)

В превод: Пръстен печат на Хриз.

Публикация: **Йорданов,** *Корпус,* № 187

Кой е този Хриз и как пръстен печатът му е попаднал в България е трудно да се отговори. В изворите е известен българският болярин Добромир Хриз, който наистина е бил обвързан с византийците. Но дали пръстенът е негов, е открит въпрос. Текстът му е, както при останалите български печати и като че ли е преведен на гръцки от български.

II. ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ:

Подредени са според азбучния списък на имената на собствениците им, като е ползвана гръцката азбука. При илюстрирането им са ползвани паралелно гипсовите отливки от колекцията на проф. Герасимов и оригиналите в сегашното им състояние. Това не само предоставя различни погледи върху тези паметници, но и показва предимствата на едните и другите. За съжаление при оригиналите времето е оставило своят неблагоприятен отпечатък.

При публикуваните екземпляри препращаме към съответната публикация, а за тези, които са непубликувани предлагаме кратък коментар.

4 За този технологичен процес вж. **Юрукова, Й.** Сребърен печат на цар Петър (927-968).- *Нумизматика*, 3, 1980, 6-7 и цит. там лит.

4. Γρηγόριος ἐπίσκοπος Σεβεριάδος (X-XI в.) **(Табло X.11-12)**

НАИМ – София, инв. № 148. Разполагаме с отливка, на гърба на която пише: „II. От Силистра, д-р Хараланов, 1968“. Размери: 26–27 (20?) 6 мм, тегло 27.53 г. Отпечатъкът, добре центриран, е върху голямо и плътно ядро, но авреса е разсеян.

Публикация. **Jordanov**, *G. Names*, no. 71.1c[5].

Паралели. Други два екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион са били намерени в Силистра и Преслав. *Виж.* **Йорданов**, Силистра, II, № 4[6]; **Йорданов**, *Преслав*, № 394[7]; **Jordanov**, *G. Names*, no. 71.1a-b.

Лице. Бюст на св. Григорий с архиерейско одеяние, благославя с дясна ръка, а в лявата държи евангелие. Около изображението кръгов надпис: + ΑΓΙЄ . . . . . ΡΙЄ ROH . . . : +Ἅγιε [Γρηγό]ριε βοή[θει]

Опако. Четириредов надпис:

+ГРНГ | ОР’ЄПІСК | ОП’СЄVЄР | ІАΔОС

+Γρηγορ(ίῳ) ἐπισκόπ(ῳ) Σεβεριάδος

5. Ευδόκιμος Μωροχαρζάνης (последна четвърт на XI в.) **(Табло X.13)**

НАИМ – София, инв. № 161. Неизвестен произход, навярно е от Силистра или от Преслав. Размери: 17–21 (?) 2.9 мм, Тегло 5.91 г. Зле съхранен екземпляр. Липсва негова гипсова отливка.

Публикация. **Jordanov**, *Family Names*, no.518[8].

Паралели. Други два екземпляра, отпечатани чрез същия булотирион са намерени в Пловдив и в крепостта до с. Мелница, Елховско, виж **Jordanov,** Plovdiv, no. 13[9]; **Jordanov**, Melnitsa, no. 20[10]; **Jordanov**, *Family Names*, nos.516–517. Трети непубликуван екземпляр се съхранява в колекцията на DO 58. 106. 5710.

Лице. Св. Симеон е представен в цял ръст прав облечен в химатион с вдигнати в оранс ръце. От двете му страни е изписано в хоризонтални редове:

O-CV-MЄ-ωN || ω- ΘΩ-ΔO-XO-C : Ὁ ἅ(γιος) Συμεὼν ὡ Θ(ε)ωδόχος.

Опако. Петредов надпис.

+ ЄV | ΔOKIMϑ | CΦΡΑΓ’MA | MωΡOXAΡ | ZANϑC

+ Ευδοκίμου σφράγ(ισ)μα Μωροχαρζάνους

5 **Jordanov, I.** *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria,* volume 1: *The Byzantine Seals with Geographical Names,* Sofia, 2003. По-нататък ще се цитира **Jordanov,** *G. Names,* и съответния номер или страница.

6 **Йорданов, И.** Неиздадени византийски печати от Силистра (II), *ИНМВ*, 21, 1985, 98-107.

7 **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията Преслав.* София, 1993. По-нататък ще се цитира **Йорданов,** *Преслав*, и съответния номер или страница.

8 **Jordanov, I.** *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria,* volume 2: *The Byzantine Seals with Family Names,* Sofia, 2006. По-нататък ще се цитира **Jordanov,** *Family Names,* и съответния номер или страница.

9 **Jordanov, I.** Medieeval Plovdiv, According to the Sphragistic Data.- *SBS*, 4, 1995, 111-138.

10 **Jordanov, I.** Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria).- *SBS*, 7, 2002, 21-57.

6. Ἰωάννης XI в. **(Табло X.14)**

НАИМ – София, инв. № 163. Разполагаме с отливка, на гърба, на която пише: 10, д-р д-р Хр. Не е посочен произход. Навярно и тази отливка е изработена в 1952 г. Печатите от колекцията на д-р В. Хараланов са предимно от Силистра, но не изключвам и Преслав, откъдето има друг екземпляр. Размери: 12.5–18 (15) 2 мм, тегло 3.03 г. Почти пълен отпечатък, въпреки че е съхранен около половинка от ядрото.

Непубликуван.

Паралели. Друг по-добре съхранен екземпляр, отпечатан чрез същия булоторион е намерен в стратегията Преслав, вж. **Йорданов**, *Преслав*, № 431.

Лице. Бюст на Св. Йоан Златоуст в архиерейско одеяние. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни вертикален надпис:

Ο-ΙѠ || ο-Χ᾽ : Ὁ ἅ(γιος) Ἰω(άννης) ὁ Χρ(υσόστομος)

Опако. Четириредов надпис:

- ⁘ - | ΟΜѠΝΙ | ΜϞΝΤΙΤ᾽| -ROHΘ᾽AN | N MOI

Ὁμωνυμοῦντι τ(ὴν) βοήθ(ει) αννέμοι(ς)

7. Κωνσταντῖνος τουρμάρχης καὶ κουμμερκιάριος .... (X в.) **(Табло X.15-16)**

НАИМ – София, инв. № 159. На гърба на отливката е изписано „III от Силистра, д-р Хараланов, 1968“. Същият печат намираме и в копирка към писмо на д-р Хараланов. Размери: 21–23 (20) 3.1 мм, тегло. 9.71 г. Непълен отпечатък. Несигурни при четенето са последните два реда от опакото, където е бил изписан топонима или патроним.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Бюст на архангел Михаил с криле, нимб, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата кълбо, увенчано с кръста. От двете му страни над крилете е гравирана по една шестолъчна звезда, а между крилата и тялото му са изписани титулите: Μ-Ι || Χ-Α.

Опако: Петредов надпис:

- * - | + ΚѠΝ | CTANT᾽TϞP | MAPX᾽SKϞ | . . PKI᾽Ⱔ | * . . . Χ *

+Κωνσταντ(ῖνος) τουρμάρχ(ης) (καὶ) κου[με]ρκι(άριος) Δ[υρα]χ(ίου) (?)

С известна сигурност би могло да се приеме, че Константин е бил турмарх и комеркиарии. Едно необичайно съчетание от задължения. Липсата на топоним обаче ни лишава от възможността да коментираме, къде точно той е упражнявал пълномощията предоставени му от централното правителство.

8. Κωνσταντῖνος Συρόπουλος σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κομμερκιάριος Δεβελτοῦ (X-XI в.) **(Табло X.17-18)**

НАИМ – София, инв. № 154. На гърба на отливката е изписано: „2, д-р Хараланов, 1952“. Неизвестен произход, може би Силистра. Размери: 17–20 (над 20) 3 мм, тегло 5.30 г. Отчетлив, но непълен отпечатък Ядрото е било по-малко от диаметъра на матриците, поради което части от тях са останали извън него. Възстановяването на текста правим по други по-добре запазени екземпляри.

Публикация. **Jordanov**, *G. Names*, no. 22.8a

Паралели. **Jordanov**, G. Names, no. 22.8b-h; **Jordanov**, *Family Names*, nos. 688–695; **Шандровская,** Девельта, с.150 (М-6141)[11]. Последният е отпечатан с различен булотирион.

Лице. Четириредов надпис:

- ⁘ - | . . . . | . TAN . | ΠAΘA . | KANΔ .'

Опако. Четириредов надпис:

- o - | . . . . . | . HAPI'Δ . | . .ΛT'OCV | . . Π8Λ'

[+ Κονσ]ταν[τ(ῖνος) σ]παθα[ρ(ο)]κανδ(ι)[δ(ᾶτος) (καὶ) κομερκ]ηάρι(ος) [Δεβε]λτ(οῦ) ὁ Συ[ρό]πουλ(ος)

Намирането в различни селища на днешна България на най-малко осем екземпляра свидетелства за активната кореспонденция на този комеркиарий на Девелт до различни адресати. Каква е била причината за това – дали служебни задължения или пък писмата му са били адресирани до негови родственици или близки, изпълняващи задълженията си в тези селища?

9-10. Λέων β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσοποταμίας (X в.) **(Табло X.19-22)**

НАИМ – София, инв. № 160. На гърба на отливката е изписано: „5, д-р Хараланов, 1952". Неизвестен произход, може би Силистра. Размери: 18–19 (?) 2 мм, тегло 3.03 г. Пълен, но повърхностен отпечатък.

Публикация. **Jordanov,** *G. Names*, no. 48.4b.

НАИМ – София, инв. № 175. На гърба на отливката е изписано: „1, д-р Хараланов, 1952". Неизвестен произход, може би Силистра. Размери: 22.5–22.5 (20?) 2.1 мм, тегло 5.44 г. Добре центриран, но непълен отпечатък. Има разминаване между аверса и реверса.

Непубликуван.

Паралели: Друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион е намерен също в Силистра. Вж.**Jordanov**, *G. Names*, no. 48.4a; **Jordanov, Zhekova**, no. 311[12].

Лице. Бюст на архангел Михаил с нимб, криле, дивитиисион и лорос. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата кълбо, увенчано с кръст. Около изображението част от кръговия надпис с инвокацията: .....TΩCΩΔ'

Опако. Петредов надпис:

+ ΛЄ | ΩN'R'CΠA | Θ'KANΔΔ'S | T8PMAPX' | MЄC'Π

[+ K(ύρι)ε βοήθει] τῷ σῷ δ(ούλῳ) Λέων(τι) β'σπαθ(αρο)κανδ(ι)δ(άτῳ) (καὶ) τουρμάρχ(η) Μεσ(ο)π(οταμίας)

Намирането на най-малко три печата на Леон турмарх на Месопотамия най-общо в Североизточна България и най-вероятно в Дръстър поставя въпроса относно получателя на тази кореспонденция. Този на пръв поглед частен въпрос е

11 **Шандровская, В.С.** Печати коммеркиариев Девельта в собрании Эрмитажа.- *Античная древность и средние века*, Екатеринбург, 32, 2001, 148-153.

12 **Jordanov, I. Zhekova, Z.** *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Sofia, 2007.

свързан с друг, по-общ, относно намирането на печатите на тема Месопотамия в днешна България.

В днешните български земи са намерени печати на един стратег и на трима ек просопо на Месопотамия, които се датират във втората половина на IX в. Те произхождат предимно от днешна Югоизточна България. Традиционно при подобни случаи обяснението е, че при някаква военна експедиция на Балканите е участвала и войска от тема Месопотамия, и съответно нейните титуляри са писали до местни представители на властта за координиране на общи действия. Броят на печатите свидетелства не за изолиран случай, а за регулярност. Заедно с това е необходимо да посочим, че в днешните български земи липсват печати на другите източни теми (с изключение на един комес на Опсикион[13]). Тези и други аргументи са дали основание на В. Зайбт да допусне хипотезата, че тема Месопотамия е била учредена най-напред на Балканите след 800 г., на територия на запад от Адрианопол и на изток от Солун и е имала два военни и административни центъра – Константция и Филипопол. Докато известната тема Месопотамия, включваща земите на изток от р. Ефрат е възникнала в началото на X в[14].

Дори тази хипотеза да ни изглежда крайна, то необходимо е още веднъж да си зададем въпроса, какви са били причините турмарха на Месопотамия Леон да е писал през X в., най-малко три пъти до неизвестен за нас адресат в Дръстър или в днешна Североизточна България.

11. Λέων Παρδος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.) **(Табло X.23)**

НАИМ – София, инв. № 146. Липсва отливка. Информация за печата и препис се намират в писмо на д-р В. Хараланов до проф. Т. Герасимов от 22.12.1968 г. В писмото си д-р Хараланов е посочил произход – най-общо от Североизточна България. Размери: 23.5–24 (23) 4.5 мм, тегло 13.33 г. Непълен и зле съхранен отпечатък.

Публикация. **Jordanov**, *Family Names*, no. 559.

Няма познати паралели.

Лице. Бюст на неидентифициран военен светия в дясната ръка държи копие, а в лявата придържа щит.

Опако. Четириредов надпис:

+ΛЄ.. | A'СП.. | SCTP.T | ОПАР' | - o -

+Λέ[ον] (πρωτο)σπ[αθ(άριος)] (καὶ) στρ[α]τ(ηγὸς) ὁ Πάρ(δος)

12. Πανκράτης β'κανδιδάτος καὶ κομμερκιάριος τῆς Δύσεος (X с.) **(Табло XII.1)**

НАИМ – София, инв. № 147. Не разполагам с отливка. В пликчето е съхранена оригинална бележка на д-р Хараланов, че е закупен на 14 юни 1969 г. в Русе, но навярно идва от Силистра. Размери: 22–24 (20) 4 мм, тегло 12.34 г. Непълен, но добре съхранен отпечатък. Първият ред от надписа е останал извън ядрото.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

13 **Jordanov,** *G. Names,* no.56 1a-b.

14 **Seibt, W.** "Mesopotamia des Westens" – ist es im 9. und 10. Jahrhundert sudlich der Marica zu suchen? (под печат)

Лице. Птица в ход наляво. Изображението е обрамчено със зрънчест кръг. Не се виждат следи от кръговия надпис.

Опако. Шестредов надпис:

+... | NKPATH | NR'KANΔIΔ | T'SKOVM | PKHAPIOT | ICΔVC o | - o -

+ [Πα]νκράτην β'κανδιδ(ά)τ(ος) (καὶ) κουμερκηάριο(ς) τις Δύσεο(ς)

Собственикът на печата, изпратил своята кореспонденция до неизвестен за нас получател по всяка вероятност намиращ се в Дръстър, е Панкратий императорски кандидат и комеркиарий на Запада. Според неговото име той е по всяка вероятност арменец по произход.

Къде се е намирала тази комеркиария и какви са били нейните функции ?

През IX–X в. комеркиариите са представители на фиска, подчинени на логотета на геника и оторизирани да събират митническия данък наречен комеркион на преминаващите през тяхната територия стоки.

Тяхната юрисдикция най-често е свързана с името на града, където е разположена комеркиарията. В случая обаче нямаме име на град, а термина Запад.

Традиционно този термин включва византийския Запад, т.е. Балканите, но такава комеркиария на практика е невъзможно да функционира. Възможно е в този случай термина Запад да включва определена територия и тя да е свързана с България.

Византийските комеркиарии за България на пътя към пазара в Константинопол са както следва: 681–812 г. Месемврия; 815–917 Девелт. След битката при Ахелой по всяка вероятност комеркиарията Девелт е била премахната, възниква въпросът къде са били обмитявани стоките идващи от България Не ни е известно кой е наследил Девелт. Именно тогава обаче се появява наименованието β'κομμερκιάριος τῆς Δύσεως. При което си задаваме въпроса, не е ли именно тази комеркария! Логично е тя да се е намирала в Адрианопол и през нея да са преминавали в двете посоки стоките идващи и заминаващи за България.

13. Σισίνιος χαρτουλάριος τῶν Θρακισιάνων (VIII в.) **(Табло XII.2-3)**

НАИМ – София, инв. № 150. На гърба на отливката е написано „ Сб. д-р Златанов, 1946". Как се е озовал сред печатите на д-р Хараланов е неизвестно. Навярно след 1946 г. е преминал в колекцията му. Неизвестен произход. Размери: 25–25 (24) 4.5 мм, тегло 15.57 г. Непълен отпечатък. Периферните букви от монограма и текста не са отпечатани или са изтрити,

Публикация. **Jordanov**, *G. Names*, no. 35.12.

Няма познати паралели.

Лице. Кръстообразен инвокативен монограм. В четирите полета е изписано: TѠ-CѠ || Δ8-ΛѠ

Опако. Петредов надпис:

+. IC | . NNHѠX | . PTOVΛA | TѠNΘPA | KICIA

+ Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ [Σ]ισ[ι]ννήω χ[α]ρτουλα(ρίῳ) τῶν Θρακισιά(νων)

14. Στέφανος πατρίκιος (втора половина на VII в.) **(Табло XII.4)**

НАИМ-София, инв. № 152. Липсва гипсова отливка. Информация за печата и препис се намират в писмо на д-р В. Хараланов до проф. Т. Герасимов от 22.12.1968 г. В писмото си д-р Хараланов е посочил произход вероятно от Североизточна България. Размери:. 21–22 (21) 4–5 мм, тегло 13.99 г. Пълен и добре съхранен отпечатък, но покрит със зелен окис.

Непубликуван.

Паралели: **Konstantopoulos**, no. 453[15]; **Zacos**, *Seals*, I, no. 1012[16]. Отпечатани са чрез друг булотирион. Буквите на реверса са разположени по друг начин.

Лице. Четириредов надпис:
. CTЄ | ΦANOV | ΠATPI | KIOV
Опако. Триредов надпис:
. . . | ΛOVTH | CΘЄOT | OKOV
[+] Στεφάνου πατρικίου [δού]λου τῆς Θεοτόκου

15. Στέφανος πρωτοσπαθάριος καὶ ἀσηκρῆτης (X-XI с.) **(Табло XII.5-6)**

НАИМ-София, инв. № 153. На гърба на отливката е изписано: „I. От Силистра, д-р Хараланов, 1968“. Разполагаме и с хартиен отпечатък на същия печат. Размери: 23–28.5 (27) 2 мм, тегло 7.58 г. Непълен отпечатък. Последният ред от надписа не е пълен и това прави донякъде четенето на длъжността несигурно.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Четириредов надпис
+ KЄRO | HΘЄITѠ | CѠΔOV | -ΛѠ-
Опако. Четириредов надпис
.TЄ | .ANѠA’ | .ΠA.AP’| ...HK.
+ K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ [Σ]τε[φ]ανῳ (πρωτο)[σ]πα[θ]αρ(ίῳ) [(καὶ) ἀσ]ηκ[ρ(ήτῃ)]

16. Φαραζμάνης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Στρουμίτζας (средата на XI в.) **(Табло XII.7)**

НАИМ – София, инв. № 156. Липсва отливка. Информация за печата и негов препис се намират в писмо на д-р В. Хараланов до проф. Т. Герасимов от 22.12.1968 г. В писмото си д-р Хараланов е посочил местонамиране – вероятно от Североизточна България. Размери: 27–28 (27) 4 мм, тегло 18.17 г. Непълен, но добре съхранен отпечатък. Някои букви или не са били отпечатани или са изтрити впоследствие.

Публикация. **Йорданов, И.** Печат на Фаразман, стратег на Струмица (XI в.), от колекцията на Археологическия музей при БАН в София. – Studia Balcanica, 25

15 **Konstantopoulos, K. M.** *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Athens, 1917.

16 **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*, I, Basel, 1972.

[Византия, Балканите, Европа], Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова–Заимова, София, 2006, 629-634.

Няма познати паралели.

Лице. Бюстов образ на Богородица с нимб, химатион и мафорион. Дължи пред гърдите си медальон с лика на Христос. Титули: M-P || ΘV.

Опако. Петредов надпис:

- o - | ΦAPAZ | . ANA'CΠA | ΘAP'SCTP | .IΓ'CTP. | MITAC | - o -

Φαραζ[μ]άν(ης) (πρωτο)σπαθάρ(ιος) (καὶ) στρ(α)[τ]ιγ(ὸς) Στρ[ου]μίτζας

Кой е този Фаразман и кога е бил стратег на Струмица? Това са въпросите, които съвсем естествено възникват от прочита на този кратък текст.

Името Φαραζ[μ]άν(ης) е очевидно негръцко. Според А. Каждан то е от ирански произход и през античността е било разпространено сред грузинците, но също така се среща и сред арменците, поради което той го включва в анкетата си за арменците във Византия[17].

В различни писмени източници са засвидетелствани няколко негови притежатели:

1. През 1043 г. монахът Теодосий преписал ръкописа на хомилий на Йоан Златоуст, съхраняван в Ивирион за спатарокандидата и таксиарха Фарисман (τοῦ κυρου σπαθαροκανδιδάτου καὶ ταξιάρχου τοῦ Φαρισμάνου)[18].

2. В завещанието на Евстатий Воила от 1059 г. са упоменати магистър Василий и вестархът Фарасман, деца на дука Михаил, като не е посочен техен патроним (ἔτι δὲ τὸν λαμπρότατον μάγιστρον κῦρ Βασίλεον καὶ τὸν περίβλεπτον βεστάρχην κῦρ Φαρεσμάνην τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ)[19]. Последното обаче не е било пречка за повечето от изследователите, да приемат, че се отнася до братята Апокап[20].

3. При управлението на Роман IV Диоген (1059-1071) се съобщава името на вестът Фарасман Апокап, грузинец (според Продължителя на Скилица – τὸν Φαρασμάνην βέστην τὸν Ἀποκάπην ἐξ Ἰβήρων τὸ γένους),[21] или арменец (според Михаил Аталиат – Φαρασμάνιον βέστην τὸν Ἀποκάπην ἐξ Ἀρμενίων τὸ γένους)[22]. По време на сирийския поход на същия император му е било възложено, да завземе акропола на Хиерапол (дн. Мембидж).

4. По-горе бе посочено, че това име е било разпространено и сред грузинците. В типика на манастира Ивирон се споменават имената на няколко грузински ари-

17 **Каждан, А. П.** *Армяне в составе господствующего класа Византии, XI-XII вв.*, Ереван, 1975, 69-70.

18 *Dated greek minuscule manuscripts to the year 1200, fasc 3: Manuscripts in the monasteries of Mount Athos and in Mila,* edited by Kirsopp and Silva Lake, Boston, 1935, n° 102, pl. 178.

19 **Lemerle, P.** *Cinq etudes sur le XIe siecle byzantin*, Paris, 1977, p. 29. 275-276.

20 **Lemerle,** Cinq études, 51-52, no.3; **Бартикян, Р. М.** Критические заметки о завещании Евстафия Воилы (1059).- *Виз.Вр.*, 19, 1961, 26-37; **Grübard, M.** Die Familie Apokapes in Lichte neur Quellen.- *SBS*, 5, 1998, 30-31,40-41.

21 Ἡ Συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη, (**Ioannes Skylitzes** *Continuatus*), ed.: **E. T. Τσολακὴς**, Thessalonica, 1968, p.131.15.

22 **Attaleiatae, M.** *Historia*, CB, ed. **Im. Bekkeri,** Bonn,1853, p. 116,10-11; **Miguel Attaliates**. *Historia*. Introduccion, edicion, traduccion y comentario de Inmaculada Perez Martin, Madrid, 2002, p.88.6.

стократи с подобно име, но те, като че ли не са били на служба във Византия за да се имат предвид в анкетата[23].

Чрез печати са известни:

1. Симеон Фарезман, частно лице, според три негови моливдовула, съхранявани в колекциите на Лихачев[24], Дъмбъртън Оукс 58. 106. 2042 и IFEB, no. 671 (последните два са непубликувани). Ето тяхното описание:

Л. Богородица права, полуобърната надясно с ръце насочени към представената горе Божия десница. От двете ѝ страни е изписано: Η-ΑΓΙ-ΟCO || ΡΙ-ΤΙ-CA = ἡ Ἁγιοσορίτισα

Оп. Четириредов надпис:

- + - | CѠTЄI | PACѠZ.. | CVMЄѠN | ΦAPЄCMA |

- + - | Σώτειρα σωζ[οις] Συμεὼν Φαρεσμά[νην]

2. В колекцията Оргидан е включен печат с метрически текст, екземплярът не добре запазен, поради което четенето му е несигурно и се предлагат различни варианти:

Л. Бюст на св. Никола, благославя с десница, а в лявата ръка държи евангелие. От двете му страни надпис: O-NI-KO || Λ-A-O-C

Оп. Четириредов надпис:

CΦPAΓI. | KѠNTAN | TIN8TAPX | .N...

Първоиздателят му е разчел фамилното име Ταρχανειώτου[25]. Авторът на проспографското изследване на фамилията Тарханиоти е приел това четене и включва Константин Тарханиоти в анкетата, но си задава въпроса дали всъщност не се касае до Φαρησμάνου[26]. В рецензията си за печатите от колекцията Оргидан двамата автори Наташа и Вернер Зайбт, акцентират още веднъж върху тази възможност[27]. Очевидно е, че този печат ще остане извън анкетата.

3. В колекция Тиери според информацията на Жан-Клод Шейне (Thierry, no. 1968, (4) 96) се съхранява непубликуван печат, чието четене допуска и името Апокаф Фаразман[28] .

Л. Бюст на Богородица без медальон с ръце поставени пред гърдите в молебствена поза. От двете ѝ страни титули: M-P || ΘV

Оп. Шестредов надпис: +KЄR'Θ'| ΑΠΟΚΑΦ | A'CΠAΘ'S | CTPATIΓ'| TOΦAP'|M'

И така, възможно ли е собственикът на нашия печат, намерен в Североизточна България, да има нещо общо с някои от представените по-горе личности с името Фаразман.

23 *Archives de l'Atos XIV. Actes d'Iviron*, ed.: **J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssantou**, avec la collaboration de **H. Metreveli,** Paris, 1985, p.7, no.89; 46, n.2; 58, nos.2-5.

24 **Лихачев, Н. П.** *Историческое значение итало-греческой иконописи; изображения Богоматери в произведениях итало-греческих иконописцев и их влияние на композиции некоторых прославленных русских икон*, Санкт Петербург, 1911, с. 60, № 1; **Laurent, V.** *Les bulles metriques dans la sigillographie byzantine*, Athens, 1932, no. 719.

25 **Laurent, V.** *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan,* Paris, 1952, no. 469.

26 **Leontiades, I.** *Die Tarchaneiotai. Eine Prosopographisch-Sigilographische Studie,* Thessaloniki, 1998, S.115, N.1.

27 **Seibt, N. und W.** Siegel der Samlung Orghidan.-*JOB*, 53, 2003, S.202, N. 469.

28 Ползувам се от възможността да благодаря на проф. Жан-Клод Шейне за колегиалното сътрудничеството.

Върху печата е изписано само личното име Фаразман. По същия начин (макар и с някои различия) то е изписано в датираната приписка от 1043 г., а също и в завещанието на Евстатий Воила, с уточнението, че е син на дука Михаил. В „Продължителят“ на Скилица е добавено и фамилното име Апокап.

Доста е привлекателна идеята собственикът на нашия печат, да се идентифицира със спатрокандидата и таксиарха от 1043 г. Фаресман, който в един по-късен период, навярно към края на 40-те г. е бил повишен в ранг на протоспатарий и назначен за стратег на Струмица. Може би същият, вече в 1059 г. да е бил въведен в ранг на вестарх, а не е изключено отново същият да е участвал в сирийския поход на императора Роман Диоген в 1069 г. в качеството си вече на вест, когато е добавено и фамилното име Апокап. Другите личности с името Фарасман, стоящи зад печатите представени по-горе, не би трябвало да се свързват пряко с личността му. Апокаф и Симеон Фаразман биха могли да са негови синове или внуци.

Да се върнем обаче на главната информация, която този печат носи – стратег на Струмица.

Това е първият документ, свидетелстващ, че Струмица е имала ранг на стратегия, досега тя бе известна предимно като епископия, подчинена на архиепископа на България[29].

Наличието на стратегия Струмица се подкрепя от информацията на един друг непубликуван печат, съхраняван в колекцията на Г. Закос, III. no. 1668. Той има следното описание:

На лицевата страна е представен бюст на св. Мина. От двете му страни е изписано: A-ΓI-O || M-A-NA-C

На опаката му страна е изписан шестредов надпис:

+ ΘѠΔo. | CΠAΘ’ KAN | .SCTPAT’Γ’| ..PϑMRH | .ACOCTV | ΠIOTH |

+ Θ(ε)ώδο(τος) σπαθ(αρο)καν[δ(ι)δ(ᾶτος)] (καὶ) στρατ(η)γ(ὸς) [Στ]ρουμβη[τζ]ας ὁ Στυπ(ε)ιότη(ς)

Въпросният Теодот от фамилията Стипеоти би могъл да е предшественик на Фаразман. Той ни е познат от два други негови моливдовула, намерени в стратегията Преслав[30], които имат следното описание:

Л. Бюст на св. Мина с къса къдрава коса и брада. Облечен е в дивитисион и хламида. В дясната ръка държи мъченически кръст. От двете му страни надпис: O-A-ΓI-O’ || M-H-N.-.

Оп. Петредов надпис:

+| ΘЄOΔѠ | T’CΠAΘA | POKANΔΔ’| TOCTϑΠI | -OTI -

+ Θεόδωτ(ος) σπαθαροκανδ(ι)δ(ᾶ)τ(ος) ὁ Στουπ(ε)ιότι(ς)

Един трети екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион и навярно произхождащ също от България се съхранява в колекцията на Луиза Зарниц[31].

И така, съществуването на стратегията Струмица е несъмнено. Кога е била учредена тя ?

29 **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l’empire byzantin. Tome V: L’eglise, partie, 2,* Paris,1972, p. 335; **J. W.Nesbitt and Oikonomides, N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1 : Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Washington, D. C.,* 1991, p. 102.

30 **Йорданов**, *Преслав*, № 116-117.

31 **Seibt, W. - Zarnitz, L.** *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk,* Wien, 1997,128-129, N 3.2.7.

Трудно е да се даде еднозначен отговор, но като се има предвид датировката на представените печати 40-те г. на XI в., събитията в българските земи свързани с въстанието начело с Петър Делян, началото на нашествията на печенегите и пр., би могло да се допусне, че подобни малки теми, като тази на Струмица, Кастория, Траянопол и пр. са били създадени именно тогава.

Чрез печата на Фаразман от колекцията на д-р Васил Хараланов се добавя нов факт в административната история на българските земи в годините на византийското владичество – наличието на стратегия в средновековна Струмица. Внася се допълнителен щрих относно личността на един представител на арменския етнос във Византия.

17. Φωκᾶς (V-VI в.) **(Табло XII.8)**

Неизвестно местосъхранение. Разполагаме с отливка, на гърба, на която е записано: VI. От Силистра, д-р Хараланов, 1968. Копирка от същия моливдовул е била изпратена до проф. Т. Герасимов. Размери: 20–20 (18) мм. Добре съхранен, но непълен отпечатък. Извън ядрото са останали горната част от изображението на Богородица и горната буква от монограма.

Непубликуван.

Няма познати паралели.

Лице. Права фигура на Богородица с нимб, химатион и мафорион държаща пред себе си бюст на Младенеца. От двете ѝ страни долу са представени по едно кипарисово дърво, а в полето горе по един кръст.

Опако. Монограм, съставен от буквите: вляво А, вдясно К и долу О. Горната буква е останала извън ядрото. Наличните три букви ми дават идеята буквите от монограма да съдържат името [Ф]окᾶ

18. Χριστοφόρος N., β’σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (X-XI в.) **(Табло XII.9)**

Неизвестно местосъхранение. Разполагаме с отливка, на гърба на която е записано: V. От Силистра, д-р Хараланов, 1968. Копирка от същия моливдовул е била изпратена до проф. Т. Герасимов. Размери: 19–23 (23?) ? мм. Непълен отпечатък пробит с две дупки и навярно е служил за копче, както посочва в писмото си д-р Хараланов.

Непубликуван.

Паралели. Друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион, от който до нас е достигнала половинка, е намерен в стратегията Преслав. Вж. Йорданов, Преслав, № 487. Съпоставянето на двата екземпляра дава възможност за по-пълен прочит на текста, но не цялостен. Двете дупки са повредели предпоследния ред от опаката страна, където е било изписано или мястото където е служел Христофор или неговото фамилно име.

Лице. Петредов надпис:
a) - ⁘ - | . ΧΡΙ . | . ѠΦΟ . | . СПА . | . . . . . | . . . .
b) - ⁘ - | . . . . . | . ѠΦΟΡ | . СПАΘ | . ΡΟΚΑ | . ΔΔΤ’
Опако. Четириредов надпис:
a) - o - | . .ΤΡ | . . АР . | . . . . . | . . . . . | - o -
b) - o - | . STP | . MAPX | . CT . . . | . PNIC | - o -
[+] Χρι[στ]ωφόρ(ος) [β’]σπαθ[α]ροκα[ν]δ(ι)δ(ᾶ)τ(ος) (καὶ) τρ[ου]μάρχ[η]ς Τ....ρνις

Неразчетени екземпляри

Към същата партида печати с решение на Градския съд в София са и няколко екземпляра, зле съхранени и консервирани чрез дебело омазване с парафин. Всичко това прави четенето им невъзможно. Добавяме ги за пълнота.

19. N., края на XI в. **(Табло XII.10)**

Неизвестно местосъхранение. Разполагаме с отливка, на гърба на която е записано: „VII. От Силистра, д-р Хараланов, 1968“. Копирка от същия моливдовул е била изпратена до проф. Т. Герасимов. Размери: 14–16 (11?) ? мм. Добре центриран и пълен, но некачествен отпечатък. Буквите в текста са неясни, а тези на опаката страна деформирани. Предложеното четене е предполагаемо !

Непубликуван.

Лице. Триредов надпис:

+ГРАФ |СФРА | ГІZѠ

Опак. Триредов надпис:

SΛO | ГOVC | ІѠ

Γραφ(ὰς) σφραγίζῳ (καὶ) λόγους Ἰω(άννου)

20. N., XI в.

АИМ-София, инв. № 151. Липсва отливка. Неизвестен произход. Размери: 25–28 (?) 2 мм, тегло 7.03 г. Разлат и обезформен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Напълно заличена повърхност.

Опако. Пет или шест редов надпис, от който са запазени отделни букви.

. . . . . | HΘ . . . | VO . . . | I . . . . | . . . . .

21. N., XI в. **(Табло XII.11)**

НАИМ – София, инв. № 155. Неизвестен произход. Размери: 18.9–19 (14?) 3 мм, тегло 5.68 г. Пълен, но зле съхранен отпечатък, покрит с дебел пласт от парафин, което прави идентифицирането на изображенията и четенето на текста невъзможни.

Непубликуван.

Лице. Две прави неясни фигури на светии, архиереи.

Опако. Неясни букви от четири или пет редов надпис, покрити с окис и парафин, което прави четенето им несигурно.

OП . . HΛ | CR . . ІѠ | ΛIMЄXI | OTH: OП..HΛ | CR..IW |AIMEXIOTH

22. N., края на XI в.

НАИМ-София, инв. № 157. Неизвестен произход. Размери: 20–21 (16?) 3.5 мм, тегло 6.49 г. Непълен и зле съхранен отпечатък, покрит с дебел пласт от парафин, което прави идентифицирането и четенето на текста невъзможни.

Непубликуван.

Лице. Три или повече редов надпис:

+ | . ЄONT . | . . . . . | . . . . .

Опако. Три или четириредов надпис.
. ΠΡΟ . | . CѠIѠ | ΠΟΛ8

23. Νικήτας (X–XI в.)

НАИМ-София, инв. № 158. Неизвестен произход. Размери: 25–25 (24?) 2 мм, тегло 6.11 г. Непълен и зле съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Неясно изображение, направено в едната част на ядрото.

Опако. Отделни букви от последните три реда.
. . . . . | . . CѠΔ | . . KHT | - A –
[+ K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ] σῷ δ(ούλῳ) [Νι]κήτα

24. N., (X–XI в.)

НАИМ-София, инв. № 164. Неизвестен произход. Размери: 13–23 (21?) 2.5 мм, тегло 4.71 г. половинка от зле съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Част от двойно пресечен разцъфнал кръст.

Опако. Отделни букви от последните три реда.
+KЄ . . | TѠCѠ . . | . . ΛΛ . . | ΠΡΟ . .
+ K(ύρι)ε [β(οή)θ(ει)] τῷ σῷ [δού(λῳ) . . . . . .

25. N., (X–XI в.)

НАИМ-София, инв. № 165. Неизвестен произход. Размери: 17–20 мм, тегло 6.79 г. Непълен и зле съхранен отпечатък.

Непубликуван.

Лице. Бюст на Богородица от типа оранта с медальон на гърдите.

Опако. Отделни букви от петредов надпис.
ΘK . . . | . . . . . | . . . . AN | . . . Λ

26. N., (XI в.) **(Табло XII.12)**

НАИМ-София, инв. № 168. Неизвестен произход. Размери: 17.5–17.5 мм, тегло 4.67 г. Непълен и зле съхранен отпечатък. Покрит е с корозия, което затруднява четенето.

Непубликуван.

Лице. Богородица седи на трон с високо облегало. От двете и страни титули: .. || ΘV. Отгоре на изображението започва кръгов надпис, наляво с инвокацията, от които са съхранени една две букви.

Опако. Размазани букви от четири или пет редов надпис.

THE SEALS IN THE COLLECTION OF DR VASIL HARALANOV

Ivan Jordanov (abstract)

The aim of this symposium is both to honour the lifework of Dr Vasil Haralanov and to restore as far as possible the scholarly information of his collection. Because it was not only physically robbed but also deprived of its scholarly significance.

We could only assume that Dr Haralanov included seals among the numismatic materials of his collection. Not only because of their similarity with coins but also because of the fact that an intensive search of sigillographic monuments from Bulgaria was observed after the 1930s and Dr Haralanov must have shared in this process. However, his donation did not contain any seals!

That his collection did contain seals was a fact I ascertained ten years ago when I began the search and documentation of all seals found on the territory of Bulgaria. Thanks to the kind sympathy of the family of the late Prof. Gerassimov, I was given access to his collection of plaster casts, which contained materials (numismatic and sigillographic) made during his tours round the country. On the back of each cast there was a short inscription recording the origin of the find and the date of the cast.

Thus, among the collection of casts I came across certain specimens containing the name of Dr Vasil Haralanov. In my previous publications I used some of these casts but I had no information on the location of the original seals.

A couple of years ago I was given unlimited access for the first time to the seals in the collection of the National Archaeological Institution and Museum at the Bulgarian Academy of Sciences with the task to publish them in a special catalogue.

Among these no more than 200 specimens I came across a group of about twenty seals reported to have come from the Sofia City Court. To my surprise I identified some originals whose casts I had used from the collection of Prof. Gerassimov. Of course, my excitement was greatest when I found those precious and very detailed notes of Dr Haralanov written with his inimitable handwriting and preserved in the envelopes of some specimens.

Thus my certainty that the seals from the Sofia City Court were from Dr Haralanov's collection grew. But I was finally convinced in that about a year ago, when Prof. V. Gerassimova familiarized me with some of Dr Haralanov's letters to her father Prof. T. Gerassimov, in which he copied the inscriptions on the seals with extreme accuracy and skill.

Now there is no doubt that a portion of Dr Haralanov's seals is preserved in the collection of the National Archaeological Institution and Museum in Sofia, in which way they have been handed down to us.

In recent years certain specimens from Dr Haralanov's collection have been acquired for the collection of the Shumen Museum thanks to the understanding on the part of the Shumen Municipality and the governing body of the Museum. These are the unique matrix with a two-headed eagle from the Shumen fortress and the gold signet ring of Chrysos.

Within the limits of the allotted time I will try to familiarize you with the seals of this collection.

By their origin they are divided into Bulgarian and Byzantine:

A. BULGARIAN:

1. Peter pious basileus (940s)

2. Bronze matrix with a depiction of a two-headed eagle (XIV c.)
3. Gold signet ring of Chrysos (XIII-XIV c.)

B. BYZANTINE:

They are arranged according to the alphabetical order of their owners' names according to the Greek alphabet.

4. Γρηγόριος ἐπίσκοπος Σεβεριάδος (Xth-XIth centuries)
5. Ευδόκιμος Μωροχαρζάνης (last quarter, XI c.)
6.'Ιωάννης (XI c.)
7. Κωνσταντῖνος τουρμάρχης καὶ κουμμερκιάριος (X c.)
8. Κωνσταντῖνος Συρόπουλος σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κομμερκιάριος Δεβελτοῦ (Xth-XIth c.)
9-10. Λέων β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσοποταμίας (Xth century)
11. Λέων Παρδος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI c.)
12. Πανκράτης β'κανδιδάτος καὶ κομμερκιάριος τῆς Δύσεος (X c.)
13. Σισίνιος χαρτουλάριος τῆς Θρᾴκης (VIIIth-IXth centuries)
14. Στέφανος πατρίκιος (second half of the VIIth c.)
15. Στέφανος πρωτοσπαθάριος καὶ ἀσηκρῆτης (X-XI c.)
16.Φαραζμάνης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Στρουμίτζας (mid-XI c.)
17.Φωκᾶς (V-VI c.)
18. Χριστοφόρος N., β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης (X-XI c.)
19. N., end of the XI c..
20. N., XI c.
21. N., XI c.
22. N., end of the XI c.
23. Νικήτας (X–XI c.)
24. N., (X–XI c.)
25. N., (X–XI c.)
26. N., (XI c.)

ЗА ПАРИЧНОТО ОБРЪЩЕНИЕ В СТАРИЯ ШУМЕН[1]

Д-р Васил Хараланов †
(Шумен)

В границите на днешния Коларовград (от 1950 до 1966 г. гр. Шумен носи името Коларовград – бел. на ред.) и непосредствената му околност, от най-дълбока древност до сега, са съществували в разни епохи няколко поселения.

Следващото кратко изложение ще запознае интересуващите се с парите циркулирали между жителите им.

Монетата, както днес я разбираме, се е появила в началото на VII в.пр. Хр. в Гърция и Мала Азия и от там се е разпространила в Средиземноморския свят. Пари от архаичния и класическия периоди на монетосеченето не се срещат в античните селища разположени в и около града.

Докато от тракийското градище до Сини вир имаме електронов двоен статер на остров Самос от VI в.пр.Хр., драхма на Аполония Понтийска от V в.пр.Хр. от могила при с. Браничево, монети на македонския цар Филип II (359-336 г.пр.Хр.) и дидрахма на град Истрос от гетското селище при Фисека, най-старата монета намерена в Коларовград е тетрадрахма на македонския цар Александър III (336-323 г.пр.Хр.) открита на около 3 м дълбочина при копане на основи за сграда по стръмнината на ул. "П. Волов" №18. Драхма на същия владетел сечена в гр. Уранопол (Македония) е изровена северно до града в бившите ниви на Янко Косев. При риголване на двор на ул. "Генерал Радецки" е намерена тетрадрахма на тракийския цар Лизимах (323-281 г.пр.Хр.) сечена в гр. Сестос (Тракийски Херсонес). Нивелацията на ул. "Васил Коларов" (днес ул. „Иван Александър" – бел. на ред.) (пред дом №12) на дълбочина около 2 ½ метра е дала псевдотасоска тетрадрахма от II в.пр. Хр. Но това са единични находки на случайно изгубени в древността пари, от които малко може да се съди за икономиката на местните жители.

Не ми е известно да са намерени монети от преди нашата ера нито в крепостта на Хисар баир при Хижата (дн. Шуменска крепост – бел. на ред.) с остатъци от тракийски градежи, нито южно от него над „Харачи боаз" и „Ергювanлъка" където

1 Ръкописът на настоящата статия, заедно с много други бележки и чернови, а също и лични вещи на покойния д-р Васил Хараланов, получихме в дарение през лятото на 2007 г. Материалите постъпиха в Регионалния исторически музей-Шумен от неговия наследник Владислав Николов. Използваме случая да му благодарим още веднъж за направеното дарение.

през V-III в.пр.Хр. е имало гетско поселение добре датирано, освен от местната керамика и от фрагменти на вносни гръцки съдове с чер фирнис и отчасти на тасоски амфори с печати по дръжките от IV-III столетия преди Христа.

Най-старата, на мен известна монета, намерена в Шуменския Хисарлък е бронзов ас на римския император Септимий Север (193-211) сечен в град Никопол на Росица (Долна Мизия). Тя отговаря по епоха и на находящите се около Хижата тухли с печата на Първи италийски легион от чиито войници е бил гарнизона на римската крепост. Денар на сина на Септимий Север – Каракала (198-217) е изровен при изкопи между колонията „Висока поляна“ и „Ивански“. Покойният д-р Петър Скорчев е виждал монети на Гордиан III (238-244) намерени около „Цар Крумови порти“. Вероятно свлечени от водата, антониани на същия владетел, както и на императрица Етрусцила, жена на Траян Деций (249-251), са открити при копане около „Зандана“, а под така наречената „Римска баня“ по северния склон на „Харачи боаз“ е намерена 5 асова монета на Филип син (244-249) сечена в Марцианопол (Долна Мизия). От равнината южно от „Цар Крумови порти“ има медни посребрени антониани на Аврелиан (270-275) и Карин (282-284). Медните монети на Константин I Велики (306-337) ковани в Тесалоника и в Сисция не са рядкост на самата Хисарлъшка височина. Трябва да се отбележи и една интересна антична имитация на негова медна пара от град Сисция (в Панония) произходяща от северния склон на височината и пак от там половина от прерязана медна монета, за да служи като по-дребна пара. По Хисар баир се срещат медни пари на Константиновите синове Крисп, Константин II, Констанс, Констанций II от монетарниците на Антиохия, Кизик, Никомедия, а също и на следващите императори от четвъртото столетие – Валентиниан I и Валенс, сечени в Константинопол. Чести са малките медни монети на Теодосий I (379-395) от ателиетата на Константинопол, Тесалоника, Никомедия и още по-много се намират тези на синовете му Аркадий (394-408) и Хонорий (393-423) от монетарниците на Антиохия, Константинопол, Никомедия, Тесалоника, пръснати по целия Хисарлък и склоновете му. Най-обилни са дребните медни пари на следващия източноримски император Теодосий II (408-450) ковани в Антиохия и Константинопол. Пак доста чести са малките монети на византийските владетели Марциан (450-457), Леон I (457-474) и Зенон (474-491), ковани в Константинопол. Те са с диаметър 10/12 мм. На лицевата им страна е изобразен бюст на императора с надпис наоколо, на опаката личи кръст във венец, или монограм от императорското име, или владетеля прав, или клекнал лъв и винаги означение на монетарницата. От тези дребни монети се срещат нарочно прерязани на две и даже на четири, за да се създаде още по-малка платежна единица, каквато държавата не е отсичала. Половинки монети съм виждал от Аркадий, Теодосий II, Марциан и Леон I.

Заслужава да се спомене и една извънредно рядка медна монета на император Базилиск (476-477) кована в Константинопол, от северния склон на височината.

Фолиси от 40 нумии на Анастасий I (491-518) са по-редки, а от една нумия, сечени в Константинопол, са много чести. От Юстиниан I (527-566) монети от 5 нумии и едри от 40 монетни единици (с диаметър 40 мм) се намират по-рядко. Екземпляр от последните с дата 539/540 г. сечен в град Кизик видях изкопан и в новозастроения квартал северно от ул. „Дойран“. Западно от крепостта на Хисарлъка е намерен фолис от 20 нумии с образите на Юстин II и София (565-578) сечен в Тесалоника. Има и от император Маврикий Тиберий (582-602).

След този византийски владетел, вероятно поради заселването на славяните и българите и настъпилата разменна търговия, пари от следващите векове почти не

се срещат. Известен ми е само един фолис от 40 нумии от Константин V Копроним, сечен в Константинопол през 749/750 г. В града около Хижата се появяват отново пари едва в епохата на Комнините, с корубестите медни номизми на Мануил I (1143-1180) и Исаак Ангел (1185-1195).

Преди около 30 години подобни медни скифати от XII в. на византийските василевси Алексий I, Йоан II, Мануил I, Исаак II и Алексий III се намериха в едно лозе в м. „Чашка“ около половин чувал (няколко десетки килограма) направо вложени в пръстта. По същото време колективна находка от около 500 медни и билонови корубести монети на Комнините, в гърне, наш съгражданин изрови в двора на дома си в м. „Къллека“(дн. кв. „Гривица“ – бел. на ред.). А горе в крепостта на Хисарлъка заедно с медни обрязани монети на Солунския император Мануил Ангел (1230-1240) и преполовена на константинополския Михаил VIII Палеолог (1261-1282), срещаме и българска медна пара от цар Константин Асен (1257-1277). По склона на височината е свлечена от водата и златна номизма на византийските императори Андроник II и Михаил IX (1295-1320), единствената до мое знание дошла златна монета в стария Шумен. Пак от там е и една рядка медна монета на цар Михаил III Шишман и сина му Йоан Стефан (1323-1330). От тази епоха се срещат много често плоски и корубести медни пари на цар Йоан Александър и сина му Михаил Асен (1331-1355) с монограми на опаката страна. От тях има и прерязани наполовина. Намират се по горната площ на Хисарлъка, по североизточния му склон към „Цар Крумови порти“ и даже ниско в „Кьошковете“ при Ловния дом. Поединично са намерени над петнадесет къса (при относителната рядкост на старобългарските монети тази бройка е голяма) отлично запазени дребни плоски медни монети от цар Йоан Александър сам (1355-1371), на опакото с кръст и IC-XC – NI-KA. Част от тях са древни фалшификати. Интересно е, че подобни монети в други краища на България малко се срещат и понеже между намерените в Хисарлъка има няколко приготвени с един и същ печат, възможно е да са работени в стария Шумен. По-редки са посребрените медни пари на цар Йоан Шишман (1371-1393). Видях и медна монета от Йоан Срацимир (1360-1396) с образ на двуглав орел.

Заедно с българските монети по-рядко се срещат и византийски на Мануил II Палеолог (1391-1423), посребрен меден грош (стара подправка) на сръбския владетел Стефан Душан (1331-1355), четвъртинка от прерязана медна монета на епирския феодал Йоан II Орсини (XIV в.), както и други тем съвременни от латинския Изток и Запад.

Освен редовните и фалшиви пари на бедния от метали XIV в., често се намират и правилно кръгли или многоъгълни плоски медни пластинки, някои посребрени, с размери на тогавашна монета, които навярно са служили на местното население като пари. Част от тях даже са правилно прерязани наполовина или на четири. Има и пробити, за да служат като накит.

За нас представляват интерес доста срещаните унгарски монети донесени от войската на Владислав Варненчик. Повечето от тях са така наречените „куартинги“ на крал Сигизмунд (1386-1429), същевременно германски император. Това са медни кръгловати тънки пластинки с изобразена от една страна висока отворена кралска корона, а от другата – двоен кръст с готически монограми отстрани. Намерен е и един сребърен обол на Владислав Ягело (1440-1444), крал на Полша и Унгария, както и негови медни пари пак с изображение на същия патриаршески кръст, а от другата страна било герб или лика на Свети Владислав. Определянето на тези монети дължа на нумизмати от Будапещенския народен музей, на които изказвам благодарност.

Най-стари турски монети намерени по Хисар баир са сребърните акчета тип „араби“ на Худавендигяр Мурад хан I (1326-1389), както и медните му мангъри сечени през месец рамадан на 790 г. от хиджрата (1387 г.). От следващия султан Йълдъръм Баязид хан I (1389-1403) се срещат сребърни и медни монети. От неговия син Шейх зааде емир Сюлейман съм виждал кръгли и четвъртити мангъри. Намерено е и едно рядко акче на Мелик ел Ашреф Муса Челеби (1410-1423), син на Баязид I сечено в Едирне. От Гази Мехмед хан I (1413-1421) съм срещал мангъри. От следващия султан Мелик Ел Аадил Мурад хан II (1421-1451) по чието време полско-унгарските кръстоносци са разрушили Шуменската крепост, се намират и най-много турски монети, сребърни и медни, повечето сечени в Едирне, а някои от монетарниците на Бурса, Сируз, Новар (в Македония).

Срещат се медни и сребърни пари и на други ислямски владетели от XIV-XV в., пренесени вероятно от васални малоазийски войски. Такива са акчетата на Караманидския султан Ибрахим ибн Мухаммад, сечени в 1438 г. в град Коня. В Хисарлъшкото селище обичая да се прерязват наполовина дребни медни монети продължава да се прилага и през XV в. и спрямо турските мангъри и малоазийските фулуси. Има и стари фалшификати на акчета на Мурад хан II.

Заедно с редовно отсечената турска медна пара с кръгла, ромбоидна или квадратна (мураба юш-шекил) форма са циркулирали и дебели правоъгълни монетоподобни медни плочки с приблизително като мангърите тегло, може би местна фабрикация заместваща по-рядката монета. Подобни четвъртити късове от медна пръчка без монетен печат, равностойни на парите, са намерени в голямо количество единично и в колективни находки в Азербайджан, но там те се датират от XII-XIII в.

Тези своего рода турски „монети“ продължават традицията на монетоподобните медни без щемпел пластинки на XIV в., които се срещат и в други средновековни градища на северна България (например Ловчанския некропол). Най-новата турска монета от Хисар баир е акче от Селим хан I Явуз (1512-1520) сечено в Едирне. След това време живота в разрушената вече крепост на височината вероятно окончателно замира, за да стане интензивен в града на низината, където отдавна е имало селище около сегашните Ески джамия и Ески хамам, благодарение на обилните сладки извори, близката река и добрата почва. Над ул. „Дойран“, по южния склон на боаза, освен късовете стара керамика са намерени и денар от Гета (209-212), едра медна монета от Максимиан Херкул (286-305) сечена в Сердика, по-горе споменатия фолис от 40 нумии от Юстиниан I, медна пара на цар Йоан Александър, мангър на турския султан Абдул Фатих Мехмед хан II Гази (1451-1484) с образ на дракон от малоазийско ателие, сребърен онлук на Мустафа хан I от 1622 г. от монетарницата на Константиние, медини на Мехмед хан IV Авджи (1649-1687), сечен в Мъсър и фалшификат на Сараевски мангър от Сюлейман хан II (1689 г.).

По-късни турски монети (от Сюлейман хан II, Махмуд хан II) намерени на Хисарлъка са случайно изгубени от пътници и не говорят за уседнал живот на това място. Около селището при т.н. „Римска баня“, югоизточно в подножието на Хисарската височина, съм виждал поменатата пет асова колониална монета на Филип син и Сарапис сечена в Марцианопол, дребни медни византийски пари от V в. и турски мангър от XV в.

В м. „Горни Порек“ (под „Илчов баир“ – бел. на ред.), между пътя за Дивдядово и турския окоп опасващ града („Хендекю“), при риголване се откриха към 1920 г. множество долиуми. Из пръстта се срещат и фрагменти от сива и червена керамика, работена с или без грънчарско колело. Попадат и глинени прешлени за вретена.

Там са изкопани сестерции на Фаустина Стара, жена на Антонин Пий (138-161), денар на Луций Вер (161-169), медна монета на Аркадий. Възможно е до идването на готите, в тази местност да е имало някакво по-голямо стопанство.

Единични римски монети са намерени и около постройката на сегашната противопожарна команда (дн. също сграда на Противопожарна охрана – бел. на ред.): пет аса от Гордиан III и Сарапис сечен в Одесос (238-244), пет аса от Север Александър сечен в Марцианопол (222-235), медна от Констанций II от монетарницата в Медиолан (323-361).

Виждал съм грошове от Йоан Александър и Михаил, медни монети на Йоан Александър сам и раннотурски мангъри, намерени при лозята в м. „Под манастира". Единични стари пари се изкопават и другаде из терена на сегашния Шумен. Малка медна монета на Константин I Велики сечена в Никомедия е намерена в лозето зад старата морга, фолис на Лициний Баща сечен в Тесалоника (307-324), медна номизма от Исаак II Ангел под ул. „Килийна" (дн. тази улица не съществува, намирала се е източно от сградата на Новата поликлиника – бел. на ред.). Непокътнатата им патина показва че не са изгубени в наши дни. От по-ново време са намерени сребърен грош на венецианския дож Джовани Дандоло (1280-1289), дубровнишки денари от XVII столетие. В турския Шумен от низината, бързо разрастващ и забогатяващ, се срещат обилно пари на османските султани от XVII-XIX в. от всички стойности, сечени най-често в Цариград и Кайро. Заедно с тях и различни западноевропейски, предимно австрийски, испански, дубровнишки, холандски, полски и на италианските държави.

Добре илюстрират монетното обръщение в новия град множеството колективни находки дошли до мое знание, от които ще цитирам няколко по-характерни.

Едната открита през 1951 г. на ул. „Телец" над Раис джамия е от 13 сребърни монети. От тях има австрийски талер на Мария Терезия от 1763 г., дубровнишки вижлин от същата година, 2 гроша и 2 онлука на Махмуд I, а останалите са 5 гроша и 2 онлука на Мустафа III, всичките сечени в Цариград.

Към долния край на ул. „Драва" от един стар двор през последните 40 години са станали известни шест или седем купни находки на пари. От разказа на намервача на едната разбрах че се е състояла от турски, австрийски и венециански златни монети от XVIII в. От втората находка видях сребърен алтмъшлък на Абдул Хамид I и златен онсекизлик на Махмуд II.

До ул. „А. Батемберг" са намерени над 150 едри сребърни западноевропейски талери от XVIII в., между които най-много испански (от Карлос III, Карлос IV), австрийски, неаполитански, венециански, по-малко руски рубли и отузлуци от Мустафа IV.

През 1954 г. на „Клисе баир" (района на църквата „Св. Възнесение") в строшена стомна на около 30 см дълбочина намериха при поправка на сграда 200 билонови монети. От четири стойности бяха 110 къса на Махмуд хан II, а останалите, от два номинала на Абдул Меджид I, всички сечени в Константиние.

При строеж на нова сграда на ул. „Г. Димитров" (дн. „Съединение" – бел. на ред.), където в миналото е имало теке, попаднаха на сложени под камък билонови пари на Селим III, Махмуд II, Абдул Меджид I (XVIII-XIX в.).

В търговските тефтери от първата половина на миналото столетие (например на братя Дюкмеджиеви, на Харалан Тодоров и синове, на хаджи Василаки хаджи Дечев) е отразена циркулацията на същите монети.

Между чуждестранните медни пари от ново време много често се намират дву-

копейкови от Александър I Павлович с дата 1815 г. пренесени от войските на граф Дибич. Не зная защо, чести са и кройцерите на австрийския император Франциск I от 1816 г.

Новоотсечените монети са се изпращали от цариградското дурибхане в кожени торби (кесé), овързани с тел и пломбирани. Една такава пломба подобна на византийски оловен печат, но с тугра на султан от XVII в., е намерена над Куюмджийската чаршия, където до Освобождението е бил сарая на мехкемето (съдебната палата) при сегашното училище „Гео Милев“ (в момента на мястото се строи нова сграда – за училище или детска градина, намира се на ъгъла на ул. „Батак“ и ул. „Райна княгиня“– бел. на ред.).

Стари шуменци преди 40-50 години си спомняха да са чували в детинството си за „унгурчета“ сечени от емигрантите на Кошут. В съществуването на подобна монета вярваше и покойния Иван Моллов. Унгурчето е познато като дребна медна пара и в други краища на България. Но че задграничното революционно правителство на Лайош Кошут, през краткия си престой в Шумен е сякло медни или сребърни пари, както генерал Врангел е печатал свои рубли, мъчно може да се допусне. Има и друго нещо. В Шумен не рядко попадат фалшиви австрийски 6 кройцерови монети с дата 1848 и 1849 г., сечени от жълтеникава сребърна сплав с по-груби изображения и разместени букви в надписите, които издават подправката. Такива фалшификати не съм виждал в други градове на България. Съответните редовни 6 кройцерови монети много често се намират и са с не по-ценна сплав – ядрото им е медно силно посребрено, но образите са тънко изработени и надписите винаги коректни. Възможно е въпросните фалшификати да са „унгурчетата“ фабрикувани от хората на Кошут, между които е имало отлични занаятчии и пущани на пазара заедно с редовните австрийски пари имащи курс по цялата Османска империя. Че в града е имало подправачи на монети е факт. В махалата „Мангаллък“ в стара турска къща (ул. „Йел тепе“ №3) до скоро имаше скривалище с оджак, където до средата на миналия век собственика на дома е калъпил пари. Когато измамата се разкрила освен другото наказание, отрязана му била и десницата. След 1877 г. се изселил в Турция.

Интересни типове имат и шуменските църковни монети, за които малко от съгражданите ми знаят. В Западна Европа, предимно в Белгия и Холандия в миналото правителствата са позволявали на църкви нуждаещи се от средства за доизграждане, да секат собствена дребна пара за вътрешна (в храма) размяна. През XVIII столетие този обичай се разпространил в Гърция, Македония, България. Храмове в Бургас, Пловдив, Трявна, Варна, Русе, Разград, Шумен и другаде в страната са пущали собствени металически пари, като в Шумен напечатали даже и книжни. Когато въпросната църква не е ощетявала държавата с прекалено сечене на монети, турската власт е толерирала това присвоено право. Злоупотребата с него се е наказвала, както е станало в Трявна през 1866 г. У нас арменския и двата православни храма са секли бронзови (от пиринч) „пенези“ със стойност една пара, т.е. 1/40 от турския грош или теоретически 1/4000 част от златната османска лира за обръщение в храма, гробището, а понякога и еснафа. Арменската църква „Сурп Освададзин“ е сякла в началото на XIX в. изящни монети, които са имали курс и в българските храмове. Това са правилно кръгли пластинки от жълта мед с диаметър 12/14 мм, на които само от едната страна е изпъкнало. Отпечатан е пресечен с лъчи кръст с раздвоени краища от двете страни с монограми с арменски букви от името на храма. Всичкото е заобиколено с правилен кръг. Изработката е елегантна, тънка, красива.

Митрополитската църква „Св. Възнесение“ след подновяването ѝ през 1829/1830 г., пуща подобни бронзови пенези с диаметър 12 мм, с отпечатан в лавров венец равнораменен кръст с инициалите на храма В – С, отстрани в горните квадранти. В една емисия над кръст е изобразена владишка корона. Циркулират до Освобождението. След 1878 г. църковното настоятелство печата „каймета“ на розова или синя хартия (размери 5х10 см) от 2 ½ , 5 и 10 сантима, с църковния печат на опаката страна. Лицевият надпис на тези с цена 10 сантима е:

Храмь Вознесеніе Х-во
10
Сантима
Безь черк. печатъ е непріето

И в четирите ъгъла е означена стойността 10. Кайметата от 2 ½ и 5 сантима са подобни. Към 1885 г. престават да се употребяват.

На долната църква „Св. Три Светители“ пенезите са с по-груба изработка. На лицето надпис ТРИ СВЕТИТЕЛ около малък кръст, всичкото заобиколено със зрънчест кръг. В по-редки варианти буквите са ТЙ СВЕТИТЕЛ и между раменете на кръста – четири точки. От този храм има пари и без надпис. На едната им страна е изобразен палмов венец равнораменен кръст украсен с четири лъча, със звезда между горните краища, всичкото заобиколено със зрънчест кръг. Грижлива изработка. Сеченето на тези пенези започва след 1858 г., спира след Освобождението. Срещат се и имитации изрязани от жълта тенекия, с или без надраскан с острие кръст, вероятно работа на деца. В шуменските църкви са имали курс и пари на храмове от други градове, например Разградския „Св. Николай“. Илия Р. Блъсков в „Материали за историята на град Шумен“ подробно описва ежегодното изработване на пенези от църковните настоятелства. Изглежда че това е давало добър приход на храма, щом се е продължило и с печатане на книжни пари.

Ще добавя че до първата общоевропейска война, както си спомнят по-възрастните от нас, на шуменския пазар и в цялата страна обилно циркулираха всевъзможни чужди монети от трите метала и банкноти, които се сменяха срещу съответно ажио от многобройните сарафи.

От всичко казано до тук може да се направят няколко извода за паричното обръщение в Хисарлъшкия град.

Единият е, че парите се появяват сравнително късно през II в. и понеже са редки, разменната търговия господства у трако-римското поселение до нахлуването на готите в края на III в. След това обилието на късноримски и ранновизантийски дребни медни монети говори за усилен паричен обмен предимно през епохата на великото преселение на народите когато града е силна крепост. След идването на славяните и разрушаването на византийския кастрон, обменната търговия наново се установява и трае до късното средновековие. Парите през XIII-XIV столетие пак са обилни. Наред с българските и византийските монети имат курс, а също и западноевропейските. През многовековен период (IV-XV столетия) дефлацията е постоянно явление. Често срещаните прерязани на две и четири медни монети от най-малък номинал показват постоянна нужда от още по-дребно платежно средство. Присъствието на римски, български, сръбски и турски фалшификати на сребърни и медни пари, както и анепиграфните медни и посребрени монетоподобни цели и прерязани пластинки подчертават относителната стойност на продуктите за дълъг период от време.

Едва ли Мисионис (тълкуват го като Симеонис, т.е. Шумен) на, Идриси отго-

варя на селището на Хисар баир. Арабският географ от X в. поменава: „ ... голям, многолюден град ...в него има една кантора (търговска фактория) за Русия. Той е цветущ град. Има многолюдни пазари и изобилни природни богатства. Разположен е на една планина“. До намирането на находки, които биха потвърдили богатата икономика, смело е да се отъждестви Мисионис от „Географията“ на Идриси със стария град около Хижата.

До тук казаното от мен е обосновано на единично намерени монети, отмити от дъждовните води или случайно открити при дребни землени работи и търпи широка корекция. При методично провежданите от компетентни археолози разкопки сигурно ще се попадне на материали, които по-добре ще изяснят икономиката на стария град. А в цветущия Шумнъ, сегашния Коларовград, след XV в. както във всички големи градове на Османската империя населени с разноезични жители, се употребяват редовно заедно с турските пари и монети на всички европейски държави.

X.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Блъсков, Ил. Р. Материали по история на нашето Възраждане – гр. Шюмень. Шумен, 1907.

Галиб бей, Исмаил. Каталог на османските монети. Цариград, 1906.

Герасимов, Т. Преполовени антични монети от Aquae Calidae. – ИАИ, XIII, 1939; XX, 1955.

Герасимов, Т. Принос към нумизматиката на Солунската империя. В: Studia in Honorem M.S. Drinov. БАН, 1939.

Едхем, Халил. Османски монети. Цариград, т. I, 1911 (на турски език).

Марков, А. К. Инвентарний каталогъ мусуломанскихъ монетъ Императорскаго Эрмитажа. С. Петербург, 1896.

Мирчев, М. Амфорните печати от музея във Варна. БАН, 1958.

Мушмов, Н. Античните монети на Балканския полуостров. София, 1912.

Мушмов, Н. Монетите и печатите на българските царе. София, 1924.

Недков, Б. България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси. София, 1960.

Пахомов, Е.А. Монетное обращение Азербайджана в XII и начале XIII века. В: Нумизматический сборник, XXIV/2. Москва, 1957.

Решетар, М. Дубровачка нумизматика. Т. 2, Ср. Карловци-Белград-Земун. 1924-1925.

Gnecchi, F. Monete Romane. Milano, 1900.

Goodacre, H. A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire. London, 1960.

Lubic, S. Opis jugoslavenskih novaca. Zagreb, 1875.

Réthy, V. Corpus Nummorum Hungariae. T. II.

Wroth, W. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. London, 1908-1911.

Бел. ред.

Редколегията публикува ръкописа на д-р Васил Хараланов без правописна, граматическа и стилова редакция. Запазваме характерния за средата на XX в. език с оглед на общото звучене на текста. Тъй като В. Хараланов не е отбелязал датата на завършване на този обзорен очерк, допускаме на база цитираната литература, че е завършен след 1960 г. Трябва да се отбележи, че когато е писал текста, археологическите разкопки на Шуменската крепост току що са започнати (първите сондажи са от 1957 г.). Заключенията на Хараланов, основани изцяло на неговите лични наблюдения и събирана информация от стари шуменци, за времето си звучат пророчески. Днес, близо половин век по-късно, те намират потвърждение с направените от нумизматите работещи с монетите от Шуменска крепост изводи. Потвърждават ги и резултатите от приключилите вече археологически разкопки на любимия за д-р Хараланов шуменски Хисарлък.

СФРАГИСТИКА

ЗЛАТНИТЕ ПРЪСТЕНИ С КРЪСТОВИДНИ МОНОГРАМИ ОТ МАЛАЯ ПЕРЕШЧЕПИНА: ПОСЛЕДНИТЕ ЧЕТЕНИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Рашо Рашев †
(София)

В знаменитата находка от Малая Перещепина присъстват, както е известно, три златни пръстена с кръстовидни монограми. Първите два бяха включени, след опитите за четене от В. Н. Бенешевич и В. Финк в книгата на Й. Вернер[1]. Третият стана известен за пръв път чрез изложбата, организирана от Държавния Ермитаж в София през 1989 г. и издадения по този повод каталог[2]. Й. Вернер ги номерира по реда на тяхното публикуване. У други автори местата на № 2 и № 3 са разменени[3]. Тук е възприета номерацията на Вернер и приложените в публикацията му от 1992 г. графични прорисовки на надписите, които са най-точни в сравнение с публикуваните у други автори:

Пръстен № 1. Държавен Ермитаж, Санкт Петербург, инв. № 1052 (Табл. I/1).

Пръстен № 2. Държавен Ермитаж, Санкт Петербург, инв. № 1053 (Табл. I/2).

Пръстен № 3. Държавен Ермитаж, Санкт Петербург, инв. № 1930/187 (Табл. I/3).

Трите пръстена принадлежат към най-важните за атрибуцията на находката предмети. Както е известно, през VII в., когато се датира тя, върху пръстени и печа-

1 **Werner, J.** *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kubrat, Kagan der Bulgaren. München*, 1984; **Idem.** Neues zu Kuvrat und Malaja Pereščepina. – *Germania*, 70, 1992, 2, s. 430 – 435; **Вернер,Й.** *Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите*. София, 1988, с. 45 – 46, прил. 32.

2 *Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари и славяни (очерци и каталог*). Автори: В. Н. Залеская, И. П. Засецкая, К. В. Каспарова, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, М. Б. Щукин. София, 1989, с. 43, № 70.

3 **Залесская, В. Н., Львова, З. А., Маршак, Б. И., Соколова, И. В., Фонякова, Н. А.** *Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад.* Санкт Петербург, 1997, с. 120 – 121 (български превод: **В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова.** *Златото на хан Кубрат. Перешчепинското съкровище*. София, 2006, с. 157 - 160; **Йорданов, Ив.** Сфрагистични паметници на ранната българска държава. – *Проблеми на прабългарската история и култура*, 2, 1991, с. 36 – 42 (номерация по реда на публикуването); **същият**. *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001, с. 11 (№ 2 и 3 разменени); **Ждраков, З.** За трите златни пръстена с монограми на кан Кубрат. – *Старобългаристика*, 2005, 4, с. 82 – 94.

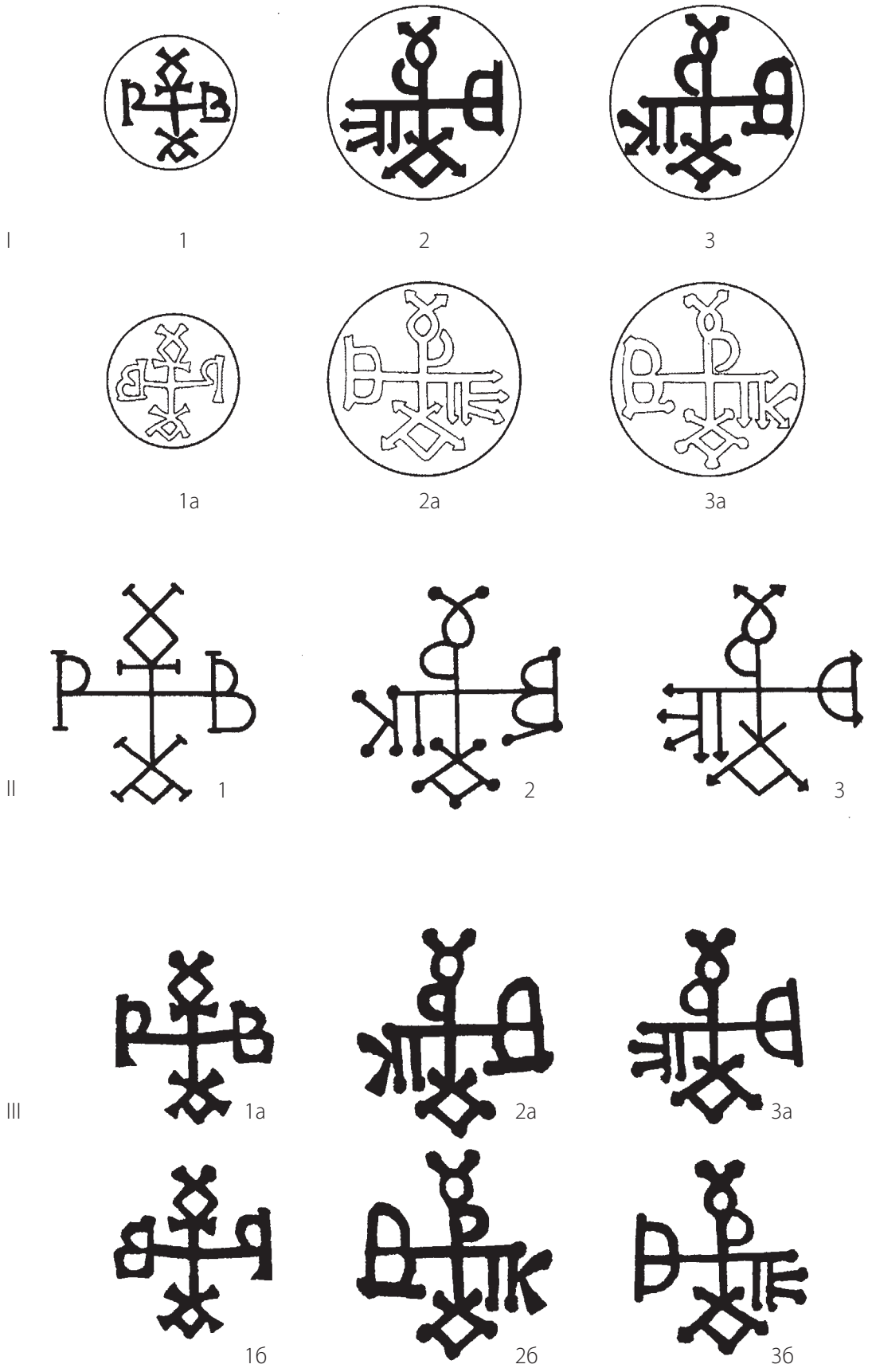

Таблица I.1. Надписите върху пръстени № 1–№ 3. ***I****/1–3 по Werner 1992, Abb. 2;* ***II****/1–3 по Йорданов 2001, табл. I/1–3;* ***III****/1–3 по Комар 2006, рис. 54.*

ти най-често са били врязвани името и титлата на собственика, комбинирани понякога с пожелание за закрила от Христос или Богородица. Това се отнася особено до златните пръстени. Именно на базата на тяхното разчитане, извършено от Вернер Зайбт, авторът на книгата за съкровището Й. Вернер го определи като собственост на българския владетел Кубрат. Приемането, поставянето под съмнение или отхвърлянето на неговите четения, отвежда към друга историческа интерпретация не само на съкровището, но и на целия кръг от съседни синхронни паметници в източноевропейските степи през VII в.

Такива опити вече съществуват. Тук ще обърнем внимание на позицията на двама автори – един български и един украински – обнародвали своите работи съответно през 2005 и 2006 г. У тях се съдържат нови предложения за четенето на надписите и нови съображения за тяхното културно и историческо значение. Някои от тях са приемливи, други предизвикват корекции. Това е поводът на насочим вниманието си към тези най-нови опити за четене и обяснение на монограмите върху перешчепинските пръстени.

1. Българският автор Здравко Ждраков заимства номерацията на пръстените и прорисовката на техните монограми от книгата на Ив. Йорданов. За пръстен № 1 той се ползва от преписа на Ив. Йорданов (обр. II/1) като приема четенето ХОВРАТОУ ‘на Хубрат’, предложено от В. Зайбт и възприето от повечето автори след него (Х8ВРАТ8 у Ив. Йорданов). Същевременно допуска и други варианти, според това коя от буквите ще бъде избрана за начална, в коя посока ще се извърши четенето и как ще бъдат комбинирани наличните букви. При начална В според него се получават две форми – ВАТРАХОУ ‘на Батрах’ (четенето на В. Финк) и ВАТ ХОУРТОУ ‘на бат Хурт’. При начална Х освен четенето на В. Зайбт ХОВРАТОУ той отново предлага, но в обърнат вид, формата ХОУРТ ВАТОУ ‘на бат Хурт’. Името Хурт се сближава с Курт от Именника като се настоява, че в случая е намерила израз не гръцката форма на името, позната от Теофан и Никифор (КРОВАТОС, КОВРАТОС), а тюркобългарската форма на титлата и името на основателя на Велика България. Авторът не засяга въпроса дали е възможно това при установения факт, че пръстените имат несъмнено византийска изработка. Съображенията му за прабългарската форма на името и титлата изглеждат прекалено категорични. Те се отнасят до недоказуеми предположения за ролята на вълка като символ у прабългарите и у българите чак до XIII в. Неточен е още първият пример, според който с харизматичното си име *вълк-батко* Курт – Кубрат удостоверявал своето върховенство в съюза на петте велики рода Дуло. Това твърдение[4] е подкрепено с посочване на книгата на Л. Н. Гумилев, в която обаче на цитираната страница липсва подобна информация[5].

За надписа върху пръстен № 2 (у този автор № 3, срв. обр. II/3) се приема, че той в основни черти е еднакъв с този върху № 3, както твърдят повечето автори, но в същото време е нещо по-различно, бидейки съставен от гръцки букви, представляващи едновременно и рисунки-символи. Той съкращава четенето на В. Зайбт ХОВРАТОУ ПАТРІКІОУ (у Ив. Йорданов Х8ВРАТ8 ПАТРІКІ8) като елиминира титлата и приема, че е изписано само личното име. В това име се въвежда нова буква – Е, за каквото се определя своеобразно изписаната К в края на лявото рамо на кръста. Така се предлага четенето ХОУВРАТЕ ‘на Кубрат’ на прабългарски език по подобие

4 **Ждраков, З.** Цит. съч., с. 87 и бел. 18.

5 **Гумилев, Л. Н**. *Древние тюрки*. Москва, 1993, с. 213.

на KANE от златния медальон на Омуртаг[6]. Приел, че надписът е на прабългарски език, авторът търси подкрепа за тезата си чрез определянето на някои букви и като символи. Така схематично изписаната B в края на дясното рамо се определя като лък в опънато положение, хоризонталното рамо на кръста, завършващо със заострен край – като стрела и фалически символ, а лигатурата AX в долния край на кръста – като лък „в покой“ – символ на женското начало. По този повод се привеждат примери от различни културни зони за значението на лъка в инициационните обреди. От друга страна „лъкът-утроба и фалическите стрели“ се определят като тюрко-български владетелски инсигнии. Привежда се известното сведение за означаване на населението на Западния тюркски каганат като „он ок будун“ („народът на десетте стрели“, т. е. рода), като неясно защо, се посочват етнонимите куртогури и оногури в потвърждение на това твърдение, след като е ясно, че *ок* и *огуф* са думи с различно значение. Броят на стрелите се изчислява на 10 и това според автора е графичен символ на тюркския израз *он ок 'десет стрели'*, т. е. десет племена[7]. В крайна сметка пръстенът се определя като домашен знак за властта на конфедерацията Дуло и на нейния предводител над територията на Западния тюркски каганат. По този повод се правят твърде смели връзки с царската символика у персите, които няма да коментираме. Всички те, в това число изложените по-горе съображения, се основават на погрешно определяне на K като E и на схващането на други букви като рисунки на лъкове и стрели. „Стрелите“ са всъщност декоративни завършеци на краищата на хастите и между другото не са 10, а 11, така че дори формално тук липсва връзка с израза *он ок*. Авторът е предложил твърде широк културен и исторически контекст на находката, каквато тя сама по себе си не съдържа. Така че четенето на B. Зайбт за монограма на пръстен № 2 се запазва, както и за надписа на пръстен № 3 (обр. II/2), което впрочем З. Ждраков приема. Определянето на двата пръстена съответно като прабългарски и римско-византийски израз на властта на Кубрат е конструкция, за която надписите не съдържат данни. Трябва да се приеме, както е посочено още при обнародването на № 3, че надписът на № 2 е неумело, но общи линии точно копие на надписа на № 3, както смятат B. Зайбт, Й. Вернер и Ив. Йорданов. У тях са изложени и основателните съображения за отхвърляне на четенето на B. H. Залесская на монограм № 3 като BATOPXA[N]OY ПАТРІКІОУ вместо X8BPA[T]8 ПА[T]PIKI8 [8].

2. Друга насока приема опитът на украинския археолог O. B. Комар да предложи нови разчитания на трите монограма. Тези разчитания са част от монографична работа върху съкровището, разгледано на широкия фон на културата на степите на Източна Европа през VII – началото на VIII в.[9] Това изследване и този автор, нека кажем още сега, са може би най-яркият и най-пространен израз на тенденцията да се преразгледа културната и етническа история на степите, като се преоцени тра-

6 **Ждраков, З.** Цит. съч., с. 91.

7 Пак там, с. 92-93.

8 **Йорданов, И.** Сфрагистични паметници..., с. 36 – 38; **Werner, J.** Op. cit., S. 430 с указание за становището на B. Зайбт, изказано още в годината на публикуването на пръстен № 3 (1989) от B. H. Залеская, срв. *Съкровище на хан Кубрат...,* с. 43.

9 **Комар, O. B.** Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. – В: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 5. Хазарское время. Донецк, 2006, с. 7 – 244.

дицонно изтъкваното доминиране през този период на българите и се подмени с това на хазарите.

Нека преди да се върнем отново на този въпрос, да видим какво предлага този автор конкретно за монограмите върху трите пръстена. Вместо опит за разширяване на възможностите при разчитането и интерпретирането им, както е у българския автор, у него намираме обратната тенденция за минимизиране на възможностите за точно разчитане поради две причини: трудността да се определи със сигурност началната буква и произтичащите от това стотици варианти на буквосъчетания, които монограмите съдържат[10].

За монограма на пръстен № 1 са предложени различни форми, като се търсят на всяка цена съответствия в древнотюркския език. Четенето на В. Зайбт не се приема поради невъзможност да се намери коректно тюркско съответствие като име или титла. Бидейки предварително ангажиран с тюркската теза, авторът приема в края на краищата, че там не е изписано лично име, а тюркската титла с варианти ΒΑΤΟΥΡ, ΒΑΤΥΡ, ΒΑΧΑΤΟΥΡ [11].

За монограмите върху пръстени № 2 и № 3 авторът правилно приема, че те имат еднакви надписи, а различията в начертанието на някои букви са несъществени. Той само се дистанцира от становището на Зайбт-Вернер-Йорданов, че те са едновременни с първия монограм или, че ги дели незначителен отрязък от време. Освен това той смята, че поради ниското разположение на ъгъла на буквата в долния край на кръста там може да се чете не лигатурата ΧΑ, а по-скоро ΧΟ. По-нататък се оказва, че тази дребна на пръв поглед поправка не е случайна, тъй като замяната на Α с Ο се оказва удобна за отхвърляне на четенето на В. Зайбт и на елиминирането на варианта с начална Χ[12]. Отдадено е предпочитание на варианта с начална Β като по този начин е извършено сближаване с началната Β на титлата върху монограм № 1. В крайна сметка върху монограми 2 и 3 вместо ΧϞΒΡΑ[Τ]Ϟ ΠΑ[Τ]ΡΙΚΙϞ на В. Зайбт – Ив. Йорданов, авторът чете ΒΑΧΑΤΟΥΡΟΥ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ [13]. За да подкрепи допълнително тюркската си теза авторът допуска, че монограм № 1 би могъл да се чете и като ΒΟΡΙΧΑΤΟΥ, което е преиначената на гръцки език тюркска титла *бъори шад*. Оттук се допуска и друго четене на монограми 2 и 3, а именно ΒΟΡΙΧΟΥ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ [14]. Този вариант е извлечен от една „историческа експертиза" – преглед на данните за тюркското (хазарско) присъствие в Източна Европа през VII в., по време на което безименен хазарски първенец с тюркската титла багатур или бъори шад получил византийската титла патриций. Разбира се, веднага следва да се запитаме защо се предпочита този въображаем исторически сюжет, когато са налице данните за Кубрат и неговата титла патриций? Тук откриваме една тенденциозност, която О. В. Комар не е счел за нужно да обясни. Когато търси името поне на един хазарски каган или първенец от VII в. той коректно признава, че такова име липсва и че разполагаме само няколко титли като хаган, джабгу, шад и елтебер, които между другото не са собствено хазарски, а западнотюркски. И обратно, известни са лични имена, но те са свързани не с хазарите, а с българите: Органа, Курт, Ко-

10 Пак там, с. 217.

11 Пак там, с. 221.

12 Пак там, с. 224 – първа колона долу.

13 Пак там, с. 226 – втора колона долу.

14 Пак там, с. 228 – първа колона.

брат и вариантите му, Кубер, Аспарух и вариантите му, Батбаян и вариантите му[15]. Авторът обаче предпочита варианта с титлата, тъй като това автоматично свързва пръстените и съкровището с хазарите. Това оставя впечатление за преднамереност на тезата, която от принадлежността на три пръстена от едно находище се разпростира върху културната принадлежност на цялото население на източноевропейските степи. Вероятно авторът сам схваща неустойчивата основа на тези теза, защото в края на своята историческа експертиза той е склонен да разглежда и варианта върху трите монограма да се прочете името ΒΑΧΡΑΤΟΥΝΙ – арменската династия на Багратидите, с която хазарите имали контакти около средата на VII в., когато тези пръстени са могли да бъдат подарени на тюркския каган[16]. Това потвърждава впечатлението, че предложените преди това разчитания с тюркските титли са само възможности, в които сам авторът не е сигурен, което пък подсказва неявно изразената му позиция, че монограмите са нечетивни. Съображенията му за игнорирането на четенето на В. Зайбт обаче не са убедителни, така че ΧΟΒΡΑΤΟΥ (№ 1) и ΧΟΒΡΑΤΟΥ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ (№ 2, № 3) остават и сега най-вероятните варианти за четенето на трите монограма.

Определянето на перещепинската находка като гроб или поменален паметник на хазарски каган не е ново. То е предложено още преди изследването на Й. Вернер от някои съветски изследователи въз основа на средноазиатски („тюркски“) аналогии на част от предметите и на презумпцията, че хазарите са преките и реални наследници на западните тюрки в източноевропейските степи. Нито един документ, както от чужд, така и от домашен произход не дава основание за подобна връзка. Обратно, Именникът на българските ханове съдържа указание за такава връзка чрез превръщането на тюркското племенно име Дулу в родовото име Дуло за първите ханове. Украинският автор не само игнорира този факт, той отива още по-далеч като приема, че Велика България на хан Кубрат фактически не е съществувала и че тя е един, както той се изразява, „историографски мит“. За да получи покритие и от гледна точка на данните за материалната култура в степите на Източна Европа, той определя като кутригурски или утигерски, т. е български, само десетина гроба, като се позовава на твърденията на съвременни изследователи (руски) на палеоклимата и твърди, че през първата половина на VII в. тези степи са били необитаеми поради силно продължително засушаване. Този период завършил около 660 г., удобно съвпадайки с появата на хазарите, които според него оставили известните днес над 100 гроба в тази зона, в това число съкровището от Малая Перещепина[17].

Надценяването на хазарското присъствие в историята на Източна Европа през VII в. – не и след това, през VIII – X в., когато то е безспорно, и подценяването на българското присъствие е тенденция, която придоби особено ясни очертания след 1989 г. в т. нар. постсъветско пространство. Откъсването на Украйна от Русия волно или неволно активизира търсенето на национална самобитност и насочи изследването на ранната история на тази страна не само към славяните, а към техни-

15 Пак там, с. 225..

16 Пак там, с. 230 – първа колона.

17 Последно за „хазарската” теза срв. **Aibabin, A.** Early khazar archaeological monuments in Krimea and the North of the Black sea. – In: *La Krimée entre Byzance et le Khaganat khazar.* Éd. par C. Zuckerman. Paris, 2006, p. 47, където авторът цитира без коментар четенето на монограмите от В. Зайбт и верен на предварителната си теза, определя паметника като част от „перешчепинската”, т. е. „хазарската” култура.

те степни южни съседи. Това е израз на познатата и у нас връзка между политика и история, която в отделни периоди на политически промени е отдавала предимство последователно на прабългарско-тюркското, на славянското или на иранското начало. Ние, разбира се, не можем да бъдем сигурни, че подобни мотиви са определили разглежданата авторска позиция. Ако мотивите са чисто научни, хипотезите му трябва да се определят най-малко като спорни.

Направеният по-горе преглед показва, че авторите, неприемащи четенията на В. Зайбт – Й. Вернер – Ив. Йорданов издават неувереност в позицията си. Историческите обосновки и препратки, търсенето на опорни точки в писмените източници и акцентуването на тюркската „връзка“ не правят техните четения по-убедителни. По-обективният поглед върху находката от Малая Перешчепина позволява да се настоява директно за нейната българска принадлежност[18]. Дори по-сдържания израз на това становище не оставя съмнение за етно-културната принадлежност на паметниците от кръга Малая Перешчепина: „Паметниците от хоризонта Перешчепина са най-зрелищното доказателство за културата на степния елит от времето преди трусовете, свързани с хазарската експанзия. На опитите да се припишат те на хазарите липсват археологически аргументи. Тези предмети са могли да бъдат акумулирани по времето на Ираклий и Констанс II и заровени в земята в хазарско време (както смята А. В. Комар), но техните датирани паралели са от първата половина или от втората третина на VII в.“[19]

GOLD RINGS WITH MONOGRAMMATIC INSCRIPTIONS FROM MALA PERESHCHEPINA – NEW READINGS

Rasho Rashev (abstract)

The Greek monogrammatic inscriptions on two of the gold rings from Mala Pereshchepina are deciphered by Prof. W. Seibt in connection with the study of Prof. J. Werner (1984). Translated they read as follows: “to Houbrat,” “to Houbrat patrikios.” Later V. N. Zaleskaya, on the basis of another ring with inscription, proposed a translation “to Bat Orhan patrikios”. The lack of a strict rule in the arrangement of the letters and the existence of different variants make some authors believe that no certain reading of the monograms is possible (A. V. Komar 2006). This has been accepted as one of the proofs for the absence of any connection between the treasure and Kubrat (the Bulgarians) and its attribution to the Khazars. It is very unlikely to accept the inscriptions on such representative rings as undecipherable. That would mean to define them as imitative, what they obviously are not.

18 **Рашев, Р.** *Прабългарите през V–VII в.* Четвърто доп. изд. В. Търново, 2007, с. 119–126.

19 **Gavrituhin, I.** La date du “trésor” de Pereščepina et la chronologie des antiquités de l’époque de formation du Khaganat khazar. - In: *La Krimée entre Byzance et le Khaganat khazar.* Éd. par C. Zuckerman. Paris, 2006, p. 18.

Табло XII.13-XII.17

ПЕЧАТИ НА БАГАТУРИ ИЛИ ПЕЧАТИ НА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИЦИ?

Казимир Попконстантинов
(Велико Търново)

През последните години се увеличи броят на една група оловни печати, която изигра важна роля за изясняване на редица въпроси тясно свързани с титула и функциите на престолонаследника в средновековна България, ролята и мястото му в управлението на държавата.[1] Натрупаният и систематизиран фактологически материал постави въпроса за функцията на тази институция. За това особено спомогнаха печатите с името на Йоан багатур, Михаил багатур и трите печата, които обособиха нова група паметници с легенда, според Ив. Йорданов, kúrie boëqei tþ sþ doúlö bagatour *(têς) basileíaς* tôn) Boulgárwn.[2] Ето защо откриването на поредния печат, четвърти, с легенда kúrie boëqei tþ sþ doúlö bagatour (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn предизвика интереса ми.[3]

1 **Mikkola, J. J.** Was ist kanar-tigin. – В: *Сборник в чест В. Златарски*. С., 1925, 132-133; **Beševliev, V.** Der Titel καναρτι κεῖνοσ. – *BZ*, 32, 1932, 13-15; **Feher, G**. Der Protobulgarishe Titel κανάρ. – *BZ*, 36, 1936, 58-62; **Menges, K. H.** A note on the compound titles in the Protobulgarian Inscription. – *Byzantion*, 28, 1958, 446; **Венедиков, Ив**. *Военното и административното устройство на България през IX-X в*. С., 1979 **Бакалов, Г.** *Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии).* С., 1985, 76 и сл.; **Бешевлиев, В**. *Първобългарите. Бит и култура*. С.; 1985, 44-45; Първобългарски надписи. С., 1992; **Георгиев, П**. Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893-927). – *Ипр.*, XLVIII, 1992, 3-13 и цит. там литература; **Йорданов, Ст**. Бележки върху социалната организация на прабългарите. – *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 73; **Попконстантинов, К**. Епиграфски бележки за Иван, Царсимеоновият син. – В: *Българите в северното Причерноморие*. Изследевания и материали, В. Търново, 1994, 71; **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *История на средновековна България (VII – XIV в.*) С., 1999, 271-278; **Павлов, Пл**. Братята на цар Петър и техният заговор. – *История*, 1999, 4/5, 1-6.; **Йорданов, Ив**. *Корпус на печатите от средновековна България*. С., 2001; Средновековни български и византийски печати (IX-X в.) с етнонима **Boulgarwn**. В: *Изследвания по българска средновековна археология*. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 167-178; **Йорданов, Ст**. Мечоносците на Първото българско царство. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове.* Юбилеен сборник , посветен на проф. дин Йордан Андреев. В. Търново 2003, с. 396 и цит. там подробна литература за титлите kanartikeiῆoς и bouliaς ταρκανος.

2 **Йорданов, Ив**. Средновековни български печати с титлата багатур. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. Т. 3. Шумен, 1997, 354-362; *Корпус,* 69-75 и цит. там литература; **Георгиев, П.** Титлата и функциите... 5.

3 Съхранява се в частна колекция. Намерен е в изхвърлената от рампите пръст в м. „Кариерата“ В. Преслав **Попконстантинов, К**. Епиграфски бележки.. . 72. . Титулатурата върху печата

Печати на bagatour (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn

Новооткритият печат е сравнително добре запазен, с плътно ядро (с дебелина вариращa между 3-5 мм), добре центриран и изпълнен отпечатък.[4] Размери на ядрото: d. 20–23 мм; на зрънчестия кръг с вместения в него надпис – 20 мм; височина на буквите – 3 мм, а на буквата **P** – 4 мм. **(Табло XII.13)**

Лице: От вписания в зрънчест кръг кръстовиден монограм и надпис в междурамията са запазени отделни букви: в горно ляво междурамие личат част от t - w, горно дясно междурамие личи s, а w е унищожена; в долно ляво междурамие са запазени части от d и ou (№ 2), а в дясното – е запазена горната дясна част от w. Не е трудно да се възстанови изписаното: tþ sþ doúlö. Към тези наблюдения ще добавим, че от буквените знаци в краищата на раменете на кръста не става ясно дали в монограма молитвеното обръщение е – Kúrie или (Qeotóke) boëqei. В края на дясното хоризонтално рамо е запазена само долната част от H. В централната част на кръста (при пресичането на двете рамена) както в трите публикувани печата, така и в новооткрития е изписана w, (а не O или Q както в другите печати с кръстообразен монограм), която вероятно е част от монограма (?) или от името на притежателя на печата.

Именно изписването на w в тези четири екземпляра се среща за първи път, тъй като сред огромния брой византийски оловни печати тук е изписана O. При публикуването на първите три печата, които са от един и същи булотирион с новооткрития, от вниманието на първоиздателя са убягнали както наличието на този „детайл“, така и намиращият се в полето на дясното горно междурамие, над sw знак I /йота/, а вдясно над него ясно се вижда знак ,, наподобяващ титла с лека Г-образна извивка в десния край, която завършва с украсителен елемент „бръшлянов лист“/?/.[5] **(Табло XII.14)**. Наличието на тези на пръв поглед „незначителни подробности“ дава основание да се обърне внимание на спецификата на четирите печата с легендата:

+Kúrie или (Qeotóke) boëqei bagatour (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn.

Опако:	.BAГATUP	[b]agatour
	BACI'BUL	(toû) basi(léwς tôn) Boul
	ГAPWN	gárwn

В превод текстът гласи:
Господи (или Богородице) помагай на твоя раб
багатур на василевса на българите.

поставя въпроса за вероятната връзка с публикувания от мен надпис от средновековния скален манастир при Мурфатлар – И В А N Ц͡Р ; **Йорданов, Ив**. Средновековни български печати с титлата багатур, с. 354 - 361.

4 Новооткритият печат е единственият екземпляр, в който се откриват следи от унищожаване на част от текста. Мотивите за това умишлено унищожаване (damnatio) на по-голямата част от отделни букви са неясни и ще си останат загадка и повод за спекулативни мнения и догадки.

5 **Ив. Йорданов** своята публикация посветена на „Печати на N., багатур и василевс на българите...“ в рисунката на печата, който се съхранява в НИМ – София, в долния край на вертикалното рамо е отбелязал **C**, но на фотографията (табло VIII №130) липсват данни за наличието на какъвто и да е буквен знак. По-подробно виж: **Йорданов, Ив**. *Корпус*, с. 74.

Откриването на четвъртия оловен печат, който е от една и съща двойка матрици с останалите три, отново поставя въпроса за принадлежността и причисляването им към т. нар. „анонимни багатурски печати“ или печати от дворцовата канцелария, тясно свързани с царската фамилия. С основание за тази група печати Ив. Йорданов отбелязва: „От трите екземпляра със сигурност могат да се прочетат титлата bagatour и етнонимът Boulgárwn. Поради непълнотата на текста не мога да бъда категоричен при посочването на връзката между тях, но някои предположения могат да се направят. На този етап от проучванията предлагам две възможности: kúrie boëqei tþ sþ doúlö bagatour (kai) basileúς tôn) Boulgárwn и bagatour (têς) basi(leíaς tôn) Boulgárwn. В първия случай печатът би бил на българския владетел, а във втория – на негов багатур.“[6] Позволих си този цитат, тъй като тази група сфрагистични паметници трябва да се разгледа в тясна връзка с печатите на Йоан багатур и Михаил багатур. Защото и трите групи печати поставят въпроси, свързани както с изясняване на титула bagatour и съчетанието му с (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn, а не (tê) basi(leía)[7] (в едната група); с kanartχiquhnw / - nos (в другата група), и в този смисъл дали титлата bagatour е предавана по наследство.

Печати на 'Iwánnh Bagatour

Двата известни досега печата на Йоан багатур са случайни находки. Единият е намерен в Истанбул и е публикуван от Б. А. Панченко, който го датира в хронологическите граници на X в. Според него текстът върху двете страни на печата гласи: + kúrie boëqei tþ sþ doúlö 'Iwánnh bagatoúr kaí bahn tþ Xwtinþ -[Господи, помагай на твоя раб Йоан Хотин, багатур и баин] и вероятно принадлежи на българин, който е бил на военна служба или на византиец преминал на страната на българите.[8] Другият екземпляр е намерен през 1946 г. на брега на морето във Варна, става притежание на Археологически музей в Русе, а сега е в Националния исторически музей София **(Табло XII.15)**. Според първоиздателя Т. Герасимов печатът е датиран след 865 г. Той коригира четенето на Б. А. Панченко и според него текстът гласи: +Kúrie boëqei tþ sþ doúlö 'Iwánnh bagatoúr kaná 'Hrtxiquhnþ - [+ Господи, помагай

6 **Йорданов, Ив**. *Корпус*, с. 75. С основание Ив. Йорданов отбелязва, че в предишни свои публикации е допускал и двете възможности на съчетанието багатур на василевса на българите или багатур и василевс на българите, като при втората възможност бил склонен да идентифицира собственика на печата с личността на Симеоновия син Иван /Йоан/, който през 927 г. оглавява заговора срещу брат си цар Петър I.

7 **Ив. Йорданов**. Средновековни български и византийски печати (IX-X в.) с етнонима Boulgarwn, 168. В реконструкцията на тази част от текста върху печатите на анонимния багатур на василевса Ив. Йорданов, макар и колебливо, с основание отбелязва, че печатът принадлежи на багатура на владетеля, но неправилно възстановява bagatour (tê) basi(leía tôn) Boulgárwn, тъй като е в разрез с предложения от него превод: багатур на българския владетел. Реконструирането на (tê) basileía означава не владетел (цар), а царица, княгиня от гр. дума basíleia, basileíaς £ или basileía, aς h – царство. Тълкуването зависи от мястото на ударението и от контекста. И двете съществителни са от ж. род и принадлежат към I скл. Към I скл. са имена от ж. род, които окончават в Им. пад. ед. ч. на –a или на – h, и имена от м. род на - aς или на - hς. Затова правилното реконструиране в тази част е: (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn, защото съществителното basileúς, éwς, ¦ – цар, владетел, император е същ. име от м. род и е към същ. имена от III скл. В зависимост от окончанието на основата имената от III скл. се разделят на 2 групи: основи на съгласна (константни основи) и основи на гласна (вокални основи): ¥ereúς, éwς, ¦; basileúς, éwς,¦ и в gen. Sg. e:toû basiléwς.

8 **Панченко, Б. А.** Печать багатура и баина Іоан багатур. – *ИРАИК*, 10, 1905, 555-557, табл. LVIII, обр. 12 а-б.

на твоя раб Йоан Иртхитюен, кански багатур].[9] Т. Герасимов предполага, че чрез ’Hrtxiquhnþ е отбелязано родовото или фамилното име на Йоан, което е от тюркски или прабългарски произход. По-нататък в своите разсъждения той отбелязва, че „определението кански багатур „му дава основание да стигне до извода, че Борис се е титулувал не само с титлата княз, но и кан.

Текстът на печата не убягва от вниманието на вещия познавач на гръцки език В. Бешевлиев. Единствен той го съпоставя с епиграфските паметници от IX в. и отделя внимание, както на неговата структура, така и на езиковите особености. Четенето на В. Бешевлиев не се отличава от това на Т. Герасимов, но предлага следния превод: „Господи, помагай на твоя роб Йоан багатур кана Иртхитюенски“ и допълва, „че Йоан е живеел може би в Цариград или най-малко печатът е бил изработен там“.[10]

През 70-те години на миналия век този печат бе предмет на задълбочен анализ от В. Гюзелев, който от своя страна пръв направи опит да идентифицира упоменатият в текста на надписа Йоан. Според него това е „кана-багатур Йоан Иртхитуин, който е член на Съвета на великите боляри (боили). По-късно синът му Сондоке е наследил титлата и служебното положение на баща си».[11]

В своето изследване посветено на военната и административната организация на българската държава през IX и X в. Ив. Венедиков разглеждайки съдържанието на титлата багатур не пропуска и текста на печата на Йоан багатур. Според него преводът гласи: „Боже, помогни на раба ти, богатур на кана, Йоан Иртхитюински“.[12]

Тази група печати са предмет на няколко публикации на Ив. Йорданов, който с основание се усъмни в четеното и тълкуването на своите предшественици на ’Hrtxiquhnþ като родово или фамилно име. Според него ’Hrtxiquhnþ е съставна част от титлата kanáhrtxiquðnw,[13] подобно на редица титли и длъжности в средновековната българска титулатура. Според Ив. Йорданов текстът върху този печат гласи: + Kúrie boëqei tþ sþ doúlö ’Iwánnh bagatoúr kanahrtxiquinw [+ Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур – канартикин]. Така той стига до извода, „че печатът принадлежал на български престолонаследник след покръстването, при което единствената възможна кандидатура е тази на Иван (Йоан), син на Симеон».[14] Основание за подобно тълкуване му дават откритите в старобългарския манастир при Равна, Провадийско 4 оловни печата на Михаил със същата легенда, които от своя

9 **Герасимов, Т.** Български оловен печат от IX в. – *ИВАД* VIII, 1951, 73-75

10 **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*. С., 1992, 248-249, обр. 182-183. С основание на с. 62 В. Бешевлев обръща внимание на особеностите в текста върху печата, като допълва, че „от гледище на гръцката граматика формата bagatoúr kaná ’Hrtxiquhnþ е в дателен падеж“.

11 **Гюзелев, В.** *Княз Борис I*. С., 1969, 319, бел. 74, с. 325, бел. 5, 381

12 **Венедиков, Ив**. *Военното и административното устройство*, 51.

13 Неоснователни са съмненията на Ив. Йорданов и П. Георгиев относно цялостното изписване на титлата в р. 3-4 върху печата на Йоан багатур. При работата ми с печата на място в НИМ установих, че ясно се виждат трите графеми след HRTX, а те са IQU. Гравьорът е вместил I между X и Q, а поради липса на достатъчно място е намалил височината на u и го е вмъкнал между зрънчестия кръг и Q . Затова е сигурно четенето – HRTXIQUHNW. Това е видно и от приложения увеличен фотос на с. 67. Виж: **Йорданов, Ив**. *Кортус*, с. 67.; Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур... с. 392-393; **Георгиев, П**. Оловни печати от манастира при Равна, с. 106.

14 **Йорданов, Ив**. Средновековни български печати, с. 355.

страна бяха подробно анализирани от П. Георгиев.[15] Той също като Ив. Йорданов изказа предположението, че печатите на Йоан багатур и Михаил багатур принадлежат на цар Симеоновите синове. Паралелно с това П. Георгиев убедително направи опит за доуточняване титлата на престолонаследника отбелязана в печатите на Михаил багатур, намерени в Равна.[16]

Печати на Mhxaðl bagatour

С откриването на петте оловни печата на Михаил багатур, четири от които в княжеския манастир от 889 г. посветен на „Св. Богородица“ при Равна[17] и един в Смядово **(Табло XII.16-17**)[18] бе отново поставен въпроса за титлата и функциите на българския престолонаследник.

Общото между петте печата е легендата, текстът върху лицевата и обратната част, и изображението на „патриаршески“ тристъпален кръст.

Пълният текст на петте печата гласи:

+ K(úri)e boðqh tô sô doúlw Mhxaðl bagatour kaná hrtxiquinoς

Различията се наблюдават в няколко аспекта. Първият от тях е свързан с **размерите на ядрото**: трите печата от Равна са с диаметър 20 мм, а четвъртият е с диаметър 31 мм. Те от своя страна се открояват от петия печат /намерен в Смядово/, който е с размери 25 мм. Втората разлика се отнася до **височината на кръста върху лицевата част**, която е еднаква в три от равненските печати, докато в четвъртия от тях и този от Смядово тя е различна. Третата разлика е **разстоянието** между стъпалата, върху които е „стъпил“ кръста. И не последно място трябва да се отбележат **палеографските отлики** между четирите печата от Равна от една страна и този от Смядово от друга, видно от анализа на графиката на B, D, E, H, K, w. В заключение на този анализ трябва да подчертая, че печатите на bagatour (toû) basi(léwς tôn)

15 **Георгиев, П**. Оловни печати от манастира при Равна, 103-109; Титлата и функциите, 3-13 и цит. там литература;

16 **Георгиев, П**. Оловни печати от манастира при Равна, с. 107. Този превод и смисъл на легендата важи и за двата печата на Йоан багатур, като от своя страна поставя редица въпроси около престолонаследието.

17 **Георгиев, П.** Титлата и функциите, 10; **Йорданов, Ив**. Средновековни български печати с титлата багатур, с. 357. В своите публикации П. Георгиев и Ив. Йорданов единодушно свързаха тези печати с Михаил синът на цар Симеон и това тяхно мнение, с малки изключения, се възприема в съвременната историография.

18 **Йорданов, Ив**. Средновековни български печати с титлата багатур, с. 357. Ив. Йорданов отбелязва, че четирите екземпляра на Михаил багатур (4) от Равна и петият от Смядово са от един и същи булотирион. Палеографските особености на надписите и различните размери на печатите от Равна показват, че са отпечатани от два различни булотириона и нямат допирни точки с този от Смядово. При работата ми с печата от Смядово, който е във фонда на НИМ София (инв. № 31815) установих, че от текста върху обратната страна са запазени отделни букви от крайната част на редовете. Макар и зле запазен текстът коректно е реконструиран от Ив. Йорданов по „модела“ на печатите от Равна, с изключение на р. 4: където между **x** и зрънчестия кръг съвсем слабо личат следите от **Q** и **u,** и на „украсителния елемент“ в края на р. IV, какъвто всъщност няма (обр. 4а), видно и от Равненските печати. Може би наличието на хоризонталната къса чертица /хаста/ на р. 5 след O, където е мястото на **ς,** е подвела художника, за да представи такъв „орнамент“ какъвто всъщност липсва. Към тези мои наблюдения ще добавя и това, че наличието на допълнително вдълбана дупка в дясната част на печата, чийто наклонен ъгъл е от лицевата страна, подсказва, че печатът е бил презпозлван и носен като амулет или вместо кръст, тъй като от тази страна на печата е изображението на т. нар. „патриаршески“ многостъпален кръст.

Boulgárwn, на Iwánnh bagatour и Mhxaðl bagatour се открояват от всички близо 130 владетелски печата на княз Борис, царете Симеон и Петър.[19] Върху лицевата страна на владетелските печати е представено изображението на Иисус Христос и кръгово изписан надпис, а на обратната страна е изображението на Св. Богородица и също кръгов надпис.[20] За разлика от тях върху багатурските печати на Йоан и Михаил на лицевата страна е представен т. нар. „патриаршески" многостъпален кръст, а върху тези на bagatour (toû) basi(léwç tôn) Boulgárwn е представен кръстообразен монограм, в чиито междурамия е изписано tô sô doúlw. На обратната страна надписите са разположени в пет реда на печатите с имената на Йоан багатур и Михаил багатур и в три реда на печатите на bagatour (toû) basi(léwç tôn) Boulgárwn.[21] Тези на пръв поглед „незначителни" наблюдения, които са убягнали от вниманието на първоиздателите,[22] дават ключа към решаване на въпроса за притежателите на печатите, а същевременно пораждат съмнение относно твърдението, че печатите на Iwánnh bagatour и Mhxaðl bagatour са печати на цар Симеоновите синове Михаил

19 **Йорданов, Ив**. *Корпус*, с. 159-166. От публикуваните в корпуса 130 печата на княз Борис, цар Симеон и цар Петър няма нито един върху, който да е изобразен патриаршески кръст, което също поставя под съмнение, че печатите на Михаил багатур... и Йоан багатур..., са на цар Симеоновите синове Михаил и Йоан.

20 **Йорданов, Ив**. *Корпус*, с. 159-166.

21 По отношение на петредовото изписване на текста върху обратната страна на багатурските печати на Михаил и Йоан, ще отбележим, че те имат паралели поне засега, единствено с двата печата на княз Борис - Михаил монах, от Бога поставен архонт на България, който може да бъде датиран в хронологическите граници на 889-907 г. Както петте багатурски печата, така и двата на княз Борис-Михаил монах „нарушават" традицията на владетелските печати. Дали това се дължи на консервативността на дворцовата канцелария или на други причини се спирам в друга самостоятелна работа.

22 В своята статия **Ив. Йорданов** „Средновековни български печати с титла багатур" с. 356-357 загатва за своите съмнения относно „датирането и принадлежността на печата на Йоан багатур. и канартикин": „Ако това е печат на българския престолонаследник от 927 г., то той би следвало да се доближава до тези на Симеон I и Петър I, които по нищо не отстъпват на съвременните печати, дори напротив." И допълва „...той се различава по своята палеография рязко от печатите на Михаил канартикин, за които ще стане дума по-долу...Ако го сравним със съвременните византийски печати, той бе следвало да се датира най-рано в края на IX в." Ив. Йорданов с основание отбелязва, че от палеографска гледна точка надписите върху печатите на Йоан багатур имат най-близки паралели с владетелските печати на Борис-Михаил. Трудно ми е да се съглася с извода на Ив. Йорданов, че гравьорът на печатите на Йоан багатур е бил неопитен, тъй като бил „запознат с изписване на надписи върху камък". Благодарение на отзивчивостта на колегата ст. н. с. Вл. Пенчев, за което му благодаря още веднъж, имах възможност да работя на място във фонда и експозицията на НИМ и подробно да разгледам оригиналите на печатите на Йоан багатур и Михаил багатур. Подчертаването на редовете е рядка практика и в епиграфските паметници. Но по-важното в случая, че палеографията на графемите от двете страни на печата показва опитна ръка в начертанието на детайли в такива знаци особено на A, L, Q, w, E и не по-малко на O,U, G, N, K, H. И не на последно място начертанието на B е с характерни особености специфични за надписите от IX в. Към тези наблюдения ще добавя, че гравьорът е отбелязвал с точки височината на буквите, особеност, която се наблюдава и в редица епиграфски паметници. Няма нищо „варваризирано" в надписа на печатите на Йоан багатур. Колкото до това дали гравьорът е византиец е въпрос, на който може да се отговори доста лесно. Нима владетелските печати на Борис-Михаил и Симеон са дело също на византийски гравьори, тъй като те са първите печати, след единичните печати на Мавър, патриций и архонт на серимисините и българите, на хан Тервел, двата печата на Телериг патриций, двата златни „медальона" на хан Омуртаг? *Натрупаният опит с изработването на булотириони за печатите излизащи от дворцовата канцелария на българските владетели е дал възможност на гравьора или гравьорите да подготвят булотириони и за печатите на багатурите Йоан, Михаил и беззимения багатур на василевса*.

и Йоан, а тези на анонимния bagatour (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn са на багатур и василевс на българите.

От съдържанието на двете групи печати е видно, че титлата багатур се отнася към притежателите на печатите Йоан багатур, Михаил багатур, които са багатури на престолонаследника, а не престолонаследници, а в третата група, името на притежателя не отбелязано, но от текста е ясно, че е багатур на царя на българите.

Багатурите на престолонаследниците през IX в.

В публикациите, си посветени на тези печати, Ив. Йорданов отбелязва уклончиво свързването им с царските синове, но въпреки това той представи една нетрадиционна схема за примиряване на противоречията, които могат да възникнат в една подобна интерпретация. Според него Йоан е престолонаследник на своя поголям брат Петър непосредствено след възкачването му на престола през 927 г.,[23] мнение оспорено от Ив. Божилов[24] и П. Георгиев, който от своя страна предлага своя реконструкция на цар Симеоновите наследници.[25] Той предполага, че Михаил е най-големият син на Симеон и е заемал позициите на престолонаследник за кратък период от време, а Йоан е вторият син и също е от първия брак. И двамата са придружавали цар Симеон в похода му към Константинопол през 913 г., като Михаил е замонашен преди смъртта на баща си, а след замонашването му Йоан е обявен за престолонаследник и предложението за династичен брак направено от Роман Лакапин се отнася вероятно за Йоан. В края на своята реконструкция П. Георгиев отбелязва, че преди своята кончина цар Симеон лишава Йоан от престолонаследие и на трона е поставен Петър от втория брак на царя.

Така след отъждествяването на притежателите на печатите на Йоан багатур и Михаил багатур с двама от синовете на цар Симеон: с първородния Михаил и с втория (или третия) Йоан, изследователите попаднаха в омагьосан кръг. За това спомогна най-вече съвпадението на имената Михаил и Йоан върху печатите, упоменаването на титлата kanáhr txiquínw, kanáhr txiquðnoς, която съвпада с титулуването на първородния син на българския владетел канартикин /kanár tikeínoς/ в съчинението на император Константин Багренородни „За церемониите във византийския двор". С основание Ив. Божилов отбелязва „Смущава възможността и двамата Симеонови синове да са притежавали титла, която се полага само на един от тях – престолонаследника. Колкото до Михаил затруднения няма. Поне за известно време той е бил наследник на престола и притежател на титлата канартикин. Но как да се обясни фактът, че и третият син (ако е тъждествен с Йоан от печата) е имал същата титла? Идеята, че това е станало едва в 927 г., когато новият български цар Петър, току-що оженил се, все още не е имал деца, обяснява печата, разбира се, но е недостатъчно убедителна."[26] Позволих си този дълъг цитат, за да се види, че всички занимавали се през последните години или докоснали се до анализирането на тези печати са съсредоточили своето внимание върху титлата канартикин и имената Михаил и Йоан, отъждествявайки ги безспорно със синовете на цар Симеон I.

23 **Йорданов, Ив**. Йоан багатур, с. 396.

24 **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *История на средновековна България*, с. 272.

25 **Георгиев, П**. Титлата и функциите, 11-12.

26 **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *История на средновековна България*, 272.

В досегашните изследвания титлата багатур е оставена на втори план и не е разгледана самостоятелно, а е интерпретирана като неразделна част от престолонаследническата kanártikeínoς. Това обаче е в разрез както с другата група печати с легендата kúrie boðqei tô sô doúlw bagatour (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn,[27] така и с палеографските особености, изображението върху лицевата част и други характерни особености на тези печати, посочени по-горе.

След всичко отбелязано дотук следва логичният въпрос може ли тези печати с титлата bagatour съчетана с kanártχiquínw,/ - hnos или с (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn,[28] да бъдат отъждествени с личности извън владетелското семейство.

Отговорът на този въпрос може да бъде подпомогнат от данни от епиграфските паметници от IX в., към които до този момент не е проявен достатъчен интерес. Титлата βαγατουρ се среща в различни съчетания в епиграфските паметници и винаги заема първо място: bagatour k[ana ..] (№ 9); bagatour bagainou (№ 48); bagatour bagain[oς](№ 64); Bogotor bohla kouloubroς(№ 69)[29] и нито веднъж с kanahrtxiquinw, - hnos или с (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn. За разлика от епиграфските паметници обаче титлата bagatour се среща самостоятелно в текстовете върху оловните печати на Йоан багатур, Михаил багатур и върху печатите на bagatour (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn, приписката в Чивидалското евангелие и в протоколите на VIII вселенски събор, в които се упоменава името на Сондоке багатур.[30] Словоредът на текста върху оловните печати с титлата bagatour стои най-близо до текста на надпис № 69:"...Tzepa bogotor bohla kouloubroς ²ton kè toû Àrxontoς qreptòς..."- „Чепа боготор боил беше кулубър и храненик на архонта...". [31] Ето защо преводът на легендата върху отделните групи печати не е както ни го предлагат първоиздателите, а трябва да гласи:

+ - Kúrie boëqei tþ sþ doúlö 'Iwánnh bagatoúr kanáhrtxiquínw

[+ Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур на канартикина /на престолонаследника].

+ Kúrie boëqh tþ sþ doúlö Mhxaðl bagatoúr kanáhrtxiquínoς

27 В първобългарските епиграфски паметници някои от титлите са съставени от две или повече отделни части и гръцко падежно окончание получава само последният член, тъй като са били схващани като нераздело цяло. Според В. Бешевлиев, „изхождайки от словореда на тюркските езици, в които думата, която играе ролята на прилагателно, се поставя на първо място, може да се приеме, че първата част означава ранга, службата, която е заемал в държавния апарат. Тези съчетания не представляват струпване на титли, а обозначаване на класовата принадлежност и на служебното положение." Виж: **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*, 66-67. Съчетанието на почетната титла багатур в печатите на Михаил багатур, Йоан багатур като bagatour kanartχiquhnw,/ - nos и особено в третата група печати - bagatour (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn показва, че bagatour е със самостоятелно значение и се среща само в сфрагистичните паметници, а не в съчетание както в епиграфските паметници.

28 **Йорданов, Ив.** Средновековни български и византийски печати (IX-X в.) с етнонима Boulgarwn, 168. В тази своя статия Ив. Йорданов по-уверено приема, че печатът е на багатур на царя. Видна е еднаквостта в конструкцията на тази легенда и тази на печатите на Михаил багатур на престолонаследника и Йоан багатур на престолонаследника.

29 **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*, 134; 193; 234; 239. .

30 **Иванов, Й**. Българските имена в Чивидалското евангелие. – *Сборник в чест на проф. Л. Милетич*. С., 1933, 630.; **Moravcsik, Gy**. Namenliste der bulgarishen Gesandten am Konzil vom Jahre 869/870.— *ИИД*, XIII, 1933, 22.

31 **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*, 239.

[+ Господи, помагай на твоя раб Михаил багатур на канартикина /на престолонаследника].

+ Kúrie или (Qeotóke) boëqei tþ sþ doúlö bagatoúr (toû) basi(léwς tôn) Boulgárwn

[+ Господи,(или Богородице) помагай на твоя раб багатур на царя на българите]

Така от структурата на текста на печатите на Йоан багатур и Михаил багатур е видно, че титлата bagatour се отнася към притежателите на печатите Йоан и Михаил, които са багатури на престолонаследника.[32] А третата група печати са притежание на багатура на царя.

С други думи притежателите на печатите на Йоан багатур и Михаил багатур, както и анонимният багатур на царя на българите не принадлежат към царската фамилия. Още преди 40 години В. Гюзелев обърна внимание на печата на Йоан багатур, като го отъждестви с „болярина Йоан – един от видните представители на първото пратеничество на княз Борис до папа Николай I през август 866 г." и допълва, че „след смъртта или остаряването на кана-багатур Йоан неговата титла и функции са били поети от сина му Сондоке. Този факт свидетелствува за съществуването на известна наследственост в управленческия апарат на Първата българска държава." [33] Ив. Венедиков, вещ познавач на военното и административното устройство на средновековна България изследвайки титлата на багатурите отбелязва, че „багатурите се превърнали в елитна войска, чиито представители, подобно на византийските спатари и протоспатарии, членове на личната императорска гвардия и от благороден произход, командват различни отреди, изпълняват военни задачи и придружават представители на владетели в мисии в чужбина. За да се изрази службата им при византийския император, след титлата „протоспатарий" или „ „спатарий" следва едно ВАС – съкращение за basileuς - на императора. Често спатариите са натоварвани с дипломатически мисии в чужбина, нещо, което наблюдаваме и при багатурите. Постепенното изравняване на българските багатури с византийските спатарии се вижда ясно от държането на багатури в столицата на разположение на кана."[34] Както се вижда Ив. Венедиков убедително показва ролята и значението на багатура в двореца, в ханската и княжеската фамилия, която се допълва и от оловните печати на Йоан багатур (2), Михаил багатур (5) и на анонимния багатур (4) от третата група печати.

Предложеното от мен четене на седемте багатурски печата, съобразено с конструкцията на текста, ми дава основание да потърся мястото на техните притежатели сред имената на членове на дипломатически пратеничества в Рим и Цариград, споменати в няколко извора от втората половина на IX в. В тези пратеничества са отбелязани личности, които са носители на различни титли, които са известни как-

32 Още в първите публикации на Т. Герасимов, В. Бешевлиев, В. Гюзелев, Ив. Венедиков (виж. бел. 1) посветени на печата на Йоан багатур отбелязват, че Йоан е кански багатур и те като вещи познавачи на гръцки език проявяват коректност в четенето и превода независимо от определянето на Иртхитюенски като фамилно име. Това не променя смисъла на текста, дори и при коригираното правилно осмисляне на тази част от Ив. Йорданов, П. Георгиев като престолонаследник.

33 **Гюзелев, В**. *Княз Борис I*, 319, бел. 74, с. 325, бел. 5, 381; Ичиргу-боилите на Първата българска държава (VII-XI в.). – *ГСУ, ФИФ*, 65, 1971, № 3, 134 сл.; *Кавханите и ичиргубоилите на българското ханство-царство*. Пловдив, 2007, 172 сл.

34 **Венедиков, Ив**. *Военното и административното устройство*, 52.

то от средновековни епиграфски и сфрагистични паметници, така и от византийски извори.

ЙОАН БАГАТУР (866-867 г.)

През 866 г. започнали оживените и преки дипломатически контакти на българската държава с Римската църква. Един цялостен преглед на състава на българските пратеничества в Рим довежда до извода, че в повечето случаи те са били поверявани еднолично на Борисовия сродник Петър.[35] Най-многочислени са били пратеничествата от август 866 и октомври 867 г., които са разгледани много подробно от В. Гюзелев.[36]

На 29 август 866 г. папа Николай I /858-867/ приема в Латеранския дворец първото българско пратеничество, в което влизали Петър, приближеният на княз Борис, още ***Йоан*** (подчертано от мен К.П.) и Мартин, които явно са принадлежали към великите боляри: legatos vestros, Petrus scilicet cognatum vestrum, et Ioannem atque Martinum.[37] През октомври 867 г., малко преди смъртта на папа Николай I (+13 ноември 867), българският владетел «повторно проводил свои пратеници в Рим, искайки за архиепископ на България да бъде поставен Формоза».[38] Анастасий отбелязва, че пратеничеството се е състояло от legatos, без да упоменава имената им. За неговия състав можем за съдим само от двете приписки в Чивидалското евангелие, които гласят следното:

1/ Тук са имена от България. На първо място техният ***княз Михаил*** (подчертано от мен К.П.) и брат му Докс, и другият брат Гавриил, и съпругата му Мария, и синът му Расате, и другият Гавриил, и третият син Симеон, и четвъртият син Яков, и дъщеря му раба божия Пракси, другата му дъщеря Анна. **Зергобула** (подчертано от мен К.П.) С/таз/ис.[39]

2/ От България, който пръв дойде в този манастир, името му е Сондоке, и съпругата му Анна, и баща му **ЙОАН** (подчертано от мен К.П.), и майка му Мария, и син му **МИХАИЛ** (подчертано от мен К.П.), и другият му син Велегнев, и дъщеря му Богомила, и другата Каля и третата Марта, и четвъртата Елена, и петата Мария, и другата му съпруга Собеслава. И другият знатен мъж Петър... и Георги. Петър и съпругата му София/"[40].

Другият важен извор, който тясно е свързан с нашата тема, са протоколите от VIII Вселенски събор, проведен в Цариград през 869-870 г. и най-вече денят на неговото закриване (28 февруари 870 г.), когато са присъствали на последното заседание в храма «Св. София» българските пратеници, чиито имена са отбеляза-

35 Той бил най-довереното лице на княз Борис и най-вероятно най-добре подготвеният дипломат, който със своята богата езикова, вероятно и теологическа култура е бил най-подходящият пратеник и преговарящ с папския престол по редица въпроси свързани приемане на християнството от княжеския двор и българския народ.

36 **Гюзелев, В**. *Княз Борис I*. С., 1969; *Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство*. Пловдив, 2007.

37 *ЛИБИ*, II, 161.

38 **Anastasii Bibliothecarii**. Historiae de vitis Romanorum pontificium. – PL,CXXVIII, § 609.

39 **Иванов, Й**. Българските имена, с. 630.

40 **Иванов, Й**. Българските имена, 630. В приписките не е отбелязана титулатурата на нито един от вписаните в тях членове на пратеничеството и семействата им, освен на княз Михаил и на Зергобула С/таз/ис, за когото се предполага, че е ичиргу боила, водачът на пратеничеството.

ни в следната поосследователност: «По същия начин [бяха седнали] и преславните съдии на височайшия български княз Михаил: Стазис **ичиргу боила**, ***Сондоке багатур*** (подчертано от мен К.П.) Илия **кана таркан**, Прастичизунас **сампсис** и **сампсис** Алексей Хунол."[41]

След приключване на спорния между Рим и Цариград български църковен въпрос през 870 г. римските папи не са били убедени, че окончателно са загубили битката за своето влияние на българския църковен диоцез. В това отношение решаваща роля е изиграл папа Йоан VIII, който е бил в непрекъсната кореспонденция с княз Борис. От особено значение за нас е писмото на папа Йоан VIII от май 879 г., което е адресирано „до Петър, Цербула и **Сундики** (подчертано от мен К.П.) и другите велможи и съветници на нашия любим син Михаил, княз на българите."[42]

В разгледаните паметници, отнасящи се към втората половина на IX в., на преден план при воденето на дипломатическите преговори редом с родственика на княз Борис – Петър изпъкват Иван, бащата на Сондоке и самият Сондоке, който и оглавява някои от пратеничествата,[43] участва почти във всички мисии в Рим и Цариград в продължение на 10-12 години, видно и от писмата на папа Йоан VIII от 879 г. Споменът за него е твърде траен, за да не бъде пропуснато името му в многобройната кореспонденция между папската институция и княжеския двор. Но в случая нас ни интересуват отбелязаните в приписките в Чивидалското евангелие и в други писмени извори от този период имена на **Иван /багатур/** (подчертано от мен К.П.), член в първото пратеничество, на неговия син **Сондоке багатур** (подчертано от мен К.П.), член на пратеничества в Рим, Цариград и на сина на Сондоке, **Михаил** (подчертано от мен К.П.). Според мен двама от тях **Иван /багатур/** и **Михаил** са именно притежателите на багатурските печати, които се приписват на цар Симеоновите синове – Михаил и Йоан.

Както се вижда от приписката в Чивидалското евангелие (866 г.), от протоколите на VIII Вселенски събор /870 г./ и писмата на папа Йоан VIII с титлата Bagatour е упоменат единствено Сондоке, който, както отбелязва В. Гюзелев, „е наследил титлата и служебното положение на баща си кана-багатур Йоан."[44] Това обстоятелство, констатирано въз основа на анализа на разглежданите писмени извори и данните от двата печата на Йоан багатур, дава пълно право да се смята, че именно отбелязаният в приписката в Чивидалското евангелие Йоан е bagatour на престолонаследника-канартикин, най-вероятно Расате. Споменаването в различните извори на Йоан багатур и Сондоке багатур след ичиргу-боилата вероятно се дължи на високото им положение по произход, а не на титлата им. В такъв случай трябва да приемем, че има самостоятелна титла багатур, която е тясно свързана с

41 **Moravcsik, Gy**. Namenliste der bulgarishen Gesandten...11.

42 *ЛИБИ*, II, 161.

43 **Иванов, Й**. Българските имена в Чивидалското евангелие, с. 632. Сондоке единствен от всички пратеници е получил правото да запише имената на своето семейство, подобно на владетелското. Независимо от това той не е отбелязал нито своята титла, каквато е притежавал, нито титлата на баща си, въпреки че с титлата багатур е упоменат в протокола от последното заседание на VIII Вселенски събор от 28 февруари 870 г. в Цариград.

44 **Гюзелев, В**. *Княз Борис I*, с. 381. В полза на системата на престолонаследието и наследието във властта и титулатурата може да се позовем на сведението в „Шестоднев" на Йоан Екзарх:"И при българите отначало князете според техния род – синът на мястото на бащата, братът на мястото на брата".

ханската, а по-късно с княжеската фамилия и на когото владетелят поверява освен дипломатическите мисии и възпитанието, личната охрана на престолонаследника.[45] Втората група печати, в които е отбелязано името Михаил багатур, също поставят въпроса за тяхната принадлежност. На пръв поглед остава открит въпроса кой е този Михаил багатур, на когото принадлежат тези за сега достигнали до нас пет печата? Без да се надценяват свидетелствата на писмените извори можем да потърсим притежателя на тези печати именно в семейството на багатур Сондоке. Във втората приписка на Чивидалското евангелие е споменато: „От България, който пръв дойде в този манастир, името му е Сондоке, и съпругата му Анна, и баща му Йоан, и майка му Мария, и син Михаил...“. Видна е ролята и влиянието, които са имали както Йоан, така и синът му Сондоке, не само като членове на Съвета на великите боляри /боили/,[46] но и като приближени на княжеската фамилия. Съвсем естествено е след Йоан багатур, който е бил багатур на престолонаследника, най-вероятно Расате, а Михаил багатур, синът на Сондоке, да е багатур на Михаил, първородният син, и престолонаследник на цар Симеон.

Такава интерпретация води до една неочаквана, но логична трактовка на багатурите като част от институционалната система в първото българско царство и притежаването на собствен печат с личното име, титла и пояснението, че е „**багатур на престолонаследника“** /в едната група печати/, и“**багатур на царя на българите“** /в другата група печати, но без личното име на багатура/. Тази посока на разсъждения се подкрепя и от последователността на ранговете в България отбелязани от Константин Багренородни: „... pôς Èxosin ¦ kanárti keínoς kaì ¦ boulíaς tarkánoς o¥ u¥oì toû ™k Qeoû Àrxontoς boulgaríaς... – „[... Как са канартикинът и боила тарканът, синовете на от Бога поставения владетел на България...]“[47] Наистина споменатите титли на престолонаследника и брат му са представени в тяхната пълнота и в това не можем да се съмняваме. Ако приемем твърдението на Ив. Йорданов и П. Георгиев, че печатите на Йоан багатур и Михаил багатур са престолонаследнически защо във въпроса на логотета на дрома към българските пратеници – „...Как са канартикинът и боила тарканът, синовета на от Бога поставения владетел на България...“ пред титлата на канартикина е „пропусната“ другата част bagatour? Едва ли бихме могли да упрекнем императорската администрация и особено логотета в непознаване на структурата на българската дворцова институция. Не може да има съмнение, че в протокола е отразена терминологичната същност на една важна българска институция – престолонаследникът. Очевидно византийският администратор се е сблъскал с това „странно“ название на престолонаследник- ¦ kanárti keínoς, създадено на непонятния за него език на първобългарите, но го е предал фонетично точ-

45 Титлата багатур в различни форми и значения се среща не само у всички тюркски народи, но и у много индоевропейски на изток, при ранните Селджуци, у аланите в Персия, в Индия. При някои от тях тази титла е сходна с “atabeg”, “ataúbak.” По-подробно виж: **Венедиков, Ив**. *Военното и административното устройство*, 51; **Körprülü, M. F**. Ata. – In Heyet Tarafindan, ed. Islam Ansiklopedisi. Isatnbul, 12. Vol. 1, 711-18. Kosven,M.O. 1935; Atasözü. Slam Ansklopedisi. Lewis, Geoffrey. The Book of Dede Korkut. New York. Penguin Books,1974; Благодаря на колегата проф. д-р Кирил Петков, който в личен разговор ми обърна внимание като възможен паралел на багатура на престолонаследника с “atabeg”, “ataúbak ”, въпрос, на който се спирам в самостоятелна работа. **Йорданов, Ст**. Бележки върху социалната организация на прабългарите, с. 73.;

46 **Гюзелев, В**. *Княз Борис I*, с. 381.

47 **Constantini Porphyrogeniti**. *De ceremoniis aulae byzantinae*, I, p. 781-782.

но[48], както и останалата част от титлите на втория син на цар Симеон, на шестимата велики боили, на вътрешните и външните боили.

Все още са спорни и неразрешени окончателно редица въпроси, свързани с тази група т. нар. „престолонаследнически“ печати и отъждествяването им с Йоан багатур и Михаил багатур от приписката в Чивидалското евангелие е една поредна стъпка към изясняване на титлите и личностите сред българската аристокрация през Първото българско царство.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XII.13. Печат на багатур на василевса на българите (фото К. Попконстантинов).
Табло XII.14. Печат на багатур на василевса на българите (фото НИМ-София)
Табло XII.15. Печат на Йоан багатур (фото НИМ-София)
Табло XII.16. Печат на Михаил багатур (фото НИМ-София).
Табло XII.17. Печат на Михаил багатур (рисунка по Ив. Йорданов)

SEALS OF *BAGATOURS* OR SEALS OF HEIRS TO THE THRONE?

Kazimir Popkonstantinov (abstract)

In last decades one must notice the increase in the number of a particular group of seals which played an important role in elucidating various problems related to the title and function of the heir to the throne in medieval Bulgaria, to his actual position in the state hierarchy. A special contribution to that set of questions have been made by the seals with the name of Ioannes *bagatour* and Michael *bagatour* and three other seals the legend of which, according to Iv. Jordanov, must be read as kúrie boëqei tþ sþ doúlö bagatour *(têç) basileíaç* tôn) Boulgárwn. Therefore, the appearance of one more seal in the latter group, fourth in succession, bearing the title kúrie boëqei tþ sþ doúlö bagatour (toû) basi(léwç tôn) Boulgárwn attracted my interest. In fact, that seal brought the necessity of reconsideration of the seals of Ioannes *bagatour* and Michael *bagatour* interpreted as seals of the sons of Tsar Symeon (893-927). Thus, the present article attempts at opening a discussion whether the seals of the *bagatours* Ioannes and Michael belonged to personal officers and mentors (*bagatours*) of the heirs to the throne rather than to the sons of Tsar Symeon themselves.

48 Това е видно от титлата на престолонаследника ¦ kanárti keínoç от византийския извор и kanáhrtxiquínw същата върху двата печата на Йоан багатур и kanáhrtxiquínoç върху петте печата на Михаил багатур.

Tabl. XII.18

AN UNPUBLISHED LEAD SEAL OF TSAR PETER I (927–969)

John W. Nesbitt
(Washington, D.C)

In 2004 Dumbarton Oaks acquired a seal of Tsar Peter I. As a rule, the Byzantine Museum collects only Byzantine objects, but in this instance a strong case could be made for an exception. Let us begin by viewing the item in question **(Tabl.XII.18;** BZC 2004.3). Even at first glance one sees that the object's condition is superb and that the dies employed were expertly carved. It seemed to me best that a scholarly institution should acquire a specimen of such exceptional quality before it disappeared from view. As it happened I was at that time in the first phases of pulling together Volume 6 in the series commonly known as the Dumbarton Oaks Catalogue of Byzantine Lead Seals. Volume 6 focuses on the imperial and patriarchal seals in the Harvard collections. It occurred to me that an ideal place for disseminating knowledge of this seal would be as an addemdum in this volume.

But matters are seldom simple. A difficulty is that I have no expertise in Bulgarian sigillography. I therefore contacted Prof. Ivan Jordanov and asked that he write the entry to appear in the Dumbarton Oaks catalogue. He graciously consented; he has supplied a number of bibliographical references appearing in this article.

Turning now to Peter's seal we observe that one side bears a depiction of Christ. He wears a chiton and himation and has a nimbus cruciger. It is unclear if the vertical shaft of the cross is decorated. Certainly the horizontal shaft appearing above Christ's head is ornamented, seemingly a thick line framed on either side by two thinner lines. Christ wears his hair long at the sides, but the length is uneven. The sidelocks at right are longer and curl upward at the ends. He holds a Gospel book in the left hand. The book is protected by a cover ornamented with dots. A dating clue is provided by the fact that he is flanked at left and right by sigla, reading: Ιησοῦς Χριστὸς. We will return to this point below.

The surface of the other side is largely covered with an image of Tsar Peter. He wears a heavy crown ornamented with a jeweleled band, a cross at top, and double pendilia at either side. He is dressed in a loros and holds in his right hand a globus surmounted by a patriarchal cross. At right are two monograms composed of Cyrillic letters. They serve to identify the figure as Peter, tsar of the Bulgarians.

What we want to know is the date of this seal. One way to approach the question is to examine specific points regarding the decoration of Byzantine coins and seals of the tenth century. Let us begin with the figure of Christ and look first at coins, in this case a Byzan-

tine solidus issued in the name of Emperor Romanos I in 921.[1] On the coin we find an enthroned Christ holding a book. We note that he has a nimbus cruciger. We further observe that he is not flanked by sigla; the figure's identify is specified in a circular inscription written in Latin and reading "Jesus Christ, King of Kings." Let us now consider Christ's image on imperial lead seals.

Christ is depicted on imperial lead seals of the tenth century, but there are significant differences between Byzantine coins and seals. On seals dating before 945 Christ is not represented, as on coins, with a nimbus cruciger; he is shown only with a cross behind his head. For illustration of the type see the superb seal of Basil I and Constantine (869–879) from the Dumbarton Oaks Collection.[2] About 945 a major change occurs. For example, among a group of four lead seals of Constantine VII–all assigned by Zacos and Veglery to the year 945–the following variations may be noted. On the first specimen Christ appears with a cross behind his head, but no nimbus. On the other seals Christ has, as on Tsar Peter's seal, a nimbus cruciger. This is not the only difference among the four specimens. On three of the seals Christ is identified by a legend in which his name is spelled out in full in mixed Latin and Greek letters: Iησus Xristus. But on one, the last in the Zacos-Veglery series, Christ is identified, as on Tsar Peter's seal, by sigla in Greek: Ιησοῦς Χριστὸς.[3]

Let us now turn from Christ to emperors. On the seal of Basil I we note that one imperial face is barely distinguishable from the other. Neither representation delineates facial features or projects a sense of personality. What identifies the senior member is his loros and the placement of his name next to him in the circular inscription legend. But in the 930s and 940s imperial portraiture underwent change. A good example of this innovative phase is seen on a seal of Romanos I (931–944).[4] There is nothing generic about Romanos' visage. He is represented in center with a strong, fleshy, almost brutal face, set off by a long, flowing beard. Every attempt has been made to present him as a forceful individual who dominates Constantine VII and Stephen, co-rulers who appear as small, stylized busts at l. and r. The idea of modeling a face in order to promote an idea of the emperor's personality or a concept of rulership finds its expression among coins and seals issued about 945 by Constantine VII. In contrast to Romanos, Constantine VII appears as a wise ruler with a long ascetic face. In my opinion Peter's seal echoes the artistic principles established by Byzantine die carvers in the 930s and 940s. At base the main tenet was that a face should look like a face and that is exactly what we find on Peter's seal. His cheeks have volume; they display rounded contours. His eyes are inset and are framed by eyebrows. With his oblong face he looks somewhat like Constantine and gives the impression of a thoughtful person. On the basis of style we may reasonably assert that the earliest date for Peter's seal should be circa 945. The conclusion is reinforced by a further consideration. Christ appears on Peter's seal flanked by sigla. It is unlikely that Peter introduced sigla on seals. It is more probable that the design of his seal was influenced by Byzantine models. In Byzantium the earliest use of sigla to identify Christ on imperial seals arises on specimens dating from 945 or later.

1 For an example of the coin see **P. Grierson**, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, 3.2. Washington, D.C., 1973, Plate XXXVI, no. 4.1.

2 The seal is published in **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*. Basel, 1972, no. 59a.

3 **Zacos, G., A. Veglery.** *Op. cit*., no. 70d.

4 The specimen is reproduced in **Zacos, G., A. Veglery**. *Op.cit*., no. 68a.

Let me now consider seals and objects of Bulgarian origins. Among seals issued during the reign of Peter I the largest group by far consists of seals bearing an image of Christ on one side and on the other face a depiction of Peter and his consort Irene holding a patriarchal cross between them. On these seals, which Jordanov dates between 927 and the 950s, Christ is identified by a circular inscription in Latin. The monarchs are named in an inscription in Greek.[5] A new type emerges about 945. The date is easily determined because the obverse is decorated with a bust of Christ flanked by sigla. On the reverse Peter is represented alone. As on the Dumbarton Oaks specimen Peter is shown with a long face wearing a crown with a jeweled band and pendilia. On some specimens he holds in the right hand a globus cruciger while on others he holds across his chest a staff surmounted by a patriarchal cross. On seals which Jordanov dates after 945 he is represented with a Greek inscription reading Πέτρος βασιλεὺς. On seals which Jordanov has consigned to the period 963–969 Peter appears with a Greek inscription reading Πέτρος δεσπότης.

It is time now to draw a conclusion about the date of the Dumbarton Oaks seal. It is obvious that the specimen dates no earlier than the appearance of sigla in 945 and no later than Peter's death in 969. Our specimen is noteworthy for the fact that Peter is identified by an inscription in Cyrillic letters. This same phenomenon occurs on the matrix of a boulloterion.[6] Peter is shown half-length with a long face wearing a crown with pendilia and holding in negative in the right hand a globus surmounted by a patriarchal cross. At left and right appear inscriptions in Cyrillic identifying him as Peter, tsar of the Bulgarians. For the most part Peter issued seals in Greek, but it would appear that an attempt was made to introduce seals bearing inscriptions in Cyrillic. Since such seals are rare it would be difficult to assert that seals with Greek and Cyrillic inscriptions existed for a lengthy period side-by-side. The easier postulant is that seals with Cyrillic inscriptions had a limited vogue and were struck only late in Peter's reign. If this innovation signals changes in chancery practices, I leave these considerations to experts in the field of Bulgarian diplomatics.

5 One will find an extensive and representative group of Tsar Peter's seals in **Jordanov, I., Z. Zhekova**. *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*. Shumen. 2007, section C, nos. 27-67.

6 See **Jordanov, I., Z. Zhekova**. *Op. cit* , no. 66. Under no. 67 Jordanov and Zhekova mention the Dumbarton Oaks seal of Tsar Peter and publish a parallel specimen.

Табла XII.19-XIII.4

ВЛАДЕТЕЛСКИЯТ СТАТУТ И ТИТЛА НА ЦАР ПЕТЪР I СЛЕД ОКТОМВРИ 927 ГОДИНА: ПИСМЕНИ СВЕДЕНИЯ И СФРАГИСТИЧНИ ДАННИ
(Сравнителен анализ)

Тодор Тодоров
(Шумен)

В научните изследвания от средата на XIX в. до наши дни се утвърждава становището, че на Симеоновия син и наследник Петър от страна на Византия е *признато* правото да носи титула василевс. Също така с малки изключения се приема, че този акт на признаване от страна на Константинопол е станал посредством българо-византийския мирен договор, сключен през октомври 927 г.[1] Друг съществен момент, който се интерпретира върху страниците на научните изследвания е, че титлата на Петър не е равностойна на тази на ромейския василевс и е ограничена в рамките на България[2]. На фона на тази констатация са изказани и обобщенията, че в крайна сметка Симеоновият наследник се задоволява „с една проста и обезценена титла василевс“[3] и се отказва от имперската програма на своя баща[4]. В генерален план не може да се отхвърли отношението на изследователите към проблема, поне в този момент, който представя неговото разрешаване по пътя на двустранния компромис. Една голяма част от утвърдените формулировки в научните изследвания, от една страна повдигат допълнителни въпроси и от друга, са изградени приоритетно върху основата на добре известните наративни източници, които обаче, освен

1 **Дринов, М**. Южные славяне и Византия в X веке. – В: *Избрани съчинения*. Т. I. С., 1971, с. 499; **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*. Т. I, Ч. 2. С., 1994(3), 527-528; **Бакалов, Г**. *Средновековният български владетел*. С., 1995 (2), с. 169.

2 **Острогорский, Г**. Автократор и самодражац. - *Сабрана дела*. Кн. 3. Београд, 1969, с. 314; **Бакалов, Г**. Царската промуглация на Петър и неговите приемници в светлината на българо-византийските дипломатически отношения след договора от 927 г. – *ИПр.*, 1983, №6, с. 37.

3 **Дьолгер, Фр**. Средновековното „семейство на владетелите и народите“ и българският владетел. – *Сп. БАН*, LXVI, 32, 1943, с. 210.

4 **Войнов, М.** Промяната в българо-византийските отношения при цар Симеон. – *ИИИ*, 18, 1967, 199-200; **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История на България. Т. I. История на средновековна България VII-XIV в*. С., 1999, с. 273.

че са оскъдни са и едностранчиви, т.е. представят предимно византийската гледна точка. Целта на настоящата работа е да се съпоставят писмените сведения и данните на сфрагистиката, което би дало възможност да се потърсят конкретните измерения на владетелския статут и титла на цар Петър I след 927 г.

Византийската гледна точка: теория и реалност.

Първо ще насоча вниманието към сведенията, които са пряко свързани с проблема и идват от паметниците на византийската историческа традиция. Те са добре познати и основният въпрос, който повдигат, е не наличието на „признание" на титула василевс от страна на Константинопол, а кога точно е станал този акт и, разбира се, какъв е характерът на т.нар. „византийски уговорки" около него. В тази връзка, ще се опитам да подредя информацията в хронологическа последователност.

На първо място трябва да се постави сведението от заключителната част на описанието във византийските исторически съчинения, където се отбелязва, че Мария „се радвала, понеже се свързала с мъж цар и била провъзгласена господарка на българите" (χαίρουσα δὲ ἐν οἷς βασιλεῖ προσήρμοστο ἀνδρὶ καὶ δέσποινα Βουλγάρων προσηγορεύθη)[5]. Въпреки че този момент в повечето от проучванията се разглежда като едно от малкото „изпуснати" сведения за наличието на признание на титула василевс на Петър[6], все пак, не трябва да се пренебрегва мнението на А. Рамбо, че през 927 г. въпросът за титула на българския владетел не е разглеждан[7]. Още повече, че то се споделя и в някои съвременни изследвания[8]. На пръв поглед изглежда правдоподобно допускането, че цитираният текст не може да се смята за доказателство в полза на признанието на титула василевс точно през 927 г., тъй като най-ранните негови автори са писали през втората половина на X в. и вероятно са пресъздали реалностите на своето време, когато титлата наистина вече е призната[9]. На фона на подробния разказ за събитията от 927 г., чието единствено обяснение е или използването на първоизточник от типа на т.нар. официални бюлетини, или че съдържанието е предадено чрез разказа на пряк участник в събитията[10], възможността за късна интерполация се свежда до минимум. Следователно, известието е твърде важно и начинът, по който е поднесено наподобява почти дословно предаден казус от брачния договор. В тази връзка, интерес представлява особената комбинация: Петър е само βασιλεὺς, без каквито и да било териториално-политически или етнически добавки, последните са прехвърлени към неговата съпруга, която е δέσποινα Βουλγάρων. След този интересен и важен момент авторите на ранната група исторически съчинения „забравят" за новата титла на българския владетел и в следващите си две упоменавания го наричат „Петър Българина" [11]. Изключение

5 **Theophanes Continuatus**. *Chronographia* Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, p. 415.3-9; ***ГИБИ,*** V, с. 137; **Georgius Monachus Continuatus**. *Chronicon* Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, p. 907.1-5; ***ГИБИ,*** VI, с. 152.

6 **Златарски, В**. *Цит. съч.*, с. 526, бел. 2; ***ГИБИ,*** V, с. 137, бел. 2.

7 **Rambaud, A**. *L'empire grece au dixième siècle*. Paris, 1870, 342-343.

8 **Пириватрич, С.** *Самуиловата държава. Обхват и характер.* С., 2000, с. 45.

9 Пак там.

10 **Shepard, J.** A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria. - In: *The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium*. Cambridge, 1995, p. 128.

11 **Theophanes Continuatus**. *Op. cit.*, p. 419.10, 422.10-11.

прави Продължителят на Георги Монах, който във връзка с известието относно посещенията на Мария Лакапина в Константинопол отбелязва, че тя е съпруга на „Петър василевса на България“[12]. Този момент в приеманата за една от сравнително качествените версии на Симеон Логотет, съпоставен с податките от късната група византийски исторически съчинения (най-вече това на Йоан Скилица), дава основание на фона на цялостната небрежност от страна на византийските автори към промяната от 927 г., да се открият черти на системен подход. Цар Петър най-често е представян с титула василевс, когато се споменава заедно със своята съпруга[13]. В останалите случаи византийските автори както от ранната група, така и от късната следват утвърдената традиция и наричат българския владетел най-често „архонт“ или, както вече бе отбелязано, само Петър Българина. Два примера ясно открояват наличието на подобна системност. Първият е свързан с подхода на Йоан Скилица. Единственият случай, когато той нарича Петър с титула василевс (Πέτρος δὲ ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεὺς) е във връзка със съобщението за смъртта на неговата съпруга[14]. Вторият случай от формална гледна точка не принадлежи към групата на византийските исторически съчинения, но начинът на поднесената информация дава известно основание, сведението да се разглежда като отражение на византийската гледна точка. Става дума за епископ Лиутпранд Кремонски и добре известния фрагмент от неговия „Доклад“. В случая е от значение, че и в този източник откриваме подход, близък до отбелязаната тенденция във византийските исторически съчинения. Когато самият Лиудпранд споменава българския владетел, той го нарича „Petro Bulgarorum rege“[15], но когато предава думите на куропалата Лъв и протоасикрита Симеон, отново във връзка със споменаването на „дъщерята на император Христофор“, българският владетел е наречен „Petrus, Bulgarorum vasilieus“[16].

Следващото по хронология отбелязване на българския владетел с титула василевс е писмото на Константинополския патриарх Теофилакт Лакапин (933-956). За съжаление, то не може да бъде точно датирано и се поставя в рамките на периода, когато синът на Роман Лакапин заема патриаршеския трон. Интулацията на този документ е следната: Πέτρῳ Βουλγαρίας βασιλεῖ, т.е. до Петър василевса на България[17].

Идва ред и на най-често цитирания фрагмент, когато става дума за същността на титлата, дадена на цар Петър от Константинопол – официалното обръщение, използвано в императорската канцелария в писмата до българския владетел, отбелязано в книга II, гл. 48 на „За церемониите“ от Константин Багренородни: „В името на Отца и сина и светия Дух, единия и единствен Бог наш. Константин и Роман, верни в същия Бог василевси на ромеите до обичния ни и наш духовен син от Бога архонт на християннейшия народ на българите (ἐκ Θεοῦ ἄρχοντα τοῦ χριστιανικωτάτου ἔθνους τῶν Βουλγάρων). Така се пишеше доскоро. А сега: Константин и Роман в Христа бога благочестиви автократори василевси на ромеите

12 **Georgius Monachus Continuatus**. *Op. cit.*, p. 913.7.

13 Вж. **Острогорский, Г**. Автократор и самодржац, 309-310.

14 **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis Historiarum*. Rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 255.73.

15 **Liutprandi**. *Antapodosis, Relatio de legatione Constantinopolitana*. Ed. G. Pertz. - Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (MGH SS), III, 1829, p. 350, cap. 16; ***ЛИБИ***, II, с. 325.

16 **Ibid.**, p. 351, cap. 19; Пак там, с. 326.

17 ***ГИБИ***, V, с. 184.

до обичния наш духовен син господар, споменатия василевс на България (βασιλέα Βουλγαρίας)[18]. Без съмнение, това е основният източник във връзка с промяната в статута на българския владетел. Но първият въпрос, който се повдига, е хронологията на регистрирания важен момент в българо-византийските дипломатически отношения. Не случайно, именно върху основата на този текст и неговото датиране след 6 април 946 г.,отдавна в научната литература се поставя под съмнение фактът, че титула василевс е получен от Петър точно през 927 г.[19] Също толкова отдавна се изтъкват и възражения срещу подобен подход[20]. Вече стана дума и за допускането на късна интерполация във византийските исторически съчинения като евентуален аргумент за признаване на титула василевс по-късно, след 927 г. и неговата несъстоятелност. Но това не променя ситуацията в „За церемониите". Ако следваме дословно указанията в текста и приемем, че зад василевсите Константин и Роман стоят Константин VII и провъзгласения за съимператор на 6 април 945 г. негов син Роман II, то тогава наистина излиза, че според този източник замяната на „архонт" с „василевс" в писмата до българския владетел е станала след тази дата. Следователно, имаме противоречие в източниците. От една страна, историческите съчинения, а от друга – трактата на Константин Багренородни. Обективно погледнато, тогава би трябвало да се даде предимство на императора-книжовник и пряк участник в събитията от 927 г. Но в случая точно субективният елемент, най-вероятно, е ключът за разрешаване на ситуацията. Изтъкнатият английски византолог Р. Дженикнс напълно основателно отбелязва, че в произведенията, на които Константин Багренородни се счита за автор има едно ясно отношение относно деликатния момент с изтикването му на заден план от Лакапините. Всъщност, императорът в повечето случаи изразява своето убеждение, че винаги той е първи император и автократор[21]. В тази връзка, с основание може да се допусне, че и книга II и разглежданата в случая глава 48, не прави изключение от тази насока и зад василевсите „Константин и Роман" отбелязани тук, всъщност става дума не за Константин VII и неговия син, а за първия и неговия тъст Роман Лакапин. Следователно отпада както противоречието, така и основанието проблемът относно хронологията на санкционираното от страна на Константинопол право българският владетел да носи титула василевс, да се изтегля с две десетилетия назад. Наред с този фактологически елемент, не по-малка е значимостта на „За церемониите" като единствен източник, който най-ясно илюстрира официалната гледна точка на Константинопол по отношение на титлата, отстъпена на българския владетел. В този паметник доминира идеята, че каквото и да е станало през 927 г. (естествено годината не е пряко откроена), то не нарушава утвърдения световен ред. Нещо повече, ако следваме внушенията на Константин Багренородни, новата титла „василевс на България" освен че не е „от Бога", не променя и мястото на българския владетел в т.нар. „семейство на владетелите и народите". Той остава „духовен син" на ромейския василевс. Последното се превръща в основна опора на твърдението в модерната византология, застъпвано от безспорни авторитети в науката, че след 927 г. българският владетел заема сравнител-

18 **Constantinus Porphyrogenitus**. *De ceremoniis aulae Byzantinae libri due*. Ed. Bonn, 1829-1830, p. 690.7-16; ***ГИБИ***, V, 222-223.

19 **Rambaud, A**. *Op.cit.*, 342-343.

20 ***Дринов, М***. Цит. съч., с. 499; **Златарски, В**. *Цит. съч.*, с. 526, бел. 2.

21 **Constantine Porphyrogenitus.** *De Administrando Imperio*. Vol. II. Commentary. London, 1962 p. 68.

но високо място в отбелязаната виртуална йерархия, но след „духовните братя“ на василевса – владетелите на Германия и Франция[22]. Без да поставям под съмнение подобно твърдение, то може да се приеме за оправдано, но когато става дума за общото осмисляне на византийската владетелска йерархическа система. Ако се излезе от рамките на „За церемониите“, когато става дума за конкретната ситуация през X в. и след 927 г. вижданията в тази насока на Фр. Дьолгер, Георги Острогорски и особено на Д. Оболенский се разколебават. Не веднъж са изтъквани[23], върху основата на съобщението на Лиутпранд Кремонски, приоритетните позиции на българския посланик в Константинопол пред всички останали пратеници. В тази насока може да се отбележи и началото от писмото на патриарх Теофилакт Лакапин, където цар Петър е представен като „най-добър и най-прочут измежду (нашите) сродници“[24]. Какво се получава? Разминаване между теория и реалност. Този факт е показателен и сочи особеното място на българския владетел и България във византийската политика след 927 г. И както изтъква Г. Литаврин, макар и във връзка с един конкретен паметник[25], повдигането на българската тема след тази година била доста деликатна ситуация. Може да се допълни, че това важи колкото за „За управлението на империята“, толкова и за другото значимо произведение на императора книжовник „За церемониите“, а също и в различна степен за всички останали византийски книжовни паметници от епохата. Причината – пределно ясна. Българската тема съдържа доста елементи, които освен че са „неприлични и недостойни за благородната ромейска държава“, са също и крайно неудобни за нейните управляващи. Срещу непоклатимата формула на византийския световен ред за духовното родство стои фактът на реалното родство.

Българската позиция

След представянето на сведенията от чужд произход (предимно византийски) относно ситуацията около титлата на Петър след мира от 927 г., нормално е да се насочи вниманието към изворовата база от домашен произход.

Каква картина дават домашните източници?

В тази насока информацията от **книжовните паметници** не подпомага особено осветляването на проблема. На първо място, в тях напълно естествено не намира голямо отражение един политически акт, който касае отстъпка от страна на Константинопол. В повечето оригинални книжовни паметници от домашен произход Петър носи същата царска титла, която се отдава на Симеон, а в по-късните

22 **Дьолгер, Фр**. Цит. съч., 202-211; **Острогорский, Г**. Византијски систем хијерархије држава. - В: *Сабрана дела*. Кн. 5. Београд, 1971, с. 243 и сл.; Византијски цар и светски хијерархијски поредак. - В: *Сабрана дела*. Кн. 5. Београд, 1971, с. 275; **Obolensky, D.** *Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500 – 1453.* London, 1971, p. 116.

23 Вж. **Златарски, В**. *Цит. съч.*, с. 527; *История на България*. Т.II. Първа българска държава. С., 1981, с. 370; **Бакалов, Г**. *Владетел*, с. 172; **Гюзелев, В.** Значението на брака на цар Петър (927-969) с ромейката Мария-Ирина Лакапина (911-962). – В: *Сб. Културните текстове на миналото – носители, символи, идеи. I. Текстовете на историята, история на текстовете*. Материали от Юбилейната международна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д и н К. Попконстантинов. В. Търново, 29-31 октомври 2003 г. С., 2005, с. 29.

24 ***ГИБИ***, V, с. 184.

25 **Литаврин, Г**. Константин Багрянородный о Болгарии и болгарах. – В: *Сб. в чест на акад. Д. Ангелов*. С., 1994, с. 35.

източници и на Борис-Михаил[26]. Също така не трябва да се забравя, че по-голяма част от тези паметници са достигнали до нас посредством късни преписи (в най-добрия случай от епохата на Второто българско царство)[27]. Този факт още повече намалява стойността им като източник на информация по проблема за конкретните измерения на титлата и статута на цар Петър. На този фон напълно оправдано научноизследователският интерес се насочва към преводните хроники, с мотива, че българските преводачи са подходили по-прецизно, в сравнение с авторите на византийските първообрази, към титулатурата на българските владетели. За съжаление това основателно очакване не се оправдава напълно.

В старобългарския превод на Продължителя на Георги Монах не може да се открие съществена разлика от византийските исторически съчинения[28]. Малко по-различна е ситуацията в среднобългарския превод на Симеон Логотет. Не може да се отрече фактът, на който обръща внимание М. Каймакамова, че българският преводач от XIV в. се опитва да внесе по-голяма яснота и системност при представянето на титлите на Симеон и Петър[29]. Във връзка със събитията от 913 и 914 г. Симеон е представен с титула „цр҃ъ“[30]. По-нататък преводачът временно изоставя тази титула и отново използва „кнѧзь“[31]. Във връзка със събитията около сключването на мира, подобно на византийските автори, преводачът отново използва титула „цр҃ъ“[32]. Същия титул той дава на Петър и при описанието на бунта на неговия брат Йоан. И точно в този момент наличието на ясен критерий на преводача на Симеон Логотет се разколебава. Достигайки до момента относно посещенията на Мария Лакапина в Константинопол се отбелязва, че тя била съпруга на „ Петра Блъгарскаго“[33]. Този случай идва да потвърди, че генерални заключения за същността на титлата на цар Петър върху основата на българските преводи на византийските исторически съчинения не могат да се правят. Първо, защото е почти невъзможно да се направи точна съпоставка с гръцки оригинал и второ, подобно на ситуацията с оригиналните домашни книжовни паметници и в преводните хроники е налице голямата вероятност интересуващият ни момент относно титлите да е „актуализиран“ съобразно реалностите на Второто българско царство. Последното неизбежно води до констатацията, че на този етап най-надежден източник на информация от домашен произход по проблема титулатура и владетелски статут на цар Петър остават **сфрагистичните паметници**.

Добре известен факт е, че към днешна дата печатите свързани с името на цар Петър I оформят най-голямата в количествено отношение група на средновековни български владетелски печати. С оглед на целта на настоящата работа, обект на

26 Вж. **Попруженко, М**. *Синодик царя Борила*. С., 1928, с. 77.

27 Относно трудностите за възстановяване на титлата на Петър с помощта на известните днес домашни книжовни паметници и произхождащите от тях предимно косвени указания – вж. **Бакалов, Г**. *Владетел*, 171-172.

28 Вж. **Истрин, В. М**. *Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*. Текст, исследование и словарь. Т. I. Текст. Петроград, 1920, 562-566.

29 **Каймакамова, М.** *Българска средновековна историопис*. С., 1990, 187-188.

30 **Sreznevskij, V. I**. *Slavijanskij prevod chroniki Simeona Logotheta*. V.R., London, 1971, 126-127.

31 **Ibid**., 131-136.

32 **Ibid**., p. 137.

33 **Ibid**., p. 140.

внимание от групата на печатите на цар Петър I ще бъдат т.нар. колективни печати, т.е. тези, върху чиито реверс е представено изображение на владетеля и неговата съпруга. Почти единодушно в научните изследвания се приема, че те имат пряко отношение към събитията от 927 г. Каква информация дават печатите от тази група? Този въпрос е задаван и е получавал различни по съдържание и насока отговори вече почти седем десетилетия, откакто са публикувани първите паметници от нея. Нещо напълно нормално предвид постоянното обогатяване с нови екземпляри от тази група, като количественото ѝ нарастване бележи особен ръст през последните 15 години[34].

Разчитането на кръговите надписи около владетелските изображения на печатите от тази група дава основание да се обособят три подгрупи в нейните рамки: 1. Печати с легенда: +Πέτρος κὲ Μαρί(ας) β(ασιλεῖς) Βουλγάρ(ων); 2. С легенда: +Πέτρος (καὶ) Μαρί(ας ἐ)ν Χ(ριστ)ῷ α(ὖ)γ(ουστοι) β(ασιλεῖ ς); 3. С легенда: +Πέτρος βασι(λεὺς) εὐσ(εβ)ής[35].

Хронология

Проблемът с точното хронологическо подреждане на трите подгрупи печати се затруднява от еднаквия иконографски сюжет, както на лицевата страна (бюстово изображение на Исус Христос), така и от опаката (бюстови изображения на владетелската двойка). В този случай вече няколко поколения сигилографи са се опирали предимно на палеографските особености на печатите, на съпоставянето им с паметниците на византийската сфрагистика и не на последно място, на съображения от исторически характер. В резултат днес се приема, че най-ранни и пряко свързани със събитията от 927 г. са печатите с легенда „Петър и Мария, василевси на българите“ **(Табло XII.19).** След тях се разполагат печатите с легенда „Петър и Мария, августи и василевси“ **(Табло XII.20),** и на трето място – тези с легенда „Петър благочестив василевс“ **(Табло XII.21).** Според мен на този етап така представеното хронологическо подреждане в генерален план би трябвало да се приеме[36].

Надписите – същност и историческа интерпретация

Както вече стана дума, именно палеографските дадености се явяват основна опора за типологично и хронологическо подреждане на печатите от тази група. В случая обаче не по-малък интерес и значимост има и точното разчитане на легендите, което ги превръща в основен източник на информация за титула на Петър след 927 г.

В определяната за най-ранна подгрупа, която на практика се появява най-късно в научно обръщение, кръговият надпис около владетелските изображения се развързва във вида + Πέτρος κὲ Μαρί(ας) β(ασιλεῖς) Βουλγάρ(ων)[37]. Възражения срещу този вариант могат да се направят единствено около последната част на титлата. Ако възстановката на знаците ꝖꙮΛΓΑR е коректна, тази съставка от титлата може да бъде допълнена както като Βουλγάρων, така и като Βουλγαρίας. Тази ситуация

34 Вж. **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България*. С., 2001, 58-66; „Корпус на печатите на средновековна България“ – addenda et corrigenda. – *Нумизматика и епиграфика*, 1, 2003, 95-114.

35 **Йорданов, И.** *Корпус,* 58-63.

36 Пак там.

37 Пак там, с. 58.

дава право на всеки един изследвач да прецени тежестта на останалите исторически свидетелства, които могат да мотивират използването на едната или другата форма. С право се отбелязва, че различието между двете съставки не е само формално[38], но за това ще стане дума по-надолу. От по-горе разгледаните сведения от византийски произход алтернативността на проблема се запазва. Върху основата на двата официални адреса, използвани съответно в патриаршеската и императорската канцелария в Константинопол, би следвало да се приеме, че вариантът „на България" е по-удачен. Но според мен предложената форма „на българите" трябва да се приеме, тъй като тя е в синхрон с по-близкото до духа на събитията от 927 г. и по-малко обременено от византийската политическата теория отбелязване във византийските исторически съчинения, че Мария била „провъзгласена за господарка на българите". Следователно печатите от тази първа подгрупа се явяват пряко и непосредствено отражение на събитията от 927 г. Не е изключено единият от двата булотириона[39], с които са отсичани тези печати да е бил изработен в Константинопол[40]. В тази връзка, може да се приеме мнението на Ив. Божилов за „мемориален характер" на печатите[41], но със задължителната уговорка, че то засяга само тази подгрупа и най-вече използваната титла „василевс на българите". Последната скоро след 927 г. е наистина изоставена, но не и иконографският сюжет, който има значително по-дълъг живот.

В следващата по хронологически порядък подгрупа от колективните изображения на Петър и Мария, по отношение на разчитането на легендата на реверса съществуват предпоставки за повече дискусии. При появата на тази подгрупа в научно обръщение Т. Герасимов разчита и развързва надписа във вида Πέτρος (καὶ) Μαρί(ας ἐ)ν Χ(ριστ)ῷ α(ὐ)τ(οκράτορες) Β(ουλγάρων)[42]. Този вариант се приема както при появата на нови екземпляри от тази подгрупа, така и в някои обобщаващи изследвания[43]. Върху основата на това разчитане печатите се датират с категоричност след 945 г.[44] Не може да се отрече обаче, че развързването на запазените върху отпечатъците букви AYb като „автократори на българите" е доста спорно и несигурно. Преди 10 години, на базата на масовото използване на съкращението AYb върху византийските монети и печати от IX–X в. и според утвърдената практика във византийската нумизматика и сфрагистика, Дж. Шепард основателно предлага алтернатива на този вариант и развързване на титлата от тази подгрупа като Πέτρος (καὶ) Μαρί(ας ἐ)ν Χ(ριστ)ῷ α(ὔ)γ(ουστοι) β(ασιλεῖς)[45]. Независимо от Дж. Шепард, до

38 Вж. **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*. С., 1992 (2), с. 74; **Бакалов, Г**. *Владетел,* с. 172.

39 Според наблюденията на И. Йорданов печатите от тази подгрупа са отсечени „най-малко чрез два булотириона" – вж. **Йорданов, И.** *Корпус,* с. 59.

40 **Гюзелев, В.** Цит. съч., с. 29.

41 **Божилов, И., В. Гюзелев**. *Цит съч.,* с. 276.

42 **Герасимов, Т.** Български и византийски печати от Преслав. – В: *Преслав,* 2. С., 1976, с. 130.

43 **Юрукова, Й., Вл. Пенчев**. *Български средновековни монети и печати*. С., 1990 , с. 35; **Йорданов, И**. *Печатите на преславските владетели (893-971*). С., 1993, 13-14; **Атанасов, Г.** *Инсигниите на средновековните български владетели*. Плевен, 1999, 99-100.

44 **Герасимов, Т.** Български и византийски печати, с. 130; **Юрукова, Й., Вл. Пенчев**. *Цит. съч.,* с. 35.

45 **Shepard, J.** Op. cit., p. 142.

същите заключения няколко години по-късно достига и И. Йорданов[46]. Следователно по-приемливо изглежда предложеното от Т. Герасимов развързване на легендата да се коригира във вида „Петър и Мария в Христа августи и василевси". Тази корекция води и до някои нови моменти относно историческата интерпретация на печатите от този тип. Първо, отпада единствената опора, която до сега мотивира изследователите тази подгрупа да се отдалечава близо две десетилетия след 927 г.[47] Второ, остава в сила гледището, че тези печати илюстрират по красноречив начин опита да се излезе от орбитата на дискриминационните споразумения от 927 г. Посредством отпадането на етническата натовареност на титлата и допълването ѝ със съставката „в Христа" ясно се вижда насоката, която в Преслав дават на отстъпките, направени от Константинопол през 927 г.

В третата по хронологичен ред подгрупа не ми е известно да е имало дискусии около разчитането на легендата на реверса. Единодушно се приема, че тя е Πέτρος βασι(λεὺς) εὐσ(εβ)ής[48]. Проблемът с този надпис не е свързан с коригиране и допълване, а с неговата неадекватност на владетелските изображения. Защо липсва името на Мария в легендата? На този въпрос сравнително най-голямо внимание обръща И. Йорданов. Според него, отсъствието на името в легендата на печатите от тази подгрупа трябва да се свърже със събитията, разиграли се в Константинопол през 944-945 г., които довели до отстраняването на Роман Лакапин, а в последствие и на неговите синове Стефан и Константин, от управлението на империята. Този факт, според И. Йорданов, се е отразил върху позициите на българската царица (също от фамилия Лакапини) и върху политиката на преславския двор. Печатите илюстрирали един от етапите или нюансите, както ги нарича авторът, от отстраняването на Мария от държавното управление – отпадането на името ѝ от официалните държавни знаци[49]. Не може да се отрече логиката на подобно обяснение, засягащо

46 **Йорданов, И.** *Корпус,* с. 60.

47 Става дума за наличието на титлата αὐτοκράτορ. Върху основата на факта, че тя се появява най-рано върху печатите от самостоятелното управление на Константин VII, т.е. след 945 г., следователно след тази дата би трябвало да се датират и българските печати – вж. тук бел. 44. Друг е въпросът доколко този аргумент е непоклатим. Все пак, титула αὐτοκράτορ се открива и върху монети от времето на император Александър (912-913) – вж. **Grierson, Ph**. *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and Whitmore Collection*. Vol. III/1. Washington DC, 1973, p. 179 (not.533).

48 Вж. **Герасимов, Т**. Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. – *ИБАИ,* 12, 2, 1938, с. 362; **Тотев, Т.** Новооткрит печат на цар Петър. – *МПК*, 1971, №1, с. 8; **Юрукова, Й**. Сребърен печат на цар Петър (927-968). – *Нумизматика*, №3, 1980, 3-6; **Йорданов, И.** *Корпус,* 60-63.

49 **Йорданов, И**. *Преславските владетели,* с. 15; Възникване и утвърждаване на царската институция в средновековна България (според данните на сфрагистиката). – В: *Етническият проблем и националният въпрос в България.* Пловдив, 1994, с. 110. През 2004 г. южно от централната сграда на стратегията в Преслав е открит оловен печат на „Мария василиса", чиито иконографски и палеографски характеристики го датират в интервала между X и XII в., а археологическата среда на местонамирането му свива тази рамка от X до XI в. Според първоиздателката на моливдовула, негов най-вероятен собственик е била Мария – съпругата на цар Петър – вж. **Михайлова, Т.** Печат на „Мария василиса" от Преслав. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика,* 3, част 2, 2007, 39-41, Табл. IV. Тази идентификация на печата и неговият облик като за частно лице (а не владетелски) допуска възможността моливдовула да е скрепявал кореспонденцията на Мария Лакапина след „отстраняването ѝ от пряко участие в управлението" (Пак там, с. 41, бел. 2). Без да се впускам в подробна дискусия, все пак две възражения могат да се изтъкнат срещу тази идея: 1. Не може да се изключи варианта Мария Лакапина да е имала право на частен печат без това да е обвързано с мястото ѝ върху официалните държавни знаци до нейния съпруг и 2. Идентификацията на печата със съпругата на цар Петър има своята алтернатива. Става дума за Мария Аланска – съпруга на императорите Михаил VII Дука (1071-

поредната сигилографска загадка, оставена ни от българската владетелска канцелария. Но пак по пътя на логиката възниква въпросът, ако тези печати илюстрират „нюанс“ от новата политика на Преслав, породена от конкретно събитие (падането на Лакапините), не продължило ли твърде дълго постепенното отстраняване на българската царица от мястото и на съвладетелка? В количествено отношение тази подгрупа печати от съвместното изобразяване на българската владетелска двойка е на първо място както в рамките на управлението на цар Петър, така и съотнесена, с който и да е друг период от средновековната ни история. Днес са известни вече над 50 екземпляра, отсечени с най-малко пет булотириона[50]. На фона на тези количествени показатели излиза, че постепенното отстраняване на Мария Лакапина продължило около две десетилетия, което изглежда нереално. Наскоро В. Гюзелев мимоходом отбелязва, че ситуацията, създадена от разглежданата подгрупа печати, се обяснява с факта, че Мария вече не била между живите и това обусловило отсъствието на името ѝ в легендата[51]. Подобна практика на изобразяване на починал владетел върху официалните държавни знаци съществувала във Византия най-вече с цел да се илюстрира приемственост във върховете на властта[52]. Според мен, тази втора възможност изглежда по-приемлива, но тогава възниква въпросът за датата на смъртта на българската царица. Ако се приеме утвърденото в научната литература становище, което се основава на известието на Йоан Скилица, че Мария починала около 962-963 г.[53], то тогава основанието на възражението срещу интерпретацията на И. Йорданов със същия успех може да се приложи и в този случай. Даже би се получила още по-нереална ситуация – повече от две трети от известните днес печати на цар Петър трябва да се „концетрират“ през последните 6 години от неговото управление. Добре известно е обаче, че сведението на Йоан Скилица е твърде неясно, особено когато става дума за точното хронологическо разположение на смъртта на съпругата на цар Петър. Това, че византийският автор съобщава този факт във връзка със събития от 963 г., не означава непременно, че Мария е починала близо до тази дата. Всъщност, единственото сигурно указание, което може да се приеме от Скилица е, че през 963 г. внучката на Роман Лакапин не била вече между

1078) и Никифор III Вотаниат (1078-1081). Особеностите на печата обаче насочват използването му не към времето на тези императори, а в първите години от управлението на Алеский I Комнин. Добре известно е, че през този период бившата императрица имала съществено влияние над основоположника на Комниновата династия (вж. **Mullett, M.** The “Disgrace” of the Ex-Basilissa Maria. – *Byzantinoslavica*, 45, 1984, 202-211). Не е изключено именно с такъв частен печат Мария Аланска да скрепявала кореспонденцията до Алексий I или някой друг от участниците в похода от 1087 г. С последното събитие се свързват и два печата на Алексий I Комнин от Преслав – вж. **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията в Преслав*. С., 1993, 29-30.

50 Вж. **Йорданов, И.** *Корпус*, 60-63; **Йорданов, И.** Addenda et corrigenda, 95-114; **Жекова, Ж.** Непубликувани печати на цар Петър I (927-969) от колекцията на Регионален исторически музей – Шумен. - В: *Историкии, т .2* (под печат), №2-9. Благодаря на д-р Жекова за предоставената възможност да използвам ръкописа на нейното съобщение.

51 **Гюзелев, В.** Цит. съч., с. 27.

52 Тази практика е засвиделствана върху монетосеченето на императорите от Исаврийската и Аморийска династия през VIII – IX в. – вж. **Grierson, Ph.** *Byzantine Coinage*. Washington DC, 1999 (Sec. ed.), p. 27.

53 **Ioannis Scylitzae**. *Op. cit.,* p. 255.73; **Златарски, В**. *Цит. съч.*, с. 569; **Карайоанопулос, Й**. Бележки върху въстанието на комитопулите. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. С., 1979, с. 199.

живите, но не и кога точно е починала. От една страна, към по-ранна датировка насочват разглежданите тук печати. От друга страна, тази вероятност се засилва и от един момент в „Антоподосис“ на Лиутпранд Кремонски. Известно е, че той пише своя исторически труд между 958-962 г., но византийската тема и свързаните с нея известия за българите, той структурира върху основата на личните впечатления от първото си посещение в Константинопол през 949-950 г.[54] Непосредствено преди най-често цитирания фрагмент от този труд, относно промяната на името на Петровата съпруга, Лиутпранд резюмира българо-византийските отношения през последните години от управлението на цар Симеон. В дадения случай, обаче, искам да обърна внимание на една интересна подробност. В този кратък текст епископът на Кремона споменава имената на Симеон, Роман Лакапин, Христофор, неговата дъщеря и Петър, но само за последния допълва, „който и до сега е жив“[55]. Следователно, без изрично да го подчертава, Лиутпранд причислява към групата на покойните Симеон, Роман Лакапин, Христофор и дъщерята на последния. И има голяма вероятност, както вече стана дума, тази картина да се ориентира хронологически към 950 г. Така вече обяснението на В. Гюзелев, относно пропускането на името на Мария Лакапина върху легендата на печатите поради смъртта й, изглежда напълно реалистично и се явява поредното свидетелството за особеното значение, което е отдавано на династичния брак в преславския дворец и след смъртта на внучката на Роман Лакапин. Фактът, че по подобие на един познат модел от Византия, Петър изобразява до себе си вече починалата си съпруга, недвусмислено говори за особено важен момент за легитимното му право да носи титула василевс, а защо не и нещо повече свързано с политическото наследство на Роман Лакапин.

Иконография

Без съмнение този компонент от характеристиките на разглежданата група моливдовули поражда най-големи трудности около тяхната историческа интерпретация. Тези трудности произлизат не от бюстовото изображение на Исус Христос на лицевата страна. Напротив, точно неговият облик се явява отправна точка за вътрешната хронология на печатите от времето на цар Петър. Обикновено се приема, че възпроизведения на лицевата страна иконографски тип (бюстово изображение на Исус Христос с кръст зад главата, но без специално очертан кръгов нимб) се използва върху византийските императорски печати от средата на IX до средата на X в.[56] Това безспорно е още един важен аргумент за поставянето на разглежданата група моливдовули като най-ранна от времето на цар Петър. Но както беше загатнато, трудностите произтичат не от иконографския сюжет на аверса, а от владетелските изображения на реверса. Тук са възпроизведени бюстови изображения на цар Петър и неговата съпруга. Владетелят е увенчан със стема (в някои екземпляри без пропендулии), облечен е в дивитисион и хламида. Неговата съпруга заема лявата страна на полето, тя е облечена с дивитисион, препасан с лорос и носи стема от женски тип. Между двамата владетели е изобразен двойно пресечен патриаршески

54 **Schummer, C.** Liudprand of Cremona – a diplomat? - In: *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*. Cambridge, 1990, 197-198.

55 **Liutprandi**. *Op.cit.,* p. 311; ***ЛИБИ***, II, с. 322.

56 Вж. **Шандровская, В. С.** Об изображениях Христа на византийских печатях IX-XIV вв. – *АДСВ*, 30, 1999, с. 116.

кръст, като в повечето случаи Петър държи кръста в по-високата част, в други, ръцете на владетелите са на едно ниво, а в трети – царицата държи кръста по-високо[57].

Първият въпрос, който възниква във връзка с владетелската иконография на тази група моливдовули, можем да го наречем генерален. Ако оставим временно детайлите и се насочим към цялостния иконографски сюжет, т.е. съвместно изображение на съпружеска двойка, се сблъскваме с първата констатация: този случай няма аналог върху византийските императорски печати и монети. Всъщност върху последните често се среща почти същият иконографски сюжет, но когато става дума за малолетен василевс и неговата майка[58]. От втората половина на VI в. до времето, което ни интересува обаче във Византия нито една августа не е била удостоена с високата чест да бъде изобразена редом до своя съпруг върху официалните държавни знаци. Българският случай наистина е уникален за времето си. В него безпристрастното око на сигилографа вижда основното послание на тази иконография: Мария Лакапина е представена като съвладетелка на своя съпруг[59]. Не можем да не се съгласим с подобно становище, но със задължителната уговорка, че става дума за формалната страна на въпроса. За реални съвладетелски функции на съпругата на цар Петър трудно може да се настоява, тъй като освен печатите нямаме други сведения, които да ги потвърдят. Напротив, оскъдните косвени свидетелства, с които разполагаме сочат, че когато византийската принцеса дошла в Преслав, вече като царица, тя не е била на повече от 15 години[60]. Всичко това показва, че единственото обяснение на парадокса, породен от иконографията на тези печати е, че те са нагледна илюстрация на една от основните клаузи на брачния договор от 927 г., която регламентира получаването на титула василевс от Петър, посредством сключения брак и споразумение към него, в което изрично се подчертава, че Мария е провъзгласена за δέσποινα Βουλγάρων.

Наред с генералния план, при историческата интерпретация на иконографския сюжет на съвместните печати на цар Петър и неговата съпруга, не по-малка роля имат и детайлите. Вече стана дума, че въпреки неговата уникалност, свързана с представянето на владетелската съпруга като съвладетелка, този сюжет намира почти пълните си паралели върху византийските монети и печати от IX–X в., които репродуцират малолетен владетел заедно със своята майка-регентка. В тази връзка, основателно изглежда вече отбелязаното допускане, че първият булотирион на съвместните печати на Петър и Мария е бил изработен в Константинопол по време на събитията от 927 г. Гравьорът, изправен пред трудността и деликатността на случая намерил изход от него, използвайки най-близкия по форма сюжет, а именно добре позната ситуация в империята на малолетен василевс и неговата майка (от последния такъв случай не били изминали и 10 години)[61]. По-късно, именно върху основата на този константинополски вариант, вече в Преслав, били гравирани и

57 Относно иконографските характеристики на трите подгрупи печати – вж. **Йорданов, И.** *Корпус,* 58-63, също и тук Табло XII.21-XII.2.

58 Вж. **Grierson, Ph**. *Catalogue,* III, 1, Pl. XXVIII, №2.3; **Ibid**., III, 2, Pl. XXXVI, 2.1; **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*, Vol. I, Part 1. Basel, 1972, №64, също и тук Табло XIII.3.

59 **Йорданов, И**. *Преславските владетели,* 12-13; Възникване и утвърждаване, с. 109.

60 **Shepard, J.** Op.cit., p. 136; **Гюзелев, В.** Значението, с. 28.

61 Става дума случая с августа Зоя Карбонопсина и Константин VII през периода 913 – 919 г. – вж. по-горе, бел. 58.

останалите булотириони[62]. Ако проследим ситуацията в развитие, от една страна, промените са налице. Те са свързани предимно с промяната на легендата, но също и някои детайли от владетелската иконография. Такива са случаите с височината на ръцете, държащи патриаршеския кръст и наличието на екземпляри, където ръката на Мария е поставена по-високо, а също и липсата на пропендулии в стемата на Петър в подгрупата с легенда „Петър и Мария в Христа августи и василевси". Дали обаче тези различия трябва да се тълкуват повратно или всъщност става дума за грешки на гравьорите? За сега предпочитанията на специалистите клонят към втората вероятност[63]. На фона на безсистемността на тези несъобразности, тяхното мнение изглежда приемливо. От друга страна, по-голямо внимание заслужават устойчивите моменти в този иконографски сюжет и най-вече владетелските инсигнии на Петър. Според мен именно тук е заложена важна информация, засягаща конкретните измерения на титлата, получена от Константинопол през 927 г.

Вече стана дума, че върху печатите от тази група Петър е изобразен със стема, дивитасион и хламида. В сравнение с печатите на своя баща и по-късните негови печати се наблюдава една съществена отлика – липсата на лорос. Това отсъствие според Дж. Шепард не би трябвало да се превръща в основание за поставяне под съмнение на имперския статус на Петър[64] и без съмнение е прав. Но според мен не е основателно да се пренебрегва тази отлика, тъй като тя подсказва за същността на същия този имперски статус, получен от българския владетел през 927 г. При анализирането на инсигниите на цар Петър, представени върху разглеждания тип печати, Г. Атанасов не обръща внимание на отсъствието на лороса, но по-нататък отбелязва, че от страна на Константинопол на българския владетел явно не му било признато правото да носи лорос[65]. Без да се впускам в подробности относно предназначението на лороса като съществена част от императорския орнат[66], само ще отбележа, че върху византийските печати и монети от втората половина на IX–X в. той е запазен за първия император, като неговите младши колеги са представени с дивитасион и хламида[67]. Същата ситуация се наблюдава и при вече споменатото репродуциране на малолетен василевс и неговата майка-регентка, която за разлика от сина си е с лорос[68]. Заключението идва от само себе си: през X в. комбинацията стема, дивитасион, хламида е характерна за съимператорите. От него следва и другото: в най-голямата в количествено отношение група печати цар Петър е предста-

62 Според наблюденията на И. Йорданов трите подгрупи печати от съвместното представяне на Петър и Мария сочат използването на около 8 булотириона – вж. **Йорданов, И.** *Корпус,* 58-63.

63 **Герасимов, Т**. Оловни печати, с. 362; **Тотев, Т.** Цит. съч., с. 8.

64 **Shepard, J.** Op. cit., p. 144.

65 **Атанасов, Г.** *Цит. съч.,* с. 100.

66 Лоросът (раменен пояс) се определя като съществен елемент от най-официалното облекло на василевса. Смята се, че той произхожда от римската консулска тога trabea triumphalis. Естествено, наличието му в официалния гардероб на източно-римските императори се свързвало, според Константин Багренородни, и със сакралността на кръста като символ на Христовата победа и протекция над неговия наместник на земята. За същността на лороса като част от императорския орнат вж. **Grierson, Ph**. *Catalogue,* III, 1, 120-125; **Атанасов, Г.** *Цит. съч.,* 259-260.

67 Тази практика се следва като се започне от времето на Василий I (867-886) до времето на Василий II (976- 1025) и се наблюдава както върху монетите (**Grierson, Ph**. *Catalogue,* III, 2, 487-619), така и върху печатите (**Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals* I/1, 52-67). Вж. също и тук Табло XIII.2, 4.

68 Вж. Табло XIII.3.

вен с инсигниите на съимператор. И третото, най-важното: *императорската титла, дадена на Петър през 927 г. на теория го приравнява със императорите във Византия*. В този факт, разбира се, няма нищо странно. За подобен вариант намеква още Ст. Рънсиман[69]. Това било максималното, което можели да отстъпят в Константинопол. Интересното в случая е, че този вариант явно задоволява българския владетел за един немалък период от време. Вероятно през повече от половината от неговото управление не е направен опит за коригиране на съимператорския статут на Петър. Изключено е в България да не е правена разлика в натовареността на императорските инсигнии и предназначението на лороса. Не трябва да се забравя, че върху всички свои печати с титула василевс бащата на цар Петър е изобразен с лорос[70]. Към този вариант ще прибегне и самият той през последните години от своето управление. Всичко това изключва непознаване на ситуацията или поредния пример как наивните българи отново станали жертва на тънкостите на византийската имперска доктрина. Обяснението може да бъде само едно: този статут е задоволявал за един немалък период от време българския владетел.

* * *

Съпоставката на горепредставените известия, идващи от различни по произход и характер източници, позволява ситуацията около титлата на Петър, получена през 927 г. да се реконструира по следния начин:

По този проблем явно византийските и българските дипломати не са единодушни. Първите ще да са настоявали тя изрично да бъде ограничена в рамките на България. В противовес българите явно държат за формулата василевс без каквито и да било етнически и политически добавки. И в крайна сметка, се стига до компромисния вариант, илюстриран от византийските исторически съчинения: Петър-василевс (βασιλεῖ ἀνδρὶ), а съпругата му „господарка на българите“ (δέσποινα Βουλγάρων). Както стана дума, има сериозни основания да се смята, че този текст е извлечен от аналогичната клауза на брачното споразумение. В синхрон с него е и легендата от най-ранните печати от времето на Петър: „Петър и Мария василевси на българите“. Според мен именно тези два израза, достигнали до нас посредством византийските исторически съчинения и печатите, отразяват най-точно ситуацията през 927 г. и разрешаването на въпроса относно облика на титлата на Петър по компромисен и двусмислен начин, което създава предпоставки за нейното различно осмисляне. И то не закъснява да се прояви. Оттук нататък гледните точки на Преслав и Константинопол тръгват в различни насоки. В Константинопол след 927 г. напълно нормално наблягат на своето виждане за отстъпката от тази година. В официалната кореспонденция се утвърждава вариантът „василевс на България“, регистриран в „За церемониите“ и писмото на патриарх Теофилакт. В Преслав, също верни на концепцията, застъпвана явно още през 927 г., скоро „забравили“ за съставката „на българите“ и афиширали предимно имперския статус на Петър придобит по легитимен път чрез брака с Мария Лакапина. Най-съществената част от политическото измерение на зестрата от този брак е съимператорската титла, която на практика го превръщала в един истински βασιλεὺς τῆς Δύσεως (василевс на Ромейския Запад), а на теория същата тази съимператорска титла, която неиз-

69 **Рънсиман, Ст**. *История на Първото българско царство.* С., 1993, с. 143.

70 Вж. **Йорданов, И.** *Корпус,* 46-53.

вестно защо се определя като „проста и обезценена“, го нарежда сред евентуалните наследници (а не претенденти) на трона в Константинопол[71].

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XII.19. Оловен печат на „Петър и Мария василевси на българите“ (По **Йорданов, И.** *Корпус,* № 71).
Табло XII.20. Оловен печат на „Петър и Мария августи и василевси“ (По **Йорданов, И.** *Корпус,* № 78).
Табло XII. 21. Сребърен печат „Петър благочестив василевс“ (**Йорданов, И.** *Корпус,* № 82).
Табло XIII.1. Оловен печат „Петър благочестив василевс“ (По **Йорданов, И.** *Корпус,* №83)
Табло XIII.2. Василий I и Константин – солид (По **Grierson, Ph**. *Catalogue,* III, 2, Pl. XXX, 2a.2.).
Табло XIII.3. Константин VII и Зоя – солид (По **Grierson, Ph**. *Catalogue,* III, 2, Pl. XXXVI, 2.1.).
Табло XIII.4. Оловен печат на Роман I Лакапин и Константин VII (По **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals* I/1, №67.)

THE RULER'S STATUS AND TITLE OF TSAR PETER I AFTER OCTOBER 927: NARRATIVE SOURCES AND SIGILLOGRAPHIC DATA (comparative analysis)

Todor Todorov (abstract)

The comparison of the sigillographic data presented in the paper with the other sources on the problem of the ruler's status and title of Tsar Peter after 927 allows drawing the following conclusions.

Obviously the Byzantine and Bulgarian diplomats disagreed on this point. The former must have insisted on the strict confinement of the ruler's status and title within the boundaries of Bulgaria. On the contrary, the Bulgarians must have insisted on the formula basileus without any ethnic and political appendages. In the long run, a compromise was

71 Най-вероятно именно от тази позиция след смъртта на Роман II (15 март 963 г.) цар Петър се е считал за най-подходящ до поеме найстоничеството на малолетните Василий II и Константин VIII и това намерило отражение и върху най-голямата подгрупа от неговите самостоятелни печати – вж. **Тодоров, Т.** Моливдовулите на цар Петър с титула ΔΕΣΠΟΤΗΣ и тяхната историческа интерпретация. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове*. Изследвания и материали от международната научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. дин Йордан Андреев, 14-15 май, 1999 г., В. Търново, 2003, 458-470.

reached illustrated in the Byzantine historical works: for Peter – basileus (βασιλεῖ ἀνδρὶ) and for his wife "despoina of the Bulgarians" (δέσποινα Βουλγάρων). The legend on the earliest seals from Peter's reign is in keeping with that: "Peter and Maria basileis of the Bulgarians". In my opinion, precisely these two phrases extant in Byzantine historical works and seals reflect most accurately the situation in 927 and the settlement of the problem regarding Peter's title by compromise and ambiguity which allowed for different interpretations. It soon found manifestation. From then on the viewpoints of Preslav and Constantinople parted. The ruling circles in Constantinople quite naturally emphasized their view regarding the concession of 927. The variant "basileus of Bulgaria" was established in the official correspondence recorded in "De ceremoniis" and the letter of Patriarch Theophylactos. In Preslav, also faithful to their conception, soon "forgot" about the appendage "of the Bulgarians" and propagandized Peter's imperial status acquired legitimately through the marriage with Maria Lakapena. The most important part of the political dimension of the portion of this marriage was the co-emperor's title strangely defined as "plain and depreciated" (which practically turned him into a true βασιλεὺς τῆς Δύσεως (basileus of the Roman West) and theoretically ranked him among the possible successors (and not claimants) to the throne in Constantinople.

PUBLISHED LEAD SEALS CONCERNING *QUAESTURA EXERCITUS*

Andreas Gkoutzioukostas
(Thessaloniki)

Justinian I (527-565) introduced important changes in the provincial administration. One of his most interesting reforms was the creation of the *quaestura Iustiniana exercitus*, which included the provinces of Scythia Minor, Moesia Secunda Caria, Cyclades and Cyprus[1]. The capital of this new administrative unit was Odessos (modern Varna on the Black Sea coast)[2].

1 For the *quaestura exercitus*, on which I am preparing a book in cooperation with X. Moniaros, see for example, Stein, E. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. u. Tiberius-Konstantinus*. Stuttgart, 1919, pp. 165-168 (cited as Stein, *Studien*). –Idem, *Histoire du bas empire*, v. 2. Paris – Bruxelles – Amsterdam, 1949 (reprinted Amsterdam 1968), pp. 474-476. –Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, v. 1-3. Oxford, 1964, v. 1, p. 280 (cited as Jones, *Empire*). –S. Szádecky-Kardross, Bemerkungen neben den "Quaestor Justinianus exercitus", Zur Frage der Vorstufen der Themenverfassung – *From Late Antiquity to Early Byzantium. Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference*, Vavrinek, V., (ed.). Praha, 1985, pp. 61-64. –Lokin, J. H. A., Administration and Jurisdiction in Cyprus in the 6th Century AD – *Subcesiva Groningana*, 2, (1985), 35-46 (cited as Lokin, Administration). –Torbatov, S., Quaestura Exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian – *Archeologia Bulgarica*, 1, (1997), 78-87 (cited as Torbatov, Quaestura). –Ivanov, R., Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (Frankfurt a/M), 78, (1997), 469-640, here p. 536. –Curta, F., Quaestura exercitus: The Evidence of Lead Seals – *Acta Byzantina Fennica*, 1, (2002), 9-26 (cited as Curta, Quaestura). –Moniaros, X., *Η λειτουργία και η εξέλιξη της Quaestura Iustiniana Exercitus – Δ΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, 20-22 Σεπτεμβρίου 2002, Εισηγήσεις. Ερευνητικά – Μεταπτυχιακά Προγράμματα – Περιλήψεις ανακοινώσεων*. Thessaloniki, 2003, pp. 123-125 (cited as Moniaros, Quaestura). See also in the same volume, Gkoutzioukostas, A., Προβλήματα σχετικά με την εισαγωγή και την ονοματοδοσία *του quaestor Iustinianus exercitus*, pp. 107-109 (cited as Gkoutzioukostas, Quaestor). –Brandes, W., *Finanzverwaltng in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, 25]. Frankfurt a.M., 2002 (cited as Brandes, *Finanzverwaltung*), pp. 59-61. –Wiewiorowski, J., *Quaestor Iustinianus exercitus i jego kompetencje wobec wojska* ("Quaestor Iustinianus exercitus and its competences towards the army") – Dębiński, A., Wójcik M. (ed.), *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*. Poznan, 2004 (cited as Wiewiorowski, Quaestor), pp. 301-322 and note 4 with bibiography. –Idem, Quaestor Iustinianus Exercitus – A late military commander?, (it is going to be published in *Eos, Commentarii Societatis Philologae Polonorum*. I would like to thank my colleague Jacek Wiewiorowski for sending me his study). –Dubuisson, M., Schamp, J., *Jean le Lydien, Des Magistratures de l'État Romain*, v. 1-2. Paris, 2006, here v. 1, part 2, pp. DLXXV-DLXXIX (cited as *Jean le Lydien*). –Zahariade, M., *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)* [Pontic Provinces of the Later Roman Empire, 1]. Amsterdam, 2006, pp. 58-60, 206, 238 (cited as Zahariade, *Scythia Minor*).

2 For Odessos see Velkov, V., Das Schicksal einer frübyzantinischen Stadt zur Zeit der Völkerwanderung (Odessos-Varna am Schwarzen Meer) – *Akten des XI. Internationalen Byzantinistischen Kongresses*.

The reform was introduced by Justinian's Novel 41 (18 May 536). The text of the Novella has been lost[3], but its content is known by the epitomes of the Justinian Novels written by the antecessor Julian (after 555)[4] and by the teachers of law (*scholastikoi*) Theodorus Hermoupolites (end of the 6th century) and Athanasius from Emesa (572-577)[5]. These epitomes provide useful information, but they have not been taken into consideration by certain scholars who describe the reform of Justinian. According to these epitomes, the *quaestor exercitus* was at the head of the above-mentioned administrative unit. His main duty was the distribution of the military *annona* to the north provinces. He also judged appeals from these provinces and he was the *archon* of the military forces[6].

München, 1960, pp. 655-659 (=Idem, *Roman Cities in Bulgaria*, Collected Studies. Amsterdam, 1980, pp. 245-249) (cited as Velkov, Cities). –Idem, Odessos-Varna, Kurze historische Bemerkungen. Antiken und Mittelalter in Bulgarien (=Berliner Byzantinische Arbeiten, 21). Berlin, 1960, pp. 339-344 (=Idem, *Geschichte und Kultur Thrakiens und Mösiens, Gesammelte Aufsätze*, Amsterdam 1988, pp. 103-108). –Browning, R., Varna, – *The Oxford Dictionary of Byzantium*, v. 3, Kazhdan, A. (ed.). New York – Oxford, 1991, pp. 2153-2154. –Chr. Preshlenov, Odessos, Odessus – *Roman and Early Byzantine Cities in Bulgaria, Studies in Memory of Prof. Teofil Ivanov*, Ivanov, R., (ed.), v. 1. Sofia, 2002, pp. 59-80.

3 See *Novellae Justiniani*, ed. R. Schöll, G. Kroll. Berlin, 1895 (reprinted Hildesheim 1993) (cited as *NJ*), Nov. 41 where the text of the Nov. 50 is repeated. Cf. Caimi, J., *Burocrazia e diritto nel De magistratibus di Giovanni Lido* [Università di Genova, Fondazione Nobile Agostino Poggi, 16]. Milano, 1984, pp. 338-339.

4 For Julian and his Epitome see Troianos, S., *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*. Athens-Komotini, 1999², pp. 94 (cited as Troianos, *Πηγές*) and more recently the completed study of Kaiser, W., *Die Epitome Iuliani. Beiträge zum römischen Recht im frühen Mittelalter und zum byzantinischen Rechtsunterricht* [Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 175]. Frankfurt, 2004 (cited as Kaiser, *Epitome Iuliani*).

5 For Athanasios from Emesa and Theodorus Hermoupolites see Troianos, *Πηγές* 106-110.

6 *Iuliani epitome latina Novellarum*, ed, G. Hänel. Leipzig, 1873 (repinted Osnabrück 1965) (cited as *Iuliani Epitome*), XXXVIII, 166: "De quaestoribus, id est praefectis insularum.

1. Haec constitutio quendam virum magnificum Bonum nomine quaestorem exercitui fecit, nam et more antiquo duplex erat quaestorum magistratus, et unus quidem circa latus principis erat, alter autem quaestor exercitui praeerat. Disposuit autem praesens constitutio etiam annonas quaestoris et consiliarii eius, apparitionem quoque ei dedit ad imitationem quandam praefecti praetorio, id est scriniarios, et ab actis, et praecones, et commentarienses, et lampadarios, et omnem deinceps ordinem, sed et annonas militum tam comitatensium, quam limitatensium disposuit, quomodo distribui debeant. Subiecit autem ei et quinque provincias, id est Scythiam, et Mysiam, et Cariam, et omnes Cycladas insulas, et Cyprum totam. Causarum quoque auditorium habere ei concessit, ut non obiiciatur ei fori praescriptio. Subiunxit autem et notitiam impensarum. Et est promulgata haec constitutio Kal. Iunias, indictione quintadecima P. C. Belisarii. (536?)". *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa*, ed. D. Simon, S. Troianos [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 16]. Frankfurt a.M., 1989 (cited as *Novellensyntagma*), 4. 12: "LEX UT BONUS καὶ τὰ ἑξῆς.

Ὁ αὐτὸς βασιλεὺς πρὸς Βόνον κουαέστορα EXERCITU.

RECTE NOBIS.

Περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν νήσων φησὶν ἡ διάταξις, ὑποβάλλουσα τῇ τοιαύτῃ ἀρχῇ Κύπρον, Ῥόδον καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους, Καρίαν, Μυσίαν, Σκυθίαν, τὸν τούτων ἡγούμενον Ἰουστινιανὸν QUAESTORA EXERCITU προσαγορεύουσα, καὶ τῶν στρατιωτῶν ἡγεῖσθαι τῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν κελεύουσα, καὶ τὰς ἐκ τούτων πεμπομένας ἐκκλήτους ἐξετάζειν αὐτὸν διατυποῦσα καὶ προς γε τὴν ἴσην τάξιν αὐτῷ τῶν ἐπάρχων τῶν PRAETORION ἀπονέμουσα.

Ἐγρ. πρὸ ιε΄ καλανδῶν Ἰουνίων μετὰ τὴν ὑπατείαν Βελισαρίου". –*Theodori Hermoupolitani breviarium novellarum Iustiniani*, ed. C. E. Zachariae v. Lingenthal, *Ανέκδοτα*, v. III. Leipzig, 1843 (reprinted Aalen 1969) (cited as *Breviarium*), pp. 54-55:

"Περὶ τῆς ἐπαρχότητος τῶν ε΄ ἐπαρχιών.

Ἴσμεν πρῴην θείαν πεποιημένοι.

Ἡ κύπρος καὶ ἡ ῥόδος, ἤγουν αἱ κυκλάδες νῆσοι πᾶσαι, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ καρία καὶ ἡ μυσία καὶ σκυθία, ἰδικὴν ἐχέτωσαν διοίκησιν ὑπὸ τὸν Ἰουστινιανὸν οὖσαι κοιέστωρα EXERCITου, ἔχοντα τάξιν ἐπάρχου, καθεζόμενον ἐν ὁδύσσῳ, καὶ ἄρχοντα τῶν ἐν ταῖς εἰρημέναις ἐπαρχίαις στρατιωτῶν.

Ὁ ἔπαρχος τῶν νήσων τὰς ἐγκλήτους αὐτῶν δεχέσθω. ὁμοίως φησὶν ἡ ν΄ νεαρὰ. ἐξεφωνήθη μηνὶ ἰουνίῳ μετὰ τὴν ὑπατείαν βελισαρίου".

The main object of the establishment of the *quaestura exercitus* was to assist the northern provinces, which had been ravaged by the barbarian incursions. Justinian tried to support them financially, and part of the *annona* for the soldiers in Scythia Minor and Moesia Secunda would be provided by the rich southern provinces[7]. The mechanism of the *quaestura exercitus* and the transportation of the *annona militaris* from the southern to the northern provinces is also confirmed, according to modern scholars, by the archaeological evidence, since it is suggested that the great number of amphorae of the LR1 and LR2 type, which carried wine and olive-oil and were found in the Danube provinces, were used for the distribution of the *annona militaris* coming from the southern provinces[8]. The reform of Justinian survived after his reign; the *quaestura exercitus* is mentioned among the financial offices of the state for the last time in a Novel of Justin II [163 (575)][9].

The published lead seals offer important information concerning the *quaestura exercitus* and attest the existence of the new *praefectura*. Florin Curta has already published a study regarding the evidence of seals for the *quaestura exercitus*[10], but there are also some other seals that belong or could be ascribed to the *quaestura exercitus*: for example, the seals of Theodorus, the *praefectus insularum*, who is identified with the *quaestor exercitus*.

Theodorus is mentioned on five seals, from two different boulloteria[11], published by

7 See for example Jones, *Empire* I 280. –Hendy, M., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450*. Cambridge, 1985 (cited as Hendy, *Economy*), p. 404. –Haldon, J. F., *Byzantium in the Seventh Century*. Cambridge, 1990, pp. 12, 210. –Idem, Economy and Administration. How did the Empire work? – *The Age of Justinian*, Cambridge, 2005, pp. 28-59, here p. 50. –Torbatov, *Quaestura* 78-87. –Curta, F., *The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500-700 A.D.* Cambridge-New York, 2001 (cited as Curta, *Slavs*), pp. 76-77, 185-189, 339. –Idem, *Peasants as „Makeshift Soldiers for the Occasion": Sixth-century Settlement Patterns in the Balkans, –Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, Burns, T. S., Eadie, J. W., (ed.). Michigan, 2001, pp. 199-217, here p. 208. –Idem, Quaestura 9 ff. –Moniaros, Quaestura 124. –Zahariade, *Scythia Minor* 59.

8 See Karagiorgou, O., LR2: a Container for the Military annona on the Danubian Border? – *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College*, Oxford, 29th May 1999, Kingsley, S., Decker M., (ed.). Oxford, 2001, pp. 129-166. –Curta, *Slavs* 185-189. –Idem, Quaestura 12. –Idem, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*. Cambridge, 2006, pp. 46-47. –Moniaros, Quaestura 124-125. –Opaiț, A., *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia* [BAR International Series 1274]. Oxford, 2004, pp. 105, 107-109. –Idem, The Eastern Mediterranean Amphorae in the Province of Scythia – *Transport Amphorae and Trade in the Mediterranean, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens*, September 26-29, 2002, Eiring, J., Lund, J., (ed.) [Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 5]. Athens, 2004, pp. 293-308, here p. 307. See also in the same volume the study of Swan, V. G., Dichin (Bulgaria) and the Supply of Amphorae to the Lower Danube in the Late Roman-Early Byzantine Period, pp. 371-382, here pp. 381-382.

9 *NJ* 163.2: "Ἀφίεμεν δὲ τούτοις καὶ τὰ ἐλλείμματα τοῦ φθάσαντος χρόνου μέχρι πέρατος τῆς ἄρτι παρελθούσης quintae ἐπινεμήσεως, καὶ θεσπίζομεν μηδεμίαν εἴσπραξιν γενέσθαι τῶν παρ' ἡμῶν φιλοτιμηθέντων εὐσεβῶν τελεσμάτων, εἴτε τὴν μεγίστην ἀρχὴν ὁρᾷ ταῦτα τῶν ἀνατολικῶν ἱερῶν πραιτωρίων εἴτε τὴν παρ' Ἰλλυριοῖς ἐπαρχότητα ἢ τὴν ἀρχὴν τῶν νήσων καὶ τῶν ἐπὶ Σκυθίας τε καὶ Μυσίας στρατιωτικῶν ταγμάτων ἢ τὰς θείας ἡμῶν λαργιτιόνας ἢ καὶ ἄλλην ἀρχήν". Cf. Brandes, *Finanzverwaltung* 60. See also note 17.

10 Curta, Quaestura 9-26.

11 According to professor Werner Seibt, to whom I would like to express my special thanks for reading my study and making corrections and important remarks.

M. Rostowtsew - M. Prou[12], G. Cantacuzène[13], G. Zacos - A. Veglery[14], K. Konstantopoulos[15] and, more recently, by I. Jordanov[16]. It is probable that these seals belong to the same person, if we take into consideration the rare office of the *praefectus insularum* and, of course, the name of the owner of the seal. These seals have been dated by the editors to the period from the 5th to the 7th centuries[17]. The term *praefectus insularum*, equivalent to the Greek term ἔπαρχος τῶν νήσων, was not the head of the *provincia insularum* (ἐπαρχία νήσων) which had been created in the 4th century and is mentioned later by the Synekdemos of Hierokles[18], as has been considered by certain scholars[19]. The *provincia insularum* was governed by a *praeses* (ἡγεμών) and not by a *prefect*[20]. Moreover, the *quaestor exercitus* is designated as *eparchos tōn neson* in Novella 69 of 538, which was addressed to the Constantinopolitans, to whom the equivalent Greek term would be more familiar than the Latin title[21]. In ad-

12 Rostovtsew, M., Prou, M., *Catalogue des plombs de l'antiquité du moyen âge et des temps modernes conservés au département des médailles et antiques de la Bibliothèque Nationale*. Paris, 1900, p. 280, no. 825.

13 Cantacuzène, G., Poids inédits trouvés dans la Petite Scythie – *Dacia* 3/4, (1927/1932), 611 (fig. 18) (6th century). Cf. *Studies in Byzantine Sigillography*, v. 5, Oikonomides, N., (ed.). Washington, D.C., 1998, p. 45, with wrong endings according to W. Seibt.

14 Zacos, G., Veglery, A., *Byzantine Lead Seals*, v. 1, part 3. Basel, 1972 (cited as Zacos –Veglery, *Seals*), p. 1659, no. 2928 (6th century). According to W. Seibt, the seal should be dated from the second half of the 6th century to the first half of the 7th century.

15 Konstantopoulos, K., *Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, Συλλογὴ Ἀναστασίου Κ. Π. Σταμούλη*. Athens, 1930, no. 3 (6th–7th century).

16 Jordanov, I., *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, v. 1, *Byzantine Seal with Geographical Names*. Sofia, 2003 (cited as Jordanov, *Corpus*), no. 37.1 (5th–6th century).

17 According to W. Seibt, the seals of Theodorus should be probably dated in the last quarter of the 7th century, or even in the beginning of the 8th century, taking into consideration the sphragistic data, that is, the use of dative (Theodoro) on the seals. However, we have not any other evidence in the primary sources that the *quaestura exercitus* survived till the last quarter of the seventh century. The end of the *quaestura exercitus* is examined in detail in a book that I am preparing in cooperation with X. Moniaros.

18 *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Forma imperii byzantini – Fasciculus I], texte, introduction, commentaire et cartes par E. Honigmann. Bruxelles, 1939, p. 32 (686-687).

19 Zacos – Veglery, Seals no. 2928. –Jordanov, *Corpus* no. 37.1. But see Martindale, J. R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, v. IIIA-B (527-641), Cambridge, 1992 (cited as *PLRE*), v. IIIB, p. 1266 (Theodorus 84). –J. Wiewiorowski, Quaestor 310.

20 See Chaniotes, A., Plutarchos, praeses Insularum (Prosopography of the Later Roman Empire I Plutarchos 4) – *Zeitshchrift für Papyrologie und Epigraphik*, 68, (1987), 227-231. –Nigdelis, P. M., *Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή*. Thessaloniki, 1990, p. 223. –Kiourtzian, G., *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades. De la fin du IIIe au VIIe siècle après J.C.* [Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilization de Byzance, Monographies 12], Paris, 2000, p. 12. See also Jones, A. H. M., Martindale, Morris, J. R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, v. 1, A.D. 260-395. Cambridge, 1971, p. 390 [Aurelius Agathus Gennadius 2], p. 280 [Attius Epinicius?], p. 255 [Diogenes 1]. –*NJ* 8.46 (535) and Authenticum 34].

21 *NJ* 69 (epil.) (538): "Οἱ τοίνυν ἐνδοξότατοι ἔπαρχοι τῶν ἱερῶν ἡμῶν πραιτωρίων οἱ πανταχόσε τῆς ὑπηκόου καθεστῶτες τὸν νόμον τοῦτον γινώσκοντες προθήσουσιν ἐν ταῖς ὑπ' αὐτοὺς διοικήσεσιν, ἐπί τε Ἰταλίας ἁπάσης ἐπί τε Λιβύης ἐπί τε τῶν νήσων ἐπί τε τῆς Ἑῴας καὶ ὅσον ἐν Ἰλλυριοῖς ἐστι. καὶ εἴσονται πάντες, ὅπως αὐτῶν κηδόμεθα τῷ τοσαῦτα ἡμῖν παρασχόντι θεῷ προσάγοντες τὸν νόμον, ὃς μεγάλην ἡμῖν τὴν ὑπὲρ ἑαυτῶν ἀπολογίαν δώσει τοιαῦτα προφάσει τῆς τῶν ὑπηκόων σωτηρίας νομοθετήσασι". Πβλ. Van der Wal, N., *Manuale Novellarum Justiniani, Aperçu systématique du contenu des Novelles de Justinien*. Groningen 1998² (cited as Van der Wal, *Manuale*), p. 18 note 30. –*PLRE*, v. IIIA, p. 737 (Iulianus 20). –Gkoutzioukostas, Quaestor 108. –Wiewiorowski, Quaestor 301, 310. –*Jean le Lydien*, v. 1, part 2, p. DLXXVIII and note 107.

dition, it is written in Julian's Epitome: "De quaestoribus, id est praefectus insularum"[22]. Theodoros Hermoupolites and Athanasios from Emesa use also the term "ἔπαρχος τῶν νήσων" as equivalent to the *quaestor exercitus*[23]. Besides, John Lydos uses the term "ἔπαρχος Σκυθίας" and "ἔπαρχος ἐπόπτης τῶν Σκυθικῶν δυνάμεων"[24]. Moreover, in a Novel of Justin II [148.1 (566)] the *quaestor exercitus* is called "ἔπαρχος τῶν ἐπὶ Μυσίας καὶ Σκυθίας στρατιωτικῶν καταλόγων"[25] and is mentioned among the financial officers of the empire. The office of the *quaestor exercitus* is also described as "ἀρχὴ τῶν νήσων", in the Novellensyntagma of Athanasius from Emesa[26] and in another Novella of Justin II [163.2 (575) "τὴν ἀρχὴν τῶν νήσων καὶ τῶν ἐπὶ Σκυθίας τε καὶ Μυσίας στρατιωτικῶν ταγμάτων"][27]. In addition, Menander the Protector (578) speaks of a certain John "ὃς δὴ τῶν νήσων διήνυε τὴν ἀρχὴν τηνικαῦτα καὶ τὰς Ἰλλυρίδας ἰθύνειν ἔλαχε πόλεις"[28] and according to John of Ephesus, Julian was "ὑπαρχος NSYWS" (probably "prefect of the islands")[29], that is, another *quaestor exercitus*[30].

Consequently, in parallel with the term *quaestor exercitus*, the term *eparchos* was used with the complement "τῶν νήσων" or "τῆς Σκυθίας" or "τῶν ἐπὶ Μυσίας καὶ Σκυθίας στρατιωτικῶν καταλόγων", or "τῶν ἐπὶ Σκυθίας τε καὶ Μυσίας στρατιωτικῶν ταγμάτων". This was due to the fact that a new *praefectura* had been created[31].

F. Curta considers that the published seals that are dated from the 6th to 7th centuries

22 *Iuliani Epitome* XXXVIII, 166 and p. 7, 192*. Cf. Gkoutzioukostas, Quaestor 108. –Wiewiorowski, Quaestor 303-306. For the handwritten tradition of the rubricae of this constitutio see Kaiser, *Epitome Iuliani* p. 50 and note 173, p. 206 and note 217, p. 210 and note 244.

23 *Breviarium* p. 55: "Ὁ ἔπαρχος τῶν νήσων τὰς ἐγκλήτους αὐτῶν δεχέσθω". –*Novellensyntagma* 7.4: "Περὶ τῶν ἐκκλήτων τῶν ὑποτεταγμένων ε΄ ἐπαρχιῶν τῷ ἐπάρχῳ τῶν νήσων...Τὰς ἐκκλήτους τὰς ἀπό Σκυθίας καὶ Μυσίας ὁ ἔπαρχος αὐτῶν δεχέσθω...". Cf. Lokin, Administration 45. –Torbatov, Quaestura 79. –Gkoutzioukostas, Quaestor 108. –Wiewiorowski, Quaestor 306. –Brandes, *Finanzverwaltung* 80. –*Jean le Lydien*, v. 1, part 2, p. DLXXVIII and note 107.

24 *Jean le Lydien*, v. 2, II 27, 28.1, 29.1. Cf. Stein, *Studien* 165-166. –Tsirpanlis, C.N., John Lydos on the Imperial Administration – *Byzantion*, 44, (1974), 479-501, here p. 493 (cited as Tsirpanlis, Administration) –Torbatov, Quaestura 79. –Wiewiorowski, Quaestor 301.

25 Cf. Stein, *Studien* 167. –Van der Wal, *Manuale* p. 18 note 30. –Hendy, *Economy* p. 411 note 169. –Torbatov, Quaestura 79. –Brandes, *Finanzverwaltung* p. 60 and note 261. –Gkoutzioukostas, Quaestor 109. –Wiewiorowski, Quaestor 301, 311.

26 *Novellensyntagma* 4.12: "Περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν νήσων φησὶν ἡ διάταξις".

27 Cf. Stein, *Studien* 167. –Torbatov, Quaestura 79-80. –Gkoutzioukostas, Quaestor 109. –Wiewiorowski, Quaestor 301, 311. –*Jean le Lydien* , v. 1, part 2, pp. DLXXVIII and note 107.

28 Menander Protector, Fragments, ed. E. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, v. 4. Paris, 1885, fr. 48 (p. 252) = *Excerpta de Legationibus*, ed. Ch. de Boor, part 1: *Excerpta de Legationibus Romanorum ad Gentes*. Berlin, 1903, p. 208.25-27 = *The History of Menander the Guardsman*, Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes by R. C. Blockley [Arca. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 17]. Liverpool, 1985, fr. 21.16-18 (p. 192). See also *Suidae Lexicon*, ed. A. Adler [Lexicographi Graeci, 1]. Leipzig, 1928, v. 2, p. 257.25-27. Cf. Stein, *Studien* 167. –*PLRE*, v. IIIA, p. 677 (Ioannes 91). –Brandes, *Finanzverwaltung* p. 61 note 263. –Gkoutzioukostas, Quaestor 109. –Wiewiorowski, Quaestor 309. –Conversely, see the remarks of Torbatov, Quaestura 84-85, who notes that "Menander's information about John – 'archon of the islands' – should not be considered an incontestable proof of the quaestura exercitus' existence at that time".

29 John of Ephesus, *Ecclesiastical History*, part III, ed. and transl. E. W. Brooks [CSCO 106]. Louvain, 1964?, 3.32 (p. 121).

30 Cf. *PLRE*, v. IIIA, pp. 737-738 (Iulianus 20). –Brandes, *Finanzverwaltung* p. 61 note 263. –Gkoutzioukostas, Quaestor 109. –Wiewiorowski, Quaestor 310.

31 See also Torbatov, Quaestura 79. –Gkoutzioukostas, Quaestor 107. –Brandes, *Finanzverwaltung* 59-61.

and were found in the north provinces of the *quaestura exercitus*[32] confirm communication between the central administration and the region, especially during the reign of Justinian, when the *quaestura exercitus* was created. The sigillographic evidence from the north provinces of the *quaestura exercitus* indicates, in his view, that a relatively important number of bearers of honorary titles were probably associated with or worked for the *quaestura exercitus*[33].

In addition, a seal found in Dobroudja and published by I. Barnea apparently mentions the *eparchos* Photios (6th-7th centuries)[34]. If the reading of the seal is correct, the possibility that Photius was a *quaestor exercitus* cannot be totally excluded[35]. On another seal from Tomis the *eparchos* Sergius is mentioned (6th century)[36]. According to A. Barnea, Sergius is probably to be identified with the *patricius* Sergius (559)[37]. However, it cannot be excluded that Sergius may have been a *quaestor exercitus*[38].

According to the Epitome of Julian: "Disposuit autem praesens constitutio etiam annonas quaestoris et consiliarii eius, apparitionem quoque ei dedit ad imitationem quandam praefecti praetorio, id est scriniarios, et ab actis, et praecones, et commentarienses, et lampadarios et omnem deinceps ordinem"[39]. *Scriniarii* were members of the *scrinia* handling the financial branch of the *quaestura exercitus*[40]. The *scrinia* of the *praefectura praetorio* and consequently of the *quaestura exercitus* were managed by the *numerarii*, that is, accountants[41]. The *ab actis* examined civil financial cases and wrote down the judicial proceedings[42]. The *commentarienses* were in charge of examining the penal cases and were amongst the highest

32 Curta, Quaestura 13-26.

33 The seals mention the honorary titles of *apo eparchon*, *illustris*, *magistros, patricius*, *consul* and *exconsul* (6th-7th centuries). See Curta, Quaestura 15-17. However, we do not know if the bearers of the above honorary titles were members of the office of the *quaestura*, since no other element associates them with the *quaestura exercitus*.

34 Barnea, I., Sigilli bizantine din colecţia Muzeului de istorie al Republicii Socialiste România, *Studii şi cercetări de Numismatică* 8 (1984) 95-104, no. 13 (cited as Barnea, Sigilli). See also Barnea, A., Prosopographia Scythiae Minoris nach den Epigraphischen und Sphragistischen Quellen von 284 bis zum 7. Jh – *Siegel und Siegler, Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie*, Ludwig, Cl., (ed.) [Berliner Byzantinische Studien, 7]. Frankfurt a.M., 2005, p. 22 (Photios 5) [block monogram on the obverse: Photiou?, block monogram on the reverse: eparchou (?) oder Petrou (?)].

35 According to J. Wiewiorowski (in a paper to be published in Eos, see note 1), this is the only seal of those collected by Curta (appendix, no. 16) that could be attributed to a *quaestor exercitus*.

36 Barnea, Prosopographia 23 (Sergios 4) (6th century).

37 See for him *PLRE*, v. IIIB, p. 1124-1128 (Sergius 4).

38 An *eparchos* Sergios is also mentioned in seals found in Cyprus. See Metcalf, D. M., *Byzantine Lead Seals from Cyprus*. Nisocia, 2004 (cited as Metcalf, *Seals*), no. 157 (8th century?), but they are dated later than the 6th century, according to the editor (8th century?). –See also Zacos – Veglery, *Seals* nos. 1308, 1309 (6th-7th c.). –Laurent, V., *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, *τ. 2*, *L'administration centrale*, Paris 1981. no. 996 (7th century), who includes Sergius among the *prefects of Constantinople*. –But see also *PLRE*, v. IIIB, p. 1132 and 1479 (Sergius 30).

39 Cf. Torbatov, Quaestura 79. –Brandes, *Finanzverwaltung* p. 60 and note 260.

40 See Tsirpanlis, Adminisration 496-498. –Brandes, *Finanzverwaltung* 64-72 with sources and the previous bibliography. –*Jean le Lydien*, v. 2, pp. CCXCII-CCCXIII.

41 See Brandes, *Finanzverwaltung* 70-71. See also Kelly, Chr., John Lydus and the Eastern Praetorian Prefecture in the Sixth Century AD – *Byzantinische Zeitschrift*, 98.2, (2005), 431-458 (cited as Kelly, Prefecture), here p. 443. –*Jean le Lydien* v. 2, pp. CCXCIV-CCXCV.

42 *Jean le Lydien* v. 2, III. 20 and v. 2, pp. CCLXVI-CCLXX. –Kelly, Praetorian Prefecture 435.

dignitaries of the *officium*[43]. The *praecones,* or ushers, were minor officials of the *praefectus praetorio*[44]. The *lambadarii*, or torchmen, who had been members of the *officium* of the *magister officiorum* according to the Notitia Dignitatum[45], probably had ceremonial duties.

Consequently, some other seals could also be associated with the *quaestura exercitus, since* the *quaestor exercitus* had an *officium* similar to that of a *praefectus praetorio*[46]. For example, a seal which has been recently republished by A. Barnea mentions an Eustratios *noumerarios* (6th-7th century)[47]. The *numerarius* belonged to the *officium* of the *magistri militum*, or the *duces,* the governors of the provinces, and also to that of the *praefectus praetorio*[48]. Thus Eustratios could also belong to the new *praefectura* at the head of a *scrinium*, since there was a *scrinium* of the *quaestura* in Scythia Minor. Besides, *scriniarii* (Florentius, Reparatus and one anonymous) are also mentioned in inscriptions from Odessos, the capital of the *quaestura exercitus*, and some of them could also be members of the office of the *quaestura exercitus*[49].

In addition, a seal of a *chartularius* Ioannes (second half of the 6th century) *and a seal of an anonymous* presumably *chartularius* (6th -7th century) were also found in Scythia Minor[50]. We should also quote the seal of another *chartularius* that was found in the region of Shumen and published by I. Jordanov and Z. Zhekova (6th-7th century)[51]. The *chartularii*, who were not, as F. Curta holds, identified with the *ecclesiastical chartophylakes*[52], were members of the *officium* of the *praefectus praetorio*, as can be concluded by the existence of a *schola char-*

43 *Jean le Lydien* v. 2, III. 16 and v, 2, pp. CCLIX-CCLXVI. –Kelly, Praetorian Prefecture 435.

44 Kelly, Prefecture 435.

45 Neira Faleiro, C., *La* Notitia Dignitatum. Nueva edición crítica y comentario histórico [Nueva Roma, 25]. Madrid, 2004 (cited as *Notitia Dignitatum*), Or. XI.12.

46 For the officium of *praefectus praetorio* see also Stein, E., *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian*. Vienna, 1922 (repr. Amsterdam 1962). –Ennslin, W., Praefectus Praetorio, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (cited as *RE*), XXII.2 (1954) 2391-2502, esp. pp. 2453-2477. –Jones, *Empire* II 586-592. –Carney, T. F., *Bureaucracy in Traditional Society Romano-Byzantine Bureaucracies Viewed from Within*, Kansas 1971, II. 3 ff. –Morosi, R., L'Officium del Prefetto del Pretorio nel VI Secolo – *Romanobarbarica*, 2, (1977), 103-148.

47 Barnea, Prosopographia, p. 9 (Eustratios) .

48 See Brandes, *Finanzverwaltung* 70-71, with sources and bibliography.

49 See Beševliev, V., *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* [Berliner Byzantinische Arbeiten, 30]. Berlin, 1964 (cited as V. Beševliev, *Inschriften*), no. 95 (6th century), no. 94, no. 251 (6th century). See also Velkov, Cities 248, who remarks that Florentius may have been a member of the *quaestura exercitus*. –*PLRE*, v. IIIA, p. 489 (Florentius 4) (6th century?), p. 940 (Reparatus) (5th/6th cent.), v. IIIB, p. 1447 (Anonymous 112) (6th century?). –Wiewiorowski, J., Moesiae Secundae et Scythiae Minoris exempla prosopographica 347-461 – *Scripta Minora III*, Lapisa, B., (ed.). Poznan, 1999, pp. 407-408 (Florentios) (6th century), 433 (Reparatus) (6th century), for whom he mentions that they could be officials of the *quaestura exercitus*, p. 454 (Anonim 5) (6th century?). –Idem, Quaestor 317 and note 68.

50 See Barnea, Prosopographia p. 13 (Ioannes 14), p. 28 (Anonymous 3). –See also Barnea, Sigilli no. 43 and Barnea, Prosopographia p. 24 (Theodoros 6), who publish a seal of Theodorou ch(artoulariou) (6th-7th century). However, according to W. Seibt, the cross monogram on the seal should be read as Θεοδωριχου (Theodorichou) and the seal should be dated in the first half of the 7th century.

51 Jordanov, I., Zhekova, Z., *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*. Shumen, 2007, no. 491.

52 See Leontaritou, V., *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe, 8]. Athens – Komotini, 1996, pp. 615-627 and pp.628-660 with sources and bibliography.

tulariorum in the *praefectura praetorio per Africam*[53]. There were also *chartularii* who belonged to the *officium* of the *castrensis sacri palatii*[54], as well as to the *scrinia* of *fabricae* where weapons were manufactured[55] and to the military administration[56]. Seals of *chartularii* dated from the 6th or early 7th centuries have been also found in Cyprus[57]. Although there is no other evidence, we cannot exclude the possibility that some of the *chartularii* mentioned above, such as that Ioannes, whose seal is dated in the second half of the 6th century, could be related to the *quaestura exercitus*.

Some other seals that were found in Scythia Minor could also be associated with the *quaestura exercitus*. For example, Theodorus *primisingularis* is mentioned in two seals from the same boulloterion (second half of the 6th century) published by A. Barnea. Theodorus could be an official of the *quaestura exercitus*, since the *singularii* were mounted messengers[58], subordinate to the *eparch of the city*, to the provincial governors, to the military officers[59], but also to the *praefecti praetorio*[60]. According to A. Barnea, he may have been a subordinate to the *praeses* Scythiae[61]; but, if we take into consideration the changes that took place in 536, he could also belong to the *quaestura exercitus*. Besides, a *schola singulariorum* belonged to the *prefecture of Africa*[62] and therefore the *primisingularis* could have headed the *schola singulariorum* of the *quaestura exercitus*.

It should also be noted that a seal of Petrus *ex-consul* and *logothetes* (a word is missing before *logothetes*) was found at Dobroudja and is dated in the second half of the 6th century[63]. The *logothetes* had been members of the office of the *praefectus praetorio*, before they became head of the *logothesia* (*genikon*, *sakkellion*, *stratiotikon*) in the second half of the 7th century[64].

53 *Codex Justinianus*, ed. P. Krueger (Corpus Juris Civilis II), Berlin 1877, 1.27.38. Cf. Jones, *Empire* I 450, II 587-589, 591. –Puliatti, S., *Ricerche sulla legislazione "regionale" di Giustiniano. Lo statuto civile e l'ordinamento militare della prefettura africana* [Seminario giuridico della Università di Bologna, LXXXIV]. Milano, 1980 (cited as Puliatti, *Prefettura africana*), p. 86. See also *Jean le Lydien*, v. 2, III. 17.3, 18.4, 20.4, 27.4 and v. 2, pp. CCXXV-CCXXVIII.

54 See for example *Notitia Dignitatum* Or. XVII.10 και Occ. XV.11. –*NJ* 8.8, (Notitia p. 81-88). Cf. Van der Wal, *Manuale* nos. 90, 295.

55 *NJ* 83.3 (539): "…χαρτουλαρίων ἐν τῷ σκρινίῳ τεταγμένους τῶν φαβρίκων κινδύνῳ τῶν πέντε τῶν ἐν αὐτοῖς πρωτευόντων…". Cf. Brandes, *Finanzverwaltung* 101 και σημ. 249.

56 *NJ* 117.11 (542): "…οὐδὲ τότε εἰς ἑτέρους αὐτὴν ἐλθεῖν γάμους ἐπιτρέπομεν, εἰ μὴ πρότερον παραγένηται ἡ γυνὴ δι' ἑαυτῆς ἢ διὰ τῶν ἰδίων γονέων ἢ δι' ἄλλου οἱουδήποτε προσώπου πρὸς τοὺς πρίορας τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοὺς cartularious, ἐν ᾧ ὁ ταύτης ἀνὴρ ἐστρατεύετο…". Cf. Brandes, *Finanzverwaltung* 101 και σημ. 249. For the *chartularii* see also Seeck, O., *RE*, III.2, (1899), 2193.

57 See Metcalf, *Seals*), no. 120 (Alexandros), no. 121 (Anastasios), no. 122 (Georgios), no. 123 (Ioannes), no. 125 (Megas or Megalos), no. 126 (;) (Menelaos), no. 127 (Pantoleon), no. 128 (Theodoros), no. 129 (Andronikos?), no. 130 (Andronikos?), no. 318 (Ioannes), no. 319 (N.), no. 534 (?Marinos/Marianos/Maurianos), no. 786 (Ioannes), no. 807 (Anonymous), no. 822 (Ioannes).

58 *Jean le Lydien*, v. 2, III.7.1-2 and v. 2, p. CCXLVI.

59 Jones, *Empire* II 593, 597, III 174-175 (note 71), 176-177 (note 80).

60 *Notitia Dignitatum* Or. II. 71, III. 32, Occ. II. 55, III 50.

61 Barnea, Prosopographia 24 (Theodorus 2).

62 *CJ* 1.27.29. Cf. Jones, Empire II 590-591. –Puliatti, *Prefettura africana* 86.

63 See Barnea, Prosopographia 21 (Petrus 4).

64 Brandes, *Finanzverwaltung* 79-116.

According to W. Brandes, Petrus was a *trakteutes*, i.e. a tax collector[65], or a *discussor*[66] in charge of estimating the taxes[67], called by the Greek term *logothetes*. Thus it is probable that he was a member of the office of *quaestura exercitus*. Moreover, on seals published by K. Konstantopoulos[68], A. Zacos – G. Veglery[69], J. Nesbitt and N. Oikonomides[70], A.-K Wassiliou and W. Seibt[71] a certain Leontios is mentioned *as trakteutes ton neson*. The seals are dated by the editors to the 7th century, but W. Brandes considers that they should be dated more precisely to the first half of the 7th century[72] and he does not exclude that Leontios might also have been a member of the *quaestura exercitus*[73], since the *trakteutes* was an official of the *praefectura praetorio*. We should also mention another seal, that of the *trakteutes* Prokopios found in Cyprus and dated by the editor D. Metcalf to the 6th or early 7th century[74].

In addition, D. Metcalf published four seals of *scriniarii* dated in the 6th or early 7th century[75]. In one of them he reads CEP/ΓIOVC/KPINI/AP on the obverse and SCRI/ⲡIICϤ /PRI on the reverse[76]. D. Metcalf considered that the *scriniarius* was a subordinate of the *archon* of *Cyprus*. It is true that the *scriniarii* were subordinate to many administrative and military authorities, but they were also members of the *scrinia* for the financial branch of the *praefectura*, and thus of the *quaestura exercitus*[77]. The testimony of a *scriniarius of Cyprus* and of a *scrinium of Cyprus* may indicate that he belonged to one of the *scrinia* of the *quaestura* situated in Cyprus. The seal of Sergius is bilingual. With regard to the use of the two languages on seals like the above, D. Metcalf remarks that "perhaps there was some sort of official requirement to duplicate the information", but "we do not know"[78]. In any

65 See Brandes, *Finanzverwaltung* 72-79.

66 Brandes, *Finanzverwaltung* 94.

67 For *tractatores* see also *Jean le Lydien*, v. 2, pp. CCLXXXIX-CCXCI.

68 Konstantopoulos, K., *Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου.* Athens, 1917, no. 359 (7th - 8th centuries, according to the editor) [erroneous reading of the obverse. Cf. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641-867),* v. 3: Leon (#4271) – Placentius (#6265), nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt von Lilie, R.-J., Ludwig, Cl., Pratsch, Th., Rochow, I., Zielke, B., unter Mitarbeit von Brandes, W., Martindale, J. R., v. 3, Berlin – New York 2000, no. 4558. –See also note 70].

69 Zacos-Veglery, Seals nos. 909 A (a–b), 914A., where Leontius is *illustris*.

70 Nesbitt, J., Oikonomides, N., *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, v. 2. Washington 1994, nos. 43.5 (a-b).

71 Wassiliou, A.-K., Seibt, W., *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, 2. Teil: *Zentral- und Provinzialverwaltung* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommision für Byzantinistik II/2]. Wien, 2004, no. 232 (Λεόντιος ἰλλούστριος, τρακτευτὴς Νήσων).

72 Brandes, *Finanzverwaltung* 52-53, 78-79.

73 Brandes, *Finanzverwaltung* p. 53 note 211.

74 Metcalf, *Seals* no. 294.

75 Metcalf, *Seals* nos. 40, 250, 251, 252.

76 Metcalf, *Seals* no. 40. According to W. Seibt, the seal should be dated in the 7th century.

77 See Brandes, *Finanzverwaltung* 64-72.

78 Metcalf, *Seals* pp. 167-169. For the bilingual seals see also Oikonomides, N., L'épigraphie des bulles de plomb byzantines – *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione*. Atti del seminario di Erice, 12-16 settembre 1991, Cavallo, G. – Mango (ed.), C., [Biblioteca del Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici in Umbria, 11]. Spoleto, 1995, pp. 153-168, esp. 157-162. –Idem, Administrative language and its public deployment – *East and West: Modes of Accomodation. Proceedings of the First Plenary Conference at Merida*, Chrysos, E., and Wood, E. (ed.) [Transformation of the Roman World, 5]. Leiden-Boston-Köln, 1999, pp. 47-59, esp. pp. 51-55.

case, the possibility cannot be excluded that Sergios was member of *quaestura exercitus*, since the seat of *quaestura exercitus* was in Odessos of Moesia Secunda and the *quaestura exercitus* embraced provinces where Greek and Latin were spoken.

In Cyprus a seal of the *primiscrinius* Anthimus (7th century)[79] and two seals, from the same boulloterion, of another *primiscrinius* (7th century) were also found[80]. The *primiscrinius* was member of military and civil administrative offices[81]. *The primiscrinius* belonged also to the judicial branch of the *praefectura praetorio* and was responsible for the enforcement of judgements and court orders[82]. It is not therefore impossible that the *priminscrinii* mentioned on the above seals were members of the office of the *quaestura exercitus*, since the newly established *prefecture of Africa* had also a *schola primiscrinii*[83].

In conclusion, we may say that the evidence of seals confirms the reform of Justinian. The most important seals are those of Theodorus *praefectus insularum*, that is, of the *quaestor exercitus*. Concerning the seals of *eparchoi* found in Dobrouja (6th and 6th-7th centuries) the possibility cannot be totally excluded that they were *quaestores exercitus*. The *chartularii*, the *numerarius*, the *primisingularis,* the *scriniarius of Cyprus,* the *primiscrinii* and the *trakteutes* mentioned in seals that were found in regions of the *quaestura exercitus* and dated in the second half of the 6th century or from 6th to 7th century could perhaps, or at least some of them, have been officials of the *quaestura exercitus*. Indisputably, the publication of new seals from Bulgaria and Rumania will further illuminate the reform of Justinian.

79 Metcalf, *Seals* no. 239 (6th-8th centuries). According to W. Seibt, the seal should be dated in the 7th century.

80 Metcalf, *Seals* no. 327 (6th or early 7th century). According to W. Seibt, the seal should be dated in the 7th century.

81 Jones, *Empire* II 584, 597.

82 *Jean le Lydien* v. 2, III 11 and pp. CCLVI-CCLIX. –Jones, *Empire* II 587, 590-591. –Kelly, Prefecture 535.

83 *CJ* 1.27.24. Jones Jones, *Empire* II 590-591. –Puliatti, *Prefettura africana* 84-85.

Tabl. XIII.5-XIII.9

BYZANTINE SIGILLOGRAPHY AND BULGARIA – A SYMPHONY WITH SURPRISES

Werner Seibt
(Vienna)

Many Byzantine seals that we come across don't offer much new or very interesting information, but in a large number of cases they can present exciting new data, changing long lasting theories and giving a much better insight into Byzantine realtities, sometimes at first glance, sometimes only after returning to the piece again and again. The fragmentary state of many seals often allows at the beginning only vague hopotheseis, that over time assume a definite shape or are to be omitted totally at a later stage.

In Bulgaria archaeologists and "amateur archaeologists" started earlier than their colleagues in other countries of the former Byzantine Empire to esteem this material high enough to pay it more attention when working with their metal detectors. So thousands of Byzantine seals have come to light, and many new seals are found every year, even if some of them appear in auctions in Europe or America before local specialists can register them.

In the year 2007 I was successful in a German auction and acquired three seals with relationship to Southern Bulgaria – there is high probability that they came from this region – two mention Konstanteia, one Philippoupolis.

The last one[1] **(Tabl. XIII.5)** has a double strike (of the same boulloterion), which made the author of the auction catalogue helpless, who could not decipher more than the invocation, and even the saints were interpreted wrongly – Theotokos Episkepsis instead of the archangel Michael, St. George instead of St. John Theologos. In reality it is a well known type of Basil, Metropolitan of Philippoupolis from the late 11th cent. (he is attested for the year 1092), known from many publications.[2]

Obv.: Bust of the archangel Michael in the inner circle, the invocation in a circular inscription around that, beginning at 12 o'clock: + Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλῳ Βασιλείῳ.

Rv.: Bust of St. John the Theologian in the inner circle, surrounding inscription: μ(ητ)ροπολίτῃ Φιλιππουπόλεως.

1 Coll. Seibt (Vienna) 417, from Gorny & Mosch, Sale 156, 6.3.2007, no. 2547.

2 For the last time Jordanov, Corpus I 77.3 (even with an inverted photo).

The next seal[3] **(Tabl. XIII.6)** is an anonymous type of the bishop of Konstanteia, yet the auction catalogue spoke about a proedros Constantine. First I thought about a variant to the single seal of a bishop of Constanteia in the corpus of Jordanov,[4] but the differences at first glance are due to damages resulting from an earlier strike.

Obv.: Bust of the Virgin Dexiokratousa in high relief, with the sigla M and Θ at right, not distributed to both sides as normally. In the lower part apparently traces of an earlier strike of the same side of the boulloterion, but upside down.

Rv.: Metrical inscription in five lines, with a cross at the top: Κωνσταν-τείας πρό-εδρον παρ-θένε φρού-ρει.

Although the field is quite small (11 mm), the letters are given in relatively high relief. In l. 1 a Stigma, and the ligature Omikron-Ypsilon in l. 4 has the form of a horse shoe. In the last two lines also traces of the earlier strike of the boulloterion.

We agree with Jordanov's dating to late 11th / early 12th cent. Perhaps this seal was used during the absence of the bishop or even a vacancy of the episcopal see of Konstanteia, (a suffragan of Philippoupolis), an important town on the river Marica.

Both seals are nice acquisitions, but, alas!, the types were already known.

The third molybdoboulon[5] **(Tabl. XIII.7)** proved more interesting, yet the catalogue again was quite helpless: "Seal with a saint". On the obverse the bust of a saint bishop, till now not found on Byzantine seals, saint Methodios (the beginning of the name, O - ME/ is easily readable, the rest, ΘO̤Δ̤, detrimented). The face shows an old man, an ascetic type, with a round beard in strands, and probably big ears (or strands of the hairdressing?); the gesture of the hands is not clear – perhaps he was holding the gospel with both hands (the relief is pressed in this part of the field). The round inscription provides the invocation + KE RòOH/Θ̤ . Ç̤ Δ,.

Which Methodios could it be? The *Lexikon der christlichen Ikonographie* mentions two Methodioi, the patriarch Methodios I, who organized the iconophile council of 843, and the bishop Methodios of Patara, who became eventually bishop of Philippoi and was martyred in 311.[6] In the 10th century a figure of the patriarch Methodios was made for Hagia Sophia, that seems to have been similar with the portrait on the seal.[7]

Perhaps we should not rule out *a priori* a third possibility: Methodios, the brother of Cyrill, the apostle of the Slavs in the 9th century. We know that Methodios was an archon of a Slavic unity somewhere in Macedonia, perhaps in the later 30ies of the 9th century, before he became a monk, and later even archbishop of Sirmium (consecrated by pope Hadrian II in 869). This apostle of the Slavs became a saint, and he is depicted sometimes on icons, especially later ones; but we cannot offer a proof for such a hypothesis, so we prefer for the moment to attribute the figure of Methodios to the patriarch.

3 Coll. Seibt 416, from Gorny & Mosch, l.c. 2541.

4 Jordanov, Corpus I 44.1.

5 Coll. Seibt 415, from Gorny & Mosch, l.c. 2540.

6 Lexikon der christlichen Ikonographie VIII. Ikonographie der Heiligen Meletius bis Zweiundvierzig Märtyrer. Register. Herder 1976, 13-15.

7 Cf. l.c., illustration on p. 14: drawing of Fossati of a (nowadays destroyed) fresco of the patriarch in the Hagia Sophia.

The rev. reads: + Μεθο-δήῳ ἐπ-[ι]σκόπ(ῳ) – [Κ]ωνστ-αντί(ας). Some pearls (in a row) above and under the inscription. So St. Methodios was the homonymous patron of this bishop. Konstanteia may have had a Slavic majority in the city in this time .

The seal dates later 10th or early 11th century. There are dots on letters like Omikron. Methodios is the first sigillographically documented bishop of this city, as the other type is anonymous.

Konstanteia was in this time a strategically very important city: it was a fortress, as the centre of the thema and of the catepanate of Western Mesopotamia.[8]

We already know some seals mentioning the fortress of Preslavica or "Small Preslav", which to my mind is surely different from Velikij Preslav.[9] Preslavica should have been somewhere on the Danube, perhaps it was the Byzantine fortress near Nufărul, not far from the beginning of the Danube delta.[10] In old photos that I had made in Istanbul many years ago I found a "new" Kommerkiarios of Preslavica **(Tabl. XIII.8)**.

Obv.: + Κ(ύρι)ε βο-ήθει τῷ - σῷ δούλῳ - Εὐστα-θ(ίῳ).

Rev.: χαρτου-λ(αρίῳ) (καὶ) κουμερ-κια(ρίῳ) Πρισ-θλαβήτζ(ας) - τῷ Μυτ(ιληναίῳ).

First third of the 11th century, as the ligature Omikron-Ypsilon suggests. The family name is quite shortened, but our solution seems to be in order; this family was engaged in civil and ecclesiastical functions. The form Πρισθλάβητζα is not attested till now. We cannot offer another seal or position for this Eustathios Mitylenaios, so it is a pitty that he does not mention his title (presumably he was not yet a Protospatharios).

A note in old records reminded me that I saw a seal in London, in the British Library, about twenty years ago (CLV 25), that mentions a Constantine as exactor and koumerkiarios of Develtos and … (the rest was not easy to decipher, perhaps δοῦλος τοῦ ἁγίου δεσπότου).[11]

On the obv. a standing figure of St. George. 11th century, second or third third.[12]

Working on the seal of Erbebios Phrangopolos for presentation in London at the last Byzantine congress[13] I had a quick glance to other seals of Phrangopuloi. In the old publication of the seals of Preslav, I. Jordanov had presented a seal of a Nicolas, whose family name he interpreted as Phrangopoulos, but reading correctly ΦΑΡ-Κ,Π,.[14] In my review I thought about Φαρ(α)κ(ό)π(ουλος) and perhaps an Arabic background of this name,[15] what was preferred in the last edition of Jordanov[16] – but there is no abbreviation sign after the Rho, as we can see now on the better photo in this publication. So why not read Φαρκ(ό)π(υλος)? Farkas (pronounced nearly like Forkoš) is a well known Hungarian name (popular in Vienna also, one of the best satiric cabaret artists we ever had came from this

8 Cf. W. Seibt, „Mesopotamia des Westens" – ist es im 9. und 10. Jahrhundert südlich der Marica zu suchen? Acta Musei Varnaensis 2008 (in print).

9 Although I. Jordanov, Corpus I, p. 148, favours the identity of the two towns.

10 We thank Alexandru Barnea for the discussion of this problem. Cf. also N. Oikonomidès, Presthlavitza, the Little Preslav. Südost-Forschungen 42 (1983) 1-9.

11 + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) – Κων(σταντίνῳ) ἐξ(ά)κτ(ο)ρ(ι) – κουμερκιαρ(ίῳ) - Δεβελτοῦ - [(καὶ)] δο(ύλῳ) τοῦ ἁγ(ίου) – [δεσπ(ό)τ(ου);].

12 Despite all efforts it was not possible to get a photo till now.

13 Cf. W. Seibt, Übernahm der französische Normanne Hervé (Erbebios Phrangopolos) nach der Katastrophe von Mantzikert das Kommando über die verbliebene Ostarmee? SBS 10 (2008) (in print).

14 Jordanov, Preslav, no. 420.

15 W. Seibt, BZ 89 (1996) 137.

16 Jordanov, Corpus II, no. 730.

family), meaning "wolf". So we have to do with a Hungarian, and they are quite rarely mentioned on Byzantine seals.

The dating is not so easy. Jordanov preferred 2nd half of the 11th century, especially with regard to the assumed family name Phrangopoulos. If the letter Omikron in the 3rd line with remnants of dots is not misleading we would prefer first half of the 11th century, even first third, but that is not for sure.

Some years ago an astonishing seal appeared in an auction catalogue.[17] It has a patriarchal cross without tendrils at the obverse, with the invocative inscription Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ, a type quite good for late 9th/early 10th century **(Tabl. XIII.9).** The rev. reads: + Δημι-τρίῳ κλη-ρικῷ βοε-άνῳ· ἀμ(ήν). Presumably this seal comes from Bulgaria. But the combination of klerikos with boeanos sounds quite strange. In the *LBG* we are sent from βοεάνος to βοάνος;[18] there it is combined with Tukish "ban" and translated as "kroatischer Gebietsvorsteher" (a kind of gouvernor in Croatia) with reference to *De administrando imperio*. But if we look to the old slavistic reference book of Miklosich,[19] we find under the chapter *boj* as aequivalent of "pugna" (fight) some examples of *bojan*; the other Slavic possibility, the combination with *voj* ("miles, vir", soldier, man) has also examples as *wojan*, *wojen*, *vojin* etc.[20] Nevertheless the combination with klerikos remains surprising. This seal comes from the early decades of the Christianization of the Bulgars –Dimitrios was a Bulgarian aristocrat, a *bojan*, who became a cleric (perhaps primarily in the palace of the zar)? But what is the difference between *bojan* and *bojar* in Bulgaria in the late 9th century? The ball is with the Bulgarologues!

17 Gorny & Mosch, Sale 118, 14-15 october, 2002, no. 2595.

18 Lexikon zur byzantinischen Gräzität I, p. 283.

19 F. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personennamen. Denkschriften d. Kaiserl. Akademie d. Wissenschaften, Phil.-hist. Cl. 10. Wien 1860, 248.

20 L.c. 258.

L'ARISTOCRATIE BYZANTINE EN BULGARIE, PRINCIPALEMENT D'APRES LES SCEAUX (XIE-XIIE SIECLE)

Jean-Claude Cheynet
(Paris)

L'aristocratie byzantine tire son pouvoir du service de l'empereur et de l'État. Les souverains récompensent leurs meilleurs serviteurs en leur accordant de hautes dignités et des revenus fonciers provenant des terres de la Couronne ou du fisc. Pendant des siècles, le socle de la puissance byzantine a reposé sur l'Asie Mineure et c'est donc tout naturellement l'aristocratie micrasiatique qui domina jusqu'au xe siècle inclus. Les guerres en Occident contre la Bulgarie, moins permanentes que celles engagées contre les musulmans, ont toutefois permis l'émergence d'une aristocratie dont le pouvoir s'appuyait sur des bases foncières en Occident, principalement dans la région d'Andrinople.

Le xie siècle apporta des bouleversements majeurs. Au cours des premières décennies, Basile II acheva la conquête de la Bulgarie, assurant la prépondérance byzantine dans les Balkans pour plus d'un siècle et demi, même si les invasions petchénègues troublèrent sérieusement le nouveau thème du Paradounavon jusqu'en 1091. D'autre part, le cœur de l'Asie Mineure fut transformé par l'implantation programmée de nombreux Arméniens, regroupés autour de leurs anciennes familles royales. La conquête turque faillit éliminer la présence byzantine à la fin du xie siècle. Tous ces événements, biens connus, entraînèrent une redistribution de la richesse foncière dans l'Empire.

Durant ce même siècle, la famille des Comnènes et leurs alliés prirent l'ascendant au sein du groupe dirigeant, Isaac Ier devenant *basileus* en 1057, mais ne conservant le pouvoir que deux ans avant que son neveu, Alexis, ne fonde en 1081 une dynastie durable. Les Comnènes s'attachèrent les grandes familles par des dons généreux qui prirent la forme de *pronoiai* pour les plus importantes dotations, celles qui étaient destinées à leur propre famille, au reste fort vaste. Les Balkans devinrent le lieu privilégié des donations impériales et c'est dans ces provinces que se reconstituèrent la majeure partie des patrimoines des grandes familles de l'aristocratie. On note le même mouvement dans un domaine différent, mais connexe, celui des haras impériaux. Lorsque furent perdus les *mitata* de Phrygie qui, depuis l'époque romaine, fournissaient une partie des chevaux de guerre, il fallut recons-

tituer ou développer des haras en Occident, la transition dans les premières décennies du règne d'Alexis Comnène marquant un temps de pénurie[1].

Nous disposons principalement d'informations par les archives des établissements monastiques prospères, ou fondés à cette date. Il s'agit essentiellement de la documentation athonite et de quelques *typika*, celui du grand domestique Grégoire Pakourianos à Bačkovo et celui d'Isaac Comnène, frère de Jean II, fondateur de la Kosmosôteira à Ainos puis, pour la fin de la période, du chrysobulle de 1198 en faveur des Vénitiens délivré par Alexis III Ange, de la *Partitio Romanie*, et enfin de quelques inscriptions. Pakourianos souligne qu'il a perdu tout ce qu'il possédait en Orient et a refait fortune en Occident. Ses biens étaient en fait assez dispersés dans plusieurs thèmes d'Occident, toutefois le noyau central se situait à proximité de Philippoupolis.

Au début du règne d'Alexis Comnène, des mesures fiscales privèrent les couvents de la Sainte Montagne de l'Athos d'une partie de leurs terres, qui furent confisquées au profit du fisc. Ces domaines furent ensuite redistribués aux parents d'Alexis, ses frères Isaac et Adrien entre autres[2], ou à ceux dont ils cherchaient à se concilier le soutien, tels Nicéphore Mélissènos et ses cousins, les Bourtzai[3].

Le chrysobulle d'Alexis III Ange de 1198 en faveur des Vénitiens et la *Partitio Romanie* de 1204 décrivent en partie la distribution des *épiskepseis* impériales dans les provinces et leurs propriétaires du moment, les régions privilégiées étant la Thrace, l'Épire, la région d'Halmyros, la vallée du Méandre[4].

La documentation est donc insuffisante, qui laisse de larges pans des Balkans quasi privés d'informations, notamment les anciens territoires bulgares qui s'étaient détachés de l'Empire avant la rédaction de ces écrits. On dispose toutefois de quelques indices assez dispersés suggérant que la partie nord des Balkans fut aussi utilisée pour établir des aristocrates à la recherche de terres. Ainsi, un poème du *Codex Markianos* 524 mentionne une église, dédiée à l'archange Michel, à l'extérieur de la cité de Triaditsa, construite par le grand hétéreiarque Georges Paléologue[5]. Un poète au service de la *sébastokratorissa* Irène, épouse d'Andronic, second fils de Jean II Comnène, rédigea quelques-uns de ses vers à Philippoupolis[6], sans doute parce que sa patronne y résidait, peut-être en exil. De même, on l'apprend incidemment, un Maléïnos, dont le nom évoque l'une des plus fameuses lignées d'Asie Mineure jusqu'au règne de Basile II, résidait à Philippoupolis[7].

Comment les sceaux peuvent-ils concourir à notre connaissance de l'aristocratie byzantine en Bulgarie? Nous disposons, grâce à Ivan Jordanov, d'un nouvel instrument re-

1 Anne Comnène, *Alexiade*, éd. B. Leib, Paris 1967^2 II, p. 109 ; *Annae Comnenae. Alexias*. Pars prior. *Prolegomena et textus*, rec. D. R. Reinsch et A. Kambylis, (CFHB XL/1, Series Berolinensis), Berlin -New York, 2001, p. 221-222.

2 *Actes de Lavra* I, éd. P. Lemerle, N. Svoronos, A. Guillou, Denise Papachryssanthou, Paris 1970 (Archives de l'Athos V), acte n° 46 (1084) et n° 51 (1092).

3 *Actes d'Iviron* II, *Du milieu du xie siècle à 1204*, éd. J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, avec la coll. de Vassiliki Kravari et Hélène Métrévéli (Archives de l'Athos XVI), Paris 1990, acte n° 52 (1101).

4 Pour la cartographie des *épiskepseis* situées dans les Balkans, cf. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Londres - New York 1985, p. 87.

5 Sp. Lampros, **Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ** 524, *NE* 8,1911, n° 213, p. 143.

6 P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Konmnenos 1143-1180*, Cambridge 1993, p. 136 n. 106.

7 *Nicetae Choniatae Historia*, éd. I. A. Van Dieten (CFHB, 9), Berlin - New York 1975, p. 296 ; traduction anglaise, H. J. Magoulias, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, Détroit, 1984, p. 164.

marquable, les deux premiers volumes du *Corpus des sceaux de Bulgarie*, le premier concerne les fonctionnaires exerçant en province et le second les sceaux comportant un nom de famille[8]. L'échantillon est significatif, car les sceaux bulgares forment un ensemble de plus de trois mille plombs, avec une proportion de sceaux datant des Xe-XIIe siècles, supérieure à celle qu'offre l'ensemble des collections byzantines, ce qui explique la forte proportion de bulles dont le signataire donne son nom lignager. Ces sceaux appartenant tous à des musées ou à des collectionneurs bulgares, on peut estimer qu'ils proviennent, dans leur presque totalité, du territoire bulgare actuel; celui-ci recouvre en gros la province byzantine du Paristrion/Paradounavon, l'est du catépanat de Bulgarie et le nord de la Thrace. Toutefois, la présence d'un sceau en un lieu donné peut trouver des explications diverses et la découverte de ces plombs n'implique pas que leurs propriétaires aient été possessionnés sur place.

Il convient de distinguer les sceaux où sont mentionnées des fonctions, des autres plombs. Les sceaux découverts en Bulgarie, comme dans les autres provinces de l'Empire, furent émis, soit par des fonctionnaires de l'administration centrale, soit par des fonctionnaires des provinces mêmes où ils ont été mis au jour, ou des provinces voisines. Au temps des Comnènes, il faut aussi prendre en compte les déplacements des empereurs qui tous vinrent dans les Balkans conduire des opérations militaires, empruntant souvent la route Andrinople-Philippoupolis-Triaditsa (Sofia) ; Alexis Comnène utilisa à plusieurs reprises l'axe Andrinople-Diampolis-Dristra, lors des combats menés contre les Petchénègues. Chaque fois, les empereurs étaient accompagnés de leur état-major et leurs généraux étaient susceptibles d'envoyer des ordres aux forteresses et camps de Bulgarie, notamment pour préparer la venue de l'empereur et de l'armée. C'est sans doute pour cette raison qu'ont été retrouvés sur le sol bulgare les sceaux d'Alexandre de Gravina[9], un comte Latin qui servit d'ambassadeur à Manuel Comnène et séjourna à sa cour, et celui de Théophylacte Exkoubitos, ambassadeur sicilien à la cour de Manuel[10]. La découverte de leurs bulles en Bulgarie ne constitue pas un indice sur l'enracinement familial de ces personnages.

Trois critères seront privilégiés, l'effectif des membres d'une même famille, le nombre de sceaux d'un même personnage, à moins que tous les exemplaires n'aient été découverts sur un lieu unique[11], et enfin, les informations tirées des sources narratives à propos des relations qu'entretenait le signataire d'un sceau avec les provinces bulgares. C'est au moins l'indication que cette famille est intéressée à cette région, qu'elle y a sûrement acquis une clientèle locale et probablement des biens fonciers.

8 I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Vol. 1, *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia 2003. Vol. 2, *Byzantine Seals with Family Names*, Sofia 2006 (désormais Jordanov, *Corpus* I, II). Ce corpus est à compléter par la récente publication des 650 plombs du musée de Shumen : I. Jordanov – Zh. Zhekova, *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Shumen 2007 (désormais Jordanov - Zhekova, *Shumen*).

9 Jordanov, *Corpus* II, n° 150.

10 Jordanov, *Corpus* II, n° 215. L'éditeur hésite entre la lecture de N. Oikonomidès (N. Oikonomides, Theophylact excubitus and his crowned «portrait»: An Italian rebel of the late Xth century? ***Delt. Crist. Arcaiol. Etair.*** 12, 1984-1986, p. 195-202) et celle de O. Kresten et W. Seibt (W. Seibt - O. Kresten, Theophylaktos Exubitos (Kein "italienischer Rebell des Späten 10. Jahrhunderts", Sonder ***MEGAS DIERMHNEUTHS*** unter Kaiser Manuel I. Komnenos) und seine Siegel, *JÖB* 52, 2002, p. 231-243). Seule cette dernière lecture est à retenir.

11 N. Oikonomides, The Usual Lead Seal, *DOP* 37, 1983, p. 149.

Parmi les sceaux où seuls figurent la dignité et les patronymes, il faut encore distinguer plusieurs cas. Au XIe siècle, de tels sceaux pourraient indiquer un intérêt du signataire pour la région, en supposant, s'il n'est pas titulaire d'une charge locale, qu'il écrit pour des raisons personnelles, au premier rang desquelles on pense à la gestion de biens, ce qui ne signifie pas nécessairement qu'il réside sur place. Un grand propriétaire pouvait administrer ses domaines depuis la capitale, ce qui était très probablement le cas, à l'imitation des grands *euageis oikoi* constantinopolitains. Au siècle suivant, l'indication de la fonction se faisant plus rare sur les sceaux, il devient dès lors difficile de distinguer les fonctionnaires des personnes privées. Un des critères à retenir est donc la masse de plombs frappés par les membres d'une même famille. L'accumulation est, là aussi, l'indice d'un intérêt. Enfin, parmi tous les sceaux patronymiques, une catégorie retiendra particulièrement notre attention, ceux des femmes. Ces dernières, ne pouvant exercer de fonctions publiques, apposaient donc leurs bulles sur leurs documents privés. La nature de ceux-ci, qui ont évidemment disparu, nous échappe, mais on peut imaginer qu'un des motifs de la correspondance de ces dames de la haute société vers la Bulgarie était de surveiller les gestionnaires de leurs biens. Les femmes en effet, disposaient de biens fonciers par héritage[12] ou par donation, les princesses Comnènes étant apparemment bien pourvues.

On ne tiendra pas compte, en revanche, des noms des généraux connus pour avoir exercé des commandements en Occident, Léon Mélissènos, Léon Sarakinopoulos, Anastase Polys, Romain Diogénès, Alexis Pérènos, Nicétas Karikès, Argyros Karatzas, Dèmètrios Katakalôn, Théodore Pègônitès. Ces deux derniers furent catépans du Paradounavon[13], province byzantine entièrement comprise dans les frontières de la Bulgarie actuelle. Assez curieusement, le nombre de sceaux de catépan de cette province est fort modeste, ce qui pourrait suggérer que nous avons finalement, en dehors de « l'archive » de Preslav, assez peu de bulles d'officiers locaux. En revanche, les généraux qui participèrent nombreux à la conquête de la Bulgarie, ainsi qu'aux premières guerres petchénègues sous Constantin Monomaque, et presque tous les officiers d'Alexis Comnène, connus par l'*Alexiade*, ont laissé leurs plombs en Bulgarie.

Si l'on accepte ces critères, le *Corpus* fournit des suggestions à propos de familles ayant acquis des intérêts en Bulgarie. Passer en revue ces familles offre l'occasion de démontrer l'apport des sceaux à ce type d'étude et d'explorer les limites de leur contribution. Prenons le cas d'un personnage, le seul de sa famille, Nicéphore Chrysotséphoudès, curopalate, qui vivait au temps d'Alexis Comnène, peut-être dans le dernier quart du XIe siècle. On a retrouvé sept de ses sceaux sur le territoire bulgare, dont cinq en des lieux identifiés : Preslav, Pomorie sur la mer Noire, un village près de Karnobat, Silistra, un dernier dans la région de Stara Zagora. À la date présumée de la frappe, Chrysotséphoudès pouvait être un officier de haut rang, engagé dans les guerres contre les Petchénègues ou les Coumans, qui envoyait ses ordres vers les forteresses d'importance stratégique comme Dristra ou Preslav. On peut aussi l'imaginer en propriétaire foncier – son sceau ne mentionne aucune charge, à une époque où celles-ci sont en principe indiquées sur le plomb du signataire – qui gérait des biens assez dispersés dans le Paradounavon.

12 Les filles héritent à parts égales avec les garçons, même si ces derniers reçoivent de façon privilégiée les terres familiales (J.-Cl. Cheynet, Aristocratie et héritage (XIe-XIIe s.), dans *La transmission du patrimoine*, éd. G. Dagron et J. Beaucamp, Paris 1998, p. 53-80).

13 Jordanov, *Corpus* I, n°s 58.1 et 58.2.

Le *Corpus* compte un grand nombre de plombs de généraux. Parmi les noms qui reviennent à plusieurs reprises, figurent donc ceux d'officiers qui participèrent à la conquête de la Bulgarie sous Jean Tzimiskès et Basile II ou aux premières campagnes contre les Petchénègues: Théodôrokanos, Botaneiatès, Pègônitès, Dobromir et peut-être Glabas. Théodôrokanos, Géorgien, commanda à Philippoupolis, Botaneiatès à Thessalonique. Nicétas Pègônitès fut stratège de Dyrrachion[14] l'année de la victoire définitive sur les Bulgares en 1018 et Léon, quelques décennies plus tard, stratège de Preslavitsa[15], puis, vers 1060, Théodore, était catépan du Paradounavon[16]. Les Glabas, avec les Batatzai, étaient des officiers en poste à Andrinople, leur ville d'origine. La découverte de sceaux à ces noms sur le sol bulgare est attendue, en raison de leurs responsabilités militaires, puisqu'ils ont été conduits à donner des instructions confidentielles, donc scellées.

Il est plus intéressant de trouver ces noms présents sur des sceaux postérieurs, qui ont appartenu aux descendants de ces officiers. Constantin Théodôrokanos a laissé des plombs où il fait mention de sa dignité de patrice et certains, sans autre légende que son nom, découverts à Preslav ou à Dristra. Les destinataires des documents de Constantin, qui résidaient en deux sièges de l'administration byzantine, furent peut-être des fonctionnaires militaires ou civils, mais on ne peut écarter l'hypothèse que Constantin aurait géré des biens, sis en Bulgarie, que son ancêtre aurait gagnés en récompense de ses exploits. Notons au passage que le *Corpus* fournit le nom d'Orientaux, Arméniens ou Géorgiens : Bikénès, Tigranès, Asôtios, Ariébès, Brachamios. Furent-ils tous de simples officiers de passage, ou bien certains se seraient-ils établis dans les provinces conquises ?

Le cas des Pègônitai est exemplaire. Le succès de Nicétas assura à la famille la reconnaissance durable des *basileis*, qui leur confièrent des postes dans la Bulgarie qu'ils avaient contribué à conquérir. Ont-ils aussi bénéficié de donations dans cette même région ? Le sceau de Kalokyros Pègônitès[17], s'il faut bien le lire ainsi, n'apporte pas d'élément décisif, puisque son détenteur occupait la fonction d'*ek prôsopou* et servait peut-être dans les rangs de l'armée de son parent Nicétas. Les cinq sceaux de Léon Pègônitès protospathaire et stratège, sans doute identique au stratège de Prestlavitsa, sont plus intrigants. Ils ont également été mis au jour à Preslav. Peut-on supposer que Léon, pour certains documents, signait d'un sceau comportant une légende complète et, pour d'autres correspondances, d'un sceau moins explicite? Ou encore, faut-il imaginer que Léon séjournait à Preslav à titre privé, tout en demeurant cadre de réserve dans l'armée ? Et, dans ce dernier cas, serait-il resté pour gérer quelque domaine?

Les Glabas et les Batatzai, les Bryennioi et les Katakalôn appartenaient à l'aristocratie d'Andrinople. Dans le *Corpus* sont enregistrés cinq Glabas, ayant vécu à des époques différentes. Basile était actif dans la seconde moitié du XIe siècle. Les trois types de sceaux ne portent mention que de dignités, et non de charges. Tous ont été découverts à Preslav, sauf un, provenant de Pliska. Une fois de plus, on pourrait imaginer qu'il s'agit d'un officier en garnison à Preslav, mais l'absence de toute charge militaire, à l'époque de la frappe du sceau, surprendrait si l'on retenait cette hypothèse. Trois autres Glabas contemporains sont également attestés par des sceaux, dont deux proviennent d'une forteresse proche de Zlati

14 Jordanov, *Corpus* II n° 585.

15 *Ibid*., n°s 580 à 584. Les sceaux proviennent de Preslav ou de Dristra.

16 *Ibid*., n° 573.

17 *Ibid*., n° 574.

Voyvoda[18]. Deux d'entre eux commandaient un *tagma* en tant que catépan. Un dernier Glabas, Georges sébaste, a laissé deux sceaux, datant des décennies précédant immédiatement 1204, dont l'un provient des fouilles à Tirnovo. On pourrait admettre que tous ces Glabas étaient officiers, en poste en Bulgarie, en supposant que les solidarités familiales justifieraient la présence de plusieurs membres de la famille servant ensemble au même moment dans la même région.

Quatorze sceaux appartenant à différents membres de la famille Batatzès ont été retrouvés sur le territoire bulgare. Clairement, plusieurs d'entre eux furent utilisés par des officiers ayant autorité sur ces provinces. Les Batatzai ont manifestement joué un rôle lors des guerres contre les Petchénègues. Bryennios-Batatzès fut stratèlate d'Occident[19] et Nicéphore, une des grandes figures de sa génération, obtint les charges de duc de l'Occident, puis de duc de Bulgarie[20]. Deux autres Batatzai de la seconde moitié du XIe siècle ont également laissé des sceaux. On en retrouve trois autres, dont un Étienne, sébaste, qui furent actifs sous les Anges. Enfin, il faut ajouter Andronic Comnène, qui était fils de Théodore Batatzès et neveu de l'empereur Manuel[21]. Sous cette dynastie, un Batatzès, Basile, fut domestique des Scholes d'Occident et périt à la bataille d'Arkadioupolis en 1194[22]. Les deux moments où des sceaux appartenant à des Batatzai furent abandonnés en Bulgarie correspondent à des activités militaires, où des membres de la famille jouent un rôle de premier plan. Deux hypothèses sont plausibles. Les Batatzai sans fonctions apparentes servaient le chef de la famille, mais cette proposition se heurte au fait que, même en ce cas, les Batatzai en position subalterne auraient tout de même détenu une charge officielle et, pour le XIe siècle, cette fonction aurait été portée sur le sceau. Seconde hypothèse, les Batatzai avaient obtenu des biens ou des *pronoiai*. Les deux termes de l'alternative ne sont, au reste, pas incompatibles, les empereurs donnaient des *pronoiai* dans les régions à défendre et, inversement, les officiers servaient volontiers là où ils avaient des intérêts.

Parmi les familles d'Andrinople, les Katakalôn jouèrent un rôle plus modeste dans la course à l'Empire qui caractérise le XIe siècle. Nicéphore Bryennios toutefois, tentant de s'emparer du trône, ne dédaigna pas une alliance matrimoniale avec cette famille[23]. Les Maurokatakalôn aussi sont bien représentés. La question se pose de savoir s'ils appartiennent à une branche des Katakalôn. Si tel était le cas, le *Corpus* offrirait un remarquable ensemble d'officiers ayant servi pendant la seconde moitié du siècle dans le Paradounavon. Nous connaissons en effet les activités des Maurokatakalôn par l'*Alexiade*[24]. Or, ils ne sont plus mentionnés dans le *Corpus* au XIIe siècle, et l'on hésitera alors à en faire des propriétaires fonciers. Donc plusieurs des généraux ayant participé aux guerres bulgares auront

18 *Ibid*., n° 144 (Léon), Nicétas (n° 145) et N. (n° 146).

19 *Ibid*., n°s 89-92.

20 *Ibid*., n°s 96-98.

21 Corpus II, n° 339.

22 *Nicetae Choniatae Historia,* éd. I. A. Van Dieten (CFHB, 9), Berlin - New York 1975 (désormais Nicétas Chôniatès, p. 446; traduction anglaise: H. J. Magoulias, *O City of Byzantium : Annals of Niketas Choniates*, Détroit, 1984 (désormais trad. Magoulias), p. 245.

23 *Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor*, Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier, [CFHB, series Bruxellensis IX], Bruxelles 1975, p. 223-225.

24 Toutes références dans B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade,* Université de Louvain, Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6ème série, Louvain 1980 (désormais Skoulatos, *Personnages*), p. 11-112 (Grégoire), p. 256-257 (Nicolas).

sans doute reçu en récompense des biens fonciers pris sur les vaincus. Cette pratique est bien attestée pour l'Orient. Ils ne les auront peut-être pas conservés lors des troubles de la fin du XIe siècle.

On raisonne en terrain plus ferme avec les deux « races d'or », les Comnènes et les Doukas. Si la présence des sceaux d'Alexis Comnène et de son frère Adrien s'explique par la fonction de grand domestique qu'ils exercèrent l'un et l'autre, ou celle du plomb du protosébaste et protovestiaire Jean, qui mena sous Manuel Ier plusieurs campagnes victorieuses contre les Hongrois, la découverte, en nombre, d'autres bulles marquées à leurs noms, se comprendrait par l'implantation foncière de quelques branches de la famille, d'autant que, parmi ces plombs, cinq furent émis par des femmes. Lorsqu'on a connaissance des lieux de trouvaille de ces bulles, on constate leur regroupement dans la région de Stara Zagora (l'ancienne Berrhoia). L'une de ces aristocrates, la *panhypersébastè* Marie Comnène, dont un plomb provient peut-être de la région de Philippoupolis, avait épousé Michel Tarônitès. Or son fils Jean a également laissé un sceau à Dristra[25]. Cet officier était l'un des généraux qu'Alexis Comnène envoya défendre Stara Zagora contre les Petchénègues[26]. Quant aux hommes de la famille, leur nombre est trop élevé pour que leur présence soit imposée par les seules nécessités de service. Comme I. Jordanov l'a justement remarqué, les trouvailles se concentrent dans la région de Stara Zagora et, plus largement, dans la plaine de la Maritsa. Enfin, selon Nicétas Chôniatès, le *basileus* Jean, fils d'Andronic Ier, chassait dans la région de Philippoupolis en 1185, lors de l'assaut normand vers Thessalonique. C'est dans cette résidence qu'il fut surpris et aveuglé par ses compagnons, lors de la chute de son père[27]. La famille impériale disposait sans doute de propriétés dans la région.

Les Doukai sont un peu moins bien représentés, mais trois femmes ont laissé des sceaux sur le sol bulgare, dont Euphrosyne Doukas, une Kamatèrissa[28], qui épousa le futur empereur Alexis III. Il est remarquable que les Kamatèroi aussi soient répertoriés en bonne position dans le *Corpus*. Il s'agit, certes, d'une famille de hauts fonctionnaires, qui s'est tournée vers les charges civiles les plus considérables depuis la fin du XIe siècle, or ils n'en font pas mention sur leurs sceaux ; ils furent apparentés aux Comnènes dès le début de la dynastie. Les Doukai, qui ont fourni nombre de généraux à l'Empire, avaient toutes les raisons d'envoyer leurs instructions en Bulgarie. Les lieux de trouvaille ne privilégient pas une région de façon très nette. Toutefois Anchialos, à deux reprises, et Sôzopolis sont mentionnées. On peut raisonnablement se demander si telle branche de la famille n'avait pas acquis des intérêts le long du littoral de la mer Noire, région d'accès facile depuis Constantinople, par la voie maritime. Si la lecture Aoinos est à retenir, le sceau d'un Doukas Aoinos témoignerait du lien d'une branche des Doukai avec les Aoinoi. Or, un Jean Aoinos fut nommé archevêque de Bulgarie vers 1078[29].

Deux autres familles liées aux Comnènes, les Paléologues et les Kontostéphanoi, sont aussi fort bien représentées. La présence de plusieurs sceaux de Georges Paléologue, le beau-frère de l'empereur Alexis, ne surprend pas, quand on sait combien le souverain, aux

25 Jordanov, *Corpus* II, no 706. Un doute subsiste sur l'identification du propriétaire de cette pièce, car un homonyme est connu à la même époque.

26 Anne Comnène, *Alexiade* II, p. 193 ; Reinsch-Kambylis, p. 286.

27 Nicétas Chôniatès, p. 318 et 356 ; trad. Magoulias, p. 175.

28 Jordanov, *Corpus* II, no 189. Ce sceau fut frappé avant l'accession au pouvoir des Anges.

29 *Theophylacti Achridensis epistulae*, introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier (CFHB XVI/2), Thessalonique 1986, p. 30 et 32.

dires d'Anne Comnène, s'est appuyé sur son concours. Il fut notamment chargé, en 1095, d'assurer la défense de Berrhoia (Stara Zagora) face à la menace coumane[30]. Ses quatre sceaux proviennent de Pernik, de la région de Haskovo et des environs de Stara Zagora. De même, l'existence d'un sceau d'Alexis Comnène Paléologue, gendre d'Alexis III Ange, découvert à Dobri Dol, près de Philippoupolis, peut s'expliquer par le commandement d'une armée dirigée contre les Bulgares de Kalojean. Mais les sceaux des autres Paléologues, sans mention de titre, pourraient aussi bien être ceux de propriétaires locaux.

Tous les sceaux conservés des Kontostéphanoi datent de l'époque des Comnènes, et sont situés, pour ceux dont la provenance est connue, dans la vallée de la Maritsa, de Plovdiv à Stara Zagora. Les Kontostéphanoi firent principalement carrière dans la marine, même si certains d'entre eux obtinrent aussi des commandements dans l'armée. À nouveau, il y a tout lieu de penser que ces sceaux ne traduisent pas que des activités gouvernementales.

Les autres bulles frappées par des femmes complètent ce tableau. Des noms illustres, Anne Karantènè, Irène Iasitinè, Xénè Dokeianè, Irène Synadènè, Marie Aristèna s'y retrouvent à côté de noms inconnus, ceux d'Irène Métalina (?) et d'Hélène Tripolitana[31]. Dans cette liste apparaît, pour la première et unique fois, le nom d'Aristènos, attaché à l'une des plus importantes lignées de l'aristocratie civile du XIIe siècle. On ne peut rien déduire de ce fait, sinon que l'aristocratie civile ne fut pas massivement dotée de biens en Bulgarie. Le second nom qui retient l'attention est celui d'Irène Synadènè[32]. Après I. Jurukova, I. Jordanov a rapproché son sceau de celui de Manuel Botaneiatès, car des poésies nous font connaître un mariage entre ces deux rejetons d'illustres lignées. Les deux plombs, découverts dans la forteresse de Pernik, partagent le même motif iconographique, celui de la Vierge Hodèghètria, en pied, tournée de trois-quarts. Observant que le sceau de Manuel était accompagné de bulles d'autres membres de la famille Botaneiatès, I. Jordanov a suggéré, ce que nous acceptons, que les Botaneiatai pouvaient détenir des biens dans la région. Cette hypothèse est renforcée par la mention d'une *épiskepsis* ayant appartenu à ce même Manuel et sise à Berrhoia[33]. Il est impossible de savoir si ces biens auraient été acquis au moment de la conquête par l'ancêtre de Manuel, ou s'ils auraient été donnés par Alexis Comnène quand celui-ci cherchait autant que possible à rallier au nouveau régime les puissantes familles, y compris celles qui s'étaient jadis opposées à sa prise du pouvoir. Cette dernière hypothèse est la plus probable, compte tenu du bouleversement considérable des propriétés, opéré par Alexis Comnène.

Les deux inconnues, Marie Métalina, *proédrissa* et Hélène Tripolitana, sont des femmes de conditions plus modestes, dont on hésite à dire qu'il s'agit de représentantes de l'aristocratie locale, car leurs noms ne suggèrent pas une origine bulgare ni slave. Il est difficile de justifier la présence de leurs sceaux, sauf à supposer que de simples fonctionnaires byzantins auraient pu, eux aussi, être possessionnés en Bulgarie.

En conclusion, les informations obtenues de ce *Corpus* ne sont pas négligeables, même si elles restent à l'état de conjectures pour bien des familles. Je pense que le tableau obtenu est juste, même si l'interprétation de chaque groupe de sceaux reste hypothétique. Il est

30 Anne Comnène, *Alexiade* II, p. 193 ; Reinsch-Kambylis, p. 286.

31 Jordanov, *Corpus* II, n°s 468, 729.

32 J. Jurukova, Un sceau d'Irène Synadènos, *Byz. Bulg.* 4, 1973, p. 221-226.

33 P. Gautier, Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, *REB*, 32, 1974, 123. Cette *épiskepsis*, qui comprenait des alpages, fut donnée par Botaneiatès à l'impératrice Irène de Hongrie, épouse de Jean II, qui, elle-même l'offrit au monastère du Pantocrator fondé par son époux.

possible que les conquérants de la Bulgarie aient reçu en récompense des biens fonciers dont profitèrent leurs descendants, certains jusqu'au XIIe siècle. On peut, sans doute, affirmer sans trop s'avancer que le groupe aristocratique d'Andrinople, quel que fût son comportement à l'égard de Samuel sous Basile II[34], a bénéficié de la conquête, car les officiers issus de ce groupe encadraient les armées d'Occident. On peut aussi déceler sans grand risque d'erreur l'arrivée d'Orientaux en deux phases, tout d'abord au moment de l'occupation militaire du pays, à la fin du Xe siècle, lorsque les empereurs placent en garnison, à l'est comme à l'ouest de l'Empire, de nombreux régiments arméniens[35] et, postérieurement, lors de l'invasion turque. L'exemple de Grégoire Pakourianos, le seul connu par les sources documentaires, n'était pas isolé, fût-il le plus spectaculaire[36]. On note sans surprise la quasi-absence des descendants de la famille royale bulgare, dont nous savons qu'ils furent dotés de biens fonds en Orient[37]. La couche immédiatement inférieure de l'ancienne aristocratie bulgare est également peu représentée, aucun Ibatzès, aucun Teichomérès ; Seul Dobromir qui, après la mort de Jean-Vladislav, s'était livré à Basile II avec son corps d'armée, a laissé des descendants qui résidaient dans l'ancien territoire bulgare. Un Dobromir cause des troubles à Mésembria jusqu'à ce qu'il se rallie à Nicéphore III Botaneiatès[38]. Des sceaux, appartenant peut-être à ce même Dobromir ont été découverts en Bulgarie.

À la fin du XIe siècle, il semble vraiment que nombre des familles proches de l'empereur Alexis Comnène ont certainement obtenu des biens fonciers considérables dans le territoire de l'actuelle Bulgarie, à commencer par les Comnènes eux-mêmes, les Doukai et les Paléologues. Ces biens seraient situés dans leur majeure partie au sud de l'Haimos, dans la vallée de la Maritsa, une région assez sûre, par la proximité d'Andrinople, le grand centre militaire de la Thrace, et bien défendue par un réseau de forteresses, dont Philippoupolis au premier rang. En dehors de toute considération sociale, cette région a constitué le cœur militaire et politique de la Bulgarie byzantine, ce que traduit l'exceptionnelle densité des trouvailles. En aucun cas cela ne signifie que les biens de ces familles y étaient situés en totalité, puisque nous savons que les lignées d'Andrinople conservèrent leur base traditionnelle. Au reste, les nominations d'officiers dans une région qui représentait pour eux un enjeu de pouvoir, visaient à stimuler leur ardeur.

L'absence de tout plomb au nom d'Aspiétès surprend. En 1205, en effet, les habitants de Philippoupolis se donnèrent pour chef Alexis Aspiétès, comme ceux d'Andrinople, Alexis Branas[39]. Dans ce dernier cas, nous savons que Branas était issu d'une famille établie à Andrinople de longue date. Nous ignorons à quel titre Alexis Aspiétès se trouvait à Philippoupolis, mais on peut imaginer une situation similaire. Or, le sol bulgare n'a livré

34 *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, éd. I. Thurn, (CFHB V, Series Berolinensis), Berlin - New York 1973 (désormais Skylitzès), p. 343; trad. fr. B. Flusin et annot. J.-Cl. Cheynet, *Empereurs de Constantinople*, Paris 2003, p. 287.

35 En témoignent, par exemple, les sceaux de Tigranès Arsakidès (Jordanov, *Corpus* II, n°s 63 et 64), ceux de Oursénios et Pankratios Bèkénès (*Ibid*., n°s 103-112)

36 La région de Thessalonique avait, elle aussi, reçu des réfugiés de la famille Pakourianos.

37 On dispose seulement d'un sceau de Jean Aarôn, vestès, probablement le fils du beau-frère de l'empereur Isaac Comnène (Jordanov, *Corpus* II, n° 1) et du sceau de Alousianos, proèdre et duc, en deux exemplaires (*Ibid*., n°s 24-25).

38 *Miguel Ataliates, Historia,* Introducción, edición, tradución y commentario de Im. Pérez Martín, Madrid 2002, p. 216 ; Skylitzès Continué, (H Sunevceia th'» Cronografiva» tou' ΔIwavnnou Skulivtsh *[Ioannes Skylitzes Continuatus]*, éd. E. Th. Tsolakès, Thessalonique 1968, p. 184.

39 Nicétas Chôniatès, p. 627 ; trad. Magoulias, p. 344.

aucun sceau au nom de cette illustre lignée arménienne qui servit les Comnènes depuis le temps d'Alexis I[er][40]. Cette lacune est difficile à expliquer. Toutefois, il faut remarquer que les sceaux des Aspiétai sont quasi inconnus dans les autres régions de l'Empire.

Une autre omission est remarquable, celles des Anges, à l'exception toutefois d'un plomb ayant appartenu à Euphrosyne Doukaina Kamatèrissa. Cette lacune peut provenir du hasard des trouvailles et une découverte est susceptible de modifier ce tableau statistique. Cependant, cette absence pourrait trouver des justificatifs complémentaires. Les Anges n'occupaient pas une position éminente dans la famille impériale au temps d'Alexis, lorsque prit place la première vague de distribution. Ensuite, lorsqu'ils s'emparent du pouvoir en 1185, ils distribuent, comme en témoigne le chrysobulle de 1198, des domaines dans les régions d'Halmyros, du golfe de Volos et de l'Épire occidentale. De surcroît, à partir des années 1187, la Bulgarie reprend progressivement son indépendance et devient une zone de guerre, notamment la riche plaine de la Maritsa, autour de Philippoupolis, rendant peu attractives les donations dans ces régions.

40 Skoulatos, *Personnages*, p. 29-31.

Tabl. XIII.10-XIII.15

GELESENES UND GESCHRIEBENES. ZUR INTERPRETATION BYZANTINISCHER BLEISIEGEL AUS BULGARIEN. DER FAMILIENNAME PEGONITES

Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt
(Wien)

I. Jordanov hat zuletzt mit dem „Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria" erneut bewiesen, dass seine Heimat derzeit zu den fruchtbarsten Fundorten byzantinischer Bleisiegel gehört. Besonderen Wert für die Prosopographie hat der 2. Band seines Opus, der den Siegeln mit Familiennamen gewidmet ist. Der Autor konnte im jeweiligen Kommentar zu den einzelnen Lemmata verschiedenes einschlägiges Material berücksichtigen, nicht zuletzt durch seine Aufenthalte an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Mit unserem Beitrag möchten wir die Aufmerksamkeit auf die Auswertung und Interpretation des Materials richten, im Hinblick auf prosopographische Interessen. Das soll anhand des Familiennamens Pegonites erläutert werden, der für das 11. Jh. mehrere Belege zu bieten hat, viele davon stammen aus Bulgarien. Unter anderem sind wir mit der Problematik der Homonymität synchroner Personen konfrontiert, aber auch mit Interpretationsmöglichkeiten der geschriebenen bzw. gelesenen Legenden.

Beginnen möchten wir mit Niketas Pegonites, weil er der früheste Träger dieses Familiennamens ist. Gemäß Ioannes Skylitzes hatte er als πατρίκιος und στρατηγὸς Δυρραχίου eine entscheidende Rolle im Rahmen des Feldzuges Basileios' II. gegen die Bulgaren, ihm gelang es schließlich, Ivan Vladislav 1018 zu töten[1]. Unter seiner Führung (ebenfalls als πατρίκιος) gelang es den Byzantinern 1033, die Festung Berkri von den Rawwadiden zurückzuerobern[2]. Niketas Pegonites hatte eine Tochter namens Eirene, die Ioannes Dukas, den späteren καῖσαρ (ca. 1060) und einzigen Bruder Konstantins X. heiratete (ca. 1045). Auf dieser Ehe fußt die Verschwägerung der Pegoniten mit den Dukai[3]. Ein Bleisiegel (1. Hälfte 11. Jh.) schlechteren Erhaltungszustandes aus Preslav erwähnt einen Πιγονίτης als Strategen von Dyrrachion, Vorname und Rangtitel sind aber nicht erhalten. Obwohl der Sicherheitsgrad der Zuweisung an den bei Skylitzes erwähnten Pegonites groß ist, möchten

1 **Ioannis Scylitzae.** *Synopsis Historiarum*. Rec. I. Thurn, Berlin 1973, 357, Z. 54-64.

2 **Ioannis Scylitzae.** *Synopsis Historiarum* 388, Z. 44-47. Vgl. **Felix, W.** *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jh.*, (*Byzantina Vindobonensia* 7). Wien 1981, 147.

3 **Polemis, D. I.** *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*. London 1968, 41.

wir doch eine andere Person nicht a priori ausschließen[4]. Die Büste auf dem Av. deutete der Editor als „Bust of the Virgin holding a medaillon of Christ before her“[5]. Die Spuren jedoch sprechen eher für einen männlichen Heiligen mit kurzem Bart. Die Frisur reicht bis zu den Wangen. Er trägt eine Chlamys, wahrscheinlich auch ein Tablion und erinnert an den hl. Nikephoros oder Niketas[6].

Einen Theodoros Πηγονήτης bzw. Πηγονίτης führen eine Reihe von stilistisch sehr ähnlichen Siegeln an (ca. Mitte 11. Jh. bis 1067). Auf dem frühesten ist er πατρίκιος καὶ στρατηγός (ca. Mitte 11. Jh.)[7]. Einige Jahre später agierte er als πατρίκιος ἀνθύπατος βέστης καὶ κατεπάνω Παραδουναβιτῶν[8]. 1066-1067 war er δοὺξ Ἐδέσσης und trug bereits den Titel μάγιστρος[9].

Als dessen Gattin wurde irrtümlich eine Eirene Pegonitissa μαγίστρισσα, βεστάρχισσα καὶ δούκισσα (letztes Drittel 11. Jh.)[10] mit einer Büste der Theotokos Blachernitissa auf dem Av. ihres Siegels in Erwägung gezogen[11]. Das trifft aber nicht zu, denn Pegonites hieß der Vater der Dame. Erst in der Palaiologenzeit nennen sich weibliche Personen nach dem Familiennamen ihres Mannes. Natürlich kann es auch Ausnahmen geben, z. B. wenn es sich um Ausländerinnen handelt.

Mehrere differenzierte Bullen überliefern den Namen Leon Pegonites. Dabei handelt es sich um verschiedene Homonymoi und nicht um eine einzige Person, wie bisher angenommen. Diesem Problem wollen wir uns speziell zuwenden durch die Präsentierung und Besprechung der einzelnen Stücke in chronologischer Folge. Mehrere Exemplare führen einen Leon Pegonites πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Πρεσθλαβίτζας **(1, Tabl. XIII.10)** an[12]. Der Siegeltypus ist um die Mitte des 11. Jh. zu datieren, eher kurz davor. Die Legende verteilt sich auf beide Seiten.

Mit einem einwandfreien Zwölfsilber (B 7) stellt sich ein Leon Pegonites (2) auf einem Berliner Siegel aus dem 3. Viertel des 11. Jh. vor. Die Vorderseite ziert ein Standbild des hl. Theodoros (Tiron). Auf der Rückseite ist zu lesen: ΤΗΡΩΝ – CΚΕΠΟΙC – ΛΕΟΝΤΑ – ΤΟΝ ΠΗΓΟ-ΝΙΤΗΝ. Τήρων, σκέποις Λέοντα τὸν Πηγ(ω)νίτην. Über der Legende ein Kreuz.

4 **Jordanov, I.** *Pečatite ot strategijata v Preslav (971-1088).* Sofia 1993, 225; **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. II. Byzantine Seals with Family Names.* Sofia 2006, 585 (im Folgenden: **Jordanov**, *Corpus II*). Vgl. auch die Besprechung von **Seibt, W.** *Byzantinische Zeitschrift,* 89, (1996), 136.

5 **Jordanov**, *Corpus II*, S. 347.

6 Dazu **Mayerhofer, W.** *Die Ikonographie der männlichen Heiligen auf byzantinischen Bleisiegeln*. Wien 2007, 69-70 (Diplomarbeit, nach Nummern zitiert).

7 Sammlung Seibt 270, ed**. Wassiliou, A.-K.** und **Seibt, W.** *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. II. Zentral- und Provinzialverwaltung* (im Folgenden: *Österreich II*). Wien 2004, 290.

8 **Jordanov,** *Corpus II* 573. Ein weiteres Stück ausgezeichneten Erhaltungszustandes wurde in der 11. Fernauktion Rauch, (Wien), 12.9.2006, Nr. 1449 angeboten.

9 **McGeer, E., Nesbitt, J.** and **Oikonomides, N. †.** *Catalogue of Byzantine Seals in Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. VI. The East* (im Folgenden: *DOSeals*). Dumbarton Oaks, Washington, D. C. 2001, 73.2. Dazu vgl. **Cheynet, J.-Cl.** Le culte de Saint Théodore chez les officiers de l'armée d'Orient, in: **Abramea, A., Laiu, A.,** and **Chrysos, E.** (Hrsg.). *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη.* Athen 2003, 150, fig. 8 (datiert auf ca. 1064, S.142); *Österreich II*, S. 278.

10 BnF, Zacos 460 (Foto in Wien), ed. **Cheynet, J.-Cl.** Le rôle des femmes de l'aristocratie d'après les sceaux, in: *Sfragistika i istorija kultury*. St. Petersburg 2004, 44.

11 **Jordanov**, *Corpus II*, S. 348.

12 **Jordanov**, *Corpus II* 580-584; *DOSeals* I 78.4; **Bănescu, N.** and **Papahagi, P.** Plombs byzantins decouverts a Silistrie. *Byzantion,* 10, (1935), 603f., Nr. 2.

Schlumberger, dessen Lesung Jordanov übernahm, las irrtümlich Πηγανίτην[13]. Der gleiche Vers findet sich in einer differenzierten Buchstabenaufteilung auf dem Rv. eines synchronen Stückes; den Av. schmückt eine Büste des hl. Theodoros (Tiron)[14]. Eine Identität dieses Mannes mit dem älteren gleichnamigen Strategen von Presthlavitza ist ausgeschlossen.

Ein weiterer Leon Pegonites **(3, Tabl. XIII.11)** ist auf einem Siegel in D. O. (47.2.1400) mit metrischer Legende überliefert. Das Stück stammt aus dem letzten Drittel des 11. Jh. und nicht aus dem 12. Jh., wie Laurent in seinem maschinschr. Manuskript zur Sammlung Shaw (Nr. 1398) anführte. Die Legende verteilt sich auf beiden Seiten des Siegels.

Av.: + ΠΙΓΟ-ΝΙΤU ΛΕ-ΟΝΤΟC. Darunter als Zierelement ein x mit jeweils einer Perle in den Freiräumen. Links und rechts ein Längsstrich.

Rv.: ΓΡΑΦΑ - ̣ΦΡΑΓΙ-ΖW. Zu beiden Seiten der letzten Zeile eine Perle als Zierelement.

Πιγονίτου Λέοντος γραφὰ(ς) σφραγίζω[15].

Probleme bereitet ein Siegeltypus (ca. 3. Viertel 11. Jh.), von dem es mehrere Exemplare in fragmentarischem Zustand gibt. Das Feld ist auf beiden Seiten in einen Kreis und einen Kreisring aufgeteilt. Den inneren Kreis des Av. schmückt eine Büste des hl. Demetrios. Am Scheitel des Kreisringes war wahrscheinlich ein Kreuz (+), danach [Κ(ύρι)ε] β(οή)θ(ει) Λέοντι [(πρωτο)σπ]αθαρί[ῳ]. Im inneren Kreis des Rv. ist eine Büste der Theotokos Nikopoios, für die im Kreisring fortgeführte Legende wurde (καὶ) στρατηγῷ τῷ Πηγ.…..[16] vorgeschlagen. Leider ist das entscheidende Stück für die Verifizierung der Lesung im Katalog nicht abgebildet. Vorausgesetzt, dass tatsächlich ΠΗΓ zu lesen ist, sollte man nicht nur an Pegonites denken. Einschlägig wären auch die etymologisch mit Pegonites verwandten Namen Πηγάνης und Πηγανίτης, aber auch eine Reihe anderer (z. B. Πηγάτης, Πηγηνιώτης, Πηγηνός, Πιγανιώτης). Andererseits, selbst wenn tatsächlich Pegonites auf dem obigen Siegeltypus überliefert war, handelt es sich um einen weiteren Homonymos **(4, Tabl. XIII.12).**

Einen Leontas Pegonites und nicht Leon Pegonites ohne weitere Angabe in Bezug auf Titel, Kommando bzw. Kommandobereich führten zwei sehr ähnliche, aber nicht stempelidentische Siegel (späteres 11. bis Beginn 12. Jh.). Die Legenden verteilen sich auf beide Seiten, wie folgt:

Typus a: Av.: <+>Κ̣Ε - <R>Ο̣ΗΘΕΙ - <T>W CW ΔU-ΛW.

Rv.: Λ̣ΕΟΝ-ΤὸΑ TW ΠΙ-[Γ]WΝΗ-[T]H **(Tabl. XIII.13)**[17].

Typus b: Av.: + ΚΕ RO-ΗΘΕΙ TẈ – [C]W ΔΟV-ΛW.

Rv.: ΛΕΟΝ-ΤΑ TW Π[Ι]-ΓΟΝΙ-Τ, **(Tabl. XIII.14)**[18].

13 **Schlumberger, G.** *Sigillographie de l'Empire byzantin* (im Folgenden: **Schlumberger,** *Sig.*). Paris 1884 (Ndr. Turin 1963) 692, Nr. 1 (Faksimile); **Jordanov**, *Corpus II*, S. 346.

14 **Archontopulos, Th. A.**, in: *Archaiologikon Deltion,* 44, (1989), II, 513 (ohne Abb.).

15 Für die Zusendung eines Fotos von diesem Stück möchte ich mich herzlich bei John Nesbitt bedanken.

16 **Jordanov**, *Corpus II* 575-579a.

17 Athen 684, ed. **Konstantopulos, K. M.** *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου* (im Folgenden: **Konstantopulos**) 684; **Stavrakos, Chr.** *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen,* (*Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik* 4) . Wiesbaden 2000, 209.

18 (b) ehem. Zacos (Foto in Wien), angeführt bei **Jordanov**, *Corpus II*, S. 346, 2..

Dieselbe Person ist noch auf einer weiteren synchronen Bulle anzutreffen, die ebenfalls auf beiden Seiten beschriftet ist. Auch in diesem Fall fehlen Titel und Kommandobereich:

Av.: + KE – ROHΘ, - TW CW – ΔUΛ,. Rv.: ΛEON-TA TWN – ΠΠГONI-T, **(Tabl.XIII.15)**[19].

Über der Rv.-Legende als Zierelement zwei Längsstriche.

Eine Identität mit dem älteren Leon Pegonites πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Πρεσθλαβίτζας (1) ist schon allein wegen der anderen Namensform auszuschließen[20].

Eine bei Dobri Dol entdeckte Bulle (1. Hälfte 11. Jh.) nennt einen Kalokyros σπαθαροκανδιδᾶτος, der wohl ἐκ προσώπου eines Pegonites war[21]. In Frage kommen Niketas, Theodoros oder Leon (1). Die Büste des Militärheiligen auf dem Av. könnte Theodoros sein.

Abschließen möchte ich mit der Trennung zwischen Peganites und Pegonites. Es handelt sich um zwei verschiedene Namen, die allerdings etymologisch verwandt sind. Beide lassen sich von der Pflanze πηγανίτης bzw. πηγουνίτης oder πηγωνίτης ableiten, was man heutzutage im neugriechischen Volksmund „λαγόχορτο“ (Hasenkraut) bezeichnet.

Bekannt ist das Siegel eines Michael Peganites (ca. 2. Viertel 11. Jh.)[22].

19 DO 58.106.3079, angeführt bei **Jordanov**, *Corpus II*, S. 346, 2.

20 Anders **Jordanov,** *Corpus II* 580-584.

21 **Jordanov,** *Corpus II* 574 (10.-11. Jh.). In der Vergangenheit schlug ich Kalokyros Pegonites vor (**Wassiliou-Seibt, A.-K.** Νέα στοιχεία για τη βυζαντινή Νικόπολη βάσει σφραγιστικών δεδομένων, in: *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, hrsg. **Zachos, K. L.** Preveza 2007, 591) was ich aber jetzt revidiere. Jordanov erwog zudem auch ὁ τοῦ Πηγονίτου, was aber auszuschließen ist. Der erste erhaltene Buchstabe in der vorletzten Zeile ist ein U, davo--r hat noch ein Buchstabe Platz.

22 **Cheynet, J.-Cl.** Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse. *Travaux et Mémoires*, 12, (1984), 437-438, Nr. 76. Av.: Büste des Erzengels Michael.

Табла XIII.16-XV

НОВООТКРИТИ МОЛИВДОВУЛИ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ДВОРЦОВИЯ ПЛОЩАД В ПЛИСКА

Станислав Иванов
(Шумен)

През 2005 г. бяха възобновени проучванията на дворцовия площад в Плиска, в неговата северозападна част. Първите проучвания в тази част от дворцовия комплекс датират от 30-те и 40-те години на XX в.[1] През последните три години от разкопките постъпиха 27 броя оловни печати и ядра за отпечатване. Някои от тях произлизат от засипаните сондажни изкопи направени на това място в средата на XX в., а други от рушевините на две верижни сгради издигнати тук около 970 г. и унищожени най-вероятно от пожар в средата на XI в.[2]

Печатите могат условно да се разделят на три групи. Първата група включва печати, които са относително добре запазени и от тях може да бъда извлечена повече информация. Във втората група са включени тези, които са фрагментарно запазени и от техните надписи личат отделни букви и трудно се свързват с определено лице или длъжност. В третата група влизат неотпечатаните оловни ядра.[3]

В първата група има печати на български владетел и на византийски светски и духовни лица.

1. Печат на княз Борис I Михаил (864 – 889) (Табло XIII.16).

Открит е през 2006 г. в изхвърлената на рампата пръст от 2006 г. от кв. 113-Т, дълб. 0,50 - 0,60 м, при разчистването на рушевините на верижна сграда № 3. Пол. № 368, диам. 24,5/25,5 мм, тегло 16,57 гр. Лицевата страна е в много лошо състояние, докато опаката е по-добре запазена. В горната част на печата има вторично направено триъгълно изрязване.

1 **Миятев, К.** *Крумовият дворец и други новооткрити постройки.* – ИБАИ, XIV, 1940 – 1942, с. 99 – 100; **Михайлов, С.** *Археологически материали от Плиска.* – ИАИ, XX, 1955, с. 85 – 89.

2 Непубликувани разкопки на С. Дамянов; **Михайлова, Т.** *Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска – X - XI в.* – Плиска – Преслав, т. 5, с. 169 – 177; **Иванов, С.** *Разкопки на обект „Дворцов площад – Северозапад" в Плиска.* – АОР през 2006 г., София, 2007, с. 497- 499; **Иванов, С.** *Разкопки на Дворцовия площад в Плиска през 2007 г.* – АОР през 2007 г., София, 2008, под печат.

3 Изказвам благодарност на ст.н.с. I ст. д.и.н. Иван Йорданов за консултациите и помощта, която ми оказа при идентифицирането на печатите.

Непубликуван.

Паралели: **Йорданов**, *Корпус*, с. 31 - 34[4]

Л: Бюст на Христос във фас, с брада. Облечен е в хитон и химатион. С дясната ръка благославя. Около изображението между два зрънчести кръга има надпис.

+.ЄВО.... ...АНΛ ...ONTA .....

+[К(ύρι)]ε или +[Х(ριστ)]έ βο[ήθει Μιχ]αὴλ [ἄρχ]οντα [Βυλγαρίας]

О: Бюст на Богородица, с нимб, мантия и мафорий във фас. Ръцете ѝ са пред гърдите в оранс. Около изображението също има два зрънчести кръга, между които се намира надпис. Опаката страна е по-добре запазена от лицевата, но и тук от надписа личат само отделни букви.

+ ΘКЄВ..... МН.... ..... ROVΛ.....

+ Θ(εοτό)κε β[οήθει] Μι[χαὴλ ἄρχοντα] Βυλ[γαρίας]

Съпоставяйки запазените букви от надписите става ясно, че се касае за печат на българския княз Борис I. От този владетел са известни две групи печати. Едната е от времето на неговото управление и е с два варианта, а втората е от времето, когато се оттегля в манастир. Нашият екземпляр принадлежи към първата група, но липсващите букви в началото на надписа, върху лицевата страна, не позволяват да се определи с точност към кой от двата варианта спада. Печати на Борис – Михаил от тази първа група са известни от района на днешна Източна България. Това е вторият печат на Борис I откриван в Плиска. До този момент има само един известен печат, който е открит в селището до Голямата базилика. Обстоятелството на откриването на тези два печата в близост до катедралните храмове на Плиска, позволява да се изкаже предположението, че са скрепявали кореспонденция на владетеля до висши духовни лица, които могат да бъдат както българи, така и представители на гръцкото или латинското духовенство, намирали се в столицата след покръстването.

2. Аркадий протоспатарий при хрисотриклиния (X – XI в.) (Табло XIII.17).

Намерен е през 2006 г., в източната част на кв. 129-П, дълб. 0,20 – 0,40 м, в насипа запълващ една от сондажните траншеи от предишните проучвания в този сектор. Тогава е останал незабелязан и е бил върнат с пръстта при засипването. Пол. № 218, диам. 25,5/27,5 мм, тегло 20,95 гр. Относително добре запазен, по-ясна е лицевата му страна.

Непубликуван.

Паралели: **Маслев**, *Византийски*, с. 445 – 446[5]; **Йорданов**, *Печатите*, с. 61 – 62, 64, табл. 12, №№ 98 – 105; табл. 13, №№ 108 - 109[6];

Л: Бюстово изображение на Богородица във фас, с нимб, мантия и мафорий. Пред гърдите си държи медальон с образа на Младенеца. Около изображението кръгов надпис, от който най-ясни са четири букви

+ ... . ΤѠСѠ .. ..

О: Четириредов надпис, от който само някои букви личат ясно

. | АРК.. | .СПАΘ’ | ЄПІ . ХР | СО . . . .

4 **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на Средновековна България.* София, 2001, с. 31 - 34.

5 **Маслев, С.** Византийски оловни печата от Плиска и Преслав. – *ИАИ*, XX, 1955, 445-446.

6 **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията в Преслав (971-1088).* София, 1993, с. 61 – 62, 64, табл. 12, №№ 98 – 105; табл. 13, №№ 108 – 109.

+ [Θ(εοτόκ)ε βοήθει] τῷ σῷ [δ(ούλῳ)]
[+] Ἀρκ[αδίῳ] [(πρωτο)]σπαθ(αρίῳ) ἐπι [τ(οῦ)] Χρ[υ]σο[τρικ(λίνου)]

Със същия булотирион е отпечатан друг един печат от Плиска, а така също и 10 печата от стратегията в Преслав. Към тази група принадлежи и един печат от района на Долния Дунав.

3. Василий протоспатарий и стратег (Табло XIII.18).

Открит е през 2006 г., в източната част на кв. 137-О, дълб. 0,20 – 0,40 м. Пол. № 160, диам. 25 мм, тегло 5,79 гр. До нас е достигнала половинката от печата. Добре запазена.

Непубликуван.

Не са ми познати паралели.

Л: Бюстово изображение на светец с нимб в дясната си ръка държи копие. В дясно от изображението личат букви от името на светеца, но е трудно да се определят. Според иконографските данни най-вероятно става дума за Св. Димитър. Цялото изображение е обрамчено със зрънчест кръг.

О: Петредов надпис, от който са запазени само крайните букви.

- ⁘ - | . . ΑCIΛ'| . . ΠΑΘ'S | . . . ΑΤ'Γ | . . . . Λ | . . . . Π

+[Β]ασίλ(ειος) [(πρωτο)σ]παθ(άριος) (καὶ) [στρ]ατ(η)γ(ὸς) ....

В този случай запазените букви ни показват, че става въпрос за Василий протоспатарий и стратег, но останалата част не позволява да се определи по-точно.

4. Василий протоспатарий епи ту . . . . . (Табло XIII.19).

Открит е през 2005 г. на рампата с изхвърлената пръст от кв. 137-Л/153-Л, дълб. 0,20 – 0,40 м. Пол. № 12, диам. 21/22,5 мм, тегло 7,55 гр. Печата е счупен на две по линията на канала, по-ясна е опаката страна, докато лицевата е в лошо състояние.

Непубликуван.

Не са ми познати паралели.

Л: Бюстово изображение на светец, а вдясно от него букви от името му, но са много неясни и е трудно да се определи кой е той.Св. Георги, Св. Николай или Св. Пантелеймон.

О: Четириредов надпис, от който става ясно че притежателят на печата се казва Василий и е протоспатарий при голямата, но не е ясна службата при която той носи титлата протоспатарий.

⁘ | RACIΛ' | .CΠAΘ'S | .ΠIT▮M | CѠ . ΛΛ

+ Βασίλ(ειος) [(πρωτο)]σπαθ(άριος) (καὶ) [ἐ]πὶ τοῦ μ(έγας)....

5. Козма епископ на Прусис (Бурса) – XI в. (Табло XIV.1).

Открит е през 2005 г. в кв. 137-Л, дълб. 0,60 – 0,80 м. Пол. № 16, диам. 22/21,5 мм, тегло 6,36 гр. Много добре е запазен.

Л: Четириредов надпис

ΘKЄ | .OHΘI | . ѠCѠ | Δ▮Λ'|-.-

О: Също четириредов надпис

KOCMA | .ΠICKO | . ѠΠP▮ | CHC | -.-

+ Θ(εοτό)κε [β]οήθ(ε)ι [τ]ῷ σῷ δούλ(ῳ) Κοσμᾶ [ἐ]πισκό[π]ῳ Προύσης

Притежателят на печата Козма е бил епископ на областта Прусис, днешният град Бурса, във Витиния. Сведенията за тази епископия датират от 325 г. и се споменава до XII в. Досега от територията на България не е известен подобен печат.

От Козма, като епископ на Прусис са известни два типа печати. При първия върху лицевата страна е изобразен бюст на Св. Михаил, а върху втория четириредов надпис. Нашият печат спада към втория тип, но ядрото му е по-малко от известните ни. Паралели на печата се откриват във Виенската колекция и в колекцията на музея за изкуство Фог.

Непубликуван.

Паралели: **Laurent**, *Corpus*, no. 382[7]; **Nesbitt – Oikonomides**, *DOS, 3*, no. 67.2[8]

6. Димитър Катакалон антипат, патриций и катепан на Парадунавон (50-те години на XI в.) (Табло XIV.2).

Намерен е през 2007 г. в кв. 137-Н, дълб. 0,40 – 0,60 м. Пол. № 545, диам. 26 мм, тегло 12,75 гр. Печата е добре запазен, само върху опаката страна, в горната част, липсва първия ред, а отделни букви от следващите редове не личат ясно.

Непубликуван.

Паралели: **Nesbitt – Oikonomides**, *DOS, 1*, № 67.1[9]; **Jordanov**, *Corpus, 1*, № 58.1, p. 136-137[10]; **Jordanov**, *Corpus, 2*, № 302-303, p. 198-199[11].

Л: Бюстово изображение на светец с нимб. Лицето му е голобрадо, в лявата си ръка държи копие, а в дясната щит. Облечен във войнско облекло. От двете страни на изображението е изписано името на светеца, от което липсва началото, но остатъка позволява достатъчни добре да се определи, че става дума за Св. Димитър.

.-.Н-М' || Т-РІ-О : [Ὁ ἅ(γιος) Δ]ημ(ή)τριο(ς)

О: Седемредов надпис, като от първият ред не е запазено почти нищо.

. . . . . | ΔΗΜΗΤΡΙ'| ΑΝΘΥΠ'Τ'ΠΡΙ | SΚΑΤЄΠΑΝ▮ | Τ▮ΠΑΡΑΔ'R'| ΤΟΝΚΑΤ'Κ' |-Λ-

[+Κ(ύρι)ε β(ο)ήθ(ει)] Δημητρί(ῳ) ἀνθυπ(ά)τ(ῳ) π(ατ)ρι(κίῳ) (καὶ) κατεπάνου τοῦ Ϊαραδ(ουνά)β(ου) τὸν Ἓατ(α)κ(α)λ(ών)

От Димитър Катакалон има познати няколко печата от Румъния и България, а един се съхранява в колекцията на Дъмбъртън Окс, който най-вероятно е отпечатан със същия булотирион, но е върху по-малко оловно ядро. Нашият печат най-вероятно е отпечатан със същия булотирион, с който и печата от Силистра, но е по-лошо запазен.

7. Михаил вестарх и катепан на Парадунавон (60-те – 70-те години на XI в.) (Табло XIV.3).

Открит е през 2006 г. сред рушевините на верижна сграда № 2, в североизточната част на кв. 160-О, дълб. 0,20 м. Пол. № 178, диам. 31 мм, тегло 10,83 гр. Добре запазен паметник.

Непубликуван.

7 **Laurent,** Corpus V : **Laurent, V.** Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome V: L'eglise, partie, 1-3, Paris, 1963-1972.

8 **Nesbitt, J. and Oikonomides, N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 3*: *West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Washigton, D. C., 1996.

9 **Nesbitt, J. and Oikonomides, N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 1: Italy, North of the Balkansq North of the Black Sea*, Washigton, D. C., 1991.

10 **Jordanov, I.** *Corpus of byzantine seals from Bulgaria, vol. 1, Bizantine Seals whit Geographical Names*, Sofia, 2003, № 58.1.

11 **Jordanov I.** *Corpus of byzantine seals from Bulgaria, vol. 2, Bizantine Seals whit Family Names*, Sofia, 2006, № 302-303.

Паралели: **Zacos.** *Seals, II*, no.602[12].

Л: Бюстово изображение на Архангел Михаил с нимб. Лицето му е пълно, голобрадо, а косата къдрава. Облечен е в дивитисион и е препасан с лорус. В дясната си ръка държи жезъл.

.-. Х-А : [Μι]χα[ήλ]

О: Петредов надпис

ΜΙΧΑΗ. | RЄCTAP. | SKAT'Π. | PAΔ▮. | -R'-

Μιχαὴ[λ] βεστάρ[χ(η)] (καὶ) κατ(επάνω) [(τοῦ)] Π[α]ραδου[ν(ά]β(ου)

Печат на Михаил катепан на Парадунавон ми е известен досега само от колекцията на Закос.

Досега известните катепани на темата Парадунавон са четирима : първият е Димитър Катакалон (50-те – 60-те години на XI в.), вторият е Теодор Пигонит (50-60те на XI в.), третият Симеон (60-те години на XI в.), и четвъртият е Михаил (60-те – 70-те години на XI в.).

Има две мнения за времето, когато е създадена темата Парадунавон (Паристрион, Подунавие). Едното е че тя се създава веднага след падането на България под византийска власт в 1018 г., а второто е че причина за създаването ѝ са печенежките нашествия след 1059 г.[13] Което и мнение да се приеме, явно Димитър Катакалон и Михаил в качеството си на катепани на пограничната тема са поддържали връзка с лице в Плиска, най-вероятно византийският управител (ако по това време все още имало такъв тук). Възможно е също така кореспонденцията да е свързана точно с някои от нашествията на печенегите в средата и втората половина на XI в.[14] Това показва, че по това време Плиска все още имала стратегическо значение в отбраната на византийската империя.

8. Михаил ... (Табло XIV.4).

Открит е през 2006 г. в кв. 129-М, дълб. 0,30 – 0,40 м. Пол. № 235, диам. 30 мм, тегло 5,25 гр. Открита е половинката от печата, който е относително добре запазен. Върху опаката страна са запазени последните букви от редовете.

Непубликуван.

Не са ми познати паралели.

Л: Бюстово изображение на светец, най-вероятно Архангел Михаил.

О: Част от петредов надпис, от който става ясно, че името на притежателя му е Михаил, но не е ясна титлата му.

..R,Θ | ....ΗΛΤ | ....Η. | ...Χ. | ..Ο

[+ Κ(ύρι)ε] β(οή)θ(ει) [Μιχα]ήλ τ ....η. ...χ. ..ο

9. Михаил протоспатарий .. . .. (Табло XIV.5).

Намерен е през 2007 г. сред рушевините на верижна сграда № 2, в кв. 137-Т, дълб. 120 м. Пол. № 635, диам. 26/25 мм, тегло 7,96 гр. Печата е запазен сравнително добре, но явно отпечатъка не бил направен както трябва, поради което липсват части от изображението и надписа.

12 **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*, *II* complited and edited by J. W. Nesbitt, Bern, 1985.

13 **Йорданов**, *Печатите*, с. 143.

14 **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав – гранична зона на византийския запад.* София, 1976, с. 75 – 80.

Непубликуван.

Не са ми известни паралели.

Л: Бюстово изображение на светец с нимб и мафорий. В ляво от изображението са запазени две букви от името му. Вероятно се касае за Архангел Михаил.

.-. Χ-Α: [Μι]χα[ήλ]

О: Пет или шест редов надпис, от който са запазени различни букви.

| - . - |+ΚЄR'Θ' | . ѠCѠΔ . | . ΙΧΑΗΛ . | . ΠΑΘ'Τ. | . PVC . | - . -

+ Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [τ]ῷ σῷ δ[ού(λῳ) Μ]ιχαὴλ [(πρωτο)σ]παθ(αρίῳ) τ[ῷ] [Π]ρουσ[(ης)].

Ясно е че притежателя на печата е Михаил, спатарий. Поради фрагментарнността на запазения надпис, краят му е с няколко възможни интерпретации. От печата е видно, че върху последният ред е отпечатана или е запазена само една буква, която не личи ясно. Повечето букви, даващи насока за четене, са върху предпоследния ред. От тяхното състояние вероятният прочит е (Π)ρουσ(ης) (?). Несигурното разчитане не позволява по-точното определяне на притежателя на печата.

10. N ... (Табло XIV.6).

Намерен е през 2006 г. сред струпване от камъни, които вероятно произхождат от рушевините на верижна сграда № 3, в кв. 121-Р, дълб. 0,60 – 0,70 м. Пол. № 458, диам. 22 мм, тегло 2,65 гр. Запазена е половинката от печата, като едната му страна е в много лошо състояние, поради което е невъзможно сигурното му идентифициране.

Непубликуван.

Не са познати паралели.

Л: Четириредов надпис, от който са запазени отделни букви.

+ . Є... | .О... | .Θ.... | .О...

О: Четириредов надпис със запазени отделни букви.

+ ..РА | ... СО | ....W. | ..ІТ

11. N ... (Табло XIV.7).

Открит е през 2006 г. в насипа запълващ едан от сондажните траншеи от предишните проучвания на това място, в северозападната част на кв. 129-Р, дълб. 0,20 – 0,40 м. Пол. № 219, диам. 24 мм, тегло 4,06 гр. Запазена е половината от печата, който е в лошо състояние.

Непубликуван.

Не са известни паралели.

Л: Образ на светец, запазено е изображението на главата, при който нямо следи от нимб и надпис около него.

О: Следи от триредов надпис от който личат последните букви от думите

+ ...К | ...ОТ | ...ΔІ

12. N … (Табло XIV.8).

Открит е през 2006 г. в насипа запълващ една от сондажните траншеи от предишните проучвания на това място, в югоизточната част на кв. 137-П, дълб. 0,20 – 0,40 м. Пол. № 169, диам. 25 мм, тегло 3,5 гр. До нас е достигнала около 1/3 от печата, който иначе е в добро състояние.

Непубликуван.

Не са известни паралели.

Л: Разцъфнал кръст и в едното от междурамията се забелязва буквата М (?).

О: Част от триредов надпис, от който на отделните редове са западени по една – две букви.

+ ...О | .....С | ...ΛО

13. N ... (Табло XIV.9).

Открит е през 2006 г. в кв. 121-Т, дълб. 0,20 – 0,40 м. Пол. № 222, диам. 20/23 мм, тегло 7,2 гр. Печата е цял, но е пробит вторично и вероятно е носен като украшение или с апотропеистична цел, провесен на врата.

Непубликуван.

Л: Встрани от отвора се забелязват букви, което позволява да се предположи, че се касае за надпис от типа на монограмите, но сигурно разчитане няма.

V V
ΛІ П ΛІ Н
М М

Доколкото може да се видят буквите, монограма най-вероятно не е инвокативен.

О: Най-ясно се разчитат две букви от втория ред
РІ

14. N ... (Табло XIV.10).

Открит е през 2006 г. в пръстта изхвърлена на рампата. Пол. № 205, диам. 22 мм, тегло 4,75 гр. Печатът е запазен с около 2/3 от размера си, но е в лошо състояние.

Непубликуван.

Л: Изображение на светец с нимб, облечен с дивитисион, а отляво на изображението букви, които са лошо запазени.

О: Петредов надпис, от който най ясно личат първите букви на втория, третия и четвъртия ред.

.... | РО... | ТО.... | ОС... | .....

15. N ... (Табло XIV.11).

Открит е през 2005 г. в кв. 153-О, дълб. 0 – 0,20 м. Пол. № 79, диам. 24 мм, тегло 7,43 гр. От разположението на неясния надпис, може да се направи предположението, че при отпечатването ядрото е било силно изместено и върху по-голямата част от повърхността няма отпечатан текст. Печата е запазен цял, но е достигнал до на сгънат.

Непубликуван.

Л: Неясна.

О: Страната, която в случая се явява и външна на сгънатия печат, личат части от два реда на най-вероятно четириредовия надпис

.... | МІХ... | О .... | .... или .... | МІХ... | П .... | ....

16. N ... (Табло XIV.12).

Открит е през 2007 г. в изхвърлената на рампата пръст. Пол. № 564, диам. 23 мм, тегло 3,36 гр. Запазено е малко повече от половината, но е в много лошо състояние.

Непубликуван.

Л: Бюстово изображение на светец.
О: Шест редов надпис, като буквите са много лошо запазени и не позволяват сигурно определяне.
+ .... | ...A. | ..... | ..HKOC | ...AR. | ..TA
+ .... | .ΠΛA. | ..... | .. HKOC | ...AR. | ..TA

17. N ... (Табло XV.1).
Открит е през 2006 г. в кв. 160-О, дълб. 0 – 0,20 м. Пол. № 75, диам. 23(?)/27 мм, тегло 11,75 гр. Печата е запазен почти цял, но върху двете му повърхности не личат изображения и надписи.

18. N ... (Табло XV.2).
Открит е през 2006 г. в кв. 137-Т, дълб. 0,20 – 0,40 м. Пол. № 186, диам. 20 (?) мм, тегло 3,39 гр. От печата е запазена четвъртинка, върху която също няма следи от изображения и надписи.

19. Неотпечатано ядро (Табло XV.3).
Открито е през 2006 г. в изхвърлената на рампата пръст. Пол. № 93, диам. 19/20 мм, тегло 5,65 гр.

20. Неотпечатано ядро (Табло XV.4).
Открито е през 2006 г. в кв. 129-С, дълб. 0,20 – 0,40 м. Пол. № 179, диам. 19 мм, тегло 6,84 гр.

21. Неотпечатано ядро (Табло XV.5).
Открито е през 2006 г. в насипа запълващ една от сондажните траншеи от предишните проучвания на това място, в южнта част на кв. 137-Р, дълб. 0,40 – 0,60 м. Пол. № 261, диам. 18,5/18 мм, тегло 6,29 гр.

22. Неотпечатано ядро (Табло XV.6).
Открито е през 2006 г. в насипа запълващ една от сондажните траншеи от предишните проучвания на това място, в кв. 137-Р, дълб. 1,00 – 1,2- м. Пол. № 292, диам. 17 мм, тегло 5,15 гр.

23. Неотпечатано ядро (Табло XV.7).
Открито е през 2006 г. сред рушевините на верижна сграда № 2 в западната част на кв. 137-Р, дълб. 0,50 – 0,60 м. Пол. № 433, диам. 17,5/17 мм, тегло 5,15 гр.

24. Неотпечатано ядро (Табло XV.8).
Открито е през 2006 г. сред рушевините на верижна сграда № 2, в кв. 153-О/160-О, дълб. 0,70 – 0,90 м. Пол. № 503, диам. 25,5/25 мм, тегло 10,15 гр.

25. Неотпечатано ядро (Табло XV.9).
Открито е през 2007 г. в кв. 137-Н, дълб. 0,40 – 0,60 м. Пол. № 544, диам. 22 мм, тегло 7,96 гр.

26. Неотпечатано ядро (Табло XV.10).
Открито е през 2005 г. в кв. 129-М/137-М, дълб. 0 – 0,20 м, по пътеката за количките. Пол. № 22, диам. 20/21 мм, тегло 5,6 гр.

27. Неотпечатано ядро (Табло XV.11).
Открито е през 2005 г. в кв. 129-М/137-М, дълб. 0 – 0,20 м, по пътеката за количките.
Пол. № 22, диам. 23 мм, тегло 4,5 гр. Половинка.

Всички печати произхождат от района на двете верижни сгради, намиращи се в този сектор. Болшинството от тях се откриват до дълб. 0,40 м, като този пласт е получен основно вследствие разрушаването на постройките и отложилият се след това културен пласт. Никой от представените тук печати не може да бъде свързан пряко с функционирането на сградите. Животът на постройката пред южната тухлена стена на Цитаделата е добре датиран от откритите над 100 монети произхождащи от помещенията и рушевините им, които са основно анонимни фолиси клас А2 (976 – 1030/1035 г.) и В (1030/1035 – 1042 г.) и съвпадат с датировката на повечето от печатите. Същата е и датировката на сграда № 3. Единственото изключение е печата на княз Борис – Михаил, който се датира с век и половина – два по-рано.

Намирането на толкова печати в този сектор не бива да ни учудва. В този сектор се намират представителните дворцови и жилищни сгради на българските владетели от столичния период на Плиска, а впоследствие тук са резидирали българският и византийският управители на града.

Предназначението на двете сгради все още остава неизяснено. При проучването на източната половина на сграда № 2 е изказано предположението, че тя е била двуетажна, като долният етаж е бил използван за занаятчийски работилници и складове[15]. При проучванията на западната половина досега не са открити следи от производствена дейност в нито едно от помещенията ѝ. За втората постройка данните от разкопките на С. Дамянов не са публикувани. Възможно е работилниците да са били извън постройките тъй като в сектора има регистрирани следи от производствена дейност.

Все пак средата на намирането им – верижните сгради показва, че те най-вероятно са били донесени тук от мястото, където е получена кореспонденцията. Основният въпрос на който е най-сложно да даде отговор това е къде е било това място.

NEWLY FOUND LEAD SEALS FROM THE EXCAVATIONS OF THE PALACE SQUARE IN PLISKA

Stanislav Ivanov (abstract)

Since 2005 the excavations in the southwestern part of the Palace Complex in Pliska have been resumed. The excavated territory borders on the Throne room to the east, the Palace Basilica to the south and the southern fencing wall of the Citadel to the north. Buildings and installations from the whole period of life in Pliska from the VIIIth to the mid-XIth centuries have been discovered in the course of the excavations so far.

15 **Михайлова, Т.** *Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска – X - XI в.* – Плиска – Преслав, т. 5, с. 169 – 177.

Twenty-seven lead seals and blanks, subject of the present paper, were discovered in the last two seasons. Most of them survive in a fragmentary state, others are preserved in their whole with well imprinted surfaces.

Some of the seals originate from old sounding investigations of this place when they remained undiscovered and were buried again with the soil covering the excavations. Others come from the piles of the ruins of two chain buildings built at this place in the 970s and destroyed by fire in the mid-XIth c. The one is located in front of the outer side of the southern brick wall of the Citadel and develops in an east-west direction, while the other is located to the south of the first and is oriented north-south. There is no information to date that the two buildings were connected, but it is possible that they were part of a united complex which might have come into existence here in the late XIth c. The evidence found so far does not allow for a certain opinion regarding the purpose of the two buildings. At the first investigations of the building by the southern wall of the Citadel it was assumed that it was two-storey and the dwellings on the first floor were used mainly as a storage accommodation, while those on the second floor were used only for living. There is no information available on the second building since the results from the excavations are not published. Neither of the two buildings can be accepted as directly connected with the purpose of the seals. They might have been brought here as material for recasting and production of other lead items, since there is production equipment from the late Xth-the mid-XIth centuries registered in this sector. However, there is no doubt that they originate form the area of the representative and residential palaces of the Bulgarian rulers from the capital period of Pliska and from the buildings related with the governors in the former capital from the period Xth-XIth centuries.

The following seals can be deciphered in the present stage of research:

1. Michael I archon of Bulgaria (864-889).
2. Arkadios protospatharios epi tou chrysotriklinou (X^{th} – XIth c.).
3. Basil protospatharios and strategos …. (X^{th} – XIth c.).
4. Basil protospatharios epi tou megas ….. (X^{th} – XIth c.)
5. Kosmas bishop Prusias (XIth century)
6. Demetrios Katakalon vestarches and katepano of Paradunavon (50s of the XIth century).
7. Michael vestarches and katepano of Paradunavon (60s – 70s of the XIth c.).
8. Michael N., (X^{th} – XIth c.).
9. Michael protospatharios … (X^{th} – XIth c.).
10-18. Fragmentary specimens in poor states of preservation
18-27. Lead blanks

Табло XVI.1

НОВ ОЛОВЕН ПЕЧАТ НА ЙОАН СЕВАСТ И ВЕЛИК ДОМЕСТИК НА ИЗТОКА И ЗАПАДА (XII В.) ОТКРИТ В БЕРОЕ

Мариана Минкова
(Стара Загора)

При спасителни археологически проучвания през 2006 година в централната градска част на Стара Загора е открит оловен византийски печат. Печатът произхожда от археологически пласт отговарящ на периода X–XII век. Археологическите проучвания, при които е открит печатът, са проведени от Мария Камишева и са под научното ръководство на Димитър Янков от РИМ – Стара Загора.[1]

Проучваният терен влиза в границите на археологическия резерват Августа Траяна–Берое–Стара Загора, зона А, в който се различават два основни жилищни пласта – античност и средновековие.

Печатът е с размери 39–40 (32) мм. Тегло – 23 грама. **(Табло XVI.1).** Пробит. Сравнително добре запазен. Леко обрушен в долната си част, вследствие на счупването при отваряне на кореспонденцията.

Печатът е вторично използван и е носен като икона.

Лицевата повърхност на печата е значително износена, докато опаката е почетлива.

Описанието на печата е следното:

Лице:

Свети Димитър с нимб, фронтално, представен допоясно, облечен с хламида. В дясната ръка държи копие, в лявата вероятно щит.

Надпис в две колони: ⊙-Δ-Η-ΜΗ || Τ-ΡΙ-ΟC

Опако:

Седем редов надпис.

+ΙѠCЄ | . ΑΤOCKAI | . ЄΓACΔO | . . ΤIKOC | . . CHCANA | .OΛHCKA . | ΔVCЄOC

+Ἰω(άννης) σε[βαστός καὶ [μ]έγας δο[μέ]στικος [πά]σης Ἀνα[τ]ολῆς κα[ὶ]

Δύσεως

1 Използвам случая да благодаря на колегите Камишева и Янков за предоставената възможност да публикувам печата, както и на проф. Иван Йорданов за оказаното съдействие при разчитането на печата.

Буквите от последния осми ред почти липсват, тъй като точно там печатът е отчупен при отваряне на кореспонденцията. От лявата страна при надписа на печата началните букви на всеки ред са също изтрити и почти не личат.

В превод текстът гласи:

Йоан севаст и велик доместик на Истока и Запада.

От надписа става ясно, че печатът с който е била скрепена получената в Берое кореспонденция е на Йоан, който освен че е севаст, е и главнокомандващ на европейската и азиатска армии.

Титлата севаст, от гръцки език (ὁ Σεβαστός), отговаря на латинското Augustos. Във Византия първоначално титлата се е носела само от императорите, като при император Алексий I Комнин (1081-1118) нейното значение е разширено. През XII век тази титла се дава на все по-широк кръг от лица и се превръща в почетно звание.

Втората титла Μέγας δομέστικος е военна и означава главнокомандващ на армията. В случая притежателят на този печат Йоан е главнокомандващ на двете армии – на Истока и Запада или на Азия и Европа.

Кой е притежателят на печата и за кого в Берое кореспонденцията е била предназначена?

Аналогичен по съдържание и размери печат е публикуван от проф. Иван Йорданов.[2] Печатът е предоставен за публикуване от Иван Карайотов, който го е видял в частна колекция. Произхожда от околностите на село Руен, Бургаско. Диаметърът му е 38–40 мм, горната част на печата също е пробита. Вторично е преизползван, подобно на печата от Берое. Сравнен с печата от Берое, може да се направи извода, че се касае за идентични печати от различни булотириони. Текстът е еднакъв, изписването на буквите идентично. Различието се появява поради разликата в пренасянето на текста, която възниква в края на трети ред от надписа и се запазва до шести ред.

Аналогични на печата от Берое са печатите от колекцията на Dumburton oaks[3], както и тези в музея в Истанбул, където има копия със същия реверс и текст, но с различно разположение на буквите.[4] В. Лоран, който публикува паралелите, идентифицира притежателя на печата с Йоан Аксух (Αξούχος), за когото споменават различни наративни източници. Печатът открит в Берое е също на Йоан Аксух.

Йоан Аксух е бил тюрк по рождение, пленен при завладяването на Никея от Боемунд от Тарент на 19 юни 1097 година, след което е пратен при император Алексий I Комнин. Бидейки на същата възраст като наследника на императора, Йоан II Комнин, той получава неговата протекция и приятелство. През 1118 година Йоан Аксух е въведен в ранг севаст и стига до чин велик доместик. Достига много високо положение в императорския двор и уважението на императорската фамилия. Датата на неговата смърт не е прецизирана. Умира около 1151–1154/55 г.

Печатът от Берое, предвид аналогичните споменати по-горе, със сигурност се отнася към XII век и се датира в периода между 1118–1151/5 г, а именно от времето на въвеждането на Йоан Аксух в ранг севаст до неговата смърт.

2 **Jordanov, I**. *Corpus of Byzantyne seals from Bulgaria*. 2003, v. I cat. N 7.1 36.

3 *Dumburton Oaks collection*, DO 58. 106. 3227, DO 55.1.2423.

4 **Laurent, V.** *II Le Corpus des cseaux de l'Empire byzantin. L'administration centrale*, Paris, 1981 cat. No 942

От периода X–XII век на територията на Берое (дн. Стара Загора) са открити значително количество византийски печати. Преобладават тези от XII век, с имена на членове от владетелската фамилия Комнини или сродените с тях Кондостефани, Докеани и др.[5]

В края на XI и началото на XII век Берое, предвид на стратегическото положение, което заема, е от особено значение за империята. Във връзка със значими за Византия събития, в града пребивават императорите Алексий I Комнин, Йоан II Комнин, Мануил I Комнин.

Няколко са събитията във връзка, с които този печат би могъл да се озове в Берое и те са свързани основно с престоя на византийските императори в града. През 1087 година в Берое е Алексий I Комнин, подготвяйки се за военни действия. По думите на Ана Комнина, той събира сили, въоръжава пленници и цялата останала войска. С него са приближени и роднини, между които севастите Георги Палеолог, Йоан Таронит и други, за които черпим сведения от печати открити на територията на Берое. Цялата му дейност по време на пребиваването е свързана и с получаване и изпращане на кореспонденция. Този период е твърде ранен обаче за датирането на печата, тъй като това е 10 години преди залавянето на Йоан Аксух.

Като една от възможните датировки за печата се очертава 1123 година, когато е последната „печенежка война“, която византийският император Йоан II Комнин започва от Боруй (виз. Вероя, дн. Стара Загора). От историята на Йоан Кинам, византийски историк живял по времето на император Мануил I Комнин, научаваме, че през пролетта на 1123 година императорът Йоан II Комнин преминава с войската си старопланинските проходи и се озовава в Северна България, вероятно нейде в района на бъдещата българска столица Търново. Във войната заедно с императора участва великият доместик севаст Йоан Аксух, севастократор Андроник Комнин, а вероятно и други видни византийски военачалници. Така печенезите и другите „скити“ били победени и преследвани до Дунава, а отрядът на севастократор Андроник преследвал остатъците от „скитската“ конница и отвъд голямата река. Тези факти са коментирани в електронното издание на Пламен Павлов[6], в което той се позовава на „Историята“ на византийския хронист Йоан Кинам. Откритият в Берое печат на Йоан Аксух може да се свърже с периода непосредствено преди или около 1123 година и да е в резултат на кореспонденцията на Йоан Аксух във връзка с императорския престой в Берое или с останали в града военни части. Не на последно място обаче печатът може да има връзка и с неколкократните пребивавания на Мануил I Комнин в Берое. През 1154–1155 г. в Берое презимува Мануил I Комнин, който събира войска и през пролетта на 1155 година потегля срещу унгарците.

С този новооткрит печат се увеличава групата на печатите открити в Берое, които имат сигурни данни за местонамиране. Досега от Берое, със сигурна локализация, са известни 13 печата, от които два на император Алексий I Комнин, единият от които се съхранява в РИМ – Стара Загора. В Берое са открити по един печат на Йосиф Маниак – турмарх на Мъглен, Михаил Склир – протоедър и анаграф на Драгувития, Никифор Констостефан, Никола Пентактени – монах, Ефросиний – съдия, частните лица Леон, Никола, Василий, селджуките Якуб и Йоан Мелек и

5 **Йорданов, Ив**. Берое (X-XII в.) според данните на сфрагистиката. – В: *Известия на музеите от Югоизточна България*, XV, (1992) 57- 81.

6 **Павлов, Пл**. *Бунтари и авантюристи в Средновековна България*., Варна. Второ издание, 2005

Сфендоволо–патрикий.[7] Освен това с новооткритият печат на Йоан Аксух се увеличава групата на печатите на лица от тюркски произход, които са имали кореспонденция с Берое. Споменатите по-горе Якуб и Йоан Мелек са селджукски принцове, преминали на византийска военна служба. Те са от тюркски произход, както и Йоан Аксух. Печатите и на тримата следва да се разглеждат в контекста на пребиваванията на императорите от династията на Комнините в Берое и да са в във връзка с координацията на общите действия на войските.

Като се има предвид, че територията на Берое е известна като родово имение на Комнините, съвсем не е необичаен фактът, че се откриват печати на лица, които са им родственици или свързани с тях по-някакъв начин.

От територията на Берое произхождат и 5 от най-големите колективни находки съдържащи монети на Комнините. Изключително на територията на Берое се среща лекият стандарт тетартерони на Мануил I Комнин от нелокализирана монетарница, както и тетартерони и половин тетартерони на Тесалоника на Йоан II Комнин[8]. Това ни навежда на мисълта, че е възможно тук да са сечени тетартероните, които се срещат само на територията на Берое и не се срещат на територията на останалата част от България. В потвърждение на това е и публикуваният нумизматичен материал от археологическите проучвания на Карасура, Търново, Ряховец, Дядово, Севтополис, Месамбрия и др. На територията на средновековния Берое е открита единствената известна досега в България колективна находка, съдържаща 20 тетартерона лек стандарт на Мануил Комнин.

Фактът, че преимуществено на територията на Берое се откриват лек стандарт тетартерони на Мануил I Комнин от нелокализирана монетарница, тетартерони и половин тетартерони на Тесалоника сечени при Йоан II Комнин, подсказва наличието на монетарница. Възможно е продукцията на тази монетарница да е била предназначена за нуждите на войската, настанена по време на пребиваванията на византийските императори в Берое.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XVI.1. Оловен печат на Йоан Аксух (XII век), открит в Берое.

A NEW LEAD SEAL OF JOHN SEBASTOS AND GRAND DOMESTIKOS OF ALL THE ORIENT AND THE WEST (XII C.) FOUND IN BEROE

Mariana Minkova (abstract)

A Byzantine lead seal was found in the course of archaeological excavations of the Roman and medieval layers of Augusta Trayana – Beroe (modern Stara Zagora) in 2006.

Obv: Bust of St. Demetrios holding a spear (r. hand) and a shield (l. hand).

7 **Йорданов, Ив**. Цит. съч., 67-70

8 **Йорданов, И**. *Монети и монетно обръщение в Средновековна България 1081-1261*. София, (1984) 208.

Inscription in two columns. Θ-Δ-H-MH || T-PI-OC

Rev. Inscription of seven lines:

+IѠCЄ | . AҬOCKAI | . ЄГACΔO | . . ҬIKOC | . . CHCANA | .OΛHCKA . | ΔVCЄOC

+Ἰω(άννης) σε[βαστός καὶ [μ]έγας δο[μέ]στικος [πά]σης Ἀνα[τ]ολῆς κα[ὶ]

Δύσεως

D. 39-40 (32) mm, W. 23.00g.

Incomplete imprint with a fragment broken.

According to another identical one seal from vicinity Ruen, Burgas district, the owner of the seal can be identified with John Axouhos from Nicaea, a military officer, whose life had been closely connected with the Comnenos family. In 1118 John Axouhos was introduced to the rank of sebastos and grand domestikos. He died between 1151-1154.

The seal of John Axouhos found in Beroe has to be connected with the strategic place of Beroe in XI - XII c. In Beroe and its region there was a family property of Comnenos dynasty.

The seal of John Axouhos has to be associated with the often stays of Byzantine emperors from Comnenus dynasty in Beroe. The seal is a testimony of the correspondence between them.

Табло XVI.2

НОВООТКРИТ СЕВАСТОКРАТОРСКИ ОЛОВЕН ПЕЧАТ ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

Николай Кънев
(Шумен)

Целта на настоящата публикация е вкарването в научно обръщение на нов и до този момент неизвестен оловен метрически печат на византийски севастократор. Моливдовулът е открит наскоро (през лятото на 2007 г.) в централната част на Северна България. Според предоставените ни данни, печатът произхожда от територията на Великотърновска област и понастоящем принадлежи на частна колекция в гр. Варна.

Оловният печат е като цяло в сравнително задоволително състояние. Размерите на моливдовула са следните: диаметър на ядрото – 34-38 мм., диаметър на отпечатъка – 30-31 мм., дебелина – 2-4 мм., тегло – приблизително 24 грама.

Отпечатъкът не е много добре центриран и е изместен леко вляво. На лицевата страна на моливдовула има добре запазено бюстово изображение на Христос Емануил анфас, въпреки, че неговата цялост е леко нарушена, вероятно от механичен удар, който донякъде е повредил печата в горната част, отдясно на фигурата. Лицето на образа е обградено от кръстат нимб с разширяващи се към краищата рамена на кръста, които се състоят от двойни линии и са с по пет големи точки между тях, като четирите образуват квадрат, в чийто център е петата точка. С дясната ръка Христос благославя, а в лявата му ръка, подобно на други аналогични изображения на Христос Емануил, изглежда има свитък (точно там образът е повреден, очевидно от удар). От двете страни на образа на Исус Христос са изписани вертикално титлите:

ΪC ‖ ΧC̃
O
ЄM N8
MA HΛ т.е. ’Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ ’Εμμανουήλ

Запазеният метрически текст от седем реда на легендата върху реверса на печата, който може да бъде разчетен, е следният:

+ СΦРАГ | ..KVPOVЄ. | КЛ..VᶜКІГРАФ | ..ΔOVKACЄRA | СТОКРАТωР | К..ТНР. | .AN*

т.е.: + Σφραγ[ὶς] κυροῦ ε[ὐ]κλ[εο]ῦς κ(α)ὶ γραφ[ὰς] Δούκα σεβαστοκράτωρ κ[αὶ] τηρ(οῦ) [’Ιω]άν(νου).

За съжаление моливдовулът, бидейки частно притежание, ми бе предоставен за кратко и трябва да отбележа, че отпечатъкът не бе достатъчно добре почистен, следователно при една по-прецизна обработка би следвало да се виждат по-ясно по-голям брой букви, така че да могат да се четат със сигурност. Последните три реда от надписа са пресечени почти по средата от следите на резка, вероятно получена при изкопаването на моливдовула, която е деформирала някои от буквите, най-вече на шестия ред, но без да бъдат засегнати съществено тези от петия ред. Буквата N на последния ред би могла да е също така и K. Възможното лично име на притежателя на печата най-вероятно е Йоан или Исаак, но също така, макар и в по-малка степен, е допустимо и името Мануил. Изхождайки, обаче, от възможностите за атрибуцията на този уникален севастократорски печат – ключов въпрос, който е разгледан по-долу в публикацията – би следвало да се приеме, че всъщност името е Йоан.

Именно като се вземат предвид запазените и разчетени букви върху реверса и приемайки, че личното име на собственика на печата е Йоан, което, както бе посочено, с оглед на възможностите за атрибуцията на печата, е аргументирано по-долу, считам, че на реверса е изписано следната метрическа легенда:

+ Σφραγὶς κυροῦ εὐκλεοῦς καὶ γραφὰς Δούκα σεβαστοκράτωρ καὶ τηροῦ Ἰωάννου.

Моливдовулът няма познат аналог в достъпните научни публикации. Като цяло външният вид на печата и начинът на изписване на буквите върху него насочват към най-обща датировка във втората половина на XII в. или към XIII в. Необичайно е наличието на изображение на Христос Емануил на аверса, тъй като то определено не е характерно за познатите до този момент печати на византийски севастократори, на които като иконографски сюжет доминира образът на Св. Георги. Всъщност изображението на Христос Емануил е обичаен иконографски сюжет за императорски печати и съвсем подобно такова има, например, върху моливдовули на император Мануил I Комнин (1143-1180 г.)[1], което пък от своя страна първоначално подвежда към датиране на този моливдовул именно към втората половина на XII в.

Като се вземат предвид няколко фактора, а именно – датировката на печата, необичайното за севастократорски моливдовул изображение на Христос Емануил на аверса, наличието на фамилното име Дука (както съответно и липсата на това на Комнин) и много вероятното разчитане на личното име като Йоан, изглежда напълно допустима евентуалната атрибуция на печата, обект на настоящата публикация, към личността на севастократор Йоан Дука Ангел, незаконен син на деспот Михаил II Епирски и самостоятелен владетел на Тесалия (1268/71-1289/96 г.) и по-долу ще бъдат изложени аргументите за тази атрибуция, която, разбира се, засега все още не би могла да излезе извън рамките на една възможна хипотеза и би се потвърдила едва след допълнителната обработка на отпечатъка, която да позволи окончателното му разчитане.

1 Вж. напр. **Laurent, V.** *Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican*, Citta del Vaticano, 1962, no. 13; **Zacos, G. – A. Veglery**, *Byzantine lead seals*, vol. 1, part 1, Basel, 1972, no. 107; **Seibt, W.** *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, Teil.1: Kaiserhof, Wien, 1978, Nr. 29; **Cheynet, J.-Cl. – C. Morrisson – W. Seibt,** *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris, 1991, no. 8 ; **Лихачов, Н. П.** *Моливдовулы греческого Востока*, Научное наследство, т. XIX, Москва, 1991, с. 262-263, №№ 7-10 и табл. LXXVIII, №№ 7-10.

Какви всъщност са аргументите да бъде предложена съвсем конкретната атрибуция на моливдовула именно към личността на живелия през средата и втората половина на XIII в. севастократор Йоан Дука Ангел ?

Въз основа както на цялостния вид на публикувания моливдовул, така и на палеографските особености на легендата върху него, могат да се определят общите хронологични рамки на неговото датиране, а именно – към втората половина на XII в. или към XIII в. Какви, обаче, са възможностите за една по-точна датировка и съответно – и за евентуална атрибуция на този севастократорски оловен печат, още повече като се има предвид, че в крайна сметка броят на носителите на титлата севастократор в посочените хронологични граници съвсем не е толкова голям? В този конкретен случай ключът към отговорите на поставените по-горе въпроси ни дава преди всичко иконографският сюжет на лицевата страна на моливдовула.

Както вече бе посочено, на аверса има бюстово изображение на Христос Емануил. Въпросният иконографския сюжет е често срещан на печати във Византия не само през епохата на Комнините, а и също дълго време преди това, но той е характерен само за императорски печати и се използва почти изключително и само от ромейските василевси и августи. При династията на Ангелите в края на XII в., както и особено след Четвъртия кръстоносен поход и краха на Византия, този иконографски образ изглежда вече е изоставен, както показват наличните досега сфрагистични извори от това време, като през XIII в. в Никейската империя се налага като доминиращо използването на изображението на Христос Халкитис върху аверса на императорските печати. На известните до този момент византийски моливдовули на севастократори никога досега не е срещано изображението на Христос Емануил, тъй като то, изглежда, традиционно е възприемано като подходящо единствено за ромейските василевси и автократори или поне за лица с владетелски ранг (и то – независимо от това, дали се е използвало в момента от царуващия император). При севастократорските печати от XII-XIII в., напълно в духа на епохата (когато на аверсите на моливдовулите на византийските сановници и титлоносци определено доминират изображенията на различни светци и на Св. Богородица), основен иконографски образ е този на Св. Георги, като се среща също и Св. Теодор, както и Св. Богородица. Оловният печат, обект на настоящата публикация, е първият познат във византийската сфрагистика печат на севастократор с изображение на Христос Емануил. Всъщност бюстовото изображение на Христос Емануил на лицевата му страна е толкова необичайно и нехарактерно за един севастократорски печат от гледна точка на традицията и на съществуващата през епохата практика, че дори в някаква степен би могло да предизвика и известни съмнения относно автентичността на този моливдовул. На този етап, макар и дори само като един вид форма на презастраховане, струва ми се, все още не може по един абсолютно категоричен и безспорен начин да се изключи съмнението относно възможността печатът да е фалшификат, още повече, че не може да не направи впечатление, че в метрическата легенда на опаката страна титлата σεβαστοκράτωρ е изписана не в генитив, както би следвало да бъде, а в номинатив (което, разбира се, само по себе си не е доказателство против автентичността на печата).

Тъй като при византийските печати изображението на Христос Емануил традиционно е запазено за императорските такива, символизирайки едновременно и владетелското достойнство на ромейския автократор и божествената закрила над Божия помазаник, поне до края на XII в. е немислимо въпросната традиция да бъде погазена и следователно появата на изображението на Христос Емануил вър-

ху аверса на моливдовул на севастократор би било възможна едва след разпада на византийския универсум, настъпил след Четвъртия кръстоносен поход, създаването на Латинската империя в Константинопол и унищожаването на Византия, още повече, че оттогава и въпросният иконографски образ върху печатите вече не е в "активна употреба" от различните претенденти да са легитимните носители на ромейската императорска власт и съответно "присвояването" му е далеч по-възможно, отколкото в предходния период.

Уникалното за един севастократорски печат изображение на Христос Емануил директно указва поне три неща. На първо място показва, че печатът не може да е по-ранен от началото на XIII в., тъй като през XII в. неговият иконографски образ, използван от което и да е лице, би бил недопустимо и скандално предизвикателство спрямо ромейския василевс (каквото досега не е засвидетелствано на нито един сфрагистичен източник) и следователно датировката на моливдовула трябва твърдо да бъде отнесена към XIII в.[2] На второ място – тъй като разпадането на византийския свят след 1204 г. в никакъв случай не означава, че през XIII в. византийските традиции от епохата на Комнините изведнъж са забравени или потъпкани и конкретно по отношение на иконографските сюжети на моливдовулите изображението на Христос Емануил, макар и вече да е излязло от активна употреба, продължава да бъде недопустимо за неимператорските печати (и респективно – и за невладетелските такива), наличието му върху моливдовула, който е обект на настоящата публикация, говори, че неговият притежател е имал самочувствието да е самостоятелен владетел, без в същото време да претендира да бъде считан за ромейски василевс, като очевидно е намирал високата си титла на севастократор за достатъчно подходяща и престижна за положението, което е имал. На трето място, престижната титла севастократор може да бъде получена единствено от император и фактът, че този севастократор си е позволил да постави върху аверса на своя моливдовул изображение на Христос Емануил, е един вид предизвикателство спрямо

2 През XII в. този тип иконографски образ е много характерен за моливдовулите на император Мануил I Комнин и преди това – за тези на неговия по-голям брат Алексий, който до смъртта си през 1142 г. е съимператор на баща си Йоан II Комнин (1118-1143 г.). Несъмнено точно това изображение на Христос Емануил дотолкова се свързва с императорските печати на Мануил I и съответно – с годините на управлението на този император, че изкушава към датировка на един моливдовул с аналогично такова изображение към по-близко до управлението на Мануил I време. На този фон изглежда привлекателна възможността публикуваният тук оловен печат да бъде отнесен към личността на севастократора Йоан Дука Ангел, чичо на императорите Исак II и Алексий III и фактически родоначалник на епирските Комнинодуки (негови синове са първите епирски владетели Михаил I Ангел и Теодор Дука Комнин, солунският деспот Мануил Дука Комнин и навпактският владетел Константин Ангел Дука Комнин), който получава високата титла много скоро след възкачването на Исак II Ангел на престола през 1185 г., още повече, че той участва във войните срещу българските царе Асен и Петър и това би обяснило намирането на негов моливдовул в българските земи на север от Стара планина (за личността на севастократор Йоан Дука Ангел, син на Константин Ангел и Теодора Комнина, вж. **Polemis, D.** *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London, 1968, p. 87-88; вж. също и **Stiernon, L.** Les origines du Despotat d'Epire – *Revue des Études Byzantines*, 17, (1959), p. 102 et suiv.). Все пак тази атрибуция е твърде малко вероятна и трудно би могла да се приеме, тъй като в условията на едно стриктно и абсолютно разграничение между свещената особа на ромейския василевс и всички негови поданици, независимо от мястото на последните в социалната пирамида на империята, появата върху аверса на печата на един императорски поданик (пък било то и севастократор) на иконографския образ на Христос Емануил, запазен само за печатите на императори и императрици, би изглеждала прекалено голямо предизвикателство спрямо василевса и би била твърде голямо погазване на византийските традиции, за да се допусне, че това би могло да се случи преди 1204 г.

императора и от тази гледна точка е косвено указание за пряк конфликт или поне за враждебни отношения между собственика на печата и императора, като този конфликт хронологично следва да се отнесе към време, което е по-късно от датата на удостояването със севастократорско достойнство.

Вероятно изображението на Христос Емануил на този моливдовул на севастократор е не случайно избрано. Възможно е по този начин притежателят на оловния печат в някаква степен да е демонстрирал своята привързаност и съпричастност към легитимната имперска и династична традиция от епохата преди 1204 г. и в същото време да е показвал определено разграничаване спрямо конкурентната малоазийска никейско-византийска държавна линия (олицетворена в символичен план върху аверсите на императорските печати от образа на Христос Халкитис), която, благодарение на по-добрия си исторически шанс и в ущърб на епиро-тесалийските владетели – потомци на императорските родове Дуки, Комнини и Ангели, е успяла да превземе Константинопол и съответно да си присвои ореола на възстановената и "истинска" Византия. В този смисъл не е недопустимо да видим "противопоставяне" на един вид старото "законно" и традиционно за императорски печати изображение на Христос Емануил, подсказващо на съвременниците на този севастократор от рода Дука за легитимност на неговите права и/или претенции, в противовес на новия наложен на императорските печати иконографски образ на Христос Халкитис, утвърден от никейския узурпатор (от гледна точка на епирските Комнинодуки) Михаил Палеолог.

При това положение като единствена реална възможност за идентификация на севастократора, на когото принадлежи този оловен печат, се очертава тесалийският владетел Йоан I Дука Ангел, тъй като само той се вмества в горепосочените рамки и е едновременно самостоятелен владетел и носител на високата титла севастократор. Преди него няма нито едно лице, което със сигурност да изпълнява едновременно всички задължителни условия този печат да се отнесе към него, а именно – да е носител на титлата севастократор с лично име Йоан, Исак или Мануил, да носи родовото име Дука (и то – без в същото време да афишира като такова престижното име Комнин, което би било странно за комниновата епоха или пък ако е принадлежал пряко към тази династия!), да попада в съответните хронологични граници, указани от датирането на моливдовула и не на последно място – да има възможността да си присвои върху печата си едно изображение, използвано преди това само от ромейските императори и никога преди или по-късно – от които и да било други лица, което от своя страна подсказва, че определено би следвало да става въпрос за човек с владетелски ранг.

Йоан I Дука Ангел е незаконен син на епирския деспот Михаил II Дука Ангел Комнин и следователно брат по баща на следващия владетел на Епир – деспот Никифор I Дука Ангел Комнин (1268/71 – 1290/96 г.) и респективно – чичо на деспот Тома Епирски (1290/96-1318 г.)[3]. Някъде към края на 50-те г. на XIII в. Йоан Дука се жени за дъщерята на предводителя на тесалийските власи Тарон[4] и това му позво-

3 За него (заедно с препратки към изворите от епохата) вж. **Polemis, D.** *The Doukai*, p. 97, no. 52. Вж. също и ***The Oxford Dictionary of Byzantium***. Editor of chief Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York, 1991, vol. II, pp. 1044-1045.

4 Личното й име е неизвестно, но тя също е позната с фамилните имена Комнина и Дукина. По-късно се замонашва под името Ипомония. За нея (със съответните препратки под линия) вж. **Polemis, D.** *The Doukai*, p. 97 and footnotes 5 and 6.

лява да има на свое разположение и трайно да разчита на влашки контингенти от Тесалия, а също така и да придобие значително влияние в областта, населявана от многобройно влашко население[5].

Някъде около времето на смъртта на баща си деспот Михаил, Йоан вече трайно е утвърдил властта си над Тесалия, като негова столица е град Неопатра[6]. Около 1272 г., опитвайки се да привлече Йоан на своя страна, император Михаил VIII Палеолог (1259-1282 г.) го удостоява с титлата севастократор, а една от дъщерите на тесалийския владетел е омъжена за племенника на византийския император. Въпреки това, много скоро Йоан се превръща в един от най-отявлените врагове на Михаил VIII, на първо място понеже, с оглед на амбициите си да запази положението си на самостоятелен владетел на Тесалия и да се утвърди като водещ фактор не само в централна Гърция, той е против разширяването на властта на Палеолозите на Балканския полуостров и на второ място – поради несъгласието си с политиката на Михаил VIII за сближение с папа Григорий X (1271-1276 г.), довела в крайна сметка до Лионската уния от 1274 г. и до подчиняването на православната църква във Византия на римската курия. Севастократор Йоан I Дука установява тесни търговски и политически отношения с Анжуйците от Южна Италия, с което предизвиква недоволството на Михаил VIII. През 1272-1273 г. Йоан разбива императорската армия, изпратена да установи властта на Михаил VIII Палеолог над Неопатра и Тесалия и в следващите години той е неизменен съюзник на краля на Неапол и Сицилия Карло I Анжуйски и участва във всички антивизантийски коалиции. След 1274 г. отказва да признае законността на Лионската уния и подобно и на други балкански православни владетели се обявява за защитник на православието и на православната църква, като дори през 1277 г. свиква църковен събор в Неопатра, на който събор е прокламирано анатемосването на главните крепители на унията – император Михаил VIII и константинополския патриарх Йоан XI Век (1275-1282 г.)[7].

Направеното кратко изложение на посочените исторически факти показва, че Йоан Дука се изявява като напълно самостоятелен владетел в Централна Гърция, който много активно участва в политическите отношения и борби между държавите в региона по това време и че той съвсем законно е получил в началото на 70-те години на XIII в. севастократорската си титла от възстановителя на Византийската империя Михаил VIII Палеолог, като в същото време цялото му последващо управление е белязано от една съвсем открита враждебност и противопоставяне на византийския император, което би обяснило и уникалната поява на изображението на Христос Емануил на аверса на неговия печат, намираща се в пълен разрез с установените традиции.

Как, обаче, моливдовулът на тесалийския владетел е попаднал в централните райони на днешна Северна България? Отговорът на този въпрос следва да се

5 Не случайно през XIII-XIV в. за Тесалия все по-често е използвано името Мегаловлахия, т.е. Велика Влахия.

6 Според Полемис Йоан Дука управлява Тесалия и Централна Гърция от около 1268 г. до смъртта си, която Полемис отнася към 1289 г. или малко преди това. Вж. **Polemis, D.** *The Doukai*, p. 97. Вероятно объркайки името Дука с титлата дук, латинците считат севастократор Йоан Дука Ангел за дук на Неопатра.

7 За тези събития и за ролята на севастократор Йоан Дука в тях вж. напр. ***The Oxford Dictionary of Byzantium***, vol. II, p. 1044 (с посочени препратки към съответните заглавия).

търси в конкретната историческа обстановка в европейския югоизток през 70-те и нач. на 80-те години на XIII в. След като през 60-те г. на XIII в. братът на френския крал Луи IX Свети (1226-1270 г.) Шарл д'Анжу трайно установява властта на Анжуйския дом над Южна Италия и Сицилия, като е коронясан за крал на Сицилия и Неапол под името Карло I, той насочва поглед към Балканския полуостров с амбицията да установи влиянието си над тази част на Европа и да възстанови Латинската империя. Това превръща Византия в негов основен противник на изток и през следващите петнадесетина години Карло I Анжуйски организира няколко коалиции срещу Михаил VIII Палеолог, към които се опитва да привлече балканските владетели, гледащи с повече или по-малко открито недоверие и враждебност на засилването на Византия и на териториалното ѝ разширение в южните части на Балканския полуостров.

Враждебното отношение на севастократор Йоан I Дука Ангел към Михаил VIII и към стремежа на последния, след като е унищожил Латинската империя, да възстанови властта на Византия над нейните предишни европейски владения, определя и присъединяването на тесалийския владетел към доминираните от Карло I Анжуйски антивизантийски коалиции, в които участват още и Морейското княжество, Атинското херцогство, Епир, Сърбия и България.

Двама български царе – Константин Асен Тих (1257-1277 г.) – през 70-те години на XIII в. и Георги I Тертер (1280-1292 г.) – в нач. на 80-те години, участват в антивизантийските коалиции на Карло I Анжуйски. По това време, за тесалийския владетел Йоан България на практика е негов съюзник и при това положение е напълно разбираемо той да е изпращал своя кореспонденция до българския цар в Търново, което и обяснява намирането на моливдовула на севастократор Йоан Дука именно в района на старата българска столица. Много е възможно контакти между Йоан Дука и цар Константин Тих да е имало и във връзка с общата и за двамата владетели позиция за защита на православието срещу църковната политика на Михаил VIII и Лионската уния през периода 1274-1277 г. При това положение датирането на този моливдовул на севастократор Йоан Дука може да се конкретизира и да се отнесе към два съвсем кратки хронологически интервала, т.е. към 1272-1277 г. или към 1280-1282 г., като в рамките на това датиране най-голяма е вероятността да се касае за годините между 1274 и 1277. По ред причини, свързани с рязката промяна на условията в европейския Югоизток, с невъзможността на Карло I Анжуйски да продължи активната си политика срещу Византия, с разпадането на доминираната от Карло I антивизантийска коалиция, със смъртта на Михаил VIII и отхвърлянето на Лионската уния от неговия наследник Андроник II (1282-1328 г.), с ограничаването на възможностите България да играе някаква по-активна външнополитическа роля и т.н., датировка след 1282 г. би следвало да се изключи. Датиране преди 1272 г. също е невъзможно, тъй като преди тази година Йоан Дука все още не е севастократор[8].

8 До този момент на тесалийския владетел севастократор Йоан I Дука Ангел е приписван и един друг, много по-различен моливдовул, познат с два екземпляра, публикувани още през XIX в. съответно от Ламброс и от Фрьонер (**Lambros, P.** Monnaies et bulles inédits de Néopatras et de Carytaena, *Revue Numismatique*, 1869-1870, 14, N.S., p. 188-190, pl. IX, 4; **Froehner, W.** Bulles métriques, *Annuaire de la Société française de Numismatique et d'Archéologie*, VI, 1882, p. 61, no. 87). Легендата на въпросния моливдовул е следната: "+ СФРАГІС СЄВАСТОУ ІѡАNN8 Т8 Δ8КА / PIZAN ГЄNOYC ЄXONTOC ЄК ВАСІΛЄѡN", като при изписването на СЄВАСТОУ над СТ има черта, която би могла да указва, че всъщност титлата

В заключение следва да се изтъкне, че публикуваният печат на севастократор Йоан Дука има голяма стойност както за сфрагистиката поради своя уникален за един неимператорски печат иконографски сюжет, но също така и като специфичен извор, който хвърля допълнителна светлина върху сложните събития от тази бурна епоха и указва за наличието на преки отношения между владетелските дворове на Търново и Неопатра.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XVI.2. Оловен печат на севастократор с изображение на Христос Емануил

A NEWLY DISCOVERED SEBASTOKRATOR'S LEAD SEAL FROM THE AREA OF CENTRAL NORTH BULGARIA

Nikolay Kanev (abstract)

The present article aims to introduce to the scientific community the metric lead seal of a Byzantine sebastokrator recently discovered in the central part of North Bulgaria. According to the available information, the seal originates from the region of Veliko Turnovo and currently belongs to a private collection in Varna.

The lead seal is in reasonable condition. Here are the dimensions of the molybdoboulla: diameter of the nucleus – 34-38 mm, diameter of the imprint – 30-31 mm, thickness – 2-4 mm, weight – approximately 24 grams.

The imprint is not well centered and is shifted slightly to the left. A well preserved bust full-face portrait of Christ *ô Emmanuel* is found on the obverse side of the molybdoboulla. The following titles are inscribed vertically on both sides of the image of Jesus Christ:

IC̄ ‖ XC̄
O
ЄM N8
MA HΛ

The preserved metric text consisting of seven lines of legend on the reverse of the seal reads as follows:

+ CΦPAГ | ..KVPOVЄ. | KΛ..V^{c}KIГPAΦ | ..ΔOVKACЄRA | CTOKPATωP | K..THP. | .AN*

The letter N in the last line could also be K. The first name of the owner of the seal could conceivably be John or Isaak.

We suggest the following reading:

е съкращение на севастократор. Според П. Ламброс публикуваният от него печат е на тесалийския севастократор Йоан I Ангел, а на базата на втория екземпляр от моливдовула Шлюмберже изказва мнението си, че печатът всъщност е на Йоан Дука Ватаци преди да стане император в Никея (**Schlumberger, G.** *Sigillographie de L'empire Byzantin*, Paris, 1884, p. 428-429).

[+] CΦPAГ | [IC]KVPOV∈[V] | KΛ[∈O] V^{c}K(A)IГPAΦ | [AC]ΔOVKAC∈RA | CTOKPATωP | K[AI]THP(OV) [I] | [ω]AN(NOV)*

+ Σφραγὶς κυροῦ εὐκλεοῦς καὶ γραφὰς Δούκα σεβαστοκράτωρ καὶ τηροῦ Ἰωάννου.

There is no description of a similar molybdoboulla in the available publications. The overall appearance of the seal and the manner in which the letters are inscribed on it point to approximately the second half of the 12th century or the 13th century. The presence of the image of Christ *ô Emmanuel* on the obverse is unusual since it is certainly not typical of the hitherto familiar seals of Byzantine sebastokrators, which are dominated iconographically by the image of St George. In fact, the image of Christ *ô Emmanuel* is a typical iconographic subject of imperial seals and there is a very similar one, for example, on molybdoboullas belonging to the emperor Manuel I Komnenos (1143-1180).

Taking into account several factors, namely, the dating on the seal, the untypical for the molybdoboulla of a sebastokrator image of Christ *ô Emmanuel* on the obverse, the presence of the family name Doukas (combined with the absence of the name Komnenos) and the highly probable reading of the first name as Joan, it seems entirely justifiable to attribute the ownership of the seal in question to the person of sebastokrator John Doukas Angelos, illegitimate son of despotes Michael II of Epiros and independent ruler of Thessaly. Of course, this attribution is still nothing more than a plausible hypothesis and requires further evidence.

Tabl. XVI.3-XVII.3

WELL- AND LESS KNOWN FAMILY NAMES ON BYZANTINE SEALS*

Ioannes Leontiades
(Thessaloniki)

This paper presents some lead seals dated from the Late Byzantine period. Those named on the seals include well-known persons (e.g. Eirene Komnene Doukaina Palaiologina, *augusta*), known persons (e.g. Ioannes Doukas, *sebastos kai megas hetaireiarches*), and less known persons (e.g. Bardas Eugeniotes). Other published and unpublished seals of these persons and other members of these families are mentioned as well. In addition, the information furnished by Byzantine sources concerning these persons and their families is examined and the relevant prosopographical and historical problems are discussed.

1. KONSTANTINOS BASTRALITES, *sebastos* (XII/XIII c.) (Tabl. XVI.3).

DO 58.106.3645.– D. 36 mm; field 31 mm. Break at one end of channel.

Ed. **Leontiades, I. G.** Unpublished Byzantine seals with family names – **Stavrakos, Chr., A.-K. Wassiliou, M. K. Krikorian** (eds.). *HYPERMACHOS. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag* (cited as **Leontiades,** Seals with family names). Wien 2008, 199-209, 200, no. 2.

Obv. St. George, nimbate, beardless, standing facing; wears cuirass, short chiton and military chlamys, which is thrown behind his back; r. hand uplifted holds spear vertically; l. placed on conical shield resting on ground. In field l. and, r. vertical inscriptions: Ο|Α|Γ|Ι|Ο| Ⳁ–Γ|Ϣ|Γ|Ο| Ⳁ: Ὁ ἅγιος Γεώργιος. Border of dots.

Rev. Inscription of eight lines with cross above. Borders of dots.

\+ |ΓЄѠΡΙ| ..ЄCΚЄΠΟΙC|ΜЄΤΟΝCΟΝ|ΟΙΚЄΤ ΗΝΤΟΝ| .Ꝛ ΑϮΡΑΛΙΤ ΗΝ|CЄ Ꝛ ΑϮΟΝ| ΚѠΝϮΑΝ|ΤΙΝΟΝ

Γεώργιε, σκέποις με τὸν σὸν οἰκέτην, τὸν Βαστραλίτην σεβαστὸν Κωνσταντῖνον

Γεώργιε, σκέποις με τὸν σὸν οἰκέτην,

τὸν Βαστραλίτην σεβαστὸν Κωνσταντῖνον.

Two twelve-syllable verses.

Noteworthy are the ligatures ΗΝ (ΗΝ) (4th and 5th l.), CΤ (Ϯ) (5th, 6th and 7th l.) and ѠΝ (Ѡ) (7th l.).

Perhaps Konstantinos Bastralites, *sebastos*, is not identical with his homonym without title mentioned below. The family name is attested in the Palaeologan era. We know, for

* These seals, with one exception, were studied during a summer fellowship in Dumbarton Oaks. We thank D.O. for the permission to publish them and especially John W. Nesbitt for his assistance.

example, of a Georgios Bastralites, *priest* and *scribe* (1420)[1] and a Georgios Bastralites, *paroikos* (1341)[2].

2. KONSTANTINOS BASTRALITES (XIII c.) (Tabl. XVI.4).

DO 58.106.1336.– D. 39 mm; field 27 mm. Two halves.

Leontiades, Seals with family names, 200-201, no. 3. A similar specimen in the Fogg Museum of Art (Fogg 436).

Obv. Inscription of four lines with cross above. Linear border.

+ |ΚѠΝ|ƬΑΝΤΙΝϑ|CΦ ̣ΡΑΓΙC|ΜΑ

Κωνσταντίνου σφράγισμα

Noteworthy is the ligature CT (Ƭ) (2nd l.). The letter I is written smaller and inside the right angle of the T (Ꞇ) (2nd l.).

Rev. Inscription of three lines. Linear border.

̣Τ ̣ΟV| ℟ΑƬΤΡΑ|ΛΙΤϑ

τοῦ Βαστραλίτου

Κωνσταντίνου σφράγισμα τοῦ Βαστραλίτου.

The inscription is a single twelve-syllable verse.

Noteworthy is the ligature CT (Ƭ) (2nd l.). The specimen of the Fogg Collection has a closed Beta (ᵬ). On the obverse the letter I has a diaeresis (Ꙉ).

3. THEODOROS CHLEUERES, *sebastos* (XIII c.) (Tabl. XVI.5).

DO 55. 1. 3963.– D. 39 mm; field 33 mm.

Ed. Leontiades, Seals with family names, 201, no. 4. Parallel specimens: **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria: Byzantine Seals with Family Names* (cited as **Jordanov,** *Corpus*), 2. Sofia, 2006, 433-434, no. 749 (XII c.; Θεόδωρος Χλεβέριτος); former Zacos Collection (Photo in Vienna).

Obv. St. George standing frontally, holding spear (r. hand), l. hand on round shield resting on ground. Inscription in two columns: O|A|Γ|O| ̣C–Γ∈|ѠΡ|Γ|OC:

Ὁ ἅγιος Γεώργιος. Border of dots.

Rev. Inscription of six lines. Border of dots.

+CЄ ℟ΑƬϑ|ΤΑCΓΡΑΦΑCΑ|ΘΗΤΑCΚЄΠЄ|ΘЄΟΔѠΡΟVΧΛ|ЄVЄΡΙΤΟVC|ϑΟΙΚЄΤΟV

Σεβαστοῦ τὰς γραφὰς, ἀθλητὰ, σκέπε Θεοδώρου Χλευέρι τοῦ σοῦ οἰκέτου.

Noteworthy is the ligature CT (Ƭ) (1st l.). The first half of the legend is not metrical. The second is a regular twelve-syllable verse.

The only known members of the family are Chleberes (ca. 1315-1327)[3] and Konstas Chleberes (1304)[4].

4. IOANNES DOUKAS, *sebastos*, *megas hetaireiarches* (last third XII c.) (Tabl. XVI.6).

DO 58.106.5592.– D. 34 mm; field 30 mm. Breaks at both ends of channel.

1 Trapp, E., et alii. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (cited as *PLP*). Vienna, 1976-1996. 2, (1977), no. 2508.

2 *PLP*, 2, (1977), no. 2509.

3 *PLP*, 12, (1994), no. 30856.

4 *PLP*, 12, (1994), no. 30857.

Ed. Leontiades, Seals with family names, 202, no. 6[5].

Obv. Inscription of five lines preceded by a cross. Border of pellets.

+ |ⷪVPOI|CΦPAΠ ΔI| .ACΓPA|ΦACIѠA|NNHC

Κυροῖ σφραγῖδι [τ]ὰς γραφὰς Ἰωάννης

The letter I is written smaller and inside the angle of Γ(Π). Remarkable is the ligature NH (ⷢ) (5th l.).

Rev. Inscription of five lines. Border of pellets.

ΔOVKAC|CЄ ℟ AϮOC|ЄTAIPⷠA. |XHCMЄ|ΓAC

Δούκας σεβαστὸς ἑταιρειά[ρ]χης μέγας.

Remarkable is the ligature ЄI (ⷠ) (3rd l.).

Κυροῖ σφραγῖδι τὰς γραφὰς Ἰωάννης

Δούκας σεβαστὸς ἑταιρειάρχης μέγας.

Two twelve-syllable verses.

Ioannes Dukas is reported on the obverse of another similar seal as *sebastos* and *megas hetaireiarches*[6]. He is mentioned with title and office for the first time in the synodal list of 30 January 1170[7]. During the second half of the XII c. Ioannes Dukas served the emperor loyally as a distinguished soldier and diplomat[8].

5. BARDAS EUGENIOTES (second half XII c.) **(Tabl. XVI.7).**

DO 55.1.3867. D. 41 mm; field 28 mm. Breaks at both ends of channel. Reverse slightly damaged.

Ed. Leontiades, Seals with family names, 203, no. 7. Parallel specimens: **Zekos, N.** Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα του Μουσείου Κομοτηνής – *Studies in Byzantine Sigillography* (cited as *SBS*), 2, (1990), 171-184, 180-181, no. 12 (Εὐγένιος Βάρδας; cf. **Tsigaras, G.** book review of *SBS* 2 – *Hellenika*, 42, [1991-1992], 421-423, 422-423; *SBS*, 6, [1999], 113); former Zacos Collection (Photo in Vienna).

Obv. The Virgin (*Nikopoios <Kyriotissa>*) standing frontally on a dais, holding medallion of Christ before her. Sigla: $\overline{\text{M}}$ HP– $\overline{\Theta}$V. Border of dots.

Rev. Inscription of seven lines preceded by a cross. Border of dots.

+ЄV|ΓЄNIѠ .T .Ꚗ |ΒARΔAT .AC|ΓPAΦACK .VPOV|TOKVPOCHΦЄ|PϬCAKAƵЄ|ΠѠNVMϬ

Εὐγενιώτου Βάρδα τὰς γραφὰς κύρου τὸ κῦρος ἡ φέρουσα κἀξ ἐπωνύμου.

Εὐγενιώτου Βάρδα τὰς γραφὰς κύρου

τὸ κῦρος ἡ φέρουσα κἀξ ἐπωνύμου.

Two twelve-syllable verses.

5 Cf. **Cheynet, J.-C.** Sceaux de plomb du musée d'Hatay (Antioch) (cited as **Cheynet**, Hatay) – *Revue des Études Byzantines*, 54, (1996), 249-270, 255, n. 9.

6 **Cheynet**, Hatay 255, no. 15. Cf. *SBS*, 6, (1999), 80, no. 15.

7 **Sakkos, S. N.** *«Ὁ πατήρ μου μείζων μού ἐστιν». Β΄: Ἔριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ιβ΄ αἰῶνα* (Σπουδαστήριον Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας 8). Thessalonike, 1968, 186, 18-19.

8 **Karlin–Hayter, P.** 99. Jean Doukas – *Byzantion* (cited as *Byz*), 42, (1972), 259-265. **Stone, A. F.** The *Grand Hetaireiarch* John Doukas: The Career of a Twelfth-Century Soldier and Diplomat – *Byz*, 69, (1999), 145-164.

Noteworthy is the ligature of ѠN (ѠN) (7th l.). Also known is a seal with a metrical inscription of a <Ioannes> Eugeniotes[9]. Another specimen bearing the name Ioseph Eugeniotes exists in the Institut Français d'Études Byzantines Collection.

6. NIKOLAOS LEONTARES (XIII c.) (Tabl. XVI.8).

DO 55 1. 3862.– D. 36 mm. Chipped.

Ed. Leontiades, Seals with family names, 204, no.9.

Obv. Nimbed St. Nicholas standing, blessing (r. hand) and holding book (l. hand). In field l. and r. vertical inscriptions: O|A|ΓI|OC–NI|KO|ΛA|OC: Ὁ ἅγιος Νικόλαος. Linear border.

Rev. Inscription of six lines preceded by a cross. Linear border.

+ЄNΔVΠ|TVXѠCЄTPI|CMAKAPΠ̄ЄPΓP|AΦѠNIKΛAOC|ΔϬΛOCOCΛ|ЄONTAPIC.

Ἐν δυπτύχῳ σὲ, τρισμάκαρ π(άτ)ερ, γράφω Νικόλαος δοῦλος σὸς Λεοντάρις.

Ἐν δ(ι)πτύχῳ σὲ, τρισμάκαρ πάτερ, γράφω

Νικόλαος δοῦλος σὸς Λεοντάρ(η)ς.

Two twelve-syllable verses. The second verse is defective (only eleven syllables).

The family name Leontares is well attested in the Palaeologan period.[10].

7. MICHAEL MANIKAITES (second half XIII c.) (Tabl. XVI.9).

DO 58.106.5707.– D. 36 mm. Chipped.

Ed. Leontiades, Seals with family names, 204-205, no.10. Parallel specimen was preserved in the former Zacos Collection.

Obv. St. Michael standing frontally holding sword (r. hand) and scabbard (l. hand). Inscription in two columns: ˣ.P- ˣMI: [Ἀ]ρχ(άγγελος) Μιχ(αήλ). Indeterminate border.

Rev. Inscription of six lines. Indeterminate border.

ⲘIXⲁHⲗ . | ⲙ ЄΓICTЄTѠN| ⲁCѠ ⲙ ⲁTѠ | ⲘIXⲁHⲗCKЄ |ΠOICⲙ ЄTONⲙ ⲁ |NIK ⲁITHN

Μιχαήλ, [ὦ̃] μέγιστε τῶν Ἀσωμάτων, Μιχαήλ σκέποις με τὸν Μανικαΐτην.

Μιχαήλ, ὦ̃ μέγιστε τῶν Ἀσωμάτων,

Μιχαήλ σκέποις με τὸν Μανικαΐτην.

Two twelve-syllable verses (if at the end of the first line there was really Ѡ).

The letter I is written smaller and inside the angle of Γ(Π) (2nd l.). Remarkable are the letters A (ⲁ) (1st, 3rd, 4th, 5th and 6th l.), Λ (ⲗ) (1st and 4th l.), Є (Є) (2nd, 4th and 5th l.) and M (ⲙ [Palaeologan form]) (1st, 2nd, 3rd, 4th and 5th l.).

Another seal of the same person with the title *sebastos* and a similar representation of St. Michael on the obverse but a different metrical inscription on the reverse was kept in the former Zacos Collection (photo in Vienna)[11]. Michael Manikaites, *patrikios* and *hypatos* (first half XI c.)[12], Konstantinos Manikaites (?), *magistros* and *parathalassites* (XI c.)[13], and

9 **Jordanov,** *Corpus*, 2, 152, no. 219 (XII-XIII c.). Obv.: St. Ioannes Chrysostomos. Rev.: Φερώνυμος σὴν φυλακὴν θείαν, μάκαρ, Εὐγενιώτη προσνέμοις, χρυσορρόα.

10 *PLP*, 6, (1983), no. 14667-14683, add 1-8, (1988), no. 92519.

11 Βάθρον [σε]βαστοῦ Μιχαὴλ γραφῶν ἧσο
Μανικαΐτου, Μιχαὴλ πρωτοστάτα.

12 Hirsch, Sale 198, 11-13 February 1998, no. 837 (*SBS* 8 [2003] 228, no. 837).

13 **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*. Tome V: *L'église*, parties 1–3. Paris 1963–1972. Tome II: *L'administration centrale*. Paris, 1981, II, 628, no. 1130.

Manikaites (XIII)[14] are known from their seals. Other members of this family are recorded for the Palaeologan period[15].

8. EIRENE KOMNENE DOUKAINA PALAIOLOGINA (1288/89-1317) (Tabl. XVI.10).[16]

(Type before 1303).

Iberôn Monastery (Μονὴ Ἰβήρων). – D. 30 mm; field 25 mm.

Unpublished.

Obv. The Virgin, nimbate, seated facing on thokos; wears chiton and maphorion and holds the Infant Saviour on her knees with both hands. Christ wears nimbus cr. and himation. In upper field l. and r. the sigla: $\overline{\text{MH}}\text{P}-\overline{\Theta}\text{V}$. Border of pellets.

Rev. Eirene, standing facing; wears crown with pendants, wide-sleeved divitision and loros which is decorated with two vertical rows of pellets enclosed in squares; r. hand holds a sceptre with jewelled top (Knotenszepter); l. hand half-raised before breast holds cross. Border of pellets. In field l. and r. vertical inscriptions:

+ |ЄIPH|NIЄV|CЄBЄ|҂ATH|AVГϬ|҂A– + |KO|MNH|NHΔϬ|KЄNA|HΠAΛ|AIOΛ|ГIN|A

Εἰρήνι εὐσεβεστάτη αὐγούστα Κομνηνὴ Δούκενα ἡ Παλαιολογίνα.

Known are many similar seals from different boulloteria[17]. All specimens are of the same style with the exception of the seal kept in Thessalonike. Eirene (Yolanda) of Monferrat was the second wife of Andronikos II[18].

9. THEODOROS SAPÔNOPOULOS (XIII c) (Tabl. XVII.1).

DO 55.1.3992. –D. 36 mm. Chipped. The relationship of the reverse to the obverse is 180 degrees.

Ed. Leontiades, Seals with family names, 207, no.13.

Obv. St. George frontally standing, holding spear (r. hand), l. hand on round shield resting on ground. In field r. vertical inscription:

Г|Є|ω Ρ| Γ|Ι| Ο. : [Ὁ ἅγιος] Γεώργιο[ς]. Border of dots.

Rev. Inscription of five lines. Indeterminate border.

.ΦPdГIC| ΘЄOΔωPϬ| TOVCdΠω| .OΠOV| .Λ OV

[Σ]φραγὶς Θεοδώρου τοῦ Σαπω[ν]οπούλου.

14 Lanz, Sale 60, 11 June 1992, no. 1016 (*SBS*, 3, [1993], 191, no. 1016); Sternberg, Sale XXVI, 16 November 1992, no. 510 (*SBS*, 3, [1993] 207, no. 510); **Braunlin, M., J. Nesbitt.** Selection from a private collection of Byzantine bullae – *Byz*, 58, (1998), 175-176, no. 18 (*SBS*, 8, [2003], 160, no. 18); Spink, Sale 135, 6 October 1999, no. 313.

15 *PLP*, 7, (1985), no. 16632-16639; add. 1-12, (1995), no. 94053.

16 We thank the Iberôn Monastery (Μονὴ Ἰβήρων) for the permission to study and publish this seal.

17 **Lihačev, N. P.** *Istoričeskoe značenie italo-grečeskoj ikonopisi, Izobraženija Bogomateri v proizvedenijah italo-grečeskih ikonopisev i ih vlijanie na kompozicii nekotoryh proslavlennyh russkih ikon*. Sankt–Peterburg, 1911, appendix 35, no. 19, pl. VIII, no. 19. **Zacos, G., A.Veglery.** *Byzantine Lead Seals*, I/1–3. Basel, 1972, I/1, 120-121, no. 125 a (Former Zacos Collection), b (Fogg 1704), c (Former Zacos Collection), d (Former Zacos Collection). **Touratsoglou, J.** Les sceaux byzantins en plomb de la collection Michel Ritsos au Musée de Thessaloniki – *Βυζαντινά*, 5, (1973), 269-287, 272-273, 285, pl. I, <no. 1>, 287, no. 1 (metallic copy [?]). **Leontiades, I. G.** *Μολυβδόβουλλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης*. Thessalonike, 2006, 59-61, no. 8. Former Zacos Collection (2). Fogg 30.

18 *PLP*, 9, (1989), no. 21361.

The legend has twelve syllables, the caesura after the seventh syllable breaks the context. The text is prose. Noteworthy are the letters A (ⅆ) (1st and 3rd l.), Δ (Ⅾ) (2nd l.), Λ (ⅼ) (5th l.) and the ligatures AΓ (ⅆᒥ) (1st l.), TO (3rd l.), ΠO (4th l.).

The family name is well attested in the Palaeologan era[19].

10. KONSTANTINOS TARANES, *sebastos* (XII/XIII c.) (Tabl. XVII.2).

DO 58.106.3282. – D. 33 mm. Chipped.

Ed. Leontiades, Seals with family names, 207-208, no.15.

Obv. St. Theodoros standing frontally, holding spear in r. hand, l. hand set on conical shield resting on ground. Inscriptions in two columns: . | .Є|O|ΔѠ|PO| . – .O|ϮP .A|TH|ΛATH (CT as ligature [Ϯ]): [Ὁ ἅ(γιος) Θ]εόδωρο(ς) ὁ στρατηλάτη(ς). Border of dots.

Rev. Inscription of four lines. Border of dots.

+ |CΦPAΠ C|CЄ ℟ AϮOV| .T .APANH|K ͞ѠN

Σφραγὶς σεβαστοῦ Ταράνη Κων(σταντίνου)

Σφραγὶς σεβαστοῦ Ταράνη Κωνσταντίνου.

A twelve-syllable verse.

The letter I is of smaller size and written inside the angle of the Γ(Ⲅ) (1st l.). Noteworthy is the ligature CT (Ϯ) (2nd l.).

The surname is recorded in Italy as Tarani and Tarano[20]. Known members of the family are Taranes Mokios, *copyist, monk* (1289)[21], and Taranis, *Priest* (?) (early XIV [?] c.)[22].

11. MICHAEL TURDITZES (XIII c. – early XIV c.) (Tabl. XVII.3).

DO 47.2.1338. – D. 30 mm; field 22 mm. Chipped and corroded.

Ed. Leontiades, Seals with family names, 209, no.17.

Obv. Inscription of three lines. Border of dots.

.CΦPA|ΓIC M IX|AHΛ

[+] Σφραγὶς Μιχαὴλ

Remarkable are the letters A (1st and 3rd l.) and M (ᴍ) (2nd l.).

Rev. Inscription of four lines. Border of dots.

+TѠNΓ|PAΦѠNT. | YTOY PⒹ |ITZH

+ τῶν γραφῶν τοῦ Τουρδίτζη

Noteworthy are the letters V (Ⲩ) and Δ (Ⅾ) (3rd l.).

Σφραγὶς Μιχαὴλ τῶν γραφῶν τοῦ Τουρδίτζη.

A twelve-syllable verse.

The surname derives from the latin *turdus*[23] and the diminutive ending –ίτζης. In Sicily is found the name Turdo[24]. The family name is recorded only one other time, in the margin of the cod. vatic. gr. no. 105[25].

19 *PLP* 10, (1990), no. 24840-24848.

20 **Caracausi, G.** *Dizionario onomastico della Sicilia: repertorio storico-etimologico di nomi di famiglia e di luogo* (Lessici Siciliani 8) (cited as **Caracausi,** *Dizionario*). Palermo 1994, 1600.

21 *PLP*, 11, (1991), no. 27444.

22 *PLP*, 11, (1991), no. 27445.

23 **Glare, P. G. W.** *Oxford Latin Dictionary*. Oxford 1968–1982, 1993.

24 **Caracausi,** *Dizionario*, 1666.

25 **Mercati, I., P. Franchi de Cavalieri.** *Codices vaticani greci*. I. *Codices* 1-329. Roma, 1923, 126.

Табла XVII.9-XVIII.8

БУЛОТИРИОН ОТ КУЛТОВИЯ КОМПЛЕКС ПРИ С. ВОДЕН, БУРГАСКА ОБЛАСТ, БЪЛГАРИЯ

Мирко Робов, Йордан Алексиев
(Велико Търново)

Булотирионът е намерен през 1989 год., в северното крило на средновековен манастир, неупоменат в писмените извори, с неизвестен патрон. Разположен е върху една височина, недалеч от село Воден, Бургаска област. Обектът се намира в планината Сакар, в непосредствена близост до днешната българо-турска граница (на около 52 км североизточно от Одрин) **(Обр. 1).**

Това е всъщност втората находка от този вид, открита на територията на България. Другият известен екземпляр[1] се намира във фонда на Националния археологически музей в София. Намерен е случайно през 1926)7?) год., до село Ябланово, община Котел, Бургаска област. Мястото се намира в изключително важния и тогава като пътна артерия, Котленския проход (отвеждащ към старата столица Преслав). Принадлежал е на Вриений Ватаци, патриций и хипат. Датира от средата на XI век. Теглото на уреда е 2,506 кг.

Като религиозен комплекс, манастирът при с. Воден е последният етап в развитието и оформянето на едно, по същество култово средище. То възниква още през IV век, като място за поклонение и отдаване на почит към неизвестен мъченик (възможно е и мъченици). Това е един от примерите за предприетите начални стъпки в установяването на християнството като официална религия по тези земи, вече възприета и налагана в провинциите на Римската империя[2].

Самата гробница е разположена в дълбока, естествена пещера. Към нея води засводен коридор с 37 стъпала, изсечени в скалата. Криптата е еднокамерна и също засводена, като формата на гробницата е завършена с някои допълнителни подзиждания. По протежение на коридора са оформени две площадки, като съответно от

1 **Йорданов, И**. Още веднъж за булотириона от археологическия музей в София. – *ГНАМ*, VIII, 1992, 387-393; Находката е обнародвана за пръв път през 1927 год. Вж.: **Мушмов, Н**. Отчет на нумизматичния отдел. – *ОБАИ*, VIII, 1927, 1-8.

2 **Велков, В.** *Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в. (*. С., 1959, с.220; **Ditrov, B.** La citta medievale di Sozopol (VII-XVII secoli).- In: *Bulgaria Pontica Medii Aevi* II, Sofia, 1988, p.499; **Soustal, P**. *Tabula Imperii Byzantini 6 Thrakien*, Wien, 1991, p.455.

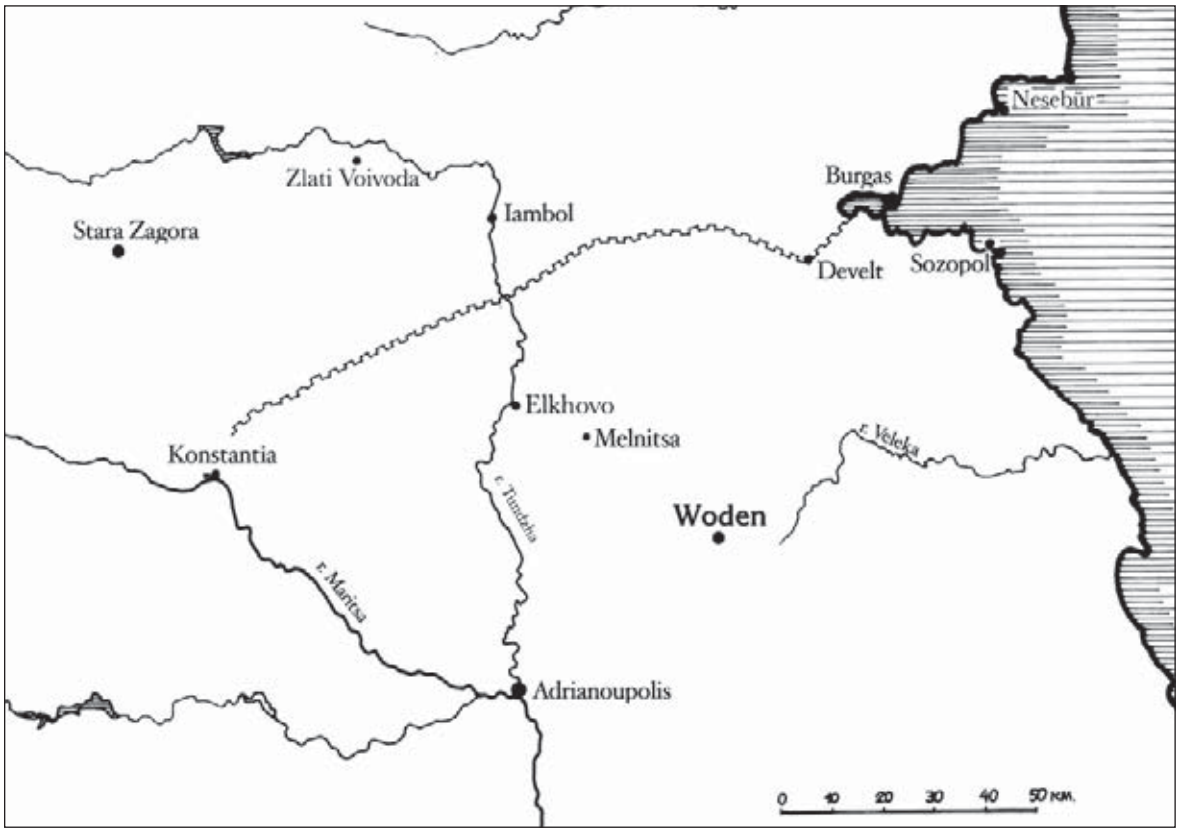

Обр. 1. Карта на района

двете им страни са издълбани гробни камери (ниши). Доизградени са с тухли, на хоросанова спойка **(Табло XVIII.1).**

Според едно от първите описания на тази гробница[3], още в края на XIX век е била разкопана от местното население, като в нея са били открити костите от два скелета.

Развитието на култа към положените в мартириума мощи, довело по късно (IV-V век) до изграждането на кръстовидна постройка, тъкмо над пещерата-гробница[4]. За под на мартириума служи покритието на криптата. Централното ѝ пространство е с форма на квадрат, с дълбока апсида, вход от запад, както и отворени фасади към север и юг. Нишите в плана на култовата постройка оформят равнораменен кръст. Определена представителност на тази сграда са придавали и вложените в нея строителни материали, като мрамор и бигор, на хоросанова спойка.

В края на V или началото на VI век, но според резултатите от проучванията не по късно от времето на Юстиниан I (527–565 год.)[5], около „кръстовидната" мартириална постройка е развита голяма симетрична църковна сграда, като по отношение на нейния многокорабен план, мартирия е включен като архитектурно ядро. Носещ елемент на нейната конструкция са 26 на брой зидани стълба, отделящи общо

3 **Братя Шкорпилови**. *Паметници из Българско, дял I, част I, Тракия*. С., 1888, с. 71.

4 **Танчева-Василева, Н**. *Раннохристиянски култов комплекс при с.Воден. Североизточна Тракия и Византия през IV-VI век*. София-Сливен, 1993, 80-82, 88.

5 *Пак там*, с.88.

седем кораба. От изток са оформени още две апсида, съответно северно и южно от оста на мартириалното ядро. Планът на постройката е видимо скъсен[6], при което нейната ширина (17,50 м) е по-голяма от дължината ѝ (15,50 м).

Входовете са общо пет, два, от които странични (на северната и южната фасада), като са разположени тъкмо по напречната ос на мартериалната сграда, очертана със споменатите вече отвори в страничните ѝ фасади. Останалите три входа са откъм западната фасада. Централният от тях е фланкиран с два пиластъра. По размери е значително по-широк от останалите.

Извън архитектурните особености на плана, представителността на постройката е подчертана с редица елементи на оформлението ѝ. Така например, в градежа са вложени добре обработени гранитни блокове, средни по размер, които в оформлението на фасадните стени са се редували с тухлени редове. Подът е настлан с тухли, положени върху солидна хидрофобна замазка.

Постройката е била със стенописи във фрескова техника, като се открояват два живописни слоя.

Живописта в цокъла имитира мраморна облицовка, като на места са изобразени растителни и геометрични орнаменти, поставени в медальони[7]. За характера на останалата стенопис – по отношение на тоналността, както и на някои от елементите и особеностите на фигуралните изображения, се съди единствено по фрагментите, намерени в насипните слоеве. Предолтарното пространство е било отделено с олтарна преграда, очевидно каменна, заработена в дълбок жлеб в пода[8].

Западно, непосредствено до култовата постройка, в двата ъгъла на фасадната ѝ стена, са разположени две зидани гробници от тухли и бигор на хоросанова спойка, грижливо измазани отвътре и отвън. Околовръст е оформена тухлена настилка. Скелетите на положените в тях, несъмнено важни особи, не са установени (очевидно след отваряне и разграбване на двете съоръжения) **(Табло XVIII.2).**.

Проучванията доказват, че синхронно на църковната постройка, от запад, е оформен и дълбок, засводен проход, разположен точно по оста ѝ. Едновременно с него теренът е ограден от четирите страни, най-общо в рамката на възникналия по-сетне тук манастир **(Табло XVIII.3).**

Самото възникване и планово развитие на мартириалния комплекс, от IV век до създаването на средновековния манастир, илюстрира важни моменти в изграждането на църковната организация и спецификата в конкретната реализация на местните култови вярвания. Това, от друга страна, поставя проблема в една неизбежно по-широка рамка, свързана с характера на поселищния живот тук, както и с развитието и промените в етнополитическата карта на района.

В този смисъл, редица автори[9] свързват района с посочената от Прокопий Кесарийски в съчинението му „За строежите“, но неидентифицирана крепост Потамукастел[10] (Ποταμουκαστελλιον). Тъкмо в района на с. Воден се намират останките от

6 **Чанева-Дечевска, Н**. *Раннохристиянската архитектура в България IV-VI* в., С., 1999, 59-60.

7 **Танчева-Василева, Н**. *Цит. съч*., 85-86.

8 **Чанева-Дечевска, Н**. *Цит. съч*., с.66 и фиг.33, 36.

9 **Коледаров, П**. *Политическа география на средновековната българска държава*. С., 1979, с. 35; **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи*. С., 1979, с.156; **Божилов, И., Гюзелев**, **В.** *История на средновековна България VII-XIV век*. С., 1999, с.145.

10 **Прокопий Кесарийски**. За строежите. – В: *ГИБИ*, т. II, С., 1958, с.176.

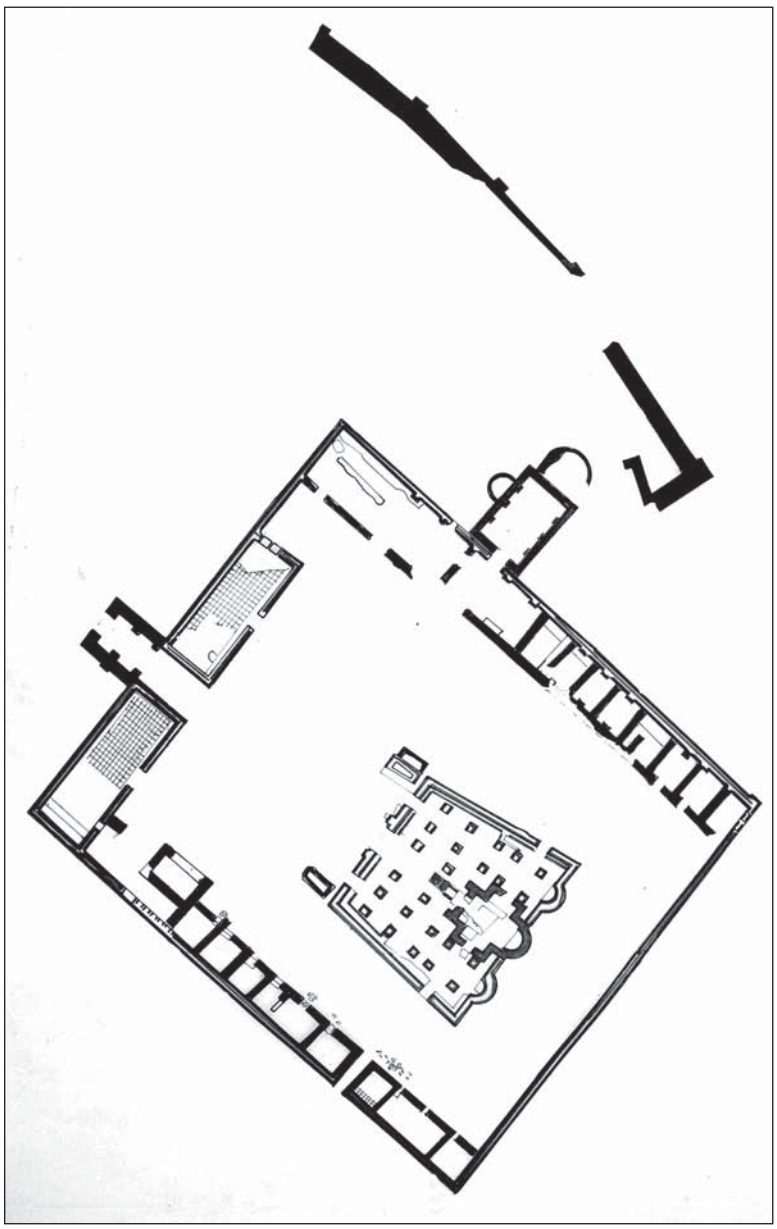

Обр. 2. Култов комплекс при село Воден (план)

три (две) крепости – Голямото кале, Малкото кале и Градището (?). Мястото е средищно за важни пътни артерии – от Анхиало и Дебелт, към Адрианопол за Цариград, както и през с. Вейсал (на турска територия) към Адрианопол[11], (т.е. сухопътната връзка на черноморските пристанища с Цариград и Адрианопол). Очевидната стратегическа значимост на крепостта, а също и факта, че е продължила съществуването си и през средновековието, ѝ отделя място на ключов пункт по отношение на държавната граница, посочен и в Сюлейманкьойския надпис[12] на хан Омуртаг (814-831 г.). Тя следва приблизително трасето на запазения и досега защитен вал и ров „Еркесия“[13].

11 **Коледаров, П**. *Цит. съч*., с.35; **Братя Шкорпилови**. *Цит. съч*., с.70.

12 **Бешевлиев, В.** *Цит. съч*., с.153.

13 **Рашев, Р**. *Поселищният живот в северна Тракия през ранното средновековие. Североизточна Тракия и Византия през IV-VI век*. София-Сливен, 1993, 103-104 и обр.1.

Както показват данните от проучванията, култовият комплекс е разрушен или изоставен към края на VI век, като съществуването му е възобновено едва през XI век[14]. Животът в района, според някои известни монетни находки[15], очевидно е продължил без значителни прекъсвания и през този период. По всичко изглежда обаче, че той е свързан най-вероятно с ролята и значението на разположените в близост до комплекса крепости, както и с несъмнено запазилите своето значение, преминаващи тук важни артерии от функциониращата пътна мрежа на възстановената през XI век тема Македония[16].

Още първите теренни обходи, в края на XIX век подсказват съществуването на манастира. Ранните му изследователи приемат, че е имал укрепен характер[17]. Както вече споменахме, манастирът не е известен от писмените извори и няма достатъчно данни, които конкретно да го идентифицират с някоя регистрирана обител от визирания период. Неизвестно е и името на неговия патрон.

Планово-типологичната характеристика на комплекса, както и проблема за строителната му хронология, е резултат предимно на извършените теренни проучвания между 1987 и 1992 г.[18]

Самият манастир наследява някои от архитектурните останки на комплекса от ранновизантийската епоха. Това са църковната сграда (реконструирана и вероятно повторно стенописана), приправеният дълбок засводен проход от запад, като основен подход преди всичко към храма с включената в неговия план мартириалната пещера и кръстовидната постройка върху нея (с което всъщност се подчертава значимостта на култовото съоръжение с мощите на положения светец или светци), а също и съществувалия ограден зид. Северно от обителта, в непосредствена близост до нея, се намират и останки от солиден градеж (може би крепостен), с посока изток-запад, затварящ достъпа до манастира. Той следва надлъжната ос на самия манастир, но неговата функция, хронология и композиционна връзка остават сред недокрай решените проблеми в проучването на комплекса **(Обр. 2).**

В планово-композиционното изграждане на общежителния манастир е реализирана класическа центрична схема[19], решена очевидно цялостно (някои установени преустройства свидетелстват по-скоро за съпътстващи корекции, но не и за отчетливо обособени етапи в цялостното изграждане на плановата композиция). Следвана е обща симетрия в разположението на манастирските крила по надлъжната ос на ограденото пространство (т.е. изток-запад). Църквата е ситуирана в източната част на комплекса, западно, от която е разгърнато основното пространство на манастирския двор. Очевидната представителност на архитектурния ансамбъл е илюстрирана в обемно-пространствените решения и несъмнено богатата укра-

14 **Танчева-Василева, Н**. Цит. съч., с. 89.

15 **Герасимов, Т**. Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 год. - *ИАИ*, XI, 1937, с.315.

16 **Коледаров, П.** *Името Македония в историческата география*. С., 1985, с.55-68.

17 **Братя Шкорпилови**. *Цит. съч*., с.71; **Велков, И**. *Прочути крепости*. С., 1938, 90-93.

18 **Алексиев, Й., Робов, М., Танчева-Василева, Н.** Разкопки на култовия център Воден. - *АОР през 1989*, Кюстендил, 1990, 144-145; Разкопки на култовия център Воден. - *АОР през 1990* г., Ловеч, 1991, 159-160; Археологически проучвания във Воден. - *АОР през 1992-1993* г., Велико Търново, 1994, с.116.

19 **Тулешков, Н**. *Архитектура на българските манастири*. С., 1988, 161-163; **Чанева-Дечевска, Н**. *Цит. съч*., 240-242.

са на католикона, в оформлението на подхода през дълбокия засводен проход от запад, както и в оформлението на някои от помещенията в манастирските крила (преди всичко тези от запад, ситуирани симетрично от двете страни на входа). Значимостта на комплекса е подчертана и с неговото допълнително укрепително подсигуряване (установено в участъка северно от него).

Западното крило се състои от две значителни по размери помещения, напълно симетрично разположени по оста на основния подход към комплекса и еднакви по план, с входове към изток, към вътрешния двор и католикона. Единствено при тях подът на приземието е оформен с грижливо подредена тухлена настилка. В хармония с прохода и общата архитектурна среда, те са били поне двуетажни, за което свидетелства и солидният им градеж. Най-вероятно северното от тях е манастирската игуменарница **(Табло XVIII.4).**

По-голямата част от останалите две крила (северно и южно) е вероятно разчленена на помещения с размери свидетелстващи за характера им на монашески килии (общо двадесет само на нивото на приземието).

Две значителни по размери помещения в западната част на северното крило, както и трето помещение, изнесено към север, извън плана на ограденото пространство, обособяват хранителния тракт на манастира[20]. Последното е с широка апсида на северната фасада, но с вход тъкмо към вътрешността на крилото **(Табло XVIII.5).**

Булотирионът е намерен в третото към изток помещение на северното крило (т.е. в първата приземна килия, непосредствено съседна на хранителния тракт), на дълбочина от 1,40 м, т.е. в най-долния от пластовете, датирани с материали (предимно керамика), от XI–XIII век. Като форма и устройство е идентичен с останалите известни екземпляри[21]. Теглото му е 0,41481 кг[22]. При откриването му, е с прилепнала повърхност на двете вертикални цилиндрични рамена, предназначени за нанасяне на щемпъла[23]. При изработката му очевидно е приложена и нужната термична обработка (закалка). Корозията е прояла само отделни участъци от повърхностния слой, като в значително по-малка степен е поразено късото рамо на уреда. Очевидно тъкмо откъм него булотирионът е бил потапян неколкократно в охлаждащата течност при процедурата на самото закаляване **(Табло XVIII.6; Табло XVIII.7).**

Булотирионът е изработен от желязо, чрез изковаване. Постигната е видимо пълна симетрия на двете половини, занитени с цилиндричен, железен нит (диам. 0,017 м). В самия край, едното от двете дълги рамена е пречупено, а при другия (цял, с дължина от 0,102 м) е запазено конично уширение (0,008)0,006 м), каквото имат и другите известни булотириони. То очевидно е предназначено за закрепване на инструмента с връв или ремък, на врата на лицето, което го е пазело и обслужвало. Въпросните дълги рамена са изковани с четвъртито сечение, като постепенно се

20 **Mylonas, P.** La trapeza de la Grande Lavra au Mont Athos. - *Cahier archaeologiques*, 35, Picard, 1987, p.143.

21 **Йорданов, И.** *Цит. съч*, 387-388, обр.1; Trois donations byzantines au Cabinet des Medailles (Froehner (1925), Schlumberger (1929), Zacos (1998)), Paris,2001, 48-49

22 Теглото на булотириона от фонда на НАМ в София е 2,506 кг; Теглото на екземпляра от сбирката на Шлумберже е 1,400 кг (на чука 0,667 кг).

23 Уредът е разтворен чрез раздвижване на шарнира, по технология, приложена в лабораторията на завода за специална продукция „Аркус“, гр. Лясковец, България.

стесняват към краищата си (0,012)0,012 при шарнира; 0,01)0,01 в средата; 0,005)0,005 в края) **(Табло XVIII.8).**

Късото, предно рамо на булотириона, което е поемало напрежението при многократното нанасяне на удари за поставянето на щемпела, е изковано в четвъртито сечение и е със значително по-голяма дебелина в сравнение с тази на дългото рамо (015)0,015 при шарнира; 0,012/0,012 в средата). То затваря повърхност с форма на почти правилен кръг (0,046/0,044 м), леко стесняващ се към цилиндричните накрайници.

Цилиндричните краища на късото рамо са с приблизително еднаква дължина[24] (съответно 0,049 и 0,047 м), като диаметърът на напречното сечение (кръг), варира от 0,012 м при съединяващите се и точно припокриващи се работни повърхности, до 0,017 м в средата и 0,012 м при горния край. При многократното нанасяне на удари, в краищата металът е подбит, достигайки диаметър на уширението 0,019 м с дебелина на подбития слой 0,006 м (откъм горния край, всъщност там където са нанасяни ударите с чук) до 0,003 м в долния край.

Самата подбивка, поради несъмнено прецизната закалка на тази част от уреда, ясно свидетелства за многократното и продължително използване на булотириона.

Изображенията върху работната повърхност на двата цилиндрични накрайника, са нанесени (гравирани) върху самия метал[25], т.е. не са прикрепени матрици допълнително, за възможна подмяна при износването на изображението вследствие на продължителна употреба. Очевидно това е направено преди термичната закалка, когато повърхността е била по-податлива за прецизно гравиране. Самата закалка, като процедура последваща нанасянето на изображенията, е уякчила в достатъчна степен и вече гравираните повърхности, осигурявайки възможност за една продължителна употреба на уреда.

След отварянето на булотириона, за разчитане на запазените изображения, се снеха отпечатъци върху различен по вид материал (като състав, плътност и пластичност)– оловни пластини, пластир, глина. След снемане на пластичен отпечатък бе извършена и прецизна отливка с молибден (сплав от Ni, Cr, Mo, Co (97%), и някои други съставки), която даде всъщност и най-отчетливия образ на останките от изображението **(Табло XVII.9-11).**

Опако: Релеф с неясно изображение. Не личат букви, както и някакви конкретни образи.

Лице: Изображението е разположено в кръгло поле, обрамчено с окръжност със „зрънчест“ орнамент (диаметърът е 0,011 м). По отношение на вертикалата то изпълва полето, а от двете му страни остава достатъчно място за гравиране на допълнителни подробности (букви, инициали). Място за околовръстен надпис по периферията не е предвидено. Малкият диаметър на отпечатъка, не позволява поместване на надпис в полето от двете страни на изображението. Различните по вид отпечатъци предоставят определена възможност за разчитане на някои допълнителни подробности по отношение на иконографската композиция.

24 Различни например са дължините на раменатa при другият булотирион, от територията на България – този във фонда на НАМ – София, съответно 0,092 м (горното рамо) и 0,068 м (долното рамо).

25 Така е всъщност и при останалите известни екземпляри.

Фигурата е в цял ръст, с видимо правилни пропорции, изобразена в насрещна поза. Облечена в дълга дреха (вероятно мантия), като гънките в долната ѝ част релефно очертават краката. Скъсена е единствено тяхната пропорция съотнесена към останалата част от тялото, от което е очевидно, че персонажът е изобразен седящ, най-вероятно върху трон. С дъговиден контур (извивката на дъгата е надолу) е означено горното рамо на облегалото (сравнително ясно очертано при оловния отпечатък). Не личат допълнителни подробности по лицето и косата. Не може ясно да се установи изобразяването на нимб, а също и как е покрита главата.

В полето пред гърдите (видно добре при всичките отпечатъци) ясно се откроява изображение, в кръгъл контур (може би поставено в медальон). Изображението е центрирано в средата на фигурата – пред гърдите.

Положението на ръцете не е напълно ясно, но то определено не е встрани, а остава също в очертанията на тялото. Очевидно седящата фигура придържа към гърдите си медальон с изображение или друга по-малка фигура, седяща в нейния скут. Не личи изписването на букви в полето от двете страни на седящата фигура.

Рисунка в подобна схема (персонажът насреща, върху трон, с дълга дреха, очевидно мантия, държащ в скута си медальон с изображение или пък фигура на малко дете) определено отвежда към иконографския тип на Богородица–Никопея или в скута си с Младенеца **(Табло XVII.12).**

В хронологичния диапазон, който поставя установената строителна хронология на манастира, както и характеристиката на археологическата среда, където е открит булотириона (очевидно началния етап на комплекса, създаден през XI век), попадат достатъчно известни подобни примери върху сфрагистични паметници. Изображенията върху лицевата им страна са нанесени тъкмо в аналогична и почти идентична иконографска композиция. При отделните случаи обаче, конструкцията на трона е различна, най-вече по отношение на неговото облегало.

— Печат на епископа на Еритрея[26], датиращ от последната четвърт на XI век. Богородица Никопея на трон. Държи пред гърдите си медальон с образа на Младенеца. Тронът е с облегало. Полето обрамчено със „зрънчест“ контур. Надпис по периферията.

— Печат на монаха Никола[27], датиран между 1050 и 1080 год. Изображението е поместено в поле, обрамчено със „зрънчест“ контур. Богородица, седяща на широк трон, с високо облегало, като държи пред гърдите си медальон с бюст на Младенеца.

— Анонимен метричен печат от втората половина на XI век[28]. Богородица седи върху богато декориран трон, с високо облегало. Държи в скута си Младенеца или медальон с неговото изображение.

— Печат на Михаил Митиленайос, митрополит на Солун[29]. Датира от последната четвърт на XI век. Изображението е в поле, обрамчено със „зрънчест“ контур. Тронът е без облегало. Богородица държи в скута си Младенеца. Печат на Йоан VIII, патриарх на Константинопол (1064-1075)[30]. Изображението е в

26 **Seibt, W., Zarnitz, M**. *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*. Wien, 1997, p.116 (3.1.10).

27 Ibid., p.204 (5.3.5).

28 Ibid., p.208 (5.3.10).

29 Ibid., p.198 (5.2.11).

30 Ibid., p.181-182 (5.1.2).

поле, обрамчено със „зрънчест“ контур. Богородица е на трон, без облегало. Държи Младенеца в скута си.

— Печат на Самуил Алусиан, проедър и дук ([31], (70-те, 80-те години на XI век). Изображението е в поле, обрамчено със „зрънчест“ контур. Богородица седи на трон, без облегало, като държи Младенеца в скута си.

— Моливдовул на Константин Антиох[32]. Богородица на трон с високо облегало, държаща пред гърдите си медальон с образа на Младенеца. Облечена в мантия, на главата с мафорий. Находката датира от 80-те, 90-те години на XI век.

— Печат от преславската архиепископия[33]. Богородица седи на трон с ниско облегало. Пред гърдите си държи медальон с образа на Младенеца. Изображението е поместено в поле, обрамчено с два „зрънчести“ контура, с надпис в полето между тях.

Иконографската схема Богородица на трон, пред гърдите с Младенеца или държаща медальон с неговия образ, приблизително синхронно като датировка с булотириона, е известна и от някои византийски паметници на дребната пластика, в техниката на емайла, бронза, слоновата кост, върху камеи и др.

Подобно, като общ силует е изображението върху пластина, украсена с емайл от музея Beaux-Arts, в Тбилиси, Грузия, на Богородица, седяща на трон, с високи рамена на облегалото, държаща пред гърдите си Младенеца. Находката датира от XI век[34].

Малко по-ранни, като датировка – X век, са две, помежду си близки стилово и композиционно творби от слонова кост, с изобразена Богородица на трон, държаща пред гърди Младенеца, като обаче и при двата случая облегалото е „ветрилообразно“[35].

Стилова близост се установява и при известни монументални паметници, синхронни или приблизително синхронни на находката, като например мозайката от манастира Хосиос Лукас във Фокида[36], (първата четвърт на XI век); фреска в апсидата на църквата „Св.София“ в Охрид[37] (около 1040 г.) и др. Подобно е и изображението в миниатюра от псалтир във виенската национална библиотека[38] и др.

Много близко като общ силует, пропорции на образа и конструкция на трона, е изображението на Богородица, държаща пред гърди Младенеца в стенописа, положен в олтара на манастирската църква Св. Богородица Елеуса, в село Велјуса, Република Македония[39] (югозападно от град Струмица). Храмът е изграден от

31 **Златарски, В.Н.** Моливдовул на Самуила Алусиана. - *ИБАИ*, кн.I, 1922, 86-102; **Мушмов, Н**. *Монетите и печатите на българските царе*. С.,1924, с.156; **Seibt, W., Zarnitz, M.** *Das byzantinische…*, 114-116 (3.1.9).

32 **Йорданов И**. *Печатите от стратегията в Преслав (971-1088*). С., 1993, с.50 (кат.№76) и табл.10.

33 Пак там, с.186 и табл.34. Кат.№388.

34 **Bank, A**. *L'Art Byzantin*. Leningrad, 1985, p.307; pic.186.

35 **Goldschmidt, A., Weitzmann, K**. *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts*. Zweiter Band: Reliefs, p.49, Tafel XXXII-79; p. 50, Tafel XXXIII-82.

36 **Лазарев, В.Н.** *История византийской живописи. Таблицы*. Москва, 1986, с.7 (153) и обр.153. Тронът е без облегало.

37 Пак там, с.8 (177) и обр. 177. Тронът е с „лировидно“ облегало.

38 Пак там, с.8 (212) и обр.212.

39 **Тасева, С**. *Духовните традиции на Тивериопол*. Струмица, 2003, с.12; **Татић-Бурић, М**. Из наше средњовековне мариологије. Икона Богородице Евергетиде. -*Зборник за ликовне уметности*. Нови Сад, 1970, с.18.

струмишкия епископ Мануил през 1080 г., а следователно като живопис попада в хронологичната рамка на находката от с. Воден. Подобно на изображението от булотириона, тронът, върху който седи Богородица е с облегало, чието хоризонтално рамо е дъговидно извито надолу.

Подобен е общият силует и при изобразяването на Христос на трон – благославящ и държащ в лявата си ръка книга (евангелие) [40]. В широк хронологичен диапазон се изобразява върху монети, печати, паметници на дребната пластика и др. При този иконографски тип на Христос, изобразяването на книгата (придържана с лявата ръка), не попада в областта на гърдите, а малко встрани, в полето на придържащата ръка, което е видима иконографска отлика от макар и лишеното от уточняващи подробности силуетно изображение, очертано върху отпечатъка от булотириона. Това е несъмнено важно основание, да бъде отхвърлена възможността, изображението да се свързва тъкмо с тази иконографска схема.

За съжаление, видимо стесненатa възможност за точното и пълно разчитане на изображението върху отпечатъка на булотириона, не дава нужната опора за достатъчна конкретност в идентификацията на находката, както и по отношение на нейния притежател. Възможно е той да е свързан непосредствено и със самия манастир – несъмнено важно култово средище в един значителен период от време, от чието име е поставял печати. Възможно е също, образът на Богородица върху лицевата страна на поставяните печати да е свързан с патрона на самия манастир, останал неизвестен от други конкретни източници.

Археологическата среда, в която е намерена находката, установената строителна хронология на манастира, (в частност на неговото северно крило), диаметърът на ядрото (0,011 м), както и определени иконографски паралели върху сфрагистични и художествени паметници, определено насочват към втората половина на XI век, като хронологична рамка, когато е използван булотирионът от култовия комплекс при с. Воден.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XVII.9. Отпечатък върху оловна пластина (лице)
Табло XVII.10. Отливка на отпечатъка от молибден (лице)
Табло XVII.11. Отливка на отпечатъка от молибден (опако)
Табло XVII.12 Графична възстановка на изображението (лице) – вариант Богородица на трон с Младенеца.
Табло XVIII.1. Мартириална пещера (вход)
Табло XVIII.2. Вход към пещерата
Табло XVIII.3. Засводен вход на култовия комплекс
Табло XVIII.4. Източно крило на манастира (местонахождение на булотириона)
Табло XVIII.5. Източно крило на манастира
Табло XVIII.7. Булотерион от с. Воден (преди почистването)
Табло XVIII.8. Булотерион от с. Воден (след почистването)

40 **Банк, А.** *Прикладное искусство Византии IX-XII вв.*, Москва, 1978, 123-124.

BOULLOTIRION FROM THE CULT SET OF BUILDINGS NEAR VODEN VILLAGE, BOURGAS REGION

Mirko Robov, Jordan Aleksiev (abstract)

The boullotirion was found in August 1989 in the Northern part of a medieval monastery, of an unknown patron Saint not mentioned in the written sources. It is situated on a hill close to Voden Village, Bourgas region. The object is located in the Sacar Mountains in close proximity to the current Bulgarian-Turkish border (some 52 km northeast of Odrin City).

Actually this is the second find of this kind, discovered on the territory of Bulgaria. The other known one is in the collection of the Archeological museum in Sofia. It was found accidentally in 1926 near Yablanovo Village, Kotel municipality, Bourgas region. The place is located in the Kotel Passage, which was at the time (and it still is) an extremely important main thoroughfare, leading to the former capital Preslav. It was the property of Bryenios Batatzes, a Patrician and clergyman and it dates back from the mid 11th century. The tool weighs 2,506 kg.

After opening of the boullotirion imprints were made on different kinds of materials with regard to their composition, thickness and plasticity such as lead plates, plaster and clay, aimed at puzzling out of the saved images. Once a plastic imprint was taken down, a precise die was made of molybdenum (an alloy of Ni, Cr, Mo, Co)97% and some other components), which gave actually the most readable imprint of the original image engraving.

On the reverse side: A vague image of its relief. The letters and some other images are indistinct.

On the face: The figure is situated within a circle, framed along its perimeter by a granular ornament of diameter 0.011 m). Along its vertical it fills up the area leaving enough free space on both sides for engraving of additional details (letters, initials).

No place for a circular inscription is provided on its periphery. The small diameter of the imprint doesn't allow for putting of a caption in the area on the both sides of the figure. The various kinds of marks give some opportunity for some additional details of the iconographical composition to be deciphered.

The figure is in whole length with apparently regular proportions, drawn in a counter posture. It is in a long dress (probably a robe), and the pleats in the lower part outline clearly and distinctly the legs. Only their proportion is made relatively shorter to the rest of the body from which is obvious that the person is sitting on a throne. The upper part of the seat back (quite clearly cut in the lead imprint) is outlined by a curved contour (its curve pointing down). No details of the face and hair are visible. No nimbus or head cover can be distinctly worked out.

An image placed in a circle (probably in a medallion) is clearly outlined in the area in front of the chest (which is visible on all imprints). The image is centered in the middle of the figure - in front of the chest.

The position of the hands is not quite clear, but they are definitely not put aside, remaining within the body contour. Obviously the sitting figure holding a medallion against his chest and there is some image or a smaller figure in her lap. No inscriptions can be worked out in the area on both sides of the sitting figure.

Unfortunately, the obviously little chances available for correct and full reading of the image on the imprint does not provide enough evidence for more specific identification of

the find and its owner. He might have been closely connected to the monastery (which was undoubtedly an important cult centre over a significant period of time) and he might have put seals on behalf of the monastery. It is also possible that the image of Mother of God on the face of the seal might have been connected with the patron of the monastery who is not mentioned in any other sources.

The archeological environment in which the find was discovered, the established historical chronology of the monastery (its north wing in particular), the diameter of the core (0.011m) as well as certain iconographical parallels with some sphragystic and artistic monuments definitely lead to the second half of the 11th century as the time when the boullotirion was used in the cult compound in Voden Village.

Табло XIX.1-5

К ИКОНОГРАФИИ ИЗОБРАЖЕНИЙ ПЕЧАТЕЙ КЕСАРЕЙ В ВИЗАНТИИ IX-XI вв.

Валери Степаненко
(Екатеринбург)

Титул кесаря как минимум до 705 г. являлся частью официальной титулатуры василевсов Ромеев[1]. Выделение его из перечня императорских титулов и превращение в самостоятельный было связано с ситуацией чрезвычайной, а именно с необходимостью отметить, хана Болгарии Тервеля, выделить из сонма владетелей окружавших Византию государств, наградить за бесценные услуги в деле восстановления на престоле законного императора Юстиниана II. Болгария с точки зрения империи была варварским, да еще образовавшимся на ее территории государством, а сам владетель - закоренелым язычником. Тем не менее, титул он получил. Сохранилась его печать с изображением собственника на л.с. и надписью «Богородица, помоги кесарю Тервелю»[2]. Оставляя в стороне дебаты о том, крестился ли хан, означало ли это признание его владений в качестве государства в рамках византийской ойкумены (на оба эти опроса мы отвечаем положительно), мы хотели бы обратить внимание на то, что в качестве образца для изображения на л.с. печати был взят известный в византийской нумизматике образ императора воина, представленный монетами от Константина Погоната до Тиберия III **(Табло XIX.1)**[3].

Казус Тервеля был единичным, уникальным и не стал прецедентом - в дальнейшем ни один из владетелей государств ойкумены титула кесаря не удостаивался[4]. Следующий по времени получения титула кесарь - Алексей Муселе, зять императора Феофила, женатый на его сестре или дочери Марии[5] и подстригшийся в монахи после ее смерти ок.839 г. К сожалению, печати Алексея Муселе как кесаря в настоящее время неизвестны, но издана печать Марии, дочери кесаря, которая может быть дочерью как Алексея, так и Варды[6]. При описании Константином Баг-

1 См. **Rosch, G**. ONOMA ΒΑΣΙΛΕΙΑ. Wien, p. 36-37.

2 См. **Иорданов, И.** *Корпус на печатите на средновековна България*. София, 2001, с.19-21.

3 См. *Византийски монети*. Част 1, София,1998, №№54, 1153, 1156, 1217, 1360, 1380, 1397.

4 По крайней мере до титулярной реформы Алексея I Комнина 1081 г.

5 Обычно ее считают дочерью василевса, но, как показал еще Б. Мелиоранский, скорее всего она была его младшей сестрой.- **Мелиоранский, Б**. Из семейной истории аморейской династии. - ВВ., 1901. Т.8, 36-37.

6 **Zacos, I**. no. 2673. С изображением Никопеи на л.с.

Рис.1. Варда Фока на фреске Чивушин.

рянородным парадного костюма кесаря Алексея Муселе как участника триумфа Феофила, судя по тому, что на голове кесаря был шлем, это был парадный костюм воина, но не придворного[7]. Как следствие, можно предположить (но не более того!), что и на л.с. печати Алексея он мог быть изображен как воин в духе предшествующей традиции. Окончательно данный вопрос может быть решен лишь после находки и публикации печати Муселе.

21 апреля 862 г. был удостоен титула кесаря Варда, брат императрицы Феодоры и дядя императора Михаила III. Печать его хранится в коллекции Н.П.Лихачева в Государственном Эрмитаже[8]. В то же время, как известно, после вступления на престол (963), Никифор Фока возвел в сан кесаря своего престарелого отца Варду, изображение которого как кесаря с соответствующей надписью сохранилось в пещерной церкви в Чавушин **(рис. 1)**[9]. Но если бы данная печать принадлежала ему, то в надписи был бы указан патроним Фока, а сама она была бы не столь архаичной. Печати Варды Фоки в настоящее время неизвестны. Его изображение в полный рост в росписи церкви сохранилось плохо.

На л.с. эрмитажной печати погрудное изображение ее владельца в дивитиссии, разделенном на шитые квадраты. На его голове стемма с препендулиями. В правой руке - жезл, вероятно, лабарум **(Табло XIX.2).** Само изображение предельно схематично и графично, что присуще и изображениям императоров на монетах данного периода, а частности, монетах Феофила[10]. К сожалению, изображение Варды, особенно в верху печати выходит за пределы ее поля из за того, что заготовка неправильной овальной формы оказалась меньше матрицы. Поэтому стемма на его голове частично вышла за пределы поля печати и не полностью оттиснулась. На об.с. надпись в четыре строки: +Βάρδας τῷ ἐκ Θεοῦ εὐτυχέστατῳ καίσαρι (Господи, помоги) Варде, от Бога счастливейшему кесарю.

До находки печати Алексея Муселе как кесаря первым известным в настоящее время примером использования этого термина применительно к кесарю является данная печать.

7 **Haldon, J**. Constantine Porphyrogenitus, p.148.840-843.

8 Приобретшего ее у известного стамбульского антиквара О. Нури бея. О Нури бее см.: **Гурулева, В.В.** Комиссионерская деятельность турецкого антиквара Османа Нури бея и его роль в пополнении собрания византийских монет Эрмитажа. – В: *Россия, Крым, Балканы: диалог культур.* Материалы международной научной конференции. (Херсонес-Севастополь. 6-9 сентября 2004 г.). Екатеринбург. 2004, с.343-347.

9 См.: **Rodley, L**. The Pigeon House church, Çavuşin - *JÖB*. 1983. Bd. 33, 300-311; **Thierry, H**. Un portrait de Jean Tzimiskes en Cappadoce - *TM*. 1985. T. 9., 477-484.

10 Византийски монети. Част 2, София, 1998, №№ 1653, 1655 , 1666.

В качестве образца для создания печати кесаря как и в случае с Тервелем явно была взята императорская монета или печать. По типу изображения она наиболее близка императорским печатям, в частности, монетам и печатям императоров позднеиконоборческого периода. Стилистически изображение на ней также близко, в частности, образам на печатях и монетах Михаила II, Феофила и Михаила III **(Табло XIX.3).** Одеяние кесаря в целом сходно с императорским, явно отличаясь от него в деталях.

Известно сравнение стеммы императора и венца кесаря Анной Комниной. Она пишет, что "императорская диадема (стемма - ВС). правильным полукругом облекала голову. Вся диадема была украшена жемчугами и драгоценными камнями, одни из которых вставлялись в нее, другие привешивались; с каждой стороны у висков, слегка касаясь щек, свисали цепочки из жемчуга и драгоценных камней. Эта диадема и являлась отличительной особенностью императорской одежды. Венцы же севастократоров и кесарей только в отдельных местах украшены жемчугом и драгоценными камнями и не имеют округленного покрытия"[11].

В XI в. тип печати кесари несколько видоизменяется. На ее л.с. появляется изображение Богоматери, а образ собственника печати перемещается на об.с. печати. В это время известны два кесаря, печати которых также хранятся и в собрании Эрмитажа. На л.с. печати М-4462 из собрания РАИК помещен образ Богоматери Никопеи, тогда как на об.с. портрет владельца и круговая надпись + Θεοτόκε βοήθε τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ τῷ εὐτυχέστατῳ καίσαρι **(Табло XIX.4).** Кесарь Иоанн Дука, брат императора Константина X, получил сан кесаря в 1056 г. и сохранял его до конца своих дней. Даже будучи пострижен в монахи, в надписи своей печати он называл себя монахом и кесарем! Печать широко датируется 2 половиной XI в., учитывая, что Иоанн принимал активнейшее участие в перевороте Комнинов 1081 г, возведшем на престол его внучку Ирину, жену Алексея Комнина. На печати, дошедшей до нас в большом количестве экземпляров, он изображен погрудно на об.с. печати в дивитиссии и хламиде, со стеммой на голове и крестом в правой руке.

Подобным же образом одет и другой кесарь - Никифор Мелиссин (1081), чьи моливдовулы также известны в достаточно большом количестве. На их л.с. погрудное изображение Богоматери Никопеи, а на об.с.- кесаря в парадном одеянии, близком к императорскому, состоящем из дивитиссия и хламиды. На его голове стемма, в правой руке крест. Круговая надпись: + Θεοτόκε βοήθε Νικηφόρῳ καίσαρι. τῷ Μελισηνῷ **(Табло XIX.5).**

Типологически одеяние кесаря предельно похоже на одеяние императора. Различия, разумеется, были, но они неопределимы на основании изображений на фреске Чавушин и на моливдовулах. Как следует из рассказа Анны Комниной, отличия одеяния кесаря от императорского заключалось в деталях, что видно из описания их диадем.

Вряд ли можно говорить о портретности изображений на печатях как императоров, так и кесарей. Тем не менее, существует типаж, наиболее ярко представленный изображением прекрасной по работе печати Никифора Мелиссена.

11 **Анна Комнина.** *Алексиада*. Пер. Я.Н.Любарского. СПб., 1996, с.122-123. На голове кесаря была стефана. См. **Кондаков, Н. П.** *Очерки и заметки по истории средневекового искусства*. Прага. 1929, с. 219; **Piltz, E.** *Le costume officiel des dignitaires byzantins a l' epoque Paleologue*. Uppsala. 1994, 14-15.

В целом можно констатировать, что, несмотря на единичные случаи возведения кого либо из родственников императора в сан кесаря на протяжении середины IX- конца XI вв., тип данной печати в целом сохраняется. Единственным отличием поздних печатей является перемещение изображения их собственников и надписи на об. с., тогда как л.с. занимает образ Богоматери, защиты и покровительства которой уже явно просят кесари. Отметим, что, помимо императорских, лишь печати кесарей несут на себе изображения их собственников, типизированные, но, тем не менее, достаточно четкие для того, чтобы можно было представить себе внешний облик данных представителей византийской элиты.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Табло XIX.1. Печать кесаря Тервеля и монеты Константина Погоната и Арсавира
Табло XIX.2. Печать кесаря Варды. л сторона.
Табло XIX.3. Печать и монета Михаила III.
Табло XIX.4. Печать кесаря Иоанна Дуки.
Табло XIX.5. Печать кесаря Никифора Мелиссина

THE TYPE OF THE KAISAR'S LEAD SEAL IN IX-XI CC.

Valery Stepanenko (abstract)

In the collection of Byzantine lead seals of the Hermitage museum in Saint Petersburg are kept a seals:

1) M-10082. The kaisar Varda. On the one side the image of the owner. Varda wears a divitission, ornamented by squares. A stefanos with prependulii is on his head, he holds a labarum in his right hand. The image is primitive and stylistically similar to the images of the seals and coins of the late iconoclastic and the posticonoclastic emperors, for example those of Theophilos and Michel III. The inscription on the revers is +Βάρδας τῷ ἐκ Θεοῦ εὐτυχέστατῳ καίσαρι. The beginning of the inscription with the appeal to the help of God is absent. Between 863-865.

2) M-4402. The kaisar John Doukas.On the one side is the image of the Theotokos Nikopoios and on the other side the image of the seal's owner. He wears a divitission, ornamented by the perles. A stefanos with prependulii is on his head, he holds the cross in his right hand. The circular inscription is + Θεοτόκε βοήθε τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ τῷ εὐτυχέστατῳ καίσαρι. Between 1056-1078.

3) M-3984. The kaisar Nicephoros Melissenos. On the one side the image of the Theotokos Nikopoios. On the other side is the image of the owner in a divitission, ornamented by the perles, and with the cross in his right hand. The circular inscription is : + Θεοτόκε βοήθε Νικηφόρῳ καίσαρι. τῷ Μελισηνῷ. Between 1078-1081.

It is known that the first kaisar was Alexios Mouseles, the husband of Theophilos's sister Maria. A seal of his has not been found. The kaisar Varda's seal in our time is the

most early example of this type of the seal. The model of Varda's seal was the emperor's seal with the image of the owner on the avers. The type of the kaisar's seal in the XI c. only partly changed. On the one side emerged the image of Theotokos. The image of the owner transferred on the seal's other side. Unfortunately a clear description of the kaisar's raiment does not exist. Anna Comnena tells about the distinction between the emperor's stemma and kaisar's stephanos. .

Very rare type of the kaisar's seal was created in the middle of the IX c. and was preserved until the end of the XI c. It was only the episode in the long history of Byzantine sigillography.

[Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ, проект № 07-01-00144а]

Табло XIX.6-18

ПЕЧАТИ КРЫМА ИЗ КОЛЛЕКЦИИ Н.П. ЛИХАЧЕВА[1]

Елена Степанова
(Санкт-Петербург)

Н.П. Лихачев – известный русский ученый и коллекционер, начал собирать византийские печати в конце XIX в. В течение нескольких лет он устанавливает контакты с многочисленными антикварами и скупщиками древностей по всему миру: в Константинополе, Венеции, Париже, Риме, Вене и т.д., приобретает отдельные экземпляры и целые коллекции[2]. Это позволяет ему составить одно из лучших собраний византийских моливдовулов, которое в настоящее время хранится в Государственном Эрмитаже. В сферу интересов Лихачева входили и крымские находки, большинство из которых было приобретено ученым до Первой Мировой войны.

Данные о происхождении печатей из Херсонеса, Судака и Керчи содержатся в картотеке Н.П. Лихачева и в его работах. Зная скрупулезность ученого, можно быть уверенным в достоверности этих сведений. Относительно крымских находок им были оставлены следующие записи: «найдена в Херсонесе», или «из Херсонеса», «найдена в Керчи», «из Судака». Если скупщик древностей не знал точного места находки печати, Н.П. Лихачев писал обобщенно: «найдено в Крыму». С особой осторожностью ученый относился к сфрагистическим памятникам, купленным на антикварном рынке Севастополя. О причинах своих опасений он написал в предисловии к неизданной рукописи «О византийских печатях»: «В Севастополь попадают печати из Константинополя и могут быть смешиваемы с найденными в Херсонесе»[3]. Этим объясняются замечания Н.П. Лихачева в «Моливдовулах греческого Востока» по поводу некоторых экземпляров: «Печать приобретена в Севастополе, но, по всей вероятности, привезена из Костантинополя»[4].

1 Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ («Сфрагистика, нумизматика, геральдика средневекового Крыма»), проект № 05-01-91112а/Ук

2 **Степанова Е.В**. Коллекция Н.П. Лихачева - *Византиноведение в Эрмитаже*, (Ленинград, 1991), 54-62.

3 **Шандровская В.С., Степанова Е.В.** Неизданная рукопись Н.П. Лихачева «О византийских печатях» - *Вспомогательные исторические дисциплины,* XXVI, (СПб, 1998), 86.

4 **Лихачев Н.П.** *Моливдовулы греческого Востока*. Составитель и автор комментариев В.С. Шандровская. М., 1991. Табл. LVIII, 3, 6; IX, 5; XXIII, 9.

Н.П. Лихачев хорошо понимал историческое значение моливдовулов, имеющих определенное место находки, поскольку нередко это дает исследователю дополнительные возможности для рассмотрения различных исторических вопросов, в том числе и межтерриториальных связей. Именно поэтому, вероятно, ряд печатей, найденных в Керчи, Судаке и Херсонесе был включен в его монографию «Моливдовулы греческого Востока». Всего же, по данным картотеки ученого, в его коллекцию попало, по крайней мере, 5 печатей из Керчи, 3 – из Судака, 17 – из Херсонеса, 10 печатей имеют обобщенную характеристику происхождения - «Крым». Всего в коллекции Н.П. Лихачева выявлено 35 печатей из Крыма, значительное число из которых, к сожалению, плохо сохранилось.

КРЫМ

1. ПЕТР, АПОЭПАРХ (М- 5920, VI – начало VII в.) **(Табло XIX.6).**

Не издана. Дм.- 15 мм. Выбоина на л.с.

Л.с. Монограмма ?

О.с. Блоковая монограмма: Πέτρῳ (ου) ἀπὸ ὑπάρχων.

Это - наиболее ранняя из рассматриваемых печатей. Ценность этого моливдовула состоит в том, что в пределах Крыма печати с блоковыми монограммами встречаются крайне редко.

2. КИРИАК, ПАТРИКИЙ И ДРУНГАРИЙ ВИГЛЫ (М - 5922, конец X - начало XI в.) **(Табло XIX.7).**

Не издана. Дм.- 23, 5 мм. Часть надписей стерта.

Л.с. 4-хстрочная надпись:

..RO|.ΘEI TW|.W ΔUΛ.|KVPI..

K[ύριε] βο[ή]θει τῷ [σ]ῷ δούλ[ῳ] Κυρι[άκ(ῳ)]

О.с. 4-хстрочная надпись:

ΠATP[..]|[.] ΔPUΓ[..|..]W THC [.|…..]

πατρ[ικ(ίῳ)] [(καὶ)] δρουγ[γαρί]ῳ τῆς [βίγλος]

Друнгарий виглы – командир тагмы виглы, основной функцией которого являлась охрана императора в военных экспедициях и во дворце. На эту должность назначались, как правило, члены аристократических семей Византии[5]. Однако на нашей печати родовое имя отсутствует, и отождествить заказчика с определенным историческим лицом нельзя. Появление печати Кириака в Крыму, возможно, было связано с особым положением, которое друнгарий виглы нередко занимал при дворе в качестве политического советника.

Аналогичная печать была издана В. Лораном[6] и хранится в Дамбартон Оукс, еще 3 печати той же пары матриц найдены в Преславе, происхождение одной из них известно более точно - Преславский архив печатей[7]. В связи с этим следует отметить, что анализ находок печатей в Крыму нередко приводит к обнаружению аналогий именно в Болгарии[8]. Возможно, это связано не только, и не столько, с

5 **Oikonomides N.** *Les listes de preseance byzantines des IX et X siecles,* P., 1972. P.331.

6 **Laurent V.** *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin: L'administration centrale*. Vol. II. P., 1981. No. 889

7 **Йорданов И.** *Печатите от стратегията в Преслав (971-1088).* София, 1993. №180-182.

8 См., например: **Алексеенко Н.А.** Печати главных логофетов из Херсонского архива – *Античная древность и средние века,* 34, Екатеринбург, 2003, с. 181, 194, 197. **Степанова Е.В.** Печати из

бурным ростом в последнее время объема найденных там сфрагистических памятников, но и тесными связями между Болгарией и Крымом. Что подтверждают две следующие печати.

3. МИХАИЛ МЕТАЛИН (М-5941, XI в.) **(Табло XIX.8).**

Не издана. Дм.- 16 мм. Выбоины по краю.

Л.с. Поясное изображение св. Димитрия с копьем в правой руке и щитом – в левой. Надпись по сторонам: .|Δ|H|. – H|T|PI = [Ὁ ἅ(γιος)] Δη[μ]ήτρι(ος)

О.с. Четырехстрочная надпись:

+KER.|MIXAH[Λ]|TWMETA|ΛINW

K(ύρι)ε β[οήθει] Μιχαὴλ Μεταλίνῳ

Представители этой семьи известны лишь по печати Ирины Металины, проедриссы, последней четверти XI в., найденной в Болгарии, в крепости близ Констанцы. Эта печать из частной коллекции опубликована И. Йордановым[9].

4. НИКИТА КИННАМ, ПРОЭДР (М-5940, XI в.) **(Табло XIX.9).**

Не издана. Дм.- 17 мм. Щербины.

Л.с. Поясное изображение архангела Михаила со скипетром в правой руке и сферой в левой. Справа надпись: X|MI

О.с. Пятистрочная надпись:

СФРАГ|NIKHT. |ПРОЕДР. |TU.IN|…

Σφραγ(ὶς) Νικήτ[α] προέδρ[(ου)] τοῦ .ιν…

Далее идет родовое имя, из которого явственно видны только вторая и третья буквы IN, буквы последней строки отпечатались наполовину. Поиски аналогий приводят к выводу, что печать могла принадлежать Никите Киннаму. Известна печать Никиты Киннама, опубликованная И. Йордановым и происходящая с территории Болгарии, на л.с. которой помещено изображение св. Михаила, а легенда оборота построена по тому же принципу, что и надпись нашего экземпляра и начинается со слова «СФРАГІС»[10]. На болгарской печати, которую автор относит ко второй половине XI в., Никита имеет титул веста. Таким образом, если определение родового имени правильно, эрмитажная печать отражает более высокое положение Никиты Киннама. И. Йорданов, рассматривая печати представителей семьи Киннамов, а таких ему известно семь, замечает, что почти все они относятся ко второй половине и концу XI в., т.е. ко времени, когда род Киннамов не известен по письменным источникам. Автор отмечает, что все заказчики печатей были или носителями титулов или частными лицами, что подтверждает и эрмитажная печать.

5. ГЕОРГИЙ, ИМПЕРАТОРСКИЙ СПАФАРОКАНДИДАТ … (М- 5919, X/XI в.) **(Табло XIX.10).**

Не издана. Дм.- 18 мм. Выбоины.

Л.с. Изящно вырезанное изображение четырехконечного креста, концы которого заканчиваются «слезками». От основания креста и почти вплоть до его

Судака (к вопросу об интерпретации) - *Сугдейский сборник,* II Киев-Судак, 2005, 538-542.

9 **Jordanov I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2: Byzantine Seals with Family Names.* Sofia, 2006. No. 468.

10 Ibidem. No. 312.

вершины поднимаются процветия, одни из ответвлений которых украшены розетками. Крест окружает надпись: + CTAVPE ….W…. WΓEWPΓIW = +Σταυρε [βοήθει τ]ῷ [σῷ δούλ]ῳ Γεωργίῳ

Ободок из точек, заключенный между двумя линиями.

О.с. Почти утраченная легенда в 5 строк:

ΓEWPΓ,|….A|…..Δ,|.AT,T…|.RAΛ’

Γεωργ(ίῳ) [β(ασιλικῷ) σπαθ]α[ροκαν]δ(ι)[δ]άτ(ῳ) ...βαλ’

Ободок из точек, заключенный между двумя линиями.

Окончание легенды не читается. Возможно, в нем заключено родовое имя Георгия. Отмечу необычное начало круговой надписи на л.с.: заказчик обращается за помощью к кресту: Σταυρὸς, что встречается в византийской сфрагистике крайне редко[11].

КЕРЧЬ

Еще 5 печатей из коллекции Н.П. Лихачева было найдено в Керчи, часть из них уже была опубликована в монографии Н.П. Лихачева «Моливдовулы греческого Востока»[12]. А весь объем материала, вместе с печатями Таманского полуострова, также из коллекции Н.П. Лихачева, издан в МАИЭТе[13]. Здесь я их лишь перечислю. Это печати Николая, протоспафария и стратига Македонии, второй половины X в.-начало XI в.; частная печать Михаила Псилиана, XI в.; Иоанна Ангела, конца XII в.; Никифора, XI в. Отмечу, что как в Керчи, так и на соседнем, Таманском, полуострове начинает в настоящее время формироваться очень интересный комплекс сфрагистических памятников византийского времени[14], и солидную лепту в его создание вносят печати коллекции Н.П. Лихачева.

СУДАК

Следующая группа печатей связана своим происхождением с Судаком. Данный факт сам по себе примечателен, поскольку эти моливдовулы из коллекции Н.П. Лихачева можно рассматривать в качестве предвестников того очень значительного объема сфрагистического материала, который был открыт в Судаке в последние десятилетия[15].

Одна печать XI в. была описана Лихачевым в «Моливдовулах греческого Востока» и принадлежит Николаю, монаху. Она была найдена в 1910 г. на горе Сокол,

11 **Laurent V**. *Le Corpus des sceaux de l’empire byzantin: L’administration centrale*, II. P., 1981. No.919. **Laurent V**. *Documents de Sigillographie byzantine. La Collection G. Orghidan*. P., 1962. No. 493.

12 **Лихачев Н.П.** *Моливдовулы греческого Востока*. Табл. LXIII, 15; LXIV, 13; LXVII, 12.

13 **Степанова Е.В.** Византийские печати, найденные в Керчи и на Таманском полуострове, из собрания Н.П. Лихачева - *Материалы по археологии, истории и этнографии Крыма*, XIII, (Симферополь, 2007), 364-374.

14 **В.Н. Чхаидзе, Э.Р. Устаева.** Византийские печати из раскопок Таманского городища – *Византийский временник* (в печати).

15 **Степанова Е.В.** Судакский архив печатей: предварительные выводы - *Античная древность и средние века*, 32, (Екатеринбург, 2001), 97-108. **Šandrovskaja V.** Die funde der byzantinischen Bleisiegel in Sudak - *Studies in Byzantine sigillography*, 3, (Washington, 1993), 85-98**. Šandrovskaja V**. Die neuen Funde an byzantinischen Bleisiegeln auf der Krim - *Studies in Byzantine sigillography*, 4 (Washington, 1995), 153-161. **Stepanova E.** New seals from Sudak - *Studies in Byzantine sigillography*, 6, (Washington, 1999), 47-58. **Stepanova E.** New finds from Sudak - *Studies in Byzantine sigillography*, 8, (München-Leipzig, 2003), 123-130.

недалеко от средневекового города Сугдеи[16].

Две другие печати были проданы Н.П. Лихачеву неким Коровиным в 1912г.

1. … (М- 8764, XI в.) **(Табло XIX.11).**

Не издана. Дм.-16 мм. Выбоина на л.с.

Л.с. Погрудное изображение Св. Василия. По сторонам от изображения: O|R|A - .|.|ΛI|O = Ὁ ἅ(γιος) Βασίλειος

О.с. 5-строчная надпись, от которой сохранились лишь отдельные буквы.

2. ИОАНН…(М- 8763, XI в.) **(Табло XIX.12).**

Не издана. Дм. – 20 мм. Трещинки.

Л.с. Поясное изображение Богоматери с руками перед грудью («Минимаоранта»). В надписи, расположенной полукругом в верхней части печати читается: IW TU .VO.K,T . По-видимому, речь идет об имени –Иоанн - и родовом имени заказчика печати в генетиве.

О.с. Надпись в 5 строк:

CKEΠOI/ | CKEΠEME | TWKPAT. |T/CK/CKE |ΠHC

Печать очень интересна по своему содержанию, хотя, к сожалению, также оставляет много нерешенных вопросов. Многократное повторение просьбы о защите, обращенное к Богоматери, необычно для византийских печатей. Непонятны третья строка легенды и сокращения в четвертой строке.

ХЕРСОНЕС

Херсонесская группа моливдовулов из коллекции Н.П. Лихачева наиболее многочисленна. Часть из них - печати VI- первой половины IX вв.- уже была опубликована И.В. Соколовой. Среди них: односторонняя пломба с хризмой (М-8125), печать Анания, аркария (вторая половина VI-первая половина VII в., М-8766), переводчика (вторая половина VI-первая половина VII в., М- 8721), Мариана, патрикия (VII в., М-5917)[17]. Изображение печати Петра Пеламиды X в., найденной в Херсонесе, из коллекции Н.П. Лихачева, воспроизведено в другой статье И.В. Соколовой[18]. В данном исследовании остановимся на ряде печатей X – XIII вв.

1. ИОАНН КОМНИН (М- 5944, вторая половина XI в.) **(Табло XIX.13).**

Воспроизведена в статье: **Sokolova I.V**. Sceaux byzantins de Cherson - *Studies in Byzantine Sigillography,* 3, (Washington, 1993), 110, pl. VIII, 2. Дм.- 25 мм. Выбоина на л.с.

Л.с. Св. Георгий в рост. В правой руке святого - копье, в левой - щит. Справа от изображения: ΓE|W|P|ΓI|O|C = [Ὁ ἅ(γιος)] Γεὼργιος

О.с. Надпись в 4 строки:

CKEΠOIC|MEMAKAP|KOMNHNON|IWANNHN

Σκέποις με μάκαρ Κομνηνὸν Ἰωάννην

Точного владельца печати назвать сложно, поскольку печать частная, а имя Иоанна было традиционно для Комнинов, также как и изображение св. Георгия, о чем наглядно сви-

16 **Лихачев Н.П**. *Моливдовулы греческого Востока*. LXI, 13

17 **Соколова И.В**. Византийские печати VI – первой половины IX в. из Херсонеса - *Византийский временник,* 52, (1991), 202-223 (№ 12, 13, 15, 35).

18 **Sokolova I.V.** Sceaux byzantins de Cherson - *Studies in Byzantine Sigillography,* 3, (Washington, 1993), 110, pl. X, 1.

детельствуют многочисленные печати представителей этого рода[19].

Интересно отметить, что в коллекции Н.П. Лихачева хранится еще одна аналогичная печать Иоанна Комнина, опубликованная в «Моливдовулах». Но этот экземпляр был привезен из Малой Азии[20].

Печати членов аристократических семейств Византии не часто встречаются в Крыму. Но в данном случае это уже третья печать представителей рода Комнинов, найденная в этом регионе. Первый моливдовул, также из коллекции Н.П. Лихачева, принадлежал Марии Комниной, как предполагал ученый, дочери императора Исаака Комнина, и был найден в 1916 г. в Крыму (более точное место находки установлено не было)[21]. Еще одна печать - Иоанна Контостефана, по матери Комнина - была найдена в 1990 г. в Партените (Алушта)[22]. Примечателен тот факт, что все три печати являются частными. Профессор Ж.-Кл. Шене, осторожно предполагает, что обнаружение значительного числа частных печатей Вотаниатов, Комнинов или Контостефанов на территории Болгарии могло быть неслучайным, но связанным с приобретением ими в данном регионе владений. Это стало особенно актуальным после потери Византией значительной части Малой Азии в XI в.[23] Если это предположение верно, возможно, тот же процесс, хотя и не такой масштабный, шел и в Крыму. Именно это и вызвало появление здесь частных печатей Комнинов.

Печать была куплена Н.П. Лихачевым у М.И. Дюгеля. К сожалению, никаких данных об этом человеке неизвестно. Вероятно, это был один из местных поставщиков антиквариата.

2. АРСАВИР, ИМПЕРАТОРСКИЙ СПАФАРОКАНДИДАТ И ХАРТУЛЯРИЙ (?) (М- 5712, X в.) **(Табло XIX.14).**

Не издана. Дм.- 17 мм. Сквозное отверстие, утрата металла на месте канала на о.с.

Л.с. Лев, идущий вправо. Вокруг расположена частично читаемая надпись: .VPIE BOHΘ……...

[K]ύριε βοήθ[ει τῷ σῷ δούλῳ]

О.с. Четырехстрочная легенда:

+AP..R|IP,R.ΠAΘ,|.ANΔ/SX|APT

+ ’Αρ[σα]βὶρ β(ασιλικῷ) [σ]παθ(αρο)[κ]ανδ(ιδάτῳ) (καὶ) χαρτ(ουλαρίῳ)

Редкость имени – Арсавир - заставляет вспомнить о печати, происходящей из Херсонеса и хранящейся в Херсонесском музее-заповеднике. Это печать Арсавира, императорского спафарокандидата и стратига Херсона 2-3 четверти X в.[24]

Печать куплена у того же М.И. Дюгеля.

19 **Cheynet J.-Cl**. L’iconographie des sceaux des Comnènes - *Siegel und Siegler. Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie,* (2005), 53-67.

20 **Лихачев Н.П.** *Моливдовулы греческого Востока*. Табл. LXV, 9.

21 Ibidem. Табл. LXV, 12.

22 **Šandrovskaja V**. Die Neuen Funde an dyzantinischen Bleisiegeln auf der Krim - *Studies in Byzantine Sigillography,* 4, (Washington, 1995), 155-158.

23 **Cheynet J.-Cl**. L’aristocratie byzantine en Bulgarie, principalement d’après les sceaux (XIe-XIIe s.) – In: *International Symposium in memory of D-r Vassil Haralanov (1907 – 2007). Abstracts.* Shumen, 2007, 22-23.

24 **Alexeenko N., Romančuk A., Sokolova I.** Die neuen Funde an Bleisiegeln aus Cherson - *Studies in Byzantine Sigillography,* 4, (Washington, 1995), 140, No. 1

3. НИКОЛАЙ, МАГИСТР, АНФИПАТ, ПАТРИКИЙ, ИМПЕРАТОРСКИЙ ПРОТОСПАФАРИЙ И ГЛАВНЫЙ ЛОГОФЕТ (М- 8773, первая половина X в.) **(Табло XIX.15).**

Дм -23,5 мм. Оттиски смещены вверх. Печать была упомянута в статье И.В. Соколовой, но прочитана ею неполностью[25].

Л.с. Процветший крест на трех ступенях с круговой надписью: KER….Λ/ = K(ύρι)ε β[οήθει τῷ σῷ δού]λ(ῳ)

О.с. Надпись:

TPIK/R/A/. | ..Θ/SΓENIK | ΛOΓOΘ/

[Νικολάῳ μαγίστρῳ ἀνθυπάτῳ πα]τρικ(ίῳ) β(ασιλίκῳ) (πρωτο)[σπαθ(αρίῳ) (καὶ) γενικ(ῷ) λογοθ(έτῃ)

Легенду оборота удается восстановить благодаря печати той же пары матриц, недавно опубликованной Н.А. Алексеенко[26]:

Печатей Николая, главного логофета, разных пар матриц, известно значительное количество. Они были изданы В. Лораном, Г. Закосом, И.В. Соколовой, К.Д. Смычковым[27]. Из общего числа экземпляров – 4 происходят из Херсонеса.

4. ГАВРИИЛ, ИМПЕРАТОРСКИЙ ПРОТОСПАФАРИЙ (М-6839, X в.) **(Табло XIX.16).**

Не издана. Дм.- 23 мм. Выбоины.

Эта печать была куплена Н.П. Лихачевым у Г. Шлюмберже. Он в свою очередь приобрел этот экземпляр из Херсонеса, о чем свидетельствует собственноручная записка Шлюмберже, сохранившаяся в картотеке Н.П. Лихачева. Однако в статью Г. Шлюмберже о печатях Херсона[28] этот экземпляр не вошел.

Л.с. Погрудное изображение Христа, довольно схематичное. Титла IC XC переставлены и вырезаны зеркально.

Круговая легенда: KEROHΘEITW.…. K(ύρι)ε βοήθει τῷ [σῷ δούλῳ]

О.с. Легенда в 4 строки:

+ΓARPI | .ΛRACIΛI | .WACΠA. | . PIW

Γαβρι[ὴ]λ βασιλικ[ῷ] (πρωτο)σπα[θα]ρίῳ

Две последние печати имеют, вероятно, провинциальное происхождение.

5. …М-8762. XI-XII в. **(Табло XIX.17).**

Не издана. Дм.- 20 мм. Потерта.

Этот любопытный экземпляр в 1918 г. был передан Н.П. Лихачеву Н.И. Репниковым, о чем в картотеке ученого сохранилась запись. Николай Иванович Репников заведовал раскопками в Херсонесе в 1908 г. Вероятно, в это время и была найдена печать.

Л.с. Погрудное изображение Христа. По сторонам титла: IC - XC

25 **Sokolova I.V**. Sceaux byzantins de Cherson - *Studies in Byzantine Sigillography,* 3, (Washington, 1993), 104 –105. No. 2.

26 **Alekseenko N.** Les relations entre Cherson et empire, d'après le témoignage des sceaux des archives de Cherson - *Studies in Byzantine Sigillography,* 8, (Münhen-Leipzig, 2003), 78, No.3

27 См. библиографию там же.

28 **Schlumberger G**. Sceaux byzantins le thème de Cherson et la Bulgarie - *Mèmoires de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 42, (1881).

О.с. Надпись в 3 строки, состоящая из лигатур и непонятных знаков.

6. ФЕОДОСИЙ ВРИЕННИЙ (М- 5927, XIII в.) **(Табло XIX.18).**

Воспроизведена в статье: **Sokolova I.V**. Sceaux byzantins de Cherson - *Studies in Byzantine Sigillography,* 3,(Washington, 1993), 110, pl. VIII, 5. Дм.- 21, 5 мм. Потерта.

Последний моливдовул согласно записи самого Лихачева также был найден в Херсонесе, однако, вероятно, из-за своей необычности вызвал у исследователя сомнения в подлинности: в картотеке записано: «не ложная ли работа?»

Л.с. Поясное изображение Богоматери Оранты.

О.с. 4-строчная надпись:

RPVE|NIYCΦP|AΓICMΘEO|ΔOCIY

Βρυενί(ου) ϛφράγισμ(α) Θεοδοσί(ου)

Судя по эпиграфике - особенно в данном плане характерна буква «М» - печать должна относиться к XIII в. Сомнения в подлинности моливдовула действительно возникают: рельеф печати заглажен, поясные изображения, в основном, характерны для печатей более раннего времени, как и сам образ Оранты. С другой стороны, канал печати выделен очень четко. Если печать подлинная, мы обретаем весьма ценный сфрагистический памятник, заказчиком которого был неизвестный представитель рода Вриенниев, одного из самых знатных семейств Византии.

SEALS OF CRIMEA FROM THE COLLECTION OF N.P. LIHACHEV

Elena Stepanova (abstract)

The article is devoted to the seals from the collection of N.P.Lihachev, well-known Russian scientist who had started to collect the Byzantine seals at the end of the XIXth century. Within several years he had come into contact with numerous antiquaries all over the world: in Constantinople, Venice, Paris, Rome, Wien, etc., he had got separate specimens and the whole collections. It allowed him to make one of the best collections of Byzantine molubdobulles which now is stored in the State Hermitage museum. The Crimean finds are also entered into sphere of Lihachev's interests, the majority of them has been acquired by the scientist before the First World war. Data on origin of seals from Chersones, Sudak and Kerch are preserved in N.P.Lihachev's card-index and in his works. N.P.Lihachev understood well the historical value of seals, which had the certain provenance, because it gives the researcher additional opportunities for consideration of various historical questions including interterritorial communications. As a whole, according to the card-index of the scientist 5 seals from Kerch, 3 – from Sudak, 17 – from Chersones are revealed, at least, 10 seals have the general characteristic of an origin - Crimea.

Табло XX.1-12

НОВЫЕ НАХОДКИ ВИЗАНТИЙСКИХ ПЕЧАТЕЙ В ХЕРСОНЕ
(из состава архивного комплекса моливдовулов)[1]

Николай Алексеенко
(Севастополь)

Как известно круг известных херсонских печатей значительно расширился за счет находки большого комплекса моливдовулов, являющегося на наш взгляд остатками некого архива документов, обнаруженного в начале 90-х гг. XX в. у основания обрыва восточного мыса Херсонесского городища[2]. Появившееся в последнее время мнение В. Булгаковой[3] о мифологичности определения Херсонского и Судакского, а также других известных комплексов печатей как остатков неких документальных византийских архивов побудило нас посвятить этой теме специальную работу, в которой мы постарались показать несостоятельность таких выводов, по крайней мере, в отношении Херсонской находки, которую на наш взгляд ни в коей мере нельзя связывать с какой бы то ни было портовой деятельностью[4]. У сложного

1 Автор выражает глубокую признательность и благодарность Ю.Н. Самойленко за предоставленную возможность изучения и публикации печатей херсонского архива.

2 **Alexeenko N.** Уникальная находка группы визпнтийских печатей из Херсона. Byzantium. Identity, Image, Influence - *XIX International Congress of Byzantine Studies, University of Copenhagen, 18-24 August 1996. Abstracts of Communications*. Copenhagen, 1996, 8414; **Alekseenko N.** Les seaux des archives de Cherson, témoigne des relations de Cherson et de l'Empire. - *XXe Congrès International des Études Byzantines. Collège de France-Sorbonne, 19-25 août 2001. Pré-actes. II. Tables rondes*. Paris, 2001, 57; **Aleksèenko N.** Les relations entre Cherson et l'Empire, d'après le témoignage des sceaux des archives de Cherson - *SBS*, 8, (München-Leipzig, 2003), 75-83.

3 **Булгакова В.И.** Подводные сфрагистические находки в Судаке: к характеристике типа объекта - *Причерноморье, Крым, Русь в истории и Культуре. Материалы II Судакской международной научной конференции, II*. Киев-Судак, 2004, 35-39; **Булгаков В.В., Булгакова В.И.** Подводные скопления печатей в Судаке и Херсонесе: историографический феномен. - *Причерноморье, Крым, Русь в истории и Культуре. Материалы III Судакской международной научной конференции, II*. Киев-Судак, 2006, 42-48; **Bulgakova V.** Sigillographic complexes in Byzantine ports: maritime archeological research in Sudak and the phenomenon of seals accumulations - *Proceedings of the XXIst International Congress of Byzantine Studies, 21-26 August, 2006. Abstracts Communication, III*. London, 2006, 112-113; **Bulgakova V.** Zur Deutung der Siegelfunde - *International Symposium in Memory of dr. Vassil Haralanov (1907-2007) 100 Years of his Birth. Abstracts*. Shumen, 2007, 20.

4 **Алексеенко Н.А.** Херсонский архив печатей»: миф или реальность? – *Херсонесский сборник*, 15, (Севастополь, 2007), 7-16.

в навигационном отношении, продуваемого всеми ветрами восточного мыса Херсонесского городища не могло быть никакой корабельной стоянки, не говоря уже о каких бы то ни было стационарных портовых сооружениях. Идея нашего оппонента об устройстве причальной стенки не в рядом расположенной и закрытой от штормов херсонской бухте, а на самом опасном штормовом участке при господстве северо-западных ветров вблизи береговых скал не выдерживает никакой критики. Совершенно понятно, что ни древние греки, ни византийцы никогда бы себе такого не позволили, имея в 500-х метрах удобную гавань с песчаным пляжем.

В пользу определения херсонского комплекса моливдовулов как остатков некого архива как можно судить свидетельствует не только их количество, но и качественный состав печатей, отражающий самые широкие контакты городских служб со многими регионами Византийской империи. И трудно себе представить, чтобы печати, сопровождавшие какие-либо важные документы или даже же частную почту, не говоря уже об эксклюзивных случаях – посланиях императоров или патриархов, могли быть сорваны с корреспонденции прямо на корабле, и затем сразу же отправлены за борт, за ненадобностью в дальнейшей портовой деятельности, как это полагают господа Булгаковы[5]. С определенной долей вероятности это можно было бы отнести лишь к торговой документации, сопровождавшей прибывшие в Херсон товары, на которой настаивает В. Булгакова[6]. Однако даже в этом случае маловероятно, что печати, подтверждающие подлинность документа могли выкидываться за ненадобностью. Напротив наличие отверстий на отдельных экземплярах свидетельствует об обратном, что моливдовулы бережно сохранялись и даже вторично прикреплялись к документам. Примером тому может служить печать № 2, представленная в настоящей работе.

Все еще продолжающееся обследование участка, где было обнаружено сокровище херсонских печатей, которое еще и сегодня дарит нам новые находки из этого уникального комплекса, в известной мере осложняет и представление комплекса в полном объеме и, соответственно, задерживает издание каталога. Однако это отнюдь не мешает вводить в оборот все новые и новые интересные памятники, отражающие те или иные страницы истории этой далекой заморской провинции империи.

Наиболее интересные из последних находок мы постарались ввести в научный оборот или же подготовить материалы к печати, которые в самое ближайшее время выйдут в свет. Среди них печати церковных иерархов: патриарха Николая Мистика (X в.)[7], свидетельствующая о значимости города, как для светской, так и церковной центральной администрации, и очевидном участии Херсона в важных политических событиях в жизни византийского государства; епископа Петра с изображением св. великомученицы Ирины (VII в.) и архиепископа Сугдеи – Льва (X в.)[8], имя которого ранее не было известно в анналах истории.

5 **Булгаков В.В., Булгакова В.И** Подводные скопления печатей в Судаке и Херсонесе…, 42-48.

6 **Bulgakova V.** Zur Deutung der Siegelfunde…, 20.

7 **Алексеенко Н.А.** Булла патриарха Николая Мистика из Херсона. - *Древности 2004*, (Харьков, 2004), 260-264.

8 **Алексеенко Н.А., Самойленко Ю.Н.** Моливдовулы деятелей церкви из херсонского архива: новые находки – *Acta Musei Varnensis*, 5, (Varna, 2008), (в печати).

Совсем недавно[9] нам посчастливилось познакомить научную общественность ввести с печатью еще одного известного церковного деятеля - митрополита Смирны Митрофана (IX в.)[10], превратности судьбы которого в свое время забросили его в Крым, где он отбывал ссылку недалеко от Херсона[11].

В последнее время пополнился и список моливдовулов родовой знати X-XI вв.[12]: Павла Мономаха (Мономахата)[13], исполнявшего должность главного логофета империи, печати которого представлены значительной серией среди болгарских находок[14]; Николая Махитария (Μαχηιταριοσ)[15], уже известного ранее по моливдовулу из собрания Эрмитажа[16]; Анастасия Масхула (Μασχηουλοσ)[17] и Константина Аргиромита (Αργιρομιτεσ)[18], не представленных перечне византийских семейств, приведенном А.П. Кажданом[19]; а также нового представителя, очевидно, одного из наиболее активных крымских семейств Мосика Цулы (Τζουλασ)[20]. Это уже вторая находка печати данного персонажа в Херсоне.

Еще одной уникальной находкой является моливдовул стратига Херсона Иоанна с изображением на оборотной стороне городской стены с воротами[21], датируемый нами рубежом X/XI вв. Прежде архитектурных изображений, тем более фортификационных сооружений, на печатях Херсона не было известно. Новая печать демонстрирует нам появление совершенно не традиционного типа изображения, вызванного на наш взгляд, существованием местного культа вполне определенного «святого места» (в нашем случае - надвратной башни с храмом (?) или же самих городских ворот) значимость и почитаемость которого, видимо, были настолько велики, что поставили его практически на один уровень с изображениями божественных ликов и позволили одному из херсонских правителей поместить его изоб-

9 **Алексеенко Н.А.** Митрофан Смирнский – ссыльный митрополит в Таврике – «Небесные патроны и земные служители культа» IX Международная Крымская конференция по религиоведению. Тезисы докладов и сообщений (Херсонес 15-20.05.2007), Севастополь, 2007, 3-4

10 **Алексеенко Н.А.** Печать Митрофана Смирнского из Херсона – ссыльный митрополит в Таврике - *Sacrum et Profanum*, III, (Севастополь, 2007), 11-16.

11 **Сорочан С.Б.** *Византийский Херсон. Очерки истории и культуры*. Харьков, 2005, 1113 (прим. 64), 1429-1437.

12 **Алексеенко Н.А.** Печати с родовыми именами из херсонского архива - *«Византия в контексте мировой культуры». Научная конференция к 100-летию А.В. Банк (Санкт-Петербург 02-06.10. 2006)*, Санкт-Петербург, 2006, 5.

13 **Алексеенко Н.А.** Печати главных логофетов из Херсонского архива - *АДСВ*, 34. - Екатеринбург, 2003, с. 196-197, № 46; **Алексеенко Н.А.** Печати с родовыми именами из херсонского архива - *Византия в контексте мировой культуры*, Санкт-Петербург, 2008, № 1 (в печати).

14 **Йорданов И.** *Печатите от стратегията в Преслав*. София, 1993, с. 70, № 127, таб. 14, 127; **Jordanov I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Vol. 2, Sofia, 2006, p. 297-298, nos. 473-480.

15 **Алексеенко Н.А.** Печати с родовыми именами…, № 7.

16 **Шандровская В.С.** Печати представителей армянского рода Махитариев - *Историко-филологический журнал*, 1, (Ереван, 2003), с. 147-157.

17 **Алексеенко Н.А.** Печати с родовыми именами…, № 2-3.

18 **Алексеенко Н.А.** Печати с родовыми именами …, № 5-6.

19 **Каждан А.П.** *Социальный состав господствующего класса в Византии XI-XII вв.* М., 1974.

20 **Алексеенко Н.А.** Печати с родовыми именами…, № 4.

21 **Алексеенко Н.А.** Корсуньские врата – как отображение культа «святых мест» в византийской сфрагистике. - *Sacrum et Profanum*, I, (Севастополь, 2005), 11-16.

ражение на своей печати. Отметим также, что в Херсоне еще со времен поздней античности известны врата, носившие название «*святых*» (τα Ιερα) или «*красных*»[22]. Не исключено, что именно они в силу каких-то особенных причин и послужили прототипом для сфрагистического типа печати херсонского чиновника.

Среди последних находок также удалось отрыть несколько примечательных на наш взгляд экземпляров, как подтверждающих ранее полученную информацию, так и открывающие новые страницы в истории этой далекой заморской провинции. В первую очередь это печати представителей местной администрации Херсона.

1. Иоанн, императорский протоспафарий и протевон Херсона.

1). Коллекция Ю. Самойленко (С-30-05) **(Табло XX.1).**

Диаметр печати – 17 мм; толщина пластинки – 1, 8 мм.

Малый модуль пластинки заготовки; легенда реверса печати по левому краю печати не оттиснулись.

Аверс. Погрудное изображение св. Николая анфас с именем святого в столбик по сторонам. Справа сохранилось – O| Λ – [Νικ]ολ(άω). По кругу остатки надписи: ….OH……- [….. β]οή[θ(ει).....].

Реверс. Пятистрочная надпись:

+I . | . N/R/A | . ΠAΘSΠ . | OTЄϑN. | XЄPCO . .

+᾽Ι[ωά]ν(νης) β(ασιλικῷ) (πρωτο)[σ]παθ(αρίῳ) (καὶ) π[ρ]οτευόν[τ(ι)] Χερσό[ν(ος)].

2). Коллекция Ю. Самойленко (С-09-99) **(Табло XX.2).**

Диаметр печати – ок. 20 мм (поле матрицы – ок. 20 мм); толщина пластинки – 1, 8 мм.

Легенда реверса верхней части печати сильно повреждена коррозией.

Аверс. Погрудное изображение св. Николая анфас. Надпись с именем святого в столбик по сторонам практически не сохранилась. Справа следы от – O| Λ – [Νικ]ολ(άω). По кругу остатки надписи: ….ROHΘ…. - ….. βοήθ(ει)...

Реверс. Пятистрочная надпись:

. . . . | . . . R/ . . | . . AΘSΠP | OTЄϑNT/ | XЄPCON.

... β(ασιλικ ῷ) [(πρωτο)σπ]αθ(αρίῳ) ((καὶ) προτευόντ(ι) Χερσόν(οῦ

Несмотря на различную степень сохранности моливдовулов полное совпадение их изображений и легенд, а также распределение литер в строках, несомненно, свидетельствуют об использовании одной пары матриц. Сопоставляя легенды обеих экземпляров, можно предположить, что надпись на печати нашего персонажа могла выглядеть следующим образом:

<ὁ ἅγιος Νικολάω?> βοήθει

᾽Ιωάννης βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτευόντι Χερσόνος.

По сфрагистическому типу и особенностям использованного шрифта печати протевона Иоанна следует отнести ко второй половине X в., к которой относится абсолютное большинство известных печатей херсонских протевонов[23]. Примечатель-

22 **Латышев В.В.** *Жития св. епископов Херсонских. Исследование и тексты*. Санкт-Петербург, 1906, 9, 56; **Сорочан С.Б.** *Византийский Херсон*. Т. 1-2. Харьков, 2005, 1020.

23 **Алексеенко Н.А.** Протевоны Херсона X в. по данным памятников сфрагистики - *АДСВ*, 32, (Екатеринбург, 2001), 154-162; **Alekséenko N.** Les prôteuntés de Kherson au X-e siècle – *SBS*, 7, (Washington, 2002), 79-86.

ны последние моливдовулы тем, что на них представлен ранее неизвестный сфрагистический тип для печатей херсонских протевонов – образ святителя Николая.

Печати стратигов Херсона также пополнились очередными экземплярами, однако, уже известных пар матриц.

2. Иоанн, императорский протоспафарий и стратиг Херсона.

Коллекция Ю. Самойленко (С-25-05) **(Табло XX.3).**

Диаметр печати – ок. 20 мм; толщина пластинки – 1, 2 мм.

Штампы смещены в сторону, что привело к утрате части легенды; в поле пробито два отверстия.

Аверс. Изображение идущей влево птицы. В двойном точечном ободке; по кругу надпись, начинающаяся в правом верхнем углу: ...CWΔO.Λ. - [Κύριε βοήθει τῷ] σῷ δο[ύ]λ[ῳ].

Реверс. Пятистрочная надпись:

. . AN | . . R/A/CΠ | . . SCTP | . . . Γ/X . P | . . NOC

+᾽Ιω]άν[νη(ς)] β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπ[αθ(αρίῳ)] (καὶ) στρ[ατη]γ(ῷ) Χ[ε]ρ[σό]νος.

Это второй, известный нам экземпляр данной печати; первый также происходит из комплекса нашего архива и оба принадлежат одной паре матриц. Благодаря сопоставлению сохранившихся частей надписи на обоих экземплярах уточняется и расположение литер в строках на изданном ранее моливдовуле, который мы отнесли ко второй половине X в.[24] и, соответственно, полностью восстанавливается легенда, представленная на печати:

Κ ύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ

᾽ Ιωάννης βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατιγῷ Χερσόνος.

3. Георгий, протоспафарий и стратиг Херсона.

Коллекция Ю. Самойленко (С-15-05) **(Табло XX.4).**

Диаметр печати – ок. 21 мм (18x21 мм); толщина пластинки – 1, 2 мм.

Аверс. Инвокативная монограмма (тип XII по В. Лорану), в углах тетраграмма: [T]W- CW | [Δ] 8 - Λ[W] - [τ]ῷ σῷ [δ]ούλ[ῳ].

Реверс. Пятистрочная надпись:

+ ΓЄW . | . IWACΠ . | ΘKAICT . | ATHΓX . | . CWN . .

+ Γεω[ργ]ίῳ (πρωτο)σπ[α]θ(αρίῳ) καὶ στ[ρ]ατηγ(ῷ) Χ[ερ]σῶν[ος].

Новая печать протоспафария Георгия также не единожды представлена в Херсоне. Это уже седьмой по счету подобный экземпляр, который, как и предыдущие датируется временем около середины X в.[25] Сопоставление всех данных также позволяет реконструировать полный текст легенды, представленной на печати:

Κ ύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γεωργίῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατιγῷ Χερσῶνος.

4. **Георгий Цула, императорский протоспафарий и стратиг Херсона.**

Коллекция Ю. Самойленко (С-08-05) **(Табло XX.5).**

Диаметр печати – 23 мм (поле матрицы – 20 мм); толщина пластинки – 1 мм.

24 **Алексеенко Н.А.** Стратиги Херсона по данным новых памятников сфрагистики IX-XI вв. - *МАИЭТ*, VI, (Симферополь, 1998), с. 713-714, № 14.

25 Κωνσταντοπουλος Κ.Μ. Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν ᾽Αθηναιῃ ᾽Εθνικοῦ Νομισματικοῦ Μοισείου Athens, 1917, 69, nr. 118a; **Соколова И.В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Ленинград, 1983, 160, 167, № 44, 60. **Alexeenko N., Romančuk A., Sokolova I**. Die neuen Funde an Bleisiegeln aus Cherson – *SBS*, 4, (Washington, 1995), p. 143-144, nr. 5; **Алексеенко Н.А.** Стратиги Херсона…, с. 707, № 12-13.

Фрагмент. Половина печати сломанной по линии канала.

Аверс.Четырехстрочная надпись в точечном ободке:

. . ОП | . . . АХІ | . . . ОА́Х | . . ΘАП | · —

[+Γε]ορ[γίο] [β]ασι[λικ]ο (πρωτο)σ[πα]θαρ(ίῳ)

Реверс.Четырехстрочная надпись в точечном ободке:

— · | КЄС . . . | ТІГ . . . . | СОN . . . | ТZ . . . | — ·

κε σ[τρα]τιγ[ο Χερ]σόν[ος τῷ] Τζ[ούλα].

На обеих оборотной сторонах печати сохранились элементы украшений сверху и снизу легенды в виде точки (жемчужины), расположенной между двух небольших черточек.

Представленный экземпляр – в списке печатей Георгия Цулы этого типа - пятый по счету[26], причем все они оттиснуты одной парой матриц, что позволяет безошибочно восстановить полную легенду моливдовула:

Γεωργ ίῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατιγῷ Χερσῶνος τῷ Τζούλά.

Известность Георгия Цулы в связи с восстанием херсонитов в 1016 г.[27] определяет датировку, принадлежавших ему печатей концом X – первым пятнадцатилетием XI столетия.

Среди печатей городских функционеров появились и два новых моливдовула экдика-дефенсора IX в.

5. Никифор, императорский кандидат и экдик Херсона.

1). Коллекция Ю. Самойленко (С-26-05) **(Табло XX.6).**

Диаметр печати – ок. 14 мм (12х14 мм); толщина пластинки – 4 мм.

Малый модуль пластинки заготовки. На оборотной стороне у выхода канала частичные утраты литер легенды.

Аверс. Шестиконечный крест на ступенях. Между двух точечных ободков круговая надпись с инвокативным обращением:…W CWΔOVΛW. – [Κύριε βοήθει τ]ῷ σῷ δο ύλῳ.

Реверс. Пятистрочная надпись:

+NIKI | . /KANΔ | . ЄKΔH . . | . ЄP . . | . . . .

+Νικι[φ(όρῳ) β(ασιλικῷ)] κανδ[ιδ(άτῳ) (καὶ)] ἐκδή[κου Χ]ερ[σόνος ἄμην].

2). Коллекция Ю. Самойленко (Н-19-95) **(Табло XX.7).**

Диаметр печати – ок. 18 мм; толщина пластинки – 2,2 мм.

Малый модуль пластинки заготовки. Штамп печати смещен к низу, что привело к тому, что низ легенды вышел за край заготовки.

Аверс. Шестиконечный крест на ступенях. Между двух точечных ободков круговая надпись с инвокативным обращением: …ROHΘH TW CWΔOVΛW. - [Κύριε] βοήθη τῷ σῷ δούλῳ.

Реверс. Пятистрочная надпись в ободке из слившихся в одну линию точек:

+NIKIΦ/ |R/KANΔIΔ | . ЄKΔHKO. | . ЄPCON. | . . . .

+Νικιφ(όρῳ) β(ασιλικῷ) κανδιδ(άτῳ) [(καὶ)] ἐκδήκο[υ Χ]ερσόν[ος ἄμην].

26 **Соколова И.В.** *Монеты и печати…*, 164-165, № 54-54а; **Алексеенко Н.А.** Стратиги Херсона…, с. 728-729, № 31; **Алексеенко Н.А.** Херсонская родовая знать X–XI вв. в памятниках сфрагистики - *МАИЭТ*, VII, (Симферополь, 2000), 256, № 1.

27 **Ioannis Scylitzae.** *Synopsis Historiarum.* Rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 354.

Новые моливдовулы экдика принадлежат той же самой паре матриц что и предыдущие экземпляры[28], благодаря чему восстанавливается полный текст легенды печати на всех четырех экземплярах:

Κ ὑριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικιφόρῳ βασιλικῷ κανδιδάτῳ καὶ ἐκδήκου Χερσῶνος, ἄ μην.

Характерные особенности использованного сфрагистического типа и примененного шрифта позволяют отнести печати экдика Никифора к самому концу IX – рубежу IX/X вв.

Среди новых находок не обошлось и без традиционных печатей архонтов Херсона первой половины IX в.

6. Константин, императорский спафарий и архонт Херсона.

Коллекция Ю. Самойленко (С-01-04) **(Табло XX.8).**

Диаметр печати – ок. 19 мм (16х19 мм); толщина пластинки – в среднем 1, 5 мм.

Пластинка неправильной формы (малый модуль) и разной толщины. На лицевой стороне утраты металла по каналу, штамп смещен вниз и влево; на оборотной стороне – практически не оттиснулся левый край легенды.

Аверс. Крестообразная инвокативная монограмма (Laurent, тип V). В углах тетраграмма: [TW - CW]| [Δ] ϑ- [ΛW]. - [τῷ σῷ δ]ού[λῳ].

Реверс. Пятистрочная надпись, от которой сохранились лишь три нижние строки:

…. |…. | . . . ΠΑΘ | . . .NT/X . | . ONW .

.+Κονσταντίνῳ β(ασιλικῷ) σ]παθ[(αρίῳ) (καὶ) ἄρχο]ντ(ι) Χ[ερσ]όνω[ς].

Имя архонта и недостающая часть легенды восстанавливаются по многочисленным параллельным моливдовулам. Таких печатей уже известно 19 экземпляров[29] все они происходят из одной пары матриц. Многие из них имеют аналогичные дефекты и небрежность при оттиске. На двух пока еще не изданных экземплярах (С-10-98, С-11-98) во второй строке сохранились литеры AN, что позволяет нам предположительно восстановить имя владельца как Константин:

Θεοτ όκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κονσταντίνῳ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι Χερσ ῶνος.

7. Григора, императорский спафарий и архонт Херсона.

Коллекция Ю. Самойленко (С-13-04) **(Табло XX.9).**

Диаметр печати – ок. 19 мм (17х19 мм); толщина пластинки – 2 мм.

Пластинка неправильной формы (малый модуль). На обеих сторонах дефекты металла по линии канала. На лицевой стороне штамп смещен влево.

Аверс. Крестообразная инвокативная монограмма (Laurent, тип V). В углах тетраграмма: [TW] – CW | [Δϑ - ΛW. - [τῷ] σῷ [δού]λῳ.

Реверс. Четырехстрочная надпись:

28 **Алексеенко Н.А.** Новые находки печатей печатей представителей городского управления Херсона - *МАИЭТ*, V, (Симферополь, 1996), 162, № 11-12.

29 **Соколова И.В.** *Монеты и печати…*, 147, 149, № 6, 13; **Смычков К.Д.** Несколько неизданных печатей Херосна – *Византийский Временник*, 50, (1989), 126, № 2; **Алексеенко Н.А.** Архонтия Херсона VIII–IX вв. по данным сфрагистики - *МАИЭТ*, IX . (Симферополь, 2002), 466-467, № 34-38; **Stepanova E.** , New seals from Sudak, *SBS*, 6, (Washington, 1999), 52, nr. 11; не изданы: С-27-95, С-3-98, С-5-98, С-10-98, С-11-98, С-14-98, С-16-98, С-19-98, С-35-99.

. ΓΡΗ . . | . ΑΒ/СΠ . | ΑΡΧ/Χ . . | . CW . .

+]Γρη[γορ]ᾷ. β(ασιλικῷ) σπ(αθαρίῳ) [(καὶ)] ἄρχ(οντι) Χ[ερ]σῶ[νος].

Это также моливдовул, принадлежащий одной из самых многочисленных серий печатей херсонских архонтов с традиционной легендой:

Θεοτ όκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορᾷ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ ἄρχοντι Χερσῶνος.

До настоящего времени нам было известно по крайней мере 16 экземпляров данного типа, происходящие от двух пар матриц[30]. Наш новый моливдовул принадлежит той паре матриц, от которой происходили 10 булл. Теперь эта группа насчитывает 11 экземпляров. Учитывая некоторые особенности начертания легенды мы склонны отнести данный тип печатей к хронологическим границам первой четверти или в крайнем случае трети IX в.[31]

Помимо булл местных чиновников среди новых находок традиционно присутствуют моливдовулы как представителей центральных органов власти, так и провинциальной администрации.

Византийское финансовое ведомство представлено очередным экземпляром печати главного логофета Николая (X в.).

8. Николай, магистр, анфипат, патрикий, императорский протоспафарий и главноый логофет.

Коллекция Ю. Самойленко (С-03-04) **(Табло XX.10).**

Диаметр печати – 20 мм; толщина пластинки – 1,5 мм.

Изображения на обеих сторонах сильно повреждены коррозией.

Аверс. Шестиконечный процветший крест на ступенях. Круговая надпись не сохранилась.

Реверс. Пятистрочная надпись:

. . ΙΚΟΛ | . ΑΓ/ΑΝΘΥΠ | . ΑΤΡΙΚ/R/A/C | . ΑΘS . . ./ | . . .

+N]ικολ(άῳ) [μ]αγ(ίστρῳ) ἀθυπ(άτῳ) [π]ατρικ(ίῳ) β(ασιλικῷ) (πρωτο)σ[π]αθ(αρίῳ) (καὶ) [...].

Как и у большинства приведенных выше печатей, полный текст легенды моливдовула и название должности нашего персонажа восстанавливаются благодаря уже известным экземплярам той же пары матриц:

Νικολ άῳ μαγίστρῳ ἀθυπ(άτῳ πατρικίῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ γενικὶῷ λογοθέτης.

Печати этого чиновника достаточно хорошо известны. Из Херсона происходят нескольких моливдовулов, принадлежащие различным парам матриц[32]. В. Лоран и Г. Закос датируют печать той же пары матриц, что и наш экземпляр весьма широко - IX-X вв.[33] В тоже время сфрагистический тип, четко определяющийся по экземплярам лучшей сохранности (шестиконечный процветший патриарший крест на трех ступенях, ветви цветения которого поднимаются до уровня нижней

30 **Соколова И.В.** *Монеты и печати…,* 146, № 5; **Алексеенко Н.А.** Архонтия Херсона…, № 11-18; **Stepanova E.** New seals…, 53, nr. 12; не изданы: Ч-3-95; С-26-95; С-17-98; С-21-98; С-24-99.

31 **Алексеенко Н.А.** Архонтия Херсона…, 461.

32 **Соколова И.В.** Византийские печати из Херсонеса – *АДСВ*, 26, (Барнаул, 1992), с. 200, рис. 5.2; **Sokolova I.V.** Les sceaux Byzantins de Cherson - *SBS*, 3, (Washington, 1993), p. 104-105, pl. V. 2; **Смычков К.Д.** Новые находки моливдовулов главных логофетов X в. в Херсонесе - *Нумізматика і фалеристика* 2(14), (Київ, 2000), с. 29, рис. 3; **Алексеенко Н.А.** Печати главных логофетов из херсонского архива - *АДСВ*, 34 (Екатеринбург, 2003), 190-192, №№ 35-38, 204, рис. 35-38.

33 **Zacos G.** *Byzantine Lead Seals*. II. - Berne, 1984, 154, 242bis; **Laurent V.** *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin. II: L'administration centrale*. Paris, 1981, 151-152 , nr. 317.

перекладины креста) по наблюдениям И.В. Соколовой присутствует на печатях исключительно первой половины X в.[34] Нам представляется, что исходя из характерных особенностей печатей обеих серий логофета Николая их следует датировать временем около середины X в.

Значительная распространенность его печатей в Херсоне, безусловно, свидетельствует об активных контактах этого высокопоставленного административного лица империи со своими суббординантами в Таврике.

Информацию о провинциальной администрации дополняют два новых ранее неизвестных для Херсона представителя малоазийских фем. На первом, к сожалению очень плохой сохранности моливдовуле представлен неизвестный чиновник фемы Вукелариев.

9. безымянный чиновник (протонотарий?) Вукелариев.

Коллекция Ю. Самойленко (С-32-05) **(Табло XX.11).**

Диаметр печати – ок. 25 мм; толщина пластинки – ок. 2 мм.

Фрагмент. Обломок печати (1/3 часть) с утратой металла по линии канала и практическим отсутствием изображения на лицевой стороне.

Аналогий нет.

Аверс. Стерта или очень слабый оттиск (инвокативная монограмма?).

Реверс. Четырехстрочная надпись, от которой сохранились неполных две строки снизу:

. . . . | . . . . | NT/SA/ . . | . B8K . .

.....ντ(?) (καὶ) (πρωτο)[.....] Βουκ[ελαριον]

К сожалению, печать настолько сильно фрагментирована, что сделать какую-либо корректную реконструкцию легенды представляется весьма проблематичным. Как мы можем судить на лицевой стороне буллы, скорее всего, располагалась инвокативная монограмма, а на обороте, судя по размеру литер, была помещена четырехстрочная надпись.

По характерным особенностям использованного шрифта мы склонны датировать новую находку временем около середины IX в. К сожалению, аналогий данному экземпляру обнаружить не удалось по этому возможно лишь предположительное восстановление легенды. На наш взгляд наш чиновник мог состоять в должности протонотария фемы Вукелариев. Их печати известны[35]. Вместе с тем неясным остается окончание NT со знаком сокращения (/) в передаче еще одной должности или титула нашего персонажа. Остается лишь надеяться, сто со временем будет найден аналогичный экземпляр, который позволит снять завесу тайны с этой находки.

Последняя печать знакомит нас еще с одним чиновником не в полнее ясного ранга, которого мы склонны отнести к диатариям (?) Анатоликов (?).

10. Михаил, диатарий (?) Анатоликов (?).

Коллекция Ю. Самойленко (С-07-05) **(Табло XX.12).**

Диаметр печати – 17 мм; толщина пластинки – ок. 1,5 мм.

Малый модуль. На оборотной стороне справа в поле утрата металла.

34 **Соколова И.В.** *Монеты и печати…*, с. 96-102.

35 **McGeer E., Nesbitt J., Oikonomides, N.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. Vol. 4: The East. Washington, 2001, 8-10, nos. 21-24.

Аналогий нет.

Аверс. Погрудного изображение Богоматери Никопеи. По кругу надпись: … ITWCWΔϑΛ - [Θεοτόκε βοήθε]ι τῷ σῷ δούλ(ῳ).

Реверс. Пятистрочная надпись:

+MH . | AHΛΔ . | . TAPH . | OVANAT | . . . .

+Μη[χ]αὴλ δ[ια]ταρη[ω τ]οῦ Ἀνατ[ολικοῦ] (?)

Изображения на обеих сторонах заключены в ободок из слившихся в одну линию точек.

Пост диатария известен по Клиторологии Филофея[36] и относится к императорским дворцовым евнухам, осуществлявших обслуживание в различных залах императорского дворца и подчинявшихся примикирию[37]. Книга Церемоний указывает на наличие диатариев в Большом дворце и Дафне[38]. Однако, нам не удалось обнаружить никакой информации относительно этого термина в других случаях, например, применительно к византийским провинциям. В связи с этим не исключено, что на печати следует читать не топоним, а, возможно, название дворца. Однако вследствие неудовлетворительной сохранности последних строк легенды моливдовула на данном этапе это не представляется нам возможным.

Таким образом, новые находки византийских печатей в Херсоне, происходящие из комплекса, который мы все-таки склонны именовать остатками некоего собрания документов, на наш взгляд, своим разнообразием не только в очередной раз убеждают нас в правильности выбранного определения херсонского сокровища печатей, но и знакомят нас с все новыми и новыми памятники византийской сфрагистики, дающими богатый материал для продолжения исследований в самых разных направлениях развития не только одного из стратегически важных регионов империи, к которому центральные власти испытывали постоянный интерес, но и получения новых открытий по истории Византийского государства в целом.

NEW FINDS OF BYZANTINE LEAD SEALS FROM CHERSON

Nikolay Alekseienko (abstract)

As you know, the corpus of known seals of Cherson has been substantially enlarged due to the find of a whole complex of molybdoboulla, which belonged to a certain document archive and was discovered in early 1990s near the foot of the cliff at the East promontory of Cherson site. The opinion recently put forth by V.Bulgakova concerning mythical nature of the definition that claims seal complexes of Crimea (from Cherson and Sudak) to be remains of city document archives, prompted us to dedicate a special paper to this subject.

36 **Oikonomidès N.** *Les listes préséance Byzantines des IXe et Xe siécle,* Paris, 1972, p. 130-131, n. 89, 306-307.

37 **Bury J.B.** *The Imperial Administrative System in the Night Century,* London, 1911, p. 127.

38 **Costantin VII Porphyrogènéte.** *Le Livre des Cérémonis* I-II. Ed. A. Vogt, Paris, 1935, 1939, p. 800-805.

There we tried to show that such conclusions were untenable at least in regard to the find of Cherson, which can in no way be connected to any harbor activity. There could be no ship station near the East promontory of the site, a complicated place for navigation, open to all winds, to say nothing about any pier and the like harbor structures. The very composition of the complex, which reflects widest contacts of Cherson municipal authorities with many provinces of the Byzantine empire, also speaks for its definition as archive remains. It is difficult to imagine that seals accompanying important documents or private letters, let alone imperial or patriarchal molybdoboulla, would be ripped off from the correspondence right aboard the ship and then immediately thrown overboard, as V. Bulgakova supposes.

Continuing study of the significant lead seals complex from Cherson makes it possible to put into circulation more and more new finds reflecting certain points in the history of this distant overseas province of the empire. Among the latest finds we have been able to discover several in our mind very remarkable pieces.

We have already managed to publish or prepare for publication a number of those seals, namely the seal of bishop Peter with the image of St. Matryr Eirene (7th c.), of Archbishop Leo of Sougdaia (10th c.), of Metropolitan Metrophanes of Smyrna (9th c.) and of the Patriarch Nicholas Mystikos of Constantinople (10th c.) as well as seals with family names dated from the late 10th to the 11th c.: seals of Anastasios Maschoulos, Mosikos Tzoulas, Nicholas Machitarios, Constantine Argiromites. A molybdoboullon of John, strategos of Cherson, featuring city wall with gates on the reverse side (late 10th – early 11th c.) and some others have been also published.

This paper deals with new lead seals, among which there are some which have not so far been known from Cherson.

First of all, it is seals of representatives of the local administration: of Proteuon John, featuring St. Nicholas (early 11th c.), of Strategoi George, John (10th c.) and George Tzoulas (early 11th c.), of Ekdikos Nicephorus (9th c.) and Archons Gregory and Gregoras (9th c.). The Byzantine administration is represented by yet another seal of Nicholas, magister and chief logothetes and by two new previously unknown officials from themata of Asia Minor: unfortunately anonymous official (protonotarios?) of the Boukellarioi and Michael, diaitarios of the Anatolikoi (9th c.).

Tabl. XXII-XXIII

SPACE AND POWER ON THE WEST BLACK SEA COAST LATE 10th TO 12th C.: THE SIGILLOGRAPHIC EVIDENCE

Rossina Kostova
(Veliko Turnovo)

The present article is a fragment of a larger research project dedicated to the human response—the network of settlement, production, exchange, commerce, communications, and demography, to the advantages and disadvantages of the West Black Sea coast as a peripheral and contact region between the 11th and the 15th c.[1] In its focus is the sigillographic evidence from the northwestern Black Sea coastal area and its Dobrudža hinterland from the late 10th to the 12th c. The arguments for such a spatial and chronological definition of the subject are both geographical and historical.

Geographical framework

The West Black Sea coastal zone is divided into three parts with respect to the relief of the terrain and the climatic influence of the sea. The northwestern coastal area covers the coast and the maritime climatic zone of ca. 40-60 km in width from the Danube delta down to the mouth of the Kamčija river and the eastern periphery of the Provadijsko plateau and Kamčijska mountain.[2] Certainly the communications between the sites along the coast and the interior went beyond this stripe of land but such cases must be viewed in the particular context they appeared (administrative units, military campaigns, economic exchange). Therefore, in order to trace how the relations "center-hinterland" went from to coast to the interior and vice verse, I take into consideration the circulation of seals not only in the coastal area, but also in its immeadiate hinterland, Dobrudža, with its two main parts: North Dobrudža in present-day Romania and South Dobrudža that includes present-day commune of Aksakovo, Varna district, the entire district of Dobrič, and three communes of Silistra district (Silistra, Alfatar and Kajnardža) **(Tabl. XXII.1).**

1 The project has been realized in 2005 and 2006 thanks to the generous financial support of the Alexander von Humboldt Foundation, Germany and the academic hospitality of the Institut für Byzantinistik und Neogräzistik at the University of Cologne and the Institut für Byzantinistik und Neogräzistik at the University of Vienna. The complete set of the results will be presented in a monograph forthcoming in Germany.

2 **Georgiev, M.** *Fizičeska geografija na Bŭlgarija*. Sofia, 1991, 369-85.

Chronological framework

As noted above, the area can be distinguished not only from a geographical, but also from a historical point of view. At the beginning of the 7th c. Byzantium gradually lost power over the eastern part of the Northern Balkans. After AD 681 and until 971 the area became a part of the heartland of the First Bulgarian Empire. After the Byzantine re-occupation in the years AD 971-1185 it was included in the administrative system of the empire and went through a dynamic and complicated administrative development (Table I).[3]

What was the place of the northwestern Black Sea coastal area in the course of that development? "Periphery" seems to be the most relevant definition of the coastal area within the territorial framework of the large themes of *Thrace* and *Ioannoupolis*, *Ioannoupolis* and *Dorostolon* (971-975) and *Thrace* and *Dristra* (after AD 1000), the administrative centers of which (*Beroe*-Stara Zagora or *Philippopolis*-Plovdiv of the theme *Thrace* and *Ioannoupolis* and *Dorostolon/Dristra*-Silistra of the themes *Ioannoupolis* and *Dorostolon* and *Thrace* and *Dristra*) are situated ca. 100-200 km away from the coast.[4] Certainly, however, the coast was not a far distant periphery for the smaller theme of *Presthlavitza* (after AD 1000), founded in the northeastern part of Dobrudža.[5] Furthermore, the establishment of the *strategia* of Varna

3 See the critical assesment of the discussion on the administrative organization at the Lower Danube in the late 10th-12th c. until 1976 in **Tŭpkova-Zaimova, V.** *Dolni Dunav-granična zona na vizantijskija zapad*. Sofia, 1976, 7-13, 34-71, 97-11. See also **Oikonomidès, N**. Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles: la Mésopotamie de l'Occident.— *Revue des études Sud-Est européennes*, 3 (1-2), (1965), 57-79; **Božilov, Iv.** Kŭm vŭprosa za vizantijskoto gospodstvo po Dolni Dunav v kraja na X v.—*Studia Balcanica*, 2, (1970), 75-96; **id.** Njakolko beležki vŭrhu vizantijskata administratsija v Severoiztočna Bŭlgarija: 971-1000—In: *Sbornik v čest na akademik Hristo Hristov. Izsledvanija po slučaj 70-godišninata mu*. Sofia, 1988, 18-27; **id.** Vizantijskata administratsija v Dobrudža: 971-986/90 g. —In: **Božilov, Iv., V. Gjuzelev.** *Istorija na Dobrudža*. 2. *Srednovekovie*. V. Turnovo, 2004, c. 75-82; **id.** Vizantijskata administratsija v Dobrudža, 1000-1186 g. —In: **Božilov, Iv., V. Gjuzelev.** *Istorija na Dobrudža*. 2, 87-131; **Jordanov, Iv.** Molivdovuli na Damjan Dobromir, duk na Trakija i Mesopotamija.— *Izvestija na Narodnija Muzej Varna*, 20, (1984), 99-105; **id.** The Katepanate of Paradounavon according to the sphragistic data.—In: *Studies in Byzantine Sigillography*, 6. Ed. J.-Cl. Cheynet and Cl. Sode. München-Leipzig, 2003, 63-74. The renewed debate, see in **Madgearu, Al.** The military organization of Paradounavon.—*Byzantinoslavica*, 60, (1999), 421-446; **id.** The restoration of the Byzantine rule on the Danube.— *Revue des études Sud-Est européennes*, 37 (1-2)-38 (1-2), (1999-2000), 5-23; **Seibt, W.** "Mesopotamia des Westens"-ist es im 9. und 10. Jahrhundert südlich der Marica zu suchen? (forthcoming). I am very much indebted to Prof. Seibt for providng me the manuscript of his article.

4 The identification of the administrative centre of the theme of *Thrace* and *Ioannoupolis* seems a rather disputable question. What can be safely stated is that *Ioannoupolis* was not that administrative centre and it must be looked for in the territory covered by the notion of "Thrace" in the name of the theme. Thus, according to V. Tŭpkova-Zaimova, Thrace was presented by the *strategia* of *Beroe* (Stara Zagora) and the *strategia* of *Philippopolis* (Plovdiv): **Tŭpkova-Zaimova, V.** *Dolni Dunav*, 52. According to P. Soustal, it might be that Philippopolis was the administrative centre of the theme *Thrace* and *Ioannoupolis*: **Soustal, P.** *Thrakien (Thrakç, Rhodopç und Haimimontos)*. Tabula Imperii Byzantini 6. Vienna, 1991, 93. See also, **Jordanov, Iv.** Medieval Plovdiv according to sphragistic data—In: *Studies in Byzantine Sigillography*, 4. Ed. N. Oikonomides. Washington D. C., 1995, 111-138; **Oikonomidès, N.** *Les listes de préséance Byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris, 1972, p. 267.34; 361; **Jordanov, Iv**. *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*. Vol. 1. *Byzantine seals with geographical names*. Sofia, 2003, no. 18.1, p. 46-47; no. 77.1; **Seibt, W.** Rez.: Ivan Jordanov, Pečatite ot strategijata v Preslav (971-1088). Sofia 1993.—*Byzantinische Zeitschrift*, 89, (1996), p. 136 (no. 206-207).

5 There must be noted the contradiction in the opinion of Iv. Božilov concerning the time of formation of the *strategia* of *Presthlavitza*: on one hand, he admits that between AD 976 и 986 the *strategia* of *Presthlavitza* (according to him, mod. Prislva-Nufărul) had been divided from the katepanate of Mesopotamia and it comprised "the utmost north-northeast part of Dobrudža", and on the other hand claims that the most probable time of the establishment of the *strategia* of *Presthlavitza* was the period after the formation of the theme *Thrace* and *Dristra*, that is between AD 1000 and 1018 and by that time Presthlavitza appeared as an actual frontier theme: **Božilov, Iv.** Vizantijskata administratsija v Dobrudža: 971-986/90 g., 82; **id.** Vizantijskata

in the middle of the 11th c. overcame the peripheral character of the coastal area within the large theme of *Paristrion* by creating a local centre of power on the coast.[6]

The sigillographic evidence

Can we get a better idea about the way the northwestern Black Sea coast was integrated in the administrative system of the Byzantine Empire? The only possibility for such an inquiry is provided by the sigillographic evidence since the area remained almost entirely out of the scope of the Byzantine chronicles for the period of the late 10th -12th c. Indeed, the historical reconstruction of the administrative development of the Northeastern Balkans above presented (Table I) is based to a great extent on sigillographic data. In such a reconstruction, however, the seals are predominantly employed in tracing the chronology of the administrative units and their government as well as in identifying the administrative centers and elucidating the career of the administrative governors.

Yet the present article concentrates on a particular type of analysis, namely **analysis of spatial distribution of the seals and the relation between the information the seals bear and the place they have been found**. The reason for attempting this analysis is that only such an approach data allows getting a real idea about the way the administrative system functioned within a particular region both from the point of view of its internal structure and the imperial framework as well as helps in identifying local centers according to the intensity and scope of correspondence registered there.[7] Or, in other words, such an analysis seems to provide the only chance for a peripheral area like the northwestern Black Sea coast to emerge in both regional and imperial perspective.

Principles of selection of the seals

The selection of the seals which are the subject of the present analysis is based on three main principles:

— Seals with the toponyms of sites in the two geographical zones outlined above: the Northwestern Black Sea coastal area and its Dobrudža hinterland.
— Seals with names of administrative units that comprised the area above outlined the two zones in the late 10th -12th c.
— Seals found in the region under consideration.

administratsija v Dobrudža, 1000-1186 g., 97-100. Rather different is the opinion of Iv. Jordanov according to whom the *strategoi* of Preslav and *Dristra* were directly subordinated to the emperor and the toponyms of *Preslav* and *Presthlavitza* both in the written sources and in the legends of the seals referred to the former Bulgarian capital of Preslav and thus, there was no a distinctive *strategia* of *Presthlavitza* with a different location: **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, p. 63; 144-148.

6 **Ioannis Scylitzae.** *Synopsis Historiarum*. Rec. J. Thurn. CFHB 5. Berolini et Novi Eboraci, 1973, 433; **Poppe, A.** La dernière expédition russe contre Constantinople —*Byzantinoslavica*, 32, (1971), 244-45; **Shepard, J.** Why did the Russians attack Byzantium in 1043? — *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 22, (1977-84), 161-63; **Wassiliou, Al.-K., W. Seibt,** *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich*. 2. *Zentral- und Provinzialverwaltung*. Vienna, 2004, no. 304; **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no.15.1; **Kostova, R.,** 'Bypassing Anchialos': The West Black Sea coast in naval campaigns 11th to 12th c. — In: *Tangra. Sbornik v čest na 70 godišninata na acad. Vasil Gjuzlev*. Sofia, 2006, 579-597.

7 The only analysis of the principles of distribution of the seals in regions and collections on the entire territory of the Byzantine empire, including the territory of present-day Bulgaria (Silistra, Preslav, Pernik), has been made until now by **Cheynet, J.-Cl., C. Morrison**, Lieux de trouvaille et circulation des sceaux —*Studies in Byzantine Sigillography*, 2. Ed. N. Oikonomides. Washington, D.C., 1990, 105-136.

The present analysis has been advanced to a great extent by the study of the sigillographic evidence from Dobrudža from the 10th -12th c. made by Iv. Jordanov in 1995 as well as by the two volumes of his *Corpus of the Byzantine seals from Bulgaria*.[8] However, the empirical database of the present study differs from those important contributions in the following aspects:

— The geographical framework of analysis comprises not only Dobrudža and the related sea coast, but also the rest of the hinterland of the coast to the southwest of Varna down to the mouth of the Kamčija river and the eastern periphery of the Provadijsko plateau and Kamčijska mountain.[9]

— The present study comprises seals which are missing in Jordanov's study from 1995 due to the fact that they have been published later or have not been published at all.[10]

Furthermore, the analysis attempts at focusing on aspects that have not been paid much attention until now:

— Spatial distribution of the seals according to their find-spots in order to outline the actual centers in the regional administrative system;

— Intensity and character of correspondence between the regional administrative centers and their hinterland;

— The correspondence in the region related to the commanding of the Byzantine navy.

Settlements and seals

Byzantine seals from the late 10th -12th c. have been found on nineteen sites in the northwestern coastal area and Dobrudža **(Tabl. XXII.1 and Table 1**). Four out of them are in North Dobrudža situated along the right bank of the Danube—Izvoarele (*Sucidava*),[11]

8 **Jordanov, Iv.** The Byzantine administration in Dobrudja (10th-12th c.) according to sphragistic data.—In: *Numismatic and sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobrudja. International symposium, Dobrič, 1993*. [=*Dobrudža*, 12, (1995)], 205-223. See also his earlier work, **id.** Dobrudža (491-1092)—selon les données de la numismatique et de la sphragistique.—In: *Dobrudža. Études ethno-culturelles*. Ed. D. Angelov. Sofia, 1987, 182-207; **id.** *Corpus* I; **id**. *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*. Vol. 2. *Byzantine seals with family names*. Sofia, 2006.

9 The present analysis excludes the seals from the fortress of Skala, Dulovo district since from a geographic point of view that site belonged to the region of Ludogorie, but not to Dobrudža: **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja, 222, Supplement (A I.f.Skala).

10 Some of the data for the seals from North Dobrudža are taken from the unpublished catalogue of the Byzantine seals from Romania comprised by I. Barnea and W. Seibt. I would like to express my deep gratitude to Prof. W. Seibt for providing me the opportunity to work with the manuscript of this catalogue and the related data in the photo-archive as well as for the very useful consultations he gave me during my stay as a Hulmboldt Fellow at the Institut für Byzanzforschung at the Austrian Academy of Sciences in Vienna in 2006. The further reference to this catalogue is as follows: **Barnea, I., W. Seibt.** *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien* (manuscript)

11 **Barnea, I., W. Seibt.** *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien* (manuscript), no. 396.

Garvăn (*Dinogetia*),[12] Isaccea (*Noviodunum*),[13] and Nufărul[14] (**Table 3**). Seals have been found on eight sites in South Dobrudža: three along the right bank of the river (Popina, Vetren, and Silistra-*Dristra*)[15] and five in the interior (Tsar Asen, Bradvari, Kladentsi, Vojnikovo, and Balik).[16] To this area must be added also Păcuiul lui Soare, which, though situated on the left bank of the river in the medieval times, was closely and functionally related to *Dristra* (**Table 4**).[17] In the coastal area seals have been found only on four sites—one on the coast itself (Constanța-*Tomis-Konstantia*)[18] and five in the coastal area ca. 40 km wide (Rogačevo,[19]

12 **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja (10th-12th c.), Supplement B.2. Dinogetia and the quoted literature.

13 All together 40 seals are listed in **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja (10th-12th c.), Supplement B.1. Noviodunum. To them must be added also the following seals: **Barnea, I.** Sigilii bizantine inedite din Dobrogea — *Pontica*, 16, (1983), no. 1; **id.** Sigilii bizantine din colecția Muzeului Național de Antichități din Bucureşti — *Studii şi cercetări de numismatică*, 11, (1995), no. 10-11; **id.** Sceaux byzantins inédits de Dobrudja — In: *Études byzantines et postbyzantines* III. Bucharest, 1997, no. 4-5; **id.** Sigilii bizantine din Nordul Dobrogei — In: *Simposion de Numismatică (Chişinău, mai 2000)*. Bucharest, 2001, no. 1; **Barnea, I., N. Seibt.** Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien. Eine Nachlese zu Stücken mit Familiennamen — *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 49, (1999), no. 2; **Barnea, I., W. Seibt** *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien* (manuscript), no. 334 (**Wassiliou, Al. K., W. Seibt.** *Österreich* II, no. 151), No. 353, 388, 400; **Knechtel, W.** Plumburi bizantine — *Buletinul Societății Numismatice Române*, 24, (1915), no. 27; **Norocel-Tomitanul, E.** Noi sigilii descoperite în Dobrogea (I) — *Glasul Bisericii*, 39, (1980), no. 1, 2, 4.

14 All together 6 seals are listed in **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja (10th-12th c.), Supplement B.4. Nufărul. To them must be added also one more seal: **Barnea, I.** Sceaux byzantins inédits de Dobrudja, no. 6.

15 **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja (10th-12th c.), Supplement A.1 (Silistra), 1c (Vetren), 1e (Popina); **Jordanov, Iv**. *Corpus* I, no. 33.1 (Popina).

16 **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja (10th-12th c.), Supplement A. 1a (Bradvari), Ib (Balik), Id (Vojnikovo), Ig (Tsar Asen); **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 63.1A.b (Kladentsi).

17 **Vălceanu, D.** Debarcaderul şi problema poziției geografice a cetății bizantine de la Păcuiul lui Soare — *Studii şi cercetări de istorie veche*, 4, (1967), 593-615; **Coteț, P.** Scurte considerații morfohidrografice asupra ostrovului Păcuiul lui Soare din Balta Ialomiței — *Studii şi cercetări de istorie veche*, 4, (1967), p. 617-622; **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja (10th-12th c.), Supplement B.5. Păcuiul lui Soare.

18 In his publication from 1995 Iv. Jordanov lists three seals found in Constanța as seals from Mangalia (!?): **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja, Supplement B.3. Mangalia. For the seals from Constanța, see **Knechtel, W.** Plumburi bizantine — *Buletinul Societății Numismatice Române*, 24, (1915), no. 7; **Barnea, I.** Plomb byzantins de la collection Michel C. Soutzo — *Revue des études Sud-Est européennes*, 7/1, (1969), 32-33, no. 23; **id.** Sigilii bizantine inedite din Dobrogea II — *Pontica*, 16, 1983, 269-270; 270-271; **id.** Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien — *Byzantina*, 13, (1985), 298-300; **id.** Unedierte byzantinische Bleisiegel aus Tomis-Constanța. — *Pontica*, 25 (1992), p. 282, no. 21.

19 For the bronze matrix from Rogačevo, see **Jordanov, Iv.** Srednovekovni sfragistični materiali ot kolekstijata na Istoričeskija muzej v Balčik — In: *Sbornik "Balčik-drevnost i suvremie"*. Balčik, 1990, 69-70.

Obročište,[20] Odŭrtsi,[21] Provadija[22] and Venčan[23]) (**Table 5**).

As can be seen, most of the places with any kind of administrative function and correspondence were concentrated in South Dobrudža **(Tabl. XXII.1).**. Moreover, the part of the coastal area with the highest concentration of seal finds is namely that related to South Dobrudža (Rogačevo, Obročište, and Odŭrtsi). It is not a surprise that *Dristra* (Silistra), the undisputable administrative and military centre not only of South Dobrudža, but also of the Lower Danube region as a whole from the end of the 10th until the 12th c., is the site with the highest concentration of seals (**Table 2 and 6**). The only other center, comparable to it, is situated in North Dobrudža and this is *Noviodunum* (Isaccea)—the number of the seals there, however, is considerably lower (**Table 7**). On the rest of the sites the number of seals is rather low—Vetren (9) (**Table 8**), Nufărul (7) (**Table 9**), Păcuiul lui Soare (**Table 10**) and Constanța-*Tomis-Konstantia* (6) (**Table 9**), Popina, Balik and *Dinogetia*-Garvăn (2) (**Table 12**), while the number of the sites with single seal-finds is the highest (Izvoarele, Tsar Asen, Bradvari, Vojnikovo, Kladentsi, Odŭrtsi, Obročiš, Provadija and Venčan) (**Table 13**). From the point of view of the concentration of seals, South Dobrudža again demonstrates its advantage with 260 seals (**Table 4**), while in North Dobrudža the seals found are 67 (**Table 3**), and in the coastal area, only 11 (**Table 5)**.

Thus, the spatial and quantitative analysis of the Byzantine seals from the northwestern coastal area and its Dobrudža hinterland from the late 10th -12th c. entirely confirms the historical reconstruction of the administrative organization of the Lower Danube region (**Tabl. XXII.1).** On the one hand, the heartland of that territory was the Danube part of South Dobrudža where *Dristra* was situated, the ultimate administrative and military centre throughout the whole period no matter whether it was formally a residence of the governor of a smaller (e.g. the *strategeia* of *Dorostolon*/*Dristra*), or of a greater administrative unit (e.g. the themes of *Thrace* and *Dorostolon* and *Paristrion*/*Paradounavon*). On the other hand, the seals found in North Dobrudža indicate that the centers along the right bank of the Danube from *Dristra* up to the Delta had been also charged with the administrative control of the area. As pointed above, a very low concentration of seals has been attested in a single fortress on the left bank of the river, Păcuiul lui Soare (**Table 10**), functionally related to *Dristra*. Here could be added also five more seals found to the north of the Danube (in the area

20 Though the seal found there does not bear a toponym, its owner, according to Iv. Jordanov, must be identified with Eustratios Romanakes *spathatokandidatos* and *kommerkiarios* of *Presthlavitza* known from two seals in the collection of Dumbarton Oaks Institute: **Jordanov, Iv.** *Corpus* II, No. 598. The reading of the family name on those two seals, however, is uncertain — §Rwmaîoß (Nesbitt-Oikonomides), §Rwmanákhß (Oikonomides), Zýmhß (Seibt): **Nesbitt, J. W., N. Oikonomides**, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art.1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*. Washington D. C., 1991, no. 78.1; **Oikonomides, N.** Presthlavitza, the Little Preslav — *Südost-Forschngen*, 42, (1983), no. 5 (a-b); **Seibt, W.** [Review], Nesbitt, J. W., N. Oikonomides, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art.1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. Washington D. C., 1991— *Byzantinische Zeitschrift*, 84/85, (1991/92), p. 549 (no. 78.1). It must be noted, however, that seals of other persons with the family name of §Rwmanákhß have been found in *Dristra* (Silistra) and *Noviodunum* (Isaccea): **Jordanov, Iv.** *Corpus* II, No. 599-600; Barnea, I. Sigilii bizantine de la Noviodunum — *Studii şi cercetări de numismatică*, 4, (1968), no.1.

21 For the identification of the owner of the seal Pétroß patríkioß kaì doméstikoß tôn sxolôn têß Dúsewß, see **Jordanov, Iv.** *Pečatite ot strategijata v Preslav* (971-1088). Sofia, 1993, no. 148-158, p. 85-87.

22 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 53a.1

23 **Jordanov, Iv.** *Corpus* II, no. 279.

of the river Jalomița).[24] These seals, however, as well as the coin finds in settlements along the left bank of the Danube and even farther to the north (Walachia, Oltenia, and South Moldova)[25] must be taken rather as evidence for some kind of integration of these territories into the economic life of the Byzantine empire, rather than as indication of organized Byzantine presence on the left Danube bank and northeast of the Delta either as dislocation of garrisons, or establishment of a theme (e. g. the katepanate of Mesopotamia).

As for the coastal area itself, its appearance as an administrative periphery is apparent. In fact, in most of the cases the appearance of the seals in the coastal area can be explained with the function of land communications rather than with administering. For instance, Rogačevo lies along the Roman road *Dionysopolis* (Balčik)-*Durostorum* (*Dristra*-Silistra) and it seems rather plausible to suggest that the upper part of a bulloterion found there had broken off while its bearer traveled along this road.[26] With the travel of certain merchandise can be explained also the seal of Eusthatios Romanakes *kommerkiarios* found in the area of the medieval settlement nearby in the area of the Early Byzantine fortress at Obročište which also lies along the same road. [27] Moreover, it must be noted that namely in Obročište a gold coin and a coin hoard of five gold coins of AD 976-1025 have been found—a fact that can also be considered an indication for trade activity.[28] Indeed, the activity of the road *Dionysopolis-Durostorum* in the late 10th -12th c. has been proved by the coin-finds found in the medieval settlement situated along it (**Tabl. XXII.2).**[29] In addition, the medieval fortresses of Provadija and Venčan, where two seals have been found, also outline a very active medieval road along the bed of the Provadijska river that linked the area of *Odessos*-Varna with Preslav in the 10th c., and later with Šumen and Tŭrnovo.[30]

"Centre-periphery" in administrative correspondence

The sigillographic evidence for the land communications in the coastal hinterland brings us to the next aspect of analysis—the intensity and character of correspondence of

24 **Banescu, N**. O colectie di sigilii bizantine inedite — *Akademia Română, Memoriile sectiunii istorice*, III/20, mem. 5, (1938), 1-12; **Cheynet, J.-Cl., C. Morrison.** Lieux,124, 127, 129.

25 The interpretation of the coin-finds from settlements on the left bank of the Danube and farther to the north as evidence for Byzantine presence is rather far-fetched since the coins can be taken above all as indication of economic life part of which was the monetary exchange: **Madgearu, Al.** Restoration, 15; Appendix.

26 In the area of the modern village of Rogačevo two medieval settlements have been attested, one from the 9th -10th and 12th -14th c. and another one from the 10th-11th c.: **Rašev, R. et al**. Materiali za kartata na srednovekovnata bŭlgarska dŭržava (teritorijata na dnešna Severoiztočna Bŭlgarija) — In: *Pliska-Preslav*, 7. Šumen, 1995, no. 929-930.

27 Two medieval settlements from the 9th-10th c. (one in the Early Byzantine fortress) and two cemeteries from the 8th -10th c. have been attested in the vicinity of the village of Obročište: **Rašev, R. et al**. Materiali za kartata, no. 671-674.

28 **Parušev, V.** Nepublikuvani srednivekovni moneti ot južna Dobrudža — *Dobrudža*, 10, (1993), no. 59; Oberländer-Târnoveanu, E. La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans orientaux-un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle — *Peuce*, 14, (2003), 391.

29 **Kostova, R.** Changing settlement patterns on the Byzantino-Bulgarian periphery: The North part of the West Black Sea coast 8th to 12th c. – *Temporis Signa. Rivista di archeologia della tarda antichità e del medioevo*. Vol. III. (Spoleto) (forthcoming).

30 **Škorpil, K.** Starobŭlgarskata sŭobštitelna mreža okolo Preslav i krepostite po neja — *Bŭlgarska Istoričeska Biblioteka*, 2, (1929), 104-105; **Kuzev, Al.** Maršrutŭt na Vladislav III Jagelo do Varna — *Izvestija na Narodnija Muzej Varna*, 24, (1973), 139-151.

the regional administrative centers with both their hinterland and the rest of the empire.

First of all, let us turn to the toponyms from the region that appeared in seal legends. In fact, only three such toponyms appeared on the seals processed: *Dorostolon/Dristra*, *Presthlavitza*, and *Varna*. Despite of the two seals attributed to metropolitans of *Tomis* (Constanța) from the 10th -11th c., [31] this toponym is not included in the present analysis. On one side, one must take into account the ambiguous reading of the toponym Tómewß (*Tomis*) on the two seals,[32] while on the other, one has to admit the consistent usage of the medieval name of Kwnstántia in the Byzantine sources since the middle of the 10th c. onwards that makes the restoration of the metropolitan see with its Late Antique name rather doubtful.[33] With respect to the origin of the toponyms, it is interesting to note the adoption of the Slavic toponyms of *Presthalvitza* and *Varna* in the Byzantine civil administrative nomenclature that might be seen as a demonstration of flexibility of the Byzantine administration.

As can be seen, Dorostólou/Drístraß is the most frequent out of the three securely documented toponyms (**Table 14**). It appears on forty-two seals of fourteen administrative officers. Among them the largest group of twelve representatives is that of the provincial civil administration—two *katepanoi*, six *strategoi*, and four *kommerkiarioi*, while the ecclesiastical administration is represented by one bishop and one metropolitan.[34] The other relatively well spread toponym is that of *Presthlavitza* (Presqlabítzaß, Persqlabítzaß, Preskl abítzaß) which has been safely identified on twenty-one seals of nine officials (**Table 15**): five *strategoi* and four *kommerkiarioi*.[35] The third toponym, *Varna* (Bárnaß), is known only

31 **Nesbitt, J. W., N. Oikonomides**, *Catalogue of Byzantine seals*, no. 80.1 and no. 80.2. On the basis of these two seals the existence of a metropolitan see in *Tomis-Konstanti*a in the 10th -11th c. has been claimed by a number of scholars: **Barnea, I.** Noi date despre metropolia Tomisului — *Pontica,* 24, (1991), 279-282; **Diaconou, P.** Sur l'organisation écclésiastique dans la région du Bas-Danube (derniers tiers du Xe siècle - XIIe siècle) — É*tudes byzantines et postbyzantines*, 2, (1991), 73-89; **id.** Points de vue sur l'organisation écclésiastique au Bas-Danube (Xe-XIe siècles) — *Dacia*, 38-39, (1994-1995), 449-452; **Madgearu, Al.** The church organization at the Lower Danube between 971 and 1020 — *Études byzantines et postbyzantines*, 4, (2001), 71-85; **Jordanov, Iv**. Byzantine administration in Dobrudja, 206; **Atanasov, G.** *Hristijanskijat Durostorum-Drŭstŭr.* Varna, 2007, 238-246.

32 **Seibt, W.** [Review], Nesbitt, J. W., N. Oikonomides, Catalogue of Byzantine Seals, no. 80.1 and 80.2, p. 549-50.

33 See, for instance, **Constantine Porphyrogenitus.** *De Administrando Imperio*. Rec. Gy. Moravcsik-R. J. H. Jenkins. CFHB 1. Washington, 1967, 9.62 (p. 63); **Scylitzes**, p. 301; **Ioannis Zonarae** *Epitome Historiarum libri XIII-XVIII***.** Rec. Th. Büttner-Wobst. Bonn, 1897, p. 530.

34 To the seals presented by Iv. Jordaniv in his article from 1995 are added the seals of Arkadios imperial *protospatharios* and *strategos* of *Dristra* (971-?), Dionysios s*patharokandidatos* and *kommerkiarios* of *Dristra* (11th c.), Leo Drymis *anthypatos*, *patrikios*, and *katepano* of *Dristra* (1050-?), and Constantine N. *patrikios* and *katepano* of *Dristra* (1030-1040): **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja, 205-206; **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, p. 62-63; no. 23.2; 23.7.

35 Iv. Jordanov notes three more seals on which he reads the toponym of Presthlavitza: **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 63.3 (Praisqlábaß or Praisqlábìtzaß), no. 63.4 (Persqlábaß or Persqlabítzaß), and no. 63.9 (Presqlabítzaß). However, for all the three seals W. Seibt argues that the toponym must be read as "Preslav" (Presqlábaß, Persqlábaß and Persqlábaß respectively): **Seibt, W.** Rez.: Ivan Jordanov, Pečatite ot strategijata v Preslav, p. 136 (no. 303, 305, 311). With respect to this disputable reading I do not consider these three seals in the present analysis. Yet I take into account the lateset finds of seals with the toponym of Presthlavitza announced at the symposium dedicated to Dr. Vassil Haralanov in September 2007 and perhaps published in the present volume: **Dimitrov, J.** Bulgarian and Byzantine lead seals from the excavations in Pliska 2000-2006 — In: *International symposium in memory of Dr. Vassil Haralanov (1907-2007). 100 years of his birth. Shumen, 13-15 September 2007. Abstracts*. Šumen, 2007, p. 23-24, no. 3l; **Seibt, W.** Bulgarische Bleiseigel ist immer wieder für Überraschungen gut — In: *International symposium in memory of Dr. Vassil Haralanov*, 62.

from one seal of a *strategos* (**Table 16**).[36] In addition, since *Dristra* was the administrative centre of the katepanate of *Dristra/Paradounavon*, the seals bearing the name of *Paradounavon* must also be taken under consideration **(Table 17**): all together thirteen seals of six officials (four *katepanoi*, one *ek prosopou* and one *tourmarches*).[37]

What was the circulation of the seals with toponyms from the region under consideration? Apparently, *Dristra* was the administrative centre that held the most intensive correspondence (**Tabl. XXII.3).** The highest number of seals of *Dristra*, twenty-five, have been found in Preslav but they belonged only to four *strategoi*[38] and one metropolitan. In fact, Leo Sarakenopoulos both as a *strategos* of *Dorostolon* (2 seals) and *strategos* of *Ioannoupolis* and *Dristra* (19 seals) held the most active correspondence with Preslav among the known officials from *Dristra*.[39] The greatest part of the seals of *Dristra* found in Preslav date to the end of the 10th and the beginning of the 11th c.[40] The latest seal of *Dristra* found there is that of Christophoros *protosynkellos* and metropolitan of *Dristra* from the1080s.[41] Although small in number, seals of the administration of *Dristra* have been found in the city itself: altogether seven seals of five officials—two *strategoi*, one *komerkiarios* and two clerics.[42] In the late 10th –early 11th c. two *strategoi*, one of *Dristra* and one of *Thrace* and *Dristra* held a correspondence with Pliska as well as one of them, Theodore *primikerios* and *strategos* of *Dristra*, corresponded with Constantinople.[43] Rather long was also the distance went by the correspondence of the two clerics from the middle and the second half of the 11th c.—the seal of Leo the monk and bishop of *Dristra* was found in the region of Jambol (Thrace), while the seal of Christophoros the metropolitan of *Dristra* was found in Pomorie (medieval *Anchialos*) in the southern part of the West Black Sea coast.

The distribution of the seals of *Presthlavitza* **(Tabl. XXIII.1).** also demonstrates a very intensive connection with Preslav—there were found six seals of three *strategoi* the dating of which varied between the end of the 10th and the middle of the 11th c.[44] In addition, three seals of two *strategoi* of *Presthlavitza* are found in *Dristra*, one is found near the village of Kladentsi,[45] and one has been recently found in Pliska[46]—the dating of all these seals varies between the first quarter and the middle of the 11th c. Here must also be added the seal of John Maleses *patrikios* and *strategos*, found in Păcuiul lui Soare, which is correctly attributed to John Maleses *patrikios* and *strategos* of *Presthlavitza* though the legend on that specimen does not contain a toponym.[47] Unfortunately, there is no information about the find-spots of the seals of the *kommerkiarioi* of *Presthlavitza*. The same lack of information accompanies

36 **Wassiliou, Al.-K., Seibt, W.** *Österreich* II, no. 304; **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no.15.1.

37 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, p. 135, no. 58.1; **Ivanov, S.** Newly found lead seals from the excavations of the Palace Square in Pliska — In: *International symposium in memory of Dr. Vassil Haralanov*, no. 6, p. 38.

38 In two cases the *strategos* was one and the same person, Leo Sarakenopoulos, but of different themes, *Ioannoupolis* and *Dorostol* and *Dorostol*: **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23.1; 38A.3 A-B.

39 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23.1; 38A.3

40 **Jordanov, Iv.** Pečatite ot strategijata v Preslav, 117-118.

41 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23.10.

42 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23.3, 35C.20; 23.6; 23.9, 23.10 c, d.

43 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23. 4, 35 C.20a.

44 **Jordanov, Iv**. *Corpus* I, no. 63.1A.a, C-D, 63.7a-b, 63.8.

45 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 63.1A.b, 63.5, 63.7.c, e.

46 **Dimitrov, J.** Bulgarian and Byzantine lead seals, no. 3.

47 **Jordanov, Iv.** *Corpus* II, no.413.

the only seal of the *strategos* of *Varna*. As for the distribution of the seals of *Paradunavon* **(Tabl. XXIII.2).**, only the seals of three *katepanoi* have safely identified find-spots: two seals are found in *Dristra* (Silistra), one in the region of Silistra, one in *Dinogetia* (Garvăn), one in Preslav, one in Pliska, and one in Istanbul.[48]

Thus, despite the scarcity of information, it can be definitely stated that the circulation of the seals issued in the Lower Danube region in the late 10th and 11th c. follows the so-called "principle of territoriality" according to which the greatest part of the seals issued in a certain region circulated predominantly within its perimeter.[49] If we relay on the general understanding that most of the seals in Zacos, Fogg and Dumbarton Oaks collections came from Istanbul, we should then presume that the officials from that part of the empire must had held a relatively active correspondence with Constantinople. But this presumption can be proved only in two cases.[50] What can be safely stated, nevertheless, is that the most frequent destinations of the administrative correspondence were *Dristra* and Preslav, while the northwestern Black Sea coast and its immediate hinterland remained completely outside its scope. It is interesting to note the fact that seals of *strategoi* of *Dristra* (1) and *Thrace* and *Dristra* (1) as well as *katepanoi* of *Paradounavon* (2) who presumably resided in *Dristra* have been found in the city itself.[51] This paradox at first glance can hardly be explained with the existence of an archive similar to that attested in the *strategia* of Preslav.[52] Rather one has to admit that the administrative governors must have held a correspondence within the towns where they had resided.[53] Indeed, the scholars must regret that they cannot trace the exchange of goods that went through the two *kommerkia* in the region, *Dristra* and Preslav, due to the lack of reliable information about the find-spots of the seals of their *kommerkiarioi*. The only exception is the seal of Andronikos *kommerkiarios* of *Dristra* whose seal was found in Dristra itself. Such cases are usually explained with the fact that the *kommerkiarioi* controlled not only the goods which had been exported but also those which had been imported.[54] As we have seen, similarly to the administrative governors of *Dristra*, its ecclesiastical hierarchs also held a correspondence within the metropolitan residence. Nevertheless, contrary to the principle that the correspondence of the clerics is usually limited to the territory of the diocese they belonged to (e.g. the seal of Christopher metropolitan of *Dristra* found in Preslav),[55] the seals of the two clerics from *Dristra*, Leo the bishop and Christopher the metropolitan, had reached some of the most distant destinations yet still places on the Balkans —the diocese of Adrianople and the bishopric of *Anchialos* respectively.

Correspondence in the region related to the commanding of the Byzantine navy

The last aspect of analysis of the sigillographic data concerns the correspondence in

48 **Jordanov, Iv.** *Corpus* II, no. 58.1, 58.2, 58.3; **Ivanov, S.** Newly found lead seals, no. 6.

49 **Cheynet, J.-Cl., C. Morrison**. Lieux, 111-113.

50 These are the seals of Theodore *primikerios* and *strategos* of *Dristra* and Symeon *vestes* and *katepano* of *Paradounavon*: **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23.4, no. 58.3.

51 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23.3, 23.6, 35C.20, 58.1.

52 Sixteen out of the 18 seals of the four known *strategoi* of Preslav found in Bulgaria in fact were discovered in Preslav itself: **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 63.3; 63.4; 63.6; 63.9.

53 It will be very useful if the spots where the seals have been found in Dristra would have been better defined. Only for the seal of Leo monk and bishop of Dritsra there is information that it has been found in a range building along the north fortress wall: **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23.9.

54 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23.6 ; **Cheynet, J.-Cl., C. Morrison.** Lieux, 112.

55 **Jordanov, Iv.** *Corpus* I, no. 23.10; **Cheynet, J.-Cl., C. Morrison.** Lieux, 109-110.

the region related to the commanding of the Byzantine navy (**Table 18**). The only evidence for such a correspondence is provided by three seals found in Silistra (*Dristra*): one of a *droungarios ton ploimon*, one of a *komes ton ploimon*, and one of a *komes tou stolou*.[56] All are dated to the second half of the 11th c. yet the seal of the *komes tou stolou* certainly can be dated after AD 1085 since it reflects the reform in the Byzantine fleet under Alexios I Komnenos when the chief-commander of the fleet became *dux tou stolou* instead of *droungarios ton ploimon*.[57] The coordination of operations of the fleet, and more precisely, of the Constantinopolitan fleet with the administration in *Dristra* cannot be a surprise. In fact, whenever the fleet was employed in military campaigns held by the Byzantine emperors from the late 10th until the late 12th c. against the Bulgarians, Rus' and the northern nomads (Petchenegs and Cumans), the Byzantine ships had never stopped on their way from Constantinople at any other port to the north of *Mesambria* but sailed directly to and moored in the Danube delta. Apparently, the Danube delta was the most important part of the northwestern Black Sea coast for the Byzantines as a focal point in the frontier zone of the Lower Danube.[58]

Perhaps the social profile of correspondence as well as the personal and family connections with the region that may be traced through the seal circulation will make the picture of the way the Byzantines handled Dobrudža and northwestern Black sea coastal area in the late 10th -12th c. complete.[59] I hope, nevertheless, that the present article still managed to demonstrate the potential of the sigillographic evidence in revealing the spatial appearance of the power in a Byzantine periphery.

TABLES:

Table 1. Administrative organization of the Lower Danube region AD 971-1185

AD 971-986:

— Theme of *Thrace* and *Ioannoupolis*. Administrative centre: *Beroe* (Stara Zagora) (?)
— Theme of *Ioannoupolis* and *Dorostolon*. Administrative centre: *Dorostolon* (Silistra)
— *Strategia* of *Mesopotamia of the West* (?): Administrative centre: *Konstantia* (Constanța) (?); *Presthlavitza* (?)

AD 986-1000: re-occupation of Northeastern Bulgaria by the Kometopouli

AD 1000-1040s:

— Ducdome of *Thrace* and *Mesopotamia* (?)
— Theme of *Thrace* and *Dristr*a. Administrative centre: *Dristra* (Silistra)
— *Strategia* of *Dristra*; *Strategia* of Preslav; *Strategia* of *Presthlavitza*.

AD 1040s-1050s:

— *Katepanate* of *Dristra* (*Paristrion*). Administrative centre: *Dristra*
— *Strategia* of *Varna*

After 1059 AD-12th c.:

— *Katepanate* of *Paradounavon*. Administrative centre: *Dristra*

56 **Jordanov, Iv.** Byzantine administration in Dobrudja, p. 209, Supplement A.1. Silistra, no. 64, 80, 96.

57 **Oikonomides, N.** L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe s. (1025-1118).—*Travaux et Mémoires*, 6, (1976), 146-47.

58 **Kostova, R.,** 'Bypassing Anchialos', passim.

59 **Kostova, R.** *Prostranstvo, vlast i identičnost na Zapadnija Černomorski brjag XI-XII vek: arheologičeski očertsi za vizantijskata periferija* (Universitetsko izdatelstvo "Sv. Sv. Kiril I Metodij", forthcoming).

Table 2. Distribution of the seals according to their find-spots

Find-spot	Number of seals
1. Dristra (Silistra)	237
2. Noviodunum (Isaccea)	57
3. Vetren	9
4. Nufărul	7
5. Pacuiul lui Soare	6
6. Constanța (Tomis-Konstantia)	6
7. Popina	2
8. Balik	2
9. Dinogetia (Garvăn)	2
10. Sucidava (Izvoarele)	1
11. Tsar Asen	1
12. Bradvari	1
13. Vojnikovo	1
14. Kladentsi	1
15. Odŭrtsi	1
16. Rogačevo	1
17. Obročište	1
18. Provadija	1
19. Venčan	1
Total	338

Table 3. Seals in North Dobrudža

No.	Find-spot	Number of seals
1.	Izvoarele (Sucidava)	1
2.	Garvan (Dinogetia)	2
3.	Isaccea (Noviodunum)	57
4.	Nufărul	7
Total	67	

Table 4. Seals in South Dobrudža

No.	Find-spot	Number of seals
1.	Silistra (Dristra)	237
2.	Popina	2
3.	Vetren	9
4.	Pacuiul lui Soare	6
5.	Tsar Asen	1
6.	Bradvari	1
7.	Kladentsi	1
8.	Vojnikovo	1
9.	Balik	2
Total	260	

Table 5. Seals in northwestern coastal area

No.	Find-spot	Number of seals
1.	Constanța (Tomis-Konstantia)	6
2.	Rogačevo	1
3.	Obročište	1

4.	Odŭrtsi	1
5.	Provadija (Provatos, Oveč)	1
6.	Venčan	1
Total	11	

*Table 6. Seals found in Silistra (**Dristra**)*

Type	Dignitaries/Officers/Persons	Number of seals
Palace	42	48
– Emperor	3	5
– Civil services	5	5
– Military services	2	2
– Titles	32	36
Central civil administration	16	18
Central military commanders	11	11
Provincial administration with toponyms	30	37
Provincial administration without toponyms	26	30
Church administration/clerical	15	17
Others	4	6
Private persons	37	43
Anonymous	-	8
Unidentified	-	19
TOTAL	181	237

Table 7. Seals found in Isaccea (Noviodunum)

Type	Dignitaries/Officers/Persons	Type
Palace	14	15
– Emperor	2	3
– Titles	12	12
Central civil administration	2	2
Central military commanders	2	2
Provincial administration with toponyms	3	3
Provincial administration without toponyms	3	3
Private persons	19	19
Iconographic	-	4
Anonymous	-	5
Unidentified	-	4
TOTAL	43	57

Table 8. Seals found in Vetren (Betrinon)

Type	Dignitaries/Officers/Persons	Number of seals
Palace		
– Titles	2	2
Provincial administration without toponyms	1	1
Private persons	3	3
Anonymous	-	1
Unidentified	-	2
TOTAL	5	9

Table 9. Seals found in Nufărul

Type	Dignitaries/Officers/Persons	Number of seals
Palace – Titles	1	1
Provincial administration with toponyms	1	1
Provincial administration without toponyms	2	2
Clerical	-	1
Private persons	2	2
TOTAL	**6**	**7**

Table 10. Seals found in Păcuiul lui Soare

Type	Dignitaries/Officers/Persons	Number of seals
Palace – Imperial – Titles	3 1 2	3 1 2
Central civil administration	2	2
Provincial administration without toponyms	1	1
TOTAL	**6**	**6**

Table 11. Seals found in Constanța (Tomis, Konstantia)

Type	Dignitaries/Officers/Persons	Number of seals
Palace –Titles	1	1
Provincial administration without toponyms	1	1
Private persons	2	2
Iconographic	1	1
Unidentified	1	1
TOTAL	**6**	**6**

Table 12. Seals found in Popina, Balik and Garvăn (Dinogetia)

Type	Dignitaries/Officers/Persons	Number of seals
Popina		
Provincial administration with toponyms	2	2
TOTAL	**2**	**2**
Balik		
Anonymous	1	1
Unidentified	1	1
TOTAL	**2**	**2**
Dinogetia		
Provincial administration with toponyms	1	1
Clerical	1	1
TOTAL	**2**	**2**

Table 13. Single seal finds

Find-spot	**Type of the seal**
Izvoarele (Sucidava)	Anonymous
Tsar Asen	Palace: Civil services
Bradvari	Provincial administration without toponyms
Vojnikovo	Provincial administration without toponyms
Kladentsi	Provincial administration with toponyms

Odartsi	Central military commanders
Rogachevo	Bronze matrix
Obrochishte	Provincial administration without toponyms
Provadija	Provincial church administration
Venchan	Private person

Table 14. Seals with the toponym of Dorostolon/Dristra

strategos				
Admin. unit/title	**Date**	**Number of officials**	**Number of seals**	**Find-spot**
Dorostolon	971-?	2	3	Preslav
Ioannoupolis and Dorostolon	?-975	1	19	Preslav
Dristra	10th -11th c.	3	6	Silistra (1) Pliska (1) Preslav (2) Istanbul (1) Unknown (1): Zacos
Thrace and Dristra	1000-?	1	2	Silistra (1) Pliska (1)
Total		**6**	**30**	
katepano				
Dristra	1030s-1040s 1050s	**2**	**2**	Unknown Fogg Coll.
kommerkiarios				
Dristra	11th c.	**4**	**4**	Silistra (1) Unknown (3): DO
clerics				
Dristra – bishop – metropolitan	 1050s 1080s	 1 1	 2 4	 Silistra (1) Jambol(1) Silistra (2); Preslav (1) Pomorie (1)
Total		2	6	
TOTAL		14	42	

Table 15. Seals with the toponym of Presthlavitza

strategos				
Admin. unit	**Date**	**Number of officials**	**Number of seals**	**Find-spot**
Persthlavitza	1st quarter 11th c.	1	4	Preslav (3) Kladentsi (1)
Presthlavitza	1st half of the 11th c.	3	10	Preslav (2) Silistra (3) Pliska (1) Unknown (4): Hermitage (1); Fogg (1)
Presklavitza	10th -11th c.	1	1	Preslav (1)
Total		5	15	

kommerkiarios				
Persthlavitza	11th c.	2	3	Unknown (3): DO and Fogg
Presthlavitza	11th c.	2	3	Unknown (3): Fogg and Zacos II
Total		4	6	
TOTAL		9	21	

*Table 16. Seals with the toponym of Varna (*Bárnaß)

strategos				
Name and title	**Date**	**Number of officials**	**Number of seals**	**Find-spot**
Asotes ***anthypatos***, ***patrikios*** and ***strategos***	mid 11th c.	1	1	Unknown

Table 17. Seals with the toponym of Paradounavon

Title	**Date**	**Number of officials**	**Number of seals**	**Find-spot**
katepano	1050s-1060s	4	11	Preslav (1) Pliska (1) Silistra (2) Silistra reg. (1) Dinogetia (1) Istanbul (1) Unknown (4): DO; Zacos
ek propsopu	1050s-1060s	1	1	Unknown: Zacos
tourmarches	1050s-1060s	1	1	Unknown: Zacos
TOTAL		**6**	**13**	

Table 18. Seals of the commandment of the Byzantine navy found in the studied area

Name and title	**Date**	**Find-spot**
Constantine ***vestarches*** and ***droungarios ton ploimon***	1070s	Dristra
Theodore ***protospatharios and komes ton ploimon***	11th c.	Dristra
Ioannes Provatas ***spatharokandidat and komes tou stolou***	After 1085	Dristra

LIST OF ILLUSTRATIONS

Tabl. XXII.1. Sites with seal finds in the northwestern Black Sea coastal area and its Dobrudža hinterland

Tabl. XXII.2. Settlements and coin finds in South Dobrudža and the related coastal area 8th -10th c. (after R. Rašev et al., Materiali za kartata na srednovekovnata bŭlgarska dŭržava, *Pliska-Preslav*, 7)

Tabl. XXII.3. Distribution of seals with the toponym of *Dorostolon/Dristra*

Tabl. XXIII.1. Distribution of seals with the toponym of *Presthlavitza*
Tabl. XXIII.2. Distribution of seals with the toponym of *Paradounavon*

ПРОСТРАНСТВО И ВЛАСТ НА ЗАПАДНИЯ ЧЕРНОМОРСКИ БРЯГ КР. X-XII ВЕК
(по данни на сфрагистиката)

Росина Костова (резюме)

Статията е посветена на сфрагистичния материал от северната част на Западния Черноморски бряг, чиито географски граници са определени от Дунавската делта на север и устието на р. Камчия на юг. Изследването обхваща находките не само от крайбрежната зона с ширина 40-60 км, но и нейният добруджански хинтерланд (Северна и Южна Добруджа). През периода кр. X-XII в. тази територия също е административно обособена в теми с различен обхват и центрове. Анализът включва общо 338 печата, подбрани според три основни критерия: печати с топоними от изследвания регион, печати на съществувалите там административни единици, и печати, открити в тази територия. Въз основа на пространственото разпространение на печатите, на титлите и служебните рангове на техните притежатели, и връзката между информацията, която печатите носят и мястото, където са намерени в статията се предлагат наблюдения върху административния профил на северната част на Западния Черноморски бряг и неговият Добруджански хинтерланд като периферна и гранична територия по време на византийското управление.

Tabl. XVII.4-8

L'ICONOGRAPHIE DES SCEAUX APRES LA FIN DE L'ICONOCLASME (IXe-XIe S.)

Béatrice Caseau
(Paris)

Les sceaux de plomb byzantins nous ont été conservés en grand nombre; le total se monte sans doute maintenant à près de 70 000. Ils ont été frappés durant toute la période de l'Empire, avec un pic au xie siècle. En règle générale, ils étaient bifaces et une des faces était souvent illustrée alors que l'autre était consacrée à l'identification du propriétaire. Les illustrations ont varié durant les siècles, mais ont toujours reflété les comportements des contemporains à l'égard des images. Les images des saints et surtout de la Vierge étaient déjà bien présentes avant l'iconoclasme, mais la politique des empereurs isauriens s'est traduite par une disparition quasi totale des images sur les sceaux au profit des monogrammes cruciformes invocatifs. Le bref retour à l'iconodoulie s'est manifesté par la diffusion – assez restreinte- du modèle de la Vierge entre les deux monogrammes invocatifs, puis la seconde phase de l'iconoclasme a entraîné le monopole des sceaux aniconiques. En 843, le culte des images redevient non seulement licite, mais un des fondements de la piété orthodoxe.

Quelles furent les conséquences de cette piété à l'égard des images sur le développement de l'iconographie des sceaux. Comment les images se rediffusèrent-elles? À quel rythme? Peut-on distinguer des différences entre les groupes sociaux, ou des nuances régionales? Comment s'explique la prépondérance du motif de la croix patriarcale durant le siècle qui suit le rétablissement des images?

Nous avons la chance de disposer d'un travail considérable de J. Cotsonis, dont la thèse a porté sur le culte des saints d'après les sceaux, et qui a publié les principaux résultats dans un gros article de plus de cent pages[1]. Il a travaillé sur un nombre important d'éditions fiables et a constitué une base de données de 7284 sceaux, ce qui est suffisant pour des recherches statistiques. Depuis de nouvelles éditions sont parues, mais inclure ces nouveaux plombs ne changerait guère les conclusions de l'auteur. Rappelons les conclusions de cette étude qui n'a pas les mêmes objectifs que la nôtre mais la recoupe en partie.

J. Cotsonis constate que le nombre de sceaux avec une iconographie religieuse figurative, quoique croissant avec le temps, est inférieur à 50 % jusqu'au xe siècle, soit bien après le rétablissement des images. À partir du xie siècle, on a une proportion supérieure

1 **Cotsonis, J.** The Contribution of Byzantine Lead Seals to the Study of the Cult of the Saints (Sixth-Twelfth Century) - *Byz.*, 75, 2005 (désormais **Cotsonis**, *Study*), p. 383-497.

à quatre sceaux sur cinq. Il a décompté 129 saints représentés soit moins de 5% des saints répertoriés dans le synaxaire de Constantinople, et que sur ce nombre, seuls quelques-uns sont vraiment populaires. Les tableaux statistiques permettent d'affirmer ce qu'on savait intuitivement, à savoir que la Vierge est présente plus de quatre fois sur dix aux XIe et XIIe siècles et donc que l'ensemble des saints parmi lesquels saint Nicolas est le plus populaire forme un groupe à peine supérieur à celui de la Vierge seule, qui, il est vrai, présente une grande variété de types. L'auteur attribue cette popularité à la diffusion, depuis le IXe siècle, des ménologes, de l'écriture de nombreuses vies de saint ou de leur métaphrase. Ce développement de la littérature hagiographique est incontestable, toutefois la chronologie est décalée, s'il y a un rapport entre les deux faits, puisque les sceaux illustrés par la Vierge ou les saints se multiplient bien après cet essor et au moment où la rédaction de nouvelles vies de saint se tarit, le XIe siècle étant quasiment aussi pauvre de ce point de vue que le suivant. En revanche, nous sommes bien plus convaincus par l'observation faite par nombre d'historiens de l'art et de la religion de l'épanouissement de la piété personnelle qui se traduit par la confection d'icônes portatives et la multiplication des *enkolpia*. L'image d'un sceau correspond exactement à une icône portative. J. Cotsonis passe ensuite en revue les saints en les classant en différentes catégories: figures de l'Ancien Testament et du Nouveau, les martyrs, les évêques, les archanges et les saints militaires, les saints moines, fort rares finalement, ce qui apparaît paradoxal, vu la popularité des porteurs de «l'habit angélique», les saintes femmes, encore plus rares, ce qui s'explique puisque les aristocrates byzantines pour lesquelles ce serait un choix tout désigné ont émis peu de sceaux et ont une prédiction presque exclusive pour la Vierge.

Pour notre étude, nous utiliserons de façon privilégiée le volume préparé par Georges Zacos et publié par les soins de John Nesbitt[2] ainsi que le volume récent de J. Leontiadès.[3] Les sceaux sont en effet publiés dans un ordre qui est fondé sur le type iconographique et la majeure partie de ces volumes offre des sceaux datés de l'époque qui nous intéresse.

On pourrait s'attendre à la disparition du motif de la croix tant prisé des empereurs iconoclastes après le retour de l'orthodoxie. Or, on constate qu'après 843, les monogrammes cruciformes du temps de l'iconoclasme ne disparurent pas immédiatement. On en trouve encore jusqu'au début du XIe siècle, mais leur nombre est assez modeste et les monogrammes se modifient et forment davantage une sorte de décor. Les ecclésiastiques ont en principe abandonné ce modèle de sceau, sans doute parce qu'il semblait lié à la politique iconoclaste. Ils ont repris les images du saint auquel était dédié la cathédrale ou l'église dont ils dépendaient[4]. Toutefois, il y a une exception de taille, le sceau du patriarche Eustathe (1019-1025)[5]. Ce motif est à cette date si particulier qu'on attribue aussi avec vraisemblance au patriarche une tessère au nom d'Eustathe gravé sous forme d'un monogramme[6]. La raison de ce choix reste inconnue; on ignore l'origine sociale ou géographique du prélat et, de sa carrière, on sait seulement qu'au moment de sa nomination, il était le chef du clergé palatin. Il est certain que le motif du monogramme ne pouvait

2 **Zacos, G**. *Byzantine Lead Seals*, Compiled by J. W. Nesbitt, Berne, 1985 (Désormais **Zacos** II).

3 **Leontiades, J. G.** *Lead Seals in the Museum of Byzantine Culture, Thessalonike*, Thessalonique, 2006 (désormais **Leontiades**, *Lead Seals*).

4 **Cheynet, J.-Cl. et C. Morrisson**.Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d'un choix iconographique. - *SBS*, 4, 1995, p.21-25, repris dans *La société byzantine. L'apport des sceaux*, Paris, 2008, p. 123-125

5 **Zacos** II, n° 13.

6 **Zacos** II, n° 1069.

plus être associé au souvenir de l'iconoclasme. On ignore si le sceau unique que nous avons conservé de ce patriarche était un sceau à usage privé ou si c'était un sceau officiel, auquel cas il dérogeait en plus au motif de la Vierge traditionnellement placée au droit des sceaux des patriarches de Constantinople. On trouve aussi à Thessalonique des sceaux d'archevêques portant le motif de la croix. C'est le cas de l'archevêque Nicétas, dont un sceau porte le motif de la croix patriarcale à fleurons[7] que J. Leontiadès date de la moitié du xe siècle. Les bras supérieurs de la croix sont recroisetés par une haste verticale, l'ensemble formant trois petites croix sur la grande. Dans ce cas, la croix n'est pas choisie comme décor mais bien pour sa valeur symbolique. On peut y voir un motif trinitaire. Ce motif est rare au vu des sceaux des archevêques de cette ville qui choisissent souvent saint Dèmètrios[8] ou bien occasionnellement la Vierge[9]. Un autre archevêque homonyme, selon J. Leontiadès aurait gouverné la même Église un demi siècle plus tard aurait aussi choisi le motif de la croix[10]. On a de lui deux sceaux datés du quatrième quart du Xe s. ou du premier quart du XIe s. sur lesquels la croix est latine et fleuronnée, ses bras se terminent par des perles. Elle est inscrite dans un fin grènetis.[11] S'il s'agit bien de deux Nicétas différents, on aurait là un autre exemple d'ecclésiastique ayant choisi la croix plutôt qu'une image figurée. On a l'habitude d'associer le culte de la croix avec les armées d'Orient et d'estimer que la ferveur en Occident était moindre car les Byzantins y combattaient des chrétiens. Cependant sur une épitaphe qui rapporte la mort face à des Hongrois, sans doute en 943, d'un stratège de Thessalonique nommé Katakalôn, un poète se demande si l'on doit appeler le défunt un général ou un martyr, ce qui rappelle singulièrement l'esprit des troupes accompagnant les Phocas[12]. Nous ne savons pas si Katakalôn était originaire d'Asie Mineure, et donc si son choix doit être associé au culte de la croix très développé dans l'armée d'Orient ou s'il faut considérer que c'est un culte très présent dans l'ensemble de l'Empire.

Les laïcs qui font ce même choix de la croix pour leurs sceaux sont plus nombreux que les ecclésiastiques. Le culte de la croix était particulièrement répandu dans l'aristocratie cappadocienne, comme le montrent les peintures des églises de cette région[13]. Parmi les fonctionnaires qui conservèrent les monogrammes cruciformes, on compte plusieurs membres de la famille des Phocas, ou des proches de la famille[14]. J.Cl. Cheynet a mis les deux phénomènes en relation et commenté les quelques dizaines de plombs au type du

7 **Leontiades**, *Lead Seals*,n° 73.

8 Par exemple Jacques**, V. Laurent**, *Documents de sigillographie byzantine. La collection Orghidan*, (Bibliothèque byzantine: documents 1), Paris, 1952, n. 521.

9 **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin,* t.V/1, *L'Église*, Paris, 1963 (désormais **Laurent**, *Corpus* V), n°447 à 466; *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, t.1, *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, ed. J. Nesbitt – N. Oikonomides, Washington DC 1991 (désormais *DOSeals1*), de1.18.79 à 1.18.90.

10 **Laurent, V.** La liste épiscopale du synodicon de Thessalonique. Texte grec et nouveaux compléments. - *Échos d'Orient*, 32, 1933, p. 301-310, ne connaît pas deux Nicétas aussi proches en date.

11 **Leontiades**, *Lead Seals*,n° 77 et 78.

12 . *Néos Hellenomnèmôn*, 16, 1922, p. 53-54.

13 **Thierry, N**. Le culte de la croix dans l'empire byzantin du VIIe siècle au xe siècle dans ses rapports avec la guerre contre l'infidèle. Nouveaux témoignages archéologiques. - *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* I, 1981, p.205-228.

14 **Cheynet, J.-Cl**. Quelques remarques sur le culte de la croix en Asie Mineure au Xe siècle. – In: *Histoire et culture chrétienne*. Hommage à Monseigneur Yves Marchasson, Paris 1992, p.67-78, repris dans Idem, *La société byzantine. L'apport des sceaux*, Paris, 2008, p. 275-284.

monogramme cruciforme tardif, en notant que ce choix est celui de Bardas Phocas ou encore d'un membre de la famille Maleïnos, alliée des Phocas. Ce choix du motif de la croix ne saurait s'expliquer par un attachement à l'iconoclasme ou au prétendu aniconisme des populations d'Asie Mineure puisque les Phocas ont commandité en Cappadoce des églises couvertes de fresques. De plus, ce motif n'est pas réservé à un petit groupe de famille cappadociennes. On le retrouve sur le sceau d'un autre dignitaire important, Théophane, successivement protovestiaire, puis parakoimomène, qui n'est pas lié aux Phocas, mais à leur ennemi Romain Lécapène.

La légende dans les deux cas fait appel à la protection de la Croix:

(protovestiaire[15])

Stauroxskepph, fw'», doxa tw/ Qeofanei.

Qeofanei primikhriw/ basilikw/ prwtospaqariw/kai;prwtobestiariw/tou' filocrivstou despotou.

(parakoimomène[16])

Stauroxskepph, fw'», doxa tw/ Qeofanei.

Kuvie, bohqei tw'/sw/ pistw/ douvlw/Qeofanei patrikiw/kai;prwtobestiariw/tou' filocristou despotou.

Il faut donc dissocier la présence du motif des monogrammes cruciformes du dogme iconoclaste. On en veut pour preuve la présence d'un monogramme cruciforme sur le sceau d'un des probables promoteurs de la restauration des images en 843, le logothète du drome Serge, qui mourut en 866/867, sans doute en Crète. V. Laurent s'étonnait de ce choix qu'il qualifiait de paradoxal. On voit en **Tabl. XVII. 4** son sceau de magistre et logothète du drome, daté par d'autres sources de la fin du règne de MichelIII[17].

S'il s'agit bien du même personnage, ce que croit V. Laurent, le même Serge aurait antérieurement frappé comme protospathaire et logothète du drome, donc à une date antérieure, deux sceaux au motif de la croix patriarcale, ce qui indiquerait clairement que le propriétaire de ces bulles tenait pour équivalent le sens des deux motifs et avait un goût prononcé pour le motif de la croix et confiance en son pouvoir de protection.

Ce goût s'exprime aussi sur le sceau d'un certain Théophylacte, spathaire impérial, a frappé un sceau **(Tabl. XVII. 5)** vers 850, où d'un côté est conservé le monogramme cruciforme invocatif classique et de l'autre apparaît une croix patriarcale[18].

Le motif de la croix patriarcale fut assurément le motif le plus populaire entre 850 et l'an 1000: parmi les 1089 sceaux publiés dans le second volume de la collection Zacos, 273 sont de ce type. Les sceaux d'ecclésiastiques y sont relativement peu nombreux, on relève le nom de seulement quatre évêques [n°s 128, Élie d'Hiérissos; 250, Nicéphore de Tymbriada (Pisidie) ; 267, Paul de Kernitza (Patras); 273 Philarète d'Otrante], onze clercs et deux higoumènes. Parmi les clercs, six servaient au Palais ce qui représente une proportion non négligeable. Les évêques ont tout de même adopté en nombre significatif la croix, car l'index iconographique du Corpus des sceaux d'Église de V. Laurent comporte une liste assez importante d'évêques ayant frappé ce type de sceaux.

15 **Zacos** II n° 1085.

16 **Zacos** II n° 1084.

17 **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin,* t.II, *L'Administration centrale*, Paris, 1981, n° 421-422.

18 **Zacos** II n° 336.

Parmi les fonctionnaires laïcs de l'échantillon tiré du volume de G. Zacos, on trouve un nombre assez modeste de sceaux de provinciaux, mais ils sont répartis assez équitablement entre les provinces d'Orient et celles d'Occident. On ne saurait en conclure qu'il y aurait une préférence régionale pour la Croix. En particulier, on ne saurait affirmer qu'il y avait un intérêt plus fort pour la croix patriarcale en Orient qu'en Occident.

Peut-on expliquer cette popularité de la Croix? Le signe de la croix avait depuis l'époque antique un pouvoir apotropaïque et démonifuge[19]. La Croix a pris une dimension politique depuis la vision de Constantin[20] qui en faisait un instrument de la victoire[21]. Aux époques suivantes, la Croix fut vénérée comme arme de victoire sur les musulmans par les empereurs Macédoniens, ce qu'a bien décrit I. Koltsida Makrè[22]. Basile II ne se dissociait pas de ce point de vue de ses deux prédécesseurs, les usurpateurs Nicéphore Phocas et Jean Tzimiskès. La victoire de la Croix est assimilée à celle des empereurs. De cette propagande bien d'autres monuments que les sceaux en témoignent. Le retour des croix de Tarse ont, par exemple, été pour Nicéphore Phocas l'occasion d'une grande célébration dont le prestige a rejailli sur l'empereur. L'épisode est décrit par Léon Diacre et illustré dans le manuscrit de Madrid[23]. Pouvoir de protection et signe de victoire pouvaient se combiner. Parfois la légende même du sceau évoque implicitement la protection de la Croix, comme celui du protovestiaire Théophane ou celui de Théodore[24]. Sur un plomb **(Tabl. XVII. 6),** la Croix est même qualifiée d'arme puissante (krataion oplon)[25].

Les Macédoniens n'avaient pas été les promoteurs de ce culte de la Croix, car les empereurs iconoclastes avait fait de la Croix un dispositif central de leur doctrine[26], mais eux-mêmes avaient déjà hérité du renouveau de ce culte depuis Héraclius[27]. On pourrait

19 **Athanase**, *Vie d'Antoine*, 78-79, éd. J.G.M. Bartelink, Paris, 1994, p. 334- 337: «Là où on fait le signe de croix, la magie perd sa force et le poison n'agit plus. Dites nous donc: où sont maintenant vos oracles? où les incantations des Égyptiens? où les illusions des magiciens? Quand tous cela a-t-il pris fin et perdu sa force, sinon lorsque est survenue la croix du Christ?»

20 **Lactance**, *De la mort des persécuteurs*, 44, éd. J. Moreau, Paris, 1954, p. 126-127: «Constantin fut averti pendant son sommeil de faire marquer les boucliers du signe céleste et d'engager ainsi le combat. Il obéit et fait inscrire sur les boucliers le nom du Christ: un X traversé de la lettre I infléchie vers son sommet. Armées de ce signe, les troupes tirent l'épée»; **Eusèbe de Césarée**, *Vita Constantini*, I, 28, 2, éd. F. Winkelman, *Eusebius Werke, 1, 1: über das leben des Kaisers Konstantin*, Berlin, 1975, p. 30 : «Un peu après midi, alors que le jour commençait seulement à décliner, il vit de ses yeux, dit-il, le trophée de la Croix au dessus du soleil, en plein ciel, formé de lumière, avec l'inscription: «Vaincs par ceci». A ce spectacle, l'étonnement le saisit, ainsi que toute son armée, qui le suivait dans je ne sais quelle marche, et avait assisté au miracle.»

21 **Barnes, T.** Constantine and Christianity: Ancient Evidence and Modern Interpretations. - *Zeitschrift für Antikes Christentum*, 2, 1998, p. 274-294.

22 **Koltsida-Makre, I.** The Representation of the Cross on Byzantine Lead Seals. - *SBS* 4, 1995, p.43-51.

23 **Léon Diacre**, éd. *Leonis Diaconi Caloënsis historiae libri decem*, éd. C. B. Hase (CSHB), Bonn 1828, p. 49-54; V. Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Iohannes Skylitzes in Madrid*, Leyde, 2002, fol. 152.

24 **Zacos** II, n° 301. La croix qui est de type latin est gravée sur les deux côtés de bulle.

25 Sceau de l'ancienne collection Zarnitz (n° 551) conservé au Staatliche Muenzsammlung de Munich. Je remercie le Dr Gerd Stumpf de son accueil. Sur le droit une croix fleuronnée avec au pourtour l'habituelle invocation au Seigneur. Au revers la légende: Cette arme puissante est le sceau de Nicéphore.

26 Gero, S. What were the Holy Images of the Iconoclasts. - *Crossroads of Cultures: Studies in Liturgy and Patristics in honor of G. Winkler,* éd. H. J. Feulner, E. Velkovska, R. Taft, Rome, 2000, p. 331-343; **Auzépy, M.F**. *L'histoire des iconoclastes*, Paris, 2007.

27 **Drijvers, H.J.W.** Heraclius and the Restitutio Crucis: Notes on Symbolism and Ideology. - *The reign of Heraclius (610-641): Crisis and Confrontation*, éd. G. J. Reinink, B. H. Stolte, Louvain, 2002, p. 175-190.

se demander pourquoi le motif de la Croix, qui est légitime à leurs yeux, n'apparaît pas sur les sceaux de l'époque iconoclaste au même titre que les monogrammes cruciformes. À titre d'hypothèse, on suggère que les empereurs voulaient se garder le monopole des honneurs rendus à la Croix, qui apparaît comme telle sur *miliarèsia* et dans leur main droite sur leurs *nomismata*. La régence de Michel III et l'usurpation de Basile auront entraîné un affaissement temporaire du prestige impérial.

Une nouvelle fois, on note que ce qui aurait pu être considéré comme un l'héritage des empereurs iconoclastes est accepté sans difficulté par leurs successeurs, parce que ce culte était central dans la théologie chrétienne et avait une puissance symbolique à laquelle nul ne souhaitait renoncer. Cependant l'exploitation politique et militaire de la croix explique peut-être aussi le fait que presque aucun patriarche n'ait mis une croix sur son sceau.

Avant d'aborder les sceaux iconographiques, mentionnons encore le groupe de plombs ornés de motifs surprenants tels que des animaux, oiseaux, cerfs[28], lions, griffons pour les plus fréquemment rencontrés, ou parfois des décors géométriques qui semblent être à la mode durant un moment assez bref, autour du troisième quart du Xe siècle. Les griffons ou les lions pourraient évoquer les étendards de l'armée à cette époque où elle est partout victorieuse, mais un certain nombre d'animaux ne semblent pas se rattacher à la gloire militaire, comme le paon ou le canard ou le lapin. Cet afflux de thèmes profanes mériterait plus amples commentaires, mais il suffira ici de renvoyer aux travaux d'E. et H. Maguire sur le sujet[29]. On constate aussi leur présence dans d'autres formes d'art, sur les tissus par exemple[30]. Sur les sceaux, si on prend l'échantillonnage offert par le volume II de G. Zacos, édité par J.Nesbitt, les militaires sont très minoritaires, même en comptant les membres de l'hétairie à avoir choisi ce genre de motifs.

Les ecclésiastiques furent les premiers à replacer des images de saints sur leurs sceaux. Un tel empressement peut s'expliquer pour deux raisons, D'une part, les hiérarques devaient montrer l'exemple aux fidèles et d'autre part, certains d'entre eux devaient faire oublier qu'ils avaient participé à l'Église iconoclaste. Le patriarche Méthode plaça immédiatement la Vierge, protectrice de sa ville, au droit de ses sceaux. Ignace se distingua en plaçant sur ses sceaux une image du Christ, en principe associé aux sceaux impériaux. Est-ce une allusion au rétablissement d'une icône du Christ dans un lieu de prestige comme la Chalcé[31] ou le Chrysotriklinos du Grand Palais? Est-ce plutôt une allusion aux origines impériales du titulaire qui était le fils de Michel Ier? La première solution est sans doute préférable, car ce type de Christ est aussi gravé sur les *nomismata* de Michel III[32] et sur le sceau d'un *prôtos* de diaconie[33]. Quelques dignitaires palatins ont également placé sur leurs plombs un buste similaire du Christ[34].

28 **Zacos** II, n° 910.

29 **Dauterman Maguire, E., H. Maguire**. *Other Icons. Art and Power in Byzantine Secular Culture*, Princeton, 2007, p. 58-96.

30 **Martiniani Reber, M.** *Soieries sassanides, coptes et byzantines, V^{e}-XIe siècles, Lyon, Musée historique des tissus,* Paris, 1986.

31 **Auzépy, M. F**. Le destruction de l'icône du Christ de la Chalcé par Léon III: Propagande ou réalité. - repris dans *L'histoire des iconoclastes*, Paris, 2007, p. 177-178.

32 **Bellinger, A. Ph. Grierson**, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in Whittmore Collection*, 3, 1, Leo III to Michel III (717-867), Washington, 1973.

33 **Laurent**, *Corpus*, 5, 2, n° 1213

34 **Zacos** II, n°s 807 et 836.

C'est l'image de la Vierge qui s'est le plus rapidement imposée sur de nombreux sceaux[35]. La Vierge que plaça sur son sceau le patriarche Phôtios est caractéristique par la forme de triangulaire au point qu'on a parlé de Vierge photienne. On retrouve ce type sur d'autres sceaux d'évêques. Est-ce un indice qu'il s'agit de partisans de Phôtios? Grégoire (Asbestas), métropolite de Syracuse et ferme soutien du patriarche, avait placé sur son sceau un buste de la Vierge[36]. Un *gèrokomos* du patriarcat, l'archidiacre Léon, l'a également adopté, sans doute Léon servit-il au temps de Phôtios[37].

D'une façon générale, les évêques métropolitains ont rétablis l'image du saint poliade, qui était en général, mais pas nécessairement, le saint auquel était aussi dédiée l'église-cathédrale[38]. J. Cotsonis, en s'appuyant sur les informations que fournissent quelques grandes métropoles et leurs évêchés suffragants (Éphèse, Patras, Corinthe, Thessalonique) a observé à juste titre que les évêques ne se préoccupaient pas de suivre l'exemple du métropolitain et se sentaient libres de leur choix[39]. Il a noté dans les exemples choisis, la grande popularité de la Vierge, premier choix et de loin des évêques, l'index du Corpus des sceaux de V. Laurent pour l'Église le confirmant. On peut y voir une marque de l'indépendance croissante des évêques par rapports aux métropolitains et peut-être liée au fait qu'une part de plus en plus importante du corps des métropolitains est en fait choisie, contrairement aux canons, dans la capitale, dans l'administration patriarcale, un fait encore mieux attesté au XIIe siècle[40]. C'est aussi une des explications de l'abondance des représentations de la Vierge, même dans les métropoles où un saint est particulièrement renommé. La Vierge, dont le culte est certes répandu partout, est perçue d'abord comme la patronne de Constantinople et sa présence si forte traduit probablement la nomination de membres du clergé de la Grande Église à des évêchés provinciaux. Dans la seconde partie de sa contribution, J. Cotsonis essaie d'établir une correspondance entre le saint choisi par un fonctionnaire et son lieu d'exercice. Ici la tentative paraît vouée à l'échec, car un fonctionnaire garde en principe son saint protecteur alors qu'il circule dans diverses provinces au gré des besoins de l'administration. Ce qui compte dans le choix c'est le pays d'origine. Ce qu'il faudrait pouvoir démontrer c'est que les fonctionnaires, qui choisissaient saint Jean le Théologien, avaient des attaches dans la région d'Éphèse.

Pour les fonctionnaires, la nécessité de remettre des images sur leurs sceaux avait été moins pressante, d'autant qu'avant l'iconoclasme, ils n'en avaient guère pris l'habitude d'en faire figurer. Il faut attendre la première moitié du XIe siècle pour que cette pratique soit quasi systématique et que les types iconographiques soient définitivement fixés. C'est le moment de l'essor spectaculaire de quelques saints militaires, Georges, Théodore, Dèmètrios. Le cas de Michel, qui est un archange, est à dissocier, car sa popularité est plus

35 **Vassilaki, M.** *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot, 2005.

36 **Laurent**, *Corpus* V/1, Paris, 1963, n°887. Il n'y a pas de reproduction photographique de la bulle, mais V. Laurent, qui a vu la pièce, souligne la ressemblance des deux Vierge.

37 **Zacos** II, n° 833.

38 L'exemple le plus connu est celui de Thessalonique où le saint protecteur qui apparaît sur les sceaux des métropolites est Dèmètrios, alors que la cathédrale est dédiée, comme à Constantinople, à la Sagesse Divine.

39 **Cotsonis, J.** Saints & Cult Centers: A Geographic & Administrative Perspective in Light of Byzantine Lead Seals. - *SBS* 8, 2003, p.9-26.

40 **Angold, M.** *Church and Society in Byzantium under the Comneni (1080-1261)*, Cambridge, 1995, p. 146-147.

précoce, soit comme passeur d'âmes, soit en raison de sa qualité de tagmatarque, de chef des armées célestes. Comme il a déjà été noté, les vêtements impériaux dont il est traditionnellement revêtu et les insignes qu'il tient sont de claires allusions au rôle de l'empereur victorieux qui conduit les armées chrétiennes, ce que firent de façon régulière les trois empereurs guerriers qui régnèrent de 963 à 1025 et qui constituent une exception entre le règne de Théophile et celui des Comnènes. La tenue de Michel suit l'évolution de celle des empereurs telles qu'elles sont gravées sur les monnaies.

Au Xe siècle, les autres saints militaires, sauf Théodore populaire parmi les officiers d'Orient, sont encore assez peu représentés. Lorsqu'ils sont sur des sceaux d'ecclésiastiques, tels ceux des métropolites de Thessalonique ou d'Euchaïtes, ils apparaissent avec la croisette des martyrs[41] alors qu'au siècle suivant, même les métropolites adoptent le type militaire. L'apparition de Georges est la plus tardive de celle des grands saints militaires, comme le montre le tableau établi par J. Cotsonis. C'est un saint vénéré d'abord en Orient et il pourrait l'avoir été plus particulièrement dans les régions les plus orientales, celles du front contre les musulmans et des régions reconquises, ce qui expliquerait le caractère plus tardif du développement de son culte sur les sceaux.

Les saints «civils» sont dominés de façon écrasante par saint Nicolas. Les raisons de cet attachement sont connues puisque Nicolas, comme la Vierge, est un recours. Mais cela ne suffirait pas à expliquer cette fréquence exceptionnelle, car c'est aussi le cas d'autres saints. Nicolas, originaire de Myra, a en fait été adopté par les fonctionnaires de la capitale. J. Cotsonis note que des fonctionnaires provinciaux l'ont choisi[42], mais ce sont pour la plupart des fonctionnaires civils venus de la capitale, en règle générale sans attache avec la province où ils exercent leur charge. On doit considérer Nicolas comme un saint quasi constantinopolitain. On remarque que l'apogée de sa fréquence correspond au moment d'influence maximale de l'aristocratie civile de la capitale.

Au XIe siècle, la représentation des saints est désormais figée dans des types bien déterminés. En revanche la liberté de choix des individus semble fort grande et devient plus ou moins adaptée à une personne précise, qui choisit tel ou tel saint pour des raisons personnelles et qui parfois en change, si les circonstances lui semblent l'exiger.

LISTE DES IMAGES

Tabl.XVII.4. Sceau de Serge, magistre, patrice, protospathaire impérial et logothète du drome (IFEB77).
Tabl.XVII.5. Sceau de Théophylacte, spathaire impérial (Zacos BnF 4022).
Tabl.XVII.6. Sceau de l'ancienne collection Zarnitz (n° 551).
Tabl.XVII.7. Sceau de l'empereur Théophile (Zacos BnF 707).
Tabl.XVII.8. Sceau de Jacques, archéveque de Thessalonique (Zacos, BnF 1818).

41 Par exemple, le sceau de Grégoire, archevêque de Thessalonique (*DOSeals* 1.18.82) ou Philothée d'Euchaïtes) (*Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, t. 4, *The East*, ed. E. McGeer, J. Nesbitt et N. Oikonomides, Washington DC, 2001,n° 16.7) ou Jacques, archevêque de Thessalonique, **V. Laurent**, *Documents de sigillographie byzantine. La collection Orghidan*, (Bibliothèque byzantine: documents 1), Paris, 1952, n. 521.

42 Cotsonis, Study, p.436.

КОРЕСПОНДЕНТИТЕ НА ТЕОФИЛАКТ ОХРИДСКИ СПОРЕД ПЕЧАТИТЕ ОТ БЪЛГАРИЯ

Илия Илиев
(София)

Теофилакт Охридски е един от най-използваните като исторически извор византийски писатели, но множество важни страни от неговата дейност и моменти от биографията му остават слабо известни или напълно непознати. Затова още от времето на първите му изследователи и до днес различни епизоди от живота и дейността на архиепископа "на цяла България" остават предмет на разнопосочни тълкувания и понякога на спекулативни конюнктури.1 При тези обстоятелства е напълно обяснимо защо всички възможни източници на сведения от времето на неговия жизнен път са от особено значение.

Теофилакт Охридски живее в една динамична епоха, когато съдбата на Византия и намиращите се под нейна власт народи се кръстосва с нарастващата мощ на Запада и със зачестилите заплахи от настанилите се в Мала Азия тюрки, а в Източното Средиземноморие – араби. Самата принадлежност на Теофилакт към висшите слоеве на византийското общество и съпричастността му към живота на двореца и на висшия клир предполагат наличието на достатъчно биографични данни. Това за съжаление е така и не е така. В белите полета от неговата биография обикновено остават едни от най-важните от историческа гледна точка факти, обстоятелства и отношения, които биха ни позволили – ако ги познавахме – да възстановим много по-пълно и нашата собствена, българска история в периода, между последните десетилетия на XI и началните на XII век.

Още преди да заеме катедрата си в Охрид – тук пропускам по разбираеми причини някои от възловите и дискусионни въпроси, свързани с ранната биография на Теофилакт – като архиепископ на Българската църква със седалище в града на свети Климент, бъдещият архиерей поддържа редовни контакти с голям брой

1 Най-пълна библиография за писаното (до 2000 г.) върху биографията и произведенията на Теофилакт Охридски вж. в: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, т. 4, С. 2003, 53-57. Към нея може би заслужава да се прибави само книгата на Маргарет Мълет – **Mulett, M**. *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*. Variorum, 1997.

свои съвременници[2]. Разменяните по онова време писма между представителите на византийския елит се характеризират с необикновено богат език и стил и съставляват значим самостоятелен жанр на навлизащата в своята зрялост византийска литература. Един от най-начетените и интересни писмописци от разглеждания период е именно Теофилакт, който безспорно блести в съвременното си византийско общество като един от най-учените хора, сам учител на множество високопоставени особи и заемащ престижната позиция на „майстор на риторите“ в Константинопол. За щастие немалка част от неговата богата кореспонденция се е запазила. Тя е била оценена още от съвременниците и се е използвала като образец за литературно майсторство и философска задълбоченост за следващите поколения учени византийци и познаващи гръцкия език чужденци. Тук трябва да вметна, че не всички от запазените около сто и тридесет Теофилактови писма влизат в тази категория, но изключенията – кратки и обикновено твърде лични писъмца – понякога не са от по-малко значение като извор за времето и кореспондентите на Теофилакт Охридски. Както личи и от заглавието на моя доклад, именно те – неговите съвременници, влезли в писмен досег с архиепископа, са обект на това кратко изследване.

Някои от тях са поддържали широка мрежа от контакти и съответната изобилна кореспонденция. Такъв е бил характерът на службите, които те са изпълнявали във високите етажи на военноадминистративната система на империята, в двореца, във Великата църква или по архиерейските катедри, пръснати из различни краища на империята. За съжаление малко от тези писма са се запазили, но печатите, които са ги придружавали, днес не престават да бъдат откривани от археолози и иманяри и образуват един корпус, който в общовизантийски мащаби вече е достигнал внушителните размери от няколко десетки хиляди екземпляра. Сред тези уникални исторически паметници, се откриват и свидетелства за византийски функционери, чиято съдба ги е свързала със средновековното минало на нашите земи – в конкретния случай с архиепископа на „цяла България“, резидиращ в Охрид. Някои от тези функционери са били и сред кореспондентите на Теофилакт, преди всичко сред адресатите на неговите писма, тъй като запазената епистоларна колекция, съдържа само писма, които той е писал. Все пак, не трябва да се отминава и фактът, че в немалко от по-обстойните послания на архиепископа – обикновено до по-близки негови ученици или връстници, както и до най-високопоставените представители на византийския елит – се съдържат цели цитати или алюзии за съдържанието на незапазени писма, изпратени от съответните адресати в Охрид. Това позволява със средствата на вътрешната текстkритика да бъде възстановена поне в общи линии структурата на немалко от тях.

Случаите на запазени печати на известни лица от Средновековието – като някои от кореспондентите на Теофилакт Охридски например – и особено, когато мястото на откриване на тези печати е известно, изкушава учените да търсят обяснение за присъствието на тези печати на определеното място. Обикновено тези обяснения се свързват със съответното пребиваване на лицето в качеството му на някакъв функционер на византийската държава или църква. Тези хипотези обаче понякога не могат да бъдат проверени и потвърдени и си остават в сферата на научните спекулации. Откриването на печати от епохата на византийското владичество

2 Използвано е изданието на писмата на Теофилакт Охридски в *ГИБИ*, т. IX/2 (=*ИБИ*, т. XXX), С. 1994, 80-229.

по нашите земи допълва съществено картината на историческата действителност, която познаваме по данни на писмените извори и на археологическите паметници. Трябва ли тук да напомням, че една трета от управителите на тема „България" през XI и XII в. познаваме единствено по техните открити моливдовули, а за останалите сведенията от техните печати дават съществена допълнителна историческа информация както за личната им кариера, така и за развитието на областта, която са управлявали?

В настоящото кратко съобщение не бих могъл естествено да разгледам изчерпателно всички сигурни или хипотетични идентификации между притежатели на открити у нас оловни византийски печати и съответните получатели на Теофилактови писма. Затова съм избрал четири, които обаче са представителни за характера на този вид научно изследване.

Първият пример е **севастът Йоан Таронит** (получател на писмо № 18 по ГИБИ, т. IX/2). У нас е намерен печат на лице със същото име и титлата севаст: Ἰωάννης Ταρωνίτης – σεβαστός[3] , където са посочени трима възможни носител на същото име и титла. Ако приемем за вярно първото предположение, става въпрос за сина на висшия византийски сановник от арменски произход Михаил Таронит и сестрата на император Алексий I Комнин – Мария. Кариерата на този Йоан ни е донякъде позната, но с някои празнини, отнасящи се именно до неговото евентуално управление на тема „България" с център Скопие. Според последните изследвания на Ив. Божилов[4], Йоан Таронит е бил дука на Скопие и управител на тема „България" приблизително между 1101 и 1105 г. Готие обаче на времето припомни, че Йоан Таронит е споменат като претор и анаграфевс на Тракия, Македония, Волерон, Стримон и Солун в един документ (праксис) от август 1102 г.[5] Това показва или че Йоан е напуснал Скопие най-късно през 1102 г., или че става дума за неговия съименник, епарха на Константинопол, или че писмо № 18 от Теофилактовата колекция не се отнася до него. Това писмо е озаглавено „До Таронитопул, дука на Скопие" (Τῷ Ταρωνειτοπούλῳ τῷ δουκὶ Σκοπίων), а изследователите на кореспонденцията идентифицират – с известна доза колебание – това прозвище като „сина на [Михаил] Таронит" и определят адресата на писмото като севаст Йоан Таронит.

Подобен случай на съмнителна идентификация е и притежателят на печата, в чиито надпис е представен „**Йоан (или Михаил) Пантехни, куропалат**" (Ἰωάννης или Μιχαὴλ Παντεχνῆς κουροπαλάτης)[6]. От известната история на Ана Комнина знаем, че Михаил, синът на Йоан Пантехни, е един от тримата главни лекари на баща ѝ – императорът Алексий I Комнин[7]. Самият Михаил бил ученик на Теофилакт Охридски и в епистоларната колекция на последния са запазени цели единадесет писма до него. В писмо № 39 архиепископът утешава сина по повод кончината на баща му, който е още жив през 1107-1108 г., от когато се датира Теофилактовото писмо до Йоан Пантехни под №120. От последното разбираме, че в края на живота

3 **Jordanov , I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*. Volume 2. Byzantine Seals with Family Names. Sofia 2006, №. 706.

4 **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История на България. Т. I. История на средновековна България VII–XIV в.* С., 1999, 126-127.

5 **Theophylacti Achridensis.** *Epistulae* (CFHB, XVI/2), Thessalonicae MCMLXXXVI, p. 126-127.

6 **Jordanov , I.** *Op. cit.*, № 556.

7 **Anne Comnène**. *Alexiade*, ed. B. Leib, v. III, Paris 1945, p. 231, 236.

си Йоан Пантехни се е титулувал магистър. Печатът, намерен в България и носещ името на Йоан Пантехни обаче съдържа титлата „куропалат“, която не ни е известно Йоан Пантехни да е получил в края живота си, настъпил не много след 1108 г. Поради това, според мен въпросът с идентификацията на получателя на Теофилактовото писмо под номер 120 и притежателя на печата на куропалата Йоан (или Михаил) Пантехни намерен у нас, засега остава неразрешен.

Не по-малък интерес предизвиква случаят с печатите на **севаста Георги Палеолог** (Γεώργιος Παλαιολόγος, σεβαστὸς)[8]. В колекцията Теофилактови писма има две (№№ 88 и 126), адресирани съответно до „Йоан, писаря на Палеолог“ и лично до „Палеолог“. Тяхното съдържание кара изтъкнатите да предполагат, че става дума за севаста Георги Палеолог, син на Никифор Палеолог и баджанак на император Алексий I Комнин (1081-1118) – съпруг на Ана, сестрата на императрица Ирина Дукина. Четирите печата от посоченото издание на Иван Йорданов също се определят от специалистите по сфрагистика като принадлежащ на този Георги Палеолог, севаст и син на най-стария известен представител на фамилията – Никифор Палеолог, проедър и дук на Месопотамия (загинал през 1081 г. в битката срещу Робер Гискар край Драч). По време на т.нар. Влахернски събор Георги Палеолог вече присъства като носител на титлата севаст[9].

Писмо № 88 е отправено фактически до монаха Йоан, писар на Георги Палеолог и е съпровождало едно загубено днес писмо до самия севаст, в което Теофилакт го моли да се застъпи за правата на принадлежащото на Българската църква вардарско село Църкви, нарушени от главния бирник Иасит. Датировката е несигурна и се поставя от Готие между годините 1096 и 1104–1105. Йорданов също с известна доза съмнение го датира в 1105–1106 г. По онова време Георги Палеолог очевидно е имал контакти и влияние върху управителя на Вардарската област – севаст Константин Дука, когото Теофилакт също моли за помощ по повод село Църкви в отделно писмо (№ 118). Тези молби и ходатайства на архиепископа, отправени до различни влиятелни личности в столицата и в провинциалното управление на българските земи, в края на краищата са се увенчали с успех, както става ясно от благодарственото писмо на Теофилакт до Георги Палеолог (под номер 126 в цитираната колекция).

Последната личност от Теофилактовите кореспонденти, на която ще се спра и за която има открит у нас оловен печат, е **севастът Йоан Дука** (Ἰωάννης Δοῦκας, σεβαστὸς)[10], вторият син на Андроник Дука и внук на българския цар Иван Владислав (майка му е Мария, дъщерята на царския син Траян). Неговата личност представлява особен интерес за историята на българските земи под византийска власт, защото както разказва Ана Комнина, през 1085 г. Йоан Дука е назначен за дук на Драч, от която позиция води успешни военни действия срещу сърбите на Вукан. От 1091 или 1092 г. командва флотата срещу Чаха; през 1094 е на Влахернския събор; след това се сражава в Мала Азия, а между 1110 и 1118 г става монах под името Антоний[11].

8 **Jordanov , I.** *Op. cit.*, №№ 546-549.

9 **Gautier, P.** Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique – *REB*, 29, 1971, pp. 217, 233-235.

10 **Jordanov , I.** *Op. cit.*, № 200.

11 **Theophylacti Achridensis.** *Epistulae*, p. 55-57.

Кариерата на Йоан Дука в един особено интересен за нас момент се преплита с тази на братовчед му севаста Йоан Комнин, син на брата на император Алексий I – севастократор Исаак. Както пише Ана Комнина в „Алексиада“[12], когато навършил пълнолетие Йоан заменил братовчед си Йоан Дука като управител на Драч. Точната датировка на това назначение обаче не може да бъде определена със сигурност. Оттам следва и цяла поредица от предположения, крепящи се едно на друго подобно на конструкция от кибритени клечки. Пак Ана Комнина разказва, че скоро след заемането на този пост Йоан Комнин се бил замесил в опит за преврат срещу императора, но бил издаден навреме от охридския архиепископ[13]. Алексий I Комнин научил за това вероятно през първата половина на 1093 г., когато минавал през Пловдив, в похода си на запад срещу нахлуващите във византийските предели – разбирай западните български земи – сръбски племена. Императорът взел сериозни мерки за неутрализиране на заговорниците. Според Ана Комнина известието за заговора било клевета, така че Йоан запазил поста си в Драч. При тази непрецизна датировка на събитията обаче не можем да бъдем напълно сигурни, че именно Теофилакт е бил архиепископът клеветник, но така или иначе това мнение се е наложило в литературата.

Но да се върнем на писмата на Теофилакт Охридски, адресирани до Йоан Дука (№№ 8 и 17), както и тези, в които той само се споменава (№№ 23, 26 и може би 4!). Те внасят допълнително объркване по повод връзките на този висш византийски сановник с българските земи. В писмо № 8, изпратено до него, архиепископът го моли за застъпничество в полза на роднините на Теофилакт, които по онова време живеели в Еврип на о-в Евбея. А времето, за което става дума и което се потвърждава категорично от съдържанието на писмото, са годините 1092-1093, когато се водят военните действия по море срещу селджука Чаха, емир на Смирна. Що се отнася до писмо № 17, в него просто се иска връщане на принадлежащото на Охридската църква с. Могила, в което се е настанил византийския военачалник Роман Страворoман с военната си част. Писмото съвсем ясно показва, че Йоан Дука вече не е в българските земи и е отишъл на юг (очевидно за своята кампания срещу Чаха), но от него се иска сигилий с разпореждане за връщане на споменатото село на църквата. Това кара някои изследователи да предполагат, че в някакъв период от време Йоан Дука е управлявал темата „България“ – мнение, на което други учени възразяват[14]. Трябва все пак да се има предвид, че редът и продължителността на службата на управителите на тази тема в края на XI и началото на XII в. не ни е добре известен и именно между 1090-1092 или след 1097 и преди 1100 г. може би Йоан Дука е заемал този пост, от когато трябва да се датират и Теофилактовите писма до него. Впрочем, в писма №№ 23 и 26, в които за севаста само се споменава, за него отново се говори като за официален представител на византийското управление в българските земи, имащ правото да взема там отговорни решения. Другото възможно обяснение – че от него се искало застъпничество за дела в българските

12 **Anne Comnène.** *Alexiade*, v. II, Paris 1943, pp. 147, 158.

13 Ibid., 146-155.

14 Вж. **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, т. II, С. 1972 (фотот. изд.), 253-256, където се посочва, че Йоан Дука бил управител на тема „България“ между 1090 и 1092 г. Готие (цит.съч, стр. 56) е сред противниците на това мнение; И. Йорданов се присъединява към него (цит.съч., стр. 142). И. Божилов (цит. съч., 344-347) също не включва Йоан Дука сред управителите на тема „България“.

земи в качеството му на драчки дука също не звучи много убедително, освен при положение че през разглежданите кратки отрязъци от време тема „България“ не е била обединена с драчката тема под общо управление, както и друг път се е случвало българската тема да бъде обединявана със съседни военноадминистративни единици[15].

Не по-добре ни е познато и кратковременното управление на тема „България“ от страна на Йоан Комнин като дук на Скопие, което се доказва от публикувания в корпуса на Закос-Веглери (I, 3, № 2714) и на други места негов печат. Божилов помества неговото управление между 1100 и 1101 г., от което време следователно трябва да датираме и двете писма, които Теофилакт му пише по повод на данъчния произвол срещу служителите на църквата. (№№ 11 и 12). Ако приемем, че Йоан Комнин наистина е бил управител на тема „България“ през 1100-1101 г., то и писмата под номера 22 и 24 (в които се говори за обезлюдяването на Деволската епископия и на Охридско) трябва да датираме от същото време. В противен случай Йоан Комнин не би могъл пряко да се разпорежда за облекчаване на положението на местното население, затиснато от тежки данъци и извънреден набор на войници. Готие и другите издатели на Теофилактовите писма приемат, че тези събития трябва да се свържат с борбите на Алексий I Комнин срещу нахлуващите между 1093 и 1094 г. в западните предели на империята сърби на княз Вълкан (или Вукан). Същите тежки последствия за населението от тези български краища обаче са настъпили и вследствие от преминаването на част от кръстоносците, участвали в Първия кръстоносен поход и водени от Боемон Тарентски и Реймон Тулузки, които преминали по Вия Егнация през есента на 1096 и зимата на 1097 г. Според мен последиците от техните вандалски действия може би са се усещали все още и в началото на 1100 г., когато новият скопски дука – Йоан Комнин е заел поста си.

Както в случая с Йоан Комнин, при който откриването на негов печат с титлата „дука на Скопие“ потвърди присъствието му като официален представител на византийската власт в България, същото може би един ден ще се докаже и за Йоан Дука, ако излезе на бял свят подобен печат и с неговото име.

От казаното дотук става ясно, че работата в тази насока има смисъл да продължи без това непременно да означава, че в близко бъдеще могат да се почакват сензационни резултати, освен ако откриването и публикуването на нови моливдовули не внесе нова светлина по дискусионните въпроси.

15 Към 1028 г. „България“ била обединена с тема „Солун“, а някъде между 1055-1065 г. – със „Солун“ и „Сервия“. Ср. **Божилов, И., В. Гюзелев.** *Цит. съч.*, стр. 347. Въпросът впрочем се нуждае от допълнително разглеждане.

THE CORRESPONDENTS OF THEOPHYLAKTOS OF OCHRID ACCORDING TO THE SEALS FROM BULGARIA

Iliya Iliev (abstract)

The information we have on Theophylaktos, archbishop of Bulgaria from the end of the XIth to the beginning of the XIIth centuries, is too scarce especially in regard of some of his numerous correspondents. What we know about the career of others is absolutely insufficient. In this case the historical data provided by the sigillographic materials are of increasing importance. In the present paper I will try to use four of the Byzantine seals discovered in modern Bulgaria for the purpose of shedding additional light on the curriculum vitae of several high-ranking personalities mentioned in the collection of surviving letters of Theophylaktos of Bulgaria.

I have in mind the seals bearing the names and titles of:

1. George Palaiologos - perhaps the well-known brothers-in-law of Emperor Alexios I Komnenos (the seal reading: Γεώργιος Παλαιολόγος πρωτονοβελίσσιμος);
2. John Komnenos – the nephew of the same Byzantine emperor, son of his brother Sebastokrator Isaak (the seal reading: Ἰωάννης Κομνηνὸς υἱὸς τοῦ σεβαστοκράτορος);
3. John Pantechnes – high royal official and father of the personal physician of the Emperor Alexios I Komnenos Michael Pantechnes (the seal reading: Ἰωάννης Παντεχνῆς σκευοφύλαξ);
4. John Taronites – the nephew of Emperor Alexios I Komnenos (son of his sister Maria), or of the well-known eparch of Constantinople from the early XIIth c. (the seal reading: Ἰωάννης Ταρωνίτης – σεβαστός).

A POSSIBLE ON-LINE FUTURE FOR SIGILLOGRAPHY

Michael Jeffreys
(London)

This contribution will be different from others in this volume. Instead of presenting seals, it will discuss the ways in which seals are presented. It is a personal view[1], and so its readers deserve to be told something about the person who writes it. He is a prosopographer and user of seals, who has tried to attend every international scholarly meeting on seals since 2001, and to read all recent publications on the subject. His on-line database The Prosopography of the Byzantine world, PBW[2], gives more prominence to seals than has any past prosopography. He also is a firm believer in electronic solutions to many scholarly problems, including those which he thinks exist in the discipline of sigillography.

Sigillography in most ways is flourishing. The editing of large collections from the past is continuing, and the rhythm may be increasing. New series of publications have begun, and further important collections are approaching the stage of publication. Seals are appearing out of the ground and the sea in large numbers in Eastern and South-Eastern Europe, and many are being published quickly. There are signs of increasing interest in the subject in Turkey. Sigillographers are using the results of their labours in some of the most subtle and important recent papers on Byzantine administration and prosopography. *Studies in Byzantine Sigillography* (*SBS*) continues to act as a central organ of the discipline, providing summaries of journal publications, some difficult to find outside the country of publication, and useful articles performing a similar function. It is also increasing coverage of seals sold at auction, which otherwise may be lost to scholarly debate.

The working needs of Byzantine sigillographers in many ways parallel those of other specialities in medieval studies, especially those requiring visual skills and dealing with surviving objects. I shall begin by exploring some mechanisms of the discipline, even though this will involve stating what is obvious to many readers. Sigillography marks an extreme case in the relationship between researchers and their material, even more so than numismatics, its closest parallel. Of the total of at least 70,000 surviving seals, the majority are unique objects, though there is a substantial minority of cases of duplicates, and a few with more than a dozen copies. Categorisation and control of this corpus is very demanding.

1 Because of the nature of the paper, footnotes have deliberately been kept to the minimum. My personal view has been developed in long discussions with Professor Charlotte Roueché.

2 http://www.pbw.kcl.ac.uk/

Though there are many conventions and regular patterns in the design of the dies, each pair is theoretically independent, and may potentially provide unique information. A scholar must begin by reading a seal in isolation, and is rarely able to end examination quickly by assigning it to a predetermined category, as with many coins.

Seals vary in the ease with which they may be read and dated, and their iconography identified. Most are incompletely preserved: they may have been struck in a deficient way (whenever and wherever they were needed, not in a mint), or they may have lost part of their surface subsequently (the removal of a seal from its document and later discovery by farmer or archaeologist often involve damage). Once the limits of the unaided reading are reached, the rest of the work proceeds by comparison with other seals. The detail of the comparison depends on the extent of results achieved by the reading. A full inscription, including a forename and the name of a holy figure, perhaps also (if the seal included them) a family name, dignities and offices, and a geographical jurisdiction where an office was exercised, may provide a great deal of evidence by which to compare the seal with the many thousands of already published specimens. This ideal situation is rare. Usually there is much less to go on. The researcher may look for parallels to information from the seal in the indices of all the major seals publications, including the volumes of *SBS*. This research may discover that the seal is one of the minority which has a precise duplicate, or may fill in other parts of its context: help may be available in improving the reading by deciphering a family or geographical name, or an unusual office. Visual parallels will suggest a date, at least within a span of a century or two, and tighter dating is sometimes possible. Evidence found in books is much more useful if accompanied by photographs. Unfortunately at least half of the seals mentioned in publications are only quoted in support of the reading of another seal under edition, and in these cases photographs are unlikely. After all the comparisions it is often necessary to conclude that one or more features of the seal are unique.

The process of inspecting so many indices is time-consuming, especially if the researcher plans to make a career of such work. Thus several senior sigillographers have developed archives of difficult material conveniently indexed, including many photographs. Some of these archives are very extensive, with tens of thousands of items, and, as well as published seals, they will cover all the unpublished material to which the owner has access. The best-known and most used is the Vienna Photothek, developed under the guidance of Werner Seibt. This represents the results of decades of patient accumulation of material, and has served as a site for the training of pupils who will be important in the next generation. Such resources are responsible for the flourishing current state of the discipline, and were, in fact, the only available solution to its problems before the end of the twentieth century. But the solution has its fragile side. An archive may be accidentally destroyed, or its funding removed. Personal creations like this may be difficult to transfer across the generations, especially in a discipline with few experts, who may not in the next generation correspond geographically to available archives and centres of seal discovery. It is worth discussing whether a practicable and broadly accessible electronic solution may now be built up to take over in a decade or two from the physical archives, which have given excellent service so far and must continue until an alternative is available.

The sigillographer with whom we started may go to Vienna or use other contacts to consult another expert and archive. Unless most of the problems of the seal have been demonstrably solved, it would be unwise to publish it without such consultation. The main issue is the existence of a large number of unpublished seals for which photographs and transcriptions are circulating between the experts and included in their archives. The great fear is that somewhere there exists a better-preserved and more complete parallel to the

seal under research, which can overturn immediately all carefully-crafted solutions based on a less good specimen.

This is not the only level at which the current research model is restrictive. I would now like to transfer attention from a hypothetical publisher of a seal to an equally hypothetical historian with little knowledge of seals, who merely wishes to use one published seal in a historical study. If the seal has been fully and recently published by one of the leaders of the discipline, there is no difficulty: after a brief search of reviews, the edition may be used as it stands. Entries in *SBS* too can probably be taken on the same level. An innocent historian cannot be expected to challenge the readings of experienced sigillographers. But a seal already in the literature and thus likely to come to the attention of a historian may have been published a century ago. Here the situation is different. It is possible that such a seal has been discussed in print several times since its first publication, without leaving any indication to alert our unwary historian. The original reading and interpretation might have been changed dramatically. All users of past editions must check that they have not been updated. The checking process will involve much the same searching as that demanded of the sigillographer above, except that it may be easier to seek help from an expert, if the help will not be used to support personal claims of expertise on seals.

The historian will find, in fact, that the best sigillographical publications are aimed at sigillographers, not those whose needs are simpler. This is not an unusual scholarly situation, nor is it illogical, since sigillographers are inevitably the most faithful readers of these books. Let us take as examples some of the most important recent publications in the field: the second volume of the publication of seals preserved in Austria, or (as this is a Bulgarian book) the first two volumes of the Corpus of Bulgarian seals[3]. They are a difficult read for the uninitiated. The Greek inscriptions on the seals are rarely translated, and often left with uncorrected orthography or even in the special fonts used to replicate the original script found on the seals. If the historian's Greek is at all uncertain, this is not encouraging. Besides the comparatively few seals which are the centre of attention, other material may be extremely compressed: often one tightly-printed page describes a dozen or more seals adduced as parallels, with still others introduced in footnotes. It is sometimes hard to be sure which details belong to which seal, especially for readers with barely enough Greek to understand the inscriptions and unfamiliar with the books and articles cited as references. I would suggest that the problem is not that sigillography produces books inaccessible to the outsider (as do most other specialities), but that these specialised books are the only source of simple information about many seals. Many corrections to previous editions appear in these compressed entries. Successful use of seals by outsiders to the discipline will require considerable expenditure of time and care in a rather disorienting framework. That is one reason why seals are not used outside sigillography as much as they should be.

Another is the problem of languages. There is widespread condemnation of the increasing dominance of English in academia, and the refusal of the Americans and English to learn other languages. The condemnation is perhaps strongest among sensitive speakers of English, who realise how much their monoglot compatriots are missing. Things are not going to improve: English is a strong common bond across the languages of India and has been adopted as the dominant foreign language in China.

3 **Wassiliou, A.-K. - W. Seibt**. *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, 2. Teil: Zentral- und Provinzialverwaltung*, Vienna 2003. **Jordanov**, **I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. 1: Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia 2003, and *vol. 2: Byzantine Seals with Family Names*, Sofia 2006.

Sigillography, with its important centres in Eastern and South-Eastern Europe, the Caucasus and a future strength in Turkey, is a linguistically difficult discipline. Virtually all its practitioners find themselves at times linguistically excluded from publications, lectures and even personal contacts which are important for their work. The solution increasingly adopted is an acceptance of English, for example in *SBS* and some recent Bulgarian catalogues. But as I discovered myself when recently congratulating in public the publishers of a Bulgarian catalogue for using English, the decision is not without pain, nor is it uncontested. By one set of conclusive arguments, the Hermitage catalogues must be in Russian. By another set, equally conclusive, they must be accessible to the large numbers of potential users who do not know Russian. Such dilemmas are not exclusive to sigillography, nor to academia. Have the pressures of globalisation, which have made the problem acute, any technological solution to offer?

To sum up the problems identified here: sigillography is a discipline hard to practise without constant access to tens of thousands of descriptions of seals with accompanying photographs and the fullest possible indices. It is hard for the non-expert to use a seal or two without investing a great deal of time to check that they have the most recent available information. The linguistic situation is so complex that it is tending towards the use of English, while the languages of the countries where the seals are preserved must not be ignored. What electronic possibilities exist to help in this situation?

The electronic provision of many thousands of photographs is a familiar task of an internet site. One of the best and most flexible is flickr.com[4], a site for the sharing of photographs between camera enthusiasts. The size of the sigillography project would cause no problems to a site like this: the home page states as I write that 2,092 photos have been uploaded to the site in the last minute. Three other dimensions of the site could be of interest to sigillographers and those who conserve their seals. One is that there is a complex system of "tagging" photographs by those who submit them, adding a number of keywords to be used in searches. The tags on a seals site could be the words which have been read from the seal, in Greek and several modern language transliterations, with other words describing the iconography. Then there is the possibility of forming groups, both for those submitting (which could represent a collection of seals) or those using the site, who could group seals mentioning the same geographical area, or sharing any other interesting characteristic. Each photo may belong to many groups. There is plenty of room on the site for comments and suggestions. Finally the site includes the work of professional and amateur photographers side-by-side, and so there is a complex apparatus (which I have not explored, nor tested), to protect some of the pictures from commercial exploitation with passwords and warnings while allowing free use of others. This could be of value on a seals site to protect the interests of those who own the seals. If the British Library wanted to protect pictures of its seals while the Bibliothèque Nationale was willing to make them freely available, it should be possible to satisfy both institutions, perhaps with the additional assurance that the servers holding the photographs might remain under the physical control of the libraries. I am not suggesting that sigillographers use flickr.com, merely pointing out that a site designed for other purposes has a number of features which would be useful. A seal site (Sigidoc.com?) would be specially designed and much better suited to its purpose.

One of the improvements would be that the rough tagging of flickr.com would be replaced by a full XML file describing the seal. This is not the place to explain this in any

4 http://www.flickr.com/

detail, but the following simplistic remarks may help. XML (Extensible Markup Language)[5] is a very commonly-used way of enabling the sharing of structured data across different information systems: it is particularly useful for the internet, but output can be provided for printed text too. The structured data would be the standard seal description, involving the text of a seal, its iconography, decorative elements, dimensions, inscription (with marks of abbreviation, absence and uncertainty where appropriate), and anything else the community of sigillographers regards as appropriate. At another level, there will certainly have to be ways of indicating the place where the seal was found (where known), its current location (collection or otherwise), past editions and directly parallel seals, if any. For seals preserved in multiple copies, there will be some tension between editions of the individual seals (important for a collector or museum), and of the pair of matrices from which the seals were produced (more important for most users): with a little care both groups may be satisfied.

The mark-up of the text of a seal will begin by typing it out electronically in a font which includes all necessary variants of Greek letters. Many of these are available in the Unicode system, and they will be easy to represent. Others are not part of Unicode, and one of the first tasks in the construction of the Sigidoc program must be to find a way to show them in the web-browsers of the users of the system. It is possible that, as now, users will have to download and install a new font file. The mark-up will probably be applied to the word-processed text of the seal by the user selecting a set of letters on the screen, then choosing an item from a list provided, to insert the markers, like making a word bold in a standard word-processing program. This process will have to be carried out many times with different selections of text, which will overlap. Each line will be marked as a line, each word as a word, and similarly with other elements like letters to expand abbreviations, letters supplied because of damage, uncertain letters etc. All this and more will be done once by an editor as part of the encoding. But a great advantage of the system is that the code, once written, may be displayed by users in a variety of different ways. There is no need to ask for all this detail every time the seal-file is used. The program will offer alternative displays, and it is not difficult for the technically proficient to add to the possibilities available. For example, a printout which includes all the elements will be a full edition of the text of the seal, divided into lines. Another printout which ignores the markup for lines will come out as continuous text on one line, and may not be asked to indicate expanded abbreviations, supplements and uncertainties. Such a version in clean text may be useful elsewhere in the edition of the seal, perhaps as a heading.

Other parts of the file do not depend on Greek letters, but on standard text in the modern language in which the edition is being made. The word for diameter and the symbols for millimeters and grams will vary from language to language. The XML file will use an appropriate code, independent of language. The name of any holy figure on the seal is similarly language-specific. Here the program will need both a code to mark the word as a holy figure, and a language-independent sign to identify that figure. It may be that a theta is chosen for the Theotokos. Here we see another advantage of the XML system. Output scripts may be customised for different languages. For English, it will provide “diameter”, “mm.”, “gr.”, “Theotokos”, in the cases above. But there will be output scripts for other languages. All that is needed is a few days of the time of a native speaker seal expert, to provide

5 Like most concepts to do with computers, good descriptions of XML may be found on-line by using a search engine. Readers are encouraged to look for descriptions in their own languages. It is also worth seeing how Charlotte Rouché uses varieties of XML for similar, but not identical purposes on her Aphrodisias site: see http://insaph.kcl.ac.uk/

translations for a few hundred technical terms and, if necessary, an ever-expanding list of names. In some cases names in Greek may be acceptable. With care and international collaboration most of the standard edition of seals encoded for Bulgarian in Shumen may be shown on internet sites in French, Russian, German, English etc. without significant intervention from speakers of those languages.

There will need to be some standardisation of the minimum amount of material to be encoded. At present, some catalogues include the weight of the seal and some do not. Obviously, if the weight is not entered in the XML there is no way it can be displayed or printed out, and some users will be disappointed. But the logic does not work in reverse: if the weight is included, there is nothing to force reluctant users to display it. The establishment of a list of required elements and technical terms will demand a good deal of preliminary discussion before the encoding begins, because it might be time-consuming to make corrections later. The necessary compromises are not, at present, a part of international academic discourse.

Anything which has a separate tag in XML can be used to generate an index. The marker for words can be used to make a complete concordance of the words on the included seals, and may enable discoveries in the syntax of seal-legends. There will be markup for forenames, family names, geographical names, dignities and offices and other elements, and each can generate an index. After a few years, this site will provide much useful information both for the sigillographer and for the historian whose needs were discussed above. A search through XML indices will soon define a group of seals to be investigated in connection with any seal under research for use inside or outside the sigillographical context.

The result will be an international website adding a new layer of seal publication. It is essential that as many XML files as possible should be linked to available photographs of the seals, despite problems of copyright. Whatever features of the flickr.com sort which may be incorporated to group photographs on the site, far the most important connection will be between the visual reproduction and its electronic encoding. The website will not replace more analytical publications of the type discussed above. But it will remove from them the need to provide simple descriptions of the seals they adduce as parallels, which such books are not well designed to offer. The geographical location where the website is located should not be emphasised, to confirm the international and cooperative nature of the enterprise: in fact it may be difficult to define a single location. The photographs are likely to be loaded on servers close to where the corresponding seals are preserved — in many cases belonging to the museum which holds the collection. This will enable local people to control issues of copyright and the kinds of use permitted and denied. The writing of the software is little affected by physical distance. To go from a seal's description to load its photograph simply needs an address, whether it is on the same server or a whole continent away.

It is up to the sigillographical community how far the site should encourage other academic activity on-line in this framework. It would be very easy to provide a box for each seal in which comments could be added. If an expert notices that two seals on the site are identical, for example, or clearly belong to the same person, it would be very economical of time and effort if it were possible to say so immediately in a place visible to anybody who might look up the seal. Such comments would have to be signed. This would, of course, raise issues already in the background from the first moment of the operation of the site. The most important of these are twin problems: on one hand, how to ensure the academic quality of the work presented; on the other, how to correctly and fairly attribute credit for the work, whether it is the labour of encoding or the inspired eye which finds a new copy of a known seal.

I hope that readers find this picture attractive, and agree that the future of sigillography lies in some system like this. It will need considerable (but not huge) investment to set up the first stage, investment of time to decide parameters, small regular expenditure to keep the system up-to-date, unprecedented international cooperation, and much patience and good-will.

The making of an on-line database for seals is not a complete leap in the dark. There already exists a database covering more than 10,000 seals dated after 1000 AD (nearly 7,000 different sets of matrices). It has no photographs, no special fonts, and the seal legends are expressed in one line with no marking of the lineation on the seal. But in other respects (perhaps around 40% of its functionality), it resembles the system sketched above. For each set of matrices there are provided details of dimensions and iconography, a corrected Greek text, a list of surviving seals struck from the matrices, a list of editions, and found-spots, where known. All these are indexed and may be searched. This database is part of a larger prosopography, and so the information from seals is mixed in with details from other types of source. This may sometimes be an advantage, but, if necessary, it is possible to restrict the program to search for seal-evidence by pressing the "Choose source" button and selecting "Seals". All seal legends are translated into English. The program has little to say to the owners of archives, but will give initial help to the beginning sigillographer discussed above, and might be invaluable for the historian. The URL is in footnote 2. I hope it is used.

Tabl. XXIV.1

THE DONOR INSCRIPTIONS OF PANAGIA MOLYBDOSKEPASTOS AND SAINT PARASKEVI OF VIKOS IN EPIRUS

Christos Stavrakos
(Ioannina)

After the publication of Sophia Kalopisi-Verti's book[1], there has not appeared a more recent publication to bring together Byzantine inscriptions of an extensive area. We aspire to fill this void for the region of Epirus under the project "Corpus of Inscriptions in the Christian Monuments of Epirus (4th–17th c.)". It is expected that the inscriptions will render rich prosopographic material as regards the times of the Despotate of Epirus and the early centuries after the Alosis: it is well known that there is a comparative dearth of extant archival material about the area in these periods. As a part of this effort I am going to present two characteristic examples of inscriptions from monuments in Epirus which provide significant information of a prosopographic nature.

Some fifty kilometres to the north of Ioannina, in the valley of the river Aoos and close to the Albanian border, lies the monastery of the Assumption of the Virgin at Molybdoskepastos [*Κοίμησις Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου*] (named after the lead – *molybdos* – shingles with which the monastery's catholicon was once roofed)[2].

The catholicon itself has been built in a fairly complex style. It comprises a *τρίκογχος* church, to the western part of which were progressively added: (i) a single-room staurepistegon section; (ii) a timber-roofed narthex; as well as one chapel upon each of the southern and northern walls of the catholicon, and which are both complete ruins nowadays. The original *τρίκογχος* section, according to the work of researchers (and in comparison with

1 S. Kalopisi-Verti, Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece (Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 5). Vienna 1992.

2 See D. Nicol, The churches of Molybdoskepastos. *Annual of the British School of Athens* 48 (1953) 141-146; K. Tsoures, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος (unpublished doctoral thesis). Kavala 1988, 10; 11; 13; 49 – 50; 104 – 107; 121; 149; 151; 176; D. Kamaroulias, Τα μοναστήρια της Ηπείρου. I. Athens 1996, 178- 185 (henceforth: Kamaroulias, Μοναστήρια); B. Papadopoulou, *Η Κόνιτσα και η ευρύτερη περιοχή κατά τη Βυζαντινή περίοδο. In: Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο, Εισηγήσεις στο Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο.* Konitsa 1996, 77-82 (henceforth: Papadopoulou, Κόνιτσα); A. Karamperide, Ζωγράφοι από το Γράμμο στην Ήπειρο του 17ου αιώνα. Στοιχεία από τις επιγραφές των έργων τους. In: *Μίλτος Γαρίδης (1926 – 1996). Αφιέρωμα* I. Ioannina 2003, 291 – 309. And recently B. Papadopoulou – A. Karamperide, Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία Μολυβδοσκεπάστου. Ioannina 2006, 9 - 22 (henceforth: Papadopoulou – Karamperide).

monuments in Kastoria[3]), dates from the 11th century; the staurepistegon section from the late 13th or the first two decades of the 14th century; and the narthex on the western side (with many repairs and additions, as it stands nowadays) from the 16th century[4].

The monastery of Molybdoskepastos was *stauropegian*, that is, subject directly to the Ecumenical Patriarchate. In the 14th century it incorporated a scriptorium; but in the 16th it was at the height of its glory. It was frescoed twice then, in 1521 and 1537[5].

There is an interesting inscription over the west door of the church. The text takes up seven lines of script and is dated ΖΛ (7030=1521). There are misspellings, but the text incorporates standard accent and aspiration signs **(Tabl. XXIV.1)**[6]:

+kNHΓEPΘH EK BAΘPON KkI kNOIKOΔOMHΘH O Θ=OC K, ΠANCEΠTOΣ NAOC //
THC VΠEPkgAΣ ΔECΠVNHΣ VM 1 N û Õ ΔIk ΣVNΔPOMHΣ K, E3OΔÕ TOϒ EVCEBECTA //
TOV BAΣIΛEΩΣ KkI kVΔIMÕ K 1 N ? kNTINOV TOV MΠ 1 Γ 1 NkTOV· METk ΔE XPONOVΣ ΠO. //
ΛÕC E..M 1 ΘHN ΠkNTEΛOC · K, kNEKENICEN kVTON kNΔPONIKOC O KOMNHNOC K, MEΓAC //
ΔOVKkC O ΠkΛkIOΛOΓOΣ KkI ΠkΛHN HΛΘEN =C ECXkTON xΦkN=ΣM 1 N KkI kNE //
K.INIΣkN KkI E3 1 ΓPkΦVΣkN kϒT 1 N OI TIMIOTkTOI MΠ 1 Γ 1 NIkNITkI· //
EN ETOI Z·Λ INΔ · I ΔEKEMBP$_{I}$ 1 · k · 1 Pk O Θ̄C̄ TINOC ECTIN KOΠOC :

+ Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρον καὶ ἀνοικοδομήθη ὁ θεῖος κ(αὶ) πάνσεπτος ναὸς // τῆς ὑπεραγίας Δεσπύνης ὑμῶν Θ(εοτό)κου διὰ συνδρομῆς κ(αὶ) ἐξόδου τοῦ εὐσεβεστά- // του βασιλέως καὶ ἀυδίμου Κωνσταντίνου τοῦ Μπωγωνάτου · μετὰ δε χρόνους πο[λ]- // λούς ἐ[ρη]μώθην παντελὸς · κ(αὶ) ἀνεκένισεν αὐτὸν Ἀνδρόνικος ὁ Κομνηνὸς κ(αὶ) μέγας // δούκας ὁ Παλαιολόγος καὶ πάλην ἦλθεν εἰς ἔσχατον ἀφανισμὼν καὶ ἀνε- // κ[έ]νισαν καὶ ἐζωγράφυσαν αὐτὼν οἱ τιμιώτατοι Μπωγωνιάται · // ἐν ἔτοι ζ·λ · (ἰνδικτιῶνος) ι Δεκεμβρίῳ · α · καὶ ὡρᾶ ο Θ(εὸ)ς τίνὸς ἐστιν ὁ κόπος :

The many ligatures used by the painter of the inscription are notable. In the first line there are the ligatures ANH, NK, AN (twice), MH, EI; in the second, AΓ, ΔP, MH, EV (or EB); in the third, MΠ; in the fourth, HN, AN (twice), ΔP, MNH; in the fifth, ΛHN, AN; in the sixth, AN (twice), MΠ. In the seventh line, apart from EV and OC, there are also the ligatures of the letters ET and ECT, which present morphological similarities. A special point of interest is that the painter of the inscription used the abbreviation K for the con-

3 Cf. E. Drakopoulou, Η πόλη της Καστοριάς τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή (12ος – 16ος αι.). Ιστορία –Τέχνη – Επιγραφές. Athens 1997 (henceforth: Drakopoulou).

4 Papadopoulou-Karamperide 15 – 16.

5 M. Chatzidakes, Ἕλληνες ζωγράφοι μετά την Ἅλωση (1450 – 1830). Athens 1987, 286; Papadopoulou – Karamperide 14.

6 The letters in the inscription that are not easily discernible due to partial damage are transcribed with a point inserted underneath. The letters that have been totally damaged and are undetectable are indicated by a point in the transcription. (Each point corresponds to one missing letter.) The symbol // in the first transcription of the inscriptions denotes the end of a line of script. In the second transcription provided, brackets [ ] are used to indicate the damaged and undetectable letters of the inscription. Parentheses ( ) indicate abbreviations/ligatures.

junction *καί*, up to and including the fourth line, but changed over to the full word from the fifth line onwards. The word *ἰνδικτιών* is represented as a ligature in the last line Kamaroulias cites the various readings of the donor inscription — each with misreadings in parts; in his own attempt, apart from other faults, he does not read the date of the inscription[7] .

It is certain that the monument's architecture does not allow for any link to the emperor Constantine IV Pogonatos (668-685)[8]. Local tradition, however, has it that he is connected with monuments in the area of Pogoniani (where the monastery lies), and it is believed that he had a physical presence in the area, if not for a long time. This must in all probability be the result of a wrong etymological association between the toponym and the emperor's eponym. That inscription, however, is the oldest reference to a link between the emperor and the area. The second oldest account of that link comes from manuscript tradition, the so-called 'Chronicle of Pogoniani' («Χρονικὸ τῆς Πωγωνιανῆς») dating from the 18th century. It is interesting to note that local tradition has also connected other monuments in the region with emperor Constantine IV Pogonatos. These include not only monuments in the area of Konitsa (monastery of the Transfiguration of the Saviour — *Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος* — at Kleidonia, Mesogephyra at Konitsa), but also others in remoter parts (such as the monastery of Boutsa, near Greveniti, in Eastern Zagori)[9]. It is possible that the trade fair, which still takes place in land to the north of the monastery, dates from that period. Parts of wall masonry from these installations are still extant[10].

Μέγας δοὺξ Andronicos Comnenos Palaiologos, reported to be the restorer of the monastery (which had fallen into ruin in the meantime) is of special interest. According to one opinion, the restoration of the catholicon of the monastery was the work of emperor Andronicos II Palaiologos (1282-1328), who showed great favour to Ioannina and granted the area many privileges. Two chrysoboulls on the granting of privileges to the city of Ioannina still survive[11]. On the other hand, use of the title of *μέγας δούξ* for the emperor, as well as the total lack of references to the monastery or the area in these documents, preclude the idea of the proposed identification. Yet in the period of the Comneni dynasty the *δοῦκες* (or *δομέστικοι*) *τῆς Ἀνατολῆς* (or *τῆς Δύσεως*) were senior military commanders[12], a fact that does not seem to have changed, at least as regards the essence of the office, by the 14th century[13].

A manuscript in codex 197 of the National Library of Athens provides information pertaining to the inscription. The codex was written, or probably transcribed, in the 17th century. Its first leaf includes a document under the title «*Χρυσόβουλλον τῆς Ὑπεραγίας*

7 Kamaroulias, Μοναστήρια 180.

8 Papadopoulou – Karamperide 14; 15 – 18.

9 Papadopoulou, Κόνιτσα 77; 83.

10 Cf. E. Themopoulou, Les foires dans les Balkans au XIX siècle: Mutations observées et évolution des foires. *Südost-Forschungen* 59/60 (2000/2001) 253 – 271.

11 F. Miklosich – I. Müller, Acta et Diplomata Graeca sacra et profana. Vienna 1860? V 77-84 and 84-87; E. Chrysos, Ἡ προαγωγὴ τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σὲ μητρόπολη. *Δωδώνη* 5 (1976) 337-348; Papadopoulou – Karamperide 13.

12 N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative de lÒempire byzantin au XIe siè (1025-1118). *Travaux et Mémoires* 6 (1976) 142.

13 Cf. G. Prinzing, Epirus und die ionischen Inseln im Hochmittelalter. Zur Geschichte der Region im Rahmen des Themas Nikopolis und der Inselthemen Kerkyra und Kephallenia im Zeitraum ca. 1000-1204. *Südost-Forschungen* 56 (1997) 1-25.

Θεοτόκου τῆς Πωγωνιανῆς τοῦ καὶ πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου». Zakythenos, the author of an article on the subject, considers it a 'donor manuscript'. He notably hypothesises that the writer (or transcriber) of the codex must have been a monk at one of the three monasteries mentioned, or at an ecclesiastical institution in the wider area. The chronology mentioned in the manuscript (late 11th century) is incorrect; according to Zakynthenos, it dates from the 14th century. Its typology, furthermore, raises the suspicion of forgery[14].

The content of the manuscript is more or less the following: a Comnenos Palaiologos (no given name apparent) arrived as commander at «*Δύσεως Θέμα*»[15] with his family. He bought land from locals, whose names are mentioned, which he handed over to monasteries in the form of donations: land and a mill to the monastery of *Άγιος Νικόλαος Σέλιζη*; land, two mills, and four agricultural workers to the monastery of *Άγιος Αθανάσιος* at *Βούγρεσι*, close to the village *Τσέρτσικον*. In the *θέμα* of *Λύβισδα* he acquired a large tract of land extending to the foothills of a mountain, and a mill by a river, which he donated to the monastery of *Θεοτόκος*. These three monasteries have been hitherto unidentified. Koder and Soustal in *Nikopolis und Kephallenia* are not certain of the identification of *Μονή Θεοτόκου* in the manuscript as *Μονή Μολυβδοσκεπάστου*[16], the two others are not mentioned.

A prosopographic identification has not been attempted to date. In a work to be published shortly I have identified the three monasteries[17]. Two of these (*Άγιος Νικόλαος* and *Άγιος Αθανάσιος*) are in Albania; the third, *Μονή Θεοτόκου*, I have identified as *Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου*. Researchers believe the manuscript in question dates from the 14th century[18]. On the basis of pottery incorporated in walls and ceramic decoration the staurepistegon section of the church, built close-by the older part of it (that of the 11th century), is given a chronology from the late 13th or the first two decades of the 14th century, as has been noted[19].

It is quite possible that Comnenos Palaiologos of the manuscript is actually *μέγας δούξ* Andronicos Comnenos Palaiologos, who is referred to as the original restorer of the monastery in the 16th-century inscription. It is moreover evident that this inscription reproduced in part an older one in which the same Comnenos Palaiologos had been mentioned, and added as further pieces of information the tradition about the emperor Constantinos Pogonatos, and the newer one about the second restoration of the monastery by *Μπωγωνιᾶται* (inhabitants of the region of *Πωγωνιανή*[20]) who are not named.

To bring this example to a conclusion, I would like to correct the reading of an inscription in the main church of *Μολυβδοσκέπαστος* that refers to a second phase of the iconography of the catholicon.

14 D. Zakythenos, Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικὸν ἐκ Βορείου Ἠπείρου. *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 14 (1938) 277-294 (Henceforth: Zakythenos, Κτιτορικὸν).

15 Cf. P. Soustal – J. Koder, Nikopolis und Kepallenia (Tabula Imperii Byzantni 3). Vienna 1981, 39-40 (Henceforth: TIB 3). According to Soustal and Koder the term *θέμα της Δύσεως* is used to indicate the state of Epirus, which included Macedonia and Thessaly, as opposed to the term *Ανατολή*, which denoted the state of the Laskarides. The document referred to clearly mentions the *θέμα της Δύσεως*, its borders being at Kleisoura (TIB 3, 182), Papingo (TIB 3, 226), Lybisda (TIB 3, 197-198), Korousa, and Koloneia.

16 TIB 3, 140-141.

17 Ch. Stavrakos, Das Χρυσόβουλλον τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πωγωνιανῆς. Eine Studie zur Geschichte dreier Klöster in Epirus und Südalbanien (to be published).

18 Zakythenos, Κτιτορικὸν 279-285; TIB 3, 140.

19 Papadopoulou, Κόνιτσα 81; Papadopoulou – Karamperide 18.

20 TIB 3, 240.

The suggested reading until has been the following:

+ Πρωθιεραρχοῦντος τοιγαροῦν τῷ τηνικαῦτα χρόνῳ // τοῦ Παναγιωτάτου τε κυροῦ Ἱερεμίου // + δόξαν ἐγώ τε γεγραφὼς ταύτην ἐν // Θεῷ τὴν ἀρχὴν τῷ δόντι καὶ τὸ τέλος // (ἰνδικτῶνος) ι ζμε (7045=1536/37).

The correct reading of the first word, *πρωθιεραρχοῦντος*, is *πατριαρχοῦντος*. The abbreviation ΠΡΙ is also known from seals to represent the word *πατρίκιος*. This is the Ecumenical Patriarch Ieremias I, who occupied the ecumenical throne of Constantinople between 1522 and 1545.

The second example I wish to present comes from the small catholicon of the monastery of *Ἁγία Παρασκευή* in Zagori — at the village of Monodhendri, barely inside the Vikos Gorge. This church has had the good fortune to retain its donor inscription, which mentions the construction and hagiographic frescoing of the church by *βοεβόδας Μιχαήλ Θεριανός* in 1414, and a large fresco of his family as well. The fresco of the donor family has been the subject of a study by M. Acheimastou-Potamianou published in the twenty-fourth volume of *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*[21]. The author notably states that the painter must have come from Ioannina and that his style must have been influenced by the cosmopolitan environment of the city, with strong Italian and French characteristics apparent in the garments of the donor family.

According to Acheimastou-Potamianou[22], the church was frescoed in 1414 (with the exception of its southern portion, rebuilt after it had been destroyed and frescoed in 1689, as evinced by a four-line capital-letter inscription). The frescoes of *Ἁγία Παρασκευή*, along with those of *Κόκκινη Εκκλησιά* in Boulgareli, near Arta (1295-96)[23], are the only ones in the Byzantine monumental tradition of Epirus which can be dated precisely due to their donor inscriptions. They are also the only ones that have preserved the images of their donors, a point of considerable interest as regards the affairs of the Despotate of Epirus.

The donor inscription, in four lines of script above the entrance to the church, reads as follows (plate no. 2):

+AᴺHᴱPᶿᴴ K, ANH?OP……..NAᴼᶜ OVᵀᴼC T, ᴬΓᵢ, ME,MVᵀ . XV ΠΑΡᴬᶜKEBHC · ΔI Eξᴼᴬ, 3 K, ΠΛΗΡᴼCE₁ᶜ ᵀᴼᵛ EV,Nᴱ?,ỗ KᵛᴾMHᵡΗΛ B1HB₁ᴺᴬᵏ ᵀỗ Θ,Γᵢ̈ kNᴼ ᵛ̄ · // HN Δᴱ-ᴬ₁KEN EN ᵀ₁ NA1 … K, THΣ ΓENEkC K, kΔΕΛΦΟᵀᵀ, kVTÕ · K, ΠΑΝᵀ₁ᴺ ΟΛ1Ν Τ1Ν ΒΕ3ΗΤ3ΗΝ₁ᴺ ΚΛΗΡᴼΝΟΜ₁ᴺ // ΚΤᴴᵀᴼΡ₁ᴺ ΜΗΚΡ₁ᴺ K, ΜΗΖ1Ν₁ᴺ ΕΠΙ Τᴴ, Bᵏ CIΛ=kC ᵀỗ ΠkNVΨΙΛΟᵀᵀ ΔΕCΠΟᵀỗ ΗΜ KᵏPÕΛkᵀỗ Δᴼᵛ KOC : + // EN ETᴴ s ….. ΠᵏΡΕΔΡᴱΒ₁ᴺᵀᴼᶜ EN Tᴴ MO, ΜΜkNÕΗΛ ΙΕΡΕ¤ Tô ΦΕΓΓkPOVᴬ : +

+ Ἀνηγέρθη καὶ ἀνηστορ[ήθη ὁ] ναὸς οὗτος τ(ῆς) Ἁγί(ας) με(γαλο)μ(άρ)τυ(ρος) (τοῦ) Χ(ριστο)ῦ Παρασκεβῆς · δι᾽ ἐξόδ(ου) (τε) κ(αὶ) πληρόσεως τοῦ εὐ(γε)νεστ(άτ)ου κυρ(οῦ) Μηχ(α)ὴλ βωηβώνδα τοῦ Θ(ερ)γιανοῦ · // ἣν δέδωκεν ἐν τῷ ναῷ … κ(αὶ) τῆς γενεᾶς κ(αὶ) ἀδελφότ(η)τ(ος) αὐτοῦ · κ(αὶ) πάντων ὅλων τῶν Βεζητζηνῶν κληρονόμων // κτητόρων μηκρῶν κ(αὶ) μηζώνων ἐπὶ τῆ(ς) βασιλείας τοῦ πανυψιλοτ(ά)τ(ου) δεσπότου

21 M. Acheimastou-Potamianou, Η κτιτορική παράσταση της Μονής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι της Ηπείρου. *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 24 (2003) 231-242 (henceforth Acheimastou-Potamianou).

22 Acheimastou-Potamianou 231 – 232.

23 B. Papadopoulou, Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της. Athens 2002, 118 – 125; Acheimastou-Potamianou 236 and note 31.

ἡμ(ῶν) Καρούλα τοῦ δουκὸς : + // ἐν ἔτη s ….. παρεδρέβωντος ἐν τῇ μο(νῇ) ΜΜανουὴλ ἱερέως τοῦ Φεγγαρούδ(η) : +

In this case too the large number of ligatures is notable. They are used for the ligatures ΑΝΗ, ΑΓ, ΑΡ, ΛΗΡ, ΜΗ, ΗΒ and ΑΝ in the first line; ΗΝ, ΤΗ, ΤΤ, ΑV, ΑΝ, ΛΗΡ in the second; ΤΗ (twice), ΜΗΚ, ΕΙ, ΑΝ, ΗΜ, ΑΡ in the third; and ΤΗ (twice), ΑΡ (twice), ΗΜ, ΜΜ, ΑΝ, and ΓΓ in the last line. It should also be noted that the Christian name of priest *Μανουήλ* has been misspelled with a double initial M. An interesting observation is the tendency of the painter to place ligatures one above the other: these we note in the first transcription in the form of exponent and index respectively. This preference of the painter requires further study, but is not in the scope of this article. We can be quite certain at least that the painter's decision was not caused by lack of space.

The inscription was published by L. Polites in 1967[24] and L. Branouses in 1968[25]. P. Vokotopoulos also refrained from putting forward a certain chronology[26]. According to Acheimastou-Potamianou cleaning of the area of its date has confirmed the suggested date of 1414[27]. I have not been able to confirm the proposed dating, however. The section of the inscription where the date and *ἰνδικτιών* appear has not been restored following the cleaning of the monument's frescoes. On the other hand, a clear criterion for dating the inscription is the explicit reference to the reign of *δεσπότου ἡμ(ῶν) Καρούλα τοῦ δουκός* who can be no other than Carlo I Tocco, duke of Cephallonia, who reigned in Ioannina between 1411 and 1429[28] It was him moreover, not Carlo II Tocco, who bore the title of *δεσπότης*[29].

Allow me to comment on the inscription from a prosopographic point of view. The ΒΕΖΗΤΖΗΝΟΙ are the inhabitants of Vezitza (Vitsa)[30], a village near Monodhendri, which belonged along with other Zagorian villages in the so-called «*χώρα του Παπίγκου*». The office of *βοεβόδας*, the word itself of Slavic provenance, is proved here to have been in use in Epirus before the Turkish conquest[31]. The title *βοεβόδας* borne by *Μιχαήλ Θεριανός*[32]has not hitherto rated the attention of any of the students of the monument and the inscription. We consider it possible that it is linked to the long administration of Ioannina by the Serb Thomas Preloumpos[33], who must have conferred the title of *βοεβόδας* upon *Μιχαήλ Θεριανός*.

24 L. Polites, Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Μονῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Βίτσας καὶ ἡ χρονολογία της. *Ἑλληνικὰ* 20 (1967) 421-426 (with the older bibliographical references; henceforth: Polites).

25 L. Branouses, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων. In: *Χαριστήριον εἰς Ἀ. - Κ. Ὀρλάνδον*. Athens 1968 IV 512 – 513 (reprint by the εκδόσεις Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετών. Athens 1968).

26 P. Vokotopoulos, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἠπείρου, Δυτικὸν Ζαγόρι. *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 21 (1966) Χρονικὰ 304 – 305.

27 Acheimastou-Potamianou 233 and note 13.

28 Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (eds. E. Trapp et al.). Vienna 1976 - 1994, 29004 (henceforth: PLP).

29 PLP 29005; Cf. A. Stavridou–Zafraka, Το αξίωμα του «δεσπότη» και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου. In: *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά επιστημονικού Συνεδρίου* (ed. C. N. Constantinides). Ioannina, 2001, 73 – 97; W. Seibt, Ein Goldsiegel des Despoten Thomas von Epirus aus dem frühen 14. Jh. *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 31 (1994) 71- 76.

30 TIB 3, 125.

31 Cf. Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια VII 458 (lemma *βοϊβόδας*).

32 PLP 7698.

33 PLP 23721; cf. M. Kordoses, Τα βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη) – Ξώκαστρο, Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία. Athens 2003, 74 - 77; 140 – 144; 187 – 189; 213 – 216; 255 – 258.

Given that Thomas Preloumpos had been assassinated by his bodyguards in Ioannina on 23 December 1384, at least thirty years before the appearance of the inscription, we should not ignore the possibility that the title may have been bestowed upon *Θεριανός* by the wife of Thomas Preloumpos, *Μαρία Ἀγγελίνα Κομνηνή Δούκαινα Παλαιολογίνα,* who reigned in Ioannina as *βασίλισσα της Ηπείρου* until 1394[34].

It is notable that *βοεβόδας Μιχαήλ Θεριανός* is mentioned in the donor inscription as *εὐγενέστατος*, whereas in the accompanying inscriptions in the fresco of him and his family on the north wall of the church he has the title of *πανευγενέστατος* (plate no. 3). Acheimastou-Potamianou has read the title of his wife Theodora as *εὐγενεστάτη*[35]. However, the initial letters in the first line of the inscription have been destroyed. If for reasons of symmetry the title *εὐγενεστάτη* appears more probable, nothing could have prevented the painter from inscribing *πανευγενεστάτη* as well (plate no. 4).

The title of *πανευγενέστατος* is attached to a military official, *Συργάρης*, the first known *καβαλλάριος*, who gained distinction between the years 1237 and 1251[36].In an article on *καβαλλάριοι* Bartusis believes the title is proof of noble birth. The title of *πανευγενέστατος*, which appears in contemporary texts from Epirus, is applied to members of the Despot's family, sometimes the Despot himself, and to senior officials in the political and military hierarchy[37]. The facts that *Μιχαήλ Θεριανός* was a *βοεβόδας* and that, as the inscription states, «*δι᾽ ἐξόδου καὶ πληρώσεως … ἣν δέδωκεν ἐν τῷ ναῷ*» show that he belonged to the local aristocracy, and was beyond doubt a personage of considerable financial means. The only explanations I have been able to come up with for this discrepancy between the two titles are the following: (i) that the title during that period most probably did not correspond to a strictly defined position in the hierarchy as in earlier times; (ii) that *εὐγενέστατος* and *πανευγενέστατος* were equivalent titles; (iii) or that they were in daily use simply as an indication of the elevated social position of the bearer.

We should not take into account the possibility of the existence of two artists, one of whom inscribed a wrong spelling; nor the case that the inscription of the donor family frescoes may be a little more recent, after *Θεριανός* had been granted the title of *πανευγενέστατος*. The art historians who have published the church's frescoes have nowhere suggested the presence of a second iconographer's hand.

About a century older are the two other known instances of the use of the title *πανευγενέστατος* in donor inscriptions within the wider area: those are the churches of *Ἅγιος Γεώργιος* and *Παναγία Κουμπελίδικη* at Kastoria. In both cases the title refers to the donors. We can't determine who they were at *Παναγία Κουμπελίδικη* because the inscription is damaged. At *Ἅγιος Γεώργιος* they are the *Νετζᾶδες* brothers (*Νικηφόρος, Ἰωάννης* and *Ἀνδρόνικος*) — evidently local archons, but unknown from other sources[38].

From indirect mentions to the lost chronicle of the monastery of *Βουτσά*, we are informed that early in the 15th century *Μιχαήλ Θεριανός* left the lower village of Vastania and settled at Monodhendri for reasons of health[39];but I have not been able to confirm this

34 PLP 21393.

35 Acheimastou-Potamianou 234.

36 M. Bartusis, The *Kavallarioi* of Byzantium. *Speculum* 63/2 (1988) 346

37 A. Stavridou – Zafraka, Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα. In: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (ed. E. Chrysos). Arta 315 ff.

38 Drakopoulou 67; 85 ; 111.

39 Acheimastou-Potamianou 236 (especially note 28).

piece of information. It is certain, none the less, that Μιχαήλ was the first of the Byzantine family of *Θεριανοί* to be identified in Epirus. According to PLP, other *Θεριανοί* were in Constantinople, Crete and Kerkyra in the 13th, 14th and 15th centuries[40]. Polites maintains that descendants of the family of *Θεριανοί* still live in Ioannina, having changed the family name to *Μίσιος* [41].

ΟΙ ΚΤΙΤΟΡΙΚΈΣ ΕΠΙΓΡΑΦΈΣ ΤΗΣ ΜΟΝΉΣ ΠΑΝΑΓΊΑΣ ΜΟΛΥΒΔΟΣΚΕΠΆΣΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΊΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΉΣ ΒΊΚΟΥ ΣΤΗΝ ΉΠΕΙΡΟ

Χρήστος Σταυράκος (περίληψη)

Μετά το βιβλίο της Σοφίας Καλοπίση Βέρτη δεν υπάρχει άλλη ερευνητική προσπάθεια που να συγκεντρώνει τις βυζαντινές επιγραφές μιας περιοχής. Το ερευνητικό αυτό κενό για την Ήπειρο φιλοδοξούμε να συμπληρώσουμε με το ερευνητικό πρόγραμμα: «Corpus των επιγραφών των χριστιανικών μνημείων της Ηπείρου (4ος – 17ος αι.)». Αναμένεται ότι οι επιγραφές θα δώσουν πλούσιο προσωπογραφικό υλικό για το Δεσποτάτο της Ηπείρου αλλά και για τους πρώτους αιώνες μετά την Άλωση στην περιοχή για την οποία ως γνωστόν δεν έχουμε σημαντικό αριθμό διασωθέντων αρχείων.

Περίπου 50 χλμ. βόρεια των Ιωαννίνων, στην κοιλάδα του ποταμού Αώου, κοντά στα ελληνοαλβανικά σύνορα βρίσκεται η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου (από τις πλάκες μολύβδου που παλαιότερα σκέπαζαν το καθολικό της μονής). Το καθολικό είναι ένα κτίσμα του οποίου χτίστηκε σε έναν αρκετά σύνθετο τύπο. Αποτελείται από έναν τρίκογχο ναό στο δυτικό τμήμα του οποίου προσκολλήθηκαν σταδιακά α) ένα μονόχωρο σταυρεπίστεγο τμήμα, β) ένας ξυλόστεγος νάρθηκας και γ) στη βόρεια και νότια πλευρά δύο κατεστραμμένα σήμερα παρεκκλήσια. Το αρχικό τρίκογχο τμήμα του χρονολογείται από τους μελετητές συγκρινόμενο με μνημεία της Καστοριάς στον 11ο αιώνα, το σταυρεπίστεγο τμήμα στα τέλη του 13ου έως την πρώτη εικοσαετία του 14ου αιώνα. Ο νάρθηκας δυτικά με πολλές επισκευές και προσθήκες σήμερα χρονολογείται τον 16ο αιώνα.

Η μονή Μολυβδοσκεπάστου ήταν σταυροπηγιακή, υπαγόταν δηλαδή απ᾽ ευθείας στο Οικουμενικό πατριαρχείο. Το 14ο αιώνα περιελάμβανε μάλιστα και εργαστήριο χειρογράφων. Ο 16ος όμως αιώνας αποτελεί περίοδο μεγάλης ακμής για τη μονή. Την εποχή αυτή τοιχογραφήθηκε δύο φορές , μια το 1521 και μια το 1537.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιγραφή η οποία βρίσκεται πάνω από τη δυτική θύρα του ναού. Πρόκειται για ένα κείμενο γραμμένο σε επτά στίχους το οποίο φέρει τη χρονολόγηση ΖΛ (7030=1521).

Η κτιτορική επιγραφή αναφέρει άλλους δύο παλαιότερους κτίτορες: τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ᾽ Πωγωνάτο και τον Ανδρόνικο Κομνηνό Παλαιολόγο, *μέγα δούκα*. Ο πρώτος συνδέεται με την παράδοση, η οποία θέλει το συγκεκριμένο αυτοκράτορα να έχει ιδρύσει αρκετές μονές στην περιοχή. Ο δεύτερος συνδέεται με τον Κομνηνό Παλαιολόγο (χωρίς βαπτιστικό) ο οποίος αναφέρεται σε έγγραφο του 14ου αιώνα

40 See: PLP 7686 – 7698.

41 Polites 424 (especially note 1).

να έχει δωρίσει κτήματα και μύλους σε μοναστήρια της περιοχής. τα μοναστήρια αυτὰ τα έχω ταυτίσει σε άλλη μελέτη με α) τη Μονή Παναγίας Μολυβδοσκεπάστου κοντά στο Μολυβδοσκέπαστο, β) την κατεστραμμένη Μονή Αγίου Αθανασίου στο Τσέρτσικο της Αλβανίας και γ) τη Μονή Αγίου Νικολάου στο Σέλτζι της Αλβανίας. Μέχρι τώρα η σύνδεση παρέμενε υποθετική και οι αναφερόμενες Μονές αταύτιστες.

Το δεύτερο παράδειγμα προέρχεται από το μικρό μοναστηριακό ναό της Αγίας Παρασκευής στο Ζαγόρι και συγκεκριμένα κοντά στο χωριό Μονοδέντρι, ακριβώς δίπλα στη χαράδρα του Βίκου. Ο ναός αυτός έχει το προνόμιο να διατηρεί την κτιτορική επιγραφή που μνημονεύει την ανέγερση και την ιστόρηση (τοιχογράφηση) της εκκλησίας από τον βοεβόδα Μιχαήλ Θεριανό το 1414 και μεγάλη παράσταση της οικογένειάς του. Η παράσταση με την οικογένεια των κτιτόρων μάλιστα απετέλεσε αντικείμενο μιας μελέτης της Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου στον εικοστοτέταρτο τόμο του *Δελτίου τῆς Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*. Ο ναός ιστορήθηκε σύμφωνα με την επιγραφή το 1414 εκτός από το νότιο τμήμα του ναού το οποίο ξανακτίστηκε μετά από μια καταστροφή και τοιχογραφήθηκε, όπως μαρτυρεί τετράστιχη μεγαλογράμματη επιγραφή, το 1689. Οι τοιχογραφίες της Αγ. Παρασκευής μαζί με τις προγενέστερες της Κόκκινης Εκκλησιάς στην Άρτα (1295-1296) είναι οι μοναδικές στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική της Ηπείρου που μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια χάρη στην κτιτορική επιγραφή τους. Είναι επίσης οι μόνες που σώζουν παράσταση των κτιτόρων με πολλαπλό ενδιαφέρον για τα πράγματα του Δεσποτάτου.

Εδώ αναφέρεται ως κτίτωρ ο Μιχαήλ Θεριανός, ο οποίος είχε τον τίτλο του *βοεβόδα* (ενδιαφέρον στοιχείο για το Κράτος της Ηπείρου) και παράλληλα, ενώ στην κτιτορική επιγραφή μαρτυρείται ως *εὐγενέστατος* στην επιγραφή της παράστασης των κτιτόρων ως *πανευγενέστατος*. Πρόκειται για στοιχεία τα οποία δεν είχαν απασχολήσει μέχρι τώρα τους ερευνητές που ασχολήθηκαν με το μνημείο.

НУМИЗМАТИКА

Табла XX.13-XXI.7

ТЕТРАДРАХМИ НА МЕСАМБРИЯ И ОДЕСОС, ПУБЛИКУВАНИ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ГОДИНИ

Иван Карайотов
(Шумен)

През изминалите четиринадесет години от излизането на книгата ми The Coinage of Mesambria. 1: Silver and Gold Coins of Mesambria. Sozopol (1994) се натрупа съществен брой невключени в този корпус тетрадрахми на Месамбрия. През този период се събраха сведения за нови съкровища от Тополица – Айтоско, Руен – Бургаска и Котел – Сливенска област. Само в Auction 58 на CNG от 2001[1] се натъкваме на десетки месамбрайски и одесоски тетрадрахми. Те обаче са само част от нумизматичния материал, включен в каталога на предлаганото съобщение. В него са включени и други месамбрийски и одесоски тетрадрахми, публикувани в аукционните каталози след 1998, когато беше отпечатана последната статия на Франсоа дьо Калатай върху късните постумни тетрадрахми на Одесос[2].

Сведенията за съкровището от землището на село Тополица, Айтоска община ми дадоха бургаски колекционери през 1998 г. Според техните думи в находката е имало много повече тетрадрахми на Одесос, отколкото на Месамбрия. За съжаление не съм видял нито една от тях и само въз основа на съотношението на броя на монетите вече съм свързал заравянето на съкровището с похода на римския пълководец Марк Лукул срещу черноморските градове през 72 г. пр. Хр., защото село Тополица се намира точно върху неговия предполагаем път[3].

Изключително важно е разпръснатото съкровище, открито в околностите на село Руен, Бургаска област. То е направило впечатление на Радослав Венев от село Партизани, Варненска област със своето разнородно съдържание. Освен тетрадрахми на Месамбрия и Одесос в съотношение 3:1, в него е имало и десетина екземпляра на витинския цар Никомед II (149–127) пр. Хр., 2 тетрадрахми на Мостис (края на II–началото на I в. пр. Хр.) 1 на Троада. Находката е била намерена в края 1989

1 *Classical Numismatic Group* 58, September 19, Lancaster (USA). London (UC).

2 **Fr. de Callataÿ**. Les derniers alexandres postumes d'Odessos à la lumière d'une trouvaille récente. – In: *Stephanos Nomismatikos: Edith Schönert-Geiss zum 65. Herausgegeben von Ulrike Pete*r, Akademie Verlag, Berlin, 1998, 162-192.

3 **Карайотов, Ив**. Месамбрия и Митридат VI Евпатор. – *БИБ*, кн 4, 2000, с. 10.

Таб. 1. Градски монограми на Одесос. № 18 и 19 са магистратски монограми.

г. и за съжаление следите ѝ се губят по посока на западноевропейските и американски аукционни търгове.

Значение за прецизното датиране на месамбрийските монети от типа „Амазонка – ΜΕΣΑΜ/ΒΡΙΑΝΩΝ Атина Алкис“ има смесената находка от 31 бронзови монети и 1 тетрадрахма на Месамбрия с монограм **M64**, датиращ между 150 и 125 г. пр. Хр[4]. И това съкровище, открито при село Снягово, Руенска община се оказа разпръснато сред колекционери.

В бюлетините за монетни съкровища, открити през последната четвърт на XX век почти няма сведения за съкровища с тетрадрахми на Одесос и Месамбрия[5]. В една публикувана наскоро статия на Камен Димитров[6] четем за три месамбрий-

4 Циркулация на месамбрийските бронзови монети. – *ИАИ,* XXXIX, 2006, 127-148.

5 Това може би се дължи на факта, че сред българските колекционери много рядко се срещат личности от ранга на д-р Хараланов, знаещи и със силно изразено чувство за гражданска отговорност пред България и пред нейната богата история.

6 **Dimitrov, K**. The Getic territory of Sboryanovo, Northeast Bulgaria, in the late Hellenistic age (2nd century BC – 1st century AD. – In: *Thracia XVII* (In honorem annorum LX Cirilr Yordanov), Sofia, 2007, p. 375.

ски и една одесоска тетрадрахми от съкровище открито в село Вазово на 10 км от предполагаемата гетска столица Хелис при Сборяново, Разградско. Според автора Вазовското съкровище е заровено през второто десетилетие на I в. пр. Хр. Към него се добавя и едно съкровище, вероятно от Шуменско (1987 г.), засечено от Боряна Русева на базата на 2 одесоски, 2 месамбрийски, 1 предполагаемо месамбрийска и 1 на Кабиле тетрадрахми от периода на тяхното ранно монетосечене[7].

Напоследък се налага да следим редовно електронните публикации на западни и задокеански търгове, защото потокът от антични монети, откривани с метални детектори в България е изключително интензивен и за съжаление не е възможно да бъде обуздан. Авторитетният белгийски нумизмат, професор в Сорбоната, Франоа дьо Калатай ни запознава с едно такова огромно съкровище[8]. То привлича вниманието му преди всичко с големия брой късни тетрадрахми на Одесос. Той публикува 74 от тях, успоредявайки ги с монограмите и монетните печати на 224 одесоски монети, включени в неговия монументален труд „История на Митридатовите войни, от гледна точка на монетите“[9]. Той анализира само късните емисии одесоски тетрадрахми, защото ранното сребърно монетосечене на понтийската колония остава извън задачите, които си поставя. И ако двете разработки на Калатай могат да се приемат като изчерпателни корпуси на късните емисии на Одесос, то ранната фаза в дейността на неговата монетарница остава разработена само частично в класическото съчинение на Беренд Пик и Курт Реглинг[10], обобщителния корпус на тетрадрахмите на Александър III от Мартин Прайс[11] и една появила се напоследък статия, в която са публикувани няколко десетки постумни монети от ранната и късната фаза на одесоското монетосечене[12]. Съвършено ясно е, че разработването на пълен корпус, особено на първата фаза на одесоското сребърно монетосечене предстои. Нескончаемият монетен поток от нови находки и от трите хронологически стила на месамбрийското и от двете фази на одесоското монетосечене, който изтича от България ме подтикна към написването на настоящата статия. В каталога са включени 205 тетрадрахми – 107 на Месамбрия и 97 на Одесос. Месамбрийските се разпределят както следва: 42 са от ранния стил, 54 от средния и 11 от късния. В общи линии това съотношение съвпада със съотношението на публикуваните в корпуса ми 853 тетрадрахми[13]. От тетрадрахмите на Одесос 44 принадлежат на първата фаза и се датират най-общо в III в. пр. Хр. Останалите 54 са от втората, последна фаза и попадат най-общо между 115 и 72 г. пр. Хр. Следователно късното

7 **Русева, Б**. Шест сребърни александровки от елинистическа Тракия – фрагмент от съкровище от Шуменско(?). – В: *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика* 3, Част 1 (Studia in honorem professoris Iordankae Iurukova), 33-57, Табла IV-VII.

8 **Fr. de Callataÿ**. Op. cit., 162-192.

9 **Fr. de Callataÿ**. *L'histoire des gerre Mithridatiques vue par les monnaies. Louvain la Neuve*, 1997, 450 p. LIV Pl.

10 **Pick, B., K. Regling**. *Die Antiken Munzen von Dacien und Moesien, II*, Berlin, 1910.

11 **Price, M**. *The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaaeus (a British museum catalog, Vol 1, Introduction and catalogue*. Zürich, London, 1991.

12 **Dorcey, P. F**. The posthumous Alexander tetradrachms of Odessos. – In: *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte. Bayerische Numismatische Gesellschaft*. München. 37?38, 1987/88 (1991), 31-40.

13 **Karayotov, Iv**. *The Coinage of Mesambria*, vol. I, Silver and gold coins of Mesambria, Center of unterwater Archaeology, Sozopol, Bulgaria,1994, 136 p.XLVII Plate.

сребърно монетосечене на Одесос е няколко пъти по-интензивно от ранното, а също така и от емисиите на Месамбрия от периода на нейния късен стил.

Повечето от включените в каталога месамбрийски тетрадрахми са от вече публикувани и коментирани в корпуса монетни печати[14]. Все пак между тях има и такива, които се срещат за първи път. № 1 е без монограми и е от непубликувани досега печати. Разположението на владетелския надпис обаче ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно и ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво е обичайно за емисиите, сечени около средата на III в. пр. Хр. Освен това лицевият печат на № 1 е много близък до O7, с който е отсечена една безмонограмна тетрадрахма[15] и още няколко с M5. При магистрата, обозначен с M5 (състоящ се от ΠΑ) са отсечени 34 тетрадрахми, включени в корпуса и три в предлагания тук каталог (№ 7–9). Същият монограм, но гравиран под престола на Зевс и обозначен в корпуса ми като M6 виждаме и при № 10. Тази тетрадрахма е от една и съща двойка печати с тетрадрахма № 4 от предполагаемото ново съкровище от Шуменско[16], което не е включено в публикувания от мене в английската поредица BAR през 2007 г. списък[17].

Възниква въпросът дали № 4 от публикацията на Русева и № 10 – тетрадрахма предложена на търг, организиран от Classical Numismatic Grup, Inc на 19 септември 2001 г. не са от съкровището, открито в Шуменско през 1987. Освен съвпадението на монетните печати нищо друго не ни подтиква към подобно заключение. Печатите, с които са отсечени двата екземпляра не се срещат в други съкровища и това е само едно косвено доказателство, за да ги свържем с отдавна разпиляното съкровище от района на Шумен. Именно в случаи като този ние най-осезателно чувстваме отсъствието на просветени колекционери от ранга на шуменския д-р Васил Хараланов.

При събраните тетрадрахми от ранния стил на Месамбрия се натъкваме на един съвършено непознат досега монограм в лявото поле на № 19. Сред включените в каталога ранни месамбрийски тетрадрахми се натъкваме на нови монетни печати при № 1, 10, 13, 18, 19 и 28. За първи път срещам и двойката печати, с която са отсечени № 40, 41 и 42. С това общата бройка на новите печати от ранния месабрийски стил става осем. Инструментариумът на реверсните печати, плюс посочените двойки печати нараства с още 9 печата за опако (№ 2, 6, 12, 14, 17, 20, 24, 29 и 34).

При средния месамбрийски стил непознатите двойки печати са само две (на № 61 и 94). Към тях се добавят още 5 нови реверси на тетрадрахмите № 51, 59, 66, 69 и 79.

Каталогът съдържа само 11 нови тетрадрахми от периода на късния стил, характерен за времето на понтийския владетел Митридат VI Евпатор. Лицевите изображения само на част от тях напомнят с минимални прилики портрета на понтийския владетел разпрострял влиянието си върху всички брегове на Понтос Еуксейност. При включените минимален брой екземпляри разчитаме три нови варианта на **M101** (№ 96, 97 и 97a) и една съвършено нова двойка монограми (№ 98), която

14 Ibid.

15 Ibid., Nr 26 (O7 – R12).

16 **Русева, Б**. Цит. съч., с. 34, № 4, Табло V, 4. Русева вижда редица подробности в начертанието на монограма, които не съвпадат с M6 от моя корпус. Самият аз обаче не съм в състояние да ги забележа на фотографиите, с които разполагам.

17 **Karayotov, Iv**. Le monnayage de Messambria et les monnayages d'Apollonia, Odessos et Dionysopolis. – In: *Ancient Greek Colonies in the Black Sea* 2, Ed by Dimitrios Grammenos and Elias Petropoulos, BAR International Series 1675(I), 2007, 144-148.

обаче чрез лицевия печат O87 се свързва с реверси, върху които са гравирани познатите ни монограми **M104M–108**.

Ограниченият брой месамбрийски тетрадрахми от късния стил още веднъж ни убеждава в съществуването на криза при месамбрийското сребърно монетосечене през първата четвърт на I в. пр. Хр. Към такова заключение води и употребата на един и същ лицев печат при отсичането на тетрадрахми, маркирани с 6 различни двойки магистратски монограми. През този период одесоската монетарница е емитирала неколкократно повече тетрадрахми и това се вижда от съдържанието на съкровището от село Рудник, Бургаска община[18].

Ранните одесоски тетрадрахми по каталога са 44, а късните съответно 53. При късните аз напълно се опирам на разработките на Франсоа дьо Калатай[19]. Използвал съм и моята статия, в която на базата на съкровището от Руен съм направил някои изводи за късното сребърно монетосечене на Одесос[20].

Тетрадрахмите от първата фаза на Одесос са определени и подредени според връзките между монетните печати и според обширната книга върху златното и сребърното монетосечене от името на Александър III от Мартин Прайс[21]. Статията на П. Дорсей не ми е достъпна, но доколкото ми е известно в нея са катологизирани само 25 тедрадрахми от ранния стил и 47 от късните тетрадрахми на Одесос[22]. Последните са интерпретирани от Калатай в три хронологически групи[23]. Към неговите заключения е трудно да се добави нещо, което би имало съществено значение за одесоското монетосечене. Ранният период обаче остава все още свободно поле за разработки и това повишава цената на каталогизираните тук 44 тетрадрахми, които със своя стил и с особеностите на легендите си биха заинтересували всеки настоящ и бъдещ изследовател.

Ранните одесоски тетрадрахми са отсечени с 18 лицеви печата и с 26 печата за опако. Легендите на 14 от тях са без титлата ΒΑΣΛΙΕΩΣ (№ 106-119). Когато по този формален белег ги сравним с месабрийските тетрадрахми от първата фаза на ранния стил, не можем да не се впечатлим от техния значителен брой. Досега са известни само седем месамбрийски тетрадрахми без царската титла[24]. За мене това е достатъчно основание да смятам, че одесоското сечене на подражателни тетрадрахми предхожда месамбрийското. Тяхното по-ранно датиране обаче поражда спорове[25], които едва ли могат да намерят решение само на базата на стилистични на-

18 **Karayotov, Iv**. Les derniers tetradrachmes postumes de Mesambria et d'Odessos du trésor de Roudnik, auprès de Bourgas (CH II 98 = CH II 74 = CH VI 43). – In : *Numismatic and sphragistic contribution Black sea coast* (International conference, Varna, September 12th – 15th, 2001. Varna, 2004, 145-158.

19 **Fr. De Callataÿ**. *L'histoire des gerre Mithridatiques*; Les derniers alexandres, 162-192.

20 **Karayotov, Iv**. Les derniers tetradrachmes, 145-158.

21 **Price, M**. *Op. cit*., 191-196.

22 **Dorcey, P. F**. *Op. cit*., 31-40.

23 **Fr. De Callataÿ**. *L'histoire des gerre Mithridatiques*; Les derniers alexandres, 162-196.

24 **Karayotov, Iv**. *The Coinage of Mesambria,* p. 83, Nr. 1-7.

25 **Лазаренко, И.** Монетосеченето на Одесос в края на IV в. пр. Хр. – В: *Acta musei Varnensis II* (Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие), Варна, 2004, с. 48; **Русева, Б**. Цит. съч., 35-37, бел. 16. Игор Лазаренко датира първите златни и сребърни подражателни емисии на Одесос в края на IV в. пр. Хр., а Боряна Русева под черта му опонира. Въпросът за началото на това одесоско монетосечене би могъл да се реши само на базата на целия достъпен материал, събран в корпус. Ако не се направи детайлен анализ на първите одесоски емисии в съпоставка

блюдения върху ограничен брой монети. Пречка за анализ е и непрекъснатото разпръскване на монетните съкровища през последните години, което ни лишава от възможността да имаме цялостен поглед върху стилистичните монограмни групи, съдържащи се в тях. Затова документирането на тетрадрахмите, които се появяват в чуждите аукционкалози придобива изключително значение за всяко настоящо и бъдещо изследване. Иначе ще се въртим в омагьосан кръг и вместо да напредваме ще се замерваме със субективни, неподплатени с достатъчно документални факти и съждения.

Важно е бъдещите изследователи на златното и сребърното подражателно монетосечене на Одесос да търсят отговор и на въпроса какви са комплексните функции на одесоските монетни магистрати. Прави впечатление, че върху първите емисии тетрадрахми на града има парасемон обърната амфора. Същият символ се среща и върху най-ранните бронзови монети на града. Там амфората се гравира пред полулегналия Велик бог на Одесосците и явно е свързана с него. Дали пък обърната амфора върху тетрадрахмите не означава, че жрецът на този бог изпълнява и функциите на монетен магистрат. За подобна възможност косвено ни говори и обстоятелството, че името на магистрата ΚΥΡΣΑ (№ 142–149) се среща и върху оригиналните одесоски тетрадрахми, гравирано под статуарното изображение на ΘΕΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΟΔΗΣΙΤΩΝ – Великия Бог на Одесосците. Дали наистина се сблъскваме с жрец и монетен магистрат едновременно. Ако за Месамбрия имаме преки епиграфски доказателства, че монетни магистрати са били действащи или бивши стратези, то за Одесос доказателствата, както видяхме, са косвени. Във всеки случай можем да бъдем сигурни, че ръководството на монетосеченето в двата града е било в ръцете на различни по функции полисни служители, изпълняващи различни граждански и сакрални функции.

На базата на общи гравьори при изработването на монетните печати засега можем да говорим само за артистично, но не и за политическо монетно койне. Едва ли употребата на един и същ лицев печат за една емисия тетрадрахми на Одесос на магистрат с начални букви ΕΥΠΡΟ и една серия на Кабиле, открита от Боряна Русева[26] говори за нещо повече от артистично койне. Дейността на едни и същи монетни гравьори в Западнопонтийските градове и в Кабиле не може да бъде доказателство за наличието на „монетен съюз“[27], защото това словосъчетание е натоварено с политически смисъл. За наличието на подобно политическо обединение липсват доказателства. Преди всичко няма общи за градовете монетни магистрати. Самите полиси са обозначавани по различен начин. Докато Одесос има градски монограми, съдържащи първите две или повече букви от името на града, то Месамбрия е характерна с неизменния шлем в профил, а тракийският град Кабиле със своето изображение на Артемида Фосфорос.

Ранните тетрадрахми на Одесос, според Мартин Прайс, се секат до 200 г. пр. Хр. Обстоятелството, че Одесос престава да сече постумни тетрадрахми, а Месам-

с емисиите на другите близки и далечни монетарници, всеки опит най-ранните емисии да се датират с две–три десетилетия по-рано, ще бъде посрещан на нож от привържениците на традиционните датировки.

26 **Русева, Б**. Нов куриоз в сребърното монетосечене на западнопонтийските гърци през III столетие пр. Хр. – В: *Юбилеен сборник в чест на ст. н. с. д-р Христо Харитонов*, Велико Търново, 2005, 64-65, Обр. 1, 2 и 4.

27 Пак там, с. 63.

брия продължава емисиите си без прекъсване и през II в. пр. Хр., ни дава възможност да прецизираме финала на първата одесоска фаза. Последните одесоски тетрадрахми на магистрата ΚΥΡΣΑ съществено се различават по стил от емисиите на Месамбрия от групите с монограми от **M20** до **M28**[28]. Това ни дава основание да предположим, че одесоската монетарница престава да емитирира постумни монети през предпоследното десетилетие на III в. пр. Хр. До същата идея стига и Боряна Русева, но тя прибягва само до сравнение с монетосеченето на Кабиле[29] без да потърси опора в моя месамбрийски корпус. Последният одесоски магистат ΚΥΡΣΑ със сигурност ръководи работата на монетарницата именно през последната четвърт на III в. пр. Хр. Оттогава трябва да се датира и емисията оригинални тетрадрахми на Одесос. Съществува възможност точно тяхното монетосечене да е причина за прекъсване на почти вековното, макар и с прекъсване, емитиране на постумните александрови тетрадрахми от Одесос.

Чак през последната четвърт на II в. пр. Хр. Одесос подновява това постумно монетосечене, като използва месамбрийски гравьори, но достига много по-голям интензитет от Месамбрия. С него, както подчертах, перфектно и детайлно вече се е занимал Франсоа дьо Калатай. Големият интензитет на късното одесоско монетосечене личи от обстоятелството, че в съставения каталог към трите късни групи (по Калатай) на Одесос принадлежат 54 екземпляра. Те са с 10 екземпляра повече от ранните, но са отсечени в течение на максимум 35–40 години. А ранната фаза, както видяхме, има почти вековна продължителност.

КАТАЛОГ*

Всички монети в каталога имат обичайните за постумните александрови тетрадрахми изображения:

Лице: Глава на Херакъл в лъвска кожа надясно.

Опако: Зевс, седнал на престол с облегало или без облегало наляво.

Легендата ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ е пълна при всички месамбрийски тетрадрахми. Една част от одесоските тетрадрахми са надписани само с името на владетеля ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ в родителен падеж.

МЕСАМБРИЯ

РАНЕН СТИЛ (275–175 г. пр. Хр.)

1*. Без монограм, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.28 гр. Gorny & Mosch 147, March 7th, 2006, Nr 1378; Karayotov, Price – **непозната двойка печати (Табло XX.13).**

2. Без монограм, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво 16.97 гр, H. D. Rauch GmbH 80, June 1st, 2007, Nr 38; Karayotov, Nr 26 (O7 – **R12a**).

3. M2 в отреза, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вдясно, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вляво 16.66 гр, CNG 72, June 14th, 2006; Karayotov, T. II, (O2 – R3).

4. M3 (EP) под престола, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вдясно, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вляво, 16.87 гр, Freeman & Sear 13; August 25th, 2006, Nr 115; Karayotov, T. II (O3 – R5).

5. M3 (EP) под престола, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вдясно, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вляво, Непретеглена, Частна сбирка, Руен, Бургаска област, Karayotov, T. II (EP), (O3 – R5).

6. M3 (EP) под престола, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вдясно, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вляво, ø 30 мм, 16.82 гр, Lanz 123, 30.05.2005, Nr 8; Karayotov, Nr 14, (O3 – **R5a**).

28 Iv. Karayotov. O. c. 1994, Nr. 131-188, T. II,Nr 20-28

29 Б. Русева. Цит. съч. 2005, с. 64.

* Със звездичка са обозначени тетрадрахмите от каталога, илюстрирани със снимки в таблиците.

7. M5 в л. п., ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16, 69 гр H. D. Rauch GmbH 9, September 23rd, 2005, Nr 88, Karayotov, T. II, (O7 – R14).

8. M5 в л. п., ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.82 гр. Stancomb, 232,; Karayotov, Nr 46, (O7 – R19).

9. M5 в л п., ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.22 гр. CNG 58, September 19, 2001, Nr 211; Karayotov, Nr 33, (O7 – R17).

10*. M6 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.47 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 212; със същата двойка печати е отсечена тетрадрахмата от разпръснато съкровище от Шуменско?, vide Русева 2006, с. 34,№ 4, табло V, 4, Karayotov, **непознати печати (Табло XX.14).**

11. M8 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.68 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 210; Karayotov, Nr 55, **(**O9 – R32).

12. M8 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.91 gr. SNG Vol: III 1461, Karayotov, M8, (O9-R**32a**.).

13. M9 в л. п., ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.67 гр, Stancomb, 233; Karayotov, близка до Nr 58, **непознати печати**.

14. M10 (ΜΕ) в л. п., ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16, 64 г, Gorgy & Mosch 147, March 7th, 2006; Nr 1379. Karayotov, Хи 63р Т. II, (O12 – **R34a**).

15. 10 (ΜΕ) в л. п., ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.29 гр, Stancomb, 231; Karayotov Nr 68, (O12-R34).

16. M10 (ΜΕ) в л. п., ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.64 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 208; Karayotov, Nr 63, (O12 – R34).

17. M10 (ΜΕ) в л. п., ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.66 г, NAC April 6th, 2006, Nr 1317, Karayotov, T. II, Nr 68, (O12-**R34a**).

18. M10 (ΜΕ) в л. п., ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.83 гр. CNG 58, September 19, 2001, Nr 209; Karayotov, T. II, **непознати печати**.

19*. Нов монограм от ΞΩ(или O), ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 17.07 гр, Gorgy & Mosch 152, October 10th, 2006, Nr 1329; **непознати печати (Табло XX.15).**

20. M12 (ΚΑΣ) в л. п. ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, ø 31 мм, 16-49 гр; NAC 29; Mai 11th 2005 Nr 158; Karayotov, T. II, Nr 74-76, (O17 – **R41a**).

21. M15 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.45 гр, Fritz Rudolf Künker124, March 16th, 2007, Nr 7893, Karayotov, Nr 90-92, T. II, **непознати печати**.

22. M15 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.70 гр, CNG 69, June 8th, 2005, Nr 165, Karayotov, Nr 92, T. II, (O21-R50).

23. M25 в отреза, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16,34 гр, Meister & Sonntag 3, October 6th, 2005, Nr 18; Karayotov, 168, T. II, (O33-R81).

24. M25 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.67 гр. Busso Peus 388, November 1st, 2006, Nr 108; Karayotov, Nr 136, T. II, (O23 – **R65a**).

25. M25 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.77 гр, Stancomb, 234; Karayotov, Nr 148 и149**,** (O23-R64).

26. M25 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.03 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 215; Karayotov, Nr 148 и 149, T. II, (O23 – R64).

27. M25 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 35 мм, 16.60 гр. Lanz 120, 18.05.2004, Nr 78, Karayotov 160, 161 163 и 164, (O23 – R79).

28. M25 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 15.91 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 214a, Karayotov, T. II, **непознати печати.**

29. M26 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, ø 30 мм, 16.72р Lanz 123, 30.05.2005, Nr. 9; Karayotov, Лице на Nr 183, (O23 – **R85a**).

30. M29 (ΕΠΙ) под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.79 гр, H. D. Rauch GmbH 76, October 17th, 2005, Nr. 268, Karayotov, Nr 194 – 196, T. II, (O23 – R92).

31. M31 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.77 гр, Gorny & Mosch 52, October 10th, 2006, Nr. 1328, Karayotov, 202-204, T. II, (O34 –R96).

32. M31 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16,66 гр. NAC 29, 11th, 2005, Nr. 159, Karayotov, T. II, (O34-R96).

33. M34 (ΕΥΦΑ) под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.54 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 216; Karayotov, Nr 212, T. II, (O37 – R101).

34. M34 (ΕΥΦΑ) под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.85 гр, Jean Elsen & ses Fils S.A. 93, September 15th, 2007, Nr 670, Karayotov Nr 213-215, T. II, (O37 – R**102a**).

35. M36 (ΔΙΟΣΚ, ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΔΑ), ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.73 гр, H. D. Rauch GmbH, 77, April 10th, 2006, Nr 168, Karayotov, Nr 220, T. II, (O39-R104).
36. M36 (ΔΙΟΣΚ, ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΔΑ), ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.66 гр, Gorny & Mosch 47, 7th, 2006, Nr 1376,. Karayotov, Nr 221 - 224, T. II, (O39 – R105).
37. M37 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.64 гр, H. D. Rauch GmbH 11, September 12th, 2006, Nr 211; Karayotov, 232 и 233, T. II, (O40-R109).
38. M37 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.41 гр. H. D. Rauch GmbH 9, September 23th, 2005, Nr 91; Karayotov, 232 и 233, T. II, (O40-R109).
39. M37 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.60 гр. H. D. Rauch GmbH 11, September 12th, 2006, Nr 212; Karayotov, 233, T. II, (O40-R109).
40. M37 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.74 гр, Jean Elsen & Fils S. A. 87, 11th, 2006, Nr 1164.Karayotov, T. II, **непознати печати** = на 41 и 42.
41. M37 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.56 гр, Gorny & Mosch Münzhandlung 141, October 10th, 2005, Nr 109, Karayotov, T. II, **непознати печати** = 40 и 42.
42. M37 под престола, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.55 гр, Gorny & Mosch, 142, October 10th, 2005, Nr 1359. Karayotov, T. II, **непознати печати** = на 40 и 41.

СРЕДЕН СТИЛ (175–125 г. пр. Хр.)
43*. M39 (ΔΑ в л. п. ΟΙΝΙΑ под престола), ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вляво, 16.50 гр CNG 58, September 19, 2001, Nr 218; Karayotov Nr 244, 245, (O43 – R112) **(Табло XX.16).**
44. M40 16.51 гр, Gorny & Mosch 141, October 10th, 2005, Nr 111, Karayotov, Nr 250, (O44 – R116).
45. M4016.94 гр, Gorny & Mosch 146, March 6th, 2006, Nr 175; Karayotov, Nr 249, (O44-R115).
46. M40, 16.16 гр, Gorny & Mosch 147, March 10th, 2006, Nr 1384, Karayotov, Nr 273, (O44-R124a).
47. M40,16.09 гр, CNG 58, Nr 240; Karayotov, Nr 251, 252, (O44 – R117).
48. M42,16.74 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 245; Karayotov , Nr 279, 280, (O47 – R127).
49. 16, 64 гр, H. D. Rauch GmbH 76, October 17th, 2005, Nr 269; Karayotov, Nr 304 – 308, T. II, (O49-R138).
50. M45,16.68 гр, Gorny & Mosch 147, March 7th, 2006, Nr 1383, Karayotov, Nr. 318, T, II, (O49 – R142).
51. M45,16.35 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 239; Karayotov, Nr 333, (O49 – **151a**).
52. M46 (МА – АП), ø 33 мм, 16.82 гр, Lanz 123, 30 may, 2005 Nr 111; Karayotov Nr 338, T. II, (O49 – R155).
53. M46 (МА – АП), 16, 64 гр, Astarte S. A. XIX, May 6th, 2006, Nr 781, Karayotov, Nr 339, T, II, (O49-R156).
54. M46 (МА – АП), 16.62 гр, Gorny & Mosch 142, October 10th, 2005, Nr 1360, Karayotov, T, II, (O49-R156).
55. M47 (МА – КО), 16.10 гр, Münzen & Medaillen 19, May 16th, 2006, Nr 381, Karayotov, Nr. 354, T, II, (O49-R162).
56. M47 (МА – КО), липсва тегло, Baldwin's Auction 2, May 11 th, 2005, Nr 9; Karayotov, Nr 354-357, T. II, (O49 –R162).
57. M47 (МА – КО), 16.41 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 238; Karayotov, Nr 358, (O49 – R163).
58. M47 (МА – КО), 16.63 гр, Gorny & Mosch 141, October 10th, 2005, Nr 110, Karayotov, Nr. 354, T, II, (O49 – R163).
59. M47 (МА – КО), 16.68 гр, CNG 72, June 14th, 2006, Nr 343, Karayotov, Nr. 358, T, II, (O49-R**163a**).
60. M50, 16,26 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 221; Karayotov, Nr 372, T II, (O52 – R171).
61. M50, 16.71 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 220; Karayotov, T II, **непозната двойка печати**.
62. M51, 16.00 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 219; Karayotov, Nr 380р 381, T II, (O54 – R176).
63. M54, ø 30 мм, 16.32 гр, Lanz 123, May 30, 2005, Nr 113; Karayotov, Nr 397-399, T. II, (O54 – R 181).
64*. M54, 16.26 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 232; Karayotov, Nr 397-399, T II, (O54 –R215) **(Табло XX.17).**
65. M56, 16.32 гр, Fritz Rudolf Künker 124, March 16th, 2007, Nr 7894, Karayotov, Nr. 435, T, II, (O59– R189).
66. M56, 16.41 гр, Stancomb, Nr 240; Karayotov, Nr 430, T. II, (O59 – **R189a**).
67. M56, 16.40 гр, Gorny & Mosch 152, October 10th, 2006, Nr 1330, Karayotov, Nr. 435, T, II, (O59- R189).
68. M56, 16.39 гр, H. D. Rauch GmbH 9, 23rd, 2005, Nr 92, Karayotov, Nr. 435, T, II, (O59 – R189).
69. M56, 16, 56 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 223; Karayotov, Nr 427, T II, (57 – **R187a**).
70. M56, 16.08 гр, Gorny & Mosch 147, March 7th, 2006, Nr 1380; Karayotov, Nr 440-446, T. II, (O61 – R192).
71. M58, 16.37 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 224; Karayotov, Nr 463–474, T II, (O62 – R198).

72. M60 (ΔΑ – ΧΡΥ), 16.43 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 230; Karayotov, Nr 483, T. II, (O63 – R202).
73. M61 (ΔΑ – ΚΟ), 16,41 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 229; Karayotov, Nr 490, 491, T. II, (O63 – R204).
74. M62, 16.34 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 228; Karayotov, Nr 494, T II, (O63 – R206).
75. M62, 16,39 гр, Dr. Busso Peus 392, May 4th, 2007, Nr 4276; Karayotov, Nr. 496, T, II, (O63 – R207).
76. M63, 16.13 гр, Stancomb, Nr 239; Karayotov Nr 521 – 528, (O65 – R215).
77. M63,16.51 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 231; Karayotov, Nr 521–528, T II, (O65 – R215).
78. M63, 16.08 гр, Gorny & Mosch 147, March 7th, 2006, Nr 1380, Karayotov, Nr. 528 (вариант), T, II, (**O65a**– R**215a**).
79. M64, 16.42 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 227; Karayotov, Nr 536-538, T II, (O62 – R219).
80. M67, 16, 73 гр, Jean Elsen & ses Fils 88, June 10th, 2006, Nr 51; Karayotov, Nr. 553, T, II, (O69-R226).
81. M67, 16.00 гр, Gorny & Mosch 147, March 7th, 2006, Nr 1381, Karayotov, Nr. 553, T, II, (O69- R226).
82. M67, 16.46 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 226; Karayotov, Nr 555, 566, T II, (O69 – R227).
83. M67, ø 31 мм, 16.35 гр, Lanz 123, May 30, 2005, Nr 114; Karayotov 575-579, T. II, (O69 – R229).
84. M70, 16.29 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 225; Karayotov, Nr 611-613, T II, (O70 – R236).
85. M74, (ΔΑ в л. п. – ΔΙ под престола)16.49 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 233; Karayotov, Nr 625-628, (O72 – R215).
85a*. M74 вариантт (ΔΙ в л. п. – ΔΑ под престола), 16.49 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 233; Karayotov, Nr 625-628, (O72 – R215) **(Табло XX.18).**
86. M77, 16.49 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 235; Karayotov, Nr 637-645, (O72 – R243).
87. M78, 16.28 гр, Gorny & Mosch 147, March 7th, 2006, Nr 1382, O72 – R245; Karayotov, Nr. 647, T, II, (O72 – R245).
88. M78, 16.53 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 236; Karayotov, Nr 647-673, (O72 – R245).
89. M81, 16.48 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 242, Karayptov, Nr. 685-687, T, II, (O74-R249).
90. M81, 16.28 гр, CNG 69, June 8th, 2005, Nr 166, Karayptov, Nr. 682-683, T, II, (O74-R251).
91. M82, 16.60 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 244, Karayptov, Nr. 685-687T, II, (O76-R256).
92. M83, 16.67 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 243; Karayotov, Nr 702-704, (O75 – R257).
93. M84, 15.07 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 241; Karayotov, Nr 715, (O75 – 261a).
94*. M92 (ΒΑΚ – ΘΕΣ), 16.19 гр, H. D. Rauch 74, December 7th, 2004, Nr 140, Karayotov, **непознати печати (Табло XX.19).**
95. M95, 16.07 гр, Jean Elsen & ses Fils 86, December 10th, 2005, Nr 56, Karayotov, Nr 738, (O81-R269).

КЪСЕН СТИЛ (125–72 г. пр. Хр.)
96*. M101a (APΙ в л. поле **M** от ΠΥΡ под престола), 16.81 гр, H. D. Rauch 9, September 23th, 2005, Nr 90; Karayotov, **непознати печати**, нов монограм от **„ΠΥΡ“** под престола **(Табло XX.20).**
97*. M101b (APi –ΠΡ), 16.70 гр. Gorny & Mosch 147, March 7th, 2006, Nr 1385, Karayotov, **непознати печати**, лицев печат еднакъв с Nr 96 **(Табло XX.21).**
97a*. M101c (APi –вариант от ΠΡ), 16.54 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 222, Karayotov, **непознати печати**, лицев печат еднакъв с Nr 96 и 97 **(Табло XX.22).**
98*. Непозната двойка монограми, 16.08 гр, .Fritz Rudolf Künker 124, March 16th, 2007, Nr 7895, Karayotov, O87 свързва реверси с монограми **M104, M105, M106, M107 M108 (Табло XX.23).**
99. M108, 15.97 гр, H. D. Rauch 9, September 23rd, 2005, Nr 89, Karayotov, Nr. 786, T. II, (O87 – R286).
100. M110, 16.62 гр, A. Tkalec AG May 7th, 2006, Хи 41; Karayotov, Nr 804, T. II, (O90 – R296).
101. M112, 16.30 гр, A. Tkalec AG, May 9th, 2005, Nr 37, Karayotov, Nr 295-297, T. II, (O88-R290).
102. M112, 16.45 гр, Stancomb, Nr 242; Karayotov, Nr 795, 796, (O88 – R290).
103. M120, 15.59 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 247; Karayotov, Nr 832, (O96 – R310).
104. M120 (**ΔΙΟ**-ΜΕΣΑΜΒΡΙ), 15.76 гр, Stancomb, Nrp 243; Karayotov, Nr 829, (O94 – **R308a**).
105. M120 (**ΔΙΟ**-ΜΕΣΑΜΒΡΙ), 16.38 гр, Fritz Rudolf Künker 97, March 7th, 2005, Nr 379, Karayotov **непозната двойка печати** близка до O97 на Nr 837 и 838 с.

ОДЕСОС
РАНЕН СТИЛ (300 – 215 г. пр. Хр.)
106*. M3 градски монограм (Таб. 1), амфора наляво и магистратски монограм в л. п. от AYI; без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 16.53 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 248, (O1 – R1), O = Price 1146 **(Табло XX.24).**

107. М3, обърната амфора, без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, под престола магистратски монограм от буквите „AYI“, 16.81 гр, SNG Vol: XI 246 William Stancomb Collection, (О2 – R2) магистратският монограм вариант на Price 1153.

108. М3-АΣ в л. п. без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ø 28 мм, 16.86 гр, Lanz132, November 27th, 2006, Nr 148, **(**О3 – R3).

109. М3-АΣ в л. п. без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ø 29 мм, 16.97 гр, Lanz 135, May 21st, 2007, Nr 207 (О3 – R3).

110*. М3-АΣ в л. п. без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ø 29 мм, 16.96 гр, Lanz 135, May 21st, 2007, Nr 176, (О3 – R3) **(Табло XX.25).**

111. М3-АΣ в л. п. 16.71 гр, без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, CNG 58, September 19, 2001, Nr 276 (Aspendos?), (О3 – R4 под монограма амфора).

112. М3-АΣ в л. п. без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 17.01 гр, CNG 69, June 8th, 2005, Nr 168, (О1 – R3), О1 = Price 1158.

113*. М3 под престола, в л. п. магистратски монограм и обърната амфора, без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ø 27 мм, 16.79 гр, Lanz 135, May 21st, 2007, Nr 175, О3 – R5, Price 1156, Karayotov 2007, p. 169, Fig. 40 – тетрадрахма от варненската колекция от същите печати **(Табло XX.26).**

114*. М3 и магистратски монограм в л. п. без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 16.94 гр, Gorny & Mosch 160, October 9th, 2007, Nr 1359, магистр. монограм липсва у Price, (О4 – R5) **(Табло XX.27).**

115*. М3 магистратски монограм=на 114, без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ø 28 мм, 16.89 гр, SNG Vol: V Ashmolean Museum, магистр. монограм липсва у Price (О2 – R5) **(Табло XX.28).**

116. М3, без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ,16.87, гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 250, (О4 – R6).

117. М3 под престола магистратски монограм **М19** (Таб. 1), без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 16.70 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 249, (О5 – R7), Price 1148.

118*. М3 и магистратски монограм в л. п. без титла, вдясно ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 16.90 гр, H. D. Rauch GmbH, September 11th, 2007, Nr 142, (О6 – R8), магистратският монограм липсва у Price **(Табло XX.29).**

119. М6 под престола и надпис **ΚΟΙ** в л. п., без титла, надпис ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ вдясно.
16.97 гр, CNG 58, Septembet 19, 2001, Nr 252, (О7 – R9).

120. М9 в л. п. и надпис **ΚΟΙ** под престола, вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 16.62 гр, CNG 58, Septembet 19, 2001, Nr 252, (О8 – R10)Price 1164.

121. М7 под престола и **ΚΟΙ** в л. п., вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ 16.78 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 253, (О9 – R11), О9 = Price 1166, Price 1170.

122. М16 под престола и **ΚΟΙ** в л. п., вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 16.93 гр, Gorny & Mosch 146, March 6th, 2006, Nr 174, (О10 – R12), О10 =Price 1171, Price 1170.

123. М16 под престола и **ΚΟΙ** в л. п., вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 16.75 гр, CNG 58, Septembet 19, 2001, Nr 253, (О10 – R13), О10 = Price 1171, Price 1170.

124. М16 под престола и **ΚΟΙ** в л. п., вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 17.03 гр, CNG 72, June 14th, 2006, Nr 344, (О10 - R14 = Price 1171), Price 1170.

125. М16 под престола и **ΚΟΙ** в л. п., вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 16.90 гр, Fritz Rudolf Künker 124 March 16th, 2007, Nr 7896, (О10 – R14 = Price 1171), Price 1170.

126. М16 под престола, **ΚΟΙ** в л. п. вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ø 29 мм, 17.01 гр, Lanz 135, May 21st, 2007, Nr 181, (О10 – R14 = Price 1171), Price 1170.

127. М16 под престола, **ΚΟΙ** в л. п. вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ø 30 мм, 16.91 гр. Lanz 135, May 21st, 2007, Nr 180, Същата тетр. Lanz 138 November 26th, 2007, Nr 273, (О10 – R14 = Price 1171).

128. М16 под престола, **ΚΟΙ** в л. п. вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ø 30 мм, 16.92 гр, Lanz 135, May 21st, 2007, Nr 179, (О10 – R14 = Price 1171).

129. М16 под престола, **ΚΟΙ** в л. п. вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 17.01 гр, CNG 76, 12th, 2007, Nr 289, (О10 – R14 = Price 1171).

130. М16 под престола, **ΚΟΙ** в л. п. вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, 17.00 гр, Gorny & Mosch 160, October 9th, 2007, Nr 1360, (О10 – R14 = Price 1171).

131 М16 под престола, **ΚΟΙ** в л. п. вдясно ΒΑΣΛΙΕΩΣ, вляво ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ø 29 мм, 16.98 гр. Lanz 123, May 30th, 2005, Nr 81, (О10 – R14 = Price 1171), Price 1171.

132*. М14 под престола, в отреза **ΚΛΕΑΝ**, вляво ΒΑΣΙΛΕΩΣ, вдясно от Зевс ΑΛΕΞΑΝΡΟΥ 16.78 гр, Jean Elsen & ses Fils 85, September 10th, 2005, Nr 46, (О11 – R15), Price 1173 **(Табло XX.30).**

133. М14 под престола, в отреза **ΚΛΕΑΝ**, вляво ΒΑΣΙΛΕΩΣ, вдясно от Зевс ΑΛΕΞΑΝΡΟΥ, 16.67 гр, Stancomb 250, (О11 – R15), Price 1173.

134. М14 под престола, в отреза **ΚΛΕΑΝ** 16.83 гр, CNG 58, Septembet 19, 2001, Nr 253, вляво ΒΑΣΙΛΕΩΣ, вдясно от Зевс ΑΛΕΞΑΝΡΟΥ, (О11 – R16) Price 1173.

135. M14 под престола, в отреза **ΚΛΕΑΝ**, ΒΑΣΙΛΕΩΣ вдясно ΑΛΕΞΑΝΡΟΥ вляво от Зевс 16.65 гр, Stancomb 251, (O11 – R16), Price 1173.

136. M9 под престола **ΕΥΠΡΟ** в отреза, 17.00 гр, Gorny & Mosch 152, October 10th, 2006, Nr1325, (O12 – R17), Price 1174b.

137. M9 под престола **ΕΥΠΡΟ** в отреза, 16,83 гр, SNG Vol: III 1462, (O12 – R18 = Price 1174b).

138. M9 под престола **ΕΥΠΡΟ** в отреза, 16.82 гр Gorny & Mosch 142, October 10th, 2005, Nr 1352, (O12 – R18 = Price 1174b).

139. M9 под престола **ΕΥΠΡΟ** в отреза, 16.95 гр, Gorny & Mosch 141, October 10th, 2005, Nr 106, (O12 – R18 = Price 1174b).

140*. M9 под престола **ΕΥΠΡΟ** в отреза, (O12 – R19), ø 32 мм, 16.87 гр, Lanz 123, May 30th, 2005, Nr 82, (O12 – R18 =Price 1174b) **(Табло XXI.1).**

141. M9 под престола **ΕΥΠΡΟ**, ø 33 мм, 16,91 гр, Lanz 125, November 28th, 2005, Nr 140, (O12 – R19 = Русева 2005, с. 65, Обр. 1).

142*. M13 в л. монограм от „ПА" под престола, **ΚΥΡΣΑ** в отреза, 17.02 гр, Gorny & Mosch 160, October 9th, 2007, Nr 1363, (O13 – R20) **(Табло XXI.2).**

143. M13 в л. монограм от „ПА" под престола, **ΚΥΡΣΑ** в отреза,16.98 гр, Gorny & Mosch 160, October 9th, 2007, Nr 1364, (O14 – R21).

144. M13 в л. монограм от „ПА" под престола, **ΚΥΡΣΑ** в отреза, ø 32 мм, 16.97 гр, Lanz 135, May 21st, 2007 Nr 177, (O15 – R22).

145. M13 в л. монограм от „ПА" под престола, **ΚΥΡΣΑ** в отреза, ø 35 мм, 16.91 гр, Lanz 135, May 21st, 2007 Nr 178, (O16 – R23).

146. M13 в л. монограм от „ПА" под престола, **ΚΥΡΣΑ** в отреза, 16.92 гр, Gorny & Mosch 156, March 5th, 2007, Nr 1313, (O14 – R24). (Окато Gorny 160 – Rдруг).

147. M13 в л. п. монограм от „ПА" под престола, **ΚΥΡΣΑ** в отреза, пред краката на Зевс „А",17.19 гр, Gorny & Mosch 142, October 10th, 2005, Nr 1351, (O14 – R25). (Окато Gorny 160 – Rна 1350).

148. M13 в л. п. монограм от „ПА" под престола, **ΚΥΡΣΑ** в отреза, пред краката на Зевс „А", 16.97 гр, Gorny & Mosch 142, October 10th, 2005, Nr 1350, (O14 – R25). (Окато Gorny 160 – Rна 1351г).

149. M13 в л. п. монограм от „ПА" под престола, **ΚΥΡΣΑ** в отреза, пред краката на Зевс „А", ø 33 мм, 16.69 гр, Lanz 123, May 30th, 2005 Nr 83, (O17 – R26).

КЪСЕН СТИЛ (115 – 72 г. пр. Хр.)

150. M12 под престола, **ΔΗ** в л. п., 16.47 гр, Stancomb 267.

151. M12 под престола, **ΔΗ** в л. п., 14.91 гр, (отчупена), Stancomb 268.

152. M12 под престола, **ΔΗ** в л. п., 16.43 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 258, Callataÿ p. 84, pl. 24, D1 – R1c.

153. M12 под престола, **ΔΗ** в л. п., ø 32 мм, 15.66 гр, Lanz 125, November 28th, 2005, Nr 141, Callataÿ p. 84, pl. 24, D1 – R1c.

154. M12 под престола, **ΔΗ** в л. п., 16.28 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 259, (Ok – Rk), Callataÿ, p. 84, pl. 24, D2 – R1a.

155*. M12 под престола, **ΔΗ** в л. п., 16.60 гр, Busso Peus 384, November 2nd, 2005, Nr 180, . (Ok – Rk), Karayotov 2004, D1 –R1, Callataÿ, p. 84, pl. 24, D2 – R5a **(Табло XXI.3).**

156*. M12 под престола, монограм от (АР) в л. п., 16.51 гр, Gorny & Mosch 160, October 9th, 2007, Nr 1369, (Ок – Rк), Рудик D2 – Rново, Karayotov 2004, p. 150–154 **(Табло XXI.4).**

157. M14 под престола, магистратски монограм от „АУ" в л. п., 15.65 гр, SNG Vol: V Ashmolean Museum, Препечатка върху тетрадрахма на Първа Македонска област.

158. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.37 гр, Gorny & Mosch 141, October 10th, 2005, Nr 108, Karayotov 2004, D5 – R14.

159. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.59, Jean Elsen & ses Fils S.A. 93, September 15th, 2007, Nr 235, Karayotov 2004, D5 – R15.

160. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.39 гр, Gorny & Mosch 142, October 10th, 2005, Nr 1361, Karayotov 2004, D5 – R11.

161. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.51 гр, Gorny & Mosch 142, October 10th, 2005, Nr 1363, Karayotov 2004, D5 – **Rново**.

162. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16,62 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 260, Karayotov 2004, T. I, Nr 12, D5 – R11, Callataÿ, Groupe 1, D8 – R4a.

163. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.52 гр, CNG 72, June 14th, 2006, Nr 345, Calataÿ, Groupe 1, D12 – R29a.

164. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16,55 гр, H. D. Rauch GmbH, 2007, September 11th, 2007, Nr 148. от печати = на № 165.

165. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16,54 гр, H. D. Rauch GmbH, 2007, September 11th, 2007, Nr 147, печати = на № 164.

166. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., ø 33 мм, 16.33 гр, Lanz 132, November 27th, 2006, Nr 72, Karayotov, 2004, D6 – R18.

167. M14 под престола, 16.38, Jean Elsen & ses Fils S.A. 93, September 15th, 2007, Nr 236, ΘΕ в л. п.

168. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.51 гр, SNG Vol: VIII 437 Blackburn Museum.

169. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 15.40 гр, Stancomb 269 O = на O на 170.

170. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.39 гр, SNG Vol: III 1464, O=на O на № 169.

171. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.10 гр, SNG, Vol: V Ashmolean Museum.

172. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.19 гр, Gorny & Mosch 159, October 8th, 2007, Nr 118, .

173. M14 под престола, **ΘΕ** в л. п., 16.54, гр, Busso Peus 384, November 2nd, 2005, Nr 179, Callataÿ, Groupe 1, D14 – R42b.

174. M14 под престола, **ΘΕΜ** в л. п., 16,13 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 261, (Он – Rн), Karayotov 2004, T. II, 6, Callataÿ, Groupe 2; Callataÿ, 1997, Groupe 2A.

175*. M14 под престола ΘΕΜΙ в л. п., 16.32 гр, Fritz Rudolf Künker 104, September 27th, 2005, Nr 132, Callataÿ, Groupe 2, D8 – **R ново**, Karayotov, T. II, 6 **(Табло XXI.5).**

176. ΟΔΗ в л. п. **ΕΣΤΙΑΙ** в отреза, 15.80 гр, Stancomb 270, (Ok – Rk), Callataÿ, Groupe 2, D1, Karayotov, 2004. T. II, 9.

177. M14 под престола, **ΕΣΤΙ** в л. п., 16,62 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 266, Callataÿ, Droupe 2, D3, Karayotov 2004, T. II, 10a.

178*. M14 под престола, **ΕΣΤΙ** в л. п., 16.22 гр, Fritz Rudolf Künker 111, March 18th, 2006, Nr 6116, (O=№ 177 – R различно), Callataÿ, Groupe 2, D3, Karayotov 2004, T. II, 10a **(Табло XXI.6).**

179. M13 под престола, **ΞΕ** в л. п., 16.25 гр, Stancomb 273, **M13** под престола, **ΞΕ** в л. п, Calataÿ, Groupe 2, Karayotov, T. II, 11.

180. M13 под престола**, ΞΕ** в л. п. 16.25 гр, Fritz Rudolf Künker 115, September 25th, 2006, Nr 115, O=№ 179 и 181, Calataÿ, Groupe 2, Karayotov, T. II, 11.

181. M13 под престола, **ΞΕ** в л. п., 16.29 гр, Jean Elsen & ses Fils S.A, December 10th, 2005, Nr 57, O=на 179 и 180, Calataÿ, Groupe 2, Karayotov, T. II, 11.

182. ΟΔΗΣΙΤΩΝ под престола, **ΕΚΑ** в л. п., 14.92 гр, Stancomb 271, O=на № 183.

183. ΟΔΗΣΙΤΩΝ под престола, **ΕΚΑ** в л. п., 16.32 гр, SNG Vol: VIII 438 Blackburn Museum, в л. п. O=на № 182 и 184.

184. ΟΔΗΣΙΤ под престола, **ΕΚΑ** в л. п., 15,83 гр, Baldwin's Auctions Ltd 44, May 2nd, 2006, Nr 47, (O=на № 182 и 183 – R не).

185. ΟΔΗΣΙΤΩΝ под престола, **ΕΚΑ** в л. п., Четири непретеглени тетрадрахми на Одесос, Spink 6026, November 30th, 2006, Nr 18 и 627.

186. ΟΔΗ под престола, **ΛΑ** в л. п., 16.25 гр, Jean Elsen & ses Fils S.A 91, March 24th, 2007, Nr 24, Callataÿ, Groupe 3, Karayotov, 2004, T. II, 15.

187. ΟΔΗ под престола, **ΛΑ** в л. п., 16.42 гр, CNG 58, September 19, Nr 264, Callataÿ, Groupe 3, Karayotov, 2004, T. II, 15.

188. ΟΔΗ под престола, **ΛΑ** в л. п., 16.20, Spink 6018, September 26th, 2006, Nr 620, от една двойка печати с № 189, Callataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15.

189. ΟΔΗ под престола, **ΛΑ** в л. п., 16.10, Spink 6018, September 26th, 2006, Nr 621, Еднакви печати с № 188, Callataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15.

190. ΟΔΗ под престола, **ΛΑ** в л. п., 16.32 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 265, Calataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15a.).

191. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚ** в л. п., 16.54 гр, CNG 75, May 23rd, 2007 Nr 133, Calataÿ, Groupe 3, Karayotov, T. II, 15a.

192. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚ** в л. п., 16.32 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 265, Calataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15a.).

193. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚ** в л. п., 15.86 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 262, O и R=на № 194, Calataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15a.

194. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚ** в л. п., Липсва тегло, Spink 6018, September 26th, 2006, Nr 624, O и R=на № 193, Calataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15a.

195. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚΩ** в л. п., 15.41 гр, Stancomb 272, O и R на № 195–198 и 201,

196. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚΩ** в л. п., 16.27 гр, Jean Elsen & ses Fils S.A 94, Nr 499, December 15th, 2007, O и R на № 194 и 195, Callataÿ 1998, Nr 61: D4 – R4i

197. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚΩ** в л. п., 16.30, Spink 6018, September 26th, 2006, Nr 622, O и R на № 194, 195 и 196, Callataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15b.

198. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚΩ** в л. п., 15.60 гр, Fritz Rudolf Künker 104, September 27th, 2005, 133, O и R на № 194 - 197, Callataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15b.

199*. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚΩ** в л. п., 16.30, Spink 6018, September 26th, 2006, Nr 623, Callataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15b **(Табло XXI.7).**

200. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚΩ** в л. п., 16.26 гр, SNG Vol: III 1463, (Ok – Rk).

201. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚΩ** в л. п., 16.31 гр, CNG 58, September 19, 2001, Nr 263, **ΟΔΗ** под престола, ΛΑΚΩ в л. поле O и R на № 194 – 198, Calataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15b.

202. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚΩ** в л. п., 16.00, Spink 6018, September 26th, 2006, Nr 622.

203. ΟΔΗ под престола, **ΛΑΚΩ** в л. п., Четири тетрадрахми (Липсват тегла) Spink 6018, September 26th, 2006, Nr 626 тетрадрахми на Одесос от същата серия, Calataÿ, Groupe 3, Karayotov 2004, T. II, 15b.

КНИГИ, СТАТИИ И АУКЦИОНКАТАЛОЗИ, ИЗПОЛЗВАНИ В КАТАЛОГА

Съкращения

л. п. – лявото поле.

Русева 2005. Боряна Русева, Нов куриоз в сребърното монетосечене на западнопонтийските гърци през III столетие пр. Хр. – В: Юбилеен сборник в чест на ст. н. с. д-р Христо Харитонов, Велико Търново, 63-69.

Русева 2006. Боряна Русева, Шест сребърни александровки от елинистическа Тракия – фрагмент от съкровище от Шуменско (?). – В: Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 3, Част 1, София, 33-57.

Astarte S. A. Zürich, Schweiz. info@astartesa.com

Baldwin's Auctions Ltd. London, England.

Busso Peus. Dr. Busso Peus Nachfolger. Frankfurt am Main, Deutschland.

Calataÿ. François de Callataÿ, L'histoire des gerre Mithridatiques vue par les monnaies. Louvain la Neuve, 1997, 450 p. LIV Pl.

Callataÿ 1998. Les derniers alexandres postumes d'Odessos à la lumière d'une trouvaille récente. – In : Stephanos Nomismatikos: Edith Schönert-Geiss zum 65. Herausgegeben von Ulrike Peter, Akademie Verlag, Berlin, 162-192.

CNG. Classical Numismatic Group, Ins. Lancaster, Pennsylvania. London, England.

Freeman & Sear. Robert Freeman, formerly of Numismatic Fine Arts; and David Sear. USA.

Fritz Rudolf Künker. Fritz Rudolf Künker und Heritage GmbH, Munich, Germany.

Gorny & Mosch. Gorny & Mosch, Giessener Münzhandlung GmbH. München, Deutschland.

H. D. Rauch. H. D. Rauch GmbH, Auctions and online shop. Coins, stamps, decorations, and medals. Vienna, Austria.

Jean Elsen & ses Fils S.A. Numismatists Bruxelles, Belgique.

Karayotov. Ivan Karayotov, The Coinage of Mesambria, vol. I, Silver and gold coins of Mesambria, Center of unterwater Archaeology, Sozopol, Bulgaria,1994, 136 p.XLVII Plate.

Karayotov, Iv., 2004. Ivan Karayotov, Les derniers tetradrachmes postumes de Mesambria et d'Odessos du trésor de Roudnik, auprès de Bourgas (CH II 98 = CH II 74 = CH VI 43). – In: Numismatic and sphragistic contribution Black sea coast (International conference, Varna, September 12th – 15th, 2001. 145-158.

Karayotov, Iv., 2007. Ivan Karayotov, Le monnayage de Messambria et les monnayages d'Apollonia, Odessos et Dionysopolis. – In: Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2, Edited by Dimitrios Grammenos and Elias K. Petropoulos, BAR 1675 (I), 2007, 127-174.

Lanz. Numismatik Lanz, Kataloge. München, Deutschland.

NAC. Numismatica Ars Classica. London.

Meister & Sonntag.. AMS Münzen und Medaillen Auktionen Meister und Sonntag in Stuttgart.

Münzen & Medaillen. Münzen der Antike, des Mittelalters und der frühen Neuzeit., Deutschland GmbH, Weil am Rhein.

Price. Martin Price, The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaaeus (a British museum catalog, Vol 1, Introduction and catalogue. Zürich, London, 1991.

Spink: Dealers and Auctioneers in Coins, Medals, Stamps, Banknotes & Books since, London, England.

SNG Vol: III. The Locket Collection (1938-49), London, England.

SNG VIII, Blacburn Museum. I The Black Sea (1989).

Stancomb. Sylloge numorum graecorum, Volume XI, The William Stancomb collection of coins of the Blacce sea Region, The British academy by Oxford university press and Spink and Son limited, LIII plate.

Tkalec AG. A. Tkalec AG, Vienna, Östereich.

TETRADRACHMES DE MESSAMBRIA ET D'ODESSOS, PUBLIÉS AU CORS DES ANNÉES DERNIÈRES

Ivan Karayotov (résumé)

Au début du IIIe s. av. J.-C., Odessos était, semble-t-il, l'une des nombreuses cités du monde hellénistique émettant des tétradrachmes et des statéres posthumes au nom et aux types d'Alexandre III le Grand. À la limite du premier et du deuxième quart du siècle, Messambria se joint à Odessos, suivie vers 250 av. J.-C. par Dionysopolis.

Dernièrement dans les catalogues à vendre européens et américains ont été publiés dizains de tetradrachmes de Messambria et Odessos. Nous avons aussi l'information au moins pour deux ou trois trésor, découverts dans la région de Burgas au cours des année dernières. Peut-être beaucoup de tetradrachmes en question appartiennent aux trésors mentionnés, mais nous ne pouvant pas le préciser et fair des conclusions tout à fait utiles pour la circulation dans les régions des ville anciennes de Messambria et Odessos.

Comparée à Messambria, Odessos a frappé plus de tétradrachmes qui présentent sur le revers une légende contenant seulement le nom sacralisé après 323, ΑΛΕΞΑΝΡΟΥ, au génitif. L'absence du titre royal ΒΑΣΙΛΕΩΣ sur ces émissions témoigne avec certitude qu'elles ont été frappées plus tôt que les émissions dans lesquelles celui-ci est présent. Un regard rapide sur les publications anciennes suffit à nous convaincre de la supériorité des émissions d'Odessos de cette phase ancienne. Pick et Regling décrivent une émission sans

monogramme de magistrat, avec seulement un monogramme de citéa.[30] Le trésor d'Armenak (IGCH 1423) contient un tétradrachme d'Odessos sans monogramme. Son coin de droit est identique à celui de deux monnaies d'Odessos d'un trésor découvert dans le village de Botevo, région de Varna, marquées par le monogramme le plus ancien de la cité – **M1**, composé d'un «Δ» inscrit dans un «O».

Dans certains cas, les tétradrachmes anciens d'Odessos induisent en erreur et sont attribués incorrectement. Ainsi par exemple, un tétradrachme présentant AΣ et M3 dans le champ gauche, dans un catalogue de vente du CNG 58 est attribuée comme une monnaie d'Aspendos de Pisidie, frappée en l'an 4 du monnayage de cette cité, soit 209/208 av. J.-C. (n° 111).

Les plus anciens tétradrachmes d'Odessos se rapprochent par leur style du premier groupe du style ancien de Messambria. Les coins de droit, produits par les deux ateliers, se distinguent par la beauté de leur style. La tête d'Héraclès est ronde et exécutée dans un haut-relief très saillant. La peau de lion et ses attributs sont représentés avec une plasticité exceptionnelle. La crinière ondoyante est savamment modelée. Le menton est charnu et arrondi. Les boucles sur le front d'Héraclès sont très souples.

Dans «Coins of Mesambria» je n'ai documenté que trois tétradrachmes de Messambria sur lesquels le titre ΒΑΣΙΛΕΩΣ est absent. Maintenant il a été publié encor un exemplaire, frappé par deux coins inconnus. À l'aide des Catalogues imprimés ou numérisés j'ai déjà documenté plus de 200 nouvelles pièces de Messambria et Odessos et cette documentation, qui est sujet du mon rapport, enrichit nos connaisance sur leurs monnayages. Notre époque des communication est très utile pour la numismatique, mais c'est domage que la technique moderne ne nous porte pas d'information sur la provenance exacte des trésors. Et chaque numismate maintenant sent qu'illustre docteur Vassil Haralanov de Shumen nous manque. Parce que il a été l'informateur général du Bulletin des trésors monétaires de prof. Guérassimov.

30 B. Pick, Behendt; K.Regling. Die Antiken Munzen von Dacien und Moesien, II, Berlin, 1910, n° 2109.

Табло XXI.8-22

ПЕТНАДЕСЕТ ЗЛАТНИ СТАТЕРА ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА ***НИМ*** – ФРАГМЕНТ ОТ РАЗПИЛЯНО СЪКРОВИЩЕ

Боряна Русева
(София)

Този текст е плод на две обстоятелства – от една страна той не би бил написан без щедростта на д-р Владимир Пенчев, който ми предостави 15-те статера за публикация. От друга страна имам изключителното удоволствие да посветя своето проучване на 100-годишнината от рождението на един от най-забележителните български колекционери-нумизмати - д-р Васил Хараланов. Познавам задочно д-р Хараланов още от края на седемдесетте години на миналия век, когато като студентка в Историческия факултет на Софийския университет правех своя *прощъпалник* в нумизматичната наука. Пишейки курсова и дипломна работа върху Филиповото и Александрово царско и имперско монетосечения и „ровейки“ се по този повод в ежегодните бюлетини със съобщения за новооткритите по земите ни колективни монетни находки, неведнъж срещах цитирано името на д-р Хараланов, предоставял информация за намерени съкровища с елинистически монети най-вече от района на Североизточна България. Не случайно моите първи карти на монетните съкровища от територията на днешна България, очертаващи зоните на циркулация на Филиповите и Александрови златни, сребърни и бронзови монети, се базираха главно на сведенията на д-р Хараланов.

За жалост животът не ме срещна с този респектиращ изследовател, който чрез своите забележителни интереси и в областта на елинистическата нумизматика неизбежно и завинаги остава свързан с моето любопитство и проучванията ми в домена на елинистическите монетосечения.

Както намеква заглавието на статията, тя представя анализ на 15 отлично запазени златни статера – три филиповки и дванадесет александровки, съхранявани в Нумизматичния фонд на Националния исторически музей (съкр. *НИМ*). Монетите *НИМ* придобива през 2001 г., заедно с други нумизматични паметници, след задържането им на митницата на аерогара-София при опита да бъдат изнесени нелегално от страната. Очевидно е, че петнадесетте статера са малка част от по-голямо, разпиляно съкровище, което, макар и с неизвестно местонамиране, със сигурност е било изровено от иманяри някъде из днешните български земи - може би в близост до тракийското Черноморие (?!). Алюзия за това е най-късната монета във фрагмен-

та **(Табло XXI.11)**, кована в монетарницата на Калатис Понтийски (дн. Мангалия) през втората четвърт на III в.пр.Хр.

Подробният анализ на петнадесетте златни монети от *НИМ* се съдържа в каталога, който следва.[1]

КАТАЛОГ

Филип II: 3 статера

Лице: глава на Аполон с лавров венец на д.

Опако: бига в галоп на д., теглена от колар; долу – под земната линия, надпис Φιλίππου; под конете - монетарни символи.

Македония (3):

1.Инв. № 38779; 17-18 мм; 8,60 г; символ *кантарос*[2]; нова за ***Philippe*** комбинация от монетни печати: еднакъв лицев печат с D 153 от ***Philippe*** 348, pl. 64 (символ *тризъбец*) и нов за ***Philippe*** реверсен печат.

Отлично запазена **(Табло XXI. 8).**

2.Инв. № 38778; 17-18 мм; 8,58 г; символ *тризъбец*[3]; нови за ***Philippe*** и еднакви с № 3 от съкровището ***Pyce 1979*** монетни печати[4].

Отлично запазена **(Табло XXI. 9).**

3.Инв. № 38777; 16-17 мм; 8,58 г; символ *полумесец*; еднаква двойка печати с ***Philippe***, Amphipolis II, 104, pl. 77[5].

Отлично запазена **(Табло XXI. 10).**

Александър III: 13 статера

Лице: глава на Атина с коринтски шлем на д.

Опако: Нике на л., държи в д. си ръка венец, в л. си ръка – *стилис*; в д. п. надпис Ἀλεξάνδρου (върху № 7 заменен от Φιλίππου); титлата Βασιλέως в л.п. върху № 13-14; в л. п. и под крилата на богинята – контролни знаци.

Калатис (1):

4.Инв. № 38788; 17-19 мм; 8,43 г; в л.п.; под крилото в л. (вариант на емисия ***Price***[6] 902); еднакъв лицев печат с ***Cat. Ad. Hess***[7] 72, 74 (=***Price*** 909) и ***Cat. Ad. Hess*** **41** (=***Price*** 913, pl. 4).

Отлично запазена; износен лицев печат **(Табло XXI. 11).**

1 Тъй като предоставените ми от д-р Пенчев репродукции са уголемени, а не в мащаб 1:1, тук давам и диаметрите на всеки от 15те статера. За съжаление в каталога не са отбелязани посоките на монетните печати, поради невъзможността ми да проуча по-внимателно и за по-дълго време въпросните монети. Последните са включени в постоянната експозиция на *НИМ*, което прави достъпа до тях ограничен. Работата ми върху 15те статера от *НИМ* общо взето се сведе до анализа им по техните фотографии, чието не особено добро качество често затрудняваше точното сравняване на печатите и сигурното откриване на съответните монетни аналози.

2 Вж. **Le Rider, G.** *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II*. Paris, 1977, Pella II 1, nos. 133-226 (съкр. ***Philippe***).

3 Вж. ***Philippe***, Pella II 1, nos. 227-351.

4 **Rousséva**, **B.** La circulation monétaire en Thrace pendant la haute époque hellénistique - *RN* 32 (1990), 26, no. 3, pl. 5 (съкр. ***Pyce 1979***).

5 Според коментар на Х. Троксел трябва да отнесем наш кат. № 3 към новосформираната от нея подгрупа „Амфипол II.А" - вж. **Troxell**, **H. A.** Studies in the Macedonian Coinage of Alexander the Great - *ANS NS*, 21 (1997), 124.

6 **Pirce**, **M. J.** *The Coinage in Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*. Zurich/London, 1991 (съкр. ***Price***).

7 **Hess, Ad.** *Gold-Statere Alexanders des Grossen von Macedonien und des Königs Lysimachus von Thracien*. Frankfurt, 15.10.1903 (съкр. **Cat. Ad. Hess**).

Лампсак (5):

5.Инв. № 38782; 17-18 мм; 8,61 г; *двойно конско протоме* в л.п.; под крилото в л. - екземпляр от емисия ***Price*** 1358 (=***Lampsacus***[8] 85-107 от сер. 5 по М. Томпсън); еднакъв (?) лицев печат с ***Lampsacus*** 87, pl. 4; нов за ***Lampsacus*** и ***Price*** реверсен печат.

Отлично запазена (*fleur de coins*) **(Табло XXI. 12).**

6.Инв. № 38783; 18-19 мм; 8,55 г; същите контролни знаци като № 5 (монограмът отчасти е вън от мон. п.); еднакъв обратен и еднакъв (?) лицев печат с ***Lampsacus*** 106a, pl. 5.

Отлично запазена (*fleur de coins*). Съвсем лек нарез върху реверса в д. - на гурта (зад буква *ламбда* от надписа); леко остъргана повърхност в зоната на туниката на Нике **(Табло XXI. 13).**

7.Инв. № 38791; 17-18 мм; 8,59 г; надпис Φιλίππου; *букла | полумесец*-A в л.п. - екземпляр от емисия ***Price*** P 13 (=***Lampsacus*** 175a, 177-180,182-183b от сер. 9 по Томпсън).

Отлично запазена; следи от износване на редерския печат; съвсем лек нарез върху реверса в л. – на гурта **(Табло XXI. 14).**

8.Инв. № 38784; 19-20 мм; 8,57 г; *предница на Пегас* на л**.** в л.п., AI под крилото в л. - екземпляр от емисия ***Price*** 1384 (=***Lampsacus*** 432-435 от сер. 18 по Томпсън); нови за ***Lampsacus*** и ***Price*** печати.

Отлично запазена (*fleur de coins*) **(Табло XXI. 15).**

9.Инв. № 38785; 18-19 мм; 8,57 г; *предница на Пегас* на л. в л.п., под крилото в л. - отчасти вън от мон. п.; екземпляр от емисия ***Price*** 1392A (=***Lampsacus*** 436 от сер. 18 по Томпсън).

Отлично запазена (*fleur de coins*) **(Табло XXI. 16).**

Милет (1):

10. Инв. № 38787; 17-18 мм; 8,58 г; в л.п., *лабрис* под крилото в д. - екземпляр от емисия ***Price*** 2114 (=***SM***[9] 169-177, сер. 7 по Томпсън); еднакъв лицев печат със ***SM*** 171b, pl. 27; нов за ***SM*** реверсен печат.

Отлично запазена; износени печати **(Табло XXI. 17).**

Сарди (1):

11. Инв. № 38781; 17-18 мм; 8,56 г; *змия* на л**.** в л.п. - екземпляр от емисия ***Price*** 2532 (=***SM*** 6-15 от сер. 3 по Томпсън); еднакъв лицев печат със ***SM*** 12b, pl. 1; нов за ***SM*** и ***Price*** реверсен печат.

Отлично запазена **(Табло XXI. 18).**

Аке-Тир (1):

12. Инв. № 38786; 16-18 мм; 8,54 г; l в л.п. година 30та - екземпляр от емисия ***Price*** 3277 (=***Ake***[10] 32): еднакъв лицев (?) и еднакъв обратен печат с ***Ake*** 32, pl. 8, 2 (от год. 30та, отговаряща на 318/7 г. (по Льомер[11]) или 317/6 г. (по Прайс[12]).

Отлично запазена; износени печати **(Табло XXI. 19).**

Вавилон (2):

13. Инв. № 38790; 16-18 мм; 8,55 г; Βασιλέως в д.п.; H под крилото в л., под крилото в д. - екземпляр от емисия ***Price*** 3707.

Отлично запазена (*fleur de coins*) **(Табло XXI. 20).**

14. Инв. № 38789; 18 мм; 8,55 г; надписи като № 13; MI във вън.л.п., под крилото в д.; еднаква двойка печати с ***Price*** 3750, pl. 14.

Отлично запазена. Видими са няколко успоредни нареза върху гурта – в л.п. на аверса, пред лицето на Атина **(Табло XXI. 21).**

Александрия-Мемфис[13] (1):

15. Инв. № 38780; 18 мм; 8,53 г; без монетарен контрол; много близки печати (особено реверсния) с ***Price*** 3961a-3961b, pl. 14 (=***SNG Berry***[14] 186).

Отлично запазена; износени печати **(Табло XXI. 22).**

8 **Thompson**, **M.** Alexander's Drachm Mints II: Lampsacus and Abydus - *ANS NS*, 19 (1991) (съкр. ***Lampsacus***).

9 **Idem.** Alexander's Drachm Mints I: Sardes and Miletus. - *ANS NS*, 16 (1983) (съкр. ***SM***).

10 **Newell, E. T.** The Dated Alexander Coinage of Sidon and Ake – *YOS*, 2 (1916) (съкр. ***Ake***).

11 Вж. **Lemaire**, **A.** Le monnayage de Tyr et celui d'Akko dans la deuxième moitié du IIIe siècle av. J.-C. - *RN* (1976), 11-23.

12 Вж. ***Price***, 406-407, 411.

13 За Прайсовото преотнасяне на част от александровките от традиционното александрийско ателие в Мемфис вж. ***Price***, 496.

14 **Silloge Nummorum Graecorum**. The Burton Y. Berry Collection, part 1, Macedonia to Attica. New York, 1961.

Коментар

От анализа на монетите е видно, че трите филиповки са екземпляри от най-масово представеното Филипово злато в ранноелинистическите депозити, укрити около Александровата смърт, сиреч ок. 323-320 г.пр.Хр.[15] И трите монети са ковани в македонските имперски ателиета и са част от групите „Пела II.1“ **(Табло XXI.8-9)** и „Амфипол II.A“ **(Табло XXI.10)**, според класификациите на Жорж Льо Ридер и Хайла Троксел. Останалите статери - всички александровки, са отсечени в последната четвърт на IV в.пр.Хр. в разни монетарници на македонската империя - Лампсак **(Табло XXI.12-16)**, Милет **(Табло XXI.17)**, Сарди **(Табло XXI.18)**, Аке/Тир **(Табло XXI.19)**, Вавилон **(Табло XXI.21-21)** и Александрия/Мемфис **(Табло XXI.22)**. Единственото изключение сред тях е калатийският статер **(Табло XXI.11)** - екземпляр от муниципалното Александров тип златно монетосечене, което градската управа ще да е емитирала през 270те-260те г.пр.Хр.[16] Прочее около тази дата гърците от тракийското Черноморие въвеждат своята имитативна златна и сребърна александровка, чиято основна функция, по думите на Мартин Прайс, ще да е била **„***protection money paid to the Gauls*“.[17] Така че в случая със златото от *НИМ* тъкмо датата на отсичане на статера от Калатис служи за *terminus ante quem* на натрупване на съкровището - натрупване, което можем да разположим в годините, предшествали средата на III в.пр.Хр. Това ще рече, че енигматичният древен депозит ще да е бил укрит някъде в пределите на елинистическа Тракия (вероятно близо до Черноморието) в динамичните години около средата на III столетие. Не бива все пак да забравяме, че 15те златни монети от *НИМ* по всяка вероятност представляват много малка част от разпиляно съкровище със значително по-голям обем. То би могло да има и по-късна датировка от предположената, сиреч да е било укрито някъде във втората половина на столетието. И ако си позволим да помечтаем, можем да допуснем, разбира се абсолютно хипотетично, че същият този енигматичен елинистически депозит е съдържал или само злато, или пък е имал смесен състав, съдържайки статери, тетрадрахми и драхми, по подобие на не едно съкровище от епохата. Такъв например е депозитът от Киразли, открит близо до античната Амазия (в дн. Северна Турция), чието време на заравяне издателите му поставят към 230 г.пр. Хр. и който съдържа владетелски и муниципални статери, омесени с владетелско и муниципално сребро.[18] Следователно никак не е невъзможно елинистическото съкровище, фрагмент от което са нашите 15 статера, да е включвало както други златни и (или) сребърни левопонтийски александровки - съвременни на статера от Калатис, така и лизимаховки, ковани от босфорските и пропонтийски гърци в същите десетилетия на IIIто столетие.

15 **Le Rider, G.** Monnayage et finances de Philippe II. Un état de la question - *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ*, 23, (1996), 62; **Troxell**, **H. A**, op.cit., 124-125.

16 Вж. посл. коментара върху хронологията на първите златни и сребърни александровки на калатийци и съседните им гърци от *апойкиите* в Одесос и Месамбрия в **Б. Русева.** Месамбрия ли кове александровките с подпис пи-омикрон (?).- *Нумизматика и епиграфика*, 1 (2003), 9-16; **Същата.** *За сребърните александровки на Калатис Понтийски* - Юбилеен сборник, посветен на 80 години от рождението на проф. Велизар Велков. София, 2008 (под печат).

17 ***Price***, 176.

18 **Le Rider, G., N. Olcay.** Le trésor de Kirazli (près d'Amasya): *IGCH* 1369 - *AA*, I (1987), 23-32.

В току-що очертания контекст на всичко знайно и предполагаемо за фрагмента от *НИМ*, ми се ще да се спра по-подробно на локализацията на калатийските златни и сребърни александровки, превърнати неотдавна в обект на дискусия. Повод за това мое отклонение е присъствието в нашия монетен куп на статера, сечен от монетарите в Калатис. Неотдавна, в публикация, посветена на новооткрито сребърно съкровище от зоната на Балканите, нумизматите U. Wartenberg и H. Kagan, коментарайки Александровия тип златно и сребърно монетосечене, отдавано традиционно (в т.ч. и от Прайс) на монетарницата в левопонтийската *апойкия* Калатис, смело го преотнесоха към Калхедон Босфорски, датирайки го в десетилетията ок. 260-220 г.[19] Тази екстравагантна теза, редом с изключително интересните проучвания на Константин Маринеску върху елинистическото злато и сребро, ковано от босфорските градища Бизантион и Калхедон[20], засилиха нарочното ми внимание към монетосеченията с типовете и името на Александър Велики, емитирани от гърците по тракийското Черноморие през десетилетията на III в.пр.Хр. Обект на този мой интерес са поредица от статии, публикувани от 2003 г. насетне[21], чието обобщено представяне в отделна студия предстои да се случи. Изследваните тетрадрахми на Калатис от колекцията на Софийския археологически музей и техните аналози от сбирки и съкровища, редом със синхронните им сребърни александровки, ковани от монетарите в Одесос, Месамбрия и Дионисопол, силно изненадват със своята стилова и иконографска идентичност. Тази еднаква естетика най-вече на Херакловия профил без спор е ярък документ за работата на едни и същи гравьори, изработвали монетните матрици за цялата група постумно Александрово сребро, сечено от западнопонтийските гърци в десетилетията на III столетие пр.Хр. - тогава, когато властите в недалечните босфорски градища - Бизантион и Калхедон, въвеждат своята *„dual monetary system“*[22]. Тя, по думите на Маринеску, била композирана от ранните емисии постумни златни и сребърни лизимаховки и паралелните им емисии по-леко муниципално сребро, сечено със собствените градски монетни

19 **Wartenberg, U., H. Kagan.** Some Comments on a New Hoard from the Balkan Area.- *Travaux de Numismatique grecque offerts à G. Le Rider*. London, 1999, 403–405.

20 **Marinescu, C.** The Posthumous Lysimachi Coinage and the Dual Monetary System at Byzantium and Chalcedon in the Third Century BC - *XII Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin, 2000, Akten-Proceedings-Actes*, 1, Berlin (2000), 333-336; **Idem.** From Byzantium to the Black Sea: Dies, Engravers and the Production of Posthumous Lyssimachi Coinages During the 3-2 c.BC - *AMV*, II (2003), 127-139.

21 Вж. **Русева, Б.** Месамбрия ли кове...., цит. съч., 9-16; **Същата.** Нов щрих върху сребърното монетосечене на Кабиле - *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 1 (2004), 19-31; **Същата.** *Нов куриоз в сребърното монетосечене на западнопонтийските гърци през III в.пр.Хр.* – Юбилеен сборник в чест на ст.н.с.д-р Христо Харитонов. В. Търново, 2005, 63-69; **Същата.** *Повторно за ранните месамбрийски александровки с монограм ΠΑ* - Heros Hephaistos. Studia in Honorem Liubie Ognenova-Marinova. Велико Търново, 2005, 185-198; **Същата.** Шест сребърни александровки от елинистическа Тракия – фрагмент от съкровище от Шуменско (?) - *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 3, ч. 1 (2006), 33-57; **B. Russeva.** *Not Chalcedon, but Callatis struck the gold and silver Alexanders of the issues Price 890–946 in the 3rd c. BC* - Recueil in honor Dr. Virgil Mihailescu-Birliba. Iasi, 2007 (sous presse); **Русева, Б.** *Александровото сребро на Калатис Понтийски (от Price 931-933, 935, 942, 944, 946) и неговата стилова идентичност със среброто на Понтийска Месамбрия от варианта Price 985 (=Price 987)* - Юбилеен сборник в чест на 65-та годишнина на д-р Георги Китов. София, 2008 (под печат); **Същата.** *За сребърните александровки на Калатис Понтийски .....*, цит.съч. (под печат); **Същата.** За обвързаностите между александровките на Дионисопол с подпис *ΛΕΟΝΤΙΣΚΟΥ* и Одесос с подпис *ΚΛΕΑΝ*.- *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 4 (2008) (под печат).

22 **Marinescu, C.** The Posthumous Lysimachi Coinage....., op. cit., 235.

типове *Деметра/Посейдон* (за Византион) и *Деметра/Аполон* (за Калхедон).[23] Сред тези монети прочее отсъстват съвременните им калатийски златни и сребърни александровки, които Уортенбърг и Каган привиждат за калхедонски.

Според оригиналния коментар на Маринеску, Византион и Калхедон (а от средата на IIIто столетие и гърците от Пропонтида) ползвали за своето монетосечене услугите на обща *„engraver workshop"* - т.нар. *"Bosphorus Workshop"*, снабдявала ги с монетни печати чак до началото на I в.пр.Хр. (!).[24] Тъкмо в този контекст на монетарна дейност, практикувана от босфорските и пропонтийски гърци, съм склонна да интерпретирам и дейността на монетните ателиета по тракийското черноморско крайбрежие. Най-вероятно през същия III век втора (*понтийска*) работилница за монетни матрици ще да е обслужвала с печатовата си продукция – работа на общи гравьори, гърците от Западния Понт – със сигурност жителите на Калатис, Одесос, Месамбрия, Дионисопол, но и на вътрешнотракийския Кабиле (!). Затова тетрадрахмите, емитирани от тези градове, демонстрират толкова често стилова и иконографска идентичност на своите аверси (а понякога и реверси) – изработени от едни и същи артисти. Затова в практиката на същите тези монетарници нерядко се е прибягвало към ретуширане на износени монетни матрици.

Тези щрихи от монетарната дейност на западнопонтийските гърци и жителите на Кабиле през десетилетията на III в.пр.Хр. очевидно илюстрират прилагането на неритмично, накъсано във времето, поръчково монетосечене, което, стана дума по-горе, Прайс окачествява по-скоро като *„protection money paid to the Gauls"*[25] (а защо не и на съседните траки?!), отколкото като злато и сребро за търговски транзакции.

Затова екзотичната идея на Уортенбърг и Каган, според които не западнопонтийският град Калатис, а метрополията му Калхедон е издателят на постумните Александров тип статери и тетрадрахми, сечени през 260-220 г.пр.Хр. и подписани със символа *житен клас и/или монограм от началните букви на етникона*, изглежда неубедителна. Най-малкото, защото по едно и също време (около средата на III столетие) гърците в Калатис Понтийски и Калхедон Босфорски ще да са секли синхронно своите имитативни серии постумни александровки (от калатийци) и лизимаховки (от калхедонци), печатите за които ще да са били поръчвани на гравьорите от двете (пътуващи?!) работилници – *босфорската* и *понтийската*.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ:

в д. = вдясно
вън.д.п. = външното дясно (монетно) поле
д. = дясно
д.п. = дясно (монетно) поле
л. = ляво
л.п. = ляво (монетно) поле
мон.п. = монетно(то) поле
на д. = надясно
на л. = наляво

23 **Ibidem**, 234-235.

24 **Idem.** From Byzantium to the Black Sea: Dies....., op. cit., 130-131.

25 Вж. бел. 17 по-горе.

FIFTEEN GOLD STATERS IN THE COLLECTION OF *NHM* – A PORTION OF A SCATTERED HELLENISTIC TREASURE

Boriana Russeva (abstract)

In 2001 the National Historical Museum (NHM) acquired 15 gold staters: three Philippians and twelve Alexandrians. The coins entered the museum along with other numismatic monuments detained at the customs of the Sofia airport in an attempt to be illegally exported. The fifteen staters are obviously part of a scattered treasure of an unknown find-spot certainly somewhere in the modern Bulgarian lands, conceivably in the region of the Thracian Black Sea (?!). This is suggested by the latest coin in the portion (no.4) struck in the mint of Callatis on the Pontus.

The fifteen gold coins in NHM were modeled after the types of the Macedonian rulers Philip II and Alexander III. The three Philippians are examples of the most commonly represented Philip's gold in the early Hellenistic deposits concealed around the date of Alexander's death. The three coins were struck in the Macedonian imperial workshops and are part of the groups "Pella II.1" (nos. 1-2) and "Amphipolis II.A" (no.3), according to the classification of G. La Rider. The remaining twelve staters, all containing the Alexander's types and name, were struck in various mints of the Alexandrian Empire – from Lampsakos to Alexandria-Memphis and are dated in the last quarter of the IVth c. BC.

The only exception among them is no. 4 mentioned above, the municipal Alexandrian, made by the minters in Callatis on the Pontus in AD 270s-260 – the period when the Greeks from the Thracian Black Sea introduced their imitative gold and silver coins with the types and the name of Alexander the Great, whose main function in the words of M. Price was "*protection of the money paid to the Gauls*". Precisely the Callatis Alexandrian, the latest coin in the portion of NHM, serves as a *terminus ante quem* of its hoarding. It is clear however that these fifteen gold coins constitute a tiny portion of a sizable treasure which must have contained both other Black sea gold Alexandrians of that time and perhaps their contemporary Lysimachians struck by the Bosphorus and pro-Pontian Greeks. We can also assume that the deposit under discussion must have been concealed somewhere within the boundaries of the Hellenistic Thrace in the dynamic years around the mid-IIIrd c. BC. Such propositions are suggested by stater no.4 struck under the government of Callatis in 270s-260s BC.

Табло XXI.23-38

ПРЕПЕЧАТАНИ СРЕБЪРНИ МОНЕТИ НА САРАТОК И КОТИС, СЕЧЕНИ В МАРОНЕЯ

Атанас Койчев
(София)

В различни частни колекции напоследък се появиха няколко монети на владетелите Сараток и Котис, които са препечатани върху маронейски монети.

Ето и тяхното описание:

Монети на владетеля Котис

1. Л. Глава на владетеля Котис наляво, долавят се следи от протомето на коня на маронейски монети от типа протоме на кон/грозд.

Оп. КО над котиле (конкавен съд с две дръжки), вдясно под дръжката - бръшлянов лист. Вляво от съда - права линия, вероятно следи от дръжката на грозда от първоначалното изображение.

AR, трихемиобол, д. 11 мм, т. 0,96 г.[1] Частна колекция **(Табло XXI. 23).**

За първи път подобен екземпляр се появи в находката от Пясъчник, с от погребението на Керсеблепт (340/339**).**[2]

2. Л. и Оп. подобно на № 1, д. 11 мм, т. 0,85 г.[3] Частна колекция. Върху съда личат следи от препечатка **(Табло XXI. 24).**

Портретът върху този вариант с допълнителен символ бръшлянов лист има стил на представяне, липсващ при всички други типове[4]. Стилът подсказва един гравьор за цялата серия. Лицето на владетеля е представено изключително прецизно, брадата е засечена късо, за разлика от останалите типове, при които е по-бухнала и небрежна, косата е също изключително прецизно подредена, ухото е очертано извън прическата, докато в повечето други типове то е частично покрито. Изобщо в този вариант гравьорът е направил шедьовър на античното изкуство, представен най-добре в монета №1. И в тази серия при монетите, които не са препечатани и са отсечени вероятно по-късно, стилът на гравьора вече не е толкова изящен, т.е. и тук

1 Auction: **A. Tkalec AG,** Lot number: 73. date: October 24th, 2003**.**

2 **Koychev, A., V. Moutafov.** An Unique Discovery of Objects and Coins of Thracian Rulers and Asia Minor Cities.- *Eighth international congress of Thracology.* Abstracts. Sofia, 25-29 September 2000, vol. II, pp. 633-650, no. 1.

3 Auction: **Numismatik Lanz** München, Auction 117, date: November 24th, 2003.

4 Поради акцента върху монетите на Сараток в статията тук няма да представяме всички монетни типове на Котис.

може да са работили няколко гравьора, което е характерно за гръцките монетни ателиета. Останалите сребърни типове с портрет на Котис и малкономиналните, предимно еднограмови, бронзове са сечени вероятно в ателието на владетеля в Херайон Орос, където е и съкровищницата му (в близост до Бизанте). От ателието на Херайон и околните селища произхождат и ювелирните съдове, откривани често в Тракия, някои с името на владетеля. И третата част от монетите на Котис, предимно едри бронзове, са насечени в монетарницата му в Горна Тракия за нуждите на местния пазар. Възможно е тази монетарница да се е намирала в резиденцията и селището на връх Кози грамади. Последните, според нас, заедно с храмовете в Старосел, са строени от този владетел за нуждите му в Горна Тракия[5].

Монети на владетеля Сарапок

Монетарница Маронея

1. Л. Глава на Сарапок на д., върху изображението на лицето се долавя силуетът на протоме на кон надясно от маронейска монета тип протоме на кон/лоза.

Оп. Монограм от М и Δ в квадрат, околовръст - името на владетеля.

AR, трихемиобол 0,78 г.[6] Частна колекция **(Табло XXI. 25).**

2. Л. подобно на №1. От протомето на коня на маронейския първообраз се виждат краката пред лицето на владетеля; в горния край зад главата на владетеля - буквата М, в долния край, зад тила - Т. Това са две от трите букви на съкратеното име на монетния магистрат на Маронея Метродорос - МЕТ.

Оп. подобно на №1, ΣΑΡΑΤΟΚΟ, между буквите А и Р се вижда част от лозовото клонче от маронейската монета.

AR, д. 12 мм, 0,94 г.[7] Частна колекция **(Табло XXI. 26).**

3. Л. и Оп. подобно на № 1. На лицето пред портретната глава на владетеля се вижда буквата Т от името на маронейския магистрат Metrodoros.

AR, трихемиобол, 0,82 г.[8] Частна колекция **(Табло XXI. 27).**

4. Л. и Оп. подобно на №1. Зад главата на владетеля буквата Т от името на маронейския магистрат МЕТ.

Оп. Под дясната хаста на буквата М от монограма - следи от лозовото клонче на маронейската монета.

AR, трихемиобол, 0,75 г.[9] Частна колекция **(Табло XXI. 28).**

5. Л. Глава на владетеля Сарапок надясно. Пред челото на владетеля се долавят буквите МАР от името на града Маронея. Вероятно типът на препечатаната маронейска монета е бил протоме на кон/лозово клонче с грозд. Оп. Лозово клонче с грозд.

AR, трихемиобол, 0,75 г.[10] Частна колекция **(Табло XXI. 29).**

5 **Койчев, А.** Тракийските храмове в Стрелча - възстановка, датировка и опит за определяне на владетелската принадлежност.- *Сб. в чест на М. Чичикова*, изд. на БАН, С., 2008, 296-316; **Койчев, А.** Тракийските одриски царски погребения, храмове и гробници - опит за определяне на владетелската принадлежност.- *Сб. 100 години музей Н. Загора*, С., 2008.

6 Auction: **Gorny & Mosch** Giessener Münzhandlung. Auction 152: October 10th, 2006.

7 Auction: A. **Tkalec AG**, May 9th, 2005.

8 Auction: **Gorny & Mosch** Giessener Münzhandlung, 118, lot 1187, October 15th, 2002.

9 Auction: **Classical Numismatic Group**, Sale 58, lot 367, 19.IX.2001.

10 Auction: **Gorny & Mosch** Giessener Münzhandlung, Auction 134, October 11th, 2004.

Други монетни типове на Сараток:

Монетарница Маронея

6. Л. Глава на Сараток на д. Пред шията на владетеля е изписана началната буква на името му Σ. Оп. Лозово клонче с грозд и надпис ΣΑΡ.

AR, трихемиобол, 0,91 г.[11] Частна колекция **(Табло XXI. 30).**

7. Л. Главата на владетеля ΣΑΡΑΤΟΚΟ вероятно, като възрастен**,** надясно. Оп. Лозово клонче с грозд и надпис ΣΑΡ.

AR, трихемиобол, д. 9/10 мм, 0,8 г, доста изтрита, може би поради това Сараток изглежда по-възрастен, снимка на екземпляра се представя за първи път[12]. Частна колекция (България) **(Табло XXI. 31).**

8. Л. Глава на Сараток на д. Оп. Лозово клонче с грозд надясно, под грозда - ойнохое с дръжката отляво. Вдясно отгоре надолу огледално изписан надпис ΣΑΡ.

AR, трихемиобол, д. 11 мм, 0,95 г.[13] До момента са известни ок. 7 екземпляра част от тях в български колекции **(Табло XXI. 32).**

9. Л. Глава на владетеля Сараток наляво. Оп. Монограм и надпис отляво надясно с името на владетеля.

AR, трихемиобол, д. 10/11 мм. Снимката се публикува за първи път[14]. Частна колекция (България) **(Табло XXI. 33).**

Монетарница Тасос

10. Л. Коленичил наляво брадат сатир, в дясната ръка държи кантарос. Оп. Кратер в квадратна рамка, около него надпис ΣΑΡ/ΑΤΟ отляво и отдясно. Трихемиобол, д. 11 мм, 0,915 г.[15] British Museum **(Табло XXI. 34).**

Монетарница Тасос?

11а. Л. Глава на Сатир на д. Оп. Монограм от М и Δ в квадрат, околовръст надпис. Хемиобол, д. 8 мм, 0,37 г.[16] Частна колекция **(Табло XXI. 35).**

11б. Л. и Оп. както № 11, д. 8 мм, 0,35 г, публикува се за пръв път в България. Частна колекция **(Табло XXI. 36).**

Известни са още 3 бр. от района на Асеновград.

Монетарница Маронея?

(ако монетата е автентична, а не е плод на съвременна компилация)

12. Л. Владетелят Сараток гол, на кон, с развяваща се хламида надясно, с лявата ръка държи юздите на коня, дясната ръка е вдигната за поздрав. Между краката на коня - монограм от буквите М и Δ. Оп: Лоза с четири грозда, затворена в рамка. Вляво - магистратски символ кадуцей. Отгоре и около рамката - надпис ΣΑΡΑΤΟΚΟ. Тетрадрахма, т. 11,54 г, частна колекция **(Табло XXI. 37).**

11 Auction: **Gorny & Mosch** Giessener Münzhandlung, Auction 152: October 10th, 2006.

12 **Koychev, A., V. Moutafov**. An Unique Discovery..., pp. 633-650, 644.

13 **Imhoof Blumer.** Monnaies greques, p. 53, tfl. C.8, Paris-Leipzig, 1885**;** същата монета и по **Добруски, В.** Исторически преглед върху нумизматиката на тракийските царе.- *Сб. НУ* XIV, 1897, 624, III, 2.

14 **Koychev, A., V. Moutafov.** An Unique Discovery..., 644.

15 Catalogue of Greek coins in the **British Museum Collection,** London 1877, p. 205; същата монета и по **Добруски, В.** Исторически..., табл III, 4.

16 Auction: **Numismatik Lanz** München, Auction 109: May 27th, 2002.

Публикува се за първи път. Част от характеристиките на изображението извикват известни съмнения за автентичността й. Това са: вдигнатата ръка за поздрав, която при предшествениците на Сараток е с копие, липсата на характерно изображение на лицето и др. Посочените белези, както и патината на монетата, не дават възможност да вземем категорично отношение. Надяваме се с времето да се докаже или отхвърли наличието на този тип монети. Все пак считаме, че е редно научната колегия да се запознае с този екземпляр.

Автономна монета на Дионисополис

13. Съществува бронзов тип монети, който поради лошия екземпляр погрешно е приписан от Н. Мушмов[17] на Сараток. След откриването на нов екземпляр и правилното разчитане на надписа от Д. Драганов екземплярът бе отнесен към истинския издател Дионисополис[18].

Л. Глава наляво. Според И. Лазаренко[19] главата, изобразена на монетата, е портрет на владетеля Атей.

Оп. Грозд и надпис Δ-I. Д. 10 мм, 0,85 г.Частна колекция **(Табло XXI. 38).**

Известните **находки** с монети на Сараток са:

1. Находка от околностите на гр. Гоце Делчев с няколко монети от типа гл. на владетеля/грозд, смесени с тасоски „hemihekte“ = 0,83 г от типа сатир/кратер, както и статери от типа силен/нимфа, някои с букви Θ и A[20]. **2**. Находка от с. Долнослав, Асеновградско. В състава на находката се съдържали няколко саратокови монети, две от които са от типа глава на Сараток/грозд с надпис Σ-A и ΣAP (единият екземпляр в НИМ, вторият в Хасковския музей)[21]. **3**. Според Топалов има известен един екземпляр в находка с тасоски монети от типа сатир/кратер от района на долното течение на Струма, с която все още не е имал възможност да се запознае. Наскоро ми бе съобщено за находка от района на Драма с 4 екземпляра на Сараток от типа сатир/кратер и ок. 30 бр. тасоски трихемиоболи от същия тип сатир/кратер. Имахме възможността да разгледаме 2 бр. на Сараток с тегла 1,2 и 1,3 г, не отговарящи на грамажа на тасоските трихемиоболи от 0,83 г и на сечените от Тасос за Сараток от 0,915 г. Грамажът и изображенията на монетите не ни дават основание да считаме, че са автентични. **4**. Находка от 30 бр. монети само на Сараток от кърджалийско от типовете с грозд и монограм, А.Койчев = А.К. **5**. В находка от 2100 монети от Момчилградско с 300 монети на Сараток от типовете глава на владетеля/грозд и глава на владетеля/монограм заедно с около 300 монети на Парион и монети на Тракийски Херсонес от типа лъв/вписан квадрат, сред последните има такива с

17 **Мушмов, Н.** Монетите на тракийските царе.- *ЮГНБПл*., 1925, с. 207, Табло I, № 35.

18 **Draganov, D.** New coins types of Dionisopolis. Numismatic and sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja. - *International symposium, Dobrich /1993 (*=Dobrudja 12/1995), 60-63, n. 8.

19 **Лазаренко, И.** Бележки върху историята и монетосеченето на скитските царе Атей и Сариак.- *Известия на Народния музей Бургас* (Studia in honorem Ivani Karayotov), IV, 2002, 130-147.

20 **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1977/8 г.- *Археология*, 1979, 4, с. 59.

21 **Юрукова, Й.** *Монетите на тракийските племена и владетели.* С., 1992, с. 46.

надпис АМА и двойна брадва, виж А.К.[22] **6.** Находка от 5-6 хемиобола глава на сатир/монограм от района на Асеновград ? А.К. **7.** Находка от с. Устина до Перущица – Пловдивско, пред стените на антично селище до местните кошари. Находката е открита разсипана по склона, явяващ се естествена преграда от север и за селището. Открити са и единични находки на Сараток. Имаме сведения, че от античното селище(с крепостни стени), което е двуслойно (първият слой от ~ 40см без нарушаване е от IV в.пр.Хр., а втория от VI в.сл.Хр.), произхождат монети на Меток - 2 бр., Котис - неопределено количество, Аматок II - 12 бр., Терес II - 2-3 бр. и най-много ед. екземпляри има от Филип II. Пред селището в южна посока също е открита находка с монети от типа Силен и Нимфа, както и ед. екземпляри от същия тип. А.К. Допускаме, че селището е изградено през 352 г. от Антипатър при Филип II и унищожено през 339 г. пак от него. За събитието съдим от личащия в изкопите огромен пожар. Вероятно това е описаното в изворите селище Ангисос, в което са пребивавали назначени от Антипатър беси. Теопомп описва стратегема на Антипатър при войната му с разбунтували се тетрахориоти в селището Ангисос или Агесос, а от Страбон те са наречени беси тетрахорити или тетракоми[23]. **8.** От района на с. Ръжево Конаре – Пловдивско, без да се съобщава за селище, вероятно тържище. Сред около 5000 единични находки са намерени 11 бр. саратокови монети (1бр. - тип гл. на Сараток/лоза и 1бр. - тип гл. на Сараток/съд – ойнохое с огледален надпис отдясно на л. останалите 9 от типа с монограм). А.К. **9**. С. Беловица до яз. Пясъчник 7-8 монети на Сараток от типа с монограм вероятно в находка. А.К. **10**. Находка от повече от 4 монети само на Сараток от Чирпанските, Свети Илийските или Манастирските възвишения от района на Чирпан. С.Т.[24] Топалов е успял да разгледа в

22 В този списък на известните ни находки многократно е цитирана статия на А. Койчев, която по-нататък за краткост ще обозначаваме при находката с инициалите на автора А. К. = **Койчев, А.** Находка с монети на Сараток от Момчилградско.- *Numismatica Bulgarica* 1/2004.

23 **Йорданов, К.** Политическите отношения между Македония и Тракийските държави.- *Studia Thracica* 7, С., 1998, 58.

24 В този списък многократно е цитирана монография на С. Топалов, която по-нататък за краткост ще обозначаваме при находката с инициалите на автора С. Т. = **Топалов, С.** *Племена и владетели от земите на Одриското царство и граничните му югозападни територии от края на VI до средата на IV в.пр.н.е.* С., 1998, отпечатана на 1.XI.1999 г., с. 183-185. Много колеги ми задават въпроса защо при цитиране на материалите на С. Топалов аз изписвам две години. Налага се да поясня, че съм възприел практиката да давам истинската година на отпечатване и годината, отбелязана на заглавната страница на изданието, които до 2007 почти винаги се разминават. Това мое решение взех след следния очевиден пример. Заедно с колегата Мутафов прочетохме доклад на VIII конгрес по Тракология през 2000 година за находката от Пясъчник, в заседанията на който участва и Топалов, виж A. Koychev, V. Moutafov. An Unique Discovery… В Актите на конгреса, отпечатани през 2002 г., ние публикуваме неизвестен номинал монета на Меток на с. 647, обр. 2. Срокът за предаване на статиите беше април 2001 г. По-късно през следващата година излиза статия на Топалов за същата монета, заглавието на която го представя като първооткривател - „Неизвестен тип номинал сребърна монета на одриския владетел Меток“, сп. Анали, 1, 2002. Списанието излиза в края на 2002 година, повече от половин година след отпечатване актите на конгреса и две години след четенето на доклада. Това са факти, които всеки колега може да види. Колкото и да си затваряме очите и да се въздържаме от изказвания, фактите говорят сами за себе си. Подобни ситуации с наши и чужди открития от 1994/5 до 2007 година са чести. От същото наше изследване за Пясъчник Топалов ни помоли да му предоставим рисунките на съобщените от нас, но непубликувани подробно монети на гр. Саютаба и гр. Адирас от находката. За съжаление същите, след малки корекции на контура, бяха публикувани от името на Топалов, като ново неизвестно монетосечене на гр. Саютаба и на гр. Адирас, без ни най-малка препратка към нашата публикация и рисунките на Мутафов. В същото съобщение Топалов

частни колекции 58 монети на Сарaток, от тях от типа глава на владетеля/монограм – 20 бр. и от типа глава на владетеля/грозд – 38 бр. **11**. Находка от 6-7 бр. на Сарaток от античното селище с. Поповица, Първомайско. А.К. **12**. 2 бр. в погребение, могила „Вифор“, Казанлъшко, от типа глава на Сарaток/грозд, едната монета е фуре[25]. **13**. С. Розовец до гр. Брезово – Пловдивско, 2 бр. монети на Сарaток, неизв. кол. на Севт III и 1 драхма на Севт I от типа ΣΕVΘΑ ΚΟΜΑ. А.К. **14**. 3 бр. от ритуалното погребение на Керсеблепт, язовир Пясъчник, до с. Беловица, Пловдивско[26]. **15**. Находка от 3 бр. от района на с. Малево, Хасковско, отново от античното селище, с 3 монети на Спарадок. А.К. **16**. 3 бр. от атичното селище от района на Първомай. А.К. **17**. 1 бр. от връх Драгойна, Първомайско. А.К. **18**. 1-2 бр. от района на с. Буково до връх Драгойна, Първомайско. А.К. **19.** 1 бр. от античното селище от района на с. Малево, Хасковско, с 2 бр. на Терес II, маронейски монети и др. А.К. **20**. 1 бр. от с. Белово[27]. **21**. 1 бр. от Енос[28]. **22**. 4 бр. единични находки от разкопките на Пистирос[29]. **23**. 1 бр. от Чирпан, Пловдивски музей, № 1484 по Д. Давидова[30]. **24.** 1 бр. от Казанлъшко, 0,87 г, от типа с монограм. А.К. **25**. 1 бр. от Абланица, Гоцеделчевско. С.Т. **26**. 3 бр. единични находки от Пазарджишко. С.Т. **27**. 6 бр. единични находки от селището, Пазарджишко, с други монети. С.Т. **28**. 2 бр. единични находки от района на с. Ветрен до Пистирос, Пазарджишко, с други монети. С.Т. **29**. 3 бр. единични находки от района на с. Аканджиево, Пазарджишко, с други монети. С.Т. **30**. 1 бр. от района на гр Белово, Пазарджишко. С.Т. **31**. 1 бр. от с. Семчиново, Пазарджишко. С.Т. **32**. 1 бр. от района на с. Ветрен дол, Пазарджишко, с други монети. С.Т. **33**. 1 бр. от района на Септември, Пазарджишко. С.Т. **34**. 1 бр. от района на с. Бошуля, Пазарджишко. С.Т. **35**. 1 бр. от района на с. Динката, Пазарджишко, с други монети. С.Т. **36**. 2 бр. от района на с. Априлци, Пазарджишко, с други монети. С.Т. **37**. 1 бр. от района на с. Виноградец, Пазарджишко. С.Т. **38**. 1 бр. от района на гр. Стрелча, Пазарджишко. С.Т. **39**. 1 бр. от района на с. Огняново, Пазарджишко. С.Т. **40**. 1 бр. от района на с.

признава, че не е виждал монетите, и допълва, че дава рисунките „по описание на разгледалите я колекционери“ от неговия клуб на нумизматите. Ние обаче сме виждали тези монети, а колегата Мутафов има дарбата да рисува отлично, което при липсата на възможност да заснемем монетите се оказа изключително важно. Нека да добавим и че монографията, в която се извършва всичко това, излезе от печат на 25.VII.2001 г., една година след като прочетохме доклада на VIII конгрес по тракология и предоставихме рисунките на Топалов. Мисля, че сами се досещате, че на книгата на Топалов (самиздат) е отпечатана 2000 година. След първия случай на несъвпадение през 1996 г. придобих един нов навик – пред автора да записвам датата на излизане на книгата.

Аз искрено съчувствам на колегата Топалов за това негово поведение, резултат от незачитането на истинските му открития, и за страстта да бъде единствен откривател в античната нумизматика, с което обаче обезценява и обезмисля работата на много изследователи. Дълги години премълчавах тези факти от уважение към постиженията му. Не мога да бъда съдник за постъпките на другите, но не мога повече и да спестявам истината за създадените изкривени правила на играта, които вгорчават на колегията удоволствието от научното изследване. Бих си пожелал изследователите, които сега навлизат в нумизматиката, да загърбят този модел на поведение.

25 **Китов, Г.** Нови открития в долината на царете.- *Анали* 1-4, 1996, 31-67.

26 **Koychev, A., V. Moutafov.** An Unique Discovery..., 644.

27 **Юрукова, Й.** Монетите ..., с. 46.

28 **Babelon, E.** Traite des monnaies greques et romaines, 2e parties, Paris, 1928, p. 847, № 1299.

29 **Тачева, М.** *Царете на древна Тракия*. С., 2006, с. 148-149, 163.

30 Изказвам благодарност на колегата нумизмат от Пловдивския музей Д. Давидова за предоставената ми информация.

Капитан Димитриево, Пазарджишко. С.Т. **41**. 2 бр. единични находки от района на с. Алеко Константиново, Пазарджишко. С.Т. **42**. 3 бр. единични находки от района на асеновградско село. С.Т. **43**. 1 бр. от района на с. Граф Игнатиево, Пловдивско. С.Т. **44**. 15 бр. единични находки от голямо антично селище от района между селата Садово, Болярци и Богданица, Пловдивско; 9 от тях с грозд и 6 с монограм, с други монети. С.Т. **45**. 1 бр. от района на яз. Копринка, Казанлъшко. С.Т. **46**. 1 бр. от района на с. Дъбене, Карловско. С.Т. **47**. 1 бр. от района на с. Домлян, Карловско. С.Т. **48**. 1 бр. от района на с. Малево, Хасковско, с други монети. С.Т. **49**. 1 бр. от района на с. Сладун, Свиленградско. С.Т. **50**. 1 бр. от района на Шумен, с други монети. С.Т. **51**. 1 бр. от района на с. Кривина, Новопазарско. С.Т. **52**. 1 бр. от района на с. Батово, Балчишко. С.Т. **53**. 2 бр. от светилище от типа гл. на Сараток/грозд около с. Михалково на р. Въча, Девинско, с монети на Тракийски Херсонес и Парион. А.К.

За владетеля Сараток няма почти никакви исторически сведения. Напоследък единствено М. Тачева публикува косвени исторически сведения и включи този владетел в контекста, свързан с похода на трибалите през 375 г.пр.Хр. срещу Абдера[31].В съвременната историография сведенията са предимно на базата на монетите с неговото име. Направените иконографски и метрични анализи отнасят това монетосечене към градовете Тасос и Маронея[32], а разпространението на монетите говори за териториите на влияние на владетеля. То също е в районите на тези градове. Според начина на изписване на името на владетеля, завършващо на ΤΟΚΟΣ, той е отнесен към тракийските одриски имена[33]. Датировката на монетосеченето му е направена на база на сравнителния анализ от тасоското хемихекте, близко до трихемиобола. Според Юрукова[34] то е = 0,83 г от типа Сатир/Кратер, чийто тип е повторен дословно от Сараток, като само са сменени имената. Според Добруски не само типът, но и тегловните номинали на този тип монети са еднакви. Даденият от него грамаж за лондонската монета на Сараток е 0,915 г, от което следва и въпросът дали е вярно теглото по Добруски[35] или съобщеното от Babelon[36] и Юрукова[37] – 1,15 г. Тъй като новите две монети от т.нар. находка от Драма, коментирани по-горе, са с тегло 1,2 и 1,3 г, аз смятам, че те не са автентични, поради сериозни иконографски различия и различен тегловен стандарт. Размерът на лондонския екземпляр е 10/10 мм и съм склонен да допусна, че той е трихемиобол. Така наречените монети от Драма са с размери 12/13 мм и тегло 1,2 and 1,3 г = диобол. Наскоро публикуваната монета №11 от този каталог от типа глава на сатир/монограм от 0,37 г е почти колкото теглото на хемиобол = 0,33 г. Монетата ни дава възможност да определим грамажа на следващия известен номинал като трихемиобол. Според нас теглото на лондонския екземпляр, съобщено от Добруски (0,915), е правилно (= трихемиобол).

Смятаме, че върху описаните монети на Сараток №№ 2 и 3, пренасечени върху монети на гр. Маронея, се чете името на градския магистрат с начални букви ΜΕΤ…

31 **Тачева, М.** *Цит. съч.*

32 **Добруски, В.** Исторически..., с. 624, III, 4.

33 Пак там, с. 580.

34 **Юрукова, Й.** *Монетите на...,* с. 44.

35 **Добруски, В.** Исторически..., с. 624, III,4.

36 **Babelon, E.** Traite des monnaies greques et romaines, 2e parties, Paris, 1928, p. 847, № 1299.

37 **Юрукова, Й.** *Монетите...*, с. 44.

Име с такива начални букви на магистрат според новата ревизирана хронология на магистратските имена на Маронея се среща само в следните години: 390, 389, 380, 379, 378, 370, 369, 364 и 361. Според Тачева Сараток косвено е коментиран единствено през 375 г. при похода на трибалите срещу Абдера, когато той вероятно е отстранен от района на Маронея[38]. Влиянието на Сараток върху Маронея прекъсва вероятно най-късно през 369 г. Смятам, че през тази година Маронея е насякла серия сребърни монети на Котис I със символ бръшлянов лист, № 1 и 2 от този каталог, при магистрат с име, също започващо с МЕТ… и допълнителен символ бръшлянов лист. Това е единствената година, в която маронейската монетарница употребява символа бръшлянов лист през цялото управление на Котис I от 383 до 360 г. Личи, че тези монети на Котис са препечатани, и то върху маронейски монети. Годината на отсичане 369 пр.Хр. означава, че Сараток вече е отстранен от маронейската монетарница, но не значи, че монетосеченето му е прекъснато. За това говорят монетите, открити в погребението на Керсеблепт от 340/339 г. при яз. Пясъчник[39]. Върху една от саратоковите монети, доста изтрита, владетелят е изобразен вероятно като по-възрастен? (кат. № 7), а върху друга - портретът му е силно варваризиран и обърнат наляво (кат. № 9), за разлика от останалите му емисии. Един сериозен довод в подкрепа на факта, че монетите от типа портрет на Сараток/грозд и надпис ΣΑ, са сечени за Сараток от маронейската монетарница, е наличието на един екземпляр фуре - медна основа със сребърно покритие, което трябва да приемем като античен фалшификат. Ако Сараток сечеше монетите си в собствена монетарница за вътрешнотърговски операции, той не би насякъл такива монети. Независимо от този единичен екземпляр, одриското население не се е съмнявало в качествата на тези монети и не ги е тествало с остър предмет за проверка състава на метала за разлика от монетите на Тракийски Херсонес.

Според хронологията на Е. Шонерт-Гайс трихемиоболи се секат само в VII период на маронейската монетарница[40]. Тогава монетите от типа, препечатан от Котис, а и от Сараток – трихемиоболи, би следвало да са отсечени в този период, датиран от Geiss в 398/7-386/5, обаче новата хронология на Лорбер[41] премества датировката на Гайс за VII период в годините 377-366 г., а период VIII, в който не се секат трихемиоболи - в годините 365-339 г. Тогава препечатаните монети на Сараток, коментирани тук по хронологията на Лорбер, ще могат да са отсечени само в 378? - 377, или в 370 - конкретни години, в които има магистрат с име МЕТ. От това следва, че маронейската монетарница е възприела типа монети с номинал трихемиобол, сечени за Сараток в Тасоската монетарница преди 377 г. Тази хипотеза, съобразена с хронологията на Лорбер и разделянето по Шонерт-Гайс, съпоставена с ревизията на монетните магистрати, изглежда твърде вероятна. На общия фон на политическите събития голяма част от съвременните автори смятат, че в маронейската монетарница след Спарадок и Севт I, се секат монетите на Меток (405-390/389) и монетите на Аматок I Стария (390/389- 384/0). Ако монетите на Аматок I Стария са

38 **Тачева, М.** *Царете*..., с. 163.

39 **Koychev, A., V. Moutafov.** An Unique Discovery..., pp. 633-650.

40 **Schönert-Geiss, E.** *Die Münzpragung von Maroneia*. Berlin 1987.

41 **Lorber, C. C.** Revised chronology for Abdera and Maroneia. *Amphipolis. The Civic Coinage in Silver and Gold*. Los Angeles, 1990.

сечени в Маронея до 384, 383 или 380, то монети на Сараток преди тези години не би следвало да са сечени.

Като изключим противоречията между хронологиите на Шонерт-Гайс и Лорбер и следваме логиката на политическите събития, нека си припомним годините на магистратите в Маронея до 369 г. с нач. букви МЕТ, а именно 390, 389, 380, 379, 378, 370. През 90–те години на IV в.пр.Хр. е възможно Аматок Стария да сече бронзови монети в Маронея, а от 380 г. да започва влиянието на Сараток върху Маронея и монетарницата й. И все пак нямаме абсолютно сигурен аргумент, че монетарницата не е сякла монети успоредно през 90-те години на IV в.пр.Хр. и за двамата одриски владетели. Прави впечатление, че от монетите на Аматок I има известни само бронзови монети, а Сараток има само сребърни монети. В българската историография има въведен 1 екземпляр бронзова монета без надпис, отдадена погрешно от Мушмов през 1925 г.[42] на Сараток – мнение, възприето и от Юрукова през 1992 г.[43] Това предположение бе отхвърлено от Драганов през 1993 г.[44] и монетата бе отнесена към действителния ѝ издател гр. Дионисополис.

Всички съвременни изследвания на занимаващите се с проблема, с изключение на Топалов, не допускат горната граница на саратоковото монетосечене да надхвърля няколко години преди 400 г., приблизително 405. Топалов през 1999 г.[45] предложи монетите на Сараток да се припишат (заради неправилно изписване според него на името от Тукидид) на Ситалк с една доста ранна датировка за това монетосечене преди 424 г.пр.Хр. За да избегне датировката на тасоския тип силен/кратер, Топалов предлага монетите на Сараток (на Ситалк според Топалов) да са сечени за Сараток, преди да започне отсичането на тасоските хемихекте през 413/407. В по-ранните си изследвания Топалов възприема датировките около 400 година. Аз лично не възприемам тезата, тя не е възприета и от Й. Юрукова[46] и от М. Манов[47]. Повечето от колегите, занимаващи се с този период, просто не коментират тази теза**.** Според един анализ на Юрукова по повод Топалов, колегията «е застинала в мълчание. Това мълчание... е ... (предизвикано от - б.а.) основният фактор, който разкри дверите пред натрупването на екзотични, но безсмислени хипотези, за чието оборване ще отидат напразни усилия.»[48]

От това Топалов заключава, че след като няма отрицателен коментар на тезата, това означава, че тя се възприема. Още по-сложно става, когато известни археолози, като Г. Китов, без да вникват в тезата, вече я коментират като доказана и

42 **Мушмов, Н.** Монетите на тракийските царе.- ЮГНБПл., 1925, с. 207, Табло I, № 35.

43 **Юрукова, Й.** *Монетите...,* с. 45, № 37.

44 **Draganov, D.** New coins types..., n. 8.

45 **Топалов, С.** *Племена и владетели..., с. 188-204.*

46 **Юрукова, Й.** Редки монети от долината на Тракийските царе.- *Земите на България, люлка на тракийската култура*, С., 2005, 234-237.

47 **Manov, M.** Thracian Ruler Saratokos, Silver Coin of a New Type. - *Annotazioni Numismatiche* 48, Milano, 2002, 1122-1127.

48 **Юрукова, Й.** Монетни находки от Копривлен. Ранни сребърни монети. Копривлен, т. I. С., 2002, с. 245. На същото място Юрукова коментира, че „без да използва коректно чуждите наблюдения, Топалов или ги смесва в такъв коктейл, в който самите автори трудно могат да си ги различат или пък направо си ги присвоява. В тези случаи Топалов твърди, че въпреки по-рано отпечатаните изследвания на други специалисти той по „собствен път“, т.е. пророчески е достигнал до същите наблюдения.

цитират монетосеченето на Сараток като монетосечене на Ситалк. Необяснима е тази упоритост на Топалов на всяка цена да доказва тази хипотеза, с което олекотява сериозните си открития в нумизматиката.

Що се касае до монетосечене на Ситалк, с голяма категоричност една част от монетите Силен/Нимфа можем да отдадем именно на този владетел. Коментираните монети (с пет пръста между двете изображения) са с по-тъмен цвят на среброто, поради увеличения състав на оловото, с по-груб стил, често и с по-малък грамаж с около 1 г.

Тези монети, от II период според класификацията на Пикар, от 478/463-412, определени като подражания[49], отдадени от Герасимов на анонимно тракийско племе[50], от Димитров - на племето в тасоската перея, в т.нар. Птоломеева стратегия Сапаике[51], а от Юрукова - на племето, населяващо Горна Марица[52], се намират предимно в Горнотракийската низина. Според Тачева[53] и Домарадски[54] това са територииите на одрисите, а според нас по-конкретно това са одрисите предимно от клона на Ситалк.

Смятам, че това монетосечене е припознато и възприето като собствено от Ситалк след похода от 429 г. срещу Халкидика. След завръщането си оттам той въвежда монетосечене Силен/Нимфа и в своята държава. Смятам, че монетите от втора група /втори период/, възприети от Ситалк и неговите наследници, са сечени в този им вид, без да са променяни, в територията на горна Тракия до покоряването на одрисите от Филип II в 340/339 г.пр.Хр. Това се случва при последния одриски владетел от Горна Тракия - Терес II.

Ще подчертаем още едно наше наблюдение. Гореописаният тип монети от втори период се сече от времето на Ситалк до Терес II. Одриските царе не секат типа монети от трета група по Пикар (413/400 – 340 г.), при които ръката на нимфата минава зад тила на силена. Това означава, че те възприемат монетите от втори период като свой традиционен тип.

Според Златковская[55], чието мнение до голяма степен възприемаме и ние, сребърното монетосечене Силен/Нимфа е на сатрите от планината Пангей. Територията им, обаче, вероятно е малко по- на север, около планината Бождаг. На това място ги локализира и Киперт в своята карта, между Драма и Гоце Делчев или дори по - на север, до района на Банско/Разлог. В споменатите територии под контрола на сатрите според нас се е намирало главното светилище на Дионис, където беските жреци са извършвали ритуални гадания.

49 **Picard, O.** Le commerce de L'argent dan la charte de Pistiros.- *BCH* , 1999, n. 123; 331-345.

50 **Герасимов, Т**. *Антични и средновековни монети в България*. С. 1975, с. 22-23

51 **Димитров, К.** Съкровища с автономни монети, търговски връзки и инфраструктура на Тракия през IV в.пр.н.е.- *Исторически преглед* 8, 1989, 22-23.

52 **Юрукова, Й., М. Домарадски**. Нов център на тракийската култура - с. Ветрен, Пазарджишко.- *Нумизматика,* 1990, 3, с. 9.

53 **Тачева, М.** Тракийският владетел Спарадок - извори и интерпретация. - Исторически преглед, 1990, 6, 58 сл.

54 **Юрукова, Й., М. Домарадски**. Нов център..., с. 6.

55 **Златковская, Т. Д.** Ранние монеты южнофракийских племен ИААН СССР.- *Нумизматика и эпиграфика*, том VII, М., 1968, 3-22.

Смятам, че това монетосечене е изпълнявало двойни функции - както за търговски, така и за храмови цели. Отдалечеността от рудниците на Пангей, липсата на големи апетити от страна на Персия и Атина да навлезат във вътрешността на Тракия и функционирането на монетите като храмови позволяват на това монетосечене да просъществува около 200 години - от ок. 550 до ок. 350/340 г.пр.Хр.

Монети от този тип от всички периоди се намират в най-големи количества по течението на р. Места в България. По сведение на един от колекционерите, през 90-те години на миналия век той е видял в различни местни жители над 3000 монети от този тип и то предимно единични находки. Това количество надхвърля известните ни монети от типа от всички други райони, както от Гърция, така и от горна Марица. Към сребърните монети от горна Марица, сечени от Ситалк, се добавят и бронзовите монети от типа Силен и Нимфа, известни от разкопките на Пистирос, съобщени от Домарадски през 1995[56], от Юрукова през 1996[57] и Топалов през 1996 (=1997)[58]. Тези монети се явяват вероятно и първите бронзови монети в световното монетосечене. Бронзовете са възприети като форма и размери от наследника на Ситалк, Севт I, който пръв изписва върху тях собственото си име около тумбест съд с една дръжка[59] и конусовиден съд с две дръжки[60].

Що се отнася до саратоковите монети от типа силен/кратер, смятам, че за начало на монетосеченето би трябвало да се смята времето около 405/4 г.пр.Хр., когато от политическата сцена слиза Севт I. Датировката на Юрукова[61] е съобразена с датировката на Пикар[62] за тасоския тип силен/кратер - 413-411-404-400 г. Близка датировка възприема и Манов[63]: за начало на монетосеченето - 411/407 г., а за долна граница - 389/380 г. Според нас долната граница на монетосеченето на Сараток в Маронея ще да е след похода на трибалите в 375 г. срещу Абдера, но не по-късно от 369 г., когато в Маронея са отсечени серия сребърни монети на Котис I с магистратски знак бръшлянов лист. По време на управлението на Котис няма друг магистрат с бръшлянов лист освен МЕТ... през 369 г. според новата хронология на Абдера и Маронея[64].

От изворите знаем, че Котис след 375 г. придобива апойкията Дрюс, близо до Маронея, която по-късно дарява на своя зет и главен военоначалник Ификрат. Конкретните магистрати са управлявали близо половин век след смъртта на Ситалк. Нямаме сигурна дата за управлението на Сараток след 369 г., но имаме находка с монети от Момчилградско, сред които има сигурно датирани монети от Тракий-

56 **Домарадски, М.** *Трако-гръцки търговски отношения*. Септември, 50-70.

57 **Youroukova, Y., M. Domaradzki.** Emporium Pistirous.- *ГДА II-III*, Sofia, 217.

58 **Топалов, С.** Неизвестен тип ранни бронзови монети от голям номинал от земите на Тракия.- Анали, 1-4/1996, отпечатано през м. V.1997 г., с. 69-74.

59 **Димитров, К.** Бронзова монета на одриския цар Севт II ГАМ – Пловдив, кн. IX, 1999, с. 175-180.

60 **Топалов, С.** Бронзовото монетосечете на одриския владетел Севт I.- *Анали* 1-4, 1999 (отпечатана 2000), 3-11.

61 **Юрукова, Й.** *Монетите...*, с. 46.; **Юрукова, Й.** Редки монети ..., 234-237.

62 **Picard, O.** Monnayage Thasien du Ve siecle av. Jesus-Crist.- *CRAI*, 1982, pp. 412-418.

63 **Manov, M.** Thracian Ruler..., 1122-1127.

64 **Lorber, C. C.** Revised chronology..., pl. VIII, p. 68.

ски Херсонес, чието монетосечене според хронологията на Ю. Цветкова[65] започва след 357 г. Най-късни данни за циркулация на саратокови монети имаме при погребението на Керсеблепт, датирано от нас като комплекс, завършен в 340/339 г. Една от монетите е твърде примитивна (№ 9), което според мен означава, че не е сечена в Маронея, а след 369 г., вероятно в дворцова монетарница, чийто гравьор не е притежавал уменията на маронейските гравьори. Тя е и единствената с лице на владетеля наляво. При изработването на матрицата гравьорът не е съобразил, че образът трябва да е огледален. Това ми дава основание да заключа, че Сарапток изчезва от политическата сцена около 60-те години на IV в.пр.Хр., и е бил владетел на част от одрисите успоредно с Котис I. Очевидно мощният владетел на Одриското царство Котис I се е съобразявал с необходимостта да има за съсед Сарапток, който да управлява една малка част от Тракия. Необходимост, продиктувана вероятно от роднинска връзка с него. Знаем, че Ситалк не убива върнатия му от скитите брат, вероятно Скитодок. Това води до предположението, че в одриската династия няма братоубийства. Разбира се, предвид характера на Котис I, представен в изворите, винаги може да има изключения от правилото. Например, при същия Котис I от политическата сцена изчезва Аматок I и върху негови монети се появяват препечатани монети на Котис I[66].

От анализа на монетната циркулация виждаме, че в колективни находки саратокови монети присъстват в района на гр. Гоце Делчев, в района на Струма, в Асеновградско, Пловдивско, Чирпанско, Кърджалийско и Момчилградско. Това са районите с търговски пътища. Но това представлява и маркиране на периферията на разпространение на саратоковите монети.

За нас от съществено значение е наличието на единичните находки. Ще направим общ преглед, като започнем от периферията на района на разпространение към центъра.

В Гоцеделчевско по р. Места имаме само една сигурно локализирана единична находка. По Беломорието има една от Енос. Източно от долното течение на Марица нямаме известни находки. На север от Стара планина са известни 3 единични находки - Шуменско, Новопазарско и Балчишко.

От района между Марица и Стара планина имаме 3 единични находки от Казанлъшко, 2 единични находки от Чирпанско, 1 единична находка от Розовец - между Казанлък и Чирпан, 2 находки от района на Пясъчник близо до Старосел. Според М. Домарадски в емпорион Пистирос са намерени монети на Сарапток[67],

65 **Цветкова, Ю.** Монетосеченето на Тракийския Херсонес - проблеми на хронологията и периодизацията.- *Acta Musei Varnaensis*. Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното черноморие. Международна конференция, Варна 12-15 септември 2001, отпечатана Варна 2004, с. 17-32. В тази статия авторът представя според публикации разпространението на хемидрахмите в България, очертаващи само района по течението на Марица. По наши сведения същият тип монети се открива в района между Хаджидимово, Гоцеделчевско, и яз. Доспат, което говори за разпространението им и в територията на сапеите на Берисад. Това е косвено потвърждаване на договора от 357 година за даване на форос във вид на хемидрахми от Тр. Херсонес и на владетеля Берисад поне до 355 година, когато Атина се отказва от поддържането на отношения с Берисад за сметка на Керсеблепт.

66 **Койчев, А.** Тракийските храмове..., 296-316.

67 **Топалов, С.** *Племена и владетели*…, 174, бел. 1.

като към момента се споменава за 4 известни монети[68]. Според изследователя на монетите от разкопките, обаче, до 2005 г. не е намерен нито една монета на Сараток[69]. От притока на Марица, р. Въча - една находка. От района на Пазарджик в селища около горна Марица, където е и Пистирос, има известни 14 единични находки**.** По течението на Марица при Пловдив и Асеновград има 3 единични находки, 15 единични находки – само от едно селище между Пловдив и Първомай, на юг от реката. При Чирпан на север от реката има известна 1 единична находка, при Първомай на юг от реката - 2 единични находки. След Първомай, има известна само една находка при Свиленград. Всички останали находки се локализират масово в Източните Родопи. Тук се прекъсва плавателната търговска връзка по Марица и единственият сухоземен път остава този през Хасковско, Кърджалийско и прохода Маказа, излизащ при Маронея. Находките, с изключение на едната от прохода Маказа и една с неточно локализиране от Кърджалийско, са концентрирани като единични екземпляри в Хасковско, в района по течението на р. Тракиец, между вр. Драгойна и Свиленград. Най-голяма концентрация на саратокови монети има около и в селището при с. Малево. Смятам, че именно тук е била за известен период от време основната резиденция на Сараток. По мое мнение наблизо до това селище, в района на селата Тракиец и Текето, се намира основното селище на Спарадок, в близост до най-голямата могила от района. Там, според археолога Г. Нехризов, се регистрира най-голямото в района селище от V в.пр.Хр. На това място се наблюдава най-голямата концентрация на единични находки от спарадокови монети от най-малък номинал. От този район произлизат и най-малките номинали на монети на наследника на Спарадок, Севт I, което означава, че тук трябва да търсим и неговата резиденция.

За да се аргументира предположението за резиденцията на Сараток в античното селище при с. Малево или Тракиец-Текето, ще разгледаме мненията за монетосеченето на владетеля в тасоската монетарница, а след това и в Маронея.

Тракийският владетел Сараток сече собствени монети и има властта да ги възложи на Тасос, което означава, че контролира стратегически за търговията на острова територии, по суша и част от речния път по Марица, горното течение на която се намира Емпорион Пистирос. Същото значение трябва да е имал и за Маронея, която продължава неговото монетосечене.

По датировката на Юрукова, която следва Пикар, тасоската монетарница започва да функционира след освобождаването ѝ от Атина около 413-407 г.пр.Хр. Тасоският тип клекнал Силен/кратер, според анализа на неговото присъствие в находките, е пуснат от монетарницата в годините 413-411-405-400. По аналогия, саратоковите монети от същия тип са отсечени в Тасос именно тогава[70]. Допускам, че това може да е свързано и със смъртта на Севт I около 407/5 г., когато е спряло изплащането на годишния данък на тракийския владетел, който е възлизал на около 400 таланта[71]. Именно в този момент Сараток, като наследник на част от Одриското царство, си е позволил да възложи на Тасос да му отсекат този тип монети.

68 **Тачева, М.** *Царете* ..., с. 163.

69 **Юрукова, Й.** Редки монети..., с. 236.

70 Пак там, с. 235.

71 **Thuk**. 2.97.3-5.

Кой е тогава Сарапок? Това е тракийски владетел, както е допуснато още от Добруски[72], управлявал територия по сушата срещу Тасос. На това място е локализирана територията на сапеите, едно от основните тракийски племена. Тази територия е един от трите дяла на разпадналото се след смъртта на Котис I Одриско царство, описана в договора от 357 г. с Атина като владение на Берисад. Другите два дяла от държавата са: в горна Марица - Аматок II, а в Югоизточна Тракия в района на Кардия-Кипсела-Херайон Тейхос - владетелят Керсеблепт.

Откъде се появява Сарапок в околностите на Тасос? Знаем, че Ситалк е женен за сестрата на абдерския проксен Нимфодор[73]. През 431 г. Нимфодор участвал като преговорящ за сключване на договор между Атина и Ситалк. Целта на договора е подпомагане на Атина във войната ѝ срещу халкидическите градове и македонския цар Пердика. При преговорите Нимфодор уредил сключването на договора със Ситалк и накарал Атина да предостави атинско гражданство на Садок, сина на Ситалк. В последвалите политически събития Спарта също прави опит да се съюзи със Ситалк, като изпраща пратеници за преговори, които новият атински гражданин Садок предава на Атина в Бизанте. Пленниците са откарани в Атина и веднага са убити. От този момент Садок изчезва от политическата сцена. Едни историографи предполагат, че след спартанската случка той е бил убит от противници в одриския двор. За това ние можем само да гадаем. При анализа на локализираните царски погребения допуснахме погребението на Садок да е извършено в Дуванлийския некропол, в гробната камера при с. Чернозем, открита наскоро от К. Кисьов[74]. От коментара имаме два основни сигурни репера: 430 г., когато на политическата сцена се появява Садок, и монетосеченето на Сарапок в Тасос от около 405-400 г. Това говори за реална политическа власт на одрисите в района на Абдера. За да може Садок, син на Ситалк, да участва в описаните събития, той трябва да е бил на възраст между 20 и 30 години, възраст, в която е могъл да има жена и деца. Ако допуснем, че Сарапок е негов син, той би трябвало да е роден около 435-430 г. и в 405-400 г. е бил на около 30-35 години - възраст, на която може да бъде пълноправен претендент за царския трон.

И така, можем с голяма сигурност да допуснем, че Сарапок е синът на Садок, с реални претенции към одриското наследство. Подобно е виждането и на М. Манов[75], но той допуска, че наследник на Сарапок е Бергей, което аз не възприемам. Следващият сигурно локализиран владетел е Берисад, баща на Кетрипор, в изворите владетел на сапейската територия като част от Одриското царство. Допускам с голяма вероятност той да е наследник на част от територията, владяна от Сарапок. Дали Берисад е пряк наследник на Сарапок, дали е негов роднина, продължил одриското управление върху територията на сапеите, можем само да предполагаме, още повече, че в първата половина на IV в. върху монетите на Абдера е изписано името на владетел с име Спокес, който също трябва да бъде включен в стемата на владетелите от сапейския клон.

Но с по-голяма вероятност, предвид концентрацията на монети на Сарапок върху територите на Спарадок и сина му Севт I, можем да допуснем, че Сарапок е

72 **Добруски В.** Исторически..., с. 624, III, 4.

73 **Тачева, М.** *Царете* ..., 65-66; Thuk. 2.29.5.

74 **Койчев, А.** Тракийските одриски...

75 **Manov, M.** Thracian Ruler Saratokos…, 1122-1127.

пряк наследник на Севт I, и най-малкото със сигурност е наследил неговите територии. Да приемем същата методика за изчисляване на годините на раждане за Севт I. Ще получим годините около 480-475 г.пр.Хр. Сараток може да е негов син, роден, както писахме по-горе, в 435-430 г., когато Севт I е на около 40 години. Ако Сараток е роден от брака на Севт I с македонската принцеса, то датата на неговото раждане ще е по-точно около 430 г. - годината на сключване на брака. В случай, че съществуват и други тетрадрахми, отсечени от владетеля Сараток, подобни на илюстрираната в каталога, и те са автентични, връзката Севт I – Сараток става твърде сигурна.

Според Юрукова монетите на Сараток (само от типа Силен/кратер) и Бергей са сечени по едно и също време, от Тасос. Тя смята, че териториите на Бергей и Сараток[76] са: за Бергей - на запад от саратоковите, около Абдера и р. Нестос, където Стефан Византийски[77] локализира гр. Бергеполис, а за Сараток - на изток от града, започващи някъде от района на Бистонското езеро. Това е и границата на разпространение на монетите от типа Силен и Нимфа, които Бергей възприема и имитира, т.е. на запад и на северозапад от Бистонското езеро. Може би саратоковите владения са достигали до хората на Абдера, но не са я обхващали. Ако приемем тази теза, ще видим, че владенията на Сараток са в голяма близост до Тасос и ще си отговорим на въпроса защо монетите му не са сечени в Абдера, след като Нимфодор, дядото на Садок, произхожда от града. В случай, че Сараток пребивава в Абдера, той не би имал нужда да сече монетите си в Тасос.

Що се касае до Бергей, смятам, че той е управлявал територията по средното течение на Места, около планината Бождаг, вероятно и района на запад до Струма, т.е. териториите на сатрите. В България монетни находки с бронзови и сребърни монети на Бергей има само по течението на Места в Гоцеделчевско и бронзови в селището Пистирос в горна Марица, дошли вероятно до него по суша през античния път по горното течение на Места-Якоруда-Юндола-Белово-Пистирос. Сребърните монети от малък номинал на Бергей от типа ВЕРГ/делфин може да са сечени както от Абдера, така и от Амфиполис или от Тасос. Поради иконографски прилики с образа на силена можем да допуснем, че по-вероятно е тасоската монетарница да е сякла монети за Бергей или гравьори от Тасос да са изработвали матрици и за монетосеченето на Бергей. Във всички случаи монетарницата на Тасос използва иконографските сюжети и прилики с монетите от типа Силен и Нимфа. Тъй като тасоското монетосечене е прекъснато, както от персите в началото на V в., така и от Атина в годините от 463 до 413-407, по-логично е да приемем, че всъщност Тасос използва символите от племенно-светилищното монетосечене Силен и Нимфа на сатрите, а не обратното.

Приликата на малкономиналните бронзови монети с надпис БЕРГ/риба костур[78] и тези на Амфиполис от сребро с надпис АМФІ/риба костур, и двата типа с еднакъв символ, говори за едно място с общи речни символи, тъй като рибата костур е речна, а не морска. Амфиполис е разположен при устието на Струма. Аз съм склонен да видя в бронзовите монети (с надпис ВЕРГ, риба костур / глава на Дионис) градско монетосечене на градчето Берг, разположено нагоре по същата река, в близост до Амфиполис, но е възможно монетосеченето да е изработено само за владетеля

76 **Юрукова, Й., М. Домарадски**. Нов център..., с. 10.

77 Stephanus Byzantinus, Ethnica 163, 13.

78 Изследването за определянето вида на рибата е на В. Мутафов, непубликувано.

Бергей. Според Псома монетосеченето на Бергей не било владетелско, а автономно градско на гр. Берг[79]. Топалов също допуска само бронзовите монети с надпис ВЕРГ да са сечени в този град, но сребърното монетосечене твърдо приписва на владетел с името Бергей, което и аз възприемам. Според Псома бронзовите монети са сечени около 370-360 г.пр.Хр. Тя предполага, че и сребърните монети на Бергей от типа Силен и Нимфа също са сечени в този период. Близка датировка за сребърното и бронзовото монетосечене на Бергей дава и Манов - 389/380-370/360. Датировката на Манов[80] е продиктувана и от това да намери подредба в царуването на една западна династическа линия с владетели: Сараток (411/407-389/380)-Бергей (389/380-370/360)-Берисад (370/360-357)-Кетрипор (357/6-352/1). Не мога да видя всички тези владетели в единна наследствена династическа линия, най-малкото в генеологическата подредба е изпуснат един, вероятно сапейски, владетел от IV в. - Спокес, за когото Абдера е пуснала серия бронзови монети.

В картата на Спиридонов от 1992 г.[81] по р. Доспат, ляв приток на Места, е разположен Бергисон, а в района на големия завой на Места, при гр. Драбескос, малко преди територията на сапеите от долна Места, се намира Бергеполис. Практиката за наименуване на селища по името на владетеля обяснява наличието на няколко селища с ВЕРГ- в състава на името. Това трябва да е част от територията на Бергей, която се припокрива с част от територията на сатрите по средна Места, приписана и на един клон от бесите – диобеси, съседи на диите от най-западната част на Родопите. В този район най-масово се намират монети от типа Силен и Нимфа от най-ранния до най-късния период на това монетосечене. Бергей сече същото изображение върху своите монети и вероятно е един от царете, който в края на V в.пр. Хр. е владетел на голямото племенно обединение на сатрите. Според мен в района на сатрите се намира главното светилище на Дионис, някъде по брега на Места, откъм Родопите. Домарадски допуска, че главното светилище се намира при Бабек, близо до Банско. Именно Силена и Нимфата като дионисови символи са избрали сатрите през втората половина на VI в., за да ги поставят върху своите монети. Подобна теза, свързваща монетосеченето Силен и Нимфа с племето сатри, предлага и Златковская[82]. Авторката предполага, че сатрите са свързани със светилището на Дионис, намиращо се на пл. Пангей над сребърните рудници, но аз се съмнявам центърът на тяхното племенно разположение да е там, тъй като тук има малки и твърде редки находки от този тип. Непрекъснато монетосечене не би могло да се осъществи в тази размирна точка на древния свят при Пангей.

Манов, подобно на Сарафов[83], допуска, че сатри е наименование на големия кръг от жреци, които изпълнявали обредни танци при упражняването на култа към Дионис, преоблечени като сатири, откъдето би могло да е дошло и леко измененото им название, което и ние приемаме.

79 **Psoma, S.** Le tresor de Gazoros (CH IX 61) et les monnais aux Legendes ΒΕΡΓΑΙΟΥ.- *BCH* (*Bulletin de correspondance Hellenique*) 2002, vol. 126, no. 1, p. 207-229.

80 **Manov, M.** Thracian Ruler Saratokos…, 1122-1127.

81 **Спиридонов, Т.** Атлас Thracia Antiqua. – *Formae Orbis Historici,* 2, C., 1992, с. 20.

82 **Златковская, Т. Д.** Ранние монеты..., 3-22.

83 **Сарафов, Т.** Тракийските сатри. Принос към етногенезиса на тракийските племена. - *ГСУ-ФЗФ* 67, 1, 1974, 119-192.

Трябва да добавя, че изследваният метален състав на монетите от находката от Асиют от този тип, 29 на брой, показва, че рудата, използвана за отсичането не произхожда нито от Тасос, нито от рудниците около Пангей, а според изследователите идва от териториите на север от Пангей, от Родопите и Пирин, т.е. от средна и горна Места.

Един от основните доводи за твърдението, че монетите Силен и Нимфа не принадлежат на Тасос, е местонамирането на находките. Най-източната точка на разпространение на тези монети по южната граница с Гърция е районът на Смолян и съседния гр. Рудозем. На изток от тези селища, както и на изток от мислената линия между тях и Тасос, нямаме сведения за монети от типа Силен и Нимфа. Ако това бе редовно тасоско монетосечене, то би се разпространявало и на изток от Тасос, поради естествените търговски връзки на града. Знаем, че монетосеченето на един античен град циркулира най-малкото в хората на града, т.е. в цялата тасоска перея би трябвало да има открити такива монети. А при Тасос монетите Силен и Нимфа се намират само на запад и северозапад от Тасоската перея. Темата на това изследване не позволява по-подробно да коментираме това монетосечене, което ще бъде направено в отделно изследване[84].

Тази граница на разпространение на монетите Силен и Нимфа определя и границата между владенията на Бергей на запад и на Сараток на изток. Надявам се тези нови сведения за препечатаните монети на Сараток и монетната му циркулация да са допринесли за тълкуването на това дискусионно монетосечене.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XXI.23-24. Монети на Котис;
Табло XXI.25-38. Монети на Сараток.

OVER-STRUCK SILVER COINS OF THRACIAN RULERS SARATOKOS AND KOTYS MINTED IN MARONEIA

Atanas Koychev (abstract)

Several coins of the rulers Saratokos and Kotys that had been over-struck on Maroneian coins appeared recently in various private collections.

These are described as follows:

Coins of ruler Kotys:

1. Obv. Head of ruler Kotys to the left. Traces of the horse protome – of the horse protome/bunch of grapes type – of a Maroneian coin is discernible. *Rev.* KO over a two-handled concave vessel; an ivy leave in the

84 Част от изводите са изложени в **Койчев, А.** Находки с монети на сатрите (тип Силен и Нимфа) и ореските, намерени в района на с. Барутин, Доспатско.- Сборник в чест на Г. Китов. С., 2008.

right field below the handle. A straight line is seen in the left field – probably traces from the footstalk of the bunch of grapes of the original representation.

A. Tkalec AG, Auction 2003, date: October 24th, Lot number: 73. AR, Trihemiobol, d. 11 mm, w. 0.96g. The similar exemplar from the Pyasachnik Hoard, related to the burial of Kersebleptes (340/339 BC) was the first one of this type that has been published.

2. Obv. and *Rev.* like no. 1. Traces of reissuing in seen on the vessel.

Numismatik Lanz München, Auction 117, date: November 24th, 2003, d. 11 mm, w. 0.85g.

Coins of ruler Saratokos:

1. Obv. Head of Saratokos to the right. The silhouette of a horse protome to the right is discernible on the represented face of the horse protome/vine Maroneian type.

Rev. M and Δ monogram in a square field, surrounded by the name of the ruler.

AR, trihemiobol, 0.78 g. Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung. Auction 152: October 10th, 2006.

2. Obv. Like no. 1. The horse legs from the Maroneian original are seen in front of the ruler's face; letter M in the upper end of the field behind the ruler's head; letter T in the lower end of the field below the nape. These are two of the three letters MET of the abbreviation of Metrodoros the coin magistrate of Maroneia.

Rev. Like no. 1; ΣΑΡΑΤΟΚΟ; a part of the vine twig of the Maroneian coin is seen between A and P.

AR, d. 12 mm, 0.94 g. A. Tkalec AG, Auction: May 9th, 2005.

3. Obv. and *Rev.* like no. 1; letter T of the name of Metrodoros, the Maroneian magistrate, is seen on the obverse above the portrait representation of the head of the ruler.

AR, trihemiobol, 0.82 g, Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Auction 118, October 15th, 2002.

4. Obv. and *Rev.* like no. 1; letter T of the name MET of the Maroneian magistrate, is seen on the obverse behind the head of the ruler; traces of the vine twig of the original Maroneian coin is seen below the lower line of letter M of the monogram.

AR trihemiobol, 0.75 g, Classical Numismatic Group, Sale 60, May 22nd, 2002.

5. Obv. Head of ruler Saratokos to the right. Letters MAP of Maroneia are discernible in front of the forehead of the ruler. The type of the re-issued coin was probably horse protome/vine twig with a bunch of grapes.

Rev. Vine twig with a bunch of grapes.

AR, trihemiobol, 0.75 g, Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Auction 134, October 11th, 2004.

Other coin types of Saratokos:

6. Obv. Head of Saratokos to the right. Σ – the initial letter of his name – is seen in the field in front of the neck.

Rev. Vine twig with a bunch of grapes and a legend ΣΑΡ.

AR, trihemiobol, 0.91 g, Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Auction 152: October 10th, 2006.

7. Obv. Head of ΣΑΡΑΤΟΚΟ as an old man, to the right.

Rev. Vine twig with a bunch of grapes and a legend ΣΑΡ.

AR, trihemiobol, d. 9/10 mm, 0.8 g (A. Koychev, V. Moutafov 2000, pp. 633-650, no. 1).

8. Obv. Head of Saratokos to the right.

Rev. Vine twig with a bunch of grapes, to the right; an oinochoe with handle to the left is seen below it. A mirror legend ΣΑΡ is written from top downwards.

AR, trihemiobol, d. 11 mm, 0.95 g. Imhoof Blumer, Monnaies greques, p. 53, tfl. C.8, Paris-Leipzig, 1885 (No. after Добруски, III, 2). Only six exemplars are known so far.

9. Obv. Head of Saratokos to the left.

Rev. Monogram and legend from left to right with the name of the ruler.

AR, trihemiobol, d. 10/11 mm.

10. *Obv.* A kneeling to the left bearded satyr, holding in his right hand a kantharos.

Rev. A crater in a square frame, in between the divided legend ΣΑΡ/ΑΤΟ on the left and on the right .

Trihemiobol, d. 11 mm, 0.915 g., Catalogue of Greek coins in the British Museum Collection, London 1877, p. 205 (the same coin see Добруски III,4).

11a. *Obv.* Head of a satyr to the right.

Rev. ΜΔ monogram in a square, surrounded by a legend.

Hemiobol, d. 8 mm, 0.37 g. Numismatik Lanz München, Auction 109: May 27th, 2002; other 3 exemplars are known from the region of Asenovgrad.

11b. As no. 11. Hemiobol, d. 8 mm, 0.35 g.

Private collection.

There are almost none historical evidence about ruler Saratokos. Only M. Tacheva succeeded recently to find indirect data and to include this ruler in the context related to the campaign of the Triballians in 375 BC against Abdera. The evidence about him in the modern historiography is grounded mostly on the coins bearing his name. The historiographic and metric analyses associate this coin issues to the mints of Thasos and Maroneia, while the distribution of the coins found so far evidence to the territories of influence of this ruler. The distribution area of these coins is also within the regions of these towns. His name may be connected with those of the Thracian Odrysian names judging by to the end part of the ruler's name – ΤΟΚΟΣ. The dating of the issue of his coins is made on the basis of comparative analysis from the Thasos' hemihekte, close to the trihemiobol according to Youroukova = 0.83g of the satyr/crater type. Saratokos repeated the type almost completely by changing the names only. According to Doburski the coins are same not only in type but face value too. The given by him weight of the London coin of Saratokos is 0.915g, thus, the question is which weight is correct, the one given by Dobruski, or the reported by Babelon (1935) and Youroukova (1992) – 1.15g. The two new coins from the so-called Drama? find a discussed above, weighted 1.2g and 1.3g respectively. I my opinion they are not authentic due to serious iconographic differences and to deviation from the face values of the type. The London exemplar is 10/10mm and I am ready to assume that it is a trihemiobol. The so-called coins from Drama are 12/13mm and 1.2g and 1.3g – diobol. The recently published coin no.11 of this catalogue, of the satyr's head/monogram type, weights 0.37g, which is almost the weight of a hemiobol = 33g (we have seen one exemplar of this weight). We think that the weight of the London coin reported by Dobruski (0.915g) is the right one (= trihemiobol).

We also think that the above described coins of Saratokos no. 2 and no.3, over struck on coins of Maroneia bear an abbreviation of the name of the town magistrate MET … According to the new, revised, chronology of the magistrate names of Maroneia, a name of a magistrate with these three initial letters is to be found in the following years BC: 390, 389, 380, 379, 378, 370, 369, 364 and 361. According to Tacheva, Saratokos was indirectly commented only in 375 BC during the campaign of the Triballians against Abdera, when he was probably removed from the region of Maroneia. The influence of Saratokos on Maroneia was not interrupted later than 369 BC. In my opinion, Maroneia had issued in that year a series of silver coins of Kotys I with an ivy leaf as a symbol – nos 1 and 2 in this catalogue – in the time of a magistrate with name that started with MET … and with an additional symbol again an ivy leaf. This is the single year during the entire rule of Kotys I (383-360 BC), during which the Mint in Maroneia used the ivy leaf as a symbol. It is evident that these coins of Kotys hade been over-struck, and this act should have been most logically done on Maroneian coins. 369 BC as the year of the issue of these coins would mean that Saratokos was already removed from the Maroneian mint but this did not mean that the issue of his coins was stopped. This is suggested by the coins found in the burial of Kersebleptes of 340/339 BC near the Pyasachnik Reservoir. The ruler is represented in one of the coins as an old man (Cat.no.7), while his portrait is profoundly barbarized and the head is turned to the left (Cat. No. 9). These two coins strongly differ from the rest of his emissions.

According to the chronology of E. Schonert-Geiss, trihemioboli were minted only during the 7th period of the Maroneian mint. Then, the coins of the type over-struck by Kotys I, as well as by Saratokos – trihemioboli – should have been struck in that period, dated by Schonert-Geiss in 398/7-386/5. However, the new chronology of Lorber, 1990, moved the dating of Schonert-Geiss for the 7th period in the years of 377-366 BC, and the

8th period, during which trihemioboli were not struck – 365-339 BC. Thus, the over-struck coins of Saratokos, which are considered here in accordance with the chronology of Lorber, might have been issued in 378 BC?, in the following (377 BC) or in 370 BC only, as these are the years with a magistrate whose name started with MET. Consequently, the Maroneia mint adopted the coin type with the face value of a trihemiobol that had been minted for Saratokos at the mint on Thasos before 377 BC. Compared with the revision of the coin magistrates, this hypothesis, which is in conformity with the chronology of Lorber and with the division of Schonert-Geiss, seems quite possible. Considering the general background of political events, a large portion of the modern scholars think that after Sparadokos and Seuthes I, the Maroneian mint had issued both the coins of Metokos (405-390/389 BC) and those of Amatokos I Elder (390/389-384/0BC). If the coins of Amatokos I Elder were minted in Maroneia up to 384BC, 383BC or 380BC, coins of Saratokos should not have been issued before that year. Excluding the contradictions between the chronologies of Schonert-Geiss and Lorber, and following the logic of the political events, we should look again at the years of the magistrates of Maroneia up to 369BC whose names started with MET, namely: 390, 389, 380, 379 and 370. It is possible that Amatokos I Elder had minted bronze coins in Maroneia during the 90s of the 4th century BC, while the influence of Saratokos over Maroneia and its mint could have started in 380BC.

All studies into this problematic, with the exception of those of S. Topalov, accept that the issues of Saratokos could not have been minted earlier than few years before 400BC, sometime about 405BC. In 1998/9 S. Topalov offered the idea to ascribe the coins of Saratokos to Sitalkas, giving to this mintage a much earlier date – before 424BC. However, the staring date of this mintage should be sought around 405/4BC, when Seuthes I arrived on the political scene. In accordance with the above made assumptions, the lower limit of the coinage of Saratokos should be sometime after the campaign of the Triballians against Abdera in 375BC and about or after 369BC, when a series of silver coins of Kotys I were minted in its mint with a magistrate symbol of an ivy leaf. There was no other magistrate with an ivy leaf during the reign of Kotys I except MET … in 369BC, *see* Revised chronology for Abdera and Maroneia. P. 1990, pl. VIII, p. 68.

These particular magistrates ruled almost half a century after the death of Sitalkas. We do not possess reliable data about the reign of Saratokos after 369BC, but we do have a coin hoard from Momchilgrad, which comprises coins of the Thracian Chersonesos of sure date – minted after 357 BC according J. Tsvetkova. The latest information about the circulation of coins of Saratokos comes from the burial of Kersebleptes, dated by us as a complex that had been finished in 340/339BC. The ruler is represented as an old man on one of the coins from Pyasachnik, while one other coin is too primitive and the head of the ruler is turned to the left. This gives me reason to conclude that Saratokos disappeared from the political scene sometime around the 60s of the 4th century BC.

Табло XXV.1-6

НОВ ЕКЗЕМПЛЯР ОТ ДИСКУСИОННИЯ МОНЕТЕН ТИП „КОТИС С РЕСКУПОРИС”

Георги Дзанев
(Разград)

Първият екземпляр от този рядък монетен тип става известен с публикацията на колекцията „Лишин”[1]. Според автора монетата принадлежи на Котис IV и Рескупорис, споменавани в писмените извори във връзка със събитията от 43–42 г.пр.Хр. По-късно тази монета попада в колекцията на Държавния Ермитаж в Санкт Петербург. Втори екземпляр от същия тип, съхраняван в Историческия музей на град Москва публикува Т. Герасимов, който неправилно отъждествява новата монета с тази от колекцията „Лишин” и я обявява за модерен фалшификат, имащ амбицията да представи несъществуващо монетосечене на Котис V и Рескупорис (12-19)[2]. Грешката му е поправена от Й. Юрукова, която в обобщаващото си изследване върху монетосеченето на тракийските племена и владетели вкарва в научно обръщение нова, трета монета от този тип, съхранявана в частна колекция и намерена в Морската градина на град Бургас, потвърждаваща автентичността на предишните две монети[3]. Авторката изказва мнение, че монетният тип следва да се датира в III-та четвърт на III в.пр.Хр.[4] Същата монета, вече в нумизматичната колекция на Регионалния исторически музей – Бургас, е коментирана и от Ив. Карайотов, който я отнася отново към монетосеченето на управлявалите в средата на I в.пр.Хр. Котис и Рескупорис[5]. Тук се споменава и за нов екземпляр от същия тип, намерен в Несебър и съхраняван в частна колекция. В статия, посветена на монетосеченето през II–I в.пр.Хр. на владетелите от одриската, астейската, кенийската и сапейската династии Ат. Койчев се спира на двата екземпляра от колекцията „Лишин” (сега в Ермитажа) и на тази от Бургас (на автора или не е известна публикацията на Т.

1 *Collection C.N.Lishine. Monnaies greques, Thrace*, Macon, 1902, p.162, pl. XXIV, № 1498.

2 **Герасимов, Т.** Една фалшива монета на тракийския цар Котис V (12-19 г.) - *ИАИ*, XXVIII, 1965, 252 - 254.

3 **Юрукова, Й.** *Монетите на тракийските племена и владетели*. Т.1. София, 1992, 153 – 154, .№ 120.

4 Пак там.

5 **Karayotov, I.** Les rois thraces de Bizya et le littoral Ouestpontique – *Thrace and the Aegean*, vol. I. Sofia, 2002, p. 433.

Рис. 1. Монограм върху аверса на монетата на Котис с Рескупорис.

Герасимов, или пък счита, че в нея се описва екземплярът от колекцията „Лишин") и приписва този монетен тип на владетелска двойка от одриско-астейска династия от Биза (Виза), управлението на която датира в III-та четвърт на I в.пр.Хр.[6]

През последните години имах възможността да се запозная с нов екземпляр от този интересен монетен тип в частна колекция.

л.: околовръстен надпис (ΒΑΣΙ)ΛΕ – ΩΣ ΚΟΤΥ(ΟΣ)

Два владетелски бюста с гладко избръснати лица, с диадеми, допрени един до друг в профил надясно. По-близко представеният е с драпирана дреха. В полето пред тях – монограм **(Обр. 1).** Не е запазена зрънчестата окръжност, която иначе личи добре върху трите публикувани досега екземпляра **(Табло XXV.1).**

о.: околовръстен надпис (ΒΑΣΙΛΕ)ΩΣ ΡΗΣΚΟΥΠΟ – ΡΕΩΣ

Конник (обобщено представяне на тракийски владетел) с развяваща се зад гърба хламида в бяг надясно; с дясната си ръка замахва с копие (изображението е частично запазено, унищожено в значителна степен от дълбока корозия) **(Табло XXV.1).**

АЕ; диам. 20 Х 21 мм; т. 6,87 гр.

Произхожда от землището на с. Дебелт, Бургаско.

Доколкото може да се съди от не особено качествените илюстрации на публикуваните досега 3 монети, новият екземпляр е отсечен с нова, четвърта двойка монетни матрици.

Сравнително добрата запазеност на монетата дава възможност за детайлни наблюдения и за по-сигурни заключения за датировката й. На първо място следва да се отбележи правилното изписване (в родителен падеж) името на втория владетел – ΡΗΣΚΟΥΠΟΡΕΩΣ – с втора буква Η (ета), а не досега предлаганото при публикацията на трите известни до момента екземпляра ΡΕΣΚΟΥΠΟΡΕΩΣ – с втора буква Ε (епсилон). Прави впечатление и отсъствието (за разлика от досега публикуваните три монети) на контрамарка върху аверса на новия монетен екземпляр.

Иконография

Върху аверса на монетата са представени два владетелски бюста, допрени един до друг в профил надясно. Точното повтаряне чертите на двата портрета е указание вероятно за близка родствена връзка между двамата владетели – стига, разбира се, монетният гравьор да е предал сравнително точно портретните им черти. В монетосеченето от тракийските земи две допрени една до друга глави на божества – Деметра с Персефона и братята Диоскури – са представени върху аверса на бронзови емисии на управлявалите през III-та четвърт на II – нач. на I в.пр.Хр. в Добруджа скитски владетели Канит, Харасп, Тануза, Акроза и Елис[7]. Допрени една

6 **Койчев, Ат.** Монетосеченето с надпис ΟΔΡΟΣΩΝ и владетелите от одриската, астейската, кенийската и сапейската династии през II–I в.пр.Хр. - *Numismatica Bulgarica* II, 2003, кн. 1, 41 – 42, №№ 55, 56.

7 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, 159 – 164, №№ 123, 124, 125, 126 и 127.

до друга глави на Зевс и Хера са представени върху аверса на бронзова емисия на управлявалия през същото време Мостид[8]. Двойка глави на владетели са представени в тракийската нумизматика единствено още при бронзовото монетосечене на Реметалк I (ок. 10 г. пр.Хр.–12) – Август на аверса и Реметалк I със съпругата си върху реверса – при монетите от по-малък номинал (диам. 19 мм)[9] , на Август и Ливия на аверса и Реметалк I със съпругата си върху реверса[10] или на Август и Ливия на аверса и Реметалк I със съпругата си и сина им Котис (по-малък бюст) върху реверса – при монетите от по-голям номинал (диам. 27 – 28 мм)[11] и при по-големия бронзов номинал на Реметалк II (ок. 21-26)[12]. Върху разглеждания монетен тип владетелските образи се различават значително от портрета на управлявалия в ср. на I в.пр. Хр. Котис IV **(Табло XXV.2)**, възпроизведен върху аверса на бронзовите монети на сина му Рескупорис I (ок. 48–43/2 г.пр.Хр.) и отсечени ок. 43/42 г.пр.Хр.[13] Различно е и предаването на името на Рескупорис (в родителен падеж) - ΡΑΙΣΚΟΥΠΟΡΕΩΣ срещу ΡΗΣΚΟΥΠΟΡΕΩΣ при публикуваната тук монета. Очевидно владетелската двойка Котис с Рескупорис, емитирала разглеждания тук монетен тип, е различна от тази, управлявала в ср. на I в.пр.Хр. Представени с гладко избръснати по римска мода лица, двата бюста на Котис и Рескупорис силно напомнят на изображенията на римските императори Октавиан Август (27 г.пр.Хр.–14) **(Табло XXV.3)** и Тиберий (14–37) **(Табло XXV.4)**, на които най-вероятно подражават. Владетелските изображения наподобяват образите на Реметалк I (ок. 10 г.пр.Хр.–12) **(Табло XXV.5)** и Реметалк II (ок. 21–26) **(Табло XXV.6)**, представени върху монетите им. Ако не се касае за известна стилизация, допусната от монетния гравьор, то това е вероятно указание за близка родствена връзка помежду им.

Изображението върху реверса на монетата на владетеля като препускащ конник, хвърлящ копие, е за Й. Юрукова сигурно (и единствено) указание за ранната датировка на този монетен тип. Предложената от нея датировка – III-та четвърт на III в.пр.Хр. – обвързва монетният тип „Котис и Рескупорис" с бронзовите издания на Скосток и Ройгос[14]. Изтъкнатата наша изследователка в този случай може да бъде извинена: по времето на работата ѝ над корпуса на тракийските монети все още не са влезли в научно обръщение два монетни типа – бронзов на Мостид (ок. 128–87 г.пр.Хр.)[15] и сребърен (1/2 драхма) на Дизазелмис (87–ок. началото на II четвърт на I в.пр.Хр.)[16], представящи върху своя реверс сходен монетен тип – владетелят като конник, хвърлящ копие, в ход надясно. От друга страна, образът на тракийския конник–херос в същата иконография е широко популярен и известен от буквално хиляди оброчни плочки, датиращи от епохата на римското владичество в тракийските земи – т.е. въпросната иконография – конник, хвърлящ копие – е популярна

8 Пак там, с. 171, №№ 134 – 136.

9 Пак там, с. 190, № № 162 – 163.

10 Пак там, с. 190, №№ 164 – 165.

11 Пак там, с. 190, №№ 166 – 167.

12 Пак там, №№ 171 – 173.

13 **Рогалски, А.** Към въпроса за монетите с легенда ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΤΥΣ - *Археология*, XIV, 1972, кн. 2, 39 - 42 ; **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, №№ 147 – 150.

14 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, 154 – 155, №№ 107, 110, 111 и 112.

15 **Койчев, Ат.** Цит.съч., с. 47, № 83.

16 Пак там, с. 48, № 90.

и в периода I в.пр.Хр. – III в. и не може да се използва като убедително указание за ранно датиране на въпросния монетен тип.

Монограм

Представеният върху аверса на монетата монограм се различава донякъде от този, представен в изданието на колекцията „Лишин“ (дължи се може би на използваните различни монетни печати). Монограмът (Обр. 1) е съставен от букви А (алфа) – използвана като основа, Δ (делта) – вляво и Е (епсилон) (?) – вдясно. В монетосеченето, осъществявано в тракийските земи, монограми се използват доста продължително време – при бронзовите монети на Адей (ок. 270/260 – 245/240 г.пр.Хр.)[17], тетрадрахмите и бронзовите емисии монети на Мостид (ок. 128–87 г.пр.Хр.)[18], при драхмите и бронзовите монети на Реметалк I (ок. 10 г.пр.Хр.–12)[19] – поради което въпросното обстоятелство (наличието на монограм) не може да се използва като датиращ фактор. Със сигурност не се касае за означение на стойността – за изписване на буквите Δ (делта) и Χ (хи) – τετραχαλκούς, както предполага Й.Юрукова[20].

Разположение на надписа

През ранноелинистическия период по традиция в тракийското монетосечене надписът, съобщаващ името на владетеля – с или без царска титла – се разполага в прави редове или леко дъговидно върху реверса на монетата. За пръв път околовръстно (т.нар. кръгово) разположение на надписа върху аверса и върху реверса се наблюдава при монетосеченето на Рескупорис I (ок. 48–43/2 г.пр.Хр.)[21], а при това на Реметалк I (ок. 10 г.пр.Хр.–12), Реметалк II (ок. 21–26) и Реметалк III (ок. 37–44) то вече е утвърдена практика[22].

Палеография

При разглежданата монета впечатление прави изписването на буквите от надписите с точки в ъглите. С тази особеност се характеризират надписите върху множество монети предимно от късноелинистическия период: тетрадрахмите[23] и бронзовите монети[24] на Маронея от периода ок. 189/88–49/45 г.пр.Хр., тетрадрахмите[25] и бронзовите монети[26] на Тасос от т.нар. II период (след 180 г.пр.Хр.), включително и подражаващите на това монетосечене тетрадрахми на Котис (ок. 57–48 г.пр.Хр.)[27],

17 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, 134 – 152, №№ 113 - 118.

18 Пак там, №№ 133, 134, 135, 137, 139.

19 Пак там, №№ 151, 152, 153, 154, 159, 164, 165, 166.

20 Пак там, с. 156.

21 **Рогалски, А.** Цит. съч. ; **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, №№ 147 – 150.

22 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, №№ 160 – 177.

23 **Schönert – Geiss, E.** *Die Münzprägung von Maroneia*. Berlin, 1987, S. 182 – 201, №№ 976 – 1353, Taff. 37 – 73.

24 Ibidem, 202 – 214, №№ 1354 – 1697, Taff. 73 – 91.

25 *Catalogue of the Greek coins in the British museum. The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace*, etc. Bologna, 1963, 222 – 224, №№ 67 – 89.

26 Ibidem, 224 – 225, №№ 90 – 104.

27 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, № № 140 – 141.

тетрадрахмите на Атина от т.нар. „нов стил" (196/5–88/7 г.пр.Хр.)[28], тетрадрахмите на Първа[29] и Втора[30] македонски области, тетрадрахмите[31] и по-късните бронзови монети (типове „Глава на амазонка /Атина Алкидемос", „Глава на Дионис/ грозд" и „Глава на крепостна богиня /житен клас")[32] на Месамбрия, тетрадрахмите[33] и бронзовите емисии[34] на Одесос, драхмите[35] и бронзовите монети[36] на Дирахиум, драхмите[37] и бронзовите монети[38] на Аполония на Адриатическо море и др. (изброени са монетите, имащи по-широко участие в циркулационния поток в тракийските земи и поради това оказали евентуално влияние върху местното монетно производство). В тракийското монетосечене въпросното изписване на буквите от надписите е характерно за монетите на скитските царе в Добруджа Канит, Харасп, Тануза, Акроза, Елис и Сариак[39], за тетрадрахмите[40] и бронзовите емисии на Мостид[41], за бронзовите монети на Рескупорис I[42], за драхмите[43] и бронзовите емисии[44] на Реметалк I и за бронзовите монети на Реметалк II[45].

С характерно изписване са буквите А (алфа) и К (капа). А (алфа) в монограма върху аверса на публикуваната тук монета и в надписите ΒΑΣΙΛΕΩΣ върху екземплярите от Държавния Ермитаж и от Историческия музей в Москва е изписана с леко пречупена в триъгълна форма хоризонтална хаста. При по-ранните тракийски бронзови монети – до ср. на I в.пр.Хр. – подобно изписване на въпросната буква не е познато. При бронзовите емисии на Рескупорис I същата буква е изписана със силно пречупена хоризонтална хаста, достигаща до основата на буквата[46]. Аналогично на изследваната монета – с леко пречупена в триъгълна форма хоризонтална хаста – е изписването на буквата А (алфа) при бронзовите емисии на Реметалк I[47] и Реме-

28 **Thompson, M.** *The New Style Silver Coinage of Athens*. New York, 1961.

29 **Head, B.V.** *Catalogue of the Greek coins in the British museum. Macedonia*, etc. Bologna, 1963, 7 – 8, №№ 1 – 8.

30 Ibidem, p. 8, № 9.

31 **Карайотов, И.** *Монетосеченето на Месамбрия*. Бургас, 1992, 13 – 17, № № 1 – 404.

32 Пак там, 37 – 47.

33 **Мушмов, Н.** *Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе*. София, 1912, с. 84, №№ 1525, 1526, табл. II, № 15.

34 Пак там, 84 – 86, №№ 1531 – 1553, табл. III, №№ 24, 25, 26, табл. III, №№ 1 – 5, № 12.

35 **Gardner, P.** *Catalogue of the Greek coins in the British museum. Thessaly to Aetolia*. Bologna, 1963, 65 – 72, №№ 1 – 113, Pl. XIII №№ 10 – 13, Pl.XIV №№ 1 – 3.

36 Ibidem, 77 – 78, №№ 170 – 186, Pl.XIV №№ 5 – 7.

37 Ibidem, 56 – 59, №№ 3 – 45, Pl.XII №№ 1, 3 - 7.

38 Ibidem, 59 – 60, №№ 46 – 61, Pl.XII №№ 2, 8 - 12.

39 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, № № 123 – 132.

40 Пак там, № 133.

41 Пак там, №№ 134 - 139.

42 Пак там, №№ 147 - 150.

43 Пак там, № 151.

44 Пак там, №№ 152 - 168.

45 Пак там, №№ 169 - 173.

46 **Рогалски, А.** Цит. съч., обр. 1, 2 ; **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, № № 147.

47 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, № № 161, 162, 165, 166, 167.

талк II[48]. Буквата К (капа) е изписана със скъсени странични хасти. Аналогично изписване на същата буква се среща при монетите на Акроза[49] и Канит[50]. При техните монети обаче буквата А (алфа) не е изписана с пречупена хоризонтална хаста. При монетите на Рескупорис I буквата К (капа) е изписана с нормално дълги странични хасти[51]. Аналогично изписване на тази буква със скъсени странични хасти има отново при бронзовите емисии на Реметалк I[52] и Реметалк II[53]. Налага се изводът, че матриците за бронзовите емисии монети на Котис и Рескупорис, Реметалк I и Реметалк II (или поне гравирането на надписите им) е изработено, ако не от един монетен гравьор (или група гравьори), то поне от такива, които са следвали един и същ характерен за времето си еталон – което при всички случаи свидетелства за хронологическа близост на изброените монетни типове.

Метрологични данни

Теглата на три от известните екземпляри от въпросния монетен тип са: 8,88 г (монетата от колекцията „Лишин“); 7,80 г (монетата от гр. Бургас); 6,87 г (публикуваната тук монета от частна колекция). Следва да се има предвид, че нито един от въпросните монетни екземпляри не е запазен особено добре – те носят белезите от циркулация, а последната монета е с дълбока корозия на реверса – т.е. теглата и на трите монети са били първоначално по-високи. От друга страна, лишен съм и от база за сравнение: в обобщаващият труд на Й. Юрукова не са посочени теглата на публикуваните бронзови екземпляри на Реметалк I и Реметалк II. Добре известен е също фактът, че при отсичането на циркулиращите с принудителна стойност монети от неблагороден метал вариациите в теглата им са доста големи. По-добри възможности за сравнение дават диаметрите на монетите от типа „Котис с Рескупорис“: 19x21 мм (монетата от колекцията „Лишин“); 22 мм (монетата от колекцията на Историческия музей в Москва); 20 мм (монетата от гр. Бургас); 20x21 мм (новата монета от частна колекция). Аналогични или много близки като диаметър (т.е. сходни като номинал) са още следните бронзови емисии в тракийското монетосечене: типовете „Глава на Зевс / конник“[54] и „Глава на Севт III / конник“[55] на Севт III (ок. 330–300/295 г.пр.Хр.), монетите на Ройгос (I пол. на III в.пр.Хр.)[56], типовете „Глави на Зевс и Хера /орел върху мълния“[57] и „Глава на Аполон / кон“[58] на Мостид, типът

48 Пак там, №№ 169 - 173.

49 Пак там, №№ 124, 126.

50 Пак там, №№ 125, 128, 130.

51 Пак там, № 147.

52 Пак там, №№ 160, 161, 162, 165, 166, 167.

53 Пак там, №№ 170 - 173.

54 **Димитров, К. , Вл. Пенчев.** *Севтополис II. Антични и средновековни монети*. София, 1984, 81 – 93, №№ 614 – 911.

55 Пак там, 95 – 105, №№ 964 – 1249.

56 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, № 112.

57 Пак там, №№ 134 - 136.

58 Пак там, № 137.

„Глава на Август / глава на Реметалк I"[59] на Реметалк I и типът „Глава на Тиберий / глава на Реметалк II"[60] на Реметалк II.

Направеният анализ насочва съвсем определено към късна датировка на монетния тип „Котис с Рескупорис", като почти всички изброени характеристики – иконография, разположение на надписите, палеография и метрологични данни (конкретно диаметър) свързват това монетосечене с монетосеченето на Реметалк I и Реметалк II. Най-вероятните издатели на този монетен тип са управлявалите в периода 12–19 г. Котис (т.нар. Котис V), син на Реметалк I и неговият чичо, Реметалковия брат Рескупорис. Подробни сведения за това управление дава Корнелий Тацит в „Анали". След смъртта на Реметалк I ок. 12 г. земите на Тракийското царство са поделени между неговия син Котис и брат му Рескупорис. Рескупорис, описан като „жесток, користолюбив и необщителен" получава земите, които са необработени и се намират близо до неприятеля (т.е. земите на север от Стара планина). Котис, отличаващ се с добър нрав и възпитание на елин, наследява земите, които са плодородни, с градове и близо до елините. Недоволен от това разпределение, Рескупорис започва да събира войски под предлог, че се опасява от нападение на бастарните и скитите и напада земите на племенника си. След новината за смъртта на Август през 14 г. той започва открита война срещу Котис. Новият римски император Тиберий призовава враждуващите към помирение и разпускане на събраните войски. Котис се вслушва в призива, но не и Рескупорис. Той поканва племенника си на преговори, по време на които вероломно го пленява и узурпира властта над цялото царство. Призован от римския принцепс да му предаде Котис и да се яви в Рим, за да отговаря на отправените му обвинения, Рескупорис заповядва да убият племенника му, разпространявайки слух за самоубийство. При явяването си пред римския сенат, Рескупорис е обвинен от вдовицата на Котис в убийството на мъжа й. Осъден е на изгнание и заточен в град Александрия, където е убит през 19 г. при опит за бягство или по нечия клевета за такъв опит[61]. В събирането на войски под предлог защита от нападенията на бастарни и скити с основание се вижда негова антиримска изява: по това време земите на дн. Северна България са в подготовка за организирането им в провинция Мизия[62]. За подготвяна от Рескупорис война с Рим се говори изрично, при споменаване на обвинението срещу Антистий Ветер[63]. За антиримската насоченост на политиката му убедително свидетелства и първоначалното негативно отношение на Рим към неговия син и наследник Реметалк II.

Със своята иконография разглежданият тук монетен тип прекрасно се вписва в добре предадената от Корнелий Тацит обстановка в тракийските земи след смъртта на Реметалк I. Израз на антиримските настроения на Рескупорис (и на Котис ?) е отсъствието на изображение на римския император върху аверса на монетата – за разлика от монетосеченето на провеждащите през същия период проримска политика Реметалк I, Реметалк II и Реметалк III, представящи върху своите монетни емисии образите съответно на Август (27 г.пр.Хр.–14), Тиберий (14–37) и Калигула

59 Пак там, № 160.

60 Пак там, №№ 169, 170.

61 **Tacciti, C.** *Annales*., II, 64 – 67.

62 **Тодоров, И.** *Неизвестните тракийски владетели 542 – 798 а.и.с*., В.Търново, 1998, с. 104, 117 – 120.

63 **Tacciti, C.**. *Op. cit*., III, p. 38.

(37–41). Израз на същите настроения е и изображението върху реверса на монетния тип. Конникът, хвърлящ копие е изобразяван и върху монетите на Мостид (ок. 128–87 г.пр.Хр.) и на неговия наследник Дизазелмис (87–ок. началото на II четвърт на I в.пр.Хр.), вероятни участници (поне първият от тях) в антиримската коалиция на понтийския цар Митридат VI Евпатор (120–63 г.пр.Хр.)[64]. В известно противоречие с така очертания „антиримски" характер на монетната иконография е представянето на образа на „отстъпчивия" и „мек" Котис заедно с този на „жестокия, користолюбив и необщителен" Рескупорис[65]. Възможни са две обяснения – или Корнелий Тацит е твърде пристрастен в описанието характера на Котис в опит да го противопостави на Рескупорис, или по-вероятно разглежданият тук монетен тип е емитиран в периода, когато Котис е бил пленник на чичо си и не е играел практически никаква роля в управлението на тракийското царство – т.е. през 14–17 / нач. на 18 г.[66] На така направената идентификация на монетата не противоречи титулуването на Рескупорис само като δυνάστης, а не като βασιλεύς в надписите от Виза и от Абритус до Разград[67]. Въпросните надписи датират от времето на сина и наследник на Рескупорис – Реметалк II и отразяват политиката на този тракийски владетел, насочена към сближаване с Рим и постепенно преодоляване на негативното отношение към него[68]. Факт е също така, че Корнелий Тацит в своите „Анали"[69] и Светоний Транквил в животоописанието на император Тиберий[70] наричат Рескупорис цар (rex), а държавата му – царство – т.е. той е носил царска титла.

Обстоятелството, че четирите публикувани досега екземпляра от този монетен тип са сечени с четири различни двойки монетни матрици свидетелства, че издаването му е било в не особено малки количества. Фактът, че (поне досега) монети от него се откриват рядко, се дължи вероятно на общата тенденция при управлението на Реметалк II към заличаване или омаловажаване паметта на баща му. Може да се предположи, че монетите от този тип с дразнещия си антиримски пропаганден характер са били изваждани от обръщение. В по-късен момент, изглежда при възникнал дефицит от дребни парични знаци за всекидневната парична размяна оцелелите монетни екземпляри са били контрамаркирани в кратък срок с една и съща контрамарка и „реабилитирани" по този начин – отново пуснати в обръщение.

Открит остава въпросът за монетарницата, осъществила издаването на тази монетна емисия. Опитите на Й. Юрукова да локализира това монетосечене в Аполония изхождат от невярна предпоставка – погрешно разчитане на монограма пред владетелските образи като означение на стойността, срещащо се при бронзовете на Аполония[71]. За разрешаването на този въпрос не спомага и местонамирането на 3

64 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.*, с. 165, 170 и 172.

65 **Tacciti, C.**. *Op. cit.*, II, p. 64.

66 За датата на пленяване на Рескупорис, непосредствено последвало убийството на Котис виж: **Тодоров, И.** Цит. съч., с. 106, 108 и 120.

67 **Mihailov, G.** *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. vol. II. Serdicae*, MCMLVIII, p. 154, № 743 ; **Иванов, Т.** Два надписа от античния град при Разград - *ИАИ,* XIX, 1955, с. 167 – 175 и цит. лит.

68 **Иванов, Т.** Цит. съч., с. 171 и цит. лит.

69 **Tacciti, C.**. *Op. cit.*, II, p. 64, 67.

70 **Seutoni, C. Tranquilli**. *Vita Tiberii*, p. 37.

71 **Юрукова, Й.** *Цит. съч.,* 158 - 159.

от известните монети в региона на Аполония – в гр. Бургас, гр. Несебър и при с. Дебелт, Бургаско. Броят им е крайно недостатъчен за каквито и да било по-сериозни изводи. Впрочем и значително по-голям брой монети от този тип в същия регион би очертал, строго погледнато, само ареала им на разпространение. По-определено може да се говори само за контрамаркиране през по-късен период в Аполония на тези монети, с контрамарка изобразяваща рак[72]. Контрамарката – рак със сигурност се свързва с този западнопонтийски полис и очевидно не се е използвала само в средата на I в.пр.Хр.[73] или до края на същото столетие[74], а и в по-късно време – вероятно през 30-те–50-те години на I в. – при всички случаи след смъртта на Реметалк II. Контрамаркирането в Аполония на този монетен тип е още едно доказателство (освен местонамирането на известните досега монети) за присъствието на монетите от типа „Котис с Рескупорис" на местния градски пазар.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XXV.1. Бронзова монета на Котис с Рескупорис – аверс/реверс.
Табло XXV.2. Бюст на Котис IV – изображение върху бронзова монета на сина му Рескупорис (по А.Рогалски, 1972).
Табло XXV.3. Бюст на Август – изображение върху бронзова монета на Реметалк I.
Табло XXV.4. Бюст на Тиберий – изображение върху бронзова монета на Реметалк II.
Табло XXV.5. Бюстове на Реметалк I и съпругата му – изображение върху бронзова монета на Реметалк I.
Табло XXV.6. Бюст на Реметалк II – изображение върху бронзова монета на Реметалк II.

A NEW REPRESENTATIVE OF THE „KOTYS WITH RHESCUPORIS" COIN TYPE

Georgi Dzanev (abstract)

So far only three specimens of this rare coin type have been described in the scholarly literature. Four different datings have been proposed: the middle of the 1st century BC (Lishin, 1902), AD 12 – 19 (T. Gerasimov, 1965), the third quarter of the 3rd century BC (Y.Yurukova, 1992) and the third quarter of the 1st century BC (A. Koychev, 2003). The good condition of the new coin presented here offers an opportunity for a more precise observation for providing new evidence in support of Gerasimov's dating.

72 **Койчев, Ат.** Цит.съч., с. 41, № 55; **Койчев, Ат., В. Мутафов.** Присъствието на Селевкидите в югоизточна Тракия, отразено в монетната циркулация и монетосеченето на Кабиле, Аполония и Авлеотейхос - *Acta musei Varnaensis* II, В.Търново, 2004, 112 – 121; **Топалов, Ст.** *Нови приноси към проучване контрамаркирането на монети в района на западнопонтийските градове през III – I в.пр.н.е.* София, 2002, 125 – 129, 204 – 205, №№ 23 и 24.

73 **Топалов, Ст.** *Цит.съч.*, 125 – 129, 204 – 205, №№ 23 и 24.

74 **Койчев, Ат.** Цит.съч., с. 42.

Табла XXV.7-XXVI.6

МОНЕТИТЕ НА АНХИАЛО В НАХОДКИ ОТ ЛОВЕШКО И ОТ СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

Радослав Гущераклиев
(Ловеч)

Анхиало възниква значително рано като „градче на аполонийците“ – края на V или началото на IV в. пр. Хр.[1] В предримската епоха богатствата на района му предизвикват военни конфликти[2]. Център е на стратегия, която по-късно вероятно прераства в градска територия[3]. По различни причини е предпочетен като административен център по време на римската епоха, за сметка на други западнопонтийски градове[4]. През това време градът е един от най-значимите пристанищни центрове. При Траян получава градска уредба[5]. Икономическият му просперитет се дължи на природните богатства на района и на посредническата му дейност в търговията[6].

Една от изявите на този икономически възход е правото на градската управа да сече монети. Получените прерогативи са реализирани чрез емисии от псевдоавтономни и провинциални монети и медальони[7].

Известна е ролята на публикуваните монети на градски управи в изясняването на различни проблеми, свързани с развитието на градовете в рамките на тракийските римски провинции.

1 **Лазаров, М.** Анхиало. – В: *Кратка енциклопедия Тракийска древност*, София, 1993, с. 17; **Панайотова, К., Ц. Дражева.** Аполония Понтика – Созополис. – В: *Римски и ранновизантийски селища в България*, Том II, София, 2003, с. 228.

2 **Велков, В.**. Месамбрия . – *КЕТД*, С., 1993, 178-179.

3 **Геров, Б**. Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I – III в.). – *ГСУ ФКНФ*, София, 1980, с. 31; **Тачева, М.** *История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха*. София, 1997, 167-168.

4 **Прешленов, Х**. Месамбрия Понтика. – В: *Римски и ранновизантийски градове в България*. София, 2002, Том I, с. 231; **Карайотов, И**. *Монетосеченето на Месамбрия*. Бургас, 1992, 8-9.

5 **Геров, Б**. Цит. съч., с. 117.

6 **Панайотова, К., Ц. Дражева.** Цит. съч., с. 228; **Тачева, М.** *Цит. съч.*, 167-168.

7 **Strack, M**. *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, II*: Die antiken Münzen von Thrakien, I. Teil, 1. Hft: Die Münzen der Thraker und der Städte Abdera, Ainos, Anchialos. Berlin, 1912, 203-293; **Мушмов, Н**. *Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе*. София, 1912, 153-163.

В настоящата разработка са разгледани находките с монети на Анхиало от колекцията на Регионален исторически музей – Ловеч, главно находка Малиново и доколкото е възможно в контекста на останалите находки от Северна България.

От района на Ловешко са известни около 150 монети на Анхиало. Част от тях са публикувани като единични екземпляри. Всички шест монети са на Септимий Север и са без местонамиране[8]. В литературата е споменат още един екземпляр на същия император. Открит е по време на археологически разкопки в Деветашка пещера[9]. В региона през римската епоха няма изявен селищен център, с изключение на няколко пътни станции[10]. В районите на тези пътни станции или селища са намерени и над 15 находки с бронзови монети на градски управи. Екземпляри на Анхиало има в Голяма Брестница[11], Александрово, Микре-2[12], Ломец, Пресяка[13], Малиново[14] и Ловешко–неизвестно[15]. В РИМ – Ловеч са запазени монети само от Малиново и Микре[16]. В находката от Малиново се съдържат и най-голям брой монети на Анхиало – 124. Те се разпределят както следва: Септимий Север (193–211) – 80, Каракала (198–211) – 42, Гета (209–211) – 1 и Максимин I (235–238) – 1. В останалите находки,с определен състав от Ловешко, монетарницата на Анхиало е представена само с единични монети на Септимий Север. Единствено в находка от Ловешко–неизвестно има екземпляр на Гордиан и Транквилина. Той маркира и най-западната граница на разпространението на този тип. Постепенно ролята му на изток нараства и в определени райони типът става доминиращ[17]. Възможно е два от екземплярите на Септимий Север в находка Малиново (Каталог, № 43, № 47) да са сечени при легата Статилий Барбар, 196–198 г.[18] или преди средата на 195 г.[19] Основания за това дават аверсните и реверсни печати.

8 **Гущераклиев, Р**. Единични находки на бронзови монети на градски управи II – III век от Ловешко. – *Известия на Исторически музей – Ловеч*, III, 1998, 35, 56-57, №№112-117.

9 **Миков, В., Н. Джамбазов**. *Деветашката пещера*. С., 1960, с. 186.

10 **Тъпкова-Заимова, В., В. Велков**. Римски пътеводители. – В: *ЛИБИ*, I, 1958, 25-26; **Маджаров М**. *Римският път Ескус - Филипопол. Пътни станции и селища*. Пловдив, 2004, 43-61.

11 **Герасимов, Т**. Колективни находки на монети през последните години. – *ИБАИ*, 15, 1946, с. 236.

12 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II – III в. Хадрианопол*. София, 1987, с. 96, 99; **Гущераклиев, Р**. Колективна находка с бронзови монети на градски управи от II – III в. от с. Микре, Ловешко. – *Известия на Исторически музей – Ловеч*, VII, 2006, с. 15.

13 **Гущераклиев, Р**. Колективни находки, съдържащи бронзови монети на градски управи II – III век, намерени в Северна България. – *Известия на Исторически музей – Ловеч*, V, 2000, 32-33, №№18-22.

14 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* с. 99; **Гущераклиев, Р**. Колективни находки, с. 34, №24.

15 **Герасимов, Т**. Колективни находки на монети през 1939 г. – *ИБАИ*, XIII, 1939, с. 343.

16 **Гущераклиев**, **Р**. Колективна монетна находка – село Малиново, Ловешко. – *Известия на Исторически музей - Кюстендил*, V, 1993, с. 363; **Гущераклиев, Р**. Колективна находка с бронзови монети, с. 15.

17 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* 100-103; **Гущераклиев, Р**. Колективни находки, съдържащи бронзови монети, с. 25.

18 **Strack, M**. *Op. cit*., p. 230.

19 **Ботева, Д**. *Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193-217/218 г. сл. Хр.)*. София, 1997, с. 121.

Върху монети от четвърти номинал на Анхиало са отбелязани имената на пет управители на провинция Тракия[20] до момента, в който тракийските градове изоставят тази практика ок. 204 г.[21] Това са имената на: C. Iulius Commodus (ок. 154–155) при Антонин Пий, Appius Cl. Martialis (161–163) при Марк Аврелий, Iulius Castus (ок. 184–185) и Caecilius Servilianus (ок. 186 ?) при Комод и T. Statilius Barbarus (196–198) при Септимий Север. С изключение на легата при М. Аврелий, всички останали са познати и по монети на Хадрианопол. Прецизиране на датировката на тези легати е извършено въз основа на сравняване на печатите[22].

Изображенията върху бронзовите монети на градски управи предизвикват заслужен интерес[23]. Стига да не се забравя, че основната им функция е задоволяване на нуждите на дребния стоково-паричен оборот на определена административна територия, а когато е необходимо и извън нея[24]. Историзирането на изображенията все пак налага граници на проучванията в съответствие с останалия изворов материал. Значителна част от типовете са взаимствани от релефи, статуи и статуарни групи и имат своите аналози[25].

По-интересните изображения върху монетите от Малиново са свързани с крепостни съоръжения, провеждани в града игри и осъществени или предполагаеми императорски посещения. Укрепителни съоръжения са представени чрез: градско укрепление с две кули – без врата (№ 7-С.Север с 2 арки; № 57–Каракала с 5 арки); с арковидна (Каракала–№ 76) или правоъгълна (с три арки – С.Север – № 8, № 28 и № 61–Каракала) врата; с галерия от арки над вратата и зъбери над кулите (№ 46–С. Север). На самата крепостна стена е представян и Посейдон (№ 1–С. Север). Свидетелство за провежданите в града игри са – маса, върху нея една (№ 31–33, С. Север) или две призови корони (№ 74–75, Каракала) с по една клонка, краката на масата във вид на лъвски лапи (№ 77, Гета). Според надписите по монети тези игри са проведени през 193/197–217 г.[26] Посветени са на Септимий Север и нимфите и са организирани в чест на получени привилегии от страна на градската управа[27]. Разглеждайки типовете на Анхиало, свързани с агонска тематика, Д. Ботева смята[28], че в града по време на Северите игрите са имали три издания – през 205, 208 и 211 г. Други автори[29] смятат, че са провеждани периодично до Гордиан III. Кораб е

20 **Strack, M**. *Op. cit*., p. 211.

21 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* с. 14; **Ботева, Д**. *Цит. съч*., с. 119.

22 Пак там.

23 **Strack, M**. *Op. cit*., 216-217; **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* 16-85; **Ботева, Д**. *Цит. съч*., 39-330.

24 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* с. 93, 103; Бронзово монетосечене на градовете в Тракия и Мизия през II – III в. Характер, функции. – *Epoxи*, II, 1994, 4, 111-115; **Божкова, Б**. Монетно съкровище от с. Арчар, Видинско. – *Нумизматика*, XXV, 1-2, 1991, 9-10.

25 **Strack, M**. *Op. cit*., 216-217; **Тачева-Хитова, М**. *История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в.пр.н.е. – IV в.от н.е.* София, 1982, с. 48; **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* 21-85; **Найденова, В**. Римска реплика на Хермес Дионисофор от Рациария. – *Нумизматика*, XXII, 1, 1988, с. 26; **Карайотов, И**. *Цит. съч*., 55-57; **Ботева, Д**. *Цит. съч*., с. 223, 241; **Георгиев, П**. Римски фигурален бронз от Долна Мизия. Типология на изображенията. – *ИНМВ*, 36-37 (51-52) 2000-2001, Варна, 2004, 55-62.

26 **Вагалински, Л**. Нумизматични данни за спортни състезания в римска Тракия. – *Археология*, XXXVI, 3-4, 1994, 13-14.

27 Пак там.

28 **Ботева, Д**. *Цит. съч*., с. 121.

29 **Лазаров, М.** Анхиало, 17-18.

представен само при Каракала (№ 66) и е свързан с евентуално императорско посещение в града през 210–211 г.[30] Императорът прав се среща при С. Север (№№ 2–3, № 23) и Каракала (№ 64), конник в скок с копие при Каракала (№ 65). Божества от гръко-римския пантеон са представени върху 19 екземпляра: Зевс прав с патера и скиптър (№ 54 – Каракала); Хадес-Серапис (Каракала, № 60, 62); Атина права (С. Север-№ 43); Аполон прав (№ 25, С. Север, № 63–Каракала); Хермес седнал (№ 4–5,18–20, 24 – С.Север; № 72 – Каракала) и Асклепий прав (Максимин I–№ 77). Два от типове, сечени при Септимий Север, са нови за императора. При единия е представен Аполон прав, гол, насреща с глава наляво. В дясната ръка, протегната напред, държи патера, в лявата спусната покрай тялото клонка (№ 25). Вторият е с изображение на Херакъл прав, гол, насреща с глава наляво. С дясната ръка се подпира на кривак, през лявата е преметната лъвска кожа (№ 42).

Върху монета на Каракала, № 73 е представена права, гола фигура наляво. Десният ѝ крак е леко сгънат в коляното. Лявата ръка е поставена над главата, в дясната държи неясен атрибут, вероятно клонка. Типът не е описан за монетарницата. Аналогичен все пак е известен, но неправилно описан[31]. Изображението най-вероятно е на Аполон или на Хермес. Кибела е представена върху 6 екземпляра (№ 6, 17, 26 – С. Север; № 49, 55–Каракала). Най-често срещани са типовете на Конкордия (34 броя – С. Север и Каракала) и Тюхе (16–при С. Север и Каракала). Сред по-интересните в Малиново са Тюхе, държаща в ръка кормило с житен клас (Каракала–№ 56) или е стъпила върху прора (С. Север, № 47 и Каракала–№ 69). Следващата многобройна група е свързана с изображение на орел (С. Север и Каракала – 23). С по един екземпляр са представени Еквитас (№ 30–С.Север) и нагъната змия (С. Север, № 27).

Анхиало е единствената градска управа в провинция Тракия до ср. на III в., която отбелязва стойността върху част от монетите в периода 209–211 г. с Δ, Г и 235–244 г. с Е. Появата на нумералната буква се отнася между 209–211 г.[32] или края на 210 г.[33], когато заедно с Марцианопол са приобщени към западнопонтийската монетна лига[34].

Всички монети на Анхиало в находки от Ловешко са от четвърти номинал. Причините за присъствието само на монети от този номинал се крият в интензитета на монетосечене на градската управа, а също и на циркулационната среда в Ловешко.

От 124 екземпляра в Малиново, само 4 са сигнирани с нумерална буква Δ – 1 на Септимий Север (№ 1), 2 на Каракала (№ 66, № 72) и 1 на Гета (№ 77). Останалите 120 по метрични характеристики се отнасят към четвърти номинал. Средното им тегло при С. Север е 11,86 г (79 броя), Каракала – 11,71 г (38 броя) и Максимин I – 11,7 г. Тези средни тегла не се различават много от посочените от М. Щрак[35], съответно – 11,78 г за С. Север; 11,06 г за Каракала, при измерени 15 екземпляра и 11,6 г

30 **Ботева, Д**. *Цит. съч*., 123-124.

31 **Върбанов, И**. *Гръцки императорски монети*, том II, Бургас, 2002, с. 58, № 853.

32 **Strack, M**. *Op. cit*., p. 213.

33 **Ботева, Д**. *Цит. съч*., 123-124.

34 **Юрукова, Й**. *Монетосечението,* с. 100.

35 **Strack, M**. *Op. cit*., 213-214.

за Максимин I. Като E номинал при Гордиан е 13,74 г, а при бюстовите на Гордиан и Транквилина – 4 номинал – 12,23 г.[36]

От територията на България, в римските провинции Долна Мизия и Тракия, са съобщени или публикувани над 70 колективни находки с монети на Анхиало. В находката от Преображенци сред 34 екземпляра на Анхиало от 4 и E номинал, има и няколко от втори и трети на Максимин I и Гордиан III.[37] В колективните и единичните находки са известни медальони[38], контрамаркирани екземпляри[39], а също и антични фалшификати на монетното ателие[40].

Голямата част (62) са открити в Северна България и съдържат монети на Септимий Север, Каракала, Гета, Максимин I, Гордиан III и Гордиан и Транквилина[41].

Разпространени са от река Искър на запад – находки Елисейна и Търнак, Врачанско до Твърдица, Балчишко и Цонево, Варненско на изток. Концентрацията им расте в същата посока и е съсредоточена основно в районите на военностратегическите и търговски центрове и свързващите ги пътни артерии[42] – Сердика–Ескус; Мелта–Никополис ад Иструм–Марцианопол–Одесос, както и на пътища, тръгващи от Никополис ад Иструм, Марцианопол и Одесос на север към Нове, Сексагинта Приста и Дуросторум, а така също и на юг през проходите на Стара планина. Средно в тях са представени от 7 до 10 градски управи. В посочените находки монетите на Анхиало циркулират съвместно с тези на Марцианопол (61), Никополис ад Иструм (46), Одесос (42), Томи (41), Хадрианопол (35), Месамбрия (28), Дионисопол (24), Пауталия (18), Сердика и Филипопол (по 17) и на поне още над десет градски управи от Долна Мизия, Тракия, Македония и Мала Азия. В преобладаващата част монетите на тракийските ателиета се срещат до района на Шуменско, с изключение

36 Ibid.

37 **Кияшкина, П**. Съкровище от провинциални римски монети от с. Преображенци, община Руен. – *ИМЮИБ*, XX, 2003, с. 98, №71.

38 **Лазаренко, И**. Римски контрамарки на Одесос. – *ИНМВ*, 32-33 (47-48), 1996-1997, Варна, 2002, с. 22.

39 Пак там, с. 9, №9.

40 **Драганов**, 2006, с. 188.

41 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* 98-102; **Филов, Б**. Новооткрити старини. – *ИБАД*, I, 1910, с. 223; **Мушмов, Н**. Една находка на монети от Мизия и Тракия. – В: *Училищен преглед*, XXII, 6, 1923, 351-364; **Мирчев, М**. Колективни монетни находки. – *ИНМВ*, II (17), 1966, с. 146; **Стефанов, С., М. Тачева**. Из историята на Нове през трети век от н. е. – *ИОМВТ*, III, 1966, 45-54; **Мирчев, М., Д. Златарски**. Колективна монетна находка от с. Цонево. – *ИНМВ*, III (XVIII), 1967, с. 221; **Мирчев, М., В. Антонова.** Една колективна монетна находка. – *ИНМШ*, V, 1972, 95-106; **Владимирова-Аладжова, Д**. Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. – *ГМСБ*, X, 1984, 25-32; **Торбатов, С**. Монетна находка от Оногур, Добричко. – *ИНМВ*, 26/41, 1990, 50-55; **Лазаров, Л**. Циркулация и трезориране на колониалните монети с по два образа на аверса (Във връзка с находката от с. Славейково, Провадийско). – В: *Нумизматични изследвания*, 3-4, 1996, 3-43; **Цочев, М**. Колективна находка от бронзови монети от село Къпиново, Великотърновско. – *ИИМВТ*, XII, 1997, 165-167; **Гущераклиев, Р**. Колективни находки, съдържащи бронзови монети, 27-55; Колективна монетна находка от село Горна Росица, Севлиевско II-III век. Циркулация на бронзови монети на градски управи по теченията на реките Видима, Росица и Янтра. – *Известия на Исторически музей – Ловеч*, VI, 2003, 21-88; **Радославова, Г., Г. Дзанев**. Абритус / Г. Дзанев. Монетното обръщение в Abritus и неговия район/. – В: *Римски и ранновизантийски селища в България*. Том II, София, 2003, 137-141; **Драгоев, Д., В. Върбанов**. Находка от провинциални бронзови монети от с. Дриново, Търговищко. – *ИРИМР*, X, 2006, с. 223.

42 **Тъпкова-Заимова, В., В. Велков**. Цит. съч., 14-17, 26-27, 30-33.

на Месамбрия и Бизия. Широко разпространените монети на Хадрианопол на север от Балкана също не преминават тази граница[43]. Тази е и основната разлика в циркулацията на монетите на Хадрианопол и Анхиало в провинция Долна Мизия. Основната причина за това е сравнително големият брой на монетите на Гордиан и Транквилина, срещащи се в зоните на активна циркулация на този тип[44], следвани от монетите на Септимий Север и Каракала. Единичните екземпляри с местонамиране потвърждават наблюденията за тяхното разпространение. Откритите по време на археологически проучвания са от района на с. Драшан, Врачанско[45] до Балчишко и Варненско[46].

Няколко думи за появата на типа два бюста. Най-характерен е за Марцианопол[47], но не се появява там най-рано. Макар и епизодично в Сердика е известен още при Марк Аврелий и Луций Вер[48], в Бизантион при Комод и Криспина[49]. Сечен е и в Пауталия при Септимий Север и Клод Албин цезар[50]. Според Д. Ботева това става през 193–194/195 г. по времето на Целий Онерат[51]. В Никополис ад Иструм е сечен по времето на легата Овиний Тертул, ок.198–201г. за Септимий Север и Каракала, за Каракала август и Гета Луций цезар[52]. В никоя от посочените градски управи бюстовите изображения не са сигнирани. В Никополис са сечени върху монети от 4 номинал и по неизяснени причини отпадат от репертоара на монетарницата[53]. Появяват се няколко години по-късно в Марцианопол при легата Флавий Улпиан, 210–211г.[54] и се срещат до края на монетосеченето му. Всички са маркирани с нумерална буква – E[55].

Известният брой на находките с монети на Анхиало от Южна България е значително по-малък[56]. Само една от тях е намерена в границите на административ-

43 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* с. 97, 113.

44 **Лазаров, Л**. Цит. съч., 3-43; **Гущераклиев, Р**. Колективни находки, съдържащи бронзови монети, 24-25.

45 **Машов, С**. Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшан, Врачански окръг. – *Археология*, XVII, 1, 1975, с. 47, 49, бел. 5.

46 **Парушев, В**. Антични монети от Калиакра. – *ИНМВ*, 27/42, 1991, 22-23; Монетни находки от античното и средновековното селище край село Топола, Добричко. – Добруджа, 9, 1992, с. 113; **Лазаренко, И**. Римски контрамарки, с. 12, 22.

47 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* с. 100.

48 **Мушмов, Н**. *Монетите и монетарниците на Сердика*. София, 1926, с. 53, №11, табл. I.

49 **Мушмов, Н**. *Античните монети,* с. 184, №3302-3304.

50 **Ruzicka, L**. Die Münzen von Pdutalia. – *ИБАИ*, VII, 1932-1933, София, 1933, с. 122, № 439-440.

51 **Ботева, Д**. *Цит. съч*., 143-144.

52 **Pick, B**. Die antiken Münzen Nordgriechenlands, Bd.I. Dacien und Moesien, Halbb. I. Berlrn, 1898, 389, №1449, 419, №1622-1625.

53 Ibid., p. 333.

54 **Ботева, Д**. *Цит. съч*., с. 67.

55 **Pick, B**. *Op. cit*., p. 189.

56 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* с. 111; **Авдев,С**. Монетните находки от България, намерени в периода 1823 – 1900 г. (По архивни и литературни данни). – *Нумизматика*, 2, 1981, с. 26, 29-30.

ната му територия[57] – находката от Страланджа[58]. Съкровищата от селата Руен и Преображенци, Айтоско[59] са предимно от тип два бюста и очертават южната граница на зоната на циркулация на този тип. В Преображенци Анхиало е представен главно с монети на С. Север, Каракала, Максимин и Гордиан III. Останалите от Татарево, Пловдивско, Руманя, Новозагорско и Димитровград са разгледани от Й. Юрукова[60]. Единичните екземпляри, намерени случайно или по време на археологически проучвания, също не са много[61].

Находките с монети на Анхиало поставят и някои все още неизяснени моменти от дейността на монетарницата.

За началото на монетосеченето на градската управа има изказани две становища. Според първото, най-ранните емисии са пуснати в обръщение при Хадриан[62]. Други автори смятат, че това става при Антонин Пий[63]. Тъй като до сега не е илюстриран екземпляр на Хадриан, склонен съм да се съобразя и с двете схващания. Различия има и в монетите, отсечени от името на монетарницата за определени императори и императрици[64].

Въпреки че е разположен на западнопонтийското крайбрежие, сходствата в изображенията на монетите с други градове Анхиало не е сред посочените членове на пента, хекса или септа полиса[65]. Тази негова относителна свобода е изразена чрез сигнираните монети с един бюст /Г– Юлия Домна, Δ – С. Север, Каракала и Гета, Е – Максимин I и Гордиан III/ и непоставяне на знак за стойност върху бюстовите изображения при Гордиан и Транквилина[66]. Когато причини от общоимперски характер налагат участие във военното койне при Гордиан III (238–244), какъвто е в случая с типа два бюста, монетарницата не поставя знак за стойност върху тях. Нещо повече, тези монети не са дори от т.нар. пети номинал. Принадлежността на Анхиало към това койне се изразява в иконографския репертоар – сече монети тип два бюста, но не и в неговата стойностна характеристика, т.е. четири асария, а не пет.

57 **Геров, Б**. Цит. съч., с. 17 и сл.; **Лазаров, М.** Анхиало, с. 17; **Тачева, М.** Цит. съч., 167-168.

58 **Герасимов, Т**. Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 год. – *ИБАИ*, XI, св. 2, 1937, С., 1938, с. 319.

59 **Юрукова, Й**. Монетните находки, открити в България през 1982 г. – *Археология*, XXVII, 2, 1985, с. 60; **Кияшкина, П**. Цит. съч., с. 85.

60 **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* с. 111.

61 **Авдев, С**. Цит. съч., 26-30; **Гетов, Л**. Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле.- В: *Кабиле*, I, София, 1982, с. 50, 71; **Танчева-Василева, Н**. Новооткрита засводена гробница при с. Борисово, Ямболски окръг. – *ИМЮИБ*, VII, 1984, 69-76; **Динкова, А**. Колективни находки от римски императорски монети от гр. Сливен. – *ИИМК*, V, 1993, с. 375; **Добруски, В**. Тракийски конници и други богове-яздачи. – В: *Материали по археологията на България*, София, 1907, с. 116; **Минкова, М**. Монетна циркулация II – XIII в. на територията на Августа Траяна-Берое-Верея-Боруй. – *Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика*, 2, 2005, с. 90;

62 **Мушмов, Н**. *Античните монети,* с. 153; **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* с. 8; Бронзово монетосечене, с. 111.

63 **Карайотов, И**. *Цит. съч.*, с. 64; **Лазаров, М.** Анхиало, с. 17.

64 **Strack, M**. *Op. cit.*, p. 226, № 436; **Мушмов, Н**. *Античните монети,* с. 154.

65 **Данов Х**. Западнопонтийски койнон. – *Кратка енциклопедия Тракийска древност*, София, 1993, 111-112; **Юрукова, Й**. *Монетосеченето,* 98-100.

66 **Strack, M**. *Op. cit.*, p. 215.

КАТАЛОГ:

СЕПТИМИЙ СЕВЕР /193–211/ – 80 броя

1. Л. AV . K . Λ . CЄП . / CЄVHPOC / П .

Глава на императора с лавров венец надясно.

Оп. OVΛПIAN/Ω/NAГXIAΛЄ – в отреза – ΩN

Градската порта флангирана от две кули с конични покриви и арки с отворена врата. На куртината пред арките – Посейдон прав, гол, в ход наляво. В дясната ръка държи тризъбец, в лявата – хипокамп. В средата на отворената врата – Δ.

29/30 мм, 15,5 г; M. Strack, 1912, 239, N 487, tafl. VI, 33. **Табло XXV.7.**

2. Л. AV K Λ CЄП / CЄVHPOC

Бюст на императора с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. (OVΛ)ПIANΩN /A/ГXIAΛEΩN

Императорът прав в доспехи, наляво. В дясната ръка протегната напред държи кълбо, с лявата се опира на копие обърнато надолу.

27 мм, 12,4 г, пропукано ядро; M. Strack, 1912, 237, N 478.

3. Л. AV K Λ CЄП / CЄVHPOC

Бюст на императора с лавров венец и броня, надясно.

Оп. OVΛПIANΩN / A/ГXIAΛEΩN

Императорът прав в доспехи, наляво. В дясната ръка протегната напред държи кълбо, с лявата се опира на копие обърнато надолу.

26 мм, 10,9 г; M. Strack, 1912, 237, N 478 – др. печат.

4. Л. AV K Λ CЄП / CЄVHPOC

Бюст на императора с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛП / IANΩ / NAГXIAΛEΩN

Хермес гол с петасос на главата, седнал на скала наляво. В дясната ръка държи крилат кадуцей опрян на коляното, с лявата се опира на скалата.

26 мм, 11,6 г; **Табло XXV.8.**

H. Мушмов, 1912, 156,№ 2839–др. печат; M. Strack, 1912, 234, N 468 – др. печат.

5.Л. Надпис и изображение, както горе.

Оп. OVΛ / ПIANΩNAГXIAΛЄΩN

Изображение, както горе.

28/26 мм, 10,4 г, пропукано ядро;

H. Мушмов, 1912, 156, № 2839 – др. печат; M. Strack, 1912, 234, N 468-Rs. 1.6.9.

6.Л. Надпис и изображение, както горе – др. печат.

Оп. OVΛПIANΩ / NAГXIAΛE – в отреза – (ΩN)

Кибела седнала на престол с високо облегало, с калат на главата, наляво. Долу отстрани по един лъв. В дясната ръка протегната напред държи фиала, с лявата се опира на тимпан.

27/26 мм, 12,8 г; H. Мушмов, 1912, 156, № 2820; M. Strack, 1912, 235, N 469.

7. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC

Изображение както горе – друг печат.

Оп. OVΛПIANΩNAГXIAΛE – в отреза – ΩN

Градско укрепление флангирано от две кули с конични покриви. Между кулите два зъбера.

2 броя – 27/26 мм, 12,9 г; 26/25 мм, 11, 7 г, пропукано ядро;

M. Strack, 1912, 238, N 483 – Rs. 4.5.

8. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, надясно.

Оп. OVΛПIA/NΩNAГXIAΛE – в отреза – ΩN

Градска порта флангирана от две кули с конични покриви. Между кулите три арки. В средата – отворена правоъгълна врата.

26/26,5 мм, 11,3 г; M. Strack, 1912, 239, N 485 – др. печат.

9. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, надясно.

Оп. OVΛПIANΩN / AГXIAΛEΩN

Тюхе с калат на главата, права, наляво. В дясната ръка държи кормило, в лявата рог на изобилието с житен клас.

27 мм, 11,1 г; 26 мм;

H. Мушмов, 1912, 156, № 2835; M. Strack, 1912, 236, N 475.

10. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. OVΛПIANΩN / AГXIAΛEΩN
Изображение, както горе.
26 мм, 11,7 г; M. Strack, 1912, 236, N 475 - др. печат.
11.Л. Надпис и изображение, както горе.
Оп. OVΛПIANΩN / AГXIAΛEΩN
Изображение, както горе.
26 мм, 12,3 г, пропукано ядро; M. Strack, 1912, 236, N 475 – др. печат.
12. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. OVΛПIANΩ / NAГXIAΛEΩN
Орел с разперени крила и глава наляво, стъпил върху мълния. В клюна венец.
26/27 мм, 11,2 г; Н. Мушмов, 1912, 156,№ 2832; M. Strack, 1912, 237, N 479
13. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. OVΛПIANΩN / AГXIAΛEΩ(N)
Конкордия права, с калат на главата наляво. В дясната ръка държи патера над олтар, в лявата, рог на изобилие.
27 мм, 13,6 г; Н. Мушмов, 1912, 156, № 2823; M. Strack, 1912, 235, N 472
14. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. OVΛПIANΩN /AГXIAΛEΩ - в отреза – N.
Конкордия права, с калат на главата наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието с житен клас.
25 мм, 9,6 г; Н. Мушмов, 1912, 156, № 2821; M. Strack, 1912, 236, N 473-др. печат.
15. Л. Надпис и изображение, както горе.
Оп. OVΛПIANΩN /A /ГXIAΛEΩ – в отреза – N.
Изображение, както горе.
25/24 мм, 11,3 г;
Н. Мушмов, 1912, 156, № 2821; M. Strack, 1912, 236, N473-др. печат.
16. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. OVΛПIANΩN / AГXIAΛEΩN.
Изображение, както горе.
4 броя – 27/26 мм, 11,7 г; 28/26,5 мм, 12,5 г. (рог на изобилие, без житен клас);
26мм, 11,6 г. (рог на изобилие, без житен клас); 25/26 мм, 10,8 г.
Н. Мушмов, 1912, 156, № 2821 – др. печат; M. Strack, 1912, 236, N473
17. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец и броня, надясно.
Оп. OVΛПIANΩN / AГXIAΛEΩ – в отреза – N.
Кибела на престол с високо облегало, с калат на главата, наляво. Долу отстрани по един лъв. В дясната ръка протегната напред държи фиала, с лявата се опира на тимпан.
26/25 мм, 12,6 г, пропукано ядро;
Н. Мушмов, 1912, 156, № 2820; M. Strack, 1912, 235, N 469 – Rs. 6
18. Л. AV K Λ CЄП / CЄVHPOC
Бюст с лавров венец и броня, надясно.
Оп. OVΛП / IANΩNAГXIAΛ(EΩ) – в отреза – N.
Хермес гол с петасос на главата, седнал на скала наляво. В дясната ръка държи крилат кадуцей опрян на коляното, с лявата се подпира на скалата.
26/25 мм, 11,2 г;
Н. Мушмов, 1912, 156, № 2839 – др. печат; M. Strack, 1912, 235, N468 – др. печат.
19. Л. Надпис и изображение, както горе.
Оп. OV/ΛПIANΩNAГXIAΛEΩ – в отреза – N.
Хермес гол с петасос на главата, седнал на скала наляво. В дясната ръка държи крилат кадуцей опрян на коляното, с лявата се подпира на скалата.
2 броя – 27/26 мм, 13,0 г; 27/25 мм, 10,0 г; M. Strack, 1912, 235, N 468
20. Л. Надпис и изображение, както горе.

Оп. ОV / ΛΠΙΑΝΩΝΑΓΧΙΑΛΕΩ – в отреза – ΩN.

Хермес гол с петасос на главата, седнал на скала наляво. В дясната ръка държи крилат кадуцей опрян на коляното, с лявата се подпира на скалата.

25/27 мм, 12,3 г, пропукано ядро; M. Strack, 1912, 235, N 468 – др. печат.

21. Л. AV K Λ CЄП / CЄVHPOC

Бюст с лавров венец и броня, надясно.

Оп. OVΛΠΙΑNΩ / NAГXIAΛEΩN

Орел с прибрани крила и глава наляво, стъпил върху мълния. В клюна – венец.

4 броя – 26 мм, 12,2 г; 26 мм, 13, 5 г, пропукано ядро; 25/24 мм, 11,5 г;

27/25 мм, 11,6 г; Н. Мушмов, 1912, 156, № 2832;

M. Strack, 1912, 237, N479-др. печат.

22. Л. Надпис и изображение, както горе.

Оп. OVΛΠΙΑNΩN / AГXIAΛEΩN

Изображение, както горе.

25/26 мм, 11,2 г; M. Strack, 1912, 237, N479 – Rs. 11.

23. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠΙΑNΩN /A/ ГXIAΛЄΩN

Императора прав в доспехи, наляво. В дясната ръка протегната напред държи кълбо, с лявата се опира на копие обърнато надолу.

27 мм, 11,2 г; M. Strack, 1912, 237, N 478.

24. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛ/ΠIA/NΩNAГXIAΛ – в отреза – EΩN.

Хермес гол с петасос на главата, седнал на скала наляво. В дясната ръка държи крилат кадуцей опрян на коляното, с лявата се подпира на скалата.

2 броя - 26 мм, 10,4 г; 27/26 мм, 11,7 г;

M. Strack, 1912, 235, N468 – Vs. 1.3…, Rs. 3.5.

25. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠΙΑNΩN/AГXIAΛEΩN

Аполон прав, гол, насреща, с глава наляво. В дясната ръка протегната напред държи патера, в лявата спусната покрай тялото – клонка.

26 мм, 11,3 г, пропукано ядро; Нов тип за С. Север. Виж: M. Strack, 1912, 247,N 515 – за Каракала. **Табло XXV.9.**

26. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠΙΑNΩ / NAГXIAΛE – в отреза (ΩN).

Кибела на престол с високо облегало, с калат на главата, наляво, долу отстрани по един лъв. В дясната ръка протегната напред държи фиала, с лявата се опира на тимпан.

2 броя – 26 мм, 11,4 г; 27 мм, 13,3 г;

Н. Мушмов, 1912, 156, № 2820; M. Strack, 1912, 235, N 469

27. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠΙΑNΩN / AГXIAΛE Ω/N

Трикратно нагъната змия с изправена надясно глава.

25,5/26 мм, 12,5 г, пропукано ядро; M. Strack, 1912, 238, N481 – др. печат / вариант; И. Върбанов, 2002, 48, № 684

28. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIA/NΩNAГ/XIAΛ – в отреза – EΩN

Градска порта флангирана от две кули с конични покриви. Между кулите три арки. В средата – отворена правоъгълна врата.

25/26 мм, 12,0 г, пропукано ядро; M. Strack, 1912, 239, N 485 – др. печат.

29. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩN/AГXIAΛEΩN

Тюхе с калат на главата, права, наляво. В дясната ръка държи кормило върху кълбо, в лявата – рог на изобилието с житен клас.

26/24 мм, 10,8 г;

Н. Мушмов, 1912, 156, № 2839-др. печат; M. Strack, 1912, 236, N475

30. Л. AV K Λ CЄΠT/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩN / AΓXIAΛEΩN

Еквитас права, с калат на главата, наляво. В дясната ръка държи везни, в лявата рог на изобилие.

27/29 мм, 13,5 г; M. Strack, 1912, 235, N 471

31. Л. AV K Λ CЄΠT/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩ / NAΓXIAΛ/ – в отреза – EΩN

Маса с призова корона с една клонка. Между краката на масата двуредов надпис

CЄVHPIA

NYMΦIA

27/26 мм, 12,4 г, пропукано ядро;

Н. Мушмов, 1912, 156, № 2830; M. Strack, 1912, 241, N 492 –Rs.2.5

32. Л. Надпис и изображение, както горе.

Оп. OVΛΠIAN / ΩNAΓXIAΛ/ – в отреза – EΩN

Маса с призова корона с една клонка. Между краката на масата двуредов надпис.

CЄVHPIA

NYMΦIA

2 броя – 26/27 мм, 12,8 г, пропукано ядро; 27/26 мм, 9,8 г,

Н. Мушмов, 1912, 156, № 2839 – др. печат; M. Strack, 1912, 241, N492-Rs. 1.7.

33. Л. AV K Λ CЄΠT/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩ/NAΓXIAΛE – в отреза – ΩN

Маса с призова корона с една клонка. Между краката на масата двуредов надпис.

CЄVHPIA

NYMΦIA

2 броя – 27/26 мм, 11,4 г, пропукано ядро; 28/26 мм, 14,2 г;

Н. Мушмов, 1912, 156, № 2839; M. Strack, 1912, 241, N 492. **Табло XXV.10.**

34. Л. AV K Λ CЄΠT/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩ / NAΓXIAΛ/EΩN

Орел с разперени крила и глава наляво, стъпил върху мълния. В клюна – венец.

25/26 мм, 11,5 г, пропукано ядро;

Н. Мушмов, 1912, 156, № 2832; M. Strack, 1912, 237, N 479.

35. Л. AV K Λ CЄΠT/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩ / NAΓXIAΛEΩN

Изображение, както горе.

5 броя – 26 мм, 11,6 г; 26 мм, 12,1 г, пропукано ядро;26 мм, 12,3 г, пропукано ядро;

26/24,5 мм, 11,1 г, пропукано ядро; 26 мм, 10,5 г;

Н. Мушмов, 1912, 156, № 2832 – др. печат; M. Strack, 1912, 237, N479

36. Л. AV K Λ CЄΠT/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩ/NAΓXIAΛ/EΩN

Изображение, както горе.

26 мм, 10,1 г, пропукано ядро;

Н. Мушмов, 1912, 156, № 2832 – др. печат; M. Strack, 1912, 237, N479–др. печат.

37. Л. AV K Λ CЄΠT/CЄVHPOC

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIAN/ΩNAΓXIAΛEΩN

Изображение, както горе.

2 броя – 27/25 мм, 11,5 г; 26/26,5 мм, 13,2 г,

Н. Мушмов, 1912, 156, №2832 – др. печат; M. Strack, 1912, 237, N479–др. печат.

38. Л. AV K Λ CЄП/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. OVΛПIANΩN/AГXIAΛEΩN
Конкордия права, с калат на главата наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилие с житен клас.
26/27,5 мм, 12,5 г;
Н. Мушмов, 1912, 156, № 2821; M. Strack, 1912, 236, N 473 – Vs. 8.9…
39. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC
Изображение, както горе.
Оп. Надпис и изображение, както горе.
8 броя – 27/26 мм, 11,7 г; 25/27 мм, 12,4 г; 26 мм, 12,3 г; 26 мм, 12,1 г;
26/25 мм, 11,0 г, пропукано ядро; 26 мм, 12,9 г; 29/27 мм, 14,9 г,
пропукано ядро; 26 мм, 12,8 г;
Н. Мушмов, 1912, 156, № 2821; M. Strack, 1912, 236, N 473.
40. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. OVΛПIANΩN/AГXIAΛEΩN
Конкордия права, с калат на главата наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилие.
7 броя - 27 мм, 9,7 г; 27 мм, 13,1 г; 27/25 мм, 11,4 г; 27/26 мм, 13,5 г, част от
ядрото нарушено в периферията; 26 мм, 12,1 г, пропукано ядро;
25 мм, 9,9 г; 28/27 мм, 11,3 г,
Н. Мушмов, 1912, 156, № 2821 – др. печат; M. Strack, 1912, 236, N473-др. печат.
41. Л. AV K Λ CЄПТ/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. OVΛПIANΩN/AГXIAΛEΩN
Конкордия права, с калат на главата наляво. В дясната ръка държи патера над олтар, в лявата рог на изобилие с житен клас.
27/26 мм, 12,1 г; Н. Мушмов, 1912, 156, № 2821; M. Strack, 1912, 235, N 472.
42. Л. AV K Λ CЕП/CEVHPOC П
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. OVΛПIANΩ/NAГXIAΛEΩN (ΛE – в лигатура)
Херакъл прав, гол, насреща с глава наляво. С дясната ръка се подпира на кривак, през лявата е преметната лъвска кожа.
27/26 мм, 10,4 г; Нов тип за С. Север. Виж: M. Strack, 1912, 248, N520 – заКаракала.
Табло XXV.11.
43. Л. AY K Λ C(ЄП)/CЄVHPOC ПЄ
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. ? ……../… (AГXIA)ΛEΩN - нечетлив надпис.
Атина права наляво. В дясната ръка държи патера над жертвеник, с лявата се опира на копие. До копието на земята – щит.
26/25 мм, 11,3 г; Н. Мушмов, 1912, 155, № 2808;
М. Щрак описва този тип само за легата Статилий Барбар: M. Strack, 1912, 231, N 457.
Табло XXV.12.
44. Л. AYT Λ CEПTI/CEVHPOC ПЕР
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. OVΛПIANΩN/AГXIAΛEΩN
Конкордия права с калат на главата, наляво.
3 броя – 27/25 мм, 13,2 г; 26/25 мм, 11,1 г, пропукано ядро;
27/26 мм, 12,3 г, нарушено в периферията ядро.
Н. Мушмов, 1912, 156, № 2821; M. Strack, 1912, 236, N 473 – Vs. 6.18.
45. Л. AYT K ЄПTI/CEVHP(в лигатура) OC П(..).
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. OVΛ/ПIANΩNAГXIAΛEΩN
Орел с разперени крила насреща и глава наляво, стъпил върху мълния. В клюна венец.
28 мм, 15,7 г; M. Strack, 1912, 237, N479 – др. печат
46. Л. AY K Λ CЄП/CЄVHPOC
Бюст с лавров венец и броня, надясно.

Оп. ΟVΛΠΙΑ/ΝΩΝΑΓΧΙΑΛΕΩ – в отреза – N

Градска порта с правоъгълна врата, флангирана от две цилиндрични кули завършващи горе с по три зъбера. Между кулите галерия от 5 арки.

25 мм, 10,3 г; M. Strack, 1912, 239, N485 – Rs. 2.

47. Л. AY K Λ CЄΠ/CЄVHPOC ΠЄ

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. (……)ΙΑΛΕ(..) – нечетлив надпис.

Тюхе права наляво, с десния крак стъпила върху прора. В дясната ръка държи корабно кормило, в лявата рог на изобилие.

25/23 мм, 14,2 г; Н. Мушмов, 1912, 156, №2836;

M. Strack, 1912, 236, N474 или 232, № 460 за Статилий Барбар. **Табло XXVI.1.**

48. Л. Надпис и изображение трудно се четат.

Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. (ΟVΛΠΙΑ)ΝΩΝ/ΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Тюхе права с калат на главата, наляво.

26 мм, 9,8 г, лошо състояние;

Н. Мушмов, 1912, 156, №2835; M. Strack, 1912, 236, ? N 475

КАРАКАЛА (198 – 211) – 42 броя

49. Л. …MAVP / ANTΩNINOC

Младежка глава на Каракала с лавров венец надясно.

Оп. ΟVΛΠΙΑ(ΝΩΝΑΓ)ΧΙΑΛΕ в отреза – ΩN

Кибела на престол наляво, долу отстрани по един лъв. Дясната ръка протегната напред държи фиала, с лявата се опира на тимпан.

25/26 мм, 10,9 г; Н. Мушмов, 1912, 157, № 2850; M. Strack, 1912, 248, N521

50. Л. AV K MAVP/ANTΩNINOC

Младежка глава на Каракала с лавров венец надясно.

Оп. (OV)ΛΠΙΑΝΩΝ/ΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Конкордия права, с калат на главата наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилие с житен клас.

26/27 мм, 11,4 г, пропукано ядро на две места;

Н. Мушмов, 1912, 157, № 2851; M. Strack, 1912, 248-249, N523 - Vs.12.13

51. Л. AV K MAVP/ANTΩNINOC

Младежка глава на Каракала с лавров венец надясно.

Оп. ΟVΛΠΙΑΝΩ/ΝΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Изображение, както горе.

2 броя – 25/26 мм, 12,3 г; 26/27 мм, 12,1 г;

Н. Мушмов, 1912, 157, № 851 – др. печат; M. Strack, 1912, 249, N523 – Rs.9

52. Л. AV K MAVP/ANTΩNINOC

Младежка глава на Каракала с лавров венец надясно.

Оп. ΟVΛΠΙΑΝΩΝ/ΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Тюхе с калат на главата, права, наляво. В дясната ръка държи кормило, в лявата рог на изобилието с житен клас.

5 броя – 27 мм, 11,7 г, пропукано ядро; 26/25,5 мм, 12,1 г, пропукано ядро;

26 мм, 13,0 г, пропукано ядро; 26/25 мм, 10,6 г, пропукано ядро

27/26 мм, 11,0 г, пропукано ядро;

Н. Мушмов, 1912, 158, № 2861; M. Strack, 1912, 249, N 524 – Vs. 2.4.5

53. Л. AV K MAVP/ANTΩNINOC

Младежка глава на Каракала с лавров венец, надясно.

Оп. ΟVΛΠΙΑΝΩ/ΝΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Орел с разперени крила насреща и глава наляво, стъпил върху мълния. В – клюна венец.

3 броя – 26/27 мм, 12,3 г; 26 мм, 11,0 г; 26/26,5 мм, 9,6 г, нарушено ядро;

M. Strack, 1912, 251, N 530 – Vs. 2, Rs. 2.4

54. Л. AVT M AVPH/ANTΩNE(NE В лигатура) INOC

Глава на Каракала с лавров венец надясно.

Оп. ΟVΛΠΙΑΝΩ / ΝΑΓΧΙΑΛΟV

Зевс прав, гол, наляво. В дясната ръка държи патера, с лявата, през която е преметната мантията му се опира на жезъл. Долу вляво, орел наляво с глава надясно.

27/26 мм, 11,4 г, пропукано ядро;

Н. Мушмов, 1912, 157, №2846; M. Strack, 1912, 246, N510. **Табло XXVI.2.**

55. Л. AVT M APHΛ / ANTΩNE(лигатура) INO / C

Глава на Каракала с лавров венец, надясно.

Оп. OVΛΠIAN/ΩNAΓXIAΛE – в отреза – ΩN

Кибела с калат на главата, седнала на престол с високо облегало наляво. Долу отстрани по един лъв. В протегнатата дясна ръка държи патера, с лявата се опира на тимпан.

27 мм, 14,7 г;

M. Strack, 1912, 248, N521 – др. печат;Н. Мушмов, 1912, 157, № 2850–др. печат;

56. Л. AVT MAPHΛ/ANTΩNE(в лигатура)INO/C

Глава на Каракала с лавров венец, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩ/NAΓXIAΛE – в отреза – ΩN

Тюхе права, с калат на главата наляво. В дясната ръка държи кормило с житен клас, в лявата – рог на изобилие.

2 броя – 27 мм, 15,8 г; 27/26 мм, 10,9 г;

Н. Мушмов, 1912, 157, № 2861; M. Strack, 1912, 249, N524 – Rs. 4.5.

57. Л. AVT M AVPHΛ / ANTΩNEINOC

Глава на Каракала с лавров венец, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩNAΓXIAΛE – в отреза – ΩN

Градско укрепление флангирано от две кули с конични покриви. Между кулите галерия от 5 арки.

28 мм, 11,7 г; M. Strack, 1912, 252, N 536 – др. печат

58. Л. AVT MAVPHΛ/ANTΩNEINOC

Глава на Каракала с лавров венец надясно.

Оп. OVΛΠIA/NΩNAΓXIA – в отреза – ΛEΩN

Орел с разперени крила насреща и глава наляво, стъпил върху мълния. В клюна венец.

27/28 мм, 12,0 г, пропукано ядро; M. Strack, 1912, 251, N 530 – др. печат

59. Л. AVT M APHΛI /ANT(ΩNEIN)OC

Глава на Каракала с лавров венец надясно.

Оп. OVΛΠIAN/ΩNAΓXIAΛEΩN

Орел с разперени крила насреща и глава наляво, стъпил върху мълния. В клюна венец.

27/28 мм, 9,8 г; M. Strack, 1912, 251, N530 – др. печат

60. Л. AV K M AV / ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец и броня, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩ / NAΓXIAΛ – в отреза – EΩN

Хадес-Серапис на престол наляво. Дясната му ръка протегната над главата на цербер, с лявата се опира на скиптър.

27/25 мм, 10,8 г; M. Strack, 1912, 246, N 511– др. печат

61. Л. AVK MAVP / ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец и броня, надясно.

Оп. OVΛΠIA/NΩNAГ/XIAΛ – в отреза – EΩN

Градската порта с отворена правоъгълна врата, флангирана от две кули с конични покриви. Между кулите 3 арки.

2 броя – 26 мм, 9,9 г; 26 мм, 12,0 г;

M. Strack, 1912, 251, N534 – др. печат.

62. Л. AVK MAVP/ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIAN/Ω/NAΓXIAΛ – в отреза – EΩN

Хадес-Серапис на престол наляво. Дясната му ръка протегната над главата на цербер, с лявата се опира на скиптър.

2 броя – 26/27 мм, 12,7 г; 26/24,5 мм, 9,5 г, пропукано ядро;

M. Strack, 1912, 246, N 511

63. Л. AVK MAVP/ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩN/AГXIAΛEΩN

Аполон прав, гол наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата спусната покрай тялото – клонка.

26/25 мм, 11,1 г; M. Strack, 1912, 247, N 515 – др. печат

64. Л. AVK MAVP/ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. ΟΥΛΠΙΑΝΩΝ/ΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Императорът прав в доспехи, наляво. В дясната ръка протегната напред държи кълбо, с лявата се опира на обърнато копие.

26 мм, 10,8 г, пропукана на две места;

Н. Мушмов, 1912, 157, № 2849; M. Strack, 1912, 250, N 528

65. Л. AVK MAVP/ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. ΟΥΛΠ/ΙΑΝΩΝ/ΑΓΧΙΑ(ΛΕΩΝ)

Конник в скок надясно. В дясната ръка държи копие надолу, с лявата юздите.

25 мм, 9,7 г; Н. Мушмов, 1912, 157, № 2848; M. Strack, 1912, 250, N 527

66. Л. AVK MAVP / ANTΩNINOC

Бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. ΟΥΛΠΙΑΝΩΝ/ΑΓΧΙΑ – в отреза – ΛЄΩΝ

Кораб с четири гребци наляво, вдясно знаме. Върху палубата императора прав наляво, с патера и копие. В полето горе вляво – **Δ.**

28/27 мм, 12,3 г; Н. Мушмов, 1912, 157, № 2852; M. Strack, 1912, 252, N 539. **Табло XXVI.3.**

67. Л. AVK MAVP/ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. ΟΥΛΠΙΑΝΩΝ/ΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Конкордия права с калат на главата наляво. В дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилието с житен клас.

4 броя – 28 мм, 13,5 г, пропукано ядро; 27 мм, 11,1 г, пропукано ядро;

28/26 мм, 12,1 г; 27/25 мм, 7,8 г, лошо състояние;

Н. Мушмов, 1912, 157, № 2851; M. Strack, 1912, 248, N 523

68. Л. AVK MAVP/ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. ΟΥΛΠΙΑΝΩΝ/ΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Тюхе права с калат на главата наляво. В дясната ръка държи кормило, в лявата рог на изобилие с житен клас.

25/26 мм, 11,7 г, пропукано ядро; 27/25 мм, 11,8 г;

Н. Мушмов, 1912, 157, № 2861; M. Strack, 1912, 249, N 524

69. Л. AV K M AVP/ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. ΟΥΛΠΙΑΝΩ/ΝΑΓΧΙΑΛΕΩ – в отреза – N

Тюхе права с калат на главата наляво. С десния крак стъпила върху прора. В дясната ръка държи кормило, в лявата рог на изобилие.

28/27 мм, 12,9 г; Н. Мушмов, 1912, 157, № 2860; M. Strack, 1912, 249, N 526

70. Л. AVK MAVP/ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. ΟΥΛΠΙΑΝ/ΩΝΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Орел с разперени крила насреща и глава наляво, стъпил върху мълния. В клюна венец.

25 мм, 12,1 г; M. Strack, 1912, 251, N 530

71. Л. AVK MAVP/ANTΩNINOC

Младежки бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. ΟΥΛΠΙΑΝΩ/ΝΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Изображение, както горе.

27 мм, 12,5 г, пропукано ядро; M. Strack, 1912, 251, N 530 – Rs.2.4

72. Л. AV K M AVPH / ANTΩNINO/C

Бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. ΟΥΛΠ/ΙΑΝΩΝΑΓΧΙΑΛЄΩΝ

Хермес гол, седнал на скала наляво. В дясната ръка държи крилат кадуцей, с лявата се опира на скалата. В полето горе вляво – **Δ.**

28/29 мм, 15,8 г; M. Strack, 1912, 247, N 517

73. Л. AVT M AVPHΛ / ANTΩNEINOC

Бюст на Каракала с лавров венец и броня, надясно.

Оп. ΟΥΛΠΙΑΝΩ/ΝΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Аполон ? – Права гола фигура, с петасос на главата, наляво. Лявата ръка вдигната над главата, в протегнатата напред дясна ръка – неясен атрибут (възможно клонка).

29/28 мм, 12,0 г; Нов тип за монетарницата. **Табло XXVI.4.**

74. Л. AVT MAYPHΛ/ANTΩNEINOC

Бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIA/NΩNAГXI – в отреза – AΛEΩN

Маса с две призови корони с по една клонка. Между краката надпис

(CЄVHPIA

NYMΦIA).

28 мм, 14,3 мм;

Н. Мушмов, 1912, 157, № 2856; M. Strack, 1912, 253, N541 – др. печат

75. Л. AVT MAYPHΛ/ANTΩNEINOC

Бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIA/NΩNAГXI – в отреза – AΛEΩN

Маса с две призови корони с по една клонка. Между краката надпис

CЄVHPIA

NYMΦIA.

26 мм, 11,4 г;

Н. Мушмов, 1912, 157, № 2856; M. Strack, 1912, 253, N541 – др. печат

76. Л. AVT M APHΛI / ANTΩNEINOC

Бюст на Каракала с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩN AГXIAΛEΩN

Градска порта със затворена двукрила врата, флангирана от две кули с конични покриви. Между кулите галерия от 5 арки.

26 мм, 10,6 г; M. Strack, 1912, 252, N535

ПУБЛИЙ СЕПТИМИЙ ГЕТА (209-211) – 1 брой

(Αὐτοκράτωρ Καίσαρ Ποῦβλιος Σεπτίμιος Γέτας)

77. Л. AV K П CЄ(П) / (Г)ЄTA(C)

Бюст на Гета с лавров венец, надясно.

Оп. OVΛΠIANΩ/NAГXIAΛ – в отреза – ЄΩN

Маса с лъвски крака, с призова корона с една клонка. Между краката надпис

CЄVHPI

(A)

NYMΦIA. В полето вляво – **Δ.**

28 мм, 12,9 г; Н. Мушмов, 1912, 158, №2880; M. Strack, 1912, 258, N562. **Табло XXVI.5.**

МАКСИМИН I /235-238/ – 1 брой

77. Л. AVT MAZIMEI / NOC EVCEBHC(лигатура) AVГ(в лигатура)

Бюст на Максимин I с лавров венец надясно.

Оп. OVΛΠIANΩN/AГXIAΛEΩN

Асклепий прав надясно. С лявата ръка се подпира на тояга с обвита около нея змия, дясната ръка на кръста.

24/26 мм, 11,7 г.;

Н. Мушмов, 1912, 159, № 2886 – др. печат; M. Strack, 1912, 264, N581. **Табло XXVI.6.**

Всички монети в каталога са от колективна находка – Малиново.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XXV.7-XXVI.1. Монети на Анхиало – Септимий Север (193-211 г.).
Табло XXVI.2-4. Монети на Анхиало – Каракала (198-211 г.).
Табло XXVI.5 Монета на Анхиало – Гета (209-211 г.).
Табло XXVI.6. Монета на Анхиало - Максимин I (235-238 г.).

COINS OF ANCHIALOS IN HOARDS FROM LOVECH REGION AND FROM NORTHERN BULGARIA

Radoslav Guchterakliev (abstract)

There are about 3,000 bronze coins of town administrations from the 1st to the 3rd centuries AD in the Numismatic Collection in the Regional Historical Museum in Lovech (more than 15 treasures). Coins of Anchialos Mint are in 8 treasures – G. Brestniza, Mikre – 2, Lometz, Aleksandrovo, Presjaka, Malinovo and from unknoun Lovech region.

The hoard from Malinovo contains 124 coins from Anchialos, which can be divided as follows (by emperors): Septimius Severus – 80, Caracalla – 42, Geta – 1 and Maximinus I – 1. The single coins are 6 and they all were struck under S. Severus. Only one of them is from the known location.

In the present material is discussed the Coianage of the Mint. Anchialos mints coins from Hadrianus (117-138) to Gordian III (238-244). It puts press-marks – with **Γ** (Julia Domna), **Δ** (S. Severus, Caracalla and Geta augustus), **E** (Maximinus and Gordian III). The coins having busts are without signs for denomination.

The coins from Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Odesos, Tomi, Hadrianopolis, Mesambria, Dionisopolis, Pautalia, Serdica dnd Philipoppolis are usually together in the treasures.

Interesting coin types bear the images of the town gate, the award crown and the emperor.

Табло XXIV.2

СЪКРОВИЩЕ АНТОНИНИАНИ И ФОЛИСИ НА ФОНА НА КОЛЕКТИВНИ НАХОДКИ ОТ ПЛЕВЕНСКО

Петър Бънов
(Плевен)

Съкровището е открито случайно през 1996 г. край село Ракита, община Червен бряг. През същата година, с помощта на служители от тогавашната НСБОП, то постъпи в Регионален исторически музей – Плевен. Находката включва общо 728 монети, от тях 510 са антониниани и 218 фолиси, т.е. съкровището е композирано от две хронологически различни групи монети: емисии, сечени непосредствено преди и след паричната реформа (286 г.) на император Диоклетиан.

Районът около село Ракита е богат с археологически паметници. На около 3 км северозападно от селото, в съседство със съвременния път към с. Телиш, през римската епоха II–IV в. е съществувало добре развито селище, което вероятно е наследило по-старо тракийско, както може да се съди от отделни артефакти, намирани върху повърхността или след по-дълбока оран. От това землище произхождат и други монетни находки. През есента на 1965 г. при риголване на лозе е открито съкровище, според думите на намервачите съдържащо повече от 250 тетрадрахми на Първа македонска област. От тях само 46 броя постъпват в музея в Плевен.[1] Останалите са разграбени от хората, присъствали при намирането. През 1982 г. в околностите са открити и разпръснати между открилите го не по малко от 40 броя бронзови монети от втората половина на VI в., сечени при императорите Юстин II (565–572) и Маврикий Тиберий.[2] По непотвърдени данни през 1992 г. на територията на римското селище е намерено съкровище от голям брой денари и антониниани до времето на Филип Араб или Траян Деций. От селата в този район – около долината на р. Вит, са регистрирани над 15 колективни находки, укрити най-вече при готското нашествие през 250 г.

Находката от Ракита, предмет на това съобщение, включва емисии на владетели от Гордиан III до Констанций Хлор и Галерий, последните двама като цезари. От Гордиан III и Требониан Гал има само по една монета, за които смятам, изхож-

1 **Прокопов, И, Т. Ковачева.** *Монетни съкровища и монети от II–I в.пр.Хр.в нумизматичната колекция на Плевенския музей*. София, 2006, с. 70.

2 **Юрукова, Й.** Монетните съкровища от селата Реселец и Ракита. – *Годишник на археологическия институт с музей*, т. I, С, 2004, с.214-222

дайки от физическия им вид, че са случайно вмъкнати от двамата намервачи. Императорите Галиен и Клавдий Готски присъстват общо само с 6 екземпляра, поради което за актуални хронологически рамки на натрупване може да се приеме времето след опустошителното готско нашествие от пролетта на 269 г.[3], т.е. от началото на управлението на Аврелиан до 305 г, когато след абдикацията на Диоклетиан и Максимиан цезарите Констанций и Галерий стават августи[4]. Поради лошото физическо състояние, в което са открити, след консервационната обработка в ателието на РИМ – Плевен, в инвентарната книга на основен фонд са вписани 666 бр.[5] Останалите 62 монети, дълбоко разядени от киселинната почва, са нечетливи, без музейни качества, и се съхраняват за сведение. От друга страна трябва да се подчертае, че в добре запазените сектори на монетите релефът е висок и се откроява добре – белег, че най-вече фолисите от голям номинал не са били в обръщение.

По императори монетите се разпределят както следва: антониниани – Гордиан III (238–244) – 1 брой, Требониан Гал – 1, Галиен – 4, Клавдий Готски – 2. Следват: Аврелиан с 91 броя, Северина – 7, Тацит – 14, Флориан – 5, Проб – 217, Кар – 9, Нумериан – 11, Карин – 18, Диоклетиан – 53, Максимиан –35 и Галерий – 1; нумуси – двамата августи от Първата тетрархия – от Диоклетиан – 69, а Максимиан – 65; и техните цезари: съответно Констанций Хлор – 21 и Галерий – 64 (293-305).

Общия брой антониниани представлява 70% от находката, с подчертан превес на емисиите на императорите Проб и Аврелиан. Всъщност от периода 250–270 година антонинианите на Проб и Аврелиан са най-често срещаните монети и в единичните находки от района между Осъм и Искър. Най-лекият антониниан е с тегло 2,11 г (Диоклетиан), най-тежкият – 5.26 г (Галерий). По леки от 3 г са само 14 броя, а над 4 г – 87 бр., от тях – над 4.50 г са 15 броя.

С нумуси е представена продукцията на осем римски монетарници: Александрия, Аквилея, Антиохия, Картаген, Кизик, Сисция, Тесалоника и Хераклея, с превес на най-активните по това време ателиета в Тракия – Тесалоника – 65 броя и Хераклея – 41 броя, следвани от Сисция – 28 броя и Аквилея – 27 броя, докато в монетарницата на Картаген е отсечен един единствен екземпляр на Максимиан. Съответно с 6 и 7 броя присъстват Александрия и Антиохия.

Теглото на отделните екземпляри варира между 7.11 г (Констанций Хлор, Хераклея) и 11.62 г (Максимиан, Александрия). Необходимо е да се отбележи, че само осем бройки са под 8.60 г, докато 46 броя са над 10 г. Общо средното тегло е 9.60 г. В случая трябва да се има предвид, че метрологичните данни са измерени след консервационната обработка и свалянето на окисляванията. [6]

Въпреки множеството язви върху повечето от екземплярите, следствие на корозивните процеси, посребряването и върху двата номинала е частично запазено и върху релефите не личи никаква износеност – показател, че фолисите вероятно не са били в обръщение.

3 **Геров, Б.** Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. – *Годишник на Софийския университет. Филологически факултет.*, т. 47, 1954.

4 **Кузищин, В.И**. *История древнего Рима*. Москва, 1981, с. 300 сл.

5 Находката е инвентирана в основен фонд на нумизматичната колекция на РИМ – Плевен под № 3413 с индекси от 1 до 380.

6 По-подробен коментар на съкровището – описание, хронология на емисиите, монетни марки на ателиета и пр. ще бъдат направени в отделна статия.

Времето на укриване може сравнително точно да бъде определено, тъй като емисиите на Констанций Хлор и Галерий имат легенди само като цезари, каквито те са били до 305 г.

Тесните хронологически граници на това съкровище са обичайни за монетните съкровища от това време. Находката не е изолирано явление, особено от този край. Всъщност тя допълва картината от известните досега три синхронни съкровища, представящи монетосеченето на Тетрархията: от близките до Ракита Плевен, Слатина, Ловешко[7], както и една от пловдивското село Иван Вазово. Тяхната основна маса е натрупвана по едно и също време.

Същата горна граница като Ракита има находката, намерена случайно през 1968 г. на територията на съвременния Плевен. Тя съдържа 80 фолиса на Диоклетиан, Максимиан, Констанций I и Галерий, сечени между 294 и 305 г., които са запазени в отлично състояние.[8] Идентична е находката от Иван Вазово, Пловдивско, която съдържа 100 фолиса от споменатите вече владетели.[9]

Най-близка монетна находка до тази от Ракита по отношение на състава и начина на трезориране, е голямото съкровище от с. Слатина, Ловешко[10], с горна граница 309/310 г.[11] То се състои от същите две хронологически групи – около 800 антониниани и 1500 фолиса, съхранявани в музея в Ловеч и съответно 315 антониниана и 31 фолиса, съхранявани в музея в Плевен.[12]

Логично е, че в исторически порядък, предвид състава им, тези съкровища, както и по-ранните, имат пряка връзка и са отражение на събитията в района, случвали се след средата на III в. Според Борис Геров, находките от Плевенския край, заровени при императорите Филип Араб и Траян Деций, са убедителен аргумент за потвърждаване на тезата, че в района на римската станция Сторгозия (край днешния Плевен) е имало голямо сражение през 251 г.[13] Преди това събитие, ако част от готската маса, след презимуването си южно от Балкана, при придвижването си на север е минала по пътя Филипопол – Ескус, друга част наистина е минала западно от изворната зона и по долината на река Вит. Именно нахлуването на тези готи и последвалата ожесточена битка са предизвикали укриването на големия брой съкровища в този район около селищата на югозапад от днешния Плевен: Долни

7 По права линия разстоянието между Ракита и Слатина е 40 км., а между Ракита и Плевен – 35 км.

8 **Ковачева, Т.** Късноантични монетни находки от Плевен. - *Известия на музеите от Северозападна България,* т. 19, 1992, с.93 – 105.

9 **Божкова, Б.** Колективна находка от фолиси от с. Иван Вазово. - *Нумизматика*, кн. 2, 1978, с. 16-21

10 **Герасимов, Т.** Съкровища от монети, намерени в България през 1960-1961 г. - *Известия на Археологическия институт,* т. 26, 1963, с.257.

11 **Божкова, Б.** Циркулация на бронзовите монети в българските земи IV в. - *Нумизматика и сфрагистика*, кн. 1-4, 1994, с.40-75

12 **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1979 г. - *Археология,* кн. 1-2, с. 128. Монетите са предадени от двама ученици в различно време, почти двадесет години след откриването на находката. Обхващат емисии от император Аврелиан до Констанций Хлор като цезар. Приносителите не са имали данни за обстоятелствата на намиране, освен че монетите произхождат от голямата находка от Слатина.

13 **Gerov, B.** Die Gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde. - *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica*, Serdicae, 1963, S. 127-146.

Дъбник, Търнене, Николаево, Катунец, Драгана, Угърчин, Луковит и прилежащия му район, Дерманци, Голяма Брестница, Тетевен и Тетевенско.[14] При всичките тези находки t.p.q. са емисии на Траян Деций, докато в района северозападно от Плевен преобладават съкровища с t.p.q. Филип Араб – Гиген (три находки), Ставерци, Ореховица, Тръстеник (две находки), Драгана, Каленик, Николаево.

Районът между средните и долни течения на реките Осъм и Искър вероятно е бил опустошен при това готско нашествие и като следствие от обръщение са излезли огромна маса парични средства. Това е логичният извод, който е следствие от споменатите находки. След тези събития почти напълно са изчезнали монетите от преди 251 г., най-вече поради трезорирането и укриването им в земята, последвалото опустошение и невъзможността да бъдат прибрани от техните притежатели.

Потвърждение в това отношение представлява една находка, произхождаща от близкия до Ракита град Луковит. Тя се съхранява във фонда на РИМ – Плевен и наброява 1980 антониниани. Открита е в местност край града, където не са установени археологически структури. Обхваща емисии на 27 императори и съпруги от Гордиан III до Клавдий Готски.[15] Отново правят впечатление тесните хронологически граници и на тази находка – около двадесет години – от 251 до 269 г., тъй като императорите от Гордиан до Траян Деций присъстват епизодично – само с няколко екземпляра. Фактически по време тя е затворена между двете големи готски нашествия, при които цяла Мизия е жестоко опустошавана.

Събитията от самото начало на IV в. явно имат по-локален характер и засягат по-ограничени райони, както може да се съди от местонамиранията и малките разлики в горната граница на четирите цитирани монетни находки от това време. Вероятно укриването на съкровището от Ракита е следствие на жестоките антихристиянски гонения, проведени от Галерий през 303–304 г. или пък има връзка с размириците и вътрешната несигурност в империята след абдикацията на Диоклетиан. Това може да бъде отнесено и към споменатите синхронни находки.

Съдържанието на находката от село Ракита, съпоставено с многобройните споменати колективни находки с римски монети от земите между Искър и Осъм, датирани във времето между II–началото на IV в., очертават една характерна локална циркулационна среда, силно повлияна от историческите събития в района. Тя носи конкретизиращи сведения за споменатите събития, за монетната циркулация и търговско-икономическото състояние на този район на фона на опустошителните варварски нашествия през периода 239–269 г., за времето от Аврелиан до император Константин Велики. При управлението на Константин Велики в района настъпват оживление и съществени икономически промени, свързани с преместването на столицата от Рим в Константинопол и изграждането на мост през Дунав в близост до Улпия Ескус. Археологическият и голямото количество нумизматичен материал показват, че в резултат на това и в късната античност е продължило активното използване на Траяновия път, идващ по долината на р. Олт към Филипопол и свързващ старата и новата столици.

14 **Бънов, П.** Поселищен живот в земите по долното поречие на реките Искър, Вит и Осъм през II-III в. (по монетни данни). - *Известия на музеите в Северозападна България*, т. 22, 1994, с. 43-64 и посочената за всяка находка литература.

15 **Бънов, П**. Находка антониниани от Луковит. – *Известия на музеите в Северозападна България*, т. 21, 1993, с. 137-154.

Легенди върху монетите от Находка ракита

АНТОНИНИАНИ – 510 броя

ГОРДИАН III 238 - 244 1 бр.
IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG
PM TR P III COS PP
ТРЕБОНИАН ГАЛ 251-253 1 БР.
IMP CC VIB TREB GALLVS P F AVG
VBERITAS AVG
ГАЛИЕН 253-268 4 бр.
GALLIENVS AVG
ABVNDANTIA AVG
VIRTVS AVGVSTI
FORT……..
GALLIENVS P F AVG
IOVI STATORI
КЛАВДИЙ II ГОТСКИ 268-270 2 бр.
IMP C CLAVDIVS AVG
GENIVS EXERCI
IMP C CLAVDIVS P F AVG
PRVID AVG
АВРЕЛИАН 270-275 91 бр. + 5 бр. лоши
AVRELIANVS AVG
RESTITVT ORBIS
IMP AVRELIANVS AVG
CONCORDIA MILITVM
FIDES MILITVM
GENIVS EXERCITI
IOVI CONSER
ORIENS AVG
RESTITVTOR EXERCITI
RESTITVT ORBIS
RESTITVTOR ORBIS
VIRT MILITVM
VIRTVS MILITVM
IMP C AVRELIANVS AVG
CONCORDIA MILITVM
ORIENS AVG
RESTITVTOR ORBIS
IMP C AVRELIANVS PIVS FELIX AVG
RESTITVT ORBIS
СЕВЕРИНА 7 бр.
SEVERINA AVG
concordia militvm
ТАЦИТ 275-276 14 бр.
IMP C M CL TACITVS AVG
CLEMENTIA TEMP
FELICIT TEMP
FELICITAS SAECVLI
MARTI PACIF
PROVIDE AVG
PROVIDEN DEOR
RESTITVTOR ORBIS
ROMAE AETERNAE
SPES PVBLICA
ФЛОРИАН 276 5 бр.
IMP FLORIANVS AVG

CONCORDIA MILITVM
FELICITAS AVG
VIRTVS AVG
ПРОБ 276-282 217 бр. + 16 бр. лоши
PROBVS P Favg
ADVENTVS AVG
FIDES MILITVM
IOVI CONS PROB AVG
PROVIDENTIA AVG
ROMAE AETER
SOLI INVICTO
victoria avg
victoria germ
Imp PROBVS avg
ADVENTVS AVG
ADVENTVS PROBI AVG
CONCORDIA MILIT
ROMAE AETER
ROMAE AETERNAE
SOLI INVICTO
victoria avg
victoria germ
Imp PROBVS inv avg
spes avg
Imp PROBVS P F avg
CONCORDIA AVG
IOVI CONSERVAT
IOVI CONS PROB AVG
FIDES MILITVM
RESTITVT ORBIS
ROMAE AETER
SOLI INVICTO
Imp C PROBVS avg
CONCORD MILIT
PAX AVGVSTI
PROVIDENT AVG
PROVIDENTIA AVG
SALVS AVG
secvrit perp
victoria germ
virtvs avg
Imp C PROBVS avg COS II
victoria germ
Imp C PROBVS avg COS III
MARTI PACIFIC
Imp C PROBVS P F avg
CONSERVAT AVG
ERCVLI PACIF
MARTI VICTORI
PAX AVG
PAX AVGVSTI
Imp c m AVR PROBVS avg
ADVENTVS PROBI AVG
CLEMENTIA TEMP
CONCORDIA AVG
CONCORD MILIT
CONCORDIA MILITVM
CONSERVAT AVG

FIDES MILIT
FIDES MILITVM
IOVI CONSERVAT
IOVI STATOR
PROVIDEN DEOR
RESTITVT SAL….
SALVS AVG
SOLI INVICTO
virtvs avg
virtvs probi
virtvs probi avg
Imp c m AVR PROBVS P avg
CLEMENTIA TEMP
SOLI INVICTO
VICTORIAE AVG
virtvs probi avg
Imp c m AVR PROBVS P F avg
ADVENTVS AVG
CLEMENTIA TEMP
CONCORD MILIT
CONCORDIA MILIT
CONCORDIA MILITVM
PROVIDENT AVG
PROVIDEN DEOR
RESTITVT ORBIS
salvs avg
SOLI INVICTO
virtvs avgvsti
virtvs probi
VIRTVS PROBI AVG
BONO IMP C PROBO AVG
PROVIDEN DEOR
VIRTVS PROBI AVG
CONCORD MILIT
PAX AVG
PAX AVGVSTI
PROVIDENT AVG
secvrit perp
VIRTVS PROBI invict AVG
virtvs avg
КАР 282-283 9 бр.
IMP CARVS P F AVG
ABVNDANTIA AVG
IOVI VICTORI
SPES PVBLICA
Imp m AVR CARVS P F avg
FIDES MILIT
Imp c m AVR CARVS P F avg
IOVI VICTORI
RESTITVTOR ORBIS
VIRTVS AVGG
НУМЕРИАН 283-284 11 бр.
m AVR NVMERIANVS C
PRINCIPI IVVENTVTIS
M AVR NVMERIANVS NOB C
MARS VICTOR
PRINCIPI IVVENTVT
PRINCIPI IVVENTVTIS

Imp NVMERIANVS avg
IOVI VICTORI
PIETAS AVG
VNDIQVE VICTORIES
Imp NVMERIANVS P F avg
PROVIDENTIA AVGG
VOTA PVBLICA
КАРИН 283-285 18 бр.
M AVR CARINVS NOB C
PRINCIPI IVVENT
M AVR CARINVS NOB CAES
PRINCIPI IVVENTVT
IMP CARINVS P F AVG
AEQVITAS AVG
FELICIT PVBLICA
FIDES MILITVM
PIETAS AVG
IMP C M AVR CARINVS AVG
AEQVITAS AVG
FIDES MILITVM
SALVS AVGG
SAECVLI FELICITAS
IMP C M AVR CARINVS P F AVG
GENIVS EXERCITI
VIRTVS AVG
ДИОКЛЕТИАН 284 -305 53 бр. + 13 бр. лоши
IMP DIOCLETIANVS AVG
IOVI CONSERVAT AVG
IOVI CONSERVAT AVGG
IOVI VICTORI
IMP C DIOCLETIANVS AVG
IOVI CONSERVATORI
IMP C VAL DIOCLETIANVS AVG
HERCVLI CONSERVAT
IMP C VAL DIOCLETIANVS P F AVG
IOVI CONSERVAT
IMP C C VAL DIOCLETIANVS AVG
CONSERVATOR AVGG
IOVI CONSERVAT
VICTORIA AVGG
IMP C C VAL DIOCLETIANVS P F AVG
CLEMENTIA TEMP
CONCORDIA MILITVM
CONSERVATOR AVGG
IOVI CONSERVAT
HERCVLI CONSERVAT
МАКСИМИАН 286 – 310 35 бр + 6 бр. лоши
IMP MAXIMIANVS AVG
PAX AVGG
IMP MAXIMIANVS P F AVG
IOVI CONSERVAT
IOVI CONSERVAT AVGG
VIRTVS AVGG
IMP C MAXIMIANVS P F AVG
CLEMENTIA TEMP
IMP C M A MAXIMIANVS AVG
CONCORDIA MILITVM
IMP C M A MAXIMIANVS P F AVG

CONCORDIA MILITVM
CONSERVATOR AVGG
IMP C VAL MAXIMIANVS P F AVG
IOVI ET HERCV CONSERVAT AVGG
VIRTVS AVGG
IMP C M VAL MAXIMIANVS AVG
IOVI CONSERVAT
IMP C M A VAL MAXIMIANVS P F AVG
VICTORIA AVGG
VIRTVS AVGVSTORVM
IMP C M A VAL MAXIMIANVS P AVG
VICTORIA AVGG
IMP M AVR VAL MAXIMIANVS AVG
HERCVLI CONSERVAT
GAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES
PRINCIPI IVVENTVT

ФОЛИСИ – 218 броя

ДИОКЛЕТИАН 284 -305 69 бр. + 10 бр. лоши
IMP DIOCLETIANVS P F AVG - 15 бр.
GENIO POPVLI ROMANI
IMP C C VAL DIOCLETIANVS P F AVG - 43 бр.
SACRA MONET AVGG ET CAESS NOSTR
GENIO POPVLI ROMANI
IMP C DIOCLETIANVS P F AVG -11 бр.
GENIO POPVLI ROMANI
МАКСИМИАН 286 – 310 62 бр. + 2 бр. лоши
IMP MAXIMIANVS P F AVG - 9 бр.
GENIO POPVLI ROMANI
SALVS AVGG ET CAES FELT KART
SACRA MONET AVGG ET CAESS NOSTR
IMP C MAXIMIANVS P F AVG - 18 бр.
GENIO POPVLI ROMANI
SACRA MONET AVGG ET CAESS NOSTR
IMP C M A MAXIMIANVS P F AVG -35 бр.
GENIO POPVLI ROMANI
КОНСТАНЦИЙ ХЛОР 305 -306 19 бр. + 2 бр. лоши
CONSTANTIVS NOB CAES - 3 бр.
SACRA MONET AVGG ET CAESS NOSTR
SALVIS AVGG ET CAESS AVG FEL KART
FL VAL CONSTANTIVS NOB C - 3 бр.
GENIO POPVLI ROMANI
FL VAL CONSTANTIVS NOB CAES - 13 бр.
GENIO POPVLI ROMANI
GENIO AVGG ET CAESARVM NN
ГАЛЕРИЙ 48 бр. + 6 бр. лоши
MAXIMIANVS NOB CAES - 19 бр.
GENIO POPVLI ROMANI
SACRA MON VRB AVGG ET CAESS NN
SACRA MONET AVGG ET CAESS NOSTR
SACRA MON VRB AVGG ET CAESS NOSTR
GAL VAL MAXIMIANVS NOB C - 2 бр.
GENIO POPVLI ROMANI
GAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES - 27 бр.
GENIO POPVLI ROMANI

	ALE	ANT	AQV	HER	KIZ	SIS	TES	CART	общо	от тях лоши	нечет ливи
Диоклетиан	3	3	11	23	3	5	24	---	79	10	7
Максимиан	3	1	7	9	5	5	30	1	65	2	1
Констанций I	--	1	3	3	4	3	2	--	21	2	5
Галерий	1	1	6	6	3	15	19	--	54	6	3
Общо	**7**	**6**	**27**	**41**	**15**	**28**	**65**	**1**	**218**	**20**	**16**

Брой фолиси по монетарници

A TREASURE OF ANTONINIANS AND FOLISES AT BACKGROUND OF COIN FINDS FROM THE PLEVEN DISTRICT

Petar Banov (abstract)

The coin find has been discovered by chance in 1996 near the village of Rakita, Pleven district, and in the same year has entered the Regional Historical Museum in Pleven. The total number of the coins is 728, 468 of them are Antoninians and 260 – Folises. The following emperors are presented: Gordian III – 1 coin; Trebonian Gallus – 1; Gallienus – 4; Claudius II Gothicus – 2; Aurelian – 91; Severina – 7; Tacitus – 14; Florianus – 5; Probus – 217; Carus – 9; Numerian – 11; Carinus – 18; Diocletian – 132; Maximianus – 100; Constantinus I – 21; and Galerius – 55 coins. Very few of the coins are badly preserved and unreadable. The two Augustus and their Caesars from the First tetrarchy are presented with Folises. There are issues from the mints in Alexandria, Antioch, Aquileia, Heraclea, Cyzicus, Siscia, Thessalonika, Carthage, with visual superiority of Thessalonika and Heraclea.

The content of this find, juxtaposed with chronologically earlier finds from this area, provides valuable information concerning economic and trade relations and the coin circulation in that area after the devastating barbaric invasions in A.D. 250-270 and the period from Aurelian till the first years of the IVth century. At the same time the content of the find provides information about the reflection of Emperor Diocletian's monetary reform and the tendency toward reducing the Folises' weight. The conclusions are compared also with other synchronous and similar in content finds of Late Antique coins from that area – from Pleven, the big find from the village of Slatina (Lovech district), parts of which are being kept at the museums of Lovech and Pleven.

The time of concealment could be determined comparatively preciesly because the issues of Constantius I and Galerius are with obverse legends only as Caesars, which they were until A.D. 305. Probably, the treasuring of the coins is a consequence of the cruel anti-Christian persecutions conducted by Galerius in A.D. 303-304, or is connected with the rioting and the unstable situation in the Empire after the abdication of Diocletian.

Табла XXVII-XXVIII.3

НЕПУБЛИКУВАНИ ЕКЗАГИИ ОТ АНТИЧНАТА ГЕРМАНИЯ И ТЕГЛОВНИТЕ СТАНДАРТИ ПРЕЗ V-VII В.

Дочка Владимирова-Аладжова
(София)

Обект на това съобщение са три непубликувани екзагии добити при сондажни проучвания през 1959 г. в античната Германия (дн. Сапарева баня) [1]. Резултатите от разкопките са обнародвани[2], а наскоро бяха публикувани и монетите от обекта[3]. Това направи издаването на въпросните материали наложително, за да може да изградим максимално точна представа за живота и парично – стоковия обмен в селището. Допълнително моят интерес бе провокиран от факта, че тези важни паметници са открити в доказана археологическа среда и има достатъчно наблюдения върху обекта като цяло. Практиката показва, че откриването на екзагии при археологически разкопки не е толкова често, в много от случаите тези материали се откриват на регистрирани вече обекти с детектори от случайни лица и дори да се предадат в музеите, остава съмнението за точното им местонамиране. Въз основа на наличната информация е изготвена таблица 1 и карта **(Табло XXVII.1)**, на които са посочени селищата и археологическите обекти, за които има информация, че са открити екзагии. Общият преглед показва, че на цялата територия на днешна България се откриват въпросните тежести – еталони. Те се намират в големи и малки селища, в известни и нелокализирани обекти. Констатацията е, че във всички по-големи селища съществували през IV-VII век се откриват екзагии. Има изключения, като напр. Никополис ад Иструм и неговата околност, където до сега не са регистрирани подобни паметници[4], което не изключва там също да са открити екзагии, но те явно не са попаднали в музей.

1 Екзагиите се съхраняват в античния фонд на НАИМ – София и ми бяха предоставени от завеждащия фонда Павлина Илиева, на която тук сърдечно благодаря.

2 **Иванов, Т.** Археологически проучвания при Сапарева баня. - *Известия на Археологическия институт*, XXI, 1957, 211-232.

3 **Филипова, Св.** Монети от разкопките в късноантичния град Германия. - *Нумизматика и сфрагистика*., 1-2, 2001, 51-61.

4 **Poulter, A.** The Finds and biological Remains. Metalwork. Nikopolis ad Istrum A Late Roman and Early Byzantine City. London, 2007, 15 -65.

Античната Германия заема стратегическо място на пътя Найсос – Сердика - Пауталия – Филипопол. Селището е разположено на прохода до с. Клисура и е възникнало през II в.[5] **(Табло XXVII.2).** До административната реформа на император Аврелиан (270-275 г.) Германият влиза в състава на провинция Тракия, а след това в провинция Вътрешна Дакия, която обхваща територииите на Сердика, Пауталия, Найсос и Ремесиана[6]. Първоначално селището е vicus на Пауталия. В кастела е разквартируван Cohors II Lucensium, като най-ранното му споменаване е върху статуя в чест на император Септимий Север, издигната през 198-199 г.[7] Разположената в Германия кохорта е охранявала пътя по долината на р. Струма и пътя Пауталия – Филипопол, като най-вероятно тя е била там до 238 г.[8] Германия се оформя, като градски център през късната античност и до сега археологически са проучени източната и южната порта на кастела, както и прилежащите в близост сгради. Сред откритите материали са единични монети и колективна находка от 411 късноантични монети отнасящи се към периода 341-346 г. до 425-450 г.[9]. От запазените единични екземпляри най-ранни са монетите на Констанций II (351-361), а най-късни на Юстин II (570-571). Всички монети са бронзови с изключение на златен екземпляр, тремис на император Анастасий I (491-518)[10]. В тази връзка представените по-долу екзагии също заемат своето място сред открития археологически материал. Логичен е въпросът с какво са интересни трите тежести от Сапарева баня? Отговорът е, че за сега това е единственият комплект от тежести открит при археологически разкопки у нас, който включва еталони с поредни тегла от три унции, две унции равни на 12 номизми и една унция. Означенията са със символите, използвани във Византия Г за унция и Г и А за броя им равен на 12 номизми. Двете екзагии с означенията за унция се считат за търговски тежести, докато тази с означените номизми, само за проверка на монети. Теглилки с маркировката ГГ са познати от големите световни колекции, както и от публикации у нас.

Първата екзагия има следното описание:

Квадратна плочка с размери 34/34 мм.

Плътност 6 мм.

Върху лицевата страна по периферията на плочката са запазени части от кръгла рамка, оформена чрез дребни точки. От вътрешната ѝ страна, във венец от мотива „рибена кост“ с двойни линии са гравирани буквите Г Г, (три унции или ¼ от либрата) а в средата над тях кръст. При буквите и кръста личат следи от инкрустация.

Обратната страна е гладка, без изображения.

Гладък страничен ръб.

Бронз, тегло 78,10 г **(Табло XXVIII.1).**

5 **Иванов, Т.** Цит.съч., 211-321.

6 *История на България*. София, том II, 1979, с. 298.

7 **Иванов, Т.** Към въпроса за лагеруването на Cohors II Lucensium в гр. Германия. - *Археология* , 1964, 1, 22.

8 **Геров, Б.** *Проучвания върху западнотракийските земи през римско време*. София, 1961, с. 303.

9 **Филипова, Св.** Монети от разкопките в късноантичния град Германия. - *Нумизматика и сфрагистика*., 1-2, 2001, 51-61.

10 **Филипова, Св.** Цит. съч., 51-61.

При тези данни либрата би тежала 312,40 г (78,10 по 4

В нумизматичния фонд на Националния археологически музей се съхраняват още два паметника с означенията Г Г, които са публикувани от Т. Герасимов[11]. За единият се знае, че е открит в района на Видин (Инв. № 59), а другият е с неизвестно местонамиране (Инв.№ 58) И двата паметника са богато украсени и буквите инкрустирани със сребро. Теглата им са съответно 79,45 г и 81,05 г

Втората екзагия представлява :

Квадратна плочка с размери 13/13 мм.

Плътност 5 мм.

Върху лицевата страна има едва забележима кръгла рамка, в която е изписан кръст с дълго вертикално рамо, от двете страни, на което са изписани с двойни линии буквите ГА (1 унция или 1/12 от либрата) Първоначално те са били инкрустирани със сребро, но в момента има запазени само части от сребърната нишка. Линиите, с които са предадени буквите са едва забележими, особено при втората буква А.

Обратната страна е гладка, има следи от драскотини с остър предмет, които явно са по-късни.

Гладък страничен ръб.

Бронз, тегло 27,55 г **(Табло XXVIII.2).**

При това тегло либрата би тежала 320,70 г

В нумизматичния фонд на Националния археологически музей се съхраняват още два паметника с означенията Г А, които не са публикувани[12]. Двете екзагии са постъпили в музея чрез откупки и не се знае точното им местонамиране. Те имат тегла 26,42 г и 27,30 г.

Характеристиките на последния паметник са следните:

Октогонална плочка със страни 13 мм.

Плътност 6 мм.

Върху лицевата страна е вписан вдлъбнат кръг, в който е врязана окръжност с двойни линии, като пространството между тях е запълнено с мотив „рибена кост“. От двете страни на подчертания център са изписани буквите N – вляво и IB – вдясно,(12 номизми или 2 унции и 1/6 от либрата), а над тях кръст, чието вертикално рамо стъпва върху центъра. Под дясното рамо на N и I е гравирана основата на триъгълник, чиито връх достига до двойната окръжност.

Върху обратната страна е вписан вдлъбнат кръг с подчертан център.

Гладък страничен ръб.

Бронз, тегло 53,25 г **(Табло XXVIII.3).**

Една либра би тежала 319, 50 г.

Подчертаният център и вдлъбнатите кръгове върху лицето и опакото са получени в резултат технологията на отсичането на екзагиите. Плоските матрици, които са били използвани при отсичането на екзагията са имали в средата за устойчивост по един малък щип. Неговите следи във формата на малки дупчици се откриват върху двете страни на екзагията, като те са разположени на една права ос, която минава в самия център. Подобна технология се отчита и при производството

11 **Герасимов, Т.** Ранновизантийски екзагии от България. - *Археология*, 1973, 2, 54-58,№ 2,№ 8.

12 Инв.№ 224, Инв.№ 230 – Нумизматичен фонд НАИМ.

на кръгли паметници от този род[13]. Сложната октогонална форма и богатата украса на тази екзагия показват високите професионални умения на майсторите произвели този еталон.

Октогоналната форма е рядка при този вид паметници, за което говорят данните от световните колекции. Така например от 98 тежести в колекцията на Шлумберже в Париж, само два екземпляра са с формата на осмоъгълна плочка[14]. Подобна е и ситуацията със сбирката в Женева, от 321 броя само 2 са с описаната форма[15]. В публикуваната колекция от Румъния няма екземпляри с тази форма[16], а сред 63-те тежести в музея в Йерусалим само две са с въпросната многоъгълна форма[17], като едната е с означения за една унция[18], а другата за 1 номизма.[19] В своя обобщаващ труд Bendall отбелязва, че октогоналните тежестите са твърде редки и дава за пример колекция Manil, в която от 32 бронзови екзагии само 1 е с тази форма[20]. Все пак в книгата си той е описал 10 паметника. Голям брой тежести с осмоъгълна форма – 9, са публикувани от сбирката в Мюнхен[21]. От тях 3 са комерсиални теглилки с маркировка за 6, 3, 1 унция и шест за проверка на 18, 12 (52,50 г), 8, 5, 4 и 1 номизма[22].

В повечето случаи тежестите с октогонална форма са изработени прецизно, имат допълнителна украса върху лицевата страна, където са означени стойностите, които в много от случаите са инкрустирани със сребърна нишка. В това отношение може би най-изящен е екземплярът от Сърбия с произход от античната Remesiana[23].

От България засега с тази форма и означения NIB има още един паметник от Мадара с тегло 53,11 г[24], който също прави впечатление с изящната си изработка, изписаните букви NIB са богато инкрустирани със сребърна нишка. Те са разположени във вписана окръжност с двойни линии и разстоянието между тях е изпълнено с пресечени дребни линийки. Центърът е подчертан чрез вдлъбнатина, като това има пряка връзка с изработката на екзагията, както посочих по-горе.

13 **Юрукова, Й.** Антични и ранновизантийски монети. - *Перник,1,1981, София*., с. 232.

14 **Dieudonné, A.** Poids du Bas-Empire et Byzantins des Collections Schlumberger et froehner et de L' ancient Fonds du Cabinet.- *Revue Numismatique,* Paris, 1931, 15-16, № 281 41.

15 **Dürr**, **N**. Catalogue de la collection Lucien Naville du cabinet de numismatique du Mussee d'art et D'Histoire de Geneve. Genava, 12, 1964, , 71,75 № 79, 139.

16 **Ocheseanu, P.** Poduri romano-byzantine in colectiile din Romania. - *Studii si cercetari de Numismatica* 8, 1984, 89-93.

17 **Manns, F.** Some Weigths of the Hellenistic Roman and Byzantine Periods. - *Studium Biblicum Franciscanum – Museum, 7,* Jerusalem., 1984, 1-79.

18 **Manns, F.** Op. cit., p. 32.

19 **Manns, F.** Op. cit., p. 39, № 58.

20 **Bendall, S**. *Byzantine Weights. An Introduction*. Londres, 1996, p. 27.

21 **Degenhardt, J.** Byzans. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich von 4 bis 15 Jahrhundert. Paderborn 2001, 257-259.

22 **Degenhardt, J.** Op.cit., 257-259

23 **Popovic, J**. *Antique Silver from Serbia*.1994, Београд, № 315.

24 **Владимирова – Аладжова, Д**. Еталони-тежести от фонда на музея в Мадара. - *Известия на исторически музей в Шумен*, VIII, 1993, 62-71.

При тежестта от 12 номизми – 2 унции от известните до сега само 1 екземпляр от колекцията в Женева е по-тежък от теоретичното 53,22 г – 55,09 г.

Екзагиите от 1 унция са с теоретично тегло 27,2 г. Екземплярът от Сапарева баня е 27,55 г, а всички останали открити в България са с грам до два по-леки. Тъй като при паметника от Германия става дума за тегло по-голямо с няколко десети от грама, не можем да бъдем категорични, че тежестта е била произведена с по-висок от теоретичния грамаж, въпреки че в момента липсва част от инкрустацията и напълно е възможно това да е точно така.

Трите тежести от Сапарева баня, както подчертах по-горе представлява един комплект за проверка на тегла от 1,2 и 3 унции. Описанието на паметниците – тяхната маркировка, както и метрологичните им характеристики показват, че те не са произведени в една работилница и най-вероятно в различно време. Тук трябва да отбележим наблюденията на Bendall, че екзагиите за проверка на тежести изчислявани в номизми (N и числен знак), са по-редки в сравнения с тези с означенията за търговски цели. (Г и числен знак)[25]. Макар в случая с паметниците от Германия тази констатация да се потвърждава, то като цяло моите наблюдения върху материалите от България сочат обратното.

Наличните данни от описаните тежести – еталони, съпоставени с теоретичните числа от регламентираната тегловна система на Византия, очертават контурите на парично-търговската размяна по нашите земи в периода IV-VII в. Изчислените стойности на либрата от 320,70 г, 319,50 г, 312,40 г въз основа теглото на екзагиите от Сапарева баня поставя фундаменталния въпрос за теглото на либрата през различните периоди от историята на Византия. Както е известно, в основата на парично–тегловната система на Византия е залегнал римския паунд или либра с тегло 327,60 г. Либрата се е деляла на 72 части, равни на 1 солид (номизма), чието теоретично тегло с реформата на император Константин Велики е 4,55 г. Към тези цифри, най-голямата и най-малката в системата, трябва да се подхожда внимателно. Теглото на либрата и солида са се променяли, за което говорят самите монети и еднолиброви (паундови) тежести. Обикновено за пример, които се дава в тази посока са данните от колекцията на Британския музей, в която 13-те еднопаундови теглилки, датирани в периода III–VII в. са с тегла от 323,76 г до 300,63 г, повечето от тях са идеално запазени и не може да се говори за изгубен метал[26]. Подобна е и ситуацията с бронзовите теглилки (тежести) от потъналия при Ясъ ада (Турция) кораб, където те имат много малко тегло[27]. G. Sams, който ги е проучвал, не смята, че има някаква много голяма загуба на тегло, вследствие на престоя им в морето. При тях паундът (либрата) тежи само 284 г, а всички други тежести са доста по-леки от нормата. Има две теглилки с тегло 2 унции, които тежат 19,2 г и 17,5 г вместо 27,2 г. За да пресметне тези теглилки с ниско тегло и техните варианти Sams използва провинциалния паунд на Schilbach и заявява, че има още две системи за тежина: една, при която византийския паунд е разделен на 14 вместо на 12 унции, и друга – при която унцията съдържа 7 вместо 6 *номизми*. Само по този начин той е бил в състояние да свърже

25 **Bendall, S**. Op. cit., p. 27.

26 **Entwistle, C.** Byzantine Weights, dans The Economic History of Byzantium. – *Dumbarton Oaks Studies XXXIX*, Dumbartn Oaks Research Library and Collection, 2002, p. 611.

27 **Sams, G**. The Weighing Implements. *Yassi Ada,I: A Seventh-Century Byzantine shipwreck*. Austin., 1982, 204-210.

помежду им всички теглилки от Ясъ ада, след което изненадващо твърди, че тясната взаимовръзка между тях предполага високо ниво на прецизност![28]

Други специалисти достигат до малко по-различни резултати за византийската либра. При каталогизирането на колекцията от византийски теглилки на Женевския музея N. Dürr използва 348 г за либра, докато за колекцията от византийски теглилки, продадена от Münz Zentrum е използвано 344 г за либра[29]. Въз основа на различните стойности регистрирани при екзагии и монети Schilbach счита, че византийския паунд (либра) през VI-VII в. тежи между 313 и 322 г (факт регистриран и при нашите тежести) и в провинциите са използвали либра с тегло около 285 г. Той прави това заключение въз основа на факта, че византийските монети, сечени в провинцията са по-леки от константинополските емисии. Според изчисленията на Schilbach разликите между константинополския и провинциалният паунд е от порядъка на 12%, което би означавало, че провинциалните *солиди* би трябвало да тежат около 4,00 г вместо 4,50 г. Основание за всички тези разсъждения дават теглилките, които всъщност се различават в голяма степен от обявените теоретичните стойности. Пример в това отношение са 71 теглилки в Женевския музей и Münz Zentrum sales, които имат тегло между 324,53 гр и 279,90 г, от 64-те бронзови теглилки, съхранявани в Münz Zentrum sales, 11 броя имат по-високо, а 52 броя – по-ниско тегло[30].

Данните на византийските теглилки в Атинския музей по нумизматика показват, че с изключение на една-единствена, отклоняваща се от нормалната стойност, която предполага либра с тегло 392 г, няма либра, която да тежи повече от 325 г. Около 30% от теглилките дават стойност между 325 и 315 г за либра. Интересна особеност е (тъй като на практика всяка теглилка е с тегло под нормалното), че колкото по-малка е теглилката, толкова по-лека е либрата, от която тя е била част. При теглилки над 50 г - 55% предпоставят либра с тегло от 310 до 325 г, а за тези по-леки от 50 г – само 28% предполагат либра, чието тегло варира в този интервал. Следователно при претеглянето на нещо, което е изисквало използването на комбинация от теглилки, като например измерването на 5 унции, с теглилки от 2 и 3 унции, дефицитът ще бъде съставна величина[31]. Напоследък свои наблюдения и доказателства за теглото на либрата публикува и W. Hahn[32].

Обяснение за тази ситуация можем да открием в достигналите до нас извори. От един закон на Хонорий (393-423) запазен в Теодосиевия кодекс знаем, че някои събирачи на данъци са имали теглилки, по-тежки от изискуемите. От Книгата на префекта ни е известно, че в определени бакалници в Константинопол са били използвани теглилки, чието тегло е било по-малко от определеното. И в двата случая това би трябвало да носи нелегални печалби на притежателите на съответните теглилки.[33]

28 **Sams,G**. Op. cit. 204-210.

29 **Bendall, S**. Op.cit., p. 2.

30 **Bendall, S**. Op.cit., p. 7.

31 **Bendall, S**. Op.cit., p. 7.

32 **Hahn, W**. Zur Metrologie des Römischen Pfundes. - *Numismatische Zeitschrift 113/114*, Wien, 2005, 279-282.

33 **Bendall, S**. Op.cit., p. 7.

Има вероятност теглото на паунда да е намалявало през годините, но едва ли в големи размери. През 1343 г. императрица Ана Савойска залага част от съкровищата на византийската корона при едно сдружение на венециански търговци. Ценностите и бижутата са били претеглени една по една ad pondus Constantinopolis ad pondus Venetiarium, като по този начин са ни осигурили серия от стойности, които позволяват да пресметнем съвсем точно, че теглото на византийската либра по онова време е 304,13 г[34].

Разнообразните тегла на златните монети и тежестите еталони налагат да се борави с тази материя внимателно. По всичко личи, че теглото на либрата, а оттам и на неговите производни се е променяло. Според някои изследователи в провинциите се е използвала либра с редуцирано тегло между 313-322 г. Аргумент в тази насока се явява по-лекото тегло на златните монети сечени извън Константинопол[35]. Schilbach предлага следните стойности на паунда през късноримския и ранновизантийския период: около 324 г –IV-VI в.; 322 г- VI-VII в.; 320 г от VII до IX в.; 319 г между IX и XIII в., като след това пада под 319 г[36]. Тази идея не би могла да се да приемаме без известни резерви, но от друга страна откриваните тежести еталони все по-настойчиво ни карат да мислим в тази посока. По-ниските тегла на екзагиите и то на достатъчно вече по брой паметници, трябва да имат своето обяснение и даденото по-горе е твърде логично. Разбира се приемането или отхвърлянето на тази идея води със себе си и нуждата от съществуването на административна система с достатъчна степен на сложност, която да налага стандартите за теглене на цялата територия на късната римска империя и по-късно Византия[37].

Според мен прав е авторитет като Bendall, който счита, че на този етап предвид голямото разнообразие от теглилки, изглежда безполезно да се опитваме да конструираме алтернативни системи на тази, изградена върху *римския паунд*. Натрупването на голямо количество материал и неговото анализиране ще позволи, може би в бъдеще да се оформи и друго обяснение. В интерес на работата в тази насока е важно да отбележим, че базата от 327,45 г за една либра, е само резултатът от пресмятанията на дискутираната валидност, която се основава главно на наблюденията, направени върху теглото на римски монети[38].

Разгледаните по-горе екзагии дават съществена информация в използването и разпространението на тегловните еталони в един град, като Германия през V-VII в.

Таблица 1. *Селища и обекти, в които са открити екзагии*

Арчар, Видинско	Рациария
Арковна, Варненско	
Варна	**Одесос**
Войвода	Динея?
Видинско	
Гърмен, Гоце Делчевско	**Никополис ад Нестум**

34 **Bendall, S**. Op. cit., p. 7.

35 **Schilbach, E.**.Byzantinische Metrologie. München, 1970, 166-168**; Bendall, S**. Op.cit., 5-6.

36 **Schilbach, E.** Op.cit., 166-168.

37 **Entwistle, C**. Op. cit., p. 611.

38 **Bendall, S**. Op. cit., p. 7.

Кюстендил	**Пауталия**
Кюстендилско	
Кула Кастра Мартис	
Кърджали	
Мадара	
Монтанско	
Несебър	**Месембрия**
Нови пазар – крепостта Станата	
Одърци, Добричко	
Перник – Пернишката крепост	
Пернишко	
Пловдив	**Филипопол**
Пловдивско	
Преслав	
Разград	**Абритус**
Рупки, Старозагорско	
Русенско	
Ряхово, Русенско	Апиария
Садовец, Плевенско	
Сапарева баня	**Германия**
Свищов	**Нове**
Силистра	
Сливен	**Туида**
Созопол	Аполония
Стара Загора	**Августа Траяна**
Търговище	
Хасковско	
Шумен – Шуменска крепост	
Ямбол	

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XXVII.1. Карта с местонамирането на екзагии в България
Табло XXVII.2. Карта с местонахождението на античната Германия (Сапарева баня)
Табло XXVIII.1. Екзагия с означения Г А
Табло XXVIII.2. Екзагия с означение Г Г
Табло XXVIII.3. Екзагия с означение NIB

UNPUBLISHED EXAGIA FROM ANCIENT GERMANIA AND THE WEIGHING STANDARDS IN THE 5th–7th CENTURY

Dochka Vladimirova-Aladzhova (abstract)

Three unpublished weights (*exagia*) found in 1959-60 during trench excavations at the ancient Germania (the modern town of Sapareva Banya) are kept in the Roman/Early Byzantine collection of the National Museum of Archaeology – BAS. They were used for controlling weights equal to 1 and 3 ounces – 27.55 and 78.10 g as well as 12 nomismae (2 ounces) – 52.25 g.

The first weight is marked with Γο Γ, the second one – with Γ ο A and the third one – with N ο B. The last one is shaped as an octagonal plate, 3 mm thick; each side of the octagon is 15 mm long. The *exagia* were not often shaped as octagons and in such cases they were usually very precisely manufactured and the decoration and the marks were nicely made. This observation is valid for the three *exagia* under study as well. The letter N incised on the *exagium* indicates that it was used to control the weight of gold coins – nomismae – equal to 2 ounces. The rest of the *exagia* were shaped as rectangular plates – 34 x 34 mm, 4 mm thick and 13 x 13 cm, 3 mm thick. The metrological data of the studied weighing implements fits within the range of the admissible lower fluctuation from the theoretical weight of 2 (12 nomismae) and 3 ounces and are higher for the 1 ounce.

The recently published calculations related to certain factors of fluctuations of the various weights based on weight kept in various collections are not automatically applicable both to the *exagia* presented here and the material from Bulgaria in general. Considering all specific features of the *exagia* found in Bulgaria, my future speculations on the matter will be related to the already presented idea about the different weighing standards used in the various provinces.

Табло XXVIII.4-8

КАЛЪП ЗА МОНЕТОВИДНИ ЗНАЦИ (БРАКТЕАТИ) С ПСЕВДОКУФИЧЕСКИ НАДПИС ОТ ПЛИСКА

Павел Георгиев
(Шумен)

Арабските монети от територията на средновековна България са единични паметници. По това тя контрастира със земите на Източна Европа (над 372 съкровища и повече от 100 000 монети), Скандинавието и дори Централна и Западна Европа, където този вид монети са достатъчно разпространени[1]. Според изчисления арабските монети само по Днепърския път са били около 10 милиона, от които около 60–70% са оставали на територията на Древна Русия, а останалите – на Балтика[2]. Още Т. Арне забелязва, че огромната част от арабските сребърни монети са съсредоточени на север от 46 паралел, докато в Крим или Причерноморско-Приазовската област те са рядкост[3]. Основна причина за това е принадлежността на тази културна зона към икономиката на Византия.

От българските ранносредновековни столици доскоро беше познат само един дирхем, регистриран в сбирката на Йордан Господинов за Велики Преслав. Д-р Васил Хараланов е неговият единствен засега изследовател и според него той принадлежи на саманидския емир Исмаил ибн Ахмед (892–908) и е сечен при 17-ия

1 **Zambaur, E.** Orientalische Münzen in Nord- und Osteuropa.- *Monatsblatt der Numizmatischen Gesellschaft in Wien, V, 1902, 367-378*; **Arne, T. J.** La Suède et l'Orient. Upsala, 1914; **Марков, А. К.** Топография кладов восточных монет (сасандских и куфических). СПб., 1910; **Фасмер, Р. Р.** Завалишинский клад куфических монет VIII-IX вв.- *ИГАИМК, VII, вып. IV.* Ленинград, 1931; **Кропоткин, В. В.** Экономические связи Восточной Европы в I тысечелетии нашей эры. Москва, 1967; **Същият.** Новые материалы по истории денежного обращения в Восточной Европе в конце VIII-первой половине IX в. – *В: Славяне и Русь. Сборник в честь акад. Б. А. Рыбакова.* Москва, 1968, 75-79; **Быков, А. А.** Из истории денежного обращения в Хазарии в VIII-IX вв.- В: *Восточные источники по истории народов Юговосточной и Центральной Европы, III. Москва, 1974, 26-71*; **Фомин, А.** Проблемма экономических контактов Арабского халифата со странами Европы в конце VIII-X века.- В: *Информационный бюлетень, вып. 4. Международная асоциация по изучению культур Центральной Азии. UNESCO.* Москва, 1983, 19-25; **Noonan, T. S.** The Islamic World, Russia and the Wikings, 750-900. The Numismatic Evidence. Aldershot, 1998.

2 **Кирпичников, А. Н., И. В. Дубов, Г. С. Лебедев.** Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени). – В: *Славяне и скандинавы.* Москва, 1986, с. 218 и сл.

3 Срв карта на куфическите монети в Източна Европа у: **Даркевич, В. П.** Аргонавты Средневековья. Москва, 1976, с. 89; **Древняя Русь**. Город, замок, село. Отв. ред. Б. А. Кольчин. Археология СССР. Москва, 1985, 389, табл. 161.

абасидски халиф Абу Мухаммад Али ал Муктафи (902–908). Отсечен е в 284 г. от Хиджра (=897 г.) в град Аси-Шаш (съвр. Ташкент). Дирхемът от Велики Преслав (или от неговата околност) е изолирано отклонение на т. нар. „монетна вълна“ или „сребърен мост“ между територията на Саманидския емират и Европа, чийто апогей е в годините между 890 и 914 г. Любопитно е да се посочи, че той е отсечен непосредствено след 283 г. от Хиджра, в която арабски и сирийски историци отбелязват Симеоновата победа над ромеите при Булгарофигон, където на византийска страна се сражават и арабски пленници-наемници[4].

Наскоро П. Павлович обнародва златен динар от с. Долен Чифлик, Варненско, записан в нумизматичната колекция на музея във Варна[5]. Той е на третия абасидски халиф Ал-Махди. Отсечен е през 167 г. от Хиджра, т. е. 783/784 г. и регистрира икономическа активност на района около „така наречената Варна“ – главен център на българската държава през първото столетие от нейното създаване[6].

С това, доколкото ми е известно, броят на публикуваните арабски монети се изчерпва. Но дори и да допуснем наличие на необнародвани екземпляри от музейни и частни колекции, тяхната рядкост едва ли може да бъде разколебана.

На този „фон“ през 2005 г. в Плиска беше открит важен паметник. При разкопките по трасето на източната линия от Дървената крепост (краят на VIII–първо десетилетие на IX в.) беше намерен калъп за отливане на монетовидни предмети **(Табло XXVIII.4-5)**[7]. Беше открит в сондаж „И“, в яма, настлана с тухли, заедно с разнообразни предмети от желязо, мед, бронз, кост и стъкло. Ямата е горяла и повечето от предметите бяха открити на нейното дъно в или над слой от пепел (дълб. 1,30-1,50 м) **(Табло XXVIII.6).** Предметите имат разнообразно предназначение: битов инвентар (келтообразна мотичка, дарак, прешлен за вретено), украшения (пръстен с гравиран орел, сърцевидна апликация от колан, стъклени маниста), оръжие (предпазител от ръкохватка за меч), двуставен бронзов кръст-енколпион, костено рогче, ашик и други. Над ямата са положени камъни от зид, запазени в един ред, непосредствено под повърхността. Постройката, към която принадлежи е от последния период на строителство във Вътрешния град, така че ямата следва да се датира преди средата на XI в. Изглежда че става въпрос за инвентар, укрит при печенежките нашествия през 30-те или 40-те години на XI в. Анализът на самата колекция предстои, но повечето от предметите в нея се датират след средата на X в. Това се подкрепя и от наблюденията на В. Йотов върху ръкохватката за меч с втулка, обхващаща горната част от лезвието **(Табло XXVIII.7).** Аналогиите за този рядък тип ръкохватки насочват към несигурен в датировката си в VIII–IX в. предмет от Централна Арабия и датиран в X век паметник от Херсонес.

Калъпът представлява пластина от бронз с размери 37,5×30-31×1,5-1,8 мм и тежи 15,5 гр **(Табло XXVIII.4-5).**. На лицевата му страна е оформено чрез гравиране

4 **История на България.** 2. София, 1981, с. 283, бел. 38 и 39.

5 **Павлович, П.** Монета от епохата на Абасидския халиф Ал-Махди (775-785) в колекцията на Археологическия музей – Варна.- *В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (=Acta Musei Varnaensis, II). Варна, 2004,* 219-222. За нейното местонахождение: *Българите и техните съседи през V-X век. Каталог на изложба. Варна, 2004,* № 73.

6 **Георгиев, П. „**Култура Варна“ през VI-VIII век в контекста на общоевропейския модел за преход от Античност към Средновековие.- В: *Канон и култура. Петнадесета лятна научна среща, Варна 22-24 юни 2007 г.* Варна, 2007, 160-161.

7 Вътрешен град, източен сектор, сондаж „И“, в насипа, с металотърсач. Пол. инв. № 202.

гнездо с диам. 29 мм и дълб. до 1 мм. В горния си край то е с коничен отвор с шир. до 3 мм. Ръбът на пластината в неговия горен край е леко отчупен, вероятно следствие на досега си с наливания от тук разтопен метал. Обратната страна е неравна и леко извита. Лявата страница носи следи от допълнително (?) отсичане и създава впечатление, че пластината отначало е била по-голяма. Наличието на канал „отгоре" подсказва, че литейната форма е била от затворен тип. Издирването с детектор на втора половина не даде резултат[8].

Калъпът беше обгорял и на места с полипи от горяла органична материя, вероятно кожа, главно откъм обратната си страна. Почистването беше извършено в новооткритата Лаборатория на НАИМ при БАН от д-р Петя Пенкова, на която дължа и данните от спектралния анализ[9]. Двете проби от пластината, показват следното съдържание на сплавта: I. 64,501 % мед, 26,906 % олово, 6,534 % фосфор, 0,971 % калай и още 3 елемента: Th, Ni, I със стойности около и под половин %; II. 45,672 % мед, 36,425 % олово, 9,189 % калай 7,042 % фосфор и още 6 елемента със стойности под един процент. Между тях внимание заслужава среброто (Ag), което има стойност от 0,135 %.

Отливаните в калъпа предмети имат монетовидна форма. Дебелината им е зависела от употребата или не, на друга половина от калъпа. При двоен калъп отливките ще да са имали дебелина около 2 мм. В затворения археологически комплекс обаче бе намерена само една половина и трябва да допускаме нейната самостоятелна употреба, вероятно заедно с гладка пластина (вж. по-долу случая с бронзовия калъп от Шуменския музей). В този случай отливките са били едностранни, с дебелина до 1 мм.

Използването на калъп от бронз е рядко явление. При леене на ювелирни изделия или на монети се използват обикновено калъпи от огнеупорна глина или от устойчив на температура камък. Употреба на бронзови калъпи е регистрирано, доколкото ми е известно, при тракийското златарство, макар че калъпите там са доста по-масивни[10]. Леенето на монети е добре познато, макар че много по-често се използва щамповането. Согдийският опит за това е показателен, но след арабската инвазия през VIII в., под влияние на монетосеченето в Халифата, леенето се заменя постепенно с щамповане[11]. Лети монети познава и византийската провинциална практика, например в Херсонес през IX–X в.[12] Лети монети от края на X и началните десетилетия на XI в. са известни и на територията на Североизточна България и Добруджа.[13] Сред древноруските монети от злато и сребро, изработени чрез щамповане по образец на византийското и арабското монетосечене в края на X и на-

8 Откриването на находката дължа на г-н Валентин Савов от град Шумен, за което му благодаря.

9 Мое приятно задължение е да ѝ изкажа и тук своята благодарност.

10 **Минчев, Ал.** Приноси към тракийското златарство, I: Бронзови матрици, калъпи и наковалня от Варненския музей (краят на VI – I в. пр. Хр.). – *Известия на народния музей във Варна, XL, (LV), 2004,* 78, обр. 9, 10.

11 **Смирнова, О. И.** Сводный каталог Согдийских монет. Бронза. Москва, 1981, 20.

12 **Соколова, И. В.** Монеты и печати византийского Херсона. Ленинград, 1983, 30 и сл.

13 **Йорданов, Ив.** Ранни форми на монетно производство (XI-XII в.).- Нумизматика, 1980, 2, 6 и сл.; **Йотов, В., Г. Атанасов.** Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, 130 и сл.; **Manucu-Adameşteanu, G.** Istoria Dobrogei in perioada 969-1204. Cotribuţii arheologice şi numismatice. Bucarest, 2001, 137 sqq.

чалните десетилетия на XI в., е известна и група ляти копия на монетите с надпис „Ярославово сребро“[14]. Те са получени в двустранен калъп и носят изображения и надписи, както при същинските монети, но имат в горния си край „ухо“ и очевидно са били предназначени за носене чрез окачване. Каналът в пластинковия калъп от Плиска също би могъл да фабрикува подобни „израстъци“ към отливаните в него копия (особено при двустранна форма).

Необичайното в разглеждания паметник е, че е от бронзова сплав. Леенето на метали с по-висока или близка точка на топене трябва да се изключва. Бихме могли да допуснем, че е бил използван за отливане на восъчни модели,[15] но това е малко вероятно, тъй като изработката на специален калъп би било излишно, тъй като восъчен модел може да се снеме директно от самия предмет. А и леене в бронзови калъпи, макар и рядко, е регистрирано в няколко случая[16]. Калъпите са от бронз или червена мед и са за отливане на различни украшения. Произхождат от Киев, Саркел или имат неизвестно местонахождение. Г. Ф. Корзухина причислява тази „напълно особена група“ леярски изделия към т. нар. „имитационни форми“, наричани още „киевски тип“[17]. Смята се, че са били предназначени за леене „само на оловни предмети“[18]. Изделията получени от тях се срещат рядко. Калъпите от бронз или червена мед се считат за предназначени за леене „само от лекотопим метал“, като олово или калай, но „в никакъв случай от бронз или сребро“. Може да се приеме за сигурно, че калъпът от Плиска е бил предназначен също за отливане на предмети от лесно топим метал.

Средновековен бронзов калъп за отливане на оловни пломби за моливдовули е намерен в североизточна България и се датира към X-XI в.[19] Той също е пластина (76×32 мм), в която са оформени три гнезда за отливане на ядра през отделни отвори. За разлика от нашия калъп, този от Шуменския музей е с дебелина от 4–5 мм, необходима за получаване на по-дебели отливки. Калъпът е със запазена горна част: гладка пластина с отвори за закрепване към самия калъп.

Важно е да се изтъкне, че във византийски кодекс по „химия“ (Marc. gr. 299) от X-XI в., където се описва процесът на производство на монети, се препоръчва леене на „номизми“ в бронзови калъпи (φοῦρμαι).[20] Заедно с това, там са посочени и до-

14 **Сотникова, М. П., И. Г. Спасский.** Тысечелетие древнейших монет Росии. Сводный каталог русских монет X-XI веков. Ленинград, 1983, 202-203.

15 За технологията вж. **Василев, В.** Матрици и модели в средновековната торевтика.- В*: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984,* 192-197; **Дончева-Петкова, Л.** Два модела за колонни апликации.- В: *Приноси към българската археология, 1. София, 1992*, 210-213; **Дончева, Ст.** Медальони от средновековна България. В. Търново, 2007, 68 и сл.

16 **Корзухина, Г. Ф.** Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания.- *Советская археология, XIV,* 1950, 219 и сл., табл. 1, №№ 101, 127, 142; **Древняя Русь.** Город, замок, село. Отв. ред. Б. А. Кольчин. Москва, 1985, 262.

17 **Рыбаков, Б. А.** Ремесло древней Руси. Москва, 1948, 265 и сл.; **Корзухина, Г. Ф.** Цит. съч., 221, бел. 2 и сл.

18 **Пак там,** 224.

19 **Jordanov, I., Z. Zhekova.** Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007, Nr. 684, 227-228. Благодаря на колегата Йорданов за насочващата информация.

20 **Papathanassiou, M. K.** Metallurgy and Metalworking Techniques.- In: The Economic History of Byzancium. From the Seventh trough the Fifteenth Century, vol. 1. Ed. A. E. Laiou. Washington, 2002, 123-124 и цит. там литература.

пълнителни материали и технология за изработване на матриците (τυπάρια) и образите (τύποι). За матрици се препоръчва специална бронзова сплав (ἡ συγκέρασις τοῦ βροντησίου) и други съставки. Този теоретичен труд поставя въпроса: как на практика е ставало леенето на „номизми“ в бронзови калъпи? Не е ли това някакво недоразумение!

В нумизматичната и археологическа литература тънките, трошливи отливки, които носят най-често едностранно изображение, като това, което е могло да бъде отлято в стигналия до нас калъп, се определят като брактеати (от нем. Bracteat, лат. bractea, brattea „тънък лист“)[21]. Крехките пластини са използвани и за монети или за монетовидни предмети и украшения. Такива са апликирани към косичници, диадеми и др.[22] В повечето случаи са изработени чрез щамповане и се срещат най-вече в страните по периферията на византийския или ислямо-мюсюлманския свят[23]. Обикновено са от драгоценен метал или негова имитация, например латун (“златиста мед“). По тази причина са с малка дебелина.

Литейната форма от Плиска показва в негатив „монета“ с надпис, който наподобява куфическо писмо **(Табло XXVIII.4a, 5a).** В нея са били отливани подражания на арабските монети **(Табло XXVIII.4b, 5б).**[24] В средата на гнездото е оформено поле, в което е гравиран триредов „надпис“, като върху опаката страна на арабска монета.[25] Рамката е от два пръстена, които са давали в позитив релефни рамки. Между тях на осем или девет места с радиални черти, някъде с извити краища, се имитирал обичайния за арабоезичните монети надпис: „В името на Аллах“, с посочване на годината на отсичане, по Хиджра. Такъв в разглеждания паметник не се долавя и това показва, че калъпът е гравиран от човек без сериозни познания по арабско писмо.

Разчитането на евентуалния арабски текст предоставих на доц. Павел Павлович от Центъра по арабистика при Софийския университет.[26] Според него трите реда „*съчетават еклектично различни арабски надписи, които действително се срещат по реверса и аверса на динарите, а именно: 1. Името на Пророка; 2. Клетвената формула „ал-хамду ли-л-лахи“ (слава на Аллах); 3. Страдателната глаголна форма „дуриба“ (сечен)*“. Буквален прочит на текста и идентификация с определен монетен прототип са невъзможни, поради неговия имитативен характер и силна стилизация на буквените символи, доведени до растителни и геометрични орнаменти. Плиткият релеф и заличаването на някои от детайлите създават впечатлението, че калъпът е създаден по модел, който сам е подражание на арабска монета (динар, дирхем или фелс).

21 **Фенгар, Х., Г. Гироу, В. Унгер.** Словарь нумизмата. Москва, 1982, с. 28.

22 **Седова, М. В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XVвв.). Москва, 1981, 37 и сл., рис. 12.

23 **Иерусалимская, А. А.** Древняя латунь на торговых путьх Кавказа (по материалам Мощевой Балки).- *Советская археология, 1986, 4, 100-111, рис. 2, 1-15;* **Распопова, В. И.** Металлические изделия раннесредневекового Согда. Ленинград, 1980, с. 48, рис. 34, 7-11; **Беленицкий, А. М., И. Б. Бентович, О. Г. Большаков.** Средневековой город Средней Азии. Ленинград, 1972, с. 82, рис.51.

24 Срв. **Сотникова, М. П., И. Г. Спасский.** Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X – XI веков. Лининград, 1983, 66.

25 **Павлович, П.** Цит. съч., с. 221.

26 Използвам случая да му благодаря за ценната помощ и да му предоставя паметника за по-нататъшно изследване като текст. По време на конференцията в Шумен дадох фотография на паметника и на ст.н.с. Екатерина Венедикова от Института по балканистика на БАН.

Калъпът е занаятчийско изделие и отливаните в него имитации са задоволявали пазар, който е бил далече от големите центрове на арабско монетосечене. Подражанията на арабски монети от Северното Причерноморие се свързват с имитативно монетосечене на Хазарския хаганат през VIII–IX в.[27] При него именно се наблюдава „смесване на щемпелите от лицевата и обратната страна", поради тяхното гравиране по памет[28]. Подобно явление забелязва и П. Павлович при разчитане на легендата от нашия калъп. Към това ще отбележа още един, струва ми се, важен детайл. Под раздвоената хоризонтална черта под третия ред личи, макар и слабо, следа от гравиран знак (?), който съответства по място на „руническия" символ, съпровождащ хазарските имитации на арабски монети в съкровището от куфически монети от с. Девица, Воронежка област[29]. Доколкото може да се види върху нашия паметник, въпросният „знак" е близък до „кръгчето" върху опаката страна на „преправен абасидски дирхем" от 162 г. Х. (=778/9 г.) от сбирката на Ермитажа[30]. Последният е сечен в Халифата, но се определя от А. А. Биков като фалшив, тъй като, както в редица други случаи, е от посребрена чрез плакиране мед.

Всичко това ме навежда на мисълта, че е възможно калъпът от Плиска да е подражание на имитирана арабска монета от източноевропейските степи. Към последното насочват и съобщените от Г. Ф. Корзухина примери за „литейни форми за подражания на дирхеми" от XI в., намерени още през XIX в. съответно при с. Григоровка, Каневския уезд на Киевска губерния и при Еменец, Невелски уезд, Витебска губерния **(Табло XXVIII.8).**[31]. По повод на тях авторката сочи и за литейна форма за дирхем от Унгария[32]. Арабският текст върху тях е също с имитативен характер. Тъй като тези калъпи са от камък, е възможно летите в тях подражания да са били от мед, сребро или друг метал, докато въпросът за нашия е по-сложен. Донасянето му от източноевропейските земи ми се струва по-оправдано, предвид на редкостта на арабски монети от Халифата у нас и далече по-активните връзки на нашите земи със Северното Причерноморие или по-отдалечени от него краища. Интересен пример за използване на арабски монети в локално монетно производство предлага намерения в Майнц сребърен денар или пфениг (1,6 мм, 1,39 г) на немския крал Хайнрих II (1002–1024) с обичайния за тези монети кръст откъм лицевата страна, но с триредов арабски надпис на опаката страна, изработен „по образец" на самаркандски дирхем[33]. Тази необичайна комбинация е дело на местното производство и е задоволявала специфични потребности.

Редкостта на калъпите от бронз – от една страна и особено на тези, изготвящи подражания на арабски монети, както и данните, че произлизащите от тях отливки

27 **Быков, А. А.** Цит. съч., 26 и сл. с цит. там литература по въпроса. Вж. още: **Сидоренко, В. А.** Подражания абассидским дирхемам и динариям в монетном обращении Таврики хазарского времени.- *Материалы археолотгии, истории и этнографии Таврики, IX*. Симферополь 2002, 429-454.

28 **Быков, А. А.** Цит. съч., 45.

29 **Пак там,** 30 и сл., рис. 9-12.

30 **Пак там,** 47-48, рис. 14, вляво.

31 **Корзухина, Г. Ф.** Цит. съч., 218, 252, 254, рис. 1, №№ 117, 140. За калъпа от Еменец, вж. **Рыбаков, Б. А.** Цит. съч., рис. 58, трети ред, вляво. Надписът е триредов, подчертано имитативен, а околоврътният бордюр е двоен с радиални чертички, които нямат нищо общо с арабско писмо.

32 **Корзухина, Г. Ф.** Цит съч., 218, бел. 4.

33 **Kluge, B.** Munze und Geld um 1000.- In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Hrsg. von Wieczorek und H.-M. Hinz. Stuttgart, 2000*, 187, 194, Abb. 139,8.

са били от евтин, леснотопим метал, навеждат на мисълта, че в тях са се произвеждали по-скоро знаци с особено предназначение, отколкото накити. Индикациите за използване на някои от тези калъпи в християнска среда подсказва, че въпросните отливки са били употребявани за монетовидни паметници. Това, най-общо казано, биха могли да бъдат „жетони" от типа на т. нар. сфрагидии (tesserae), известни още и като „оловни монети"[34]. Разглежданият паметник от Плиска съчетава всички тези особености и подсказва, че отливаните в него брактеати са били предназначени да бъдат „тесери" (знаци-печати) на източен търговец или занаятчия, действащ далече от арабоезичния свят. Тесерите, представящи белезите на монетите на владетел, са характерна и всъщност задължителна принадлежност за пътуващите търговци[35]. Интересни възможности за по-конкретно тълкуване ни предоставя арменския историк Киракос Гандзакеци (XIII в.)[36]. Той пише, че авторитетният сирийски търговец Симеон, наричан в тюркоезичния свят, Рабан Ата, макар и християнин, имал там изключителни права, тъй като притежавал специална грамота, издадена от името на Хагана. „А неговите хора – сочи Гандзакеци, имали от него тамга, т.е. знак и писмо и смело пътували по цялата страна…". След като знаем, че последните са представлявали монетовидни паметници, може би трябва да допуснем, че един голям търговец, пътуващ в керван заедно с многобройни свои сътрудници, е притежавал и калъп за тяхното отливане?

Калъпът е попаднал в Плиска вероятно посредством пътуващ търговец[37] или от странстващ занаятчия. Комплексът от разнообразни предмети, в който е намерен, затвърждава впечатлението, че е възможно да е бил притежание на заможен човек или такъв с широки контакти.

Отливки от новонамерения калъп не са познати. Кризата в запасите от сребро в Средна Азия, която започва да се чувства още през втората половина на X в., но особено към края на столетието и началото на следващото, води до изготвяне на имитации на сребърните (най-често саманидски) дирхеми[38]. В резултат на това секва притока на сребърни монетни емисии по Волжско-Балтийския[39] или по Причерноморско-Днепърския път[40]. Появяват се дирхеми от сплави на сребро и мед, оловни или медни, плакирани със сребро (вж. по-горе). В Киев е намерено съкровище от XIII в. с 200 медни куфически монети от периода VIII-X в.[41]Всичко това зат-

34 Вж. например: **Manucu-Adamesteanu, G., I. Poll.** Monede de plumb din epoca bizantina (secolele V-VI si XI-XII) aflate în collectiile din Romania.- In*: Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani. Braila, 2004*, 249-275.

35 **Георгиев, П.** Дипломатическите и търговски знаци-печати във Византия и славянските страни.- В: *Годишник на Софийския университет, Научен център за славяно-византийски проучвания „Акад. Ив. Дуйчев"*, 83 (2), 1988, 21-32.

36 **Джанполадян, Р. М.** Некоторые вопросы организации торговли в средневековой Армении.- *КСИА, вып. 138, 1973*, с. 91.

37 **Степанов, Цв.** Търговия и зависимост: Между историческите факти и историческата памет за българо-хазарските отношения (IX-X в.).- В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев.* София, 2006, 533-534.

38 **Беленицкий, А. М., И. Б. Бентович, О. Г. Большаков.** Цит. съч., 294 и сл.

39 **Измайлов, И. Л.** К вопросу о булгаро-скандинавских контактов.- В: *Биляр – столица домонгольской Булгарии. Казань, 1991,* 130-138.

40 **Сотникова, М. П., И. Г. Спасский.** Цит. съч., 108.

41 **Новое в археологии Киева.** Киев, 1981, 360, бел. 13.

върждава извода, че калъпът от Плиска е бил изготвен за отливане на подражания от лесно топими метали. Точката на топене на среброто е 961,78 градуса и леенето в калъп от бронзова сплав е изключено. Най-вероятно в него са били отливани знаци от олово, калай или тяхна сплав, като получените копия са могли да бъдат покрити със слой от благороден метал.

Главният въпрос, който поставя разглежданата находка е за нейната етнокултурна същност. Засега, като най-вероятно място на нейното изготвяне остават териториите между долните и средни течения на Волга и Днепър. Моделът от този район е могъл да бъде абасидска монета или нейно хазарско подражание от VIII–IX в. Не е изключено прототипът да е саманидски дирхем от IX–X в. или произведен между началото и 70-те години на X в. във Волжска България. В тази връзка е интересно да се изтъкне, че според В. Кропоткин са известни около 600 волжско-български дирхеми, от които само 16 бр. са отделни находки, докато останалите са от 85 съкровища[42]. От тях само 4 монети са намерени на територията на страната. Този факт подсказва експортния характер на тамошното монетно производство. То се съгласува с думите на Ибн Русте (XII в.), който пише: „ Главното им (на волжските българи-П. Г.) имущество са куниците. Те нямат пари и една куница струва у тях два дирхема и половина. И наистина белите кръгли дирхеми се донасят от областта на Исляма и извършват за тях сделки“[43]. Този текст кореспондира със сведението на Ал-Масуди: „българите (вер. дунавските – П. Г.) не познават нито динари, нито дирхеми, а сключват своите сделки… с помощта на волове и овци“[44]. Терминът „куна“, „куница“ има латински произход (от cuneus) и в руския език означава „монета“[45]. Ибн Русте обаче я използвал в смисъл на „кожа от зверче“, а оттам и като парично средство[46]. Последните сребърни дирхеми, които секат волжските българи, са от 986/7 г. През 90-те години секва и притокът на саманидски дирхеми през Волжска България и хазарските земи към Киевска Русия[47]. В Киев – един от големите центрове на концентрация на арабски дирхеми от периода VIII–X в. (източните монети там наброяват повече от 11 000!), те секват в последните десетилетия на X в.[48]

Към края на X или началото на XI в. трябва да е бил донесен и разглежданият бронзов калъп. Една от възможностите е той да произхожда от земите на Поволжието: от Волжска България или от вече несъществуващия Хазарски хаганат, където през втората половина на X в. доминират печенежки племена.

42 **Хузин, Ф. Ш.** О столице Волжской Булгарии домонгольского периода.- В: *Биляр – столица домонгольской Булгарии.* Казань, 1991, 32 и сл.

43 **Даркевич, В. П.** Цит. съч., 88.

44 **Тодорова, Е.** К вопросу о товарообмене на Балканском полуострове в периоде раннего Средневековья.- В: *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Москва, 1987,* 167.

45 **Спасский, И. Г.** Русская монетная системма. Ленинград, 1970, 37, 57.

46 **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка, II. Москва, 1986, с. 417.

47 **Симеонова, Л.** Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (краят на IX-70-те години на X в.). София, 2006, 266-267 и цит. литература. За сребърния кризис и етно-политическите промени довели да значителни етнически движения в Източна Европа и Балканите вж. **Раев, М.** Към проблема за руските опити за овладяване на региони от Балканския полуостров и Кавказ през втората и трета четвърт на X в.- В: *Черно море между Изтока и Запада. VII Понтийски четения във ВСУ, 2002 г.* Варна, 2003, 167-175.

48 **Новое**…, 358-361.

Въпреки уникалния си характер, разглежданата находка има родствени връзки с някои материали от края на X и началото на XI в. в Плиска. През последните десетилетия в нейния Вътрешен град бяха открити редица произведения на металопластиката, на керамичното и други производства, които се отличават от характерните за византийските ателиета форми и технологии. Такъв е случаят с колекцията от сфероконуси от Дворцовия център[49]. Техният източноевропейски произход едва ли може да се оспорва, макар че за конкретни производствени средища все още не може да се говори. Друга показателна находка е публикуваното напоследък огниво с бронзова дръжка, чийто сюжет и стил ни отвеждат към територията на Източна Европа и поречието на Волга и нейния приток Кама[50]. Аналогично огниво е намерено и в гроб от района на Шуменска крепост.[51] Ареалът на разпространение на тези и други находки очертава техния път към Дунавска България в края на X и началото на XI в. За подобен „внос“ говорят и други находки от територията на днешна Северна България. Показателно в това отношение е огнивото с бронзова дръжка от Якимово[52], бронзовите фигурки на коне, стъпили върху змийско тяло от музея в Попово[53], както и други фигури на животни или птици. Важна група сред тях оформят зооморфните катинари от X–XI в. в различни находища на Североизточна България.[54] Всички те оформят отделна стилистична група, чиито особености насочват техния произход към източноевропейска територия с култура, характерна за угро-фински племена. Често те се свързват с (пра)българите или пък се датират по-късно и се отдават на печенезите[55]. По-обосновано е да са били притежание на разноплеменно население, което донася по нашите земи към края на X или началото на XI в. предмети, характерни за материалната култура на райони от Средното Поволжие до Северен Кавказ[56]. Възможно е част от това население, да е с българо-мюсюлмански произход и да произлиза от територията на Волжска България[57]. Косвен довод в подкрепа на тази все още хипотетична възможност са данните на анонимната унгарска хроника (XII в.), според която изселници на Биляр са се

49 **Михайлова, Т.** Сфероконуси от Плиска.- *Археология, 1987, 1,* 15-23.

50 **Василев, Р.** Огниво с бронзова дръжка от Плиска.- В: *Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Отг. ред. П. Георгиев. В. Търново, 2007,* 348-361.

51 **Дончева, С.** Бронзово огниво от района на Шуменската крепост.- В: *Сборник: Есенни четения: Сборяново, 1.* Исперих, 2003, 36-39.

52 **Станилов, Ст.** Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг.- *Археология, 1984, 2-3,* 103-109.

53 **Рашев, Р.** Бронзови фигурки на коне от музея в Попово.- В: *Попово в миналото, 4. Култура и религия.* Разград, 2004, 78-81; **Същият.** За една група бронзови фигурки.- *Археология, 2003, 4,* 54-58.

54 **Тотев, К.** Зооморфни катинари от средновековна България.- *Проблеми на прабългарската история и култура, 2.* София, 1991, 247-258.

55 **Дончева-Петкова, Л.** Плиска и печенезите.- *Плиска-Преслав, 9, 2003,* 244-258.

56 За показателни в това отношение могат да се приемат датираните вече с увереност към края на X-XI в. амулети-конници. Срв. **Плетньов, В.** Ранносредновековни амулети конници от Североизточна България.- В: *България, българите и техните съседи през вековете. Изследвания в памет на доц. Хр. Коларов.* Велико Търново, 2001, 327-338; **Стоянова, Хр.** Новооткрити ранносредновековни бронзови амулети кончета.- *Пак там,* 339-347.

57 **Халиков, А. Х.** Культурно-исторические связи между Дунайской и Волжской Болгарии. К изучению проблемы.- В: *Първи Международен конгрес по българистика. Симпозиум Славяни и прабългари. София, 1982, 381-387*; **Станилов, Ст.** Цит. съч., 106.

настанили в земите на маджарите и основали град Пешта[58]. В светлината на този пример е допустимо част от населението на Волжска България да се е насочило към свои родственици от византийския Долен Дунав.

Това обаче е само едно от исторически допустимите обяснения за появата на калъпа за монетовидни знаци в Плиска. Друга възможност е, неговият приносител да произлиза от заселената с печенежки и други племена Хазария. Изясняването на тези въпроси ще е възможно след изследване на сродни на бронзовия калъп материали. Интерес в тази насока представлява намереният преди десетина години в гроб от некропола пред Източната порта в Плиска, бронзов пръстен с инкрустирана ниело куфическа формула, който датира също от края на X или началото на XI в.[59] Находки с куфически надписи „очертават" пътя на разпространението на източни майстори, работещи в различни точки на Волго-Дунавското пространство[60]. От Танкеевския некропол във Волжска България например е известен сребърен пръстен с инкрустация и куфически надпис „В името на Аллах". Такива са открити и в Херсонес и у мордвите[61]. В Херсонес са познати примери за проникване на куфически фелсове (медни монети) от VIII в.[62] В Киев е намерен калъп от овручки шифер за колонни апликации с куфически надпис, за който се предполага, че е оставен от гравьора на литейната форма и неин собственик[63]. Прави впечатление, че от различни археологически обекти на територията на Молдова произхожда сравнително голям брой медни или сребърни арабски монети, отсечени през IX–X век, основно абасидски и средноазиатски[64]. Немалък брой от тях са имитации на волжско-български монети, сечени през почти цялата първа половина на X век. Тези находки (от Екимауци, Алчедар и други ранносредновековни находища с близък на българските селища отсам Дунав характер на материалната култура) очертават „молдовски път" за пренасяне на вещи като разглеждания тук калъп. Появата му няколко десетилетия след находките на оригинални дирхеми или волжскобългарски имитации изглежда напълно резонно с оглед на военнополитическите събития на Долен Дунав в края на X особено през началните десетилетия на XI в.

Разгледан така, калъпът за монетовидни знаци-брактеати от Плиска е важен, не само като рядка находка, но и заради това, че очертава пред нас нови решения в изследване на културната история на българските земи в началото на византийската доминация.

58 **Халиков, А. Х., Ф. Ш. Хузин.** К вопросу о названия столицы Волжской Булгарии домонгольского периода.- В: *Биляр – столица домонгольской Булгарии. Казань, 1991,* 43-44.

59 **Димитров, Я. и др.** Накити от Плиска (IX-XI в.). Шумен, 2005, с. 9, долу вляво. За некропола с други важни материали по повдигнатите тук въпроси, вж. **Димитров, Я.** Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X-XI в.).- *Плиска-Преслав, 7,* 1995, 42-70.

60 **Колесникова, Л. Г.** Связи Херсона-Корсуна с племенами Восточной Европы.- *Херсонесский сборник, вып. 15, 2007,* 129-150.

61 **Пак там,** 136.

62 **Crimean Chersonesos.** City, Chora, Museum, and Environs. Austin, Texas, 2003, 179.

63 **Пак там,** 307-308, рис. 134.

64 **Nikolae, E.** Un dirhem din secolul al X-lea descoperit la Iacobeni, com. Vladeni, jud. Iaši.- In: *Simpozion de Numizmatica, Chišinau, 28-30 mai 2000. Comunicari, Studii si note. Bucurešti, 2001,* 95-102 и цит. литература.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XXVIII.4. Бронзова пластина – калъп за монетовидни знаци (брактеати) от Плиска: а. Литейното гнездо; б. Позитивен образ.

Табло XXVIII.5. Рисунка на калъпа: а. Литейно гнездо; б. Позитивен образ. Рис. Георги Павлов.

Табло XXVIII.6. Изглед от ямата в сондаж "И"/ 2005 г., в която е намерен калъпът и други находки.

Табло XXVIII.7. Бронзова дръжка от меч, намерена заедно с калъпа и други предмети.

Табло XXVIII.8. Каменен калъп за леене на подражания на арабска монета от Еменец, Украйна (прорисовка от фотография у Б.А. Рибаков).

BRONZE MOULD FOR CASTING COIN-SHAPED BRAKTEATS WITH ARABIC TEXT

Pavel Georgiev (abstract)

The mould was found in 2005 in the Inner City of Pliska along the eastern line of the Wooden fortress of the Bulgarian capital (sounding И, field inventory no. 202). It originates from a closed archaeological complex and a well-dated medium, owing to which its last deposition can be dated to the early decades of the XIth c. It was discovered along with more than twenty-five metal objects of various types: everyday stock, jewelry, weapons, Encolpion cross, etc. The objects were concealed in a pit of brick floor which had burnt so they were seriously damaged.

The mould constitutes a plate of the following dimensions: 40x33 mm, 1.5 mm thickness, and 15. 5 g. Cast on the obverse is a round nest of 29 mm in diameter and about 1 mm thickness. Judging by the channel in the upper part, there is no doubt that the nest was used for casting metal objects. Slightly visible in the center of the field is a two- or three-lined inscription in Arabic encircled with a border of concentric circles with radial lines and schematic decoration or text. The object was burnt and there is a thick layer of organic matter or minerals on the obverse and especially on the reverse. Currently the mould is in the chemical laboratory of NAIM at BAS for cleaning and conservation. Its precise attribution is still at hand.

The nest for casting gives us grounds to determine the object as a mould for casting coin-shaped items which are imitations of Kufic dirhems. The model for its manufacture was most probably a copy of an imitative coin of Kufic inscription. The attempt of Dr Pavel Pavlovich from the chair of Arab studies at Sofia University to decipher the text was postponed until the object is cleaned. It is not unlikely that the inscriptions might prove illegible as it is typical for a number of Kufic imitations. Probably the texts reproduce the symbol of faith or citations from the Koran. Possible prototypes might be the Abbasid dirhem, the Samanid coin or their imitations in the Khazar khaganate or Volga Bulgaria.

Most probably the mould is one-sided and is an artisan's product used for casting thin one-sided coin-shaped decorations known in the literature as brakteats. It happened to be

in Pliska through import by a traveling artisan and trader. A number of materials in Pliska dating from the late Xth or the early XIth centuries give reasons to formulate the working thesis for an influx of materials from eastern Europe and the Volga region. It is possible that they register a migration from the territories of the Khazar khaganate and the Volga region.

The present paper aims to publish a find unique for our early medieval centers and thus to contribute for the determination of its nature and cultural and historic significance.

Tabl. XXIX-XXX.8

LES *REGALIA* DES PALÉOLOGUES D'APRÈS L'ICONOGRAPHIE

(essai d'une étude comparative des témoignages de la peinture murale, de l'enluminure et de la numismatique) (1258-1453)

Ivelyna P. Kyutchoukova
(Fribourg)

Dans la panoplie des arts byzantins, il existe de nombreuses représentations de l'empereur dans un costume officiel, muni d'insignes marquant son pouvoir. Ces attributs sont constitutifs de la personne impériale à Byzance et varient peu dans le temps ; malgré tout, selon les époques, nous y observons des changements et des évolutions.

Dans cet article, nous examinerons les représentations des *regalia* des empereurs de la dynastie des Paléologues (1258-1453) via une analyse comparative de l'iconographie – enluminures, fresques, mosaïques d'un côté, et effigies monétaires de l'autre. Connaissant mieux l'iconographie byzantine (des fresques, des mosaïques et des enluminures) que la numismatique (des sceaux et des monnaies), nous sommes consciente à l'avance d'éventuelles lacunes dans ce deuxième domaine[1].

I. ÉTAT GÉNÉRAL DE LA QUESTION[2]

Au commencement d'une telle étude la première question qui se pose est de savoir jusqu'à quel point les images des basileus dont nous disposons aujourd'hui, sur toutes sor-

1 Nous remercions le Prof. Ivan Jordanov pour ses précieux conseils concernant la numismatique. Nos remerciements sont également pour M. Jean-Paul Réau pour son aide quant aux corrections et la rédaction en français de cet article.

2 Bibliographie générale sur la question : **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos (1258-1282)*, Londres, 1974 ; **Id.**, *The Later Palaeologan Coinage*, Londres, 1979 ; **Id.**, *A Private Collection of Palaeologan Coins*, Wolverhampton, 1988 ; **T . Bertele,** *Numismatique Byzantine, suivi de deux études inédites sur les monnaies des Paléologues*, éd. française mise à jour est augmentée de planches par C. Morrisson, Wetteren, 1978 ; **T. Gerasimov**, « Les monnaies inédites des Paléologues », dans *Fouilles et recherches*, Sofia, 1949 ; **W. Wroth**, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, 2 vol., Londres, 1908 ; **H. Goodacre**, *Handbook of the coinage of the Byzantine Empire*, Londres, 1957 ; *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection*, vol. V : *(Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453)*, éd. Philip Grierson, Washington D.C., 1999 ; **C. Morrisson,** « Monnaie et finances de l'empire byzantin (X^{e}-XVe siècles) », dans *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, II, 1992, p. 291-315 ; **Id.** « Les noms des monnaies sous les Paléologues », dans *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, éd.W. Seibt, Vienne, 1996, 151-162 ; *Money and Markets in the Palaeologan era*, éd. N.G. Moschonas [Byzantium today, 4, Institute for Byzantine research], Athènes, 2003.

tes de supports, représentent la réalité ; autrement dit si le costume et les *regalia* représentés sont bien réels, et furent en usage autrefois dans le palais du Bosphore. Le problème devient encore plus aigu quand nous découvrons que l'image de l'empereur byzantin se présente sous différentes formes dans les différents genres d'art[3]. Sans conteste, il faut prendre en considération le fait que chaque branche de l'art dispose de ses propres capacités d'expression, d'où découlent ses spécificités particulières. Ainsi peut-on se demander si les artistes byzantins utilisaient un portrait modèle de l'empereur, muni des insignes du pouvoir constitutionnel, ou s'ils avaient la liberté de choisir eux-mêmes le tracé des effigies monétaires. D'après les numismates, le costume officiel de basileus y compris les *regalia*, ont été respectés dans les ateliers impériaux. Pourtant, dès le premier examen de sources numismatiques, on s'aperçoit que certains symboles de pouvoir fréquemment représentés ne sont plus en usage depuis longtemps à la cour impériale. De nombreuses autres contradictions sautent aux yeux à l'observation des images figurant sur des supports divers. C'est pourquoi nous allons essayer de retracer le cheminement des éléments du costume officiel impérial d'après les divers témoignages iconographiques.

Avant de commencer, quelques justifications sont nécessaires ; dans cette étude; il ne sera pas question de l'histoire byzantine à l'époque des Paléologues, ni des détails du costume et des *regalia* impériaux, en raison de la taille réduite de cet article, mais aussi à cause de l'abondance des travaux sur ces thèmes[4]. En outre, nous nous concentrerons uniquement sur le revers des monnaies où est représentée l'image impériale et non pas sur le droit où habituellement trouvent place le Christ, la Vierge, les saints ou des inscriptions. Nous ne nous arrêterons pas non plus en détail sur les émissions sorties des ateliers divers de l'Empire, de Constantinople ou de Thessalonique, nous bornant à souligner un des traits spécifiques de ce dernier, notamment la représentation des insignes du pouvoir dans des dimensions exagérées, ceux-ci étant parfois plus grands que la figure de l'empereur[5].

Notre méthode consistera en une analyse comparative des différents types de sources iconographiques en s'efforçant de suivre l'évolution dans la représentation des *regalia* des empereurs de la dynastie des Paléologues. Enfin, il faut préciser qu'il sera question, avant tout, des témoignages iconographiques et moins des sources écrites ou des *realia* archéologiques, apparues jusqu'à nos jours[6].

3 Voir **T. Velmans**, « Le portrait dans l'art des Paléologues », dans *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Actes du colloque organisé par l'Association internationale des études byzantines (Venise, septembre 1968), Venise, 1971, p. 91-149, **I. Spatharakis**, *The portraits in byzantine illuminated manuscrits*, Leyde, 1976, **C. Morrisson**, L'image de l'empereur byzantin sur les sceaux et les monnaies, Exposition *La Monnaie, miroir des rois*, Paris, 1978, p. 57-72 (avec G. Zacos).

4 Pour le costume voir **A. Grabar**, *L'empereur dans l'art byzantin ; recherches sur l'art officiel de l'Empire de l'Orient*, Paris, 1936 ; **Id.**, « L'archéologie des insignes médiévaux du pouvoir », dans *Journal des Savants* (en trois articles) : I/Janvier-mars 1956, p. 5-19 ; II/Avril-juin 1956, p. 77-92 et III/ Janvier-mars 1957, p. 25-31 ; réédités dans *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, Paris, 1968, p. 81-103 ; **E. Piltz**, *Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques* [Acta Universitatis Upsaliensis Figura, Nova Series 15], Uppsala, 1977 ; **Id.**, *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue* [Acta Universitatis Upsaliensis, Figura Nova Series, 26], Uppsala, 1994, mais aussi beaucoup d'autres travaux de ce dernier auteur.

5 Voir T 14 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 31-32.

6 Sans ignorer ces deux derniers types de sources, nous avons considéré que leur présence augmenterait considérablement le volume du texte permis pour ce genre de travaux. Une étude plus développée pourrait prendre en compte tous les genres de sources concernant cette époque.

II. DES SCÈNES ICONOGRAPHIQUES. HISTOIRE ET EVOLUTION.

Voyons tout d'abord comment « l'icône » de l'empereur s'est imposée dans l'art byzantin. Les spécialistes considèrent que l'empereur n'aurait pas d'image personnelle[7]. Selon Gilbert Dagron : « *Un particulier qui devient empereur entre dans un rôle. Il n'est pas seulement un homme investi d'une fonction et qu'il suffirait de représenter avec les attributs de cette fonction, il est un homme qui prête momentanément son visage à la royauté et qui est en retour définitivement transfiguré par elle... »*[8]. Il s'agit là de ce qu'Ernst Kantorowicz appelle « le deuxième corps du roi », celui qui ne lui appartient pas[9]. La fonction sacrée de l'empereur ne permet pas à l'art byzantin de mettre en avant le réalisme de ses traits et d'éventuelles particularités vestimentaires, car il apparaît moins comme un individu que comme un symbole du pouvoir royal. Pourtant, telle n'est pas l'opinion de I. Spatharakis, qui s'étant beaucoup occupé des portraits impériaux, met en avant un souci réel de la *personna* individuelle des souverains dans les œuvres d'art[10]. Sans doute n'est-il pas impossible de distinguer au sein de l'ensemble de la production iconographique d'un règne les images commémorant un événement particulier. Dans ce cas précis, un souci réel de personnaliser l'empereur pourrait se faire jour. Quant aux insignes du pouvoir, on peut admettre également que les souverains échappent occasionnellement aux schémas iconographiques canoniques. En certaines occasions apparaissent des particularités qui, le plus souvent, renvoient à la commémoration d'un événement particulièrement significatif, comme une victoire sur l'ennemi, par exemple[11].

Néanmoins, les figurations de l'empereur n'échappent jamais totalement aux règles strictement codifiés de l'art officiel. Il s'agit de schémas bien établis et qui ne souffrent que peu de variations ou de concessions au réalisme.

Sur le matériel numismatique provenant des premières décennies de la période étudiée (1261-1350), l'empereur est représenté debout, de face, seul ou accompagné de son co-empereur ou son épouse. Dans la plupart de cas, les deux co-empereurs tiennent au milieu une croix à long manche ; il faut souligner que la main de l'empereur régnant est pratiquement toujours mise au-dessus de celle de son héritier (monnaies de Michael VIII et Andronic II, d'Andronic II et Michael IX, d'Andronic II et Andronic III)[12]. Sur d'autres types de monnaies, les deux empereurs supportent au milieu une épée avec la pointe vers le

7 **G. Dagron**, « L'image de culte à l'égard des Antiquités gréco-romaines », dans *Byzance et les images*, Cycle de conférences, organisé au musée du Louvre, 5octobre-7décembre 1992, Paris, p. 125-131.

8 *Ibidem*., p. 126

9 **E. H. Kantorowicz**, *Les Deux Corps du roi : essai sur la théologie politique au Moyen Age,* traduit en français, Paris, 1989.

10 Voir **I. Spatharakis**, *The portraits…*, Leyde, 1976. La même hypothèse est également avancée par **N. Oikonomidès**, « The significance of some imperial monumental portraits of the Xth and XIth centuries », dans *Zograf,* 25, 1996, p. 23-26.

11 Tel est également le cas de l'apparition d'un saint précis sur les monnaies des empereurs ; voir **J.-C. Cheynet** « Par saint George, par saint Michel », dans *Mélanges Gilbert Dagron* /Travaux et mémoires, 14/, Paris, 2002, p. 115-135 et aussi **Id.**, « L'iconographie des sceaux des Comnènes », dans *Siegel und Siegler*, Actes du 8ème Symposium International de Sigillographie byzantine, Sonderdruck, 2005, p. 53-69.

12 Voir C.1 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 44, mais aussi 2 et 4 (p. 64-65), 5 (p.66-67), 11 (p.70 -71), 14 (p. 72-73), 16 et 17 (p. 76-77), 20 (p.78-79), 23-24 (p.80-81), 27 (p.82-83), 28 (p.84-85), 31 (p.86-87), 34 (p.88-89), 51 (p.98-99), 5 (p.110-111) dans **Id.**, *The Later Palaeologan Coinage…*, Londres, 1979 .

bas[13] ou un globe crucifère (basilicon d'argent d'Andronic II et Michael IX)[14], mais surtout un labarum[15]. Rare est le cas où la figure du jeune empereur est représentée plus petite que celle de l'empereur régnant (comme par exemple au revers d'un stamenon d'Andronic III et Jean V)[16]. Il est peu fréquent aussi de retrouver au revers des monnaies des Paléologues le portrait de toute la famille impériale ; pourtant, cette scène est fort présente dans l'iconographie byzantine, non seulement à l'époque étudiée[17] **(Tabl. XXX.4)** mais aussi pendant la période précédente[18]. Il existe peu d'émissions monétaires avec l'image d'une famille impériale, telles celles d'Andronic III, représenté avec son épouse Anne de Savoie et leurs fils Jean V. Un cas intéressant se présente sous la forme d'un hyperpère en or et un basilicon d'Andronic III, où au droit est représenté l'empereur, béni par le Christ, et au revers on voit son épouse Anne, accompagnée de leur fils[19] **(Tabl. XXIX.13).** Anne de Savoie est en effet pratiquement la seule l'impératrice à avoir trouvé une place sur les effigies monétaires des Paléologues[20]. Plus tard, elle est représentée aussi comme un co-empereur de son fils Jean V[21].

L'absence de l'image familiale dans la numismatique doit être attribuée au « statut » des sceaux et des monnaies comme des signes officiels de l'empire. C'est pour la même raison que l'on ne trouve sur les effigies monétaires que des personnalités ayant un rôle direct dans le gouvernement de l'Etat.

D'autres types iconographiques des effigies monétaires, provenant toujours de la première période mentionnée plus haut, montrent l'empereur en buste, qu'il soit seul ou accompagné. L'empereur peut être aussi représenté assis sur un trône (avec ou sans dossier)[22] **(Tabl. XXIX.1, 2, 4);** dans ce dernier cas une influence occidentale n'est pas à

13 Voir T.1 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 44.

14 Voir 3 (p.64-65) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later Palaeologan Coinage*, Londres, 1979 .

15 Voir 6 (p.66-67), 7 et 8 (p.68-69), 10 (p.70-71), 15 (p.74-75), 18 (p.76-77), 19 et 21 (p.78-79), 22 (p.80-81), 25 (p.82-83), 29 et 30 (p.84-85), 32 (86-87), 35 (p.88-89), 37, 38, 39 (p.90-91), 40, 41, 42 (p.92-93), 43, 44 (p.94-95), 46, 47, 48 (p.96-97), 49, 50 (p.98-99), 52, 53 (p.100-101) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later Palaeologan Coinage*, Londres, 1979 .

16 Voir 1 (p. 244-245) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later Palaeologan Coinage*, Londres, 1979 .

17 Une mosaïque disparue de l'église Peribleptos à Constantinople, connue par une gravure de De Cange, où étaient représentés la famille de l'empereur Michael VIII avec son épouse Théodora et leur fil ; Paris, Musée du Louvre, MR 416, Ms. Ivoire 100, Dionysius l'Aréopagite, *Œuvres* (début du XVe siècle), f° 2, Manuel II Paléologue et sa famille.

18 Paris, BNF, Coislin gr. 79, *Homélies de Saint Jean Chrysostome* (1078-1081), f° 1v, Nicéphore Botaniate et son épouse ; Vat. Barb. Gr. 372, f°5, Alexis I Comnène avec sa famille ; Rome, BAV, Vat. gr. 1176 (1166), f° II, Manuel Comnène et son épouse ; Istanbul, Sainte-Sophie, tribune, mosaïque (XIIe siècle), Jean II Comnène et son épouse.

19 Voir 1 (p.116-117) et 8 (p.122-123) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later Palaeologan…*, Londres, 1979

20 Voir sur cette question **T. Bertelè**, *Monete e sigili di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio*, Rome, 1937 et **S. Bendall, D. Nicol**, « Anna of Savoy at Thessalonica ; the numismatic evidence » dans *Revue Numismatique,* 1980. Sur l'histoire de cette princesse latine dans le palais byzantin voir plus **S. Origone**, *Giovanna di Savoia alias Anna Paleologina. Latina a Bisanzio (c. 1306 – c. 1365)*, Milan, 1999.

21 Voir 1-7 (p.132-137) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later Palaeologan…*, Londres, 1979

22 Voir C 16-19 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 13-16.

ignorer[23] **(Tabl. XXX.5, 6, 7, 8).** Il faut noter que ce type iconographique, représentant l'empereur trônant est pratiquement absent dans le reste de l'iconographie byzantine.

Pendant les premières centaines d'années de règne de la dynastie des Paléologues, l'empereur est représenté souvent au revers des monnaies accompagné par une figure sacrée, le Christ, la Vierge ou des saints. Figure fréquemment la scène bien connue dans l'iconographie[24] **(Tabl. XXX.4)** à savoir le couronnement du basileus par la main du Christ[25] ou de la Vierge[26]. L'« originalité numismatique » se présente quand l'archange Michael[27] est ajouté à cette scène. Il existe également un type iconographique où l'empereur est accompagné uniquement par l'archange Michael (des monnaies de Michael VIII et Andronic II)[28]. Dans certains cas, ils sont représentés debout, l'un à côté de l'autre et ils tiennent un labarum par le milieu[29], dans d'autres cas l'archange bénit l'empereur[30]. Sur les monnaies de Michel VIII Paléologue (1259-1282), côte à côte avec l'empereur apparaissent saint

23 Pratiquement toutes les représentations des empereurs germaniques et des rois Carolingiens sont des figures assises sur le trône ; voir Paris, BNF, Ms. lat. 266, *Évangiles* (849-851), f° 1v, *Lothaire Ier* ; Munich, BSB, Clm. 14000, *Codex Aureus de St. Emmeram* (IXe siècle), f° 5v, *Charles le Chauve* ; Paris, BNF, Ms. lat. 1, *Bible de Vivien* (845-846), f° 423, *Charles le Chauve et sa cour* ; Chantilly, Musée Condé, *Registrum Gregorii*, feuillet séparé (1000), *L'empereur Otton II trônant* ; Chantilly, Musée Condé, *Registrum Gregorii*, feuillet séparé (1000), *L'empereur Otton II trônant* ; Munich, BSB, Clm. 4453, *Évangiles d'Otton III* (1000), f° 140, *L'empereur Otton II trônant* ; Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 373, **Ekkehard d'Aura**, *Chronicon Universale* (1113), f° 60, *L'empereur Henri IV* ; Cracovie, Bibliothèque du Domkapitels, Ms. 208, *Evangiles de St. Emmeram*, f° 1, *L'empereur (Henri IV ou Henri V)* ; Fulda, Hessische Landesbibliothek, Ms. D. 11, *Historia Welforum* (XIIe siècle), f° 14, *Frédéric I Barberousse trônant avec ses fils, dont le futur Henri VI* ; Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin Preussicher Kulturbesitz, *Bulle d'or de l'empereur Charles IV*, copie dont l'original est déposé à l'Ost. Nat. Bibl. de Vienne (fin du XIVe siècle), *Empereur entouré des archevêques de Mayence, Cologne, et Trêves ;* Rome, BAV, Vat. lat. 1071, f° 1v, *Frédéric II.* Plus tard les rois de France continuent d'être représentés trônant : New York, PML, Cod. 240, *Bible moralisée* (1230), f° 8, *Roi Louis VIII et son épouse Blanche de Castille* ; Paris, BNF, Ms. fr. 437, **Guillaume Durand**, *Rational des divines offices* (1374), f° 1, *Donnation du livre à Charles V et Jeanne de Bourbon par le traducteur Jean Golein*. De même pour les rois anglais, voir Manchester, Bibl. Chetham's Hospital, **Matthieu Paris**, *Flores historiarum* (Angleterre, 1249-1327), f° 298, *Sacre d'un roi anglais* (Edouard le Confesseur ?) ; Londres, L'abbaye de Westminster, Ms. 38, *Liber Regalis* (Angleterre, 1390-1399), f° 47, *Couronnement d'un roi et d'une reine*.

24 Pour la période des Paléologues voir Paris, Musée du Louvre, MR 416, Ms. Ivoire 100, Dionysius l'Aréopagite, *Œuvres* (début du XVe siècle), f° 2, Manuel II Paléologue et sa famille. Sinon, pour la période précédente, plusieurs exemples sont connus : Paris, Musée du Cluny, *Otton II et Théophano*, diptyque d'ivoire (Xe siècle) ; Moscou, Musée Pouschkine, *Le Christ couronne Constantin VII Porphyrogénète*, ivoire (Xe siècle) ; Tbilissi, Musée d'art, Triptyque de Khakhuli (1076-1081), émail, *Michel VII et son épouse, Marie d'Alanie* ; Rome, BAV, Vat. gr. 666, **Euthymius Zigabenos**, *Panoplia Dogmatica* (1081-1118), f° 2, *Alexis Comnène*.

25 Voir C 5 et T 1 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 5-6 et p. 23-24, voir aussi 1 (p.116-117) et 8 (p.138-139) dans **Id.**, *The Later…*, Londres, 1979.

26 Voir M 1 et C 8 et T 5 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 1-2 et p. 7-8 et p. 25-26, voir aussi 11 (p.42-43) et 15 (p.46-47) et 8 (p. 122-123) dans **Id.**, *The Later…*, Londres, 1979.

27 Voir C 1 et C 2 ; voir aussi C 9 où l'archange Michael est au-dessus de l'empereur, voire il le supporte ; dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 3-4, p. 7-8 ; voir aussi 7 (p.38-39) dans **Id.**, *The Later…*, Londres, 1979.

28 Voir C 6 et C11, T 2 et T 3 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 5-6 et p. 9-10 et p.23-24 ; Voir aussi UC.3 (p. 35-36) 14 (p.44-45) dans **Id.**, *The Later Palaeologan Coinage*, Londres, 1979 .

29 Voir 13 (p.44-45) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later …*, Londres, 1979.

30 T 2 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p.23-24.

Constantin[31], saint George[32], saint Théodore[33] ou saint Démétrios[34] **(Tabl. XXIX.3)** Le dernier apparaît souvent sur les monnaies des empereurs Andronic III (1328-1341)[35] et Jean VI (1347-1354)[36] ; tous les deux debout, ils tiennent une croix par le milieu. Parfois l'empereur et le saint supportent un modèle de la ville[37].

Sous-type iconographique de cette catégorie est la scène bien connue de l'époque précédente et notamment le *Manus Dei* qui apparaît au-dessus de la tête du basileus[38].

La nouveauté chez les Paléologues est la représentation du basileus sur les effigies monétaires comme une figure en *proskynesis* devant le Christ et/ou la Vierge (d'après des hyperpères d'or d'Andronic II et d'Andronic III)[39] **(Tabl. XXIX.10, 11)** ou comme un chevalier (selon un basilicon de Jean V **(Tabl. XXIX.12)** et quelques stamenons d'Andronic III)[40]. Cette dernière représentation, et notamment l'empereur chevauchant, laisse émerger une certaine influence latine[41]. Pourtant, dans l'iconographie byzantine l'empereur n'apparaît pas dans une telle scénographie du moins si l'on se réfère aux enluminures, fresques et mosaïques parvenues jusqu'à nos jours.

Un autre type de schéma iconographique sur les monnaies des Paléologues est la figure ailée de l'empereur[42]. Cette scénographie, connue chez les empereurs germaniques (Frédéric II), suppose le rôle défensif des anges sur la personne impériale. On la retrouve dans les monnaies de Michael VIII[43] **(Tabl. XXIX.6).** Toutefois, elle est totalement ab-

31 Voir C 10 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 9-10. Il faut préciser que saint Constantin porte un costume impériale fort semblable à celui de l'empereur Michael VIII Paléologue.

32 Voir C 7 et C12 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 7-8, p.9-10.

33 Voir C 13 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 11-12.

34 Voir T 4 et T 6, T7, T8, *Ibidem*, p. 25-28.

35 Voir 3 et 4 (p. 118-119), 5 et 7 (p. 120-121)dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979.

36 Voir 1 et 2 (p. 148-149), *Ibidem*.

37 **C. Morrisson**, The Emperor, the Saint and the City : Coinage and Money in Thessalonica (Thirteenth-Fifteenth Centuries), *DOP*, 57, 2003, 173-204

38 Voir 18 et 19 (p.48-49) et 23 (p.50-51) et 31 et 32 (p.56-57) et 3 (p. 104-105) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979

39 Voir 1 (p. 34-35) et 8 (p.38-39) et 9 (p.40-41), *Ibidem*. Voir sur ce thème **I. Spatharakis**, « The Proskynesis in Byzantine Art. A Study in connection with a nomisma of Andronicus II Paleologue», dans *Studies in Byzantine Manuscrit Illumination and Iconography*, Londres, 1996, p. 193-225. Cette scène rappelle également des mosaïques de Fethiye et de Kahriye Djami à Constantinople.

40 Voir 7 (p. 144-145) et aussi 13-15 (p. 242-243) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later Palaeologan Coinage*, Londres, 1979

41 En Occident, une représentation fréquente des rois est notamment celle de souverain en costume militaire à dos de cheval, brandissant une épée dans sa main droite. Ce sont également les représentations les plus fréquentes des empereurs latins de Constantinople pendant la prise de la capitale byzantine. Voir aussi pour la période précédente : Cava dei Tirreni, Archive de l'abbaye Sainte-Trinité, Cod. 4 (22), *Origo Gentis Langobardum* (XIe -XIIe siècle), *Roi Lotaire* ; Berne, BM, Cod. 120, **Petrus de Eboli**, *Liber ad honorem Augusti siv rebus Siculis* (1195-1197), f° 105, *Henri VI.*

42 Voir UT 4 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 41-42. Sur cette question voir **T. Bertelè**, *L'imperatore alato nella numismatica bizantina*, Rome, 1951 et **C. Morrisson**, « L'empereur ailé dans la numismatique byzantine: un empereur ange », dans *Studii hi Cercetá ri di Numismaticá*, 11, 1987, p. 191-195.

43 Voir T 12 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 31-32.

sente des autres monuments iconographiques (mosaïques, fresques, enluminures) connus aujourd'hui.

Pendant la deuxième moitié de la période étudiée (1360-1453), sur les effigies monétaires des Paléologues s'impose le type iconographique monotone où l'empereur est représenté uniquement en buste ; *a priori* ce modèle a été répandu jusqu'à la fin du XIe siècle et il était quelque peu tombé en oubli depuis. Dans ce cas, les seuls *regalia* visibles restent la couronne, le *manikion*, et le sceptre-croix. Un autre type intéressant apparaît également : l'empereur accompagné par saint Démétrios, tous les deux représentés comme des chevaliers (monnaies d'Andronic IV et Manuel II)[44]. Ce dernier type est inconnu dans le reste de l'iconographie.

Il faut également noter que contrairement aux images iconographiques, l'empereur n'est pas représenté nimbé dans les témoignages numismatiques de l'époque étudiée. Le nimbe ne réapparaît qu'au XIVe siècle (selon les monnaies d'Andronic IV, Jean V et Jean VI **(Tabl. XXIX.12),** Manuel II, Jean VII et Jean VIII) après une longue pause de sept siècles. Selon Grierson, il s'agit plutôt d'une mode dans la représentation ; cette explication qui ne paraît pas tout à fait convaincante mériterait une étude plus approfondie à l'avenir.

III. LES INSIGNES D'APRÈS L'ICONOGRAPHIE.

1. COURONNE

La couronne est le symbole du pouvoir par excellence depuis des temps immémoriaux. L'histoire des insignes connaît cet objet sous des formes différentes, et il figure toujours du point de vue symbolique au premier rang des *regalia*. Les Byzantins ne font pas exception. Chez eux, la couronne demeure incontestablement le symbole du pouvoir de l'empereur. Même dans les représentations où le souverain est dépourvu de toute espèce de *regalia*, la couronne figure pratiquement toujours dans l'image officielle impériale. C'est une autre question si la couronne représentée sur les images existait réellement à la cour byzantine.

D'après les sources écrites et les témoignages iconographiques[45], la couronne des Paléologues est de type fermé, dite *kamelaukion* (gr. καμελαύκιον)[46]. Cependant, selon les effigies monétaires, la couronne avec laquelle sont représentés les empereurs Paléologues est surtout de type *stemma*/diadème, voire une couronne ouverte, consistant en un ou deux rangs de perles (points), munie de pendeloques (prependoulia, gr. πρεπενδούλια) de deux côtés[47] **(Tabl. XXIX.3-9).** Peut-on attribuer cette divergence des sources aux dimensions limitées de la surface monétaire ? Ou s'agit-il plutôt d'une continuation de la tradition dans la représentation impériale ? Ce n'est sans doute pas une question de manque de place, puisqu'il existe des monnaies de cette époque où l'empereur est représenté portant une couronne fermée (un trachy d'Andronic II et Andronic III, où le dernier semble porter

44 Voir 3 (p. 152-153) et 6 (p. 162-163) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979.

45 Modène, Bibliothèque Estense, Ms. S. 5. 5., **Jean Zonaras**, *Histoire* (XIVe-XVe siècle), f° 299v, *Empereurs byzantins du XIIIe – XIVe siècle.*

46 Pour ce type de couronne, il existe beaucoup de travaux, voir le plus important déjà cité plus haut : **E. Piltz**, *Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques*, Uppsala, 1977.

47 Uniquement sur une monnaie de Michel VIII, dont l'appartenance n'est pas sûre, l'empereur est imagé sur le revers portant une couronne un peu plus élevée, en forme de triangle. Voir T 11 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 29-30.

un *kamelaukion*)[48]. Le *kamelaukion* apparaît également comme insigne principal du pouvoir impérial sur certaines monnaies d'Andronic IV[49] et Jean V[50], et sur un hyperpère en argent de Jean V et Manuel II[51]. Justement, après cette date, la couronne fermée, attestée réellement à la cour impériale, figure sur les monnaies des empereurs de la dernière dynastie byzantine.

Quant à la couronne féminine, d'après les sources numismatiques (un hyperpère d'Andronic III **(Tabl. XXIX.13)** et des basilicons de Jean V et Anne de Savoie)[52], on aperçoit l'impératrice Anne de Savoie portant une couronne crénelée, forme connue surtout dans les cours royales d'Occident[53]. Pourtant, dans les autres sources iconographiques et notamment les enluminures et les mosaïques, les impératrices byzantines sont représentées avec la couronne féminine typique pour la cour byzantine, la *propoloma*[54] **(Tabl. XXX.4).**

2. SCEPTRE-CROIX

Après la couronne, le sceptre s'impose comme le principal insigne du pouvoir monarchique, symbole de justice, de dignité et d'autorité suprême.

Il semble qu'à Byzance le sceptre n'ait jamais joué un rôle primordial lors du rituel du couronnement impérial. Ainsi, dans le chapitre du *Livre des cérémonies* consacré au sacre des souverains byzantins, Constantin Porphyrogénète ne le mentionne pas parmi les insignes remis au nouvel élu[55]. Le sceptre fait également défaut lors du couronnement de l'*augusta*[56]. Les insignes-clefs du rite oriental demeurent la couronne et la chlamyde. Le sceptre était-il transmis à l'occasion de l'intronisation d'un empereur à Byzance malgré le silence des sources ? Ceci nous semble peu probable. Sans doute ne faisait-il pas partie des symboles officiels du pouvoir susceptibles d'être utilisés lors de cette solennité par les Byzantins. La question reste donc ouverte : le sceptre revêtait-il une importance comparable aux yeux des Byzantins à celle de la Couronne sacrée de Constantin le Grand, ou ne jouait-il qu'un rôle secondaire dans le système de valeurs de la cour orientale?

Les sources iconographiques disponibles permettent de se faire une idée plus précise de l'utilisation du sceptre en Orient. Plusieurs types sont discernables selon la longueur du manche ou la décoration. Cette dernière présente trois grandes catégories : le **sceptre-croix (à une ou deux traverse(s)**, le **sceptre à boules** et le **sceptre trilobé**. Le premier type se subdivise lui-même en deux sous-groupes : le premier rassemble les sceptres dont les deux éléments constitutifs-la hampe et la croix-sont d'un seul tenant ; le deuxième se présente com-

48 Voir 5 (p. 110-111) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later Palaeologan Coinage*, Londres, 1979.

49 Voir 1 (p. 152-153), *Ibidem*.

50 Voir 2-3 (p. 154-155), *Ibidem*.

51 Voir 1 (p. 156-157), *Ibidem*.

52 Voir 1 (p. 116-117) et 1-7 (p. 132-137), *Ibidem*.

53 Paris, Bibl. de l'Arsenal, Ms. fr. 3142, *Recueil de poésie* (Paris, 1285), f° 1, *Temps du repos ; Blanche de Castille, Marie de France, des artistes* ; Paris, Bibl. de l'Arsenal, Ms. fr. 2186, *Psautier de Blanche de Castille* (Paris, 1230), f° 10v, *Acte de donation d'un livre à la reine.*

54 La mosaïque disparue de l'église Peribleptos à Constantinople, représentant l'empereur Michael VIII avec son épouse Théodora, qui porte une *propoloma* ; Paris, Musée du Louvre, MR 416, Ms. Ivoire 100, Dionysius l'Aréopagite, *Œuvres* (début du XVe siècle), f° 2, Manuel II Paléologue et sa famille, dont l'impératrice Hélène qui porte également la propoloma **(Tabl. XXX.4).**

55 **Constantin Porphyrogénète**, *Le Livre des cérémonies*, éd. A.Vogt, Paris, II/1939, Chap. 47 (38).

56 *Ibidem*, Chapitre 49 (40).

me des croix adaptées ponctuellement à une hampe[57]. Très rarement apparaît par ailleurs **le sceptre fleuronné**, mais on peut supposer que le sceptre trilobé ait été la représentation d'une fleur de lis stylisée. Normalement, tous ces sceptres sont tenus par les souverains dans la main droite et souvent reposent légèrement sur l'épaule[58] **(Tabl. XXX.1-4).**

Cette fois, le matériel numismatique de l'époque des Paléologues nous montre une situation identique. D'une manière générale, on retrouve fréquemment sur les effigies monétaires, dans la main droite[59] de l'empereur, soit la croix simple **(Tabl. XXIX.3, 9, 12),** soit la croix à deux traverses, dite de patriarcale[60], soit la croix inscrite dans un cercle[61]. Cependant, la croix est très souvent remplacée par le labarum[62]. Un cas intéressant est une monnaie d'Andronic II où l'empereur et Saint Démétrios supportent au milieu une grande croix inscrite dans un cercle, tandis que l'empereur tient dans sa main droite un bâton-sceptre finissant par deux boules[63] ; ce dernier type est connu surtout comme un insigne féminin dans l'iconographie[64]. Quant aux autres sceptres féminins, on cherche les représentations d'Anne de Savoie sur des basilicons de la période 1341-1347, et plus précisément quand elle était co-empereur de son fils Jean V[65]. Son sceptre est très fin, à manche court et finissant avec trois branches **(Tabl. XXIX.13).** L'impératrice le tient tantôt dans sa main droite, tantôt dans sa main gauche.

Au XIIIe siècle, sur les monnaies frappées à Thessalonique apparaît un **sceptre à tête de palmier**[66]. M. F. Hendy associe cette représentation avec le terme *baïon* (βάΐον) mentionné dans le *Traité des Offices* du Pseudo-Kodinos, comme un rameau d'or, tenu par la mère ou l'épouse de l'empereur[67]. Selon nous, il s'agit d'une simple décoration florale, reprise du motif de la palmette, parfois employée dans l'iconographie numismatique[68], qui ne répond pas nécessairement à un type d'objets réels. M. F. Hendy souligne d'ailleurs que bien des

57 Il est indispensable de souligner que dans l'iconographie, distinguer ces deux types n'est pas toujours aisé.

58 Pour l'époque des Paléologues voir Munich, BSB, Cod. gr. 442, **George Pachymère**, *Chronicon* (XIVe siècle), f° 174, *Michel VIII Paléologue* ; Paris, BNF, Ms. gr. 1242, **Jean Cantacuzène**, *Œuvres théologiques* (1370-1375), f° 5v, *Jean Cantacuzène préside le Concile de 1351* et f° 123v, *Jean Cantacuzène en souverain et en moine* ; **Manuel Paléologue**, *Epitaphios logos* (1407), f° VI, *Manuel II Paléologue* ; Paris, Musée du Louvre, MR 416, Ms. Ivoire 100, **Dionysius l'Aréopagite**, *Œuvres* (début du XVe siècle), f° 2, *Manuel II Paléologue et sa famille*.

59 Parfois, l'empereur tient le sceptre dans sa main gauche, comme c'est le cas visible sur un trachy d'Andronic II ; voir 20 (p. 48-49) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979, ce qui est encore plus intéressant ici est que l'empereur tient dans sa main droite un sceptre trilobé. Voir encore un hyperpère de Jean VII, où la croix est visible au-dessus de l'épaule gauche de l'empereur : voir 1 (p. 168-169), *Ibidem*.

60 Voir T 11 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 29-30.

61 Voir 17 (p. 214-215), 22 (p. 218-219), 8-9 (p.238-239), 1 (p.244-245) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979 . Dans le dernier cas, sur un autre trachy d'Andronic II (26, p. 220-221), l'empereur tient dans ses mains, deux sceptres identiques, terminés notamment par une croix inscrite dans un cercle.

62 Voir dans le sous-chapitre labarum.

63 Voir 7 (p. 208-209) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979.

64 Rome, BAV, Vat. gr. 1176, f° II ; voir aussi Vienne, ONB, Vind. Phil. gr. 149, f° 19.

65 Voir 1, 2, 4, 5, 7 (p. 132-137) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later Palaeologan Coinage*, Londres, 1979.

66 **M. F. Hendy**, « Sceptres », dans *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks. Collection and the Whittemore Collection*, Vol. 4/1, Washington, 1999, p. 171.

67 **Pseudo-Kodinos**, *op. cit.*, p. 260, p. 262, et p. 355.

68 Très probablement c'est l'insigne tenu de la main gauche par l'empereur Michel VIII, visible sur une de ces monnaies, frappée à Thessalonique ; voir Voir UT 5 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 41-42.

insignes représentés sur les monnaies furent sans doute le produit de l'imagination des fonctionnaires en charge de la conception des types monétaires[69].

Contrairement aux sources iconographiques, s'agissant des témoignages numismatiques de cette époque, on retrouve assez fréquemment dans la main de l'empereur le sceptre fleuronné (par exemple sur un trachy d'Andronic II)[70] **(Tabl. XXIX.2).** Les basileus apparaissent également sur les effigies monétaires tenant des fleurons stylisés (des autres trachea de Michel VIII **(Tabl. XXIX.7),** d'Andronic II **(Tabl. XXIX.8)** et un stamenon d'Andronic III)[71]. En ce qui concerne ce symbole royal, la question de l'influence latine reste assez controversée[72] **(Tabl. XXX.6-8).**

3. LABARUM

L'apparition du labarum au cours du règne de Constantin dans un contexte historique et symboliquement très chargé, en fait l'un des symboles du pouvoir des empereurs byzantins les plus respectés. Pour Eusèbe, il s'agit d'un symbole d'immortalité et d'un trophée remporté sur la mort terrestre par la manifestation divine «du seul fils du Dieu unique»[73]. L'issue heureuse de la fameuse bataille du pont Milvius pour Constantin et son armée confirme la justesse de son choix religieux. L'affrontement politique apparaît comme le combat du christianisme contre les tenants du paganisme[74]. Cette légende est reprise dans les histoires ecclésiastiques ultérieures qui y ajoutent force détails tels que des anges accompagnant la vision *etc*. À partir de là, l'apparition du labarum devient l'un des motifs littéraires les plus appréciés du Moyen Âge[75].

En réalité, ce drapeau est inspiré largement des enseignes militaires romaines du temps. La nouveauté tenait dans les deux lettres, initiales du nom du Christ, disposées en monogramme appelé chrisme, christogramme ou encore *chrismon*[76]. Apparu dans les sources comme un étendard impérial militaire, il s'imposa comme le symbole de la conversion officielle de l'Empire romain au christianisme[77].

Ainsi, le labarum est la plupart du temps présent comme un insigne du pouvoir dans les images impériales jusqu'au commencement du XIe siècle. S'agissant des XIIIe et XIVe siècles, les témoignages subsistant de l'iconographie byzantine n'ont pas conservé de repré-

69 **M. F. Hendy**, *op. cit.*, p. 173.

70 Voir 10 (p. 210-211) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979

71 Voir 13 (p. 212-213), 29 (p. 222-223) et 7 (p.238-239), *Ibidem*.

72 Étant à l'origine un symbole d'origine orientale, à partir de XIIIe siècle, la fleur de lys se transforme en un insigne par excellence des souverains de plusieurs cours occidentales, avec en tête la cour des rois français.

73 **Eusebius**, *Life of Constantin*, éd. A. Cameron et S. G. Hall, Oxford, 1999.

74 Sur ce thème voir **A. Alföldi**, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford, 1948.

75 **E. T. Brett**, « Early Constantines Legends : a Study in Propaganda », dans *Byzantine Studies/Etudes byzantines*, 10, 1983, p. 52-70. Selon une tradition remontant à deux panégyristes gallo-romains (Eumène et Nazaire) du IVe siècle, le labarum aurait été un don offert à l'empereur par les druides du Temple de l'Apollon gaulois, dans la plaine du Lendit, au nord de Paris. Selon cette version, le labarum serait une copie de l'Arme divine qui était conservée dans ce sanctuaire.

76 Voir **H. Belting**, *Image et culte. Une histoire de l'art avant l'époque de l'art*, traduit de l'allemand, Paris, 1998, p. 146.

77 **G. Pitt-Rivers**, *The Riddle of the «Labarum» and the Origin of Christian Symbols*, Londres, 1966. À propos de la croix comme un symbole sur le labarum, voir : **J. Gagé,** « Σταυρὸς νικοποιός. La victoire impériale dans l'Empire chrétien », dans *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, Strasbourg, 1933, p. 382-400.

sentations du labarum. La seule exception est peut-être la *Chronique* de Jean Skylitzès où apparaissent un certain nombre de *labara* entre les mains d'empereurs et de co-empereurs, plus précisément à l'occasion de leur couronnement. Tel est notamment le cas de Michel Ier Rhangabé, mais aussi de celui qui le couronne[78]. Bien qu'il soit toujours délicat de raisonner *a silentio,* il nous semble que le labarum perdit quelque peu de son importance dans l'iconographie impériale byzantine de l'époque des Paléologues.

Toutefois, les effigies monétaires de l'époque en question montrent la *quasi* omniprésence du labarum dans la main droite ou gauche de l'empereur ou au milieu, tenu par les deux co-empereurs[79]. La seule différence étant dans la décoration, le type le plus fréquent reste l'exemplaire comprenant un point au milieu et quatre points flanquant la carrée du labarum **(Tabl. XXIX.1, 6)** ; plus souvent sont ajoutées aussi une boule au-dessus et une autre sur la hampe. Sur un stamenon d'Andronic III, le labarum est décoré avec une croix dans la carrée[80].

Aussi bien, comme nous avons dit plus haut, du point de vue numismatique, le labarum remplace assez souvent le sceptre-croix dans la main de l'empereur en le transformant en un insigne de pouvoir principal. La question se pose donc de savoir si le labarum existait réellement dans le cérémonial à la cour byzantine aux XIIIe-XIVe siècles ; ou s'il a été représenté sur les monnaies des empereurs Paléologues uniquement par respect de la tradition. La réponse reste ouverte. En tout cas, avec l'introduction du type du buste impérial à partir de Manuel II, le labarum ne trouve plus de place sur les effigies monétaires.

4. GLOBE (σφαῖρα)

Au travers des siècles, les souverains (et notamment les empereurs) adoptèrent le globe afin d'exprimer l'idée d'une domination étendue à l'ensemble de l'*Oikoumène*. La sphère s'impose comme insigne privilégié du pouvoir impérial et son importance traverse tout le Moyen Âge. Bien évidemment, le globe apparaît également comme un attribut privilégié de l'iconographie du Christ, un signe mettant en valeur sa force créatrice et providentielle[81]. Il apparaît également entre les mains des papes lorsque ceux-ci entendent mettre en avant leur revendication sur le pouvoir temporel, en tant que « vicaires » de Dieu sur Terre[82]. Le christianisme modifie formellement le globe, dorénavant surmonté d'une croix, symbole triomphal. Une fois de plus, l'empereur Constantin semble à l'origine de la récupération de cet ancien symbole de pouvoir[83] pour l'avoir intégré dans la panoplie des symboles de

78 Madrid, BN, Ms. Vitr. 26-2, f° 10v.

79 Parfois les deux co-empereurs supportent au milieu un autre *regalia*, par exemple l'épée, et chacun tient dans l'autre main un labarum : voir une monnaie de Michel VIII et Andronic II ou T 1 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …,* Londres, 1974, p. 43-44.

80 Voir 10 (p. 240-241) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979

81 Les figurations du Christ tenant une sphère ou assis sur un globe furent l'un des thèmes de prédilection de l'iconographie médiévale. voir **P. E. Schramm**, *Sphaira, Globus, Reichsapfel – Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichen von Cäsar bis Elisabeth II. Ein Beitrag zum « Nachleben » der Antike*, Stuttgart, 1958, fig. 53. Voir également *L'Antiquité classique, le Haut Moyen Âge et Byzance au musée du Cluny*, catalogue, dir. J.-P. Caillet, Paris, 1985, cat. n° 163.

82 Voir **E. Urech**, *Dictionnaire des symboles chrétiens*, Paris, 1972, p. 77.

83 Pourtant, à l'intersection des mondes païen et chrétien, il faut rappeler le rôle du globe dans les sceptres des consuls romains, surmontés de figurines des Victoires ou de portraits impériaux. Voir **P. Arnaud**, « L'image du globe dans le monde romain », dans *MEFRA*, 96. 1, 1984, p. 102-12.

l'empereur chrétien[84].

Comme pour d'autres insignes du pouvoir présents dans l'iconographie impériale, on peut se demander en ce qui concerne le globe, si celui-ci existait réellement à la cour byzantine. Dans l'iconographie, les représentations de cet insigne dans la main de l'empereur ne sont pas attestées, au moins selon les sources qui ont survécu.

Encore une fois, contrairement à ce que l'on observe pour les témoignages iconographiques, nous retrouvons plusieurs représentations du globe crucifère sur les effigies monétaires de la dernière dynastie des empereurs byzantins, les Paléologues. Cet insigne de pouvoir apparaît déjà dans la main gauche de Michel VIII[85] **(Tabl. XXIX.1, 6).** Il s'agit certainement de souligner la reprise du pouvoir impérial par les Byzantins à Constantinople après quelques décennies de domination latine. Par la suite, les empereurs suivants – Andronic II **(Tabl. XXIX.2),** Michel IX, Andronic III, Jean V – entretiennent soigneusement cette démonstration du pouvoir impérial via les représentations numismatiques[86]. Dans la plupart de cas, le globe est surmonté s'une croix à deux traverses (1,2).

5. L'*AKAKIA* (ἀκακία, franchise, clémence, candeur, pureté, innocence) ou l'*ANEXIKAKIA* (ἀνεξικακία, abstention, patience) [87]

L'*akakia* affecte la forme d'une petite sacoche tenue normalement dans la main gauche de l'empereur. Dans son dictionnaire, Du Cange la décrit ainsi : « *sacculus ex panno purpureo confectis, codici, seu volumini, complicato similis, terre vel arenâ plenus, quem Imperator sinistra gestabar.* »[88].

Dans la littérature spécialisée, il est admis que l'*akakia* dérive de la *mappa* romaine, insigne distinctif des consuls et de l'empereur, qui s'en servaient notamment pour lancer les jeux à l'Hippodrome[89]. Il semble qu'au VIIe siècle, cet attribut ait déjà commencé à perdre sa signification consulaire, pour devenir au siècle suivant un symbole du pouvoir impérial[90]. Mais les étapes de cette transformation demeurent quelque peu obscures. Il s'agit non seulement d'un changement formel, mais également d'un renouvellement complet de la symbolique de cet objet. Si la *mappa* romaine était un morceau de tissu, une serviette dont nous avons signalé plus haut la fonction, l'*akakia* byzantine se présente plutôt comme un rouleau dont la fonction

84 Déjà en 315, sur un médaillon en argent, Constantin le Grand est figuré tenant un sceptre-croix avec un globe sur la traverse. Voir **P. E. Schramm**, *Sphaira, Globus, Reichsapfel*... Stuttgart, 1958, Fig. 10a. Selon cet auteur, ce symbole illustre le postulat suivant : la croix porte le globe, voire le monde, donc l'empereur en tant que représentant du Christ a droit de porter ces symboles, le globe et la croix.

85 M 2, C 9, C15, C20, C24, C27, C28, T10, T12, T15, UC 4-UC5 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII* …, Londres, 1974, p. 1-2, p. 7-8, p. 11-12, p. 15-22, p. 29-34, p. 37-38.

86 Voir 2 (p. 34-35), 3 (p.36-37), 10 (p.40-41), 17-19 (p.46-49), 21-22 (p. 50-51), 25-26 (p. 52-53), 31-32 (p.56-57), 34-35 (p. 58-59), 36 (p.60-61), 3-5 (p. 104-107), 9-11 (p. 122-125), 1 (p.150-151), 2 (180-181), 4-5 (p.182-183), 25 (p.220-221) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979 Sur un basilicon en argent d'Andronic II et Michel IX, les deux co-empereurs tiennent au milieu le globe surmonté par une croix (voir 3, p. 64-65)

87 Dans *Le Livre des cérémonies* de Constantin Porphyrogénète, l'auteur utilise tantôt le terme *akakia*, tantôt le terme *anexikakia*. Aujourd'hui les historiens de l'art utilisent surtout le terme *akakia*, qui est probablement une abréviation de second terme.

88 **Du Fresne Du Cange**, *Glossarium ad scriptores mediea et infimea Greacitatis*, I-II, Graz, réed. 1958, original de 1688, p. 38.

89 Sur les diptyques des consuls romains, on distingue facilement un morceau de textile – une serviette - dans leur main droite, habituellement levée pour donner un signe. Voir **G. Wilpert,** *Un Capitolo di storia del vestario. Tre studii sul vestiario dei tempi poscostantiniani*, Rome, 1898.

90 Voir *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks. Collection and the Whittemore Collection*, éd. A. Bellinger, P. Grierson, II, 1, Washington, 1968, p. 86.

symbolique était de souligner la qualité éphémère du pouvoir terrestre.

Dans l'iconographie de l'époque, de manière constante, l'empereur tient l'*akakia* dans sa main gauche[91] **(Tabl. XXX.1-4).** Il convient de souligner que, de façon générale, lorsque le souverain porte une *akakia*, il tient en parallèle, dans sa main droite, un sceptre-croix. On constate également l'existence d'*akakiai* de deux couleurs : rouge et blanche. Sa forme habituelle est celle d'un rouleau.

Sur les effigies monétaires, l'*akakia* apparaît comme un rouleau de dimensions assez considérables, tenu dans la main gauche ou droite, par l'empereur ou son co-empereur. En principe, elle est tenue verticalement, au niveau de la taille ou levée vers la poitrine, dans la main gauche de l'empereur[92]. Quelque peu négligée sur les effigies des Macédoniens et de leurs premiers successeurs, l'*akakia* est reprise par la dynastie des Comnènes. Cet insigne est également fort présent sur les monnaies de l'époque des Paléologues, qui sont l'objet de cet article. Assez souvent, l'empereur est représenté tenant une *akakia* dans la main gauche et un labarum dans la main droite[93]. Bien évidemment, l'association akakia-croix, connue dans l'iconographie, existe également sur les effigies monétaires[94]. Sur un stamenon de Jean V et Jean VI, les empereurs tiennent tous les deux au milieu une *akakia*[95].

Pourtant, il nous semble que dans la numismatique, les empereurs préfèrent être représentés avec des globes (*sphaira*) plutôt qu'avec l'*akakia*. Le souci de renforcer l'idée impériale dans l'Empire byzantin et plus précisément à Constantinople pourrait fournir une explication de tel fait.

6. MANIAKION (μανιάκιον, στρεπτός)[96] *et LOROS* (λώρος, provient de lat. *lorion*, bandelette de cuir, bride)[97]

91 Voir Munich, BSB, Cod. gr. 442, **George Pachymère**, *Chronicon* (XIVe siècle), f° 174, *Michel VIII Paléologue* ; Paris, BNF, Ms. gr. 1242, **Jean Cantacuzène**, *Œuvres théologiques* (1370-1375), f° 5v, *Jean Cantacuzène préside le Concile de 1351* et f° 123v, *Jean Cantacuzène en souverain et en moine* ; **Manuel Paléologue**, *Epitaphios logos* (1407), f° VI, *Manuel II Paléologue* ; Paris, Musée du Louvre, MR 416, Ms. Ivoire 100, **Dionysius l'Aréopagite**, *Œuvres* (début du XVe siècle), f° 2, *Manuel II Paléologue et sa famille*.

92 Voir « Akakia », dans *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks. Collection and the Whittemore Collection*, éd. A. R. Bellinger, P. Grierson, t.III, 1, Washington, 1973, p. 134-135 ; *Ibid*., éd. M. F. Hendy, t. 4, Washington, 1999 ; et aussi *Ibid*., éd. A. R. Bellinger, P. Grierson, t. 5, 1999 ; mais aussi **C. Morrisson**, *Catalogue des Monnaies de la Bibliothèque Nationale*, vol. 2 : De Philippicus à Alexis III (711-1204), Paris, 1970.

93 C8, C17, C18, C19, C22-C23 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 7-8, p. 13-14, p. 15-16, p. 17-18.

94 Voir 4 (p. 36-37), 6 (p. 38-39), 12 (p. 42-43), 15-16 (p. 46-47), 23 (p. 50-51), 27 (p. 54-55), 33 (p. 86-87), 2 (p. 102-103), 3 (p. 108-109), 4 (p. 110-111), 12 (p. 126-127), 1-2 (132-133), 5 (p.134-135), 3 et 5(p. 206-207), 17-18 (p. 214-217), 24 (p. 220-221), 27-28 (p. 222-223), 34 (p. 226-227), 5 (p. 230-231) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979

95 9 (p. 144-145) *Ibidem*.

96 Sur le *maniakion* voir : **A. Alföldi**, « Insignien und Tracht der Römischen Kaiser », dans *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut*, Römische Abteilung, Rome, 50, 1935, p. 52-54 ; **O. Treitinger**, *Die oströmische Kaiser. Reichsidee nach ihrer Gestaltung imhöfischen Zeremoniell*, Darmstadt, 1956, p. 11 et p. 25 ; **N. P. Kondakov,** « Vizantijskaia odejda », en russe (Le costume byzantin), dans *Ocherki i zametki po istorji srednovekovago usskoustva i koultourji* (Notices et études sur l'histoire de l'art médiéval), Prague, 1929, p. 184-185 ; **Kl. Wessel**, **E. Piltz**, **C. Nicolescu**, « Insignien », dans *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, dir. Kl. Wessel, M. Restle, Stuttgart, 1972, p. 417-419 et p. 448-449 ; **E. Piltz**, « Le collier-le torque », dans *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue*, Uppsala, 1994, p. 66.

97 Sur le *loros* voir :**P. E. Schramm**, « Von der *Trabea Triumphalis* des römischen Kaisers über das byzantinische *Lorum* zur *Stola* der abendländischen Herrscher », dans *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*

Le *maniakion*, en grec μανιάκιον, est un diminutif du terme μανιάκης, terme désignant un type de collier rigide, semblable au torque. L'évolution directe torque-maniakion n'est pas prouvée. Nous avons déjà eu l'occasion de signaler que les insignes guerriers des empereurs et les rites militaires qui leur accordent la prééminence tendent à s'effacer avec la « cléricalisation » du cérémonial d'avènement. Malgré tout, le processus de transformation du torque en *maniakion,* large collerette portée autour du cou, demeure obscur. Est-il concevable qu'un collier rigide en métal évolue au point de devenir pratiquement une pèlerine couvrant complètement les épaules, taillée dans un tissu broché d'or ? Une telle explication paraît difficile à accepter sans réserves. En outre, si le collier rigide avait une charge symbolique bien précise à la fin de l'Antiquité, il nous semble que le grand *maniakion* en textile observable ultérieurement sur les épaules des empereurs byzantins n'hérita pas davantage de celle-ci. Nous ne disposons pas de données explicites attestant le transfert de la signification du torque vers le *maniakion* tardif. Ces réserves nous semblent d'autant plus pertinentes que ce *maniakion* n'était jamais remis au cours du sacre à l'empereur, la chlamyde lui étant préférée[98]. En définitive, cette pièce du costume impérial, qui connut une évolution sensible de sa coupe et de sa décoration, perdit rapidement sa valeur symbolique et sa fonction d'insigne du pouvoir impérial.

Le *maniakion* est présent sans exceptions sur les images impériales des Paléologues connues aujourd'hui[99] **(Tabl. XXX.1-4).** Il consiste en une large encolure taillée en tissu rigide et parsemée de pierres précieuses.

Sur les effigies monétaires byzantines, le *maniakion* est représenté sous forme d'une encolure plus ou moins large, ornée de points disposés en collier (une ou deux rangées)[100] **(Tabl. XXIX.2, 3).** Le *maniakion* est représenté au-dessus du *loros*. Le *manikion* est absent au cas où l'empereur porte un *loros* traditionnel ou une chlamyde[101] **(Tabl. XXIX.4-6, 9).** Plus tard, sur les effigies des monnaies du XIVe siècle, l'empereur apparaît parfois paré d'un *maniakion* trilobé[102]. Vu l'époque tardive, il s'agit probablement d'une imitation des usa-

– *Beiträge zu ihrer Geschichte vom 3. bis zum 16. Jahrhundert. Mit Beitragen verscheidener Verfasser,* I, Stuttgart, 1954, p. 26-50 ; **A. Alföldi**, « Insignien und Tracht der Römischen Kaiser »..., Rome, 50, 1935, 25-50 ; **N. P. Kondakov,** « Vizantijskaia odejda »..., Prague, 1929, p. 224-225 ; **Kl. Wessel**, **E. Piltz**, **C. Nicolescu**, « Insignien »..., Stuttgart, 1972, p. 428-440 ; **D. T. Beljaev**, *Byzantina*, II, Saint-Pétersbourg, 1893, p. 211-214 ; **E. Piltz**, « Loros – ett byzantinskt insignum », dans *Byzantina*, 1, 1972, p. 15.

98 Selon le témoignage de Constantin Porphyrogénète et Pseudo-Kodinos. Voir **Constantin Porphyrogénète**, *Le Livre des cérémonies*, éd. A. Vogt, Paris, I/1935, II/1939 et **Pseudo-Kodinos**, *Traité des Offices*, éd. J. Verpeaux /Le Monde byzantin, 1/, Paris, 1966.

99 Modène, Bibliothèque Estense, Ms. S. 5. 5., **Jean Zonaras**, *Histoire* (XIVe-XVe siècle), f° 299v, *Empereurs byzantins du XIIIe – XIVe siècle* ; Munich, BSB, Cod. gr. 442, **George Pachymère**, *Chronicon* (XIVe siècle), f° 174, *Michel VIII Paléologue* ; Paris, BNF, Ms. gr. 1242, **Jean Cantacuzène**, *Œuvres théologiques* (1370-1375), f° 5v, *Jean Cantacuzène préside le Concile de 1351* et f° 123v, *Jean Cantacuzène en souverain et en moine* ; **Manuel Paléologue**, *Epitaphios logos* (1407), f° VI, *Manuel II Paléologue* ; Paris, Musée du Louvre, MR 416, Ms. Ivoire 100, **Dionysius l'Aréopagite**, *Œuvres* (début du XVe siècle), f° 2, *Manuel II Paléologue et sa famille*.

100 *A priori* le *manikion* est représenté comme une rangée de points, mais parfois on retrouve la représentation en deux rangées, par exemple sur un basilicon d'Andronic II et Michel IX : voir 4 (p. 64-65) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979 et sur un trachy d'Andronic II, dans *Ibidem* ; 2 (p. 204-205).

101 C20-C21 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 15-16.

102 Voir les monnaies de Manuel II dans *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks...*, t. 5, 2, 1999. Voir également des monnaies d'Andronic IV et Jean V : 1, (p. 152-153), 2-3 (p.154-155) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979.

ges occidentaux, quoique ce type d'encolure apparaisse déjà sur les manuscrits byzantins du XIe siècle, il est attesté également dans les manuscrits byzantins du XVe siècle[103] : une énigme de plus au dossier des influences entre l'Orient et l'Occident.

Le *loros* se présente comme une longue écharpe placée sur la dalmatique de l'empereur byzantin. Son port suit une règle précise. Normalement, l'une de ses extrémités tombe librement en une large bande sur le devant, l'autre extrémité, après être passée derrière l'épaule droite en croisant devant, ceint la taille de l'empereur et vient reposer sur sa main gauche. Cette façon de porter le *loros* est considérée comme le drapé traditionnel. À l'époque étudiée, il désignait le linceul de Jésus.

Cet attribut du costume impérial est vu comme un dérivé de la toge romaine[104]. Plus précisément, il s'agirait d'une variante de la *toga picta*[105] ou *toga palmata*[106], également désignée comme *trabea triumphalis*[107]. Dans la bibliographie spécialisée, on désigne le *loros* croisé, héritier de la *trabea triumphalis*, du nom de ***loros* traditionnel**, tandis que son évolution tardive – le *loros* dont la partie frontale tombe verticalement, sans former une croix – est désignée du terme de ***loros* modifié** (droit ou simple). Soulignons enfin que le *loros* traditionnel est porté habituellement sans *maniakion*, tandis que le *loros* modifié est presque toujours accompagné d'un *maniakion*[108].

Les sources iconographiques confirment qu'à l'époque des Paléologues, le *loros* modifié s'était imposé comme l'insigne le plus représentatif des souverains byzantins. Sur le

103 Il s'agit de la représentation de Job et ses trois amis rois qui portent un tel *maniakion* découpé dans le Ms. gr. 135 (1368) de la Bibliothèque nationale de France.

104 La toge fut sans conteste le plus spécifiquement romain des vêtements antiques, constituant une marque de romanité par elle-même. Voir **L. M. Wilson**, *The Roman Toga*, Baltimore, 1924.

105 Voir **G. Wilpert,** *Un Capitolo di storia del vestario…*, Rome, 1898, p. 7 ; l'auteur précise : « *L'abito principale dei trionfatori era la toga purpurea, la quale anch'essa, pui tardi, fu ricamata d'oro e percio appellata* toga picta. »,.

106 Nommée *palmata* en raison des broderies de palmes qui l'ornaient. En réalité, elle comportait aussi des broderies d'étoiles et d'autres motifs. Il reste néanmoins des doutes sur les ornements véritablement représentés : L. M. Wilson s'interroge ainsi : « *Were they palms or palmettes or were they various small figures ? »*, pour répondre plus bas : « *To these questions we find no answer. »*. Cf. **L. M. Wilson**, *The Roman Toga*, Baltimore, 1924, p. 85-86.

107 L'un des plus grands spécialistes des toges romaines–L. M. Wilson–nous renseigne sur ce type de vêtement romain : « *An occasional literary passage mentions a distinctive style of toga, the toga* picta, *perhaps in later times also called the toga* palmata. *The actual information contained in these passages is meager. From them we gather that the wearing of this toga was granted as a special honor to a victor at his triumph, and to other persons of distinction on special occasion.* (Il s'agit des *Annales* de Tacite, IV, 26). *Originally it was worn with the tunica* palmata....*In early times the triumphal toga* picta *appears to have been the property of the state and kept in the Capitoline temple of Jupiter. Later it became the official dress of the emperors and according to Capitolinus, Gordianus was the first Roman to own a* tunica palmata *and a* toga picta *as private property. ».* Voir l'extrait cité dans **L. M. Wilson**, *op. cit.*, p. 84-85. Quant au terme *trabea*, il apparaît déjà à l'époque républicaine, désignant la toge en pourpre des augures. De plus, il semble qu'apparaisse la *trabea*, qui constitua, avec le char, l'un des insignes d'autorité les plus illustres des Romains. Selon les spécialistes, *trabea* dériverait du mot *trabes*, qui désigne la« poutre », car la toge était tissée de galons ressemblants à des poutres (?). Finalement, la *trabea* était un vêtement sacral dont l'apparence reste quelque peu obscure. Comme l'indique L. M. Wilson : « *Numerous casual references might also be cited, all to the effect that the* trabea *was the garment of royalty, or at least of persons of distinction, and that it was worn on ceremonial occasions, but no further or more definite description of it has been brought to light. »* voir *op. cit.*, p. 37-38.

108 Il y a là encore une raison pour nous de rejeter l'hypothèse selon laquelle le *maniakion* serait un héritier direct du torque, car à l'époque ou le *loros* traditionnel est en usage, plus précisément entre le VIe et Xe siècles, le *maniakion* fait défaut dans la plupart des cas.

Chrysobulle de 1301, conservé au Musée byzantin d'Athènes, l'empereur Andronic II est paré d'un *loros* dont l'extrémité repose sur son avant-bras gauche. Il est enrichi d'une doublure pourpre et bordé d'une rangée de perles et de pierres précieuses en alternance. Dans la partie centrale, un décor de losanges perlés se détache. Enfin, de grandes perles en forme de larmes sont appendues à la bordure. Le *loros* simple est attesté sans exception sur le reste des images des empereurs byzantins de la dynastie Paléologue[109] **(Tabl. XXIX.1-4).**

Si l'on s'arrête aux représentations des *loroi* sur les effigies monétaires, on constate que, dans la plupart des cas, ce *regalia* apparaît constitué de rectangles centrés d'une petite boule, et qu'il couvre les épaules[110]. Dans la plupart de cas, le *loros* est tellement large qu'il prend la place de toute la partie de devant des vêtements impériaux **(Tabl. XXIX.1-3).** Parfois la décoration consiste en des losanges flanqués par des lignées des petites boules[111]. Lorsque les empereurs sont figurés en buste, il ne nous est pas possible de faire une distinction entre *manikion* ou *loros*. La seule conclusion que l'on puisse affirmer sans crainte est qu'il ne s'agit pas du *loros* traditionnel, croisé devant la poitrine.

Sous les Comnènes, la chlamyde prend le pas sur le *loros* dans l'iconographie des émissions monétaires[112]. Pourtant, les Paléologues continuèrent d'utiliser chacun des deux modèles déjà connus, le *loros* devenant très stylisé.

7. EPÉE

L'épée constituait l'un des insignes privilégiés des empereurs romains. Au Bas-Empire, il est commun de trouver les empereurs représentés en costume militaire, tenant une épée[113]. L'épée apparaît alors non seulement comme un symbole du pouvoir militaire, mais également de la gloire impériale.

En ce qui concerne les sources écrites byzantines, on soulignera que l'empereur ne porte presque jamais l'épée de ses propres mains. Lorsqu'il le fait, il est généralement monté. Mais en de telles occasions, il semble que l'empereur soit de préférence précédé par ce symbole porté par ses dignitaires. Au sein du palais, il semble n'en jamais faire usage personnellement. Sans doute est-ce là un élément d'explication à l'extrême rareté des représentations iconographiques de l'épée impériale.

Entre les XIe et XVe siècles, l'épée, comme symbole du pouvoir impérial byzantin est pratiquement absente dans les représentations iconographiques. Toutefois, une représentation tardive d'un empereur byzantin - Nicéphore Phocas – vu par un Occidental, montre celui-ci brandissant une épée dans la main droite et tenant le fourreau dans sa main gauche[114]. Il s'agit d'une épée de style islamique, de type yatagan. Elle a probablement pour

109 Voir la note 91.

110 Ce qui était justement appelé « robe of squares and pellets ». Voir **Ph. Grierson**, « Byzantine Gold Bullae, with a catalogue of those at Dumbarton Oaks », dans *DOP*, 20, 1966, p. 249.

111 T1 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII …*, Londres, 1974, p. 43-44.

112 Voir également **C. Morrisson**, *Catalogue des Monnaies de la Bibliothèque Nationale*, vol. 2 : De Philippicus à Alexis III (711-1204), Paris, 1970.

113 On peut renvoyer à plusieurs images d'empereurs avec des épées, notamment un diptyque représentant Honorius (384-423) ou encore les statues de Constantin le Grand (324-337) ou la figure équestre sur une assiette en argent représentant Constance II (641-668), rassemblées dans **H. Robinson**, *The Armour of Imperial Rome*, Londres, 1975, p. 147-150 ; **Kl. Wessel**, **E.Piltz**, **C. Nicolescu**, « Insignien », dans *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst…*, Stutttgart, 1972, p. 414-415. Voir également le torse d'empereur en porphyre conservé au Staatliche Museen, à Berlin, dans **Fr. Boucher**, *Histoire du costume en Occident de l'Antiquité à nos jours*, Paris, 1965, rééd. 1983, p. 146.

114 Venise, Marciana, Ms. lat. 342 (XVIe siècle).

fonction d'ajouter un trait d'exotisme à la représentation de ce souverain oriental à un moment où l'Empire byzantine n'existe plus.

Contrairement à l'iconographie, les effigies monétaires byzantines montrent souvent l'empereur avec une épée depuis l'époque d'Isaac I Comnène. L'effigie de cet empereur sur deux séries de *nomismata* constitue un cas à part. L'empereur y est représenté avec une épée brandie dans la main droite, tenant le fourreau dans la main gauche. Les travaux de J.-C. Cheynet permettent de saisir les causes de ce choix inhabituel : « *il ne fait pas de doute que ce choix vaut programme politique et avertit l'opinion que l'Empire sera défendu*.[115]. Les Paléologues ont certainement eu une intention identique en utilisant l'épée sur les effigies monétaires, surtout après la reprise de Constantinople aux Latins. Voilà pourquoi encore au début de la période étudiée, et plus précisément au cours de règne de Michel VIII l'épée réapparaît comme un insigne de pouvoir impérial. Ce qui est intéressant dans ce cas est que l'empereur byzantin ne reprend pas le type du roi occidental avec l'épée brandie, mais des modèles plus pacifiques : soit assis sur son trône, tenant dans sa main droite une épée qui repose horizontalement sur ses genoux[116] **(Tabl. XXIX.4);** soit debout de face, avec une épée dans sa main droite, tenue au niveau de sa taille[117] **(Tabl. XXIX.5).** Un autre schéma iconographique des monnaies des Paléologues attire notre attention : sur des monnaies de Michel VIII, frappée à Thessalonique, l'empereur et Saint Démétrios tiennent au milieu une épée avec la pointe vers le bas ; au-dessus du pommeau une étoile apparaît[118]. L'épée est visible également sur une monnaie de Michel VIII et Andronic II, tenue au milieu par les deux co-empereurs, toujours la pointe vers le bas[119]. Le message de cette iconographie numismatique est clair : Byzance est défendue contre ses ennemis, mais de façon pacifique.

8. VÊTEMENTS IMPÉRIAUX

Quant aux vêtements impériaux, il est fort difficile, à notre avis, de distinguer les différents types de robes utilisées à la cour byzantine - le *divitision*, le *sakkos*, la tunique, le *scaramangion* - sur les effigies monétaires. Comme nous l'avons déjà mentionné, dans la plupart des cas le *loros* prend toute la surface de devant de l'image impériale **(Tabl. XXIX.1-3).** Il est connu que le *sakkos* (σάκκος) se substitua, au fil du temps, au *divetesion* (διβητήσιον, διβιτήσιον) impérial. En réalité, ces deux dénominations renvoient à une tunique longue et assez large, fort semblable à la dalmatique latine[120]. Ce type de pièce vestimentaire est porté avec ou sans ceinture, sous le *loros* et/ou les manteaux impériaux. Selon le Pseudo-Kodinos, le *sakkos* est la tunique remise à l'empereur lors de son couronnement. L'auteur décrit ainsi cette partie de la cérémonie officielle : « *Pendant que le peuple et l'armée entière l'acclament, il descend du bouclier et est conduit à l'église Sainte-Sophie où il doit être couronné. Il y a là un petit édifice en bois préparé et on l'y revêt du sakkos et du diadème bénis par les évêques.* »[121]. De là, on apprend également

115 **J. -C. Cheynet** « Par saint George, par saint Michel » …, Paris, 2002, p. 132-133.

116 C16 dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Billon Trachea of Michael VIII* …, Londres, 1974, p. 13-14.

117 C 21 *Ibidem*, p. 15-16.

118 T 8 et T 8A *Ibidem* p. 27-28.

119 T 1 *Ibidem* p. 43-44.

120 Entre le XIe et le XVe siècles, ces deux dénominations – *divetesion* et *sakkos* – sont courantes pour désigner la tunique impériale ; pourtant, dans un texte du XIIe siècle, cette pièce vestimentaire de dessus est désignée des noms antiquisants comme « chiton » ou « peplos ». Voir **L. Jones**, **H. Maguire**, « A Description of the Joust of Manuel I Komnenos », dans *BMGS*, 26, 2002, p. 108.

121 **Pseudo-Kodinos**, *Traité des Offices*..., Paris, 1966, p. 256.

qu' « *il revêt une chape* (mandias) *d'or par-dessus le sakkos et le diadème.* »[122]. Voilà pourquoi il est étonnant que dans une grande partie des descriptions de la littérature numismatique, la dénomination *divetesion* soit plus utilisée pour la période de la dynastie Paléologue.

La seule pièce vestimentaire vraiment visible sur les monnaies reste le manteau, soit-il la chlamyde (χλαμύς, χλανίς), le sagion (*sagum*) ou le *mandion*. Le premier demeure l'insigne du pouvoir par excellence à la cour byzantine, le deuxième trouve son origine dans les manteaux militaires romains, le troisième étant d'origine persane. Nos connaissances sur les formes de ces pièces vestimentaires demeurent assez vagues. Par conséquent, nous ne sommes pas convaincus que l'un ou l'autre des types de manteaux visibles sur les effigies monétaires soient susceptibles d'être identifiés sans réserves[123].

Toutefois, il nous semble distinguer sur les monnaies des Paléologues une pièce vestimentaire typique pour la garde-robe féminine à savoir la ***granatza*** (γρανάτζα), appelée encore ***lapatzas*** (λαπάτζας)[124]. Sur plusieurs monnaies d'Anne de Savoie comme gouverneur de Thessalonique, la souveraine apparaît revêtue d'une robe aux manches longues et larges à ses extrémités[125], connue dans les sources écrites et iconographiques[126] notamment comme *granatza*.

IV. CONCLUSIONS

Plusieurs pistes se dégagent de cette brève étude. Tout d'abord, le déclin politique de l'empire byzantin qui caractérise la période considérée n'a pas empêché les artistes puisant dans la tradition de créer de très beaux spécimens d'œuvres d'art en représentant l'empereur. Différents schémas iconographiques se présentent selon les genres artistiques. Le plus souvent, il s'agit de scènes iconographiques fort différentes utilisées d'une part pour les enluminures, les mosaïques et les fresques, et d'autre part pour les monnaies. Dans cette divergence des sources, la numismatique emploie des modèles plus archaïques pour les portraits impériaux. Cela étant, on ne peut qu'être frappé par la richesse des scènes iconographiques représentées sur les effigies monétaires des Paléologues, surtout pendant

122 *Ibidem*, p. 264.

123 Les empereurs byzantins sont représentés, parfois très clairement, avec des manteaux sur leurs effigies monétaires **(Tabl. XXIX.5, 6, 8, 9)** ; c'est le cas aussi d'un trachy d'Andronic II ; voir 7 (p.208-209) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later…*, Londres, 1979. Toutefois, nous ne prendrons pas la responsabilité d'attribuer des termes précis à ces manteaux, pour les raisons expliquées plus haut.

124 Sur cette pièce vestimentaire voir **Br. Cvetkovic**, «Prilog prouchvaniou vizantijskog dvorskog kostuma – γρανατζα, λαπατζασ, en serbe (Contribution à l'étude du costume aulique byzantin – *granatza*, *lapatzas*), dans *Zbornik Radova*, Belgrade, 1995, vol. 34, p. 143-157. L'auteur suppose que les deux termes sont d'origine arménienne. Le terme *lapatzas* a été utilisé comme une variante de *granatza* pour désigner une tunique avec des manches nouées derrière ou coincées dans la ceinture. Parfois, une seule manche a été glissée dans la ceinture. Toutes ces variantes sont un reflet des costumes de différents rangs à la cour byzantine. À notre avis l'auteur confond les manches très amples de la *granatza* avec les manches complètement indépendantes (qui sont très répandues dans le costume tardif des Turcs Ottomans, par exemple).

125 Voir 1-2 (p.248-249) dans **S. Bendal, P. J. Donald**, *The Later Palaeologan Coinage*, Londres, 1979.

126 Rome, BAV, Vat. gr. 1176, f° II ; Vienne, ONB, Vind. Phil. gr. 149, f° 19 ; Vat. gr. 394, f° 94, et Vat. gr. 752, f° 449 ; et encore Hélène, épouse de Manuel II Paléologue (1391-1425) apparaît dans une telle robe sur Ms. Ivoire 100, MR 416, f° 2 déposé au Musée du Louvre, Paris **(Tabl. XXX.4).** Finalement toutes les dignitaires de la famille Paléologues, représentées sur le *typikon* du monastère de la Vierge de Bonne-Espérance à Constantinople, conservé aujourd'hui au Lincoln College d'Oxford revêtent le costume en question : Ms. gr. 35, f° 2, f° 3, f° 4, f° 5 f° 8. Voir **A. Cutler**, **P. Magdalino**, « Some Precisions on the Lincoln College Typikon », dans *Cahiers archéologiques,* XXVII, 1978, p. 179-198.

la première moitié de la période du règne de cette dynastie. L'absence de ces scènes dans le reste des images (enluminures, fresques, mosaïques) pourrait être expliquer avec la disparition de ces dernières.

Quant aux *regalia*, leur choix dans la numismatique paraît lié aux événements. L'apparition d'insignes du pouvoir comme les *stemma*, labarum, globe, chlamyde, disparus depuis longtemps de l'usage réel à la cour byzantine, le démontre. Bien évidemment ce n'est que le message précis et délibérément recherché qui les appelle à sortir de l'oubli. Dans le même ordre d'idées, l'apparition des insignes du guerrier, comme l'épée et le labarum, et des saints militaires sur les monnaies, reflète la réalité politique de l'époque alors que l'empire vivote entouré d'ennemis.

Enfin, l'hostilité latente envers les Latins, du fait même qu'elle se nourrissait de peur et d'envie, n'hypothéqua nullement les échanges culturels et artistiques. Au contraire, plusieurs éléments rencontrés sur les effigies monétaires des Paléologues comme la fleur de lys, le trône, le cheval et les ailes de l'empereur peuvent être considérés comme étant le produit d'influences latines dans un Empire byzantin qui n'a jamais pu se remettre de la collision violente provoquée par la Quatrième croisade.

LISTE DES IMAGES

Tabl. XXIX.1. Michel VIII (1258-1282), trachy de billon, Constantinople;
Tabl. XXIX.2. Andronic II (1282-1328), trachy, Constantinople;
Tabl. XXIX.3. Michel VIII (1258-1282), trachy de billon, Thessalonique;
Tabl. XXIX.4. Michel VIII (1258-1282), trachy de billon, Constantinople;
Tabl. XXIX.5. Michel VIII (1258-1282), trachy de billon, Constantinople;
Tabl. XXIX.6. Michel VIII (1258-1282), trachy de billon, Thessalonique;
Tabl. XXIX.7.: Michel VIII (1258-1282), trachy de billon, Théssalonique;
Tabl. XXIX.8. Andronic II (1282-1328), trachy, Constantinople;
Tabl. XXIX.9. Michel VIII (1258-1282), trachy de billon, Thessalonique;
Tabl. XXIX.10. Andronic II (1282-1328), trachy, Constantinople;
Tabl. XXIX.11. Andronic II (1282-1328), trachy, Constantinople;
Tabl. XXIX.12. Jean V et Jean VI (1347-1352), basilicon, Constantinople;
Tabl. XXIX.13. Andronic III (1328-1341), hyperpère en or, Constantinople;
Tabl. XXX.1. Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 373, **Ekkehard d'Aura**, *Chronicon Universale* (1113), f° 60, *L'empereur Henri IV* ;
Tabl. XXX. 2. Fulda, Hessische Landesbibliothek, Ms. D. 11, Historia Welforum (XIIe siècle), f° 14, Frédéric I Barberousse trônant avec ses fils, dont le futur Henri VI ;
Tabl. XXX. 3. Paris, BNF, Ms. gr. 1242, **Jean Cantacuzène**, *Œuvres théologiques* (1370-1375), f° 5v, *Jean Cantacuzène préside le Concile de 1351* ;
Tabl. XXX. 4. Paris, BNF, Ms. gr. 1242, **Jean Cantacuzène**, *Œuvres théologiques* (1370-1375), f° 123v, *Jean Cantacuzène en souverain et en moine* ;
Tabl. XXX. 5. Rome, BAV, Vat. lat. 1071, f° 1v, *Frédéric II* ;
Tabl. XXX. 6. Paris, BNF, Ms. fr. 2813, *Grandes chroniques de France* (XIVe siècle), f° 103v, *Charlemagne trônant* ;

Tabl. XXX. 7. Paris, BNF, Ms. suppl. gr. 309, **Manuel Paléologue**, *Epitaphios logos* (1407), f° VI, *Manuel II Paléologue* ;

Tabl. XXX. 8. Paris, Musée du Louvre, MR 416, Ms. Ivoire 100, **Dionysius l'Aréopagite**, *Œuvres* (début du XVe siècle), f° 2, *Manuel II Paléologue et sa famille* ;

РЕГАЛИИТЕ НА ПАЛЕОЛОЗИТЕ СПОРЕД ИКОНОГРАФИЯТА
(Опит за сравнителен анализ на иконографски източници – стенописи, миниатюри и нумизматични паметници) (1258-1453)

Ивелина Кючукова (резюме)

В широката палитра на византийското изкуство, съществуват различни образи на императора, представен в официален костюм и инсигнии, подчертаващи неговата власт. В зависимост от жанра, образите придобиват различни форми и изяви, породени от специфичността на всеки различен тип изкуство. Целта на този труд е да проследи изобразяването на символите на властта на последната византийска императорска династия на Палеолозите (1258–1453) според стенописи, миниатюри и мозайки от една страна и нумизматични паметници от друга.

В хода на проучването става ясно, че двете условно разделени групи използват различни изразни схеми при представянето на императора. Налага се изводът, че при нумизматичните паметници, иконографските сцени са по-разнообразни, но в същото време далеч по консервативни от останалите образни източници.

Следва разглеждането на всеки един символ на властта – корона, скиптър, лабарум, кълбо, акакия, маникион и лорус, сабя и дрехи – винаги с постоянната грижа за сравнителен анализ. В крайна сметка се оказва, че и при представянето на регалиите, двете условни групи от иконографски паметници се подчиняват на различна логика. Така например при монетните изображения откриваме все още стемма, лабарум, кълбо, хламида – инсигнии, които отдавна не участват или никога не са участвали в ритуалите на византийския императорски двор. В същото време, появата на все повече "военни" инсигнии като сабя и лабарум в нумизматиката издава тежкото положение на Византийската империя в този момент, защитаваща се от многобройни врагове, които все повече стягат кръга около Константинопол. Поради този факт, смятаме че избора на инсигнии (в това число и на определени светци) при изобразяването на византийския император върху монети, е много повече свързано с определени политически събития отколкото при останалите паметници. Не на последно място, трябва да се подчертае и ролята на латинците през този период ; въпреки че неприязънта към тях от страна на византийците не остава скрита, това по никакъв начин не спира пътя на взаимни културни и артистични влияния. Някои елементи от монетите на Палелозите много ясно показват именно такива латински влияния, факт неоспорим и осезаем, настъпил във Византия след Четвъртия кръстоносен поход.

Табло XXVI.7

ЗЛАТЕН МЕДАЛЬОН-МОНЕТА НА ГРАД ХАМБУРГ (1681 г.)

Владимир ПЕНЧЕВ
(София)

В нумизматичния фонд на Националния исторически музей – София, под инвентарен № 23890, се съхранява златен медальон-монета на германския град Хамбург, отсечен в 1681 г. Върху лицевата му страна има околовръстен надпис GOTT GAB UNS GNAD: KRIG BRACHTE RATH: DER FRIEDE TAHT: SO GINGS VON STATT:. След края на надписа има декоративен елемент, който го отделя от началото му. Изобразени са две изправени една срещу друга женски фигури. Тази вляво е облечена в дълга, пристегната в кръста туника. С лявата си ръка държи палмова клонка, а дясната ѝ ръка е протегната напред. Това е персонификация на мира. Жената представена вдясно, е облечена с дълга туника и с броня. На главата ѝ има шлем. С дясната си ръка държи меч с върха нагоре. През лявата си ръка е преметнала наметало. Това е персонификация на войната. Между двете фигури, горе, между два облака, е представено всевиждащото Божие око, излъчващо сияйни лъчи. Долу, на фона на очертанията на вълнолом вдаващ се в морето, е представен гербът на град Хамбург, изобразен върху щит. Този герб представлява изображение на крепостна стена с три кули и с порта в централната си част. В горната си част щитът с герба е украсен с растителни орнаменти. От двете си страни щитът е фланкиран с различни предмети. Вляво, откъм фигурата на мира, има маслинена клонка, кадуцей, житен сноп (?) и лопата. Вдясно, откъм фигурата на войната, има цеви на мускети, на топ, пика и бойни знамена. Около изображението има плътен линеарен кръг, разделящ го от надписа. Самият надпис е ограден от външната си страна с кръг от ситни зрънца.

Върху обратната страна на медальона, в околовръстен надпис, е изписано ERWEG UND WIEGES RECHT UND WOLL: GIEB IEDEM WAS IHM KÖMPT UND SOLL: SO THUSTU DE INEM AMTE VOLL:. След края на надписа има декоративен елемент, който го отделя от началото му. В средата на монетното поле е изобразена висока правоъгълна маса. Върху нея има везни и подредени в права линия фишеци с монети. Вляво, до тясната страна на масата е седнала жена, облечена с дълга пристегната в кръста туника и наметната с наметало. С дясната си ръка тя пише върху лист, поставен на специална поставка върху масата. Вдясно, отчасти зад масата е изобразена изправена втора женска фигура, наблюдаваща внимателно дейността на първата. Тя е облечена с дълга пристегната в кръста туника. С дясната си ръка се опира на ръба на масата, а с лявата – придържа полата на дрехата си. Долу, покрай

масата, в долната лява част, на която има надпис BANCO, са подредени различни предмети. Изброени от ляво на дясно, те са както следва: сандъче с повдигнат капак, в което се виждат наредени неясни дребни предмети; две цилиндрични бали със стоки (може би отворени пълни чували). Вдясно от тях – голям сандък, в който са наредени три неясни предмета, подобни на черпаци и под тях три съда с дръжки, минаващи над устията им, подобни на поти за топене на метал. Вдясно от този сандък има друг, още по-голям, но затворен, без да се вижда съдържанието му. Върху него е поставена права, разтворена голяма книга и вдясно от нея – мастилница (?). Долу, пред двата големи сандъка има мях за раздухване на жарава (?), вдясно от него – голямо овално блюдо, пълно с монети и вдясно от това блюдо – три канички с високи столчета. Вдясно, до втората изправената женска фигура, са изобразени две легнали бурета. По-малкото от тях е пред краката й, а по-голямото – зад нея. До помалкото буре има плитка чаша с високо столче. В полето вдясно от изображението е изписано +ANNO+, а вляво – +16+81+. Над блюдото с монетите са поставени инициалите на гравьора на матриците, с които е бил отсечен медальона. Те се състоят от буквата I между две точки и от буквите R и E, изписани в лигатура.

Диаметърът на медальона е 48–49 мм, а теглото му е 34,05 г. Изработен е от чисто, почти 24 каратово злато. В гората му част, до самия ръб на ядрото, има следи от грубо припояване на халка. Самата халка понастоящем липсва. (Образ 1).

Златният медальон-монета на град Хамбург постъпва в НИМ – София през 1985 г. Той е продаден за претопяване в тогавашното държавно предприятие „Златарска промишленост“ от български гражданин. Самото местонамиране на медальона е неизвестно, но той несъмнено произхожда от територията на България.

Теглото на медальона-монета, 34,05 г, показва, че той е мултипликация на златния дукат, имаща стойност десет дуката. Несъмнено пред себе си имаме екземпляр от прочутите германски португалезери, сечени през XVI–XVII в. Както показва самото название, този вид златни монети, представляващи мултипликации на дуката, се изработват най-рано в Португалия. Това започва още през 1499 г., от португалския крал Емануел I (1495–1521)[1]. Тези големи, тежки и красиви, сечени от чисто злато монети, явяващи се ярък символ за благосъстоянието на издаващата ги държава, правят голямо впечатление в Западна и Централна Европа. Скоро и други владетели и градове започват да секат подобни мултипликации на златния дукат. Особено разпространение придобива тази практика в богатите търговски градове на Северна Германия, където са сечени португалезери със стойности от два и половина, пет, десет и дори двадесет дуката[2]. Свои португалезери изработват епизодично през XVI–XVII в. и владетелите на Дания, Швеция, Полша, Трансилвания[3].

Обикновено португалезерите имат възпоменателен характер и са сечени по повод различни важни събития – коронации, юбилеи, сключване на мирни договори и други подобни. Към края на XVII в., възпоменателния характер на португалезерите става почти задължителен и те изпълняват функцията по-скоро на медальони и на настолни медали, отколкото на редовни платежни средства[4]. Из-

1 **Фенглер, Х., Г. Гироу, В. Унгер.** *Словарь нумизмата*. Москва, 1982, с. 219.

2 Пак там, с. 219.

3 **Зварич, В.** *Нумизматический словарь*. Львов, 1980, с. 136.

4 **Фенглер, Х., Г. Гироу, В. Унгер.** *Цит. съч.*, с. 219.

работват се на много високо художествено равнище, в неголям брой и се раздават на подбрани високопоставени лица, по време на тържествените чествания на събитията, за които са отсичани[5]. Но въпреки това, португалезерите винаги са могли да бъдат употребявани и като редовни парични знаци. Въпросното обстоятелство обяснява откриването, макар и много рядко, на екземпляри от тях в земи, които са твърде отдалечени от местата на първоначалните им разпространения. Пример за това е и публикуваният понастоящем десетдукатов португалезер на град Хамбург, произхождащ от България.

За съжаление, поради невъзможността да си осигурим достъп до необходимата научна литература по въпроса, не можем да установим, по повод на кое конкретно събитие е издаден нашият златен медальон-монета на град Хамбург. Представените върху лицевата му страна персонификации на мира и на войната може би загатват, че това е неотдавнашно сключване на някакъв важен мирен договор. Много сложното в композиционно отношение изображение върху обратната му страна, несъмнено има за цел да илюстрира икономическото благосъстояние и финансовата мощ на богатия пристанищен и търговски град. Най-интересният елемент от това изображение е високата правоъгълна маса, върху която има везни и фишеци с монети и вляво, от която е представена седнала женска фигура, пишеща върху лист, сложен върху поставка. Явно, тази жена вписва паричните суми, на които възлизат подредените пред нея монети. За да няма никакво съмнение относно смисъла на представената сцена, върху долната лява част на масата има надпис BANCO. Очевидно, тука е визирана дейността на прочутата по онова време Хамбургска банка, основана в 1619 г.[6]

Накрая трябва да отбележим, че доколкото ни е известно, това е единственият публикуван до сега португалезер, произхождащ от днешните български земи. Най-вероятно той е достигнал до тук по пътя на търговските контакти, но за съжаление, нищо по-конкретно не можем да установим по този въпрос. В някакъв момент, може би още през XVIII в. или през XIX в., този златен медальон-монета е включен в нанизите на някоя много богата местна жителка. За целта му е припоена, доста грубо, от някой местен златар, златна халка. И така предаван от поколение на поколение, той е оцелял до наше време, като едно ярко доказателство за непреставащите контакти на българите с Централна и Западна Европа, дори и през периода на жестокото османско владичество.

5 **Зварич, В.** Цит. съч.,с. 136.

6 **Фенглер, Х., Г. Гироу, В. Унгер.** *Цит. съч.*, с. 219.

Табла XXX.9-XXXIII

ТЪРГОВСКИ И САРАФСКИ УРЕД ЗА РАЗПРЕДЕЛЯНЕ И БРОЕНЕ НА МОНЕТИ

Христо Харитонов
(Велико Търново)

В периода на XV–XIX век монетният циркулационен материал на османския паричен пазар се отличава с многообразие. Условно той се разпределя на две големи групи: домашни (османски) монети и чуждестранни (западноевропейски) монети. Българските земи в този период са в състава на Османската империя и затова и те се обслужват от същите монети. Първата група монети, домашни (османски), се отличава с типологично и метрологично разнообразие. Дължи се на факта, че почти всяка монетарница има свой теглови стандарт[1]. Едновременно с това, те претърпяват известна еволюция, главно в метрологично отношение. Отразяват промените настъпили в чуждестранните монетни системи. Естествено е, че такива са условията на стопанските и търговските взаимовръзки, а и за да се води разговор с друг, то той трябва да е на един и същи език, както уточнява Ф. Бродел[2]. Измененията дават отражение и върху номиналните наименования на монетите, но тази особеност е от по-частен характер и има спомагателно значение за настоящото изследване.

Втората група, обслужваща османския паричен пазар, се образува от чуждестранните монети. Проучванията показват, че те са 11,57 % от общото количество циркулационен монетен материал[3]. Представени са 24 европейски държави и автономни града. Най-многобройни са монетите на Полша, следвана от Австрия, Рагуза, Белгия, Испания и други. Прегледът на чуждестранните монети сочи присъствието на всички основни сребърни монетни номинали (грош, талер, марка, техните подразделения и други).

Значителното по обем чуждестранно монетно присъствие се дължи на факта, че чуждестранната монета има статута на редовна платежна парична единица в Османската империя. Тя идва на тукашния пазар по търговския канал с италианските

1 **Харитонов, Х**. *Монетите в българската народна култура XV-XVIII век (По нумизматични, археологически, етнографски и писмени данни).* Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на историческите науки“, С., 1992, с. 9.

2 **Бродел, Ф**. *Структуры повседневности: возможное и невозможное.* Т. 1 – Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. М., 1986, с. 464.

3 **Харитонов, Х**. *Цит. съч.*, с. 10.

търговски републики, с Рагуза, Унгария, Трансилвания, Влашко, Молдова и други. От XVII век се отварят вратите към Франция, Англия и Холандия. Чуждестранните монети проникват посредством плащанията на панаирите и редовните тържища. Тук именно се е формирал най-меродавният пункт за сверка на паричния курс и за сарафски операции[4]. Пътуващите търговци са друг канал за проникване на чуждестранната монета. От значение са и такива фактори, извикани от снижаването на паричния курс на османското акче, както и на западоевропейските пари в резултат на европейската революция на цените[5], водещи в крайна сметка до нарастването на монетното количество. Налице е разнообразното, постоянно и количествено нарастване на чуждестранните монети. Те имат равностепенна парична легитимност, обслужването на трайни, утвърдени търговско-парични отношения и плащания от различно естество. И когато това е ежедневие за магазините и постоянните тържища, търговецът е бил принуден да се справя бързо и лесно. Дневният отчет на паричните постъпления става причина за появата на приспособление, уред чрез който да се извършва тази операция. Изсипани на куп, монетите се разпределят по номинал, метал и принадлежност. Преброяват се. Връщат се в мястото на постоянното им касово съхранение. Този уред, утвърден в практиката на редовния и ежедневен паричен разчет, се открива по нашите земи. До сега не е бивал подлаган на коментар.

Каква е най-общата представа за този уред?

Табла направена от специално подготвена за целта дъска. Има формата на четириъгълник, с удължена и стесняваща се в улей една от страните. Четириъгълната, „работната“ част е със средни размери на страните от 27,5 см. Дължината на улея не надхвърля, която и да е страна на четириъгълника и е средно около 16,8 см. По краищата на работното поле и страните на улея е образуван издигнат релефен ръб /перваз/. Предназначен е да спира движението на монетите извън тези очертания. Върхът на улея е без ограничител, за да може оттам да се изсипват монетите. Таблата е удобна, както за работа, така и за съхранение извън функционалното си предназначение. Не бяха открити категорични сведения за наименованието на уреда. Единственото писмено сведение, за което ще стане дума в края на изследването, няма препотвърждаващ семантичен аналог. Затова в изложението ще се използува условното „Табла за разпределяне и броене на монети“.

В резултат на издирвателска работа бяха открити 4 табли, картирани са 3 стенописни изображения, проучени са множество литературни текстове. Ето какво представляват всички те.

Таблите

1. ЕДНОСТРАННА ТАБЛА ЗА РАЗПРЕДЕЛЯНЕ И БРОЕНЕ НА МОНЕТИ.

Експонирана е в музейната сбирка на АР „Боженци“[6]. Заведена е под инвентарен № 45 **(Табло XXXI.1).**

4 **Царева, Ю**. Панаирите през Възраждането.– *Българска етнография*. 4, 1990, с. 43.

5 **Беров, Л**. *Движението на цените на Балканите през XVI–-XIX век и европейската революция на цените*. С., 1976, с. 12 и сл.

6 Изказвам благодарност на колежката Дора Стефанова за предоставената ми възможност за проучване и публикуване на таблата за разпределяне и броене на монети, както и на тази под №2 в настоящият труд. Благодарност към нея за помощта по издирването, проучването и публикуването на таблата за разпределяне и броене на монети под №3.

ФОРМА: Четириъгълно работно поле с удължена в улей една от страните. Страните на улея са скосени по права линия.

РАЗМЕРИ: На работното поле – 29,5 Х 28,8 см. Удължената страна е 16 см и утеснение в края на улея 5,5 см. Обща дължина – 45,5 см.

ЛИЦЕ: По краищата, без устието на улея, е оформен релефен ръб (перваз) с ширина 1 см. Основата е грундирана. Върху долния десен ъгъл се откриват следи от боя. Имало е рисувана украса. Силно увредена е в резултат на продължителна употреба на таблата. Личат следи от посоките, в които са премествани монетите.

ОПАКО: Плоска повърхност. Без украса и допълнителна обработка. Няма следи от означения или графити. Увредена е от червояд.

СТРАНИЧЕН РЪБ: Гладък. Не е рисуван. Няма следи от надписи, означения, графити или нарези.

ИЗРАБОТКА: Направена е от цяла дъска с дебелина от 1,5 см. Релефният ръб (първазът) от лицевата страна е образуван в резултат на отнемането, издълбаването на дъската. Няма заковаване, слепване или друга форма на апликиран елемент.

2. ДВУСТРАННА ТАБЛА ЗА РАЗПРЕДЕЛЯНЕ И БРОЕНЕ НА МОНЕТИ.

Съхранява се в експозицията, уредена в недвижимия паметник на културата „Къща на дядо Миню Попа“ в АР „Боженци“ **(Табло XXXI.2).**

ФОРМА: Четириъгълно работно поле с удължена в улей една от страните. Скосяването на страните на улея са в лека дъга навътре.

РАЗМЕРИ: работното поле е с размери 27,5 Х 26,6 см. Удължената страна е 19 см. Утеснението в края на улея е 9 см. Обща дължина – 46,5 см. Самият връх на улея е скосен до 2 мм.

ЛИЦЕ: Гладка повърхност. По краищата, без края на улея, е оформен перваз. Основата е грундирана и върху нея е нарисуван букет от цветя. В него се различават разцъфнали и неразцъфнали лалета. Използувани са основно зелен, червен и жълт цвят. Букетът е поставен във ваза. За основа на зрителното възприемане е приета широката част на таблата, срещу нейния улей. Тази страна е силно изтрита от употреба. Сюжетът на рисунката и композицията на неговите елементи се разчитат трудно. Целият рисуван орнамент е ограден в зелена рамка успоредна на перваза. Във всеки един от четирите ъгъла има бяла стрелка. Сочи посоката отвътре навън. Потвърждение е за начина, по който се работи: цялото количество монети се изсипва на куп в средата на таблата и от него навън се преместват монетите, за да бъдат разпределени. Такава стрелка има и в края на улея. С нея се определя посоката на изсипването на монетите в мястото на тяхното постоянно касово съхранение. То би могло да бъде кесия, чекмедже, ковчеже и други.

В средата на долния, широкия край на таблата, близо до перваза, срещу улея, има дупка. Предназначена е за директно окачване на гвоздей. Могло е през нея да се прокарва кожена връв, завързана за двата си края, да образува клуп и да се използува със същото предназначение – за окачване.

В левия край има пукнатина почти по цялото протежение на таблата.

ОПАКО: Тази страна е оформена по същия начин като лицевата: със страничен ръб (перваз) и дупка за окачване. Рисунката е сравнително добре запазена. Букетът цветя, с разцъфнали и неразцъфнали лалета и листа, е композиран по подобие на лицевата страна. Сходният сюжет е с известни отлики. Цветята не са във ваза, а в букет. Имат същата ориентировка като откъм лицевата страна на таблата.

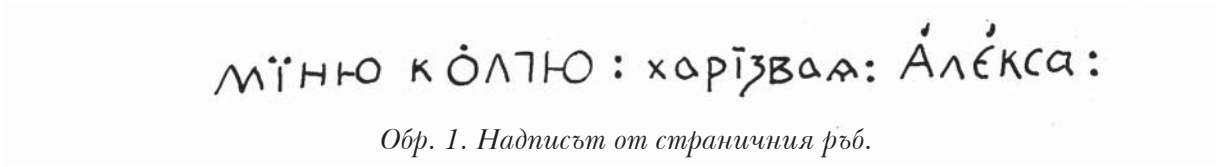

Обр. 1. Надписът от страничния ръб.

По-различна е и рамката, която огражда композицията. Липсват стрелките. Пукнатината засяга и тази страна. На места личат следи от червояд. Явно е, че тази страна се е използувала по-рядко за функционалното си предназначение.

СТРАНИЧЕН РЪБ: Гладък. Не е рисуван, няма надписи, означения, графити или нарези.

ИЗРАБОТКА: Използувана е цяла дъска. Първазът, от двете страни на таблата, е направен в резултат на отнемането, издълбаването на дъската. Няма заковаване, слепване или друга форма на апликиран елемент.

3. ДВУСТРАННА ТАБЛА ЗА РАЗПРЕДЕЛЯНЕ И БРОЕНЕ НА МОНЕТИ.

Собственост е на Евгения Минева, живееща в с. Боженци, Габровска област[7] **(Табло XXXIII.1).**

ФОРМА: Четириъгълно работно поле с удължена в улей една от страните. Скосяването на страните на улея са по права линия.

РАЗМЕРИ: Работното поле е с размери 29 Х 27,5 см. Улеят е дълъг 17 см. Утеснението в края на улея е 9,4 см. Обща дължина – 44,5 см. Дебелината на дъската, от която е направена таблата е от 2,4 до 2,7 см.

ЛИЦЕ: Поради еднаквостта на двете страни, за лицева приемаме тази, която е по-изчистена и която има известни следи от триенето на монетите. По края е оформен перваз. Основата на работното поле не е подлагана на украса. Не носи никакви означения. В средата, на долния край, близо до перваза, срещу улея, има дупка. Предназначена е да се окачва директно на гвоздей. Вдясно от дупката има леко пропукване на дъската. Виждат се следи от червояд.

ОПАКО: Оформено е като лицето. В дясната страна има зацапване в тъмно. Тук пропукването съответно е от лявата страна на дупката и е по-дълбоко. Лявото ъгълче на улея е откършено, без да е повреден съществено уреда. Работното поле не е подлагано на украса. Не носи никакви означения или графити. Тук също има следи от червояд.

СТРАНИЧЕН РЪБ: Гладък. Не е рисуван. От една страна, в посока от улея към работното поле, от ляво на дясно, върху страничния ръб на работното поле има надпис **(Обр. 1, Табло XXX. 9).**

В транскрипция надписът се разчита по следния начин: „Алекса харизва /подарява/ я /таблата/ на Миню и Колчю“. Надписът е направен по способа на пирографията, с нагорещен остър, пишещ предмет. Други означения, графити или нарези няма.

ИЗРАБОТКА: Използувана е цяла дъска. Първазът от двете страни е направен в резултат на отнемането, издълбаването на дъската. Няма заковаване, залепване или друга форма на апликиране на елементи.

7 Изказвам сърдечна благодарност на г-жа Евгения Минева за това, че любезно ми предостави таблата за разпределяне и броене на монети да я проуча и да я публикувам.

4. ЕДНОСТРАННА ТАБЛА ЗА РАЗПРЕДЕЛЯНЕ И БРОЕНЕ НА МОНЕТИ.

Съхранява се във фонда на Националния етнографски музей – София[8]. В инвентарната книга е записана под № 18 351. Таблата произхожда от с. Арбанаси. Била е откупена през 1946 г. от притежателката ѝ Мара Русевич[9] **(Табло XXXIII.2).**

ФОРМА: Четириъгълно работно поле с удължена в улей една от страните. Скосяването на страните на улея е в много лека дъговидна форма, обърната навътре.

РАЗМЕРИ: Работното поле е с размери 24,4 Х 28 см. Дължината на улея е 15,2 см, а утеснението му в края е 8 см. Общата дължина е 43,2 см. Дебелината на дъската, от която е направена таблата е 1,5 см.

ЛИЦЕ: Повърхността на работното поле и улея са гладки. По краищата е оформен перваз, без края на улея. Върху черен фон е нарисувана ваза с цветя: жълти и червени лалета, момина сълза, листа, а в средата кълбообразен червен цвят – навярно божур. Всички те са композирани в симетрична позиция.

Основата на вазата е откъм страната на улея.

Общото състояние на таблата е много добро. Използувана е кратко време. Следи от триенето на преместваните монети има в средата на таблата. В широката част, срещу улея, близо до перваза, има дупка, предназначена за окачването на таблата.

ОПАКО: Не е обработвано допълнително. С черно мастило или туш в едър шрифт е изписан инвентарния номер – 18 361. Под него още един, и втори, близо до устието на улея – графити с еднакво числово съдържание – 18 351. Вторият цифров графит е подчертан с две черти. Двата графитни номера са поставяни по различно време. Първоначално под този инвентарен номер таблата е била записана в инвентарната книга.

ИЗРАБОТКА: За направата на таблата е използувана цяла дъска. Первазът е образуван в резултат на отнемането, издълбаването на дъската. Няма заковавания, слепване или друга форма на апликиран елемент.

Стенописите

В църковната стенна живопис по българските земи се срещат два евангелски сюжета с монетно присъствие. Единият е „Изгонването на търговците от храма". Ведно с останалите сюжетни елементи са използувани монети, метафоричен изказ за търговския процес. Примерът е с живописната сцена от наоса на църквата „Св. Стефан" в Несебър[10]. На ковчега (сандъка, масата) е показана разтворена касия за монети и до нея разпръснати монети, вляво от тях сарафска везна. Стенописът е от 1599 г. В друг стенопис, от притвора на църквата на Роженския манастир (XVI в.) е показана в по-динамична форма композицията от сцената с изгонването на търговците: те са в движение на отстъпление, бягство, което довело до събарянето

8 Изказвам благодарност на колежката ст.н.с.д-р Надежда Тенева, директор на Националния етнографски музей, за предоставената възможност, лично да проуча таблата, да я публикувам, както и за полезния коментар, който направи по нея.

9 Русевич е известна търговска фамилия от с. Арбанаси. Практикували са търговия до края на Втората световна война в Арбанаси и Велико Търново.

10 *Възстановени паметници на културата. Църква „Св. Стефан" – Несебър*. С., 1974.

на ковчега /масата/ и разпиляването на монетите, както и изсипващи се към пода монети, изпаднали от нечий пояс[11].

Този сюжет, в тази му реализация се среща и върху други стенописи. Някои от тях са от по-ранен период. Примерът е със стенописа от „Скалната църква" при с. Иваново, Русенско – XIV век[12].

Сюжетът е обект на вече утвърдили се ерминии. Основание за това може да се потърси в известния „Иконографски наръчник преведен от славянски на говорим български език от Върбан Гърдев Коларов през 1863 г." Той пише: „Христос изгоня продаващии и купующий в церков. Храм и в него трапеза и ковчези развръзлени и аспри на земли разсеяни и човяци…"[13]

В стенопис от църквата „Св. Рожд. Христово" в Арбанаси, предаващ сюжета на цитираната сцена, се открива проучваният от нас уред – таблата за разпределяне и броене на монети. Тя представлява нов и непознат от други стенописи сюжетен елемент. Именно този факт оправдава повишения интерес.

Другият евангелски сюжет в църковната стенна живопис, в който е включено участието на монети е „Разкаяние и самоубийство на Юда". И за да се избегне отегчителното изложение с ракурси по описанието на сцената, нека вниманието отново се насочи към онези от тях, в които се открива интересуващият ни уред – таблата за разпределяне и броене на монети. Интересното е, че тя отново е сюжетен елемент в стенописи от арбанашки църкви. Два са стенописите. Единият е в наоса на споменатата църква „Св. Рождество Христово", на северната стена. Другият е в църквата „Св. Атанасий", също в Арбанаси. Ето описанието на трите стенописа и техния коментар:

1. „ИЗГОНВАНЕ НА ТЪРГОВЦИТЕ ОТ ХРАМА" В ЦЪРКВАТА „СВ. РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО" В АРБАНАСИ **(Табло XXX.10).**

Стенописът е върху северната стена на галерията. Между двете композиционни групи, едната на Христос с учениците му, другата на търговците, е разположен голям сандък (маса). От неговата повърхност е отлетяла във въздуха табла за разпределяне и броене на монети. Едната част от монетите все още са върху нея, докато останалите се посипват към пода. Те са произволно количество и са използувани в случая за символичен израз на търговията, на покупко-продажбите реализирани от търговците в храма. Таблата е с описаната форма на реалните предмети. Цялата е в червен цвят. При близко проучване и в увеличен мащаб, се откриват следите на перваза. Може би поради тази причина тя е композирана с улея надолу, посоката, в която се изсипват монетите. Явно е, че художникът има реална представа за този уред, виждал го е и е познавал функционалното му предназначение.

Пропорциите на двете условно приети части, работното поле и улея, в съпоставка с реалните предмети, са спазени. Работното поле е квадратно и с по-голяма площ в сравнение с удължената страна – улея.

11 **Геров, Г., Б. Пенкова, Р. Стефанов**. *Стенописите на Роженският манастир*, С., 1993, 32-33.

12 **Божков, Ат**. *Търновска средновековна художествена школа*, С., 1985, № 101.

13 *Иконографски наръчник преведен от славянски на говорим български език от Върбан Гърдев Коларов през 1863 г.* С., 1977, с. 81.

2. ,,РАЗКАЯНИЕ И САМОУБИЙСТВО НА ЮДА" В ЦЪРКВАТА ,,СВ. АТАНАСИЙ" В АРБАНАСИ **(Табло XXXII.1).**

Стенописът е разположен в наоса на църквата. Датирана е от 1667 г. (Ръцева 2005, 12). Сцената представя момента, в който Юда приема сребърниците. В лявата си ръка държи кесия за монети, а дясната е протегната с дланта нагоре, в израз на вземане. Срещу него са двама от първосвещениците. Художественият вариант на сцената се доближава до ерминията на Върбан Гърдев Коларов, който я именува ,,Страсти Христови и согласие Иудино": ,,Дом и в него Анна и Каифа седят на постеля. Книжници и фарисеи и тии седят около них и пред них ковчег и един от них брои сребреници над ковчег. И Иуда пред ковчега зима сребрениците и Ана му ги припомня"[14].

Между двете човешки фигурални сюжетни композиции има ковчег (маса) в богата украса. На нея – табла с бели на цвят монети (сребърни). Те са онези 30 сребърника, определени му от първосвещениците, както свидетелствува евангелист Матей:

,,Какво обичате да ми дадете, и аз ще ви го предам?
И те му претеглиха 30 сребърника".

(Матей 26:15)

В таблата са по-малко, защото другите вече са взети и поставени в кесията, която Юда държи в лявата си ръка.

Таблата е с цвета на патинирано дърво. Подсеща, че не е рисувана, каквато практика се установява с реалните образци. При тази табла първазът е добре очертан. По-голямата му ширина е предизвикана от художествено-композиционна интерпретация. Формата е като на реалните образци. Улеят не е симетричен. Скосяването, навярно в дъговидна форма, е обърнато навътре. Но това са художествено-почеркови особености, които нямат съществено значение за задачите на нашето проучване.

3. ,,РАЗКАЯНИЕ И САМОУБИЙСТВО НА ЮДА" В ЦЪРКВАТА ,,СВ. РОЖД. ХРИСТОВО" В АРБАНАСИ **(Табло XXXII.2).**

Стенописът е на северната стена в наоса на църквата. Датировката му е от 1681 г.[15] Представен е моментът, в който Юда се разкайва и връща 30-те сребърника. Преразказан от евангелист Матей той звучи ето така:

,,Тогава Юда, който го беше предал, като видя, че Исус бе осъден, разкая се, и върна тридесетте сребърника на главните свещеници и старейшините, и каза: ,,Съгреших, че предадох невинна кръв". А те рекоха: ,,Нам що ни е? Ти гледай". И като хвърли сребърниците в храма, излезе и отиде да се обеси".

(Матей 27: 3-6)

Живописният вариант според ерминията на Върбан Гърдев Коларов е: ,,Храм. Анна и Каифа с книжници и фарисеи седят и кофчик пред них. Иуда стои преклонен

14 *Иконографски наръчник...*, с. 82.

15 Харитонов, Чохаджиева, Ръцева 2003, 51

и хвърла сребрениците с двете ръце на ковчега и вън храмо хлъм и на дрьво обесен Иуда и дрьво преклонило клонат си до земя и пръстите му спират до земятъ“[16].

Отново между двете композиционни групи е разположена табла за разпределяне и броене на монети. В нея са поставени 30 монети с бял цвят (сребро). Те са всичките, които Юда е получил и сега ги връща. Именно ги връща след разкаянието си, защото ръцете му са в динамична позиция., на „хвърляне“, т.е. връщане. В отлика от стенописа от църквата „Св. Атанасий“, тук той не държи кесия за пари, нито пък в дланите му има монети.

Монетите в таблата са подредени. Така се е практикувало и такова е функционалното предназначение на таблата. В нея могат да се подреждат една по една или на групи, за да става по-лесно техният отчет.

Формата на таблата е като на всички реални и стенописни образци. Работното поле е четириъгълно. По-голямо е на площ от удължената страна с улея. Утеснението на улея е оформено в полудъга навътре.

Текстовете

Текстове в изворната литература, даващи сведения за таблите за разпределяне и броене на монети, до завършването на това проучване, не бяха открити. Не се откриха никакви данни за употребата на проучвания уред от страна на сарафите. Те, както и търговците, боравят с монети, още повече, че някои съвместяват и търговска дейност. За подобен случай от 1876 г. разказва унгарският пътешественик граф Йодьон Зичи, минал през майския Ескиджумайски панаир: „В самите улици стоят... сарафи, които в повечето случаи са и бижутерийни търговци и спекуланти с „антики“, повечето имитации, седят пред малки пултове, покрити със стъкла...“[17]. Така по опосредстван път се стига до допустимата възможност сарафите или някои от тях, да са използували таблата за разпределяне и броене на монети.

В цитираният по-горе текст от ерминията на Върбан Гърдев Коларов се открива термин с неустановено семантично значение - „кофчик“. Терминът не е случаен и не е сгрешен. Не би могъл да бъде и някаква транскрипция на „ковчег“ („сандък, маса“), защото двата термина се използувани в един и същ текст, в две отделни, но последователни изречения. Старанието да се открие речниковата паралелизация се оказа неуспешно. Сходната фонетика на двата термина и функционалното предназначение на предметите, позволяват да се приеме цитираното наименование на таблата за разпределяне и броене на монети - „кофчик“[18]. Но терминът може да се възприеме и като умалително наименование за ковчег (сандък) в смисъл на малко ковчеже (сандъче), в което се съхраняват пари и други ценности. Но дали точно това е имал наум съставителят на ерминията, трудно е да се установи.

На фона на друга, по-широко известната ерминия на Дионисий от Фурна, назоваването е категорично: „В храма Ана и Каяфа, книжници и фарисеи стоят на масата, пред тях сандъче. Юда, не много приведен, захвърля сребърниците от ръката

16 *Иконографски наръчник...*, с. 84.

17 Граф Йодьон Зичи (1811-1894). – В: *Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX век*. С., 1976, с. 133.

18 *Иконографски наръчник...*, с. 82.

си“[19]. Колебанието за наименованието се поражда и от надписа на табла № 3. В него става дума за предмет от женски род – „харизва я“. В ерминията на Върбан Гърдев Коларов е от мъжки род – „кофчик“.

Художникът на арбанашката църква „Св. Рожд. Христово“ определено си е позволил да интерпретира този сюжетен елемент. Искал е да придаде по-голяма достоверност на художествения разказ. Включването в евангелският сюжет на един такъв предмет, който е с позната и утвърдена употреба сред търговците и населението, а вероятно и сред сарафите, не ще да е предизвикал недоумение, нито пък нарушение на канона. Така че до откриването на потвърждаващи сведения, може да се приеме, че таблата за разпределяне и броене на монети се е наричала „кофчик“.

Таблите, стенописите и текстовете

Таблите са подложени за пръв път на проучване. В нумизматичната литература няма публикации за подобни предмети. Стенописите са били обект на еднократен иконографски и евангелски коментар, но поради липсата на сведения за реалните предмети, са допуснати грешки по отношение на функционалната характеристика на таблата[20]. Други стенописи, в чийто сюжет да е включена табла за разпределяне и броене на монети, не се откриват за сега. Особено значим е фактът, че една от таблите (№ 4 от публикацията) произхожда именно от същия географски обект – село Арбанаси.

Описанията в текстовете също не са били обект на коментар. При тези обстоятелства и при наличието на информация, предоставена главно в настоящото проучване, всички те предопределят формирането на няколко извода.

През средата на XVII век се открива утвърдена практика, преди всичко при търговците с активен паричен оборот, да използуват уред за улесняване разпределянето и броенето на монети – табла. Тя е навлязла трайно в сферата на търговската професия, в представата и бита на хората, поради което условието на ерминиите се заменя с изображението на предмет от действителноста.

Поради ежедневната употреба на таблата се е наложило да ѝ се придаде художествен вид. Тя е рисувана с цветя. Създават ѝ одухотвореност и приятно възприемане при използуването ѝ. От известните образци се налага убеждението, че таблите са били украсявани с общоприети сюжетни мотиви: цветя, във ваза или в букет.

Динамиката на работният процес предопределила някои от таблите да са пригаждат за двустранна употреба.

Всички реални предмети са били в употреба до появата на първите български монети през 1881 г. Времето на създаването на таблите е различно, без да може с точност да се определи. Неизвестен остава производителят. Направата им не е сложна и трудна, за да изисква специални производствени условия. Правени са били по поръчка в дърводелска работилница, съоръжена с необходимия за случая

19 **Успенски, П**. Ерминия или наставление в живописном искусстве. Трактат греческого живописца йеромонах а Дионисия Фурнаграфиота (1703-1733). ТКДА 1868, (преизд. Москва, 1993), с. 110.

20 **Събев, Пл**. Сребърниците от сцената „Разкаяние и обесване на Юда Искариотски“ в арбанашките паметници. – В: *Монетите и банкнотите – възможни прочити*. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с.д-р Христо Харитонов, ВТ, 2005, 466-468.

инструментариум. За такъв пример може да се привлече тук публикуваната табла под №3. Поръчителят е „Алекса“, а собствениците са „Миню“ и „Колчю“.

Настоящото проучване дава нова информация за дейности, свързани с употребата на монетите и обслужването на тяхната циркулационна природа. Така нумизматичното пространство се насища с нова по съдържание информация.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XXXI.1. Лицева и обратна страна.
Табло XXXI.2. Лицева и обратна страна.
Табло XXXIII.1. Лицева и обратна страна;
Табло XXX.9. Страничен ръб с надпис
Табло XXXIII.2. Лицева и обратна страна.
Табло XXX.10. „Изгонването на търговците от храма” в църквата „Св. Рожд. Христово” в Арбанаси.
Табло XXXII.1. „Разкаяние и самоубийство на Юда” в църквата „Св. Атанасий” в Арбанаси.
Табло XXXII.2. „Разкаяние и самоубийство на Юда” в църквата „Св. Рожд. Христово” в Арбанаси.

ONE MERCANT'S AND MONEY-CHANGER'S DEVICE FOR DISTRIBUTION AND COUNTING OF COINS

Hristo Haritonov (abstract)

The monetary market of the Ottoman Empire in XV – XIX century, as well as the Bulgarian territories in it, is distinguishable by its large variety. From the total amount of circulating coinage 11.57% is occupied by the foreign coins. The daily account of the money receipts evoked the appearance of a device for facilitating the trade and money-changing operations.

This device is a wooden board, one of its sides enlarged in a groove. The money was piled on this board. It was sorted in nominal, metal and belonging. It was counted. Through the groove the coins were poured in the place of their permanent cash safe-keeping. This device is known and endorsed in the practice. As a result of the investigations four devices were found, as well as three mural painting depicting such. Large number of texts is reviewed.

The survey offers new and still uncommented information of activities connected with the usage of coins and the services of their circulation regime.

VARIA

Табло XXXIV

НОВООТКРИТИ ПЕЧАТИ СЪС ЗООМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ – ЗА ТЯХНОТО ПРОИЗВОДСТВО И НАЧИН НА УПОТРЕБА

Стела Дончева
(Шумен)

В последните няколко години групата на единичните и двойни печати нарасна значително, което дава възможност да се направят някои по-специфични наблюдения. До настоящия момент изследванията по темата са свързани преди всичко с тяхното прецизно обнародване по наложилата се основна схема на разделяне спрямо техния външен вид – на единични и двойни печати. Една от най-разработените страни е и тази за семантиката на изобразителните мотиви по работните им повърхности. Не на последно място, се обръща внимание на техния произход и относителна хронология на разпространение. Това са най-общо направленията, по които върви класификацията и проучването на тази вече многобройна, но и уникална група предмети на дребната пластика.

Настоящото проучване обаче има малко по-други цели. Основните въпроси, на които ще бъде обърнато внимание са отделните етапи на направа на тези печати и начина на тяхната употреба. Обикновено, когато се проучва даден паметник на металопластиката, а и не само на нея, се дискутират различни проблеми свързани с него, но много рядко се правят наблюдения върху неговата практическа направа. Една от причините за това е, че този въпрос в повечето случаи е считан за маловажен, който не дава представа според изследователя за същността на самия предмет. Втората вероятно е в липсата на необходимите познания за технологията на производство. Докато последното може да бъде преодоляно при наличие на желание, то значимостта на отделните производствени етапи при изготвянето на всеки паметник може да бъде доказана единствено чрез тяхното изследване.

Преди да пристъпим към това, трябва да очертаем по-широките рамки на темата и изяснените до момента проблеми. Известно е, че единичните печати обикновено са конусовидни, пирамидални или многостенни, по-рядко тялото им е във вид на разцъфнала пъпка. От публикуваните двойни печати, както обикновено е

прието да се обозначават тези предмети[1], са запазени едната или пък двете половини, обикновено до шарнирното окачване. Най-често върху подпечатващите повърхности и на двата вида са изобразени животни (елени, сърни, коне)[2], птици (пауни, гълъби, орли)[3], антропоморфни фигури[4] или пък е гравиран надпис[5]. Групата на печатите непрекъснато нараства, а заедно с това и разнообразието от мотиви и сюжети[6].

Един от многото въпроси, които поставят този вид предмети и който е от малкото решени до момента, е този за техният произход. Всички изследователи са единодушни, че идеята за тези паметници и първите образци са пренесени от Византия, която пък ги възприема от Изтока – Сирия, Ахеменидски и Сасанидски Иран. Безспорно е вече, че по-голямата част от намерените в България паметници са изделия на местното производство, както беше предположил още Н. Мавродинов[7] и това се потвърждава от значителния брой оловни модели и заготовки постъпили напоследък в музейните сбирки[8]. Все още няма обаче единно становище относно тяхната датировка. Има автори, които определят масовото им разпространение по

1 **Бешевлиев, В.** Първобългарски амулети. – *ИНМВ*, 9, (24), 1973, 53-62; **Залеская, В.** Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. – *Археология*, 1, 1980, 48-51, обр. 1; **J. Blankoff.** A propos d'objets trouvés à Preslav: sceau ou amulettes ? – В: *Първи международен конгрес по българистика. Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура. 1. Културата на Средновековна България*. С., 1988, 80-83; **Рашев, Р.** Ранносредновековни двойни печатчета-амулети. – *Археология*, 2, 1988, 57-61.

2 **Тотев, Т.** Метални печатчета с образи на животни от Преслав. – В: *Преслав*, Т. I, 1968, 173-181; **Тотев, Т.** За една група метални печатчета-амулети от Преслав. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, Т. I, 1989, 365-377; **Рашев, Р., Ст. Станилов.** Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградско. – *РП*, XVII, 1987, с. 147, таб. XLVI-9; **Атанасов, Г.** Три единични печата-амулети от околностите на старобългарските столици. – В: *Преслав*, 4, 1993, с. 174-178,обр. 1.

3 **Йотов, В.** Ранносредновековни печатчета-амулет с изображения на птици. – *ИНМВ*, 27 (42), 1991, с.73, таб. I. **Джингов, Г.** Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска. – Плиска – Преслав, 1992, с. 120, обр. 22-г; **Меламед, К.** Колекция средновековни предмети (Хисар кале, с. Балик, Добричко). – *ГНАМ*, IX, 1993, табл. I.А-Б; **Димитров, Я.** Двойно печатче-амулет от Националния археологически музей. – *Археология*, 1, 1996, с. 39, обр. 1.

4 **Totev, T.** Sur un groupe d'objets découverts à Preslav à representations et marques. – *Byzantino-Bulgarica*, III, 1969, 135- 153; **Тотю, Т.** Ловна сцена върху три метални печатчета от Преслав. – *ИНМВ*, X (XXV), 1974, с. 321-325, обр.1, 3; **Бонев, Ст.** Метални печатчета с изображения на конник. – В: *Мадара*, Т. III, 1992, 153-157.**Рашев, Р.** Пос. съч., с. 58, обр. 1; с. 59, обр.2; **Йотов, В**. Четири новопостъпили ранносредновековни печатчета. – В: *1100 години Велики Преслав*, Т. 1, с. 290, обр. 1, 3.

5 **Залеская, В.** Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. – *Археология*, 1, 1980, с. 48, обр. 1; **Витлянов, Ст.** Новооткрити лични печати от Велики Преслав. – В: *1100 години Велики Преслав*, Т. 1, 1993, с. 160, обр. 1; **Плетньов, В.** Ранносредновековни конични и пирамидални печатчета във Варненския археологически музей. – *Плиска-Преслав*, 8, 2000, с. 231, обр. 11,18;

6 **Владимирова, Д., Ж. Аладжов.** Новопостъпил бронзов печат от Преслав. – *Нумизматика*, 4, 1979, 3-5; **Владимирова – Аладжова, Д.** Находки печатей из раннесредневекового Шумена. – В: *Труды пятого международного конгреса славянской археологии*. М., 1987, 41-43; **Тотев, К.** Метални печатчета (конусовидни и пирамидални) от Първото българско царство. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, Т. 3, 1997, 367- 397;

7 **Мавродинов, Н.** *Старобългарското изкуство. Изкуството на Първата българска държава*. С., 1959, с. 227.

8 Немалък брой от оловни модели за двойни печатчета се намери при археологическите проучвания на старобългарския производствен център при с. Новосел, Шуменско, датиращ се в 30-50 – те години на X в.

българските земи в X–XI в.[9] и такива, които настояват за тяхната по-ранна датировка – втората половина на IX–X в[10]. Известните до момента предмети, някои от които намерени при археологически разкопки, както и аналогиите на подобни такива, произхождащи извън територията на страната подкрепят със сигурност тяхното производство и широко разпространение през X в. Подобни печати (единични и двойни) хронологически определени от X до XII в. са открити в Коринт[11], Константинопол[12], Сърбия[13] и западните провинции на империята[14]. Това, че някои от тях се срещат в по-късно време е нещо естествено за добили широка популярност предмети, а що се отнася до долната граница, то тя трябва допълнително да се прецизира от бъдещите проучвания, тъй като в известните до момента примери няма категорично разделяне между такива от края на IX и от X в. Това се дължи на факта, че в повечето случаи, когато става дума за този период и не съществуват данни за по-голяма диференциация, най-често се обединяват двете столетия и така датировката става по-обща.

Достатъчно изследван въпрос, както стана дума е и този за семантиката на мотивите. Изображенията на птици – хищни и водоплаващи, изрязани релефно в кост, гравирани в камък, в метални предмети[15] или рисувани върху керамични плочки за стенна облицовка и върху трапезни белоглинени съдове, изобилстват през този период. Известно е, че предпочитанието на птиците, количествено преобладава над зверинните мотиви във византийското изкуство през цялото средновековие[16]. Изображения на птици се срещат на византийски копринени тъкани, в миниатюрите, керамиката. От репертоара на тези мотиви е и образът на едноглавия орел, който е предпочитан и често изобразяван при единичните и двойните печати. Обикновено фигурата на орела е във фас с обърната в профил глава, като акцентът е поставен при представянето на крилата – те са широко разперени и подчертани с няколко линии[17]. Композицията се среща и върху печати на византийски сановници от IX–X в[18]. Интерпретацията на образа на орела се доразвива в християнското изкуство, където митологичното ниво се явява основа на християнската образност и обхваща всички измерения на средновековното мислене. Като цар на птиците той е символ на ангелите (Йез. 1:10–12), а в Откровението на Йоан Богослов (Откр. 4:7) „четвър-

9 **Рашев, Р.** Пос. съч., с. 59; **Йотов, В.** Ранносредновековни печатчета..., с. С. 75; **Атанасов, Г.** Пос. съч., с. 177.

10 Всички останали автори, посочени по-горе.

11 **Davidson, G.** *Corinth*. The Minor Objects, Vol. XII, Prinseton, 1952, No 2677, 2678, 2679, 2680, 2681, 2683, 2686, 2687.

12 **Залеская, В.** Пос. съч..

13 **Goppel, T.** Die Velt von Byzanz – Europas Östliches Erve. Glanz, Krisen, und Fortleben einer tausendjährigen Kultur. München, 2004, S. 345, Abb. 742.

14 Opp. cit., S. 345, Abb. 733, 734, 737, 738, 739, 740, 741; S. 346, Abb. 746, 747, 748.

15 **Тотев, Т.** Зооморфни метални находки от Североизточна България. – *Археология*, 2, 1987, 29-33.

16 **Даркевич, В.** *Светское искусство Византии*. М., 1975, с. 202.

17 **Тотев, Т.** Метални печатчета..., с. 174, обр. 1-д.

18 **Točik, A.** Nové vyskumy na pohrebištiach, X-a XI st. na Slovensku. – *Arch. Rozhledy*, VII, 4, 1955, s. 49, fig. 236-1; **Solovjev, A.** Les emblems heraldiques de Byzance et les slaves. - *Seminarium Kondakovianum*, VII, s. 126.

тото животно прилича на хвърчащ орел“. В много от произведенията на изкуството орелът се отъждествява с Христос и изразява неговото възнесение и царственост.

Не по-малък интерес предизвиква изображението на гълъб. Предпочитанието на този образ е засвидетелствано от значителния брой примери сред публикуваните до настоящия момент предмети. Обикновено птицата е изобразена самостоятелно в профил или в ход. Известно е, че Светият дух почти винаги бива представян в образа на гълъб, например в темите на Благовещение, на Светата Троица и в сцени на Божественото вдъхновение.

Често срещан мотив е изображението на конник. Ритуалната роля на коня се налага още през II хил. пр. Хр. в Централна Азия и се явява отражение на соларния култ, свързан с представата за слънчевия или небесния кон, който се налага с няколко сюжетни линии – „кон и дървото на живота“, „кон и слънчевите колесници“ и „кон с вълшебни юзди“[19]. В тази връзка може да се говори за образа на епичния герой, свързан с конник и ездач върху него, които са съществували в понятията на българското население. Не на последно място конниците са възприемани като символ на пратениците на Бога, които изявяват неговите закони в човешката история (Зах. 6:2-6), (Откр. 6:2-8). Това личи от изображенията на конници в изкуството като рисунките-графити, врязаните фигури върху предметите на дребната пластика (токи, колании накрайници), в това число и върху печатите. Отражение на важната роля на коня и птиците в системата от вярвания се явява тяхната предпазна и защитна роля, която е в основата на доказаното им предпочитание и изобразяване по различни паметници на металопластиката.

Пристъпвайки към целта на настоящото изследване, а именно проследяване, доколкото е възможно на съвременния етап от проучването, на отделни моменти от техническата направа на тези печати трябва да направим необходимото уточнение, че наблюденията и направените заключения не претендират за изчерпателност и категоричност. Те са етап от едно бъдещо по-цялостно проучване по темата и опит тази проблематика да бъде поставена в полезрението на изследователския интерес. За по-голяма прегледност в настоящото изследване разпределяме предметите в няколко условно да ги наречем групи, макар че това не е докрай точно, защото се уповаваме на два критерия – форма и начин на направа. Тук все пак запазваме възприетото и наложено условно разделяне на единични и двойни печати и добавяме някои нови подгрупи.

Единични печати от бронз. Те са многообразна група, която включва конусовидни, пирамидални, многостенни и с форма на разцъфнала пъпка екземпляри. По-внимателното вглеждане обаче показва, че те се различават не само по външните си страни, но и по размери и вид на подпечатващите повърхности.

А./ еднодетални печати с размери: височина 0,5–0,7 см и диаметър (страна) на основата 0,8–0,9 см. Изображенията при тях независимо от това какви са по вид са врязани направо върху основата и са получени заедно с отливането на целия предмет. Обикновено това е тяло на птица в ход, което предварително е моделирано върху оловния модел само с най-характерните си белези, каквото е тялото, а подробностите (крила, крака, човка) в повечето случаи допълнително са оформени с резец **(Табло XXXIV.1-2).** Срещат се и други изображения, но те са значително по-

19 **Несторов, С.** *Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья*. Новосибирск, 1990, 117 – 120.

малко. Това не е случайно, защото схематичния образ на птицата (гълъб, паун, орел) е по-лесен за изпълнение при наложителната му предварителна гравировка върху оловния модел **(Табло XXXIV.3).**

Б./ едноделни печати с размери: височина – 1,0–1,5 см и диаметър на основата – 1,2–1,7 см. Тази разновидност печати се отличават от предходната група по широката си подпечатваща повърхност, която продължава във вид на пресечен конус, завършващ с ухо за окачване **(Табло XXXIV.4).** Сближава ги врязаното направо в основата изображение, което тук е по-голямо **(Табло XXXIV.5-6).** Освен зооморфни изображения предпочитани по тези печати са и надписите, което се дължи именно на по-голямата площ на работната повърхност.

В./ двуделни печати с размери: височина 2,0–2,5 см и диаметър на основата – 1,2–1,4 см. Те са предимно конусовидни и с многостенни страни и се състоят от две части – оформеното тяло на предмета и допълнително припоената към основата му подпечатваща плочка **(Табло XXXIV.7-8).** Прави впечатление, че независимо от това дали печатът е с гладки конусовидни стени или те са фасетирани, то подпечатващата повърхност, т.е. плочката е винаги кръгла. Докато към конусовидната част тя е припоена направо, то при многостенните печати между основното тяло и самата плочка с изображението има цилиндричен отстъп, който е преход отново към кръгло сечение на основата **(Табло XXXIV.9).** Не е случаен фактът, че до настоящия момент са намирани само плочки с кръгло сечение **(Табло XXXIV.10).**

При самите допълнително поставяни плочки също се наблюдава разлика в начина на тяхната изработка. На първо място това е в дебелината им. Едни от тях са тънки под 0,1 см, а други достигат до 0,4 см **(Табло XXXIV.11).** Друг съществен момент е вида на самото изображение и съответно неговия отпечатък. По-голямата част от плочките имат дълбоко врязано и обемно третирано изображение, докато останалите са с плоскостно и контурно очертание на образа, доработено с резец **(Табло XXXIV.12-13).** Трябва да отбележим, че плочките с конник имат сходни параметри (най-общо диаметър – 1,4 см, дебелина – 0,1 см), което показва, че този вид печати са изработвани по установен и наложен в практиката модел.

Г./ двуделни печати с размери: височина – 2,0–2,8 см, диаметър на основата – 0,7–1,5 см. Тези предмети също се състоят от две части – плочка, завършваща конусовидно (подобно на печатите от втората група) и държач, оформен с два или три конусовидни или биконични пръстена и ухо за окачване в горния край **(Табло XXXIV.14).** След изготвянето им двете части са припоявани. За целта на мястото, където ще се закрепи държача върху горната страна на плочката се оформя механично гнездо, следи от което наблюдаваме в немалкото достигнали до нас работни части на подобни печати **(Табло XXXIV.15-17).** Друга характерна черта е нанасянето на самото изображение. В повечето случаи то е надраскано схематично направо върху лицевата повърхност на плочката с остър инструмент, а при някои предмети плочката е отлята със самото изображение, подобно на печатите от група Б.

Д./ двуделни печати с „птица“ и размери: височина – 2,7–3,5 см, основа – 3/3–5/5 см. Тези печати са близки до предходната група Г, но тук държачът е във форма на птица, ажурно отлята от бронз или друг метал **(Табло XXXIV.18-19).** Подпечатващата плочка е изработена отделно и припоена допълнително към крака на птицата, който стъпва в предварително оформеното гнездо върху обратната ѝ страна. Има и такива обаче, които са отлети заедно с подпечатващата плочка. За разлика от предходната група, където работната част е конусовидно оформена, то тук тя има квадратно сечение. Поради по-атрактивния си вид тези печати са били носени като

пандантиви преди и след като те са загубвали първоначалното си предназначение, обикновено след отчупване на печата в долния край. Пример за това са немалкото подобни предмети открити единично или заедно с други накити.

Е./ двуделни „кухи“ печати с размери: височина 1,4–1,9 см, диаметър на основата – 1,2–1,4 см. Печатите включени тук също са от две части и се състоят от конусовидно или многостенно тяло и припоена допълнително плочка с изображението или надписа. Тази група се отличава от останалите главно по това, че тялото на предметите не е плътно отлято, а кухо, оформено от тънка огъната по плътен модел ламарина **(Табло XXXIV.20).** Много често по стените има украса от врязани успоредни или прекъснати линии, които са прокарани преди направата му. Подпечатващата повърхност, както и ухото за окачване са допълнително прибавени към кухото тяло на предмета. Прави впечатление, че количеството на този вид не е толкова голям, което се дължи на тяхната недотам устойчива на повреди форма, за разлика например от плътно отлетите печати. За тяхното успешно съхранение са били изготвяни специални кутийки, в които са били поставяни самите печати. До настоящия момент обаче не са намерени много такива на територията на страната ни, което показва още веднъж тяхната по-рядка употреба. От намерените предмети, главно в Коринт и Константинопол, за които стана дума, е ясно, че този вид печати са правени преди всичко от благороден метал (сребро, злато). Това се обяснява от една страна с лесната обработка на сравнително меките метални ленти и от друга с икономичността на самия процес.

Технология на изработка на единичните печати. Всички печати са изработени чрез отливане в двусъставни калъпи[20]. Доказателство за това е „шева“ по надлъжното сечение на предметите и особено на недообработените заготовки и бракуваната продукция **(Табло XXXIV.21-22).** Подпечатващите плочки, които са били допълнително припоявани към основното тяло на печата, обаче са отливани в едностранни форми. Целият процес започва от изготвянето на първоначален модел на печата от добре пречистен и втвърден чрез охлаждане восък. Върху обемната восъчна форма се нанасяли всички детайли, обикновено с костени стилоси, при които единият край е заточен във вид на лопатка, а другият е остър. Полученият восъчен модел се залива с рядък глинен разтвор от много добре пречистена глина в леярска касичка. Тъй като предметите са обемни и триизмерни, глининият калъп се изготвя в две части. След като се залее едната половина и се стегне, повърхността ѝ се намазва с мазнина и графит или друг фин прах и се залива втората половина. И в двете половини се правят канали и отдушници. Когато глината се стегне, калъпите се слагат в пещ и се изпичат. От високата температура восъкът се разтопява и изтича, като оставя обемния отпечатък на предмета в глинената форма. След допълнителен ретуш глининият калъп е готов за употреба. Следващият етап е заливането на калъпа с разтопено олово през леечните канали в глинената форма, вследствие на което се получава оловен модел **(Табло XXXIV.23).** Той също се ретушира ако е необходимо и по него вече се отливат в каси с леярска пръст и от съответния метал (бронз, благородни метали) желаният брой отливки **(Табло XXXIV.24-25).** За целта първона-

20 **Рыбаков, Б.** *Ремесло Древней Руси*. М., 1948, 153-157; **Мурашева, В.** *Древнерусские ременные наборные украшения (X-XIII вв.)*. М., 2000, 8-14; **Бучински, Д., С. Георгиева.** *Старото златарство във Враца*. С., 1959, с. 39; **Сотиров, И.** *Чипровска златарска школа*. С., 2001, с. 185; **Николов, Н.** *Подпечатващи устройства с надписи от територията на средновековна България*. Шумен, 2004, (магистърска теза), (под печат), Таб. 14-4.

чално се подготвят касите с плътно пресованата леярска пръст, която има глинест характер с кварцов примес и слюда. След това оловният модел се поставя върху гладка повърхност и се поръсва с препечена и пресята леярска пръст. Върху него се поставя едната половина на касата, която се напълва с пръст и добре се трамбува с чук. Така напълнената половина се обръща и върху другата страна на модела отново се поръсва сухата пресята леярска пръст, след което се поставя другата половина и също се напълва с леярска пръст. Последва отваряне на касата, изваждане на модела и оформяне на леечните канали и отдушници. При това подготовката за изливането на предварително разтопения метал е приключена.

След получаването на готовото изделие процесът се е улеснявал с използването му за модел при отпечатването му в леярската каса. Точно възпроизводство на предмета обаче не винаги е било възможно, тъй като негативът особено при по сложните предмети се е получавал по-груб и не предавал всички детайли от изображението. Предпочитанието на технологията с изготвянето на восъчен модел се потвърждава от значителния брой оловни модели, намерени до този момент на местата, за които има сигурни сведения, че са произвеждани предмети на дребната пластика, в това число и печати с различни изображения **(Табло XXXIV.26-27).**

Изготвянето на подпечатващите плочки при единичните печати, както стана дума, е ставало в едностранни калъпи, потвърждаващо се от забележимите остатъци разлят при очертанието на някои от тях разтопен метал **(Табло XXXIV.10).** Подготовката на калъпа за отливането на предметите следва установения ред с предварителното изготвяне на оловен модел **(Табло XXXIV.28).** Доказателство за това са и намерените оловни модели на плочки в проучваните центрове за металопластика при Надарево и Новосел, Шуменско.

Двойни печати от бронз. Групата на двойните печати е не по-малобройна от тази на единичните. Макар, че на пръв поглед изглеждат еднакви, те все пак се различават по начина на шарнирното свързване на отделните части и оттам на окачването си. Формата и на двата вида е капковидно изтеглена, като в някои случаи е по-закръглена, а в други стои продълговата **(Табло XXXIV.29).** Външните страни са гладки, но има немалко примери, при които стените отвън са релефни и наподобяват на мидена черупка. По-рядко са печатите, по чиито външни страни има набивки от друг метал, най-вече сребро и по-рядко злато **(Табло XXXIV.30-31)**. Двете разновидности, на които ще спрем вниманието си са следните:

А./ двуделни печати с размери: дължина – 2,4–2,9 см и ширина – 0,9–1,2 см. Тези печати се състоят от две части, по вътрешните подпечатващи страни, на които са врязани в негатив предпочетените изображения. Едната част е носеща и има ухо с два отвора – един по-голям за окачване на целия печат към носещото рамо и втори – по-малък за прикрепване на втората половина на печата към основната част **(Табло XXXIV.32).** Така при употреба едната половина е опорна, а другата, шарнирно свързана към първата – подвижна. Броят на тези печати е значително по-малък от останалите с т.нар. тук двойно окачване.

Б./ триделни печати с размери: дължина – 0,8–2,3 см и ширина – 1,1–1,4 см. Запазените цели печати са съставени от три части – две капковидни пластини с врязани от вътрешната страна изображения и носеща част с форма на малко единично пирамидално печатче, завършващо в долния край с плоска В-образна пластина с два отвора и ухо за окачване в горния край **(Табло XXXIV.29а-в).** Носещата част е неподвижна, а останалите две части – подвижни и шарнирно свързани към първата посредством тънки бронзови нитчета. В повечето случаи до нас са достигнали не

целите предмети, а само едната от шарнирните части с врязаното в негатив изображение **(Табло XXXIV.33).** При последното се наблюдават отбелязаните два начина на трактовка на образа – обемно моделиран в дълбочина върху работната повърхност още при самото отливане и загатнат първоначално само с най-характерните си особености, като подробностите са допълнително дооформени с резец **(Табло XXXIV.34).**

Технология на изработка на двойните печати. Отделните части и на двете групи печати са изготвяни чрез отливане в двусъставни калъпи. Протичането на технологичния процес е сходен с този на единичните печати. И тук по предварително прецизно оформен восъчен модел се изработва калъп от глина, в който се отлива оловният модел. В потвърждение на това са и немалкото такива намерени на различни места в страната и най-вече около производствените центрове **(Табло XXXIV.35).** Полученият оловен модел е бил доработван, ако е имало нужда и след това с него се е нанасял отпечатък върху трамбованата в леярските каси пръст. Изготвянето на бронзовите изделия е ставало след наливането на разтопения метал през предварително оформените леечни канали. Поради относително малката дебелина на подпечатващите елементи често металът е излизал извън формата си и е образувал лееци **(Табло XXXIV.36).** Това е ставало и при отливането на оловните модели преди това. Един такъв модел е намерен при ранносредновековната крепост при Средище, Силистренско, която се датира с материали от IX–X в[21]. Подобен е и посоченият тук предмет от Надарево, Шуменско. Някои от тях са били механично отстранявани, а там където това не е било възможно предметът се е бракувал и се е изготвял нов такъв. Докато отливането на носещата част на втория вид печати не е представлявало проблем, то направата на основната част на първия вид печати, където тя е била и носеща и работна вероятно е изисквало известна прецизност, особено за направата на тънкото и издължено ухо, в което след това са оформяни двата отвора. В много от случаите тази част се е измествала от оста си, което не е било възможно да бъде коригирано поради бързото застиване наметала **(Табло XXXIV.32).** Това също е една от причините, поради която по-голямо разпространение получават т.нар. трисъставни печати. След загубване на първоначалното си предназначение една немалка част от подпечатващите пластини е била преизползвана, заради гравираното изображение върху вътрешната плоскост **(Табло XXXIV.37).**

Друг един съществен въпрос, на който държим да обърнем внимание е този за начина на употреба на този вид предмети. Очевидно е, че практиката да се носят подобни печати е била продиктувана от чисто утилитарни функции – подпечатването на лична кореспонденция или собственост, или осигуряването на неприкосновеността на притежаваното. Както пръстените-печати, така и единичните и двойните печати са ползвани в частния и публичния сектор на ежедневния живот[22]. Определянето на статута на техните притежатели обаче е твърде условно. По-конкретно за това свидетелства материалът, от който са изработени предметите. Известно е, че съществуват не само бронзови печати, но и такива направени от сребро, които са с по-прецизно изпълнение. Свидетелство за конкретното положение на техни-

21 **Атанасов, Г.** Средновековна коланна гарнитура от Средище, Силистренски окръг. – *Добруджа*, 2, 1985, с. 129; **Йотов, В.** Четири новопостъпили ранносредновековни печатчета. – В: *1100 години Велики Преслав*. Т.1, Шумен, 1993, с. 290, обр.1-5.

22 **Vikan, G.** *Security in Byzantium. Locking, Sealing and Weighing*. Washington, 1980, p. 22, 23.

те притежатели са надписите по печатите, макар че броят им не е толкова голям. Като цяло тези печати са само част от многообразната група предмети, използвани за нанасяне на отпечатъци, сред които са пръстените-печати, ключовете-печати, катинарите, медальоните и много други подобни превърнали се в неотменна част от ежедневието и бита на средновековния живот. Освен чисто утилитарното значение тези предмети са били възприемани и като носители на апотропейни функции, което се потвърждава от разнообразния изобразителен репертоар по техните подпечатващи повърхности. Така скрепеното с тях не е носело само информацията за собствена принадлежност, но и вярата в предпазващата сила на символичните изображения. Всичко това се потвърждава от широкия спектър на предпочитаните мотиви, врязани по работните им повърхности и от значителното количество печати намерени до сега. Популярността им се дължи и на тяхната двойствена роля: практическата – за подпечатване и декоративната – за украса към облеклото. Проучването на тяхното производство и употреба може само да допълни представата за този интересен вид паметници и да наложи нови критерии при тяхната оценка и класификация. Опит за поставянето на начало в тази насока е и настоящото изследване.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XXXIV. 1-6. Единични печати от бронз: *група А – 1,2,3 – Североизточна България; група Б – 4,5,6 – Шуменско.*

Табло XXXIV.7-13. Единични печати от бронз: *група В – 7,8,9,11,12,13 – Североизточна България; 10 – Новосел, Шуменско.*

Табло XXXIV. 14-19. Единични печати от бронз: *група Г – 14,15,16,17 – Североизточна България; група Д – 18,19 – Надарево, Шуменско.*

Табло XXXIV.20-25. Единични печати от бронз: *група Е – 20 – Североизточна*

България; Технология на производство – 21,23 – Новосел, Шуменско; 24,25 – Златар, Шуменско, 22 - Разградско.

Табло XXXIV.27-29. Единични печати от бронз: *Технология на производство – 27,28 – Златар, Шуменско; 26 – Надарево, Шуменско.* Двойни печати от бронз: *29 – Североизточна България*.

Табло XXXIV.30-33. Двойни печати от бронз: група А – 32 – *Шуменско*; група Б - *30,31,33 – Североизточна България*.

Табло XXXIV.34-37. Двойни печати от бронз. *Технология на производство – 34,36,37 – Златар, Шуменско; 35 – Надарево, Шуменско.*

NEWLY DISCOVERED SEALS WITH ZOOMORPHIC IMAGES – ABOUT THEIR PRODUCTION AND USAGE

Stela Doncheva (abstract)

The main problems in the focus of our attention are the individual stages in the production of the single and double stamps as well as the way of their usage. Whenever a metal plastics monument is explored, there are usually discussed any problems in relation

with it, but very rarely there are made observations over its practical make. One of the reasons for this is that in the most of the cases this aspect has been considered insignificant and not providing enough idea (according to the relevant author) about the main point of the object. The second reason is in the lack of the necessary knowledge about the separate technological processes of production. While the latter can be overcome if there is a will, the importance of the production stages in the process of make of any monument can be proved only via their exploration.

This is a phase of a future, more complete investigation of the subject and an attempt for setting these problems in the scope of the scientific interest. For clarity, in the current research we have assigned the objects to several conditionally called groups. It is not exactly so, because we have used two criteria – form and way of production. Anyway, we have followed the commonly shared conditional division into single and double seals, but we also have added some new sub-groups.

Single seals of bronze. They are a varied group, which includes cone- shaped, pyramidal, polyhedral showpieces as well as objects in the shape of a bloomed bud. A more careful examination, however, shows that they differ not only in their outer sides, but also in the size and kind of the stamping surfaces. Here we have divided them into six groups.

A/ Single-partition seals with dimensions: height 0,5-0,7 cm and diameter (side) of the base 0,8-0,9 cm. Their images – no matter what their type is – are cut directly into the base and are formed together with the casting of the whole object.

B/ Single-partition seals with dimensions: height – 1,0-1,5 cm and diameter of the base – 1,2-1,7 cm. This kind of seals differs from the first group in their wide stamping surface, which continues in the shape of an intersected cone, ending in a handle for hanging up. For this reason they had been used very often for engraving of inscriptions.

C/ Two-partition seals with dimensions: height 2,0 - 2,5 cm and diameter of the base – 1,2 - 1,4 cm. They are mostly cone-shaped and polyhedral and they consist of two partitions – the formed body of the object and the stamping plate which had been additionally soldered to the body's base. The majority of the plates have a deeply chiseled and volumetrically treated image, while the rest of them have a flat and contour outline of the representation, completely worked with a cutter.

D/ Two-partition seals with dimensions: height – 2,0-2,8 cm and diameter of the base – 0,7-1,5 cm. These objects also consist of two parts – a plate, ending in a cone (similarly to the seals from the second group) and a holder, formed with two or three cone-shaped rings and a handle for hanging at their upper side. After their preparation, the two parts had been soldered. For this purpose at the place where the holder would have to be fastened over the upper side of the plate, it had been formed a mechanic socket.

E/ Two-partition seals with "a bird" and dimensions: height – 2,7- 3,5 cm and base – 3/3 – 5/5 cm. These seals are close to the previous group D, but here the holder is in the shape of a bird, cast as an open- work from bronze or another metal.

F/ Two-partition "hollow" seals with dimensions: height 1,4-1,9 cm and diameter of the base – 1,2-1,4 cm. The seals described here also two-partition and consist of a cone or polyhedral hollow body and a plate with round section, soldered additionally.

Technology of production of the single seals. All the seals had been produced via casting into two-compound moulds. This is proved by the "seam" along the longitudinal section and particularly – over the unfinished work pieces and the scrapped production, found out in the centers for metal plastics, explored in the recent years near Novosel and Nadarevo, Shumen region.

Double seals of bronze. The group of the double seals is not less numerous than that of the single ones. Although, at the first glance they look like the same, they differ yet in the way of the joint connecting of the separate parts and thus – in their hanging. Following this difference, we divide them into two groups:

A/ two- partition seals with dimensions: length – 2,4-2,9 cm and width – 0,9-1,2 cm. These seals consist of two parts, over whose inner stamping sides there had been cut into negative the images preferred. One of the parts is bearing and has a handle with two openings – a bigger one for hanging of whole the seal to the bearing arm and a second, smaller one – for fastening of the second half of the seal to the main part.

B/ three- partition seals with dimensions: length – 0,8-2,3 cm and width – 1,1-1,4 cm. The preserved complete seals consist of three parts – two drop- shaped plates with images cut into the inner side, and a bearing part in the form of a small single pyramidal seal, ending in its lower side with a flat B-shaped plate with two openings and a handle for hanging in its upper side.

Technology of production of the double seals. The separate parts of both groups had been produced via casting into two-partition moulds. The passing of the technological process is similar with that of the single seals. In this case also, on the model of a preliminary wax model, precisely formed, there had been made a mould of clay, in which the lead model had been cast.

Another essential aspect, which we would like to pay attention to, is the usage of this kind of objects. Apparently, the practice of bearing such seals had been prompted by purely utilitarian functions – namely stamping of personal correspondence or property, or ensuring the inviolability of the possession. In the private and the public sector of the daily life there had been used not only the ring- seals, but also the single and the double seals. The determination of the status of their owners is too conditional. The material of which the objects had been produced testifies more concretely about this. It is known that there are not only bronze seals, but also seals of silver, which required a more precise execution. The inscriptions over the seals, even though not so numerous, are a proof for the concrete status of their owners. As a whole, these seals are only a part of the diverse group of objects, used for making imprints, such as ring- seals, key- seals, padlocks, medallions and many other similar ones, converted into an irrevocable part of the Mediaeval daily life. Apart from the purely utilitarian meaning, these objects had been considered also bearers of apotropeic functions – a fact which is confirmed by the varied repertoire of images over their stamping surfaces. Thus, anything stamped with them brought not only the information about property, but also the belief in the protective strength of the symbolic images. All this is confirmed by the wide spectrum of preferred motifs, cut into their working surfaces as well as by the significant quantity of seals discovered so far. Their popularity is also due to their double role: a practical one – for stamping, and a decorative one – for decoration to garments. The exploration of their production and usage can only complement the idea of this interesting kind of monuments and can impose new criteria for their evaluation and classification. This research is an attempt for initiation in this direction.

Табла XXXV-XXXVI

ЗА ЖЕЗЛИТЕ И БАСТУНИТЕ НА ШЕЙХОВЕТЕ И ДЕРВИШИТЕ И НЯКОЛКО ПРЕДМЕТА ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ

Катерина Венедикова
(София)

Известни са забележителните интереси на д-р В. Хараланов към издирване, регистриране, запазване и изследване на културното ни наследство. Те се проявяват още в младежките му години, откъм 1926 – 1928 г.[1]. Коренът на тази страст се крие в семейната му среда и се изявява още в детството му. Атмосферата в родния град също оказва влияние на многостранните му увлечения и занимания. Шумен, с многобройните си мюсюлмански писмени паметници, с библиотеките си и школуваните майстори калиграфи, съставители и преписвачи на ръкописи на арабско писмо, с майсторите каменоделци и краснописци, с поетите и писателите си, съставящи текстове на надписи върху камък и сътворяващи хронограми[2], създава предпоставки и условия да научи и да използва турски, османотурски и арабски езици и да се интересува от ценни предмети, свързани с бита и обредите на мюсюлманите – сунити и шиити от джамийските и извънджамийските направления на исляма. Това дава отражение и върху събирателската му работа.

В неговата колекция се откриват не само хиляди художествено изработени предмети, монети и печати от древността и средновековието от територията на България, Древна Гърция, Рим, Византия и Запада. Той притежава и колективна находка от монети на сасанидите от VI и VII в. (Тази прочута императорска династия управлява в Иран от 226 до 642 г. със столица Медайин, близко до Багдад) и на абасидите, от IX, X и XIV в. (Абасидите са от рода на чичото на Мохамед Аббас бин Абдюлмутталиб и управляват като халифи от 750 до 1258 г. в Ирак, а от 1261 до 1517 г. в Египет). В тяхно време се появява системата на религиозно мислене, наречена „тасаввуф“ – суфизъм, мистицизъм, която е свързана с дервишите. През 1258 г. монголците слагат край на независимостта на иракските абасиди. Египетският клон

1 **Томова, Б.** Из кореспонденцията на проф. Т. Герасимов с д-р Васил Хараланов, **вж. тук с**.

2 **Венедикова, К.** За Шумен и шуменци през османско време. – Под печат В: Шумен и шуменци в националната история. Даклади от Национална научна конференция Шумен и шуменци в националната история, 10-11 май 2007, РИМ Шумен.

е основан през 1261 г. от тюркския султан Байбарс в Сирия и Египет. Селим I със завладяването на Египет в 1517 г. слага край на династията[3]. Хараланов притежава и единствената относително пълна колекция от монети на Златната орда, употребявани в Северна България, сбирка на джучидски монети – на Махмуд Джанибег I хан, 1339 – 1357[4].

Между предметите, които В. Хараланов дарява на родния си град, се намират и четири бронзови дръжки на дервишки бастунчета, които са повод за написването на тази статия, както и да се заинтересувам от темата за дервишките бастуни и жезлите на шейховете. Едното от тях, което имах възможност да видя по-внимателно, носи инв. № Ш Е 9999 и надписите: „купено в Месемврия“, „А Ско о.[?]“, „дръжка от бастун на шейх. 9.VIII.1957 г.“ В колекцията, дарена на Музея от доктора, има и съкровище от монети на гр. Месемврия. Предметчето е бронзово и има дължина около 7 см.

Според съобщението на Мариана Игнатова на настоящия симпозиум, върху две от дръжките има изобразена стилизирана змийска глава[5]. Последната информация е много интересна, защото тя свързва споменатите предмети не само със символите на духовна власт на представителите ѝ от различните клонове на исляма от джамийските и извънджамийските направления, но и с белезите на духовна власт сред архиереите на християнството и висшите свещенослужители от други религии. Някои от тези символи се назовават тояга, патерица, жезъл, бастун, скиптър и пр. Жезълът е символ на власт, който се употребява от духовни и светски владетели, също от командващи войската още в дълбока древност. Запазените маршалски жезли са от сребро или злато, украсени със скъпоценни камъни и с държавни емблеми[6] и други отличителни знаци. Тоягата, патерицата (от πατήρ – отец) е жезъл, който се връчва на архиерея, на висшия свещенослужител след посвещението му в светителски сан, след завършването на религиозната церемония, литургията и пр. Той показва пастирска власт и обязаност да води своето паство по пътя на спасението. Дава се също на игумена, респ. на шейха настоятел, в знак на духовна власт над тази обител, в която той се поставя началник. Тоягата, патерицата (руското посох или патерисса) на архиереите (висшите свещенослужители, бел. К. В.), архимандритите и игумените (шейховете – настоятели, бел. К. В.) имат горе напречен лост с рогчета или със змиевидни глави, взаимно обърнати едни към други и знаменуващи мъдростта на пастирската власт[7].

3 **Hayat. Küçük Ansiklopedi.** Ýstanbul 1968, 1008.

4 **Босворт, К. Э.** Мусульманские династии. Москва 1971, 203-206. Хановете на Златната орда, потомци на Джочи, царуват от 1226 до 1502 г. в Южна Русия и Западен Сибир. От тях династията на Бату – ханове на Синята орда – управлява в Южна Русия и Западната част на Къпчашката степ от 782 до 1380 г. Джанибег (Джамбег) е последен владетел, 1341-1357. Следва период на анархия с трима претенденти за трона до 1380 г.

5 **Ignatova, M**. Handles of Dervish's Canes or War Hammers from the Late Middle Ages. – In: *International Symposium in memory of D-r Vassil Haralanov (1907 – 2007). Abstracts.* Shumen, 2007, 35-36.

6 **Энциклопедическій словарь. Т. XI.** Ефроновы- Жилон. Издатели **Ф .А. Брокгаузъ** (Лейпцигъ) и **И .А. Ефронъ** (С. Петербургъ). С.-Пб 1894, 739. Жезл.

7 **Энциклопедическій словарь.Том XXIV.** Полярныя сіянія – Прая. Издатели **Ф. А. Брокгаузъ** (Лейпцигъ), **И. А. Ефронъ** (С. Петербургъ). С.-Пб. 1898, 690. Посохъ или патерисса.

С рогче от по-дългата страна на напречния бронзов лост е бастунът-жезъл с дървена дръжка, украсена с инкрустиран сребърен филигран, открит в тюрбето на прочутия шейх Бали Ефенди в Княжево **(Табло XXXV.10).**

Бастунът е атрибут, свързан и с церемонията по посвещаването на прибайкалските шамани. Те имат един или два „конни (конски) бастуни". Правят ги от дърво или от желязо. Дървените бастуни за всеки шаман се изработват в навечерието на първото посвещение. Гредичките за тях се изрязват от живорастяща бреза, като се стараят да не повредят сърцевината на ствола. Залиняването на дървото след изрязването на гредичката се счита за лошо предзнаменование за шамана. На върха на „конния бастун" се изобразява глава на кон, някъде по средата се обозначава коляното, а в самия долен край се изрязва подобие на конско копито. Дървените бастуни се отличават от железните по изобразяването на главата. При дървените тя съставлява горната част (дръжката, ръкохватката) на тоягата(бастуна). При железните тя отива настрани под прав ъгъл. Но железен бастун шаманът получава заедно с шапка – корона едва след петото посвещение[8]. Бастуни с конска глава на края на завитата част носят и някои дервиши в османско време, както ще видим по-нататък.

Змиевидните глави върху тояги и жезли определено напомнят за тоягата-жезъл на Мойсей (Муса) и Арон (Харун), за които се разказва на много места в Библията. У много народи този инструмент се свързва с религията, монашеството и магическите сили и се назовава с различни имена. В индийската иконография жезълът в ръката на бог Яма, който е пазител на царството на мъртвите, е оръжие, а в ръката на бог Вамана е бастун. Будистките монаси си служат с „хакхара" като бастун и средство за отбрана. Това е един символ на манастирския живот и същевременно средство за прогонване на дявола и злите духове, бесове, демони. То спасява душите от ада и опитомява змейовете. В древен Китай има жезли(тояги) от бамбуково дърво със седем или девет разклонения. Употребяват се при богослужение при встъпване в Новата година, за прогонване на злините. В Египет се използват от пътници, но и от хора с високо положение и власт. А жезлите на шамани и магьосници са символ на вълшебни сили и духовно възвисяване[9].

Дервишите почитат и Стария, и Новия завет, и Корана. При описанието на извършване на чудеса от техните светци с помощта на вълшебна тояга-жезъл може да се открие в най-голяма степен влиянието на Стария завет. В Библията, в Петокнижието на Мойсей, Бог му дава чудото тояга–жезъл като белег, че е натоварен със службата пророк: „2. Рече му Господ: Какво е това в ръката ти? – Тояга. 3. Господ рече: Хвърли я на земята. Той я хвърли, а тоягата стана на змия, а Мойсей побягна. 4. Господ рече: Простри ръка и я хвани за опашката. Той я взе и тя пак стана тояга в ръката му. 5. Това е, за да (ти) повярват, че ти се е явил Господ…" (Изход 4/ 2-5)[10].

8 **Асеев, И. В. Обряды** погребения шаманов в Прибайкалье (Ольхонский район Иркутской области) по археолого-этнографическим данным. – Археология, этнография и антропология Евразии. 2 (30) 2007, 93-99. Сибирское отделение Росийской Академии наук. Институт археологии и этнографии.

9 **Harman, Ömer Faruk.** Asâ. – Türkiye Diyanet Vakfý Ýslâm Ansiklopedisi. C. 3. Ýstanbul, 1991, 449-450.

10 **Библия** сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. Изд. Св.Синод на Българската църква. София 1991, 62. Изход 4/2-5.

Отново в Петокнижието се разказва и за чудеса, показани чрез тоягата на Арон и с тоягите на египетските влъхви: „8. И рече Господ на Мойсея и Аарона: 9. Ако фараонът ви каже: Сторете чудо, ти кажи на (брат си) Аарона: вземи тоягата си и я хвърли (на земята) пред фараона (и пред служителите му), – тя ще стане на змия. 10. И хвърли Аарон тоягата си пред фараона и пред служителите му, и тя стана на змия. 11. Тогава фараонът повика мъдреците (египетски) и магьосниците; и тия влъхви египетски направиха същото с магиите си. 12. Всеки от тях хвърли тоягата си и те станаха на змии; но Аароновата тояга погълна техните тояги. “ (Изход, 7/8–12)[11].

Очевидно е от къде идва идеята за змиевидни и змеевидни глави на дервишки тояги–жезли.

По-нататък Господ заповядва на Мойсей да поиска от фараона да пусне народа си, иначе с тоягата, която се превръща в змия, ще превърне водата на всички водоизточници в кръв. И Аарон превръща водата на всички водоизточници в Египет в кръв. (Изход 7/14-20.)[12]. После с тоягата си Аарон извежда жаби, които покоряват египетската земя, но и влъхвите с магиите си извеждат жаби (Изход 8/1-7). Пак с вълшебната тояга на Аарон мушици плъзват по цялата египетска страна (Изход 8/16–17). А Мойсей протяга тоягата си към небето и над Египет вали град, гръм и огън се сипе навсякъде (Изход 9/22–27); с източния вятър пък страната е нападната от скакалци (Изход 10/12–14)[13].

Отново Мойсей, когато минава морето заедно с израилтяните, протяга тоягата си към морето и водите се разцепват (Изход 14/16, 21–22): „21. Мойсей простря ръката си над морето, и през цялата нощ Господ тласкаше морето със силен източен вятър, та направи морето суша и водите се разцепиха. 22. И тръгнаха Израилевите синове посред морето по сухо; водите бяха тям като стена отдясно и отляво.“

По-нататък израилтяните се оплакват от жажда в пустинята. По Божия повеля Мойсей удря по скалата с тоягата и от скалата бликва вода (Изход 17/1–6)[14].

Чудодейно неведнъж осигуряват вода дервишки шейхове. Пример за това е и една легенда, записана през 1911 г. Веднъж Емир Султан вървял в околностите на Денизли (Султан е титла на някои светци от Бекташийския орден). Трябвало да извърши измиване преди молитва, а нямало вода. Ударил с тоягата-жезъл (патерицата) в земята и оттам заструил фонтан. Извършил измиването и видял, че зад него вече се е образувало голямо езеро и скоро ще залее близкото село. Втикнал тоягата в планината и водата се устремила в нея и излязла на противоположната страна. Изворът на Емир Султан привличал поклонници[15].

От Стария завет става ясно, че у синовете Израилеви всяко племе (коляно) има по един жезъл, върху който Мойсей, по Божия повеля, написва името на началника, на вожда му. А името на Аарон написва на Левиевия жезъл. (Числа 17/1–8:) „6. И всичките началници на синовете Израилеви му дадоха от всеки началник по жезъл, според колената си; и Аароновият жезъл бе между жезлите им. 7. Мойсей тури жезлите пред лицето Господне в скинията на откровението. 8. На другия ден влезе

11 **Библия**…София, 1991, 65 (Изход 7/8-12)

12 **Библия**… София, 1991, 65-66.

13 **Библия**…1991, 67-69.

14 **Библия**…1991, 78 (Изход 17/1-6).

15 **Гордлевский, Вл. А.** Избранные сочинения. Том I. Москва 1960, с. 359, № 150.

Мойсей (и Аарон) в скинията на откровението и Аароновият жезъл от Левиевия дом, бе покарал, напъпил, цъфнал и родил миндали.“[16]

Разбираме, че още по времето на Мойсей върху жезлите се поставят надписи с имена. Това продължава и през следващите векове, до по-ново време. Върху металната глава на един байрак–жезъл в текето на Ахад Баба в момчиловградското с. Постиник е изписано името на светеца Пехливан Али и се споменава Голямата обител Кьозъл Дели Султан[17]. Върху бастуна на Хайдар баба от тюрбето в с. Варненци, Тутраканско, също така има надписи **(Табло XXXV.11).**

Библейският мотив за поникването на дърво от пръчка, тояга, жезъл в различни варианти също е пренесен и върху мюсюлмански светци в българските земи от османско време. Например за дърветата около тюрбето на Бали Баба в Княжево разказват, че светецът посадил в земята горящи пръчки и днешните вековни дървета се раззеленили от тях[18]. За Акязълъ Баба – светеца на обителта в с. Оброчище, Балчишко, съществува легенда, че един ден, като пекъл месо и се нахранил, посадил в земята дървения шиш и от него израснало кестеново дърво, което веднага дало плод[19].

С помощта на вълшебния жезъл, който се превръща в змия, Мойсей още веднъж осигурява вода за жадните израилтяни и за добитъка им (Числа 20/7–11:) „9. Взе Мойсей жезъла отпред Господа. 10. И събраха Мойсей и Аарон народа при скалата. 11. И дигна Мойсей ръката си и удари дваж скалата с жезъла си, и протече много вода и пи народът и добитъкът му.“[20]

Разновидност на този мотив се открива и в описанията на чудесата на някои мюсюлмански светци в България. В Житието на Демир Баба, записано за пръв път през месец мухаррем 1129 г. [X.= 16.XII.1716–15.I.1717 г. сл. Хр.] и известно в препис от реджеб 1239 [= 2.III.1824, вторник, – 1.IV.1824, четвъртък], се разказва как той, след като навършва 17 години, посещава много текета и мейдани – мегдани (открити и закрити площадки за молитва) в България и извън нея. По едно време, след дълги скитания, се появява и в шуменските села. При светеца идва един човек и го моли за студена вода (122/12–15; 123/1–3):“ [123/3] Демир Баба Султан, онзи източник на святост, рече:

Има. [123/4] А пък водата нека Бог да я даде! [123/5] Веднага взе в ръката суджâḫa [?]. Постави тънкия ѝ край на земята, а дебелата [123/6] ѝ страна на гърдите си. Тоягата му (dayaġý), както потъваше в глината, потъна в кал. [123/7] И после извади тоягата от земята…[123/8] И кратунката се напълни. Пиха, утолиха жаждата си (убедиха се, повярваха).“

Демир Баба напълва и кратунката на онзи човек (123/11). Хората от околните села се стичат (124/3). „И на тях извести с чудото си [за Божията помощ]“

16 **Библия** … 1991,169 (Числа 17/1-8).

17 **Венедикова, К.** Ислямът в района на село Постник в Източните Родопи (по данни от епиграфски паметници). – В: Родопско краезнание. Съст. М.Гумаров и К. Гарена. Кърджали. 2001, 116-128.

18 **Keskioðlu, Osman.** Bulgaristan`da Müslümanlar Ve Ýslâm Eserleri. Ankara 1987, 73.

19 **Текето „Акязълъ Баба“.** Пътеводител. ОИМ Толбухин. Автор на текст, снимки и планове **Ара Маргос.** 1971, 15.

20 **Библия**… 1991, 173 (Числа 20/7-11).

(124/4). Няколко свети старци го посещават с дарове. „Видяха, че е направил аязмо“(124/4–6)[21].

В този откъс от Житието за вълшебната тояга се употребяват два термина – суджâḫ (дума, която не се открива в османотурски, персийски и арабски речници) и даяḳ. Първото значение на dayak през миналите векове е тояга, на която се подпират, пръчка, бастун, жезъл, сопа. А в съвременния език първото значение е бой, побой, телесно наказание, както се употребява понякога и в български[22].

След известно време, отново със „суджахъ“ в ръка, Демир Баба отива при Разградския кадия. От него се оплакват на светеца абдалите – дервиши от с. Свещари и дедѐтата в текето Хюсеин Баба. Освен тоягата в ръка, той взема на ръце и едно младо камилче (животинче). (126/5–6, 10–12, 127/2)

Жезълът, патерицата и скиптърът, като символ на царска власт и суверенитет се споменават в Стария завет във връзка с царете на Моав (Иеремия 48/16-17), Дамаск (Амос 1/5), Аскалон (Амос 1/8) и Египет (Захария 10/11)[23]. Отделно пък се говори за златния скиптър на Артаксеркс (Естир 4/11, 5/2). А Господ, като действителен повелител на израилтяните, също има жезъл (Исаия, 30/31:) „31. Защото от гласа на Господа ще трепне Асур, с жезъл поразяван.“[24]

Има автори, които свързват един пасаж от Стария завет с предстоящата поява на пророка Мохамед (Битие 49/10:) „10. Скиптърът не ще се отнеме от Иуда и законодателят – от чреслата му, докле не дойде Примирителят, и нему ще се покоряват народите.“[25]

В Новия завет за тояга се говори във връзка с дванадесетте апостоли, например в Евангелие от Марка 6/7–8:“7. Повика дванадесетте. Начена да ги разпраща по двама, и им даде власт над нечистите духове. 8. И им заповяда, нищо да не взимат за по път, освен една тояга: ни торба, ни хляб, ни пари в пояса.“[26]

Тоягата, като едно необходимо средство, което носят пастирите на камили, се употребява у арабите и преди исляма. Изказано е мнението, че асà̀та и кадибѐ̀т у мюсюлманите и харбѐто, наречено анезе, употребявани от пророка Мохамед, водят произхода си от асà̀та, която е характерен белег за владетелите (съдиите)-проповедници; те имат правосъдни правомощия у древните араби. Мюсюлманите в това отношение продължават традициите от времето на идолопоклонничеството. ʻAṣâ (араб.) е производно от глагола ʻaṣâ – удрям с палка – и означава пръчка, тояга, палка, патерица, бастун, жезъл, скиптър. Но преди изнамирането на барута така се наричат и дългите оръжия като копие и сабя. Думата ḳaḍîb ḳадиб (араб.) е производно от арабския глагол ḳaẓaba- ḳaẓаба – режа, наказвам, сека, посичам с тънка пръчка. Означава клонче, тънка пръчка, пръчка (от решетка); жезъл, палка; брус, точило, желязна ивица; мъжки полов орган. Харбѐто е късо копие, щик, харпун. Производ-

21 **Velâyetnâme. Житие на Демир Баба. Ръкопис .**Препис от Реджеб 1239/ 2.III.1824, вторник - 1.IV.1824, четвъртък. с.122/12-124/6.

22 **Sâmi, Ş.** Kâmûs-ý Türkî. Ýstanbul 1998. 873; **Турецко-русский словарь.** Москва. 1977, 211;**Турско-български речник**. София 1962, 120.

23 **Библия**… 1991, 933,1051, 1956.

24 **Библия**… 1991, 591, 847.

25 **Библия**… 1991, 57. Битие 49/10.**Harman, Ö. F.** Asâ.- Türkiye Diyanet Vakfý Ýslâm Ansiklopedisi. C. 3. Ýstanbul 1991, 450.

26 **Библия**…, 1991, 1240, Евангелие от Марка 6/7-8.

но е от глаголите ḥariba – бивам обхванат от гняв, сърдя се, ḥaraba – грабя, отнемам и ḥârаba – воювам, сражавам се. ‘Aneze може да е мъжко име, наименование е и на едно арабско племе, означава още сирийска едногърба камила и би могло да се свърже с всяко от тези три значения[27]. Отбелязахме по-горе, че якутските шамани например употребяват т. нар. „конски жезъл“, украсен горе с конска глава, някъде по-долу са му окачени стременца – звънчета, а най-долу е оформен като конско копито. Пол Рико, чиито съчинения са достоверен източник за живота в Османската империя и България през XVII в., ни оставя едно изображение на пътуващ дервиш. В лявата си ръка той държи вдигнат нагоре бастун, пръчката му е по-тънка от завитата му част и на края на луличката му е прикачена конска глава[28]. Можем да предположим, че у арабите съществува „камилски“ жезъл.

Много сходни по форма с шуменските „дръжки на бастуни“ (жезли) са бронзовите коноглави скиптри. Те са открити в съкровища от VIII в. пр.Хр. в Кишкосег, Сарвиц-Канал, окръг Турон в Унгария, а също в погребение от края на VIII – началото на VII в. пр.Хр. при с. Пршедмержиц в бивша Чехословакия. Съпоставянето на тези коноглави скиптри от Европа, със скиптъра от старинното гробище при мебелната фабрика в Кисловодск води учените до извода за източния, по-точно кавказкия произход на тези предмети. Западноевропейските изследователи считат, че тези скиптри произхождат вероятно от областта на кубанската култура или като цяло от Северен Кавказ[29]. Очевиден е древният произход на бронзовите скиптри и те твърде малко се различават по форма от шуменските.

В Корана в десет айета в единствено число се споменава ‘aṣâ`та на Муса (Мойсей), а в два айета в множествено число ‘ъсийй – тоягите(жезлите) на магьосниците на фараона. В сура Та Ха Господ пита Мойсей (20/17–18): “17. А какво е това в десницата ти, о Муса? 18. Рече: Това е тоягата ми. Опирам се на нея и бруля за овцете си (листа). И за други нужди я използвам…“ Наред с тези обикновени ползи тоягата на Мойсей е едно чудесно средство, което разкрива божествената сила; пред магьосниците тя се превръща в змия с пъргави движения. 20/21. Рече: „Вземи я и не се страхувай. Ние ще я върнем в първия ѝ образ. 22. И сложи ръката си под мишницата. Ще я видиш сияйно бяла, без болест, – друго знамение…20/40. И прекара години ти [Муса] сред жителите на Мадйан… 20/47. … Изпрати с нас синовете на Исраил и не ги измъчвай…“ 20/57. [Фараонът] каза: „Нима ти дойде при нас, за да ни прогониш с магията си от нашата земя, о, Муса? 58. Но ние ще направим магия, подобна на нея…“ 20/65. Казаха: „ О, Муса, ти ли ще метнеш, или ние първи да метнем?“ 66. Каза: „Вие метнете!“ И ето, стори му се от магиите им, че техните въжета и тояги запълзяват. 67. И страх усети Муса в себе си. 68. Казахме Ние: „Не се страхувай, ти си превъзхождащият! 69. И метни това, което е в десницата ти, ще погълне то стореното от тях. Те направиха само една хитрина на магьосник. А магьосникът не ще сполучи, където и да отиде. 70. И магьосниците паднаха, свеждайки чела до земята,

27 **Redhouse** Yeni Türkçe-Ýngilizce Sözlük. Ýstanbul 1968, 62; **Баранов, Х. К.** Арабско-русский словарь. Москва 1976, 163-164, 520, 544, 643; Asa. – **Meydan Larousse.** Sabah. Büyük Lügat ve Ansiklopedi. C. 2. Ant-Bas, 148.

28 **Рико, Пол.** Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век). София 1988. Вж илюстрациите между с. 160 и 161.

29 **Козенкова, В. И.** Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром (некоторые археологические параллели). – Скифский мир. Издательство „Наукова думка“. Киев 1975, 52-73; с. 65, с. 66, рис. 8/обр. 7, 14 и 15, с. 72, бел. 52-56.

в суджуд. Казаха: „Повярвахме в Господа на Харун (Арон) и на Муса (Мойсей).“ (Понататък в Сура ан-Намл – Мравките, 27/9–10, пише:) „10. О Муса. Аз съм Аллах. 10. Хвърли тоягата си! И когато я видя да се вие като змия, той се обърна и побягна, без да поглежда назад. О Муса, не се страхувай! Не се страхуват при мен пратениците.“ (И отново в сура ал-Касас – Разказът, 28/31–32:) „31. Хвърли тоягата си. И когато я видя да се вие като змия, той се обърна и побягна, без да поглежда назад. О Муса, приближи се и не се плаши! Ти си в безопасност. 32. Пъхни ръката си в джоба. Ще я видиш сияйно бяла…“ Вълшебната тояга прави да бликне вода от камъка с дванадесет извора. (Сура ал-Бакара-Кравата 2/60:) „60. И когато Муса помоли за вода за своя народ, рекохме: Удари с тоягата си камъка! И дванадесет извора избликнаха от него. Вече всички хора знаеха своето място за пиене…“ А в сура аш-Шу‘арâ –Поетите, 26/63, 65, както в Стария завет, удря водата, разделя Червено море на две и отваря път за израилтяните: „ 63. И разкрихме на Муса: Удари с тоягата си по морето! И то се разцепи. И всеки къс бе като огромна планина… 65. И спасихме Муса и всички, които бяха с него….“[30]

Виждаме, че и в Корана, както и в Библията, вълшебната тояга–жезъл се свързва с Мойсей. Но Ю. Ф. Харман отива по-далеч във времето. Той обръща внимание върху сведения в някои източници, че аса̀та (тоягата–жезъл) произлиза от миртовото дърво в Рая, че тя е дълга десет лакти, колкото е висок пророкът Мойсей и че разклонението ѝ връх осветява околността в нощната тъмнина[31].

В едно наскоро публикувано монографично изследване върху облеклото и предметите, употребявани от дервишите, откриваме две предания, свързани с божествения и древния произход на тоягата–жезъл. Аса̀та (тояга, патерица, бастун, жезъл, скиптър) е наричана още кадембин (персийско, букв. който вижда крачките). Адам, като излиза от рая, облича смокиново листо и връзва лозова пръчка на кръста си за пояс. Джебраил (архангел Гавраил) му дава в ръка едно клонче от райското дърво. А Адам, като излиза на белия свят, го прави аса. Асѝте на всички пророци са събрани у пророка Шуайб. После, когато се появява пророкът Мойсей, по заповед на Бога пророкът Шит му дава аса̀та на Адам. Каквото и да пожелае Мойсей с тази тояга, това и става[32].

Пророкът Мохамед също има аси, направени от дърво фурма, от горчив бадем и от бамбук, от които изработват и копия, и щикове. Той има и един вид аса, наричана чевгян (перс. гега, щека, тояга със закривен връх, бастун) и людждже (араб. бездна, сребро, сребърна, огледало). Дълга е чак до небето и краят ѝ е закривен. Да използва аса и мюттека (опора, за подпиране на главата при бдения) е обичай за Мохамед и той наставлява хората да се ръководят от това правило. Казва, че ако някой излезе на поход и носи аса от горчив бадем, ще се върне жив и здрав.

Арабите употребяват бастуни и сопи, назовани с различни имена като аса, анезе, кадиб, михан и михсара, които се отличават едни от други по дължина, дебелина и материал. И Мохамед има бастуни от такъв вид, които употребява за различни

30 Превод на **Свещения Коран**. Преведе от арабския оригинал Цветан Теофанов. Второ преработено и допълнено издание. София. 1999, с.312 –20/17, с. 376 – 27/9-10, с. 388-28/31-32, с. 8 – 2/60, с.369-26/63, 65.

31 **Harman, Ö. F.** Asâ. – Türkiye Diyanet Vakfý Ýslâm Ansiklopedisi. C.3. Ýstanbul 1991, 450.

32 **Atasoy, Nurhan.** Derviþ Çeyizi. Türkiye`de Tarikat Giyim Kuþam Tarihi. Kültür Ve Turizm Bakanlýðý. Ankara 2005, 255.

цели. Зюбейр придобива едно анезе като плячка от един езичник, когото убива в битката при Ухуд (625 г.) Той го подарява на Пророка, който извършва намаз пред него. А Билял, в празнични дни и при молитва за дъжд, носи пред Мохамед този жезъл. Освен това Пророкът носи една аса и, опирайки се на нея, чете петъчната проповед. Асхаб (сподвижниците му и хората, които са го виждали и са разговаряли с него) също употребяват аса. Всеобща практика е пророците да си служат с аса.

Първият шиитски имам Али (598-661), братовчед (чичов син) и зет на Мохамед, също има тояга/бастун/. Къзълбашите в Анадола отдават първо място на култа към Али. Те се кълнат в неговото име на гробовете на почитаните си едноверци, втъкват в земята тоягата–бастун (тоягата на Али) и произнасят: „Искаш ли да останеш през лятото – без айран, през зимата – без юрган, а на Оня свят – без вяра?“, т. е. без оправдаване на греховете[33]. А някои шиитски групи в Анадола, при церемониите по приемане в къзълбашеството и по време на религиозните си събирания имат аси (тояги, жезли), които наричат тарик и които пазят в зелен калъф[34].

Ритуалната пръчка за опрощаване на греховете тарик е характерна за къзълбашите в Кубратско, Разградско и Дуловско. Този свещен предмет от дюлево дърво е символ на сабята на Али. В дома, където се провеждат сбирките – джем, гори свещник – çirað, направен от глог, който расте на кръстопът. Тънка пръчка от дюли с три вдлъбнати очертания се пази в зелена торба, окачена над бялата кожа, върху която седи бабата (отецът, духовният глава).Тя символизира меча Зюлфикяр на Али и трябва да е дълга 12 хвата. Прави се от дюлево дърво, защото се вярва, че синът на Али, Хюсеин (626-680), утолява непоносимата си жажда в Кербеля с дюли. Служи за опрощаване на греховете и за наказание[35].

Интересното в случая е, че свещената пръчка тарик замества сабята Зюлфикяр, с която обикновено се представя Али.

При дръжката на това хладно оръжие има изображения на две змии. В центъра на османски знамена от XVI и XVII в. може да се види Зюлфикяр, като дръжката е съставена от две симетрично извити части във вид на ламя[36].

Изображението на змии и змей ни води отново към Стария завет и Корана. Този вид сабя от средата или на една трета разстояние от дръжката се разделя на две и има две остриета като ножица. Употребявана е в мюсюлманските войски, а и в османската армия, изобразява се върху знамето на агата на еничарите[37]. Преданията на шиитите я свързват с древни традиции. Адам я донася от рая на земята. Според друго предание, тя е изкована от библейския цар Давид. Съгласно историческата легенда, Мохамед отнема сабята от един езичник в битката при Бадр (624 г.), а в последствие тя преминава у Али. Друга легенда разказва, че Мохамед получава това хладно оръжие от Архангел Джебраил (Гавраил) и на смъртното си

33 **Гордлевский, Вл. А.** Избранные сочинения. Т. I. Москва. 1960, 271.

34 **Köprülü, M. F., O. F. Köprülü, ‘**Aṣâ. Türkiye Diyanet Vakfý Ýslâm Ansiklopedisi. C. 3. Ýstanbul 1991, 450-452.

35 **Бисерова, София.** Етнографски материали за село Бисерци. – В. Българските алиани. Съст. Иваничка Георгиева. София. 1991, 34-104; 34, 96.

36 **Миков, Л.** Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI–XX век). Бекташи и къзълбаш–алевии. София. 2007, 295-296.

37 **Венедикова, К.** За надписите, свързани с обителта на Демир Баба..- Текето Демир Баба – железният баща в Сборяново. Съст. Б. Илиев и д-р Ан. Кънев. София. 2006, 69-82; 74-76.

ложе я предава на зет си Али. Синът на Али, Хюсеин, я използва в сражението при Кербеля, където е убит в 680 г.[38]

В с. Бисерци всеки месец активните членове на джема, талиплер, са длъжни да преминават през тарик. Лягат по лице и им се удрят, повече символично, по три или пет тарика. При по-големи провинения бабáта определя понякога по 7, 12, 40, 90, 360 удара. Счита се, че тази церемония представлява умиране и ново раждане. На родилка дават вода, в която се потапя пръчката за тарик. На починал човек се полагат 5 тарика, за очистване на тялото и душата от грехове[39]. В с. Мъдрево преди празника Харман тавъ (harman tavuðu) се прави обредът гечме малеси – събиране членовете на сектата. Всички двойки, след като мине вечерната молитва, лягат пред бабà̀та по очи, а тарикчията прекарва три пъти над тях, от главата до петите им, дюлевата пръчка, което означава, че греховете им са опростени, че са верни на Али. Член на джема се става след подготовка и посвещаване в тайните на сектата. Истински алиани хората стават след встъпване в брак, след като станат кафадари и след като минат под тарикà[40].

За третата по важност длъжност в джема – тарикчи се определя специално лице, което извършва ритуалите със свещената пръчка от дюля. Първото неплатено длъжностно лице, което ръководи тариката (ордена) и дергяха (обителта), е бабà̀та. Вторият чин и заместник на бабата е закирът̀, определен от бабата измежду най-добрите певци и свирачи. Той сяда до духовния наставник и открива изпълнението на религиозните песни нефес и танци – сема[41]. Тарикът̀ се съхранява в дома на бабà̀та и се предава по наследство. Нова пръчка тарик се прави при създаване на нов джем. Тя се приготвя от тарикчи, който пее молитви по пътя от мястото на отрязването ѝ до дома на бабà̀та. Това се прави и при пренасянето на тарик в дома на новоизбран бабà̀[42].

Всъщност у тюрките в Азия преди исляма при някои статуи на Орхон се забелязват тояги–жезли. През 740 г. владетелят на Ташкент Багатур Тудун получава от китайския император като награда за службата си звание и жезъл с халка, украсен с пискюли[43].

Речникът на Махмуд Кашгари Divan-u lügat-it Türk – Сборник на тюркските наречия (езици) е създаден през 1072–1074 г. Той включва тюркски думи, изрази и стихове от народни песни с превод и тълкуване на арабски език. Известен е в единствен препис на арабско писмо от 1266 г., който се пази в Цариград. В него откриваме думата çomaḳ с първо значение пръчка, тояга, бастун, патерица, жезъл и второ значение мюсюлманин в устата на иноверци[44].

38 **Венедикова, К., Д. Гергова.** Демир Баба Теке. Българският Ерусалим. София. 2007, 56, 59.

39 **Бисерова, С.** Цит.съч., 34, 36, 59, 60.

40 **Христов, Хр.** Етнографски материали за с. Мъдрево. – Българските алиани. Съст. Ив. Георгиева. София. 1991, 105-182; 105, 138, 143.

41 **Маринов, В., З. Димитров и Ив. Коев.** Приноси към изучаването на бита и културата на турското население. – Изв. на ЕИМ. Книга II. София. 1955, 107-110; **Христов, Хр.**, цит. съч., 105.

42 **Миков, Л.** , цит.съч., 209-210.

43 **Köprülü, M. F., O. F. Köprülü,** op. cit. 451-452.

44 **Древнетюркский словарь.** Ленинград 1969, 153.

След като през 1101–1102 г. Мелик Данишменд завладява Коня, халифът от Багдад и Великият селджушки султан от Хорасан му изпращат златен скиптър[45].

М. Ф. Кьопрюлю и О. Ф. Кьопрюлю, които се занимават с темата за тоягата-жезъл в мюсюлманско време, пояснява, че аса̀та се употребява от тюркските шамани (kamlar) и отпосле от мюсюлманските киргизки ба̲хшълар (монаси, будистки монаси; помощник областни началници; писари, секретари; главни соколари). Тя е с властта и силата на свещен инструмент, притежаващ религиозно-магическо въздействие[46]. Отделно пък е известно, че скитащите ислямски дервиши-просяци от старо време в ръцете си имат аси с различни форми. Двамата солидни автори изказват мнението, че този обичай на иранските и тюркските дервиши може да се свърже от една страна с влиянието на шаманизма на старите тюрки, а от друга страна може да се дължи на влиянието на будизма, чиито силни следи се срещат в Далечния Изток, Средна Азия и Иран. Впрочем връзките на дервишите от Мала Азия и Балканите с Индия не са се загубили и в по-ново време. Същите двама учени отбелязват, че и скитите употребяват жезли, а в изследвания скитските бронзови жезли се определят с кавказки произход. Следователно, влиянието може да идва и от земите населявани от скитите, и от Кавказ.

В мюсюлманските тюркски държави в дворците на владетелите има мухафъзи (пазители, пажове, охранители) с аса. У османците на дивана, на церемонии по възкачване на престола и на празници кетхудата на вратарите, главните дворцови вратари и чавушбашиите служат с посребрени аси в ръцете. Жезли имат и великите везири. Някои смятат, че днес генералите в турската войска носят аса като продължение на същата традиция[47].

През османския период възрастни знатни хора, първенци и шейхове от орденните, съобразявайки се с обичаите и наставленията на Мохамед, носят аса. Специално в клона Шабанийе на Халветийския орден едно от изискванията на братството било шейховете да носят дълга аса[48]. М. З. Пакалън пише, че ʻaṣâ`та е наименование на дългия бастун, който носят висшите духовници и шейховете в текетата. Тя представлява дълга и официална тояга, обикновено главата ѝ е с топуз или с кука, украсена е със сребро или злато.

Един от жезлите, открити у нас, се е намирал в текето на Бали Ефенди, представител на Халветийския орден. Той е с дълга дървена дръжка, инкрустирана със сребро.

Впрочем, от някои пояснения на Нурхан Атасой разбираме защо жезълът трябва да е дълъг. Кя̣ибъ̀т/кядибъ̀т/дейнек (жезълът-тояга), който употребява Йезид (645–683 г.), син на Муавия (610–680 г.), е от бамбук, със до пъпа му и с форма на бастун. С него той се погаврил със свещената глава на мъченика от Кербеля имам Хюсейн (626–680 г.), син на първия шиитски имам Али (598–661). Поради това отпосле на членовете на ордени, на дервишите и на онези, които встъпват в пътя на братствата, не е позволено от шериата да употребяват тояга, която е от бамбук и до пъпа[49].

45 **Гордлевский, Вл. Ал.,** Избранные сочинения, Т. I. Москва. 1960, 54.

46 **Персидско-русский словарь.** Т. I. Москва, 1983, 185; **Köprülü, M. F., O. F. Köprülü.** Op. cit., 451.

47 **Asa. – Meydan Larousse.** Sabah. Büyük Lügat Ve Ansiklopedi. C. 2, 148.

48 **Pakalýn, M. Z.** Osmanlý Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüðü. C. I. Ýstanbul , 1993. ʻAs□â, 91-92.

49 **Atasoy, N.** Op. cit., 255.

Върху някои аси, с които си служат като подпора, започват да пишат сентенции и мъдри думи, а върху сопите, употребявани при спортната игра джирит – стихотворения, възхваляващи юначеството[50].

От учените, живели в миналото, двама дават повече сведения за предмети, с които си служат дервиши и шейхове. Единият е Мюстакимзаде (1719–1787/88 г.), принадлежащ към ордена Накшибенди. Написва повече от 10 обемисти произведения, част от тях свързани със софизма, труд с биографични данни за краснописците по негово време и пр., както и над сто брошури[51]. Вторият, шейх Яхйа Агях Ефенди, използва Мюстакимзаде повече от 100 години по-късно. Седемте части на труда му са написани през 1322 г. Х./1904 г. сл.Хр. Има и рисунки. В раздел VII са включени аса и мюттека. Последният автор привежда преданието, че когато Бог поканва Мохамед да се възнесе, наред с другите необходими предмети, му изпраща по архангел Джебраил/Гавраил и аса. Агях Ефенди пише подробно за асà̀та като доста важен предмет в живота на дервишите. Затова асѝте (жезлите, бастуните) на даден пир (водач, основател на секта; глава, ръководител на орден; светец-покровител на някой занаят) се запазват като свещен предмет до саркофазите му (им) в тюрбетата на съответния пир[52].

В монографията на Атасой са показани не малко жезли на шейхове в миниатюри и рисунки. Няколко аси на Пир Юфтаде са дълги, горе като маршалски жезъл и долу позаострени. Жезълът на Св. Махмуд Хюдаи в тюрбето му има същата форма. До саркофага на Насухи Ахмед Ефенди в Доганджълар се вижда асà̀та му изправена. Всичките са дълги, горе нямат напречен лост, а леко разширяващ се топуз. Авторът дава и рисунки на четири аси. Три от тях са като маршалски жезъл, а четвъртата[53] прилича на металния байрак-жезъл с надписи в тюрбето на Ахад баба в момчилградското с. Постник и на металния байрак-брадва с надписи в тюрбето на Ямур баба в крумовградското село Дъждовник

Интерес представлява и още един предмет, заведен в отдел Етнография на РИМ – Шумен с входящ № 25,114 и инв. № 403, заснет на 8. XII. 1976 г. под нег. № ф 129 п 17. Това е малка бронзова кирка (балтия) с дължина 15 см[54]. Прави впечатление, че този инструмент е почти два пъти по-дълъг от дръжките (бронзовите лостове, напречни на дървената дръжка) на дервишки бастуни в колекцията на д-р Хараланов, както и от бастуна-жезъл, открит в тюрбето на прочутия халветийски шейх Бали Ефенди в Княжево, сега квартал на София.

Тъпата част на тази копачка е по-къса от заострената, следва заобления ѝ част с кръгъл отвор за поставяне на дръжката и след нея – постепенно стесняващата се, закривяващата се към края и заострена в края по-дълга част оттатък отвора. Можем да се запитаме, доколко е възможно да се копае или чопли земята с предмет, дълъг 15 см? Именно върху разширената горна част на тази по-дълга страна оттатък отвора, но много близко до него, е разположен надпис на арабица от три реда. На най-долния трети ред, най-близък до заострения край и най-далече от отвора, е

50 **Köprülü, M. F., O. F. Köprülu.** Op. cit., 452.

51 **Süreyya, M.** Sicill-i Osmanî. C. 5. Ýstanbul 1996, 1552.

52 **Atasoy, N.** Op. cit., 168, 192, 220, 257.

53 **Atasoy, N.** Op. cit., 13, 39, 45, 74, 88.

54 Благодаря на г-жа **М. Игнатова**, която ми обърна внимание на този паметник и на дръжките от дервишки бастуни, осигури ксерокопия от снимки и данни за тях.

изписана годината: „[3] 1282“. Над нея на втори ред е издълбана думата „[2] Seyyid“. По-горе на първи ред четем личното име „[1]‘Alî“. Текстът гласи: „[2] Знатният [1] ‘Али [3] 1282“ [г. Х.= 27 май 1865, събота – 16 май 1866 г. сл.Хр., сряда.] Текстът е изцяло вокализиран.

Под надписа закривената част е набраздена с дълбоки жлебове, състоящи се от прави линии, разположени косо и перпендикулярно към тясната ѝ част, от долната страна на “копачката“. I. Най-близко до надписа в десния край на хоризонтална линия се срещат краищата на две коси линии, образуващи българската печатна буква л, с остър ъгъл горе. С левия край на долната коса линия се свързва втора перпендикулярна права, успоредна на първата, и втора коса, образуваща с предишната коса отново буква л. II. Краят на долната коса линия отново се свързва с една перпендикулярна и с една коса. Краят на последната пак се свързва с перпендикулярна и коса. Краят на последната коса се свързва с перпендикулярна. До тук жлебовете са пет перпендикулярни (хоризонтални) и пет наклонени надясно и наляво коси. III. Малко по-долу, преди заострения край, има още три успоредни хоризонтални жлеба. По другите стени на заострената част също има жлебове.

Името Али носи първият шиитски имам (598–661) и е възможно да показва принадлежността на носителя му (в случая на производителя или собственика на тази вещ) към някое от алианските братства. Званието „seyyid“ (сеййид, сеид) носят онези, които произхождат от рода на третия шиитски имам Хюсейн (626-680), който е син на имам Али и на дъщерята на Мохамед Фатма. В по-късно време тази титла носят и духовни чада, духовни последователи на Хюсейн. Някои автори пишат, че сеидите стоят по-високо от и превъзхождат шерифѝте, които пък са потомци и духовни чада на по-големия син на Али, втория шиитски имам Хасан (625-669 г.). По време на абасидските халифи на чадата на пророка Хасан е дадена титлата шериф и е намерено за подходящо те да носят бели саръци, а на чадата на Хюсейн – името сеиди и да носят зелени саръци. Сарък (тур.) е чалмата, тюрбанът, който се увива около шапката. По времето на абасидския халиф Харун юр Решид (786–809) е установено правилото и сеиди, и шерифи да си увиват зелени саръци. В Сирия, в гр. Хама, има съдилище за сеиди. В османско време в гр. Халеб има съд и за сеиди, и за шерифи. Според някои автори, има периоди, когато шерифите увиват зелен, а сеидите жълт тюрбан. При Баязид II е установена институцията „накиб-юл ешраф“ (букв. „глава на шерифите“, началник на общността на знатните/благородните). Тя издирва родословията на потомците на Али, регистрира ги и наказва претендентите с подправена – фалшива връзка. Сеидите и шерифите получават определен размер средства от държавната хазна, били обект на уважение и обслужване.[55]

Когато посещава Шумен Евлия Челеби обръща внимание, че някои лица са добили срещу подкуп титлите „сеид“ и „шериф“ и са наказвани за това[56].

Съдилищата за установяване на благородно потекло са премахнати в Османската империя с издаването на Танзиматския ферман (3.XI.1839), не без участието на Мустафа Решид Паша. Някои изследователи смятат, че по този начин той подгот-

55 **Dinî Terimler Sözlüðü. C. 2**, 180, 209 (б.г.м.и.); **Öz, Mustafa.** Ali Evlâdý. – Türkiye Diyanet Vakfý Ýslâm Ansiklopedisi. C. 2. Ýstanbul 1989, 392-393.

56 Пътуване на **Евлия Челеби** из българските земи през средата на XVII век. Преведе от турски ***Д. Г. Гаджанов.*** – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София LXX. Годишнина XXI. Пловдив, 1909, 639-724; 652; **Evliyâ Çelebi** Seyâḥatnâmesi. Mü’ellifi **Evliyâ Çelebi Mehmed Zilli Ýbn-i Derviş.** Der-i sa‘adet 1314, 309-310 (на арабица).

вя рухването на Османската държава и това показва колко голяма роля играе тази институция.

Има мюсюлмански владетелски династии, които претендират, че принадлежат към потомците на Али. От тях династията на Филялидите, султани на Мароко, достига до наше време. Те царуват от 1631 г. От 26 II 1961 г. или 1962 г. до юли-август 1999 г. управлява крал Хасан II, син на Мохамед V, а след него – синът му Мохамед VI.[57]

Надписът върху кирка на сеида дервиш Али е от 1865/66 г., когато най-вероятно сеидите и шерифите вече не получават облаги от държавната хазна. Но изглежда, че родовите титли и титлите за уважение и духовна привързаност се запазват и след Танзимата.

Кирката-балтия от Шуменския музей по размери отговаря на брадва-чук с ритуално предназначение от бронз и злато от ранната бронзова епоха, от втората половина на III-то хилядолетие пр.Хр. с дължина 15.2 см и острие на брадвата 2.9 см **(Табло XXXV.12).**

Не са малко вещите, които са използвани, а понякога и произвеждани от дервишите. Лицата от нисшите им степени (мюриди-послушници) при бекташиите са ашък, талиб, мухиб и дервиш, а от висшите (мюршиди - духовни ръководители, показващи на другите правилния път) – халифе, деде, баба, шейх, пир, кутб, кутб-юл актаб и пр. Често пъти в осветения дял от отделението за богослужение – михраб, в текето се подреждат разни вещи, свързани с обредите. Една част от тях са уреди, с които дервишите се самоизтезават или биват наказвани. Те са дарб или шиш, тиг, челик, гюл…

Дарб или шиш е желязно шило с топуз (топка) от едната страна и верижки, които се вият като ресни около нея. По време на зикр дервишите го забождат понякога в устата, лицето или гърлото си[58] (Вж. **(Табло XXXV.1).** Тиг е дълга желязна игла, която дервишите си забождат в месото по време на богослужение. В по-ново време привържениците на ордена Руфаи пробождат с нея ушите на девойките за обици **(Табло XXXV.3).**[59] Челик е инструмент за шибане, за бичуване, с който старейшините наказват дервишите, когато съгрешат **(Табло XXXV.6).**[60]. Употребява се при Мевлевиите. Това е една сопа – жезъл с дължина на ръка и с дебелина на пръст[61]. Гюл е дълъг гвоздей с особен вид, който усилено ближат някои дервиши по време на зикр **(Табло XXXV.8).**, или снабдена с шипове желязна топка[62]. Чиле демири е желязна пръчка, извита в горния край така, че да може дервишът да прислони главата си, когато извършва бдение и когато клюмне от умора. Употребява се при нощни молитви, за да не може да заспи **(Табло XXXV.9).** Той прекарва 40 дни в молитви и нощни бдения – чиле. Когато мевлевийските дервиши започват такова изпитание,

57 **Босворт, К. Э.** Мусульманские династии. Москва. 1971, 67-70; **Öz, M**. Op. cit., 393; **Луканов, А., Н. Божинов, Ст. Димитров.** Страните в света 2001. Справочник. София. 2001, 207-208.

58 **Елезовић, Гл.** Дервишки редови муслимански текије у Скопљу. Са 16 слика. Скопље, 1926, 30, обр. 1.

59 **Елезовић,** цит. съч., 30, обр. 3.

60 **Елезовић,** 30, обр. 6.

61 **Redhouse Yeni Türkçe-Ýngilizce Sözlük.** Ýstanbul 1968, 246; **Köprülü, M. Fuad, Orhan F. Köprülü.** Asâ. Türkiye Diyanet Vakfý Ýslâm Ansiklopedisi. Cilt 3. Ýstanbul 1991, 450-452.

62 **Елезовић**, цит. съч.,31, обр. 8; **Redhouse**, op. cit., 419.

поставят в чилехането (помещението за молитви) тояга, за да облягат главите си. Те я наричат мюттека или муин[63]. Мюттека използва и Мохамед.

Най-употребявани музикални инструменти от дервишите са кудум, дюмбелек, деф, ней и пр. Някои музикални инструменти могат да заместят вълшебната тояга-жезъл и обратно. Кудумът – kudüm – представлява метална чашка с форма близка до фуния, около която е затегната магарешка кожа, с каиш се удря по нея по време на зикр **(Табло XXXV.2).** Мевлевиите го наричат кудюм-и шериф – свещен кудюм. С него се определя тактът. Може да има форма и на двоен тъпан, употребяван в мевлевийската музика за ритъм. На него може да се бие и със специални малки пръчици, палки[64]. Дюмбелекът е инструмент, използван също от мевлевиите. Според едни автори, това е вид малък тъпан във форма на полугърне, или малък барабан, разновидност на давула, или един вид дарбука. Редхаус дава по-подробни пояснения. Той пише, че дюмбелек или дюмбек е инструмент за ритъм, направен от две пръстени (глинени, керамични) или дървени купи (чаши, панички, сфери), единият край, на които е обвит с кожа. Свири се с пръсти или с палки, с пръчици[65]. Деф или теф е дервишкото дайре. Това е дървен обръч, обвит от едната страна с кожа. То може да бъде със звънчета, с пулове, или и със звънчета, и с пулове **(Табло XXXV.7).**[66]. Дайрето е задължителен атрибут на Прибайкалските шамани, който може да бъде заместен от конския жезъл със звънчета.

Върху някои от предметите, свързани с дервиши и шейхове, може да има и надписи или самите предмети може да са изобразени върху паметници с надписи. Такъв вид вещи са тебер, байрак или санджак, теслим ташъ, аса, ръката на Фатма, лечебният съд тихтаб, някои видове дервишки шапки, магически дрехи, амулети и пр.

Думата teber е персийска. При дервишите в Скопие „тебер са секири и секирки от различен вид, най-често като старовремските алебарди“[67]. Елезович показва 4 тебера с различна форма, вторият от които има известна прилика с някои дервишки бастунчета и жезли **(Табло XXXV.4).** Забелязваме, че и теберът има разновидности. Той може да е брадва, секира или секирообразно копие[68], може да е топор, клинообразна брадва за цепене на дърва [69] или бойна брадва [70]. Някои автори посочват, че е брадва именно у дервишите[71]. В албума си за Текето Акязълъ баба А. Маргос дава една хубава илюстрация на дервиш с тебер[72]. Това е малка и лека брадва с дълга

63 **Елезовић,** 31, обр.9; **Köprülü, M. Fuad, Orhan F.Köprülü**, op. cit., 451.

64 **Елезовић,** 30, обр.2; **Hayat. Büyük Türk Sözlüðü.**, Ýstanbul, 759; **Redhouse**, op. cit.,681.

65 **Елезовић,** цит. съч., 30; **Турско-български речник**. София, 1962, 148; **Турецко-русский словарь.** Москва, 1977, 253; **Hayat. Büyük Türk Sözlüðü**, 317; **Redhouse**, op. cit., 317.

66 **Hayat. Büyük Türk Sözlüðü.** 256; **Devellioðlu, F.** Osmanlýca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara 1970, 203.

67 **Елезовић,** цит. съч., 30, обр. 4.

68 **Турско-български речник.** С. 1962, 553.

69 **Персидско-русский словарь. Т. I.** Москва, 1983, 348.

70 **Redhouse,** op. cit., 1112.

71 **Турецко-русский словарь**. Москва. 1977, 837.

72 Текето Ак Язълъ Баба. Вж. тук бел. 19.

дръжка и с метална част във форма на полумесец, която носят някои дервиши[73]. Върху металната част може да има надпис, или металът да е изрязан във вид на текст.

Сигурно е, че и мюридите (послушниците), и мюршидите (духовните ръководители на дервишите) си служат с тояги, сопи, бастуни, на които да се подпират или с които да се отбраняват при нужда. Но и дервишите от по-висшите категории – халифета, дедета, баби, шейхове, пирове, кутбове – имат вълшебни пръчки, скиптри, жезли като емблема на божествена сила, войнство и власт, като средство за магически действия. Затова ще припомним термините за предмети за подпиране и отбрана и за тояжките с магическо въздействие в турски език. За сопа се употребява тюркската по произход дума sopa, за тояга – също тюркските по произход deðnek, sopa, çomak, topuz, lobut. Бастунът и особено дебелият бастун се назовава с италианската заемка baston. Но още от много по-рано той бил наричан sopa, deðnek и asa. Последната дума значи още и тояга, патерица. За жезъл се използват думите asa и deðnek (saltanat asasý – султански, владетелски жезъл; kýrallýk asasý – царски, кралски жезъл; piskopos asasý – владишки, епископски жезъл; mareþal, mareþallik asasý – маршалски жезъл и sihirbaz deðneði – магически жезъл). За скиптър откриваме същата арабска дума аса – asa[74].

Като че ли най-широко разпространен сред дервишите е арабският термин, в женски род в арабски език, ʻaṣâ – пръчка, тояга, бастун, патерица, жезъл. С тази дума се назовава и жезълът на Мойсей [75] , но и скиптърът. ʻAcâ е дълга ръчна тояга, дълъг жезъл, дълга сопа, на която се подпират. Старите шейхове държат в ръката си аса. Това е дълга и официална, представителна тояга- жезъл. В повечето случаи главата ѝ е с топуз, с топка, като боздуган, или с кука. Украсена е със сребро или злато. У някои народи или общности тя се приема като белег за материално, светско или за духовно председателство, превъзходство, за военен или политически ранг, или за висок чин и сан[76]. Аса е сопата, която носят дервишите. А Âṣâ-yi Műsa̲ е тоягата (жезълът), който Бог като чудо дал на пророка Мойсей и която се превърнала в змия[77].

Във връзка с термина „аса“ Нуреттин Рюштю Бингюл пише за „patrik asasý“ – патриаршески жезъл – дълъг, черен и краят му украсен със сребърен топуз (със сребърна топка, боздуган). Някои от предметите, наречени „аса“, се правят от късо и дебело дърво, наричано индийско желязо (demir hindî, tamarindus indica) и от абанос. Тези вещи приличат на гравиран боздуган и в миналото се срещат в някои текета. „Но нямат значение и място на употреба като подпора и като чесало“ – завършва този автор[78].

73 **Türkçe Sözlük.** Ankara 1974, 773; **Devellioðlu, F.** Osmanlýca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara 1970, 1253.

74 **Българо-турски речник.** 1961, 239, 29,1067, 1137; **Русско-турецкий словарь.**Москва 1989, 140, 133, 531, 348, 604; **Русско-турецкий словарь.** Москва 1972, 206, 216, 587, 833, 924; **Türkçe Sözlük.** Ankara 1974.

75 **Баранов, Х. К.** Цит. съч.,520; **Персидско-русский словарь. Т. II.** Москва 1983, 183.

76 **Sâmi, Ş.** Op. cit., 938; **Büyük Türk Sözlüðü,** 88.

77 **Devellioðlu, F.** Op. cit., 51.

78 **Bingül, Nurettin Rüştü.** Eski Eserler Ansiklopedisi. C. I, 26. (Tercüman.1001 Temel Eser. Б.г.м.и.)

И шейховете у нас притежават различни тояги, бастуни и жезли, но малко от тях се запазват до днес. За други научаваме от различни писмени и устни източници. Например Ф. Каниц пише за реликвите в тюрбето на Акязълъ Баба, което се намира в с. Оброчище, Балчишко. Сред тях има тояга: „В нишите и до саркофага се виждат тоягата, обувките, гребенът и други прибори, с които… светецът си служил приживе.“[79] А. Маргос допълва, че върху гроба, покрит със зелено сукно, някога се намират множество вещи на светеца: чехли, бастун, гребен, блюдо, печат и други, а около него – много железни свещници с горящи лоени свещи. Татарите от съседното с. Ляхово пък разказват, че Акязълъ Баба построил текето за една нощ с помощта само на една секира[80].

Бали Ефенди бил „кутб-и земан“ – главен светец на епохата, в която е живял – и починал през 1551 г., или на 10.II.1553 г.[81] С него са свързани повече от един такива предмети. Единият от тях е открит в тюрбето му в Княжево през 1994 г. Издадени са кратко описание и снимка[82]. Този бастун или по-скоро жезъл, в горния си край има бронзова част, дълга 8.5 см, която има „рогче и чукче“, т. е. от единия край е закривена като копачка или кука, а от другия има валчеста част, топузче. Горната половина на дървеното тяло (дървената част), на която е закрепена бронзовата дръжка, е инкрустирана много фино и прецизно със сребърен филигран.

Освен това Шейх Бали имал и козарска тояга. Според едно предание, записано през 1891 г. в Софийско, мюсюлманите „като усвоили светията Бал-баба, направили му на местото, дека се посветил, гробница и у нея турили на светията козарската му тояга, чантата и япунджако (ямурлукя) и всека вечер уносили по едни емении, та ги оставяли у гробницата, а ка отвора на заранта, найде ги се скинати…Казуя оти светията нощкям обувал емениите, земе си тоягата, наметне си чантата и дрехата, па оди на некъде по Витоша, дека си пасал козите, … и се върне у зори…“ [83]

Бастунът на Хайдар Баба се пази като реликва в тюрбето на Али Дениз Баба в с. Варненци, Тутраканско. Той е бекташийски отец от по-ново време. Предметът е изработен от дърво. Дръжката му е извита, като тъпият ѝ край представлява куб[84]. По стените му е врязан квадрат с двойна рамка, като двата му срещуположни прави ъгъла са разположени горе и долу, а другите два – вляво и вдясно. Останалата дъговидна част на напречния лост е украсена с врязани успоредни линии и завършва заострено. По правата дебела част са заковани 3 метални пластинки със сребрист цвят. На долната се чете името Raim Remzi на латиница. На средната пластинка четем [1]940, вероятно година. На най-горната се вижда само 21[?][85].

79 **Миков, Л.** Култова архитектура и изкуство…С. 2007, 189.

80 **Маргос, А.** Цит. съч., 5, 15.

81 **Венедикова, К.** Надписи, свързани с Бали Ефенди и неговото време. Под печ. В:. Научна конференция Бали Ефенди Софийски. 27-28 май 2006, СУ(Сборник с доклади) София, организирана от СУ „Св. Климент Охридски“, Катедрата по арабистика и семитология, Катедрата по тюркология и алтаистика, Главно мюфтийство, Висш ислямски институт, Фондация Ахмет Давудоглу.

82 **Миков, Л., Т. Кметова.** Софиянецът Бали Ефенди – мюсюлмански светец от XVI век. – Българска етнология 2. С. 1996, 31-50, 39.

83 **Миков, Л.** Култова архитектура и изкуство… С. 2007, 189, 189, бел. 7.

84 **Миков, Л.** Култова архитектура и изкуство… С. 2007, с. 200 и обр. 136.

85 Срв. и **Миков, Л.** Изкуството на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI – XX век). Бекташи и къзълбаши/алевии. С. 2005, с. 201-202, ил. 136.

Много такива предмети, които са лични вещи на шейхове и духовни глави и се намират в тюрбетата им, пазят се все още през първата половина на XX в. След смъртта на Осман Баба дервишите от обителта му в с. Текето, Хасковско, запазват сабята му и я закачат на стената близко до главата на светеца, но по едно време тя изчезва. В с. Избул, в текето Муса (Али) Боба (Св. Илия) до 40-те години на XX в. може да се видят копие, секири и брадва вдясно от гроба, окачени на стената, но в последствие и те пропадат някъде[86].

Някои считат, че прототип на бастуни и тояги-жезли като бастуна в гробницата на Бали Ефенди и като шуменските дръжки на дервишки бастуни са средновековните двустранни и едностранни брадви. Но преданията на шиитите ги свързват с божествен произход и Адамовото време. И на мен ми се струва, че бихме могли да търсим по-ранните им образци в древността. Например, един предмет определен като „чук-брадва“ от ранната бронзова епоха от втората половина на третото хилядолетие пр.Хр., привлича вниманието ни. Горната му извита част е от бронз и има дължина 15.2 см[87] (колкото кирката-балтия от Шумен), с врязана украса от прави пресичащи се линии, образуващи малки ромбчета. Острата част на брадвата е 2.9 см, а отворите за дръжката имат размери 2.6 и 1.9 см. Тук прави впечатление златната обковка на горната част на дръжката. И украсата, и златото ни подсещат за ритуалното предназначение на предмета. По-малка прилика има един бронзов чук от същото време с дължина 9.4 см в Музея на Анадолската цивилизация[88] .

От приведените извори и изследвания става ясно, че бастуните и тоягите-жезли на шейховете и дервишите се правят от различен материал, имат различна форма и предназначение. Има вълшебни тояги, с които светците извършват различни чудеса, подобно на библейските пророци. Използвани са ритуални пръчки при приемане в ордена и за опрощаване на греховете. При посвещаване в сан се получава бастун-жезъл, съобразно със степента и сана на посветения. Шейхът наказва провинилите се членове на братството със специална тояга. Подпорката при продължителни нощни бдения служи и на висшите, и на низшите степени в ордена. Странстващите дервиши имат разнообразни бастуни.

Може да се каже, че въпросът за дервишките бастуни и жезли е в начална фаза на проучване у нас. С дейността си по събирането, регистрирането и запазването на тези предмети д-р В. Хараланов е вложил своя принос за изследването на тази тема сега и в бъдеще.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XXXV.1. Дарб (шиш)
Табло XXXV.2. Кудюм.

86 **Янкова, В.** Топоси, памет, идентичности. (Към фолклора на мюсюлманите и християните в Шуменско). Фабер. В. Търново 2006, 63.

87 **Türkiye Tarihî Zenginlikleri. Shatten uit Turkije. Treasures from Turkei. Rijksmuseum Van Oudheden. Leiden 1986, 68, No 57.**

88 **Türkiye Tarihî Zenginlikleri**. Leiden 1986, 68, No 58.

Табло XXXV.3. Тиг (желязна игла).
Табло XXXV.4.Тебер (дервишка секира или секирообразно копие).
Табло XXXV.5. Зил (музикален инструмент).
Табло XXXV.6. Челик (за бичуване).
Табло XXXV. 7. Дервишко дайре.
Табло XXXV. 8. Гюл (гвоздей).
Табло XXXV. 9. Чиле демири (при бдение на дервишите).
Табло XXXV.10. Жезъл в тюрбето на Бали Ефенди в Княжево.
Табло XXXV.11. Бастун в тюрбето в с. Варненци.
Табло XXXV.12. Бронзов чук – брадва със златна обковка на дръжката.
Табло XXXVI.1. Бронзов чук.
Табло XXXVI.2. Бронзови коноглави скиптри от Кобан, Щилфрид, Сарвиц-Канал и Турон (по Козенкова 1975, рис. 8/ 7, 13,14 и 15).
Табло XXXVI.3. Железен шамански бастун.
Табло XXXVI.4. Бронзова кирка-балтия от 1865/1866 г.
Табло XXXVI.5. Пътуващ дервиш (По Пол Рико).

ABOUT THE SHEIKH'S AND DERVISH'S SCEPTERS AND STICKS AND FEW OBJECTS FROM DOCTOR VASSIL HARALANOV'S COLLECTION

Katerina Venedikova(abstract)

The article includes information about few bronze handles from dervish canes and a small bronze pickaxe with short Arabic inscription on it. Some of these objects are from a doctor Haralanov's collection. Two handles have images of snake head. Such holy objects were presented in many religions to shepherds when they were ordained to be priesthood. The greatest similarity these four handles have with Scythian bronze scepters with horse heads on them.

A lot of Turkish authors turn our attention to Bible (the Old Testament) and Koran stories about such objects. The authoress investigates usages of magic sticks/scepters in the Bible and Koran. She narrates about the ritual objects usage by Arabian before and after Islam origin, by the Turks in Asia and Turks in Anatolia. She gives also the terms they use for these objects.

The biggest interest arouse sticks, canes and scepters with belong to sheikhs and dervishes in Bulgarian lands. Various sources and investigations make it pretty clear these things were made from different material and had different purpose. There were magic sticks for a lot of miracles done by saints, like biblical prophets, ritual sticks that remission sins, stick for punish brothers, pillar, using in vigil, and a lot of traveling dervish's sticks.

The authoress emphasizes that question is in early stage of explore in Bulgaria. Well known there are very few models. This increases doctor Haralanov's merits for revealing, registering, preserving and exploring a few of these rare ritual objects.

Табла XXXVII-XL

ДРЪЖКИ ОТ ДЕРВИШКИ БАСТУНИ ИЛИ КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНИ БОЙНИ ЧУКОВЕ

Мариана Игнатова
(Шумен)

През 2003 г. Историческият музей-Шумен откупи от наследниците на д-р В. Хараланов предмети от колекцията му, които той е запазил до края на живота си. Сред разнородния етнографски материал са и четири интересни предмета, описани като дръжки от дервишки бастуни **(Табло XXXVII-XXXIX).**

Бастуните са ритуални атрибути на неортодоксални мюсюлмански проповедници, наричани дервиши. Материалът, от който са изработени, е бронз. Бих казала, че са идентични по форма и украса. Украсени са не сложно, с плътни, леко изпъкнали триъгълници, които са оформени при самото отливане на дръжките, както и от врязани двойни линии, които също образуват триъгълници. Предметът с инвентиран с ИМШ/Е № 9996 се различава от останалите, тъй като в острия си край завършва със стилизирана змийска глава. Змията в религията на неортодоксалните мюсюлмани означава предпазливост. В този случай тя е символ на мъдростта и духовното познание **(Табло XXXVII.1).**

В последвалия процес на работа и търсения и след старателно преглеждане на целия етнографски фонд, попаднах на още три такива предмета. Първият много прилича на предмета от колекцията на д-р Хараланов, който е със стилизираната змийска глава и също е описан като дръжка от бастун **(Табло XXXVII.3).** Останалите два материала обаче се различават от предходните по своята масивност и начина, по който са описани. Предметът с инв. № ИМШ/Е № 444 **(Табло XXXVIII.1).** е железен и е описан като балта, а другият е бронзов, описан като балтия с инв. № ИМШ/Е № 403 **(Табло XXXVIII.2-3).** За съжаление няма информация как са попаднали във фондовете на музея.

Съществуват различни тези за предназначението на представяните тук предмети. Едното предположение отчасти ми бе подсказано от нашия многоуважаван колега, археолога Георги Атанасов, който за съжаление вече не е сред нас. Според него, това са рядко срещани късносредновековни бойни чукове. Използвани са, когато противникът е със защитно бойно облекло.

Валери Йотов казва, че бойният чук е сравнително по-рядко използвано оръжие през ранното средновековие и привежда описанието на Лъв Дякон относно убийството на император Никифор II Фока (963-969). Бил ударен с акутий в гърба,

سید علی
١٢٨٢

seyyid Ali
1282 [г. по Х.] (ок. 1866 г.)

Обр. 1. Османотурски надпис от балтия с инв. № 403.

който го пронизал до самите гърди[1].

Това желязно оръжие много прилича на клюн на чапла. Разликата се състои само в това, че природата е надарила чаплата с прав клюн, а акутият е леко извит и силно заострен накрая. Много е вероятно в случая да става дума за боен чук[2].

Бойният чук е хладно оръжие, което в известен смисъл дублира боздугана, поради което двете оръжия никога не са били носени заедно. По своя външен вид той представлява различно оформен чук, който в задния си край завършва с пирамидално или четириръбо леко закривено или право острие, чието предназначение е било преди всичко за нанасяне на удар срещу защитен с предпазно въоръжение противник. През XVII в. той се използва както във всички западноевропейски армии, така и в турската **(Табло XL.1)**[3].

За съжаление върху представените тук предмети от колекцията на д-р Хараланов няма надписи, които биха ни дали повече историческа информация, но на бронзовата балтия с инв. № 403, която се съхранява във фонда на музея, е гравиран надпис на османотурски език[4]. *Сейид Али 1282 г* (1866 г. – бел. на авт.) **(Табло XXXIX.2-4).** Сейид е термин, свързан с алевиите, принадлежащи към шиидското ислямско вероизповедание. Сейидите и шерифите принадлежат на рода, династията, на пророка Али и пророчицата Фатма, дъщеря на Мухаммед. Или това са лица, които претендират или за които се вярва, че произхождат от този род. Те са алиани[5]. Привържениците на Али също са алиани. Онези, които са роднини или привърженици на Али чрез сина му Хасан се наричат шерифѝ, а чрез сина му Хюсеин – сейидѝ.

Тук е мястото да кажем какво представляват дервишите, откъде произлизат, с какво се занимават и за предназначението на техните бастуни. Почти едновременно с утвърждаването на исляма като световна религия възникват редица сектантски ордени и братства, предимно с мистично-аскетична насоченост. Последователите им изповядват един всеобхватен пантеизъм и проповядват, че божествената същност се проявява навсякъде в природата, а човекът е едно от божествените проявления. Тези ордени имат свои духовни водачи и йерархична структура **(Табло**

1 **Йотов, В.** *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие VII – XI в.* Варна, 2002, с. 106.

2 *Пак там.*

3 **Дерменджиев, Хр**. *Въоръжението на българските хайдушки дружини и въстанически отряди през 80-те години на XVII в.* София, 1988, с. 222.

4 Надписът бе разчетен от колежката ми Мария Левкова, на която сърдечно благодаря

5 **Венедикова, К**. Надгробна плоча от 27 декември 1829 година от с. Текето, Хасковско. –В: *Известия на РИМ Хасково,* т. 3, Хасково 2006, 233 – 234.

XL.6-9)[6]. Орденът на бекташите или Бекташийа е един от най-големите мистични ордени. Основан към края на XIII в., той носи името на хаджи Бекташ Вели, считан за потомък на седмия шиитски имам Муса ал-Казим. За ордена са характерни синкретични и еклектични практики с християнски и източни паганистични елементи. Този орден е подчертано веротърпим, както към различните мистични течения в исляма, така и към други религии – предимно към християнската[7].

Орденът на Бекташите е дълбоко свързан с еничарския корпус, а хаджи Бекташ – считан за негов патрон. Самите еничари са понякога наричани „синове на Бекташ" и „рицари на Бекташ", а духовните водачи на ордена придружават еничарите като военно-полеви свещеници.

Членовете на този особено популярен сред селското население орден са странстващи аскети-дервиши. Бекташизмът по българските земи прониква през втората половина на XV в. в резултат на мисионерската дейност именно на тези аскети-дервиши[8].

На Балканите и особено в българските земи, бекташийските братства се свързват и с хетеродоксалните накшибенди и алеви (само в България те се наричат алиани) и когато през 1826 г. султан Махмуд II ликвидира еничарския корпус и разпуска свързания с него орден Бекташийа, неговите манастири (текета) стават собственост именно на накшибенди и алиани[9]. Предвид военно-стратегическото и географското разположение на Шумен и утвърждаването му като значим мюсюлмански център в периода на османското владичество, тук също би трябвало да има изградени такива ритуални центрове (текета, завиета, тюрбета).

Оказва се, че на територията на града ни и в близките околности те са няколко – текето Мехмед паша, текето Абдулхай-Сачлъ шейх, Карабаш-чукур теке, Джезаирли Хасан паша и текето Чинли Баба.

Накратко казано донякъде става ясно, защо тези дервишки ритуални предмети са попаднали в колекцията на д-р Хараланов. На една от тези дръжки стои до днес много ценна за нас информация: цитирам: „9. 08. 57 г. купено от Месемврия, дръжка от бастун на шейх". Тази бележка написана собственоръчно от доктора говори достатъчно красноречиво за предназначението и на останалите три предмета. Мога да заключа, че това са дръжки от дервишки бастуни или дръжки от бастуни на шейхове.

Асата или тоягата, бастунът, жезълът се предават по наследство от религиозните ордени. В миналото някои от странстващите монаси са носели шешиер (боздуган) или низе (копие, пика), а теберът е секирообразно копие у дервишите **(Табло XL.2).**

И Мухаммед използва асата като красив и полезен инструмент. Той е направен от дървото на фурмите на горчивия бадем и от бамбук. При използването на бастуни надхвърлили 40 години се казва, че има седем вида полза: те са традиция, украсена вещ, оръжие, сила за слабите, противопоставяне на лицемерните, причина за

6 **Райчевска, Ц**. Амулет свързан с ордена Бекташийя в България. - *ИНИМ*, т. 17, Велико Търново, 2006, с. 39.

7 Пак там.

8 **Миков, Л.** *Изкуството на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI – XX в.) бекташи и казълбаши (алевии*. София, 2005, с. 38.

9 **Райчевска, Ц**. Цит. съч., с. 40.

много добрини и знак за посоката към Мека **(Табло XL.3-5).**[10]

Представяйки тези интересни и слабо проучени предмети, свързани с османското минало на нашите земи, предназначението, на които не е съвсем ясно – късносредновековни оръжия или ритуални атрибути на дервишки шейхове, давам възможност на широката общественост да направи допълнения или евентуални предположения.

Съхраняването на тези интересни материали до наши дни безспорно дължим на усилията и добрата воля на д-р В. Хараланов.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Табло XXXVII.1. Дръжка от дервишки бастун от колекцията на д-р Хараланов със стилизирана змийска глава.
Табло XXXVII.2. Дръжка от дервишки бастун от колекцията на д-р Хараланов.
Табло XXXVII.3. Дръжка от дервишки бастун от фонда на РИМ-Шумен, инв. № 2552, със стилизирана змийска глава.
Табло XXXVIII.1. Балта от фонда на РИМ-Шумен, инв № 444.
Табло XXXVIII.2. Дръжка от дервишки бастун от колекцията на д-р Хараланов.
Табло XXXIX.1. Бележка с почерка на д-р Хараланов – „дръжка от бастун на шейх, купено от Месемврия".
Табло XXXIX.2-3. Балтия от фонда на РИМ-Шумен, инв. №403, с надпис на османотурски език.
Табло XL.1. - бойни чукове по Хр. Дерменджиев.
Табло XL.2. Дервиш с бастун – пика.
Табло XL.3-9. Дервишки облекла, атрибути, аксесоари.

HANDLES OF DERVISH'S CANES OR WAR HAMMERS FROM THE LATE MIDDLE AGES

Mariana Ignatova (abstract)

In 2003 the Regional Museum of History – Shumen bought various objects from the collection of Dr. V. Haralanov. Four so-called handles of dervish's canes were found amongst the ethnographic material. One of them had a note written by Dr. Haralanov: *9.08.57, bought from Messembria. Handle of sheikh's cane.*

After a thorough survey of the ethnographic funds of the museum I discovered three more articles of that kind. During my researches I formulated two hypotheses. The first is that the canes are ritual belongings of heterodox Muslim preachers called dervishes. The second hypothesis was suggested to me by our highly respected colleague – the archaeologist G. Atanasov. According to him these are rare late medieval war hammers used against the defensive armor of the enemy.

10 Тази информация ми е предоставена от М. Левкова.

СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ - Античная древность и средние века
АОР – Археологически открития и разкопки
БИБ – Българска историческа библиотека
ВВ – Византийский временник
ГИБИ - Гръцки извори за българската история
ГМСБ – Годишник на музеите в Северна България
ГНАМ - Годишник на Народния археологически музей
ГСУ ФИФ – Годишник на Софийския университет – философско-исторически факултет
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИИД – Известия на историческото дружество
ИИИ – Известия на Института по история
ИИМВТ – Известия на Историческия музей – Велико Търново
ИМЮИБ – Известия на музеите в Югоизточна България
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИНМВ – Известия на Народния музей - Варна
ИНМШ – Известия на Народния музей - Шумен
ИОМВТ – Известия на Окръжния музей – Велико Търново
ИПр – Исторически преглед
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
ИРИМР – Известия на Регионалния исторически музей – Русе
ЛИБИ – Латински извори за българската история
МАИЭТ - Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МПК – Музеи и паметници на културата
НАИМ – Национален Археологически институт и музей
РП – Разкопки и проучвания
Сб.НУ – Сборник за народни умотворения
СГЭ – Сообщения Государственного Эрмитажа
Сп. БАН – Списание на Българската академия на науките
AA - Anatolia Antiqua, Varia Anatolica
AMV - Acta Musei Varnaensis
ANS NS - American Numismatic Society, Numismatic Studies
Byz - Byzantion
BZ – Byzantinische Zeitschrift
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
JÖB - Jahrbuch für Österreichische Byzantinistik
REB - Revue des études Byzantines
RN - Revue Numismatique
SBS - Studies in Byzantine Sigillography
TM- Travaux et Mémoires
YOS - Yale Oriental Series

ОБРАЗИ

ILLUSTRATIONS

БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЯ

СВИДЕТЕЛСТВО ЗА СВЕТО КРЪЩЕНИЕ

№ 126 Вр. 2

Двадесет Пети ден на Септември месец от хиляда деветстотин и Седмата 1907 година роди се в гр. Шуменъ Варненъ Преславска Епархия от православни родители Стоянъ Петровъ Харалановъ и законната му съпруга Пенка В. Церковска втори отъ Мъжески полъ, което се кръсти днесъ отъ законоучителя свещеникъ Теодоръ Врбановъ прихода на църквата Св. Възнесение Христово со именуванъ въ светото кръщение Василий и възприе отъ свещената купель отъ Иванъ Колловски

За уверение се дава настоящето свидетелство.

1/ Ноември 190 7 г. гр. Шуменъ

Свещеникъ Теодоръ Врбановъ

1

2

Табло I

1

2

Табло II

Народна държавна мъжка гимназия въ гр. Шуменъ

СВИДЕТЕЛСТВО ЗА ЗРѢЛОСТЬ

№ 756

Харалановъ Васил Стефановъ, роденъ на 25 септември 1907 год. (ст. ст.) въ гр. Шуменъ, отъ източно-православно вероизповѣдание, по народность българинъ, поданикъ български, е свършилъ курса на реалния отдѣлъ на народната гимназия въ гр. Шуменъ, гдето е изучавалъ следнитѣ предмети: български езикъ, френски езикъ, история, география, математика, естествена история, физика, химия, стенография, история на философията, руски и немски езикъ и гимнастика и на зрѣлостния изпитъ, като редовенъ абитуриентъ, при поведение примѣрно, е показалъ многодобръ (5) общъ успѣхъ.

Това свидетелство, подписано отъ председателя и членоветѣ на изпитната комисия и подпечатано съ училищния печатъ, се дава на Харалановъ Васил Стефановъ за удостовѣрение, че той е свършилъ гимназията и че има право да продължи образованието си въ висши учебни заведения.

Гр. Шуменъ, 6 юлий 1926 год.

Изпитна комисия:

Министерски пратеникъ: Директоръ:

Членове:

1

2

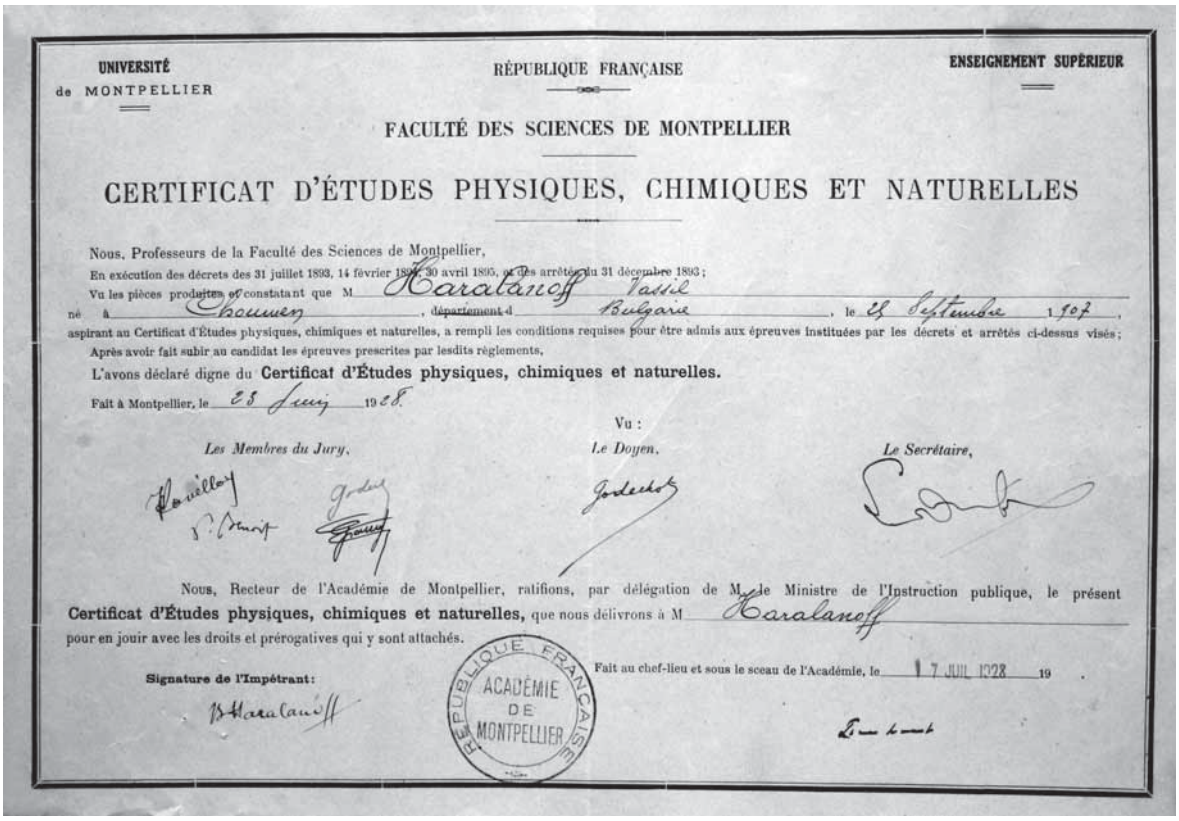

UNIVERSITÉ de MONTPELLIER

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

ENSEIGNEMENT SUPÉRIEUR

FACULTÉ DES SCIENCES DE MONTPELLIER

CERTIFICAT D'ÉTUDES PHYSIQUES, CHIMIQUES ET NATURELLES

Nous, Professeurs de la Faculté des Sciences de Montpellier,

En exécution des décrets des 31 juillet 1893, 14 février 1894, 30 avril 1895, et des arrêtés du 31 décembre 1893;

Vu les pièces produites et constatant que M. Haralanoff Vassil

né à Choumen, département d Bulgarie, le 25 Septembre 1907,

aspirant au Certificat d'Études physiques, chimiques et naturelles, a rempli les conditions requises pour être admis aux épreuves instituées par les décrets et arrêtés ci-dessus visés;

Après avoir fait subir au candidat les épreuves prescrites par lesdits règlements,

L'avons déclaré digne du **Certificat d'Études physiques, chimiques et naturelles.**

Fait à Montpellier, le 28 Juin 1928.

Vu :

Les Membres du Jury. *Le Doyen.* *Le Secrétaire,*

Nous, Recteur de l'Académie de Montpellier, ratifions, par délégation de M. le Ministre de l'Instruction publique, le présent **Certificat d'Études physiques, chimiques et naturelles,** que nous délivrons à M. Haralanoff pour en jouir avec les droits et prérogatives qui y sont attachés.

Signature de l'Impétrant: B Haralanoff

Fait au chef-lieu et sous le sceau de l'Académie, le 17 JUIL 1928 19

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE ACADÉMIE DE MONTPELLIER

Табло III

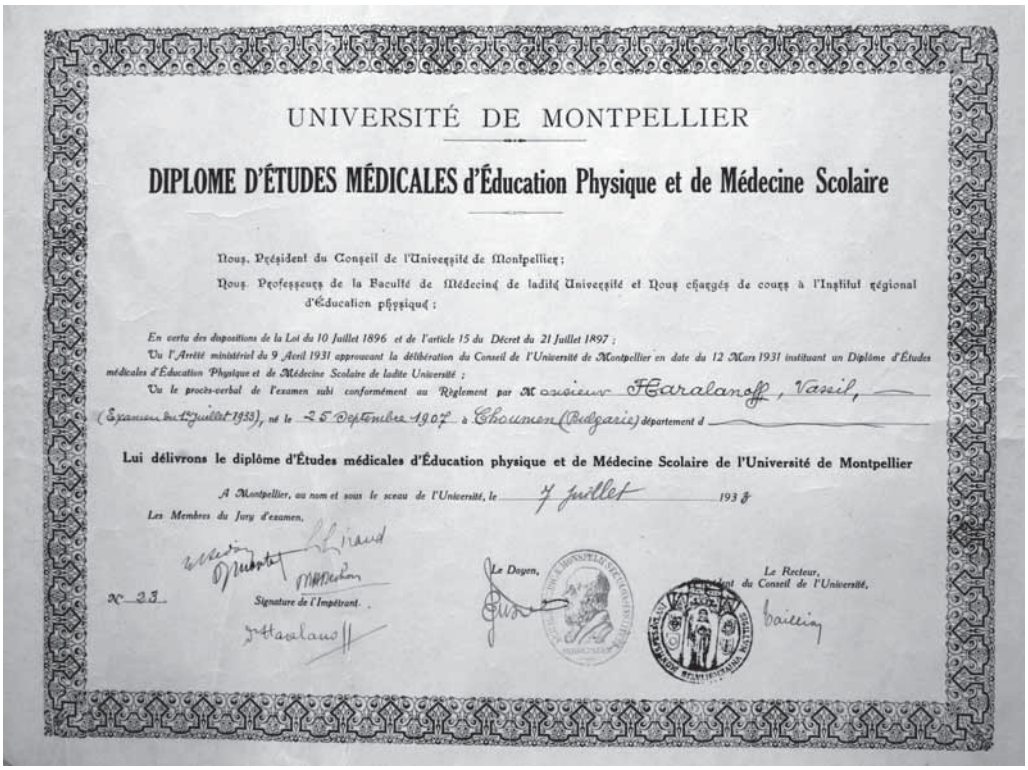

UNIVERSITÉ DE MONTPELLIER

DIPLOME D'ÉTUDES MÉDICALES d'Éducation Physique et de Médecine Scolaire

Nous, Président du Conseil de l'Université de Montpellier ;

Nous, Professeurs de la Faculté de Médecine de ladite Université et Nous chargés de cours à l'Institut régional d'Éducation physique ;

En vertu des dispositions de la Loi du 10 Juillet 1896 et de l'article 15 du Décret du 21 Juillet 1897 ;

Vu l'Arrêté ministériel du 9 Avril 1931 approuvant la délibération du Conseil de l'Université de Montpellier en date du 12 Mars 1931 instituant un Diplôme d'Études médicales d'Éducation Physique et de Médecine Scolaire de ladite Université ;

Vu le procès-verbal de l'examen subi conformément au Règlement par Monsieur Haralanoff, Vasil,

(Examen du 1er Juillet 1933), né le 25 Septembre 1905 à Choumen (Bulgarie) département d

Lui délivrons le diplôme d'Études médicales d'Éducation physique et de Médecine Scolaire de l'Université de Montpellier

A Montpellier, au nom et sous le sceau de l'Université, le 7 Juillet 1933

Les Membres du Jury d'examen,

N° 23

Signature de l'Impétrant.

Dr Haralanoff

Le Doyen,

Le Recteur,
Président du Conseil de l'Université,

Vaillant

1

2

UNIVERSITE DE MONTPELLIER

Diplôme de Docteur en Médecine

Nous Recteur, Président du Conseil de l'Université de Montpellier

Nous Professeurs & Agrégés de la Faculté de Médecine de ladite Université

En vertu des Dispositions de la Loi du 10 Juillet 1896 et de l'article 15 du Décret du 21 Juillet 1897

Vu l'Arrêté ministériel du 24 Février 1900

Vu les Certificats d'aptitude correspondant aux examens prévus par les règlements et délivrés à

Monsieur Vasil Haralanoff ;-

Vu la Thèse soutenue avec succès le 18 Décembre 1933 ;-

Disposons que les prérogatives de M. Vasil Haralanoff, né le 25 Septembre 1905 -

à Choumen (Bulgarie) le titre de Docteur en Médecine de l'Université de Montpellier.

Délivré à Montpellier au nom et sous le sceau de l'Université le 30 Décembre 1933.

Le Recteur,

Président du Conseil de l'Université,

Vaillant

Signature de l'impétrant,

Dr Haralanoff

N° 453

Enregistré au Ministère de l'Éducation Nationale sous le N° 1630

Табло IV

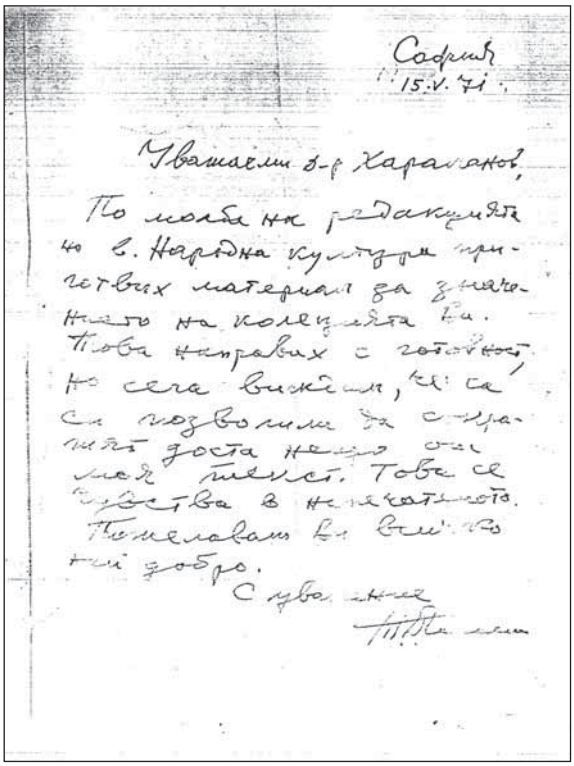

София
15.V.71 г.

Уважаеми д-р Караманов,

По молба на редакцията на в. Народна култура приготвих материал за значката на колекцията Ви. Това направих с готовност, но сега виждам, че съм си позволил да отнема доста място от моя текст. Това се дължи и на неяснотата. Пожелавам Ви всичко най-добро.

С уважение

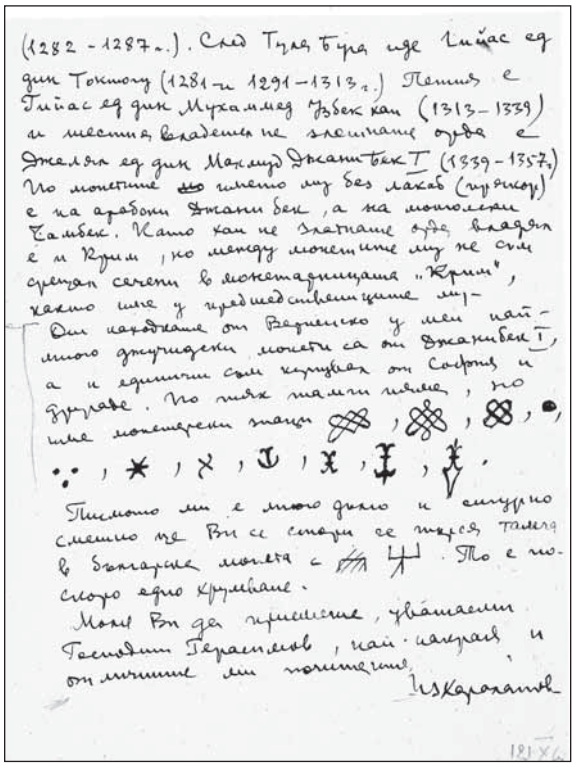

(1282 - 1287 г.). Скоп Тула бура иде Гийас ед дин Токтому (1281 – и 1291–1313 г.) Пенция е Гийас ед дин Мухаммед Узбек хан (1313–1339) и местна владетелска злепанаме дуба е Джелял ед дин Мансур Джанибек I (1339–1357) Но монетите ѝо името му без лакаб (прякор) е на арабски Джани бек, а на монголски Тамбек. Като хан не златната орда владеял е и Крим, но между монетите му не съм срещал сечен в монетарницата „Крим", макар че у предшественика му –

От находките от Варненско у мен най-много джучидски монети са от Джанибек I, а и единични сам купувах от София и другаде. Но няма намек, че има монетарен знак , , , , , , , , .

Писмото ми е много дълго и сигурно смешно за Вас с оглед на това, тъй като в българска монета с Ш и Ч. То е по-скоро едно признание.

Моля Ви да приемете, уважаеми Господин Герасимов, най-сърдечния и от личните ми почитания.

Ив. Караманов

1 2

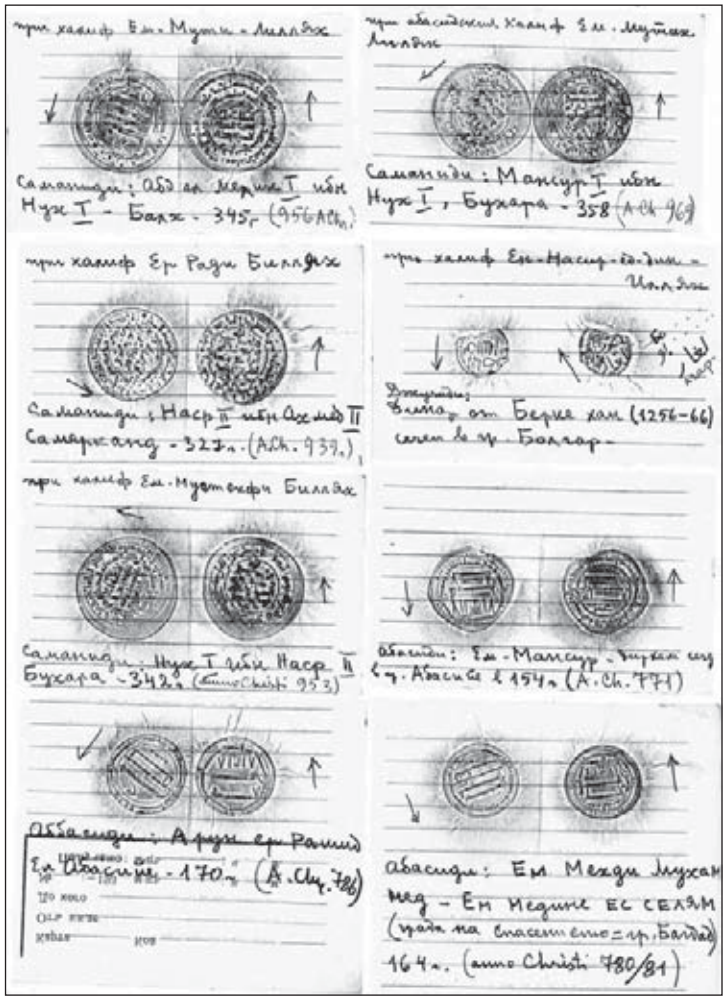
при халиф Ем. Мутаки - Биллях
Саманиди: Абд ал Медид I ибн Нух I - Бахк - 345 г. (956 AChr.)
при абасидския халиф Ем. Мутаки Биллях
Саманиди: Мансур I ибн Нух I, Бухара - 358 (A.Ch. 968)
при халиф Ер Ради Биллях
Саманиди: Наср II ибн Ахмед II Самарканд - 327 г. (A.Ch. 939)
при халиф Ем. Мустакфи Биллях
Саманиди: Нух I ибн Наср II Бухара - 342 г. (anno Christi 953)
Абасиди: Ер Рашид Ем Абасид - 170 г. (A.Ch. 786)
Абасиди: Ем Мансур - първи ман ед. Абасид 154 г. (A.Ch. 771)
Абасиди: Ем Мехди Мухам мед - Ем Медине ес селям (място на спасението = гр. Багдад) 164 г. (anno Christi 780/81)

3

1

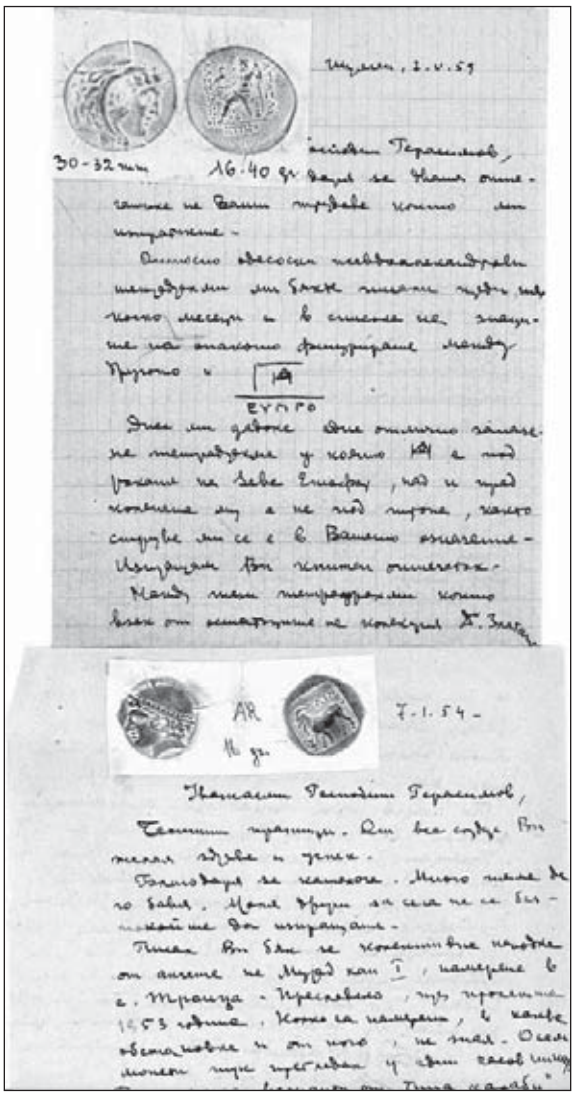

2

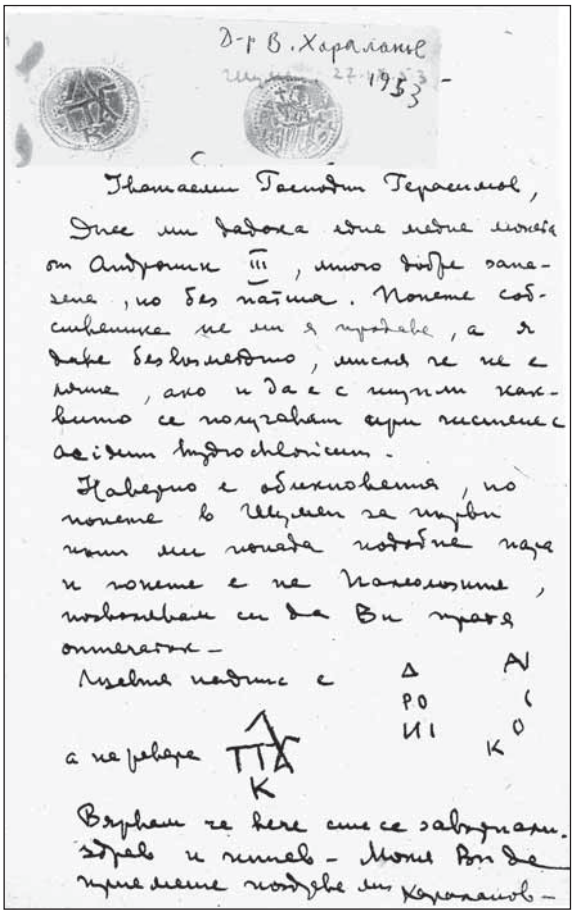

3

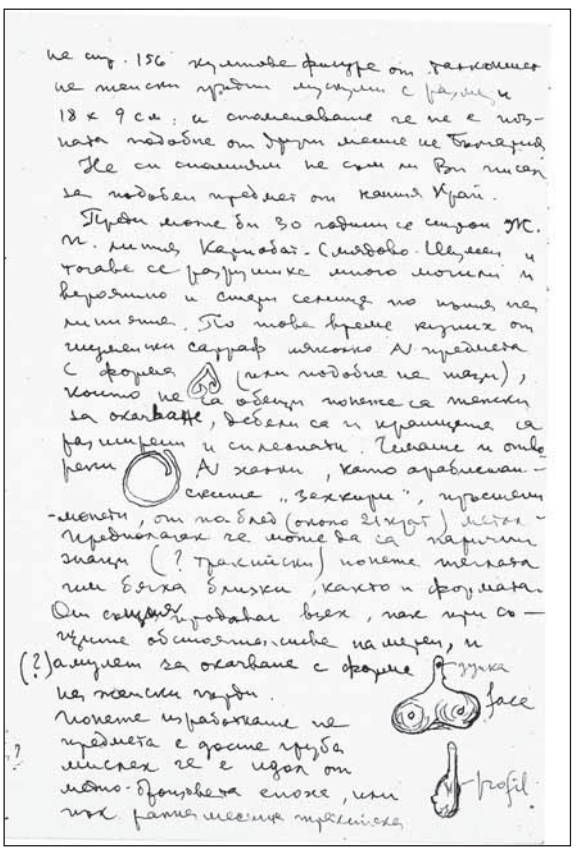

Табло VI

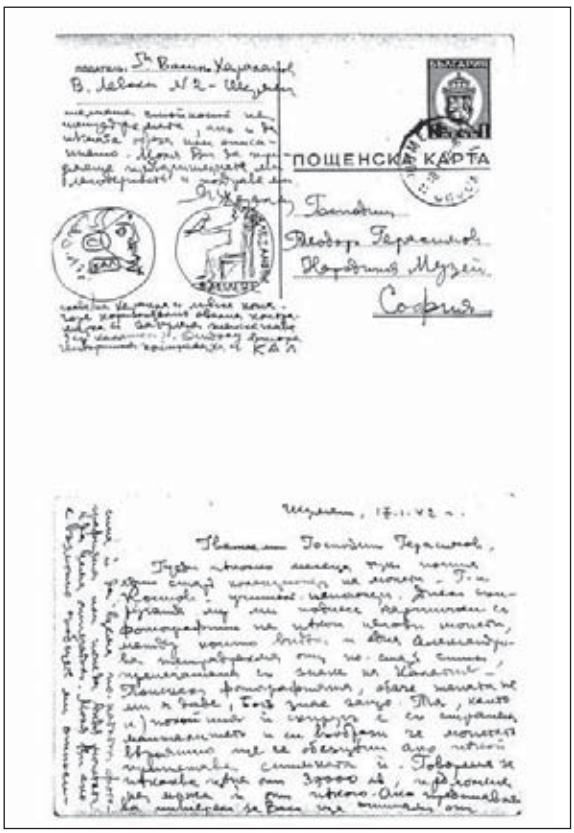
ПОЩЕНСКА КАРТА

Мюнхен, 17.1.42 г.

Господин Господин Герасимов,

Господин фотограф, обаче нямате
1

гр. Будилчево - 4.IX.46 г.

Уважаеми Господин Герасимов,

Колко Ви е сега?

Във Музея ни пристигна един Александров статив на място вече
2

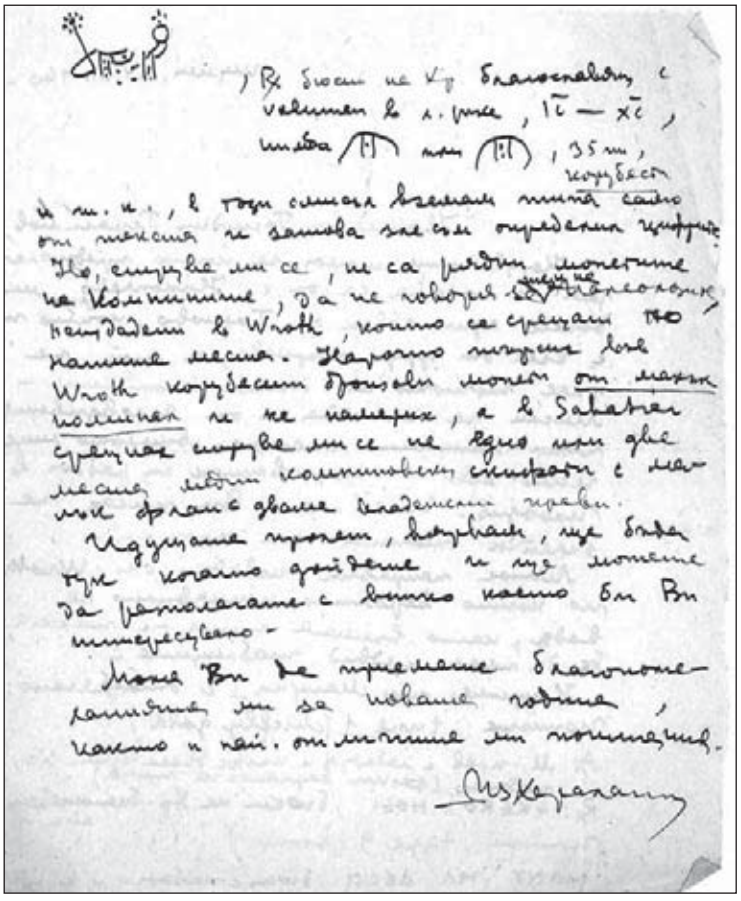
Господин Директор
Димитър Герасимов
Народния Музей
София
3

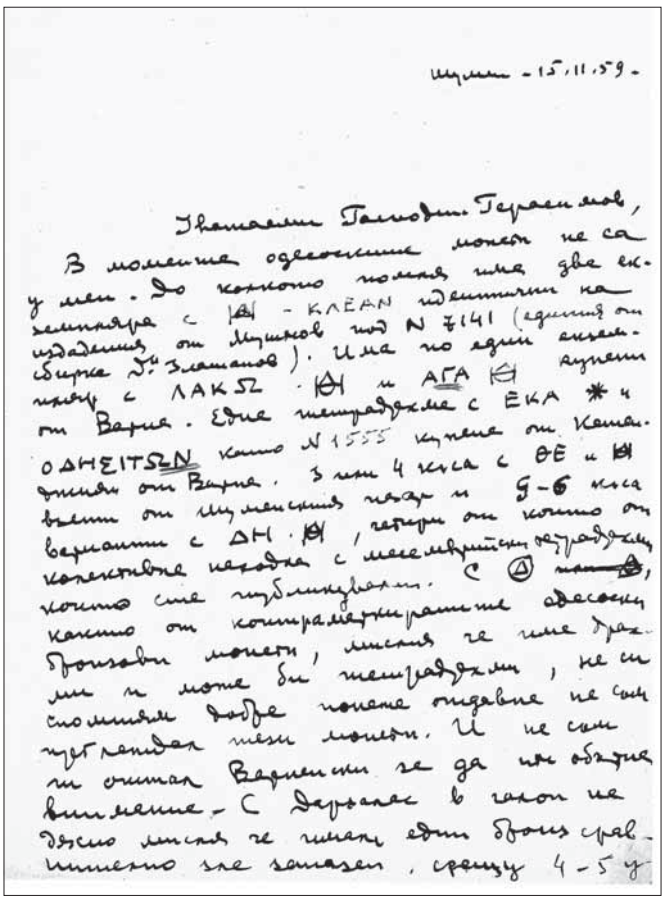

Шумен - 15.11.59 -

Уважаеми Господин Герасимов,

В момента одеосските монети не са у мен. До колкото помня имам две екземпляра с ΔΗ - KLEAN издигнати на изданията от Мушмов под N 7141 (единият от сбирка Д-р Златанов). Има по един екземпляр с ΛΑΚΣ · ΔΗ и ΑΓΑ ΔΗ от Варна. Една тетрадрахма с ΕΚΑ * и ΟΔΗΕΙΤΣΣΝ като N 1555 купена от Каназчията от Варна. 3 или 4 броя с ΘΕ и ΔΗ имам от шуменския пазар и 5-6 броя варианти с ΔΗ · ΔΗ, четири от които от колективна находка с магистратски тетрадрахми, които сме публикували. С Δ ΔΗ, както от контрамаркираните одеоски произход монети, мисля че ми драхми и може би тетрадрахми, не си спомням добре понеже отдавна не съм разглеждал тези монети. И не съм ги описал. Вероятно ще да ми обърнете внимание - С дървата в гюзел на двете мисля че имам един броя сравнително хубаво запазен, средно 4-5 у

1

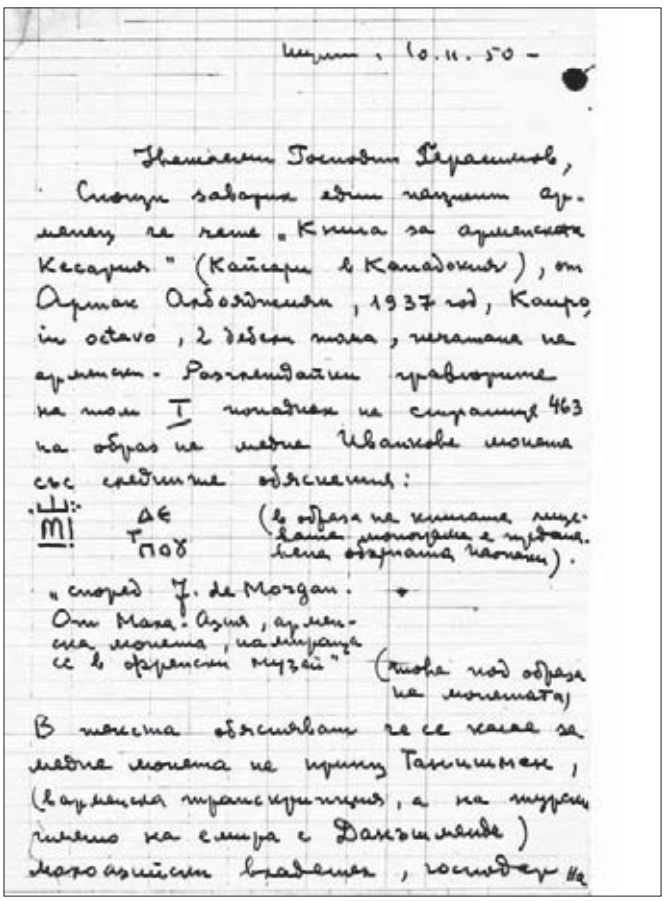

Шумен, 10.11.59 -

Уважаеми Господин Герасимов,

Снощи заварих един наскоро арменец, че имал „Книга за арменската Кесария" (Кайсари в Кападокия), от Ормане Ормандзиянц, 1937 год, Каиро, in octavo, 2 дебели тома, печатана на арменски. Разглеждайки правописите на том I попаднах на страница 463 на образа на някои Иванкови монети със следните обяснения:

Ш: ΔΕ
MI ΤΠΟΔ (в образа на книгата лицевата монограма е чувана. Няма обърната частица).

„според J. de Morgan.
Ом Мала - Азия, арменска монета, намирана се в арменски музей" (явно под образа на монетата)

В текста обясняват че се касае за някои монети на принц Таронитски, (в арменска транскрипция, а на втория ред на езика с Δαλυμηνδ) Малоазийски владетел, господар на

2

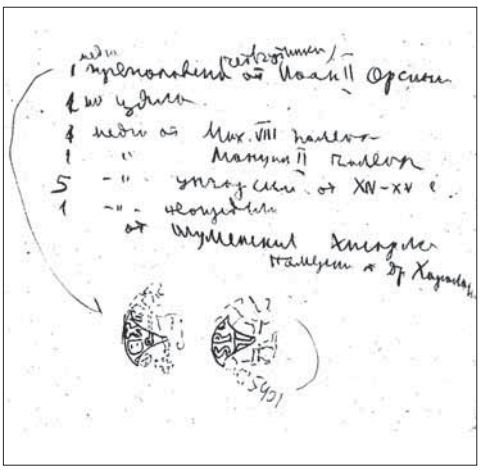

3

Табло VIII

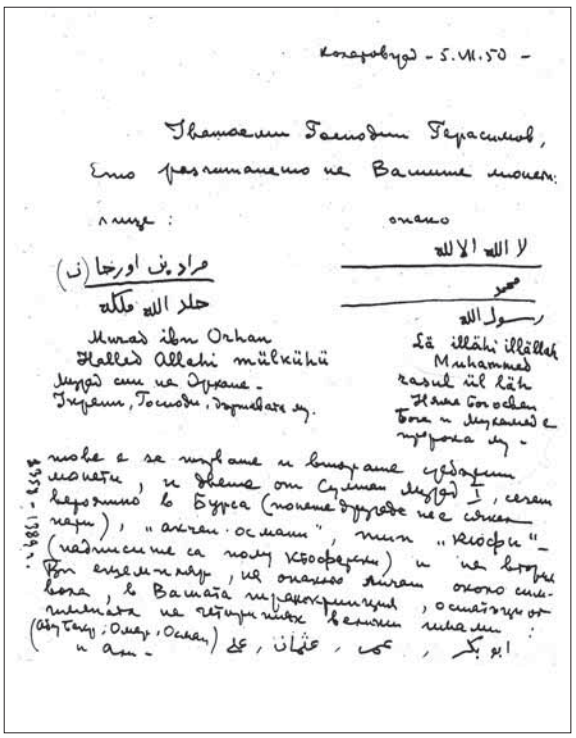

1

2

3

4

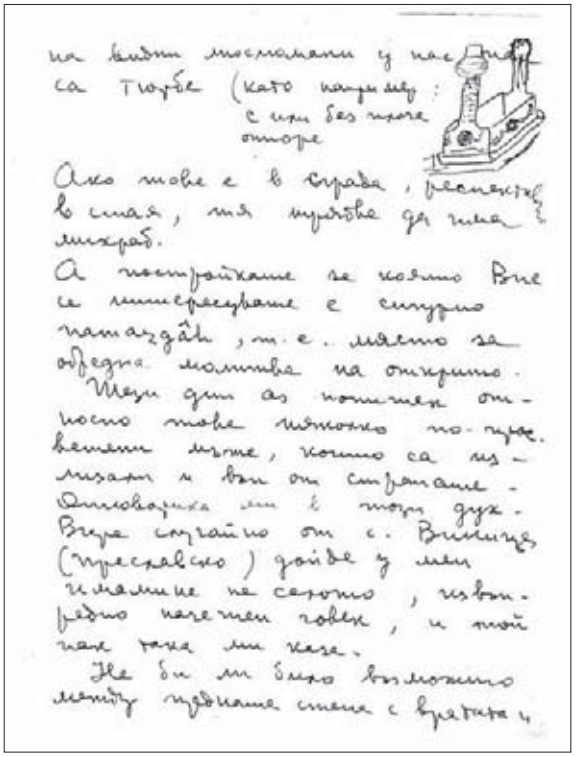

Табло IX

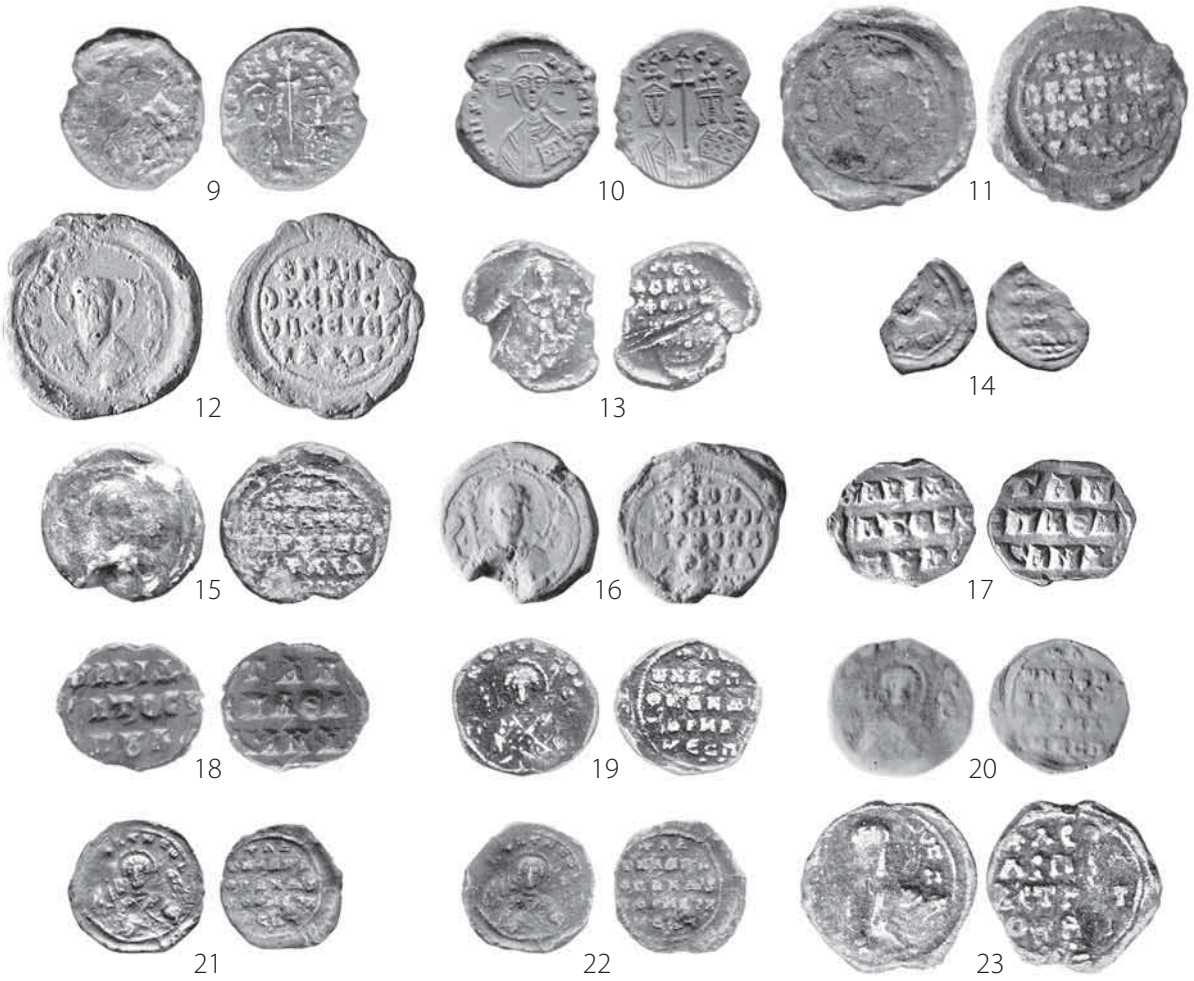

Табло X

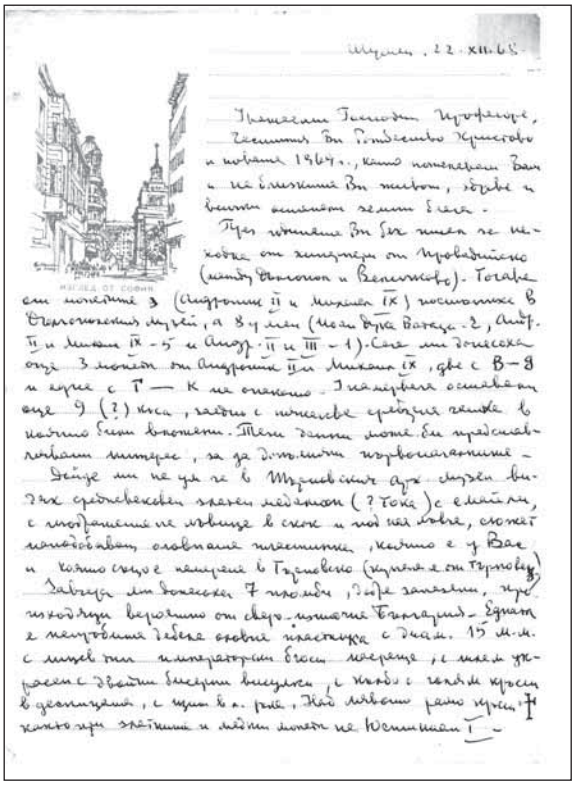

1

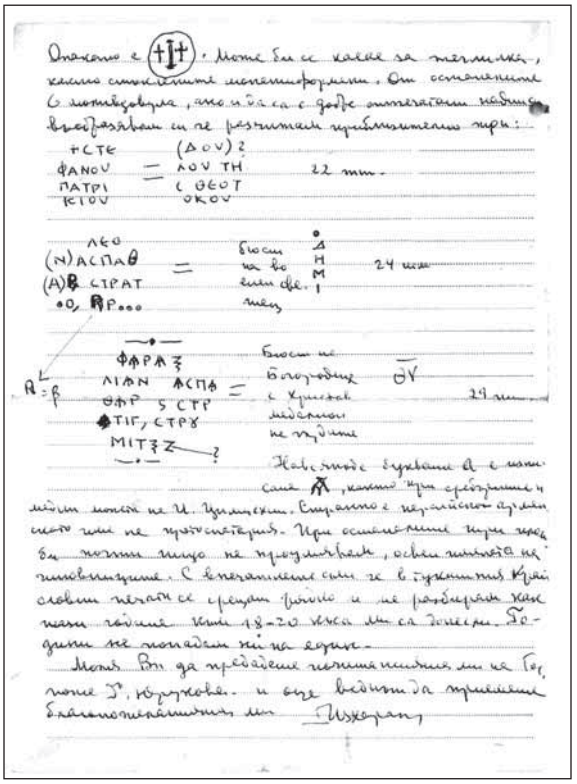

2

3

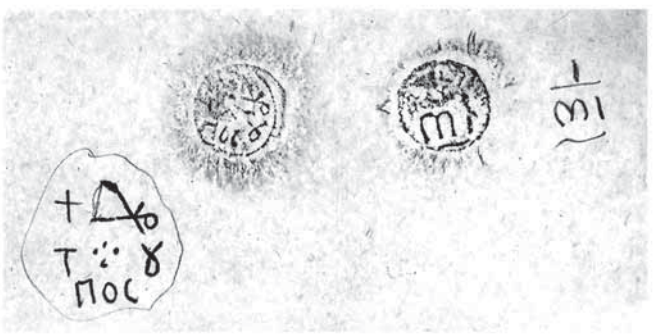

Табло XI

Табло XII

1 2 3 4

5 6 7 8 9

10 11 12 13 14 15

16 17 18 19

Табло XIII

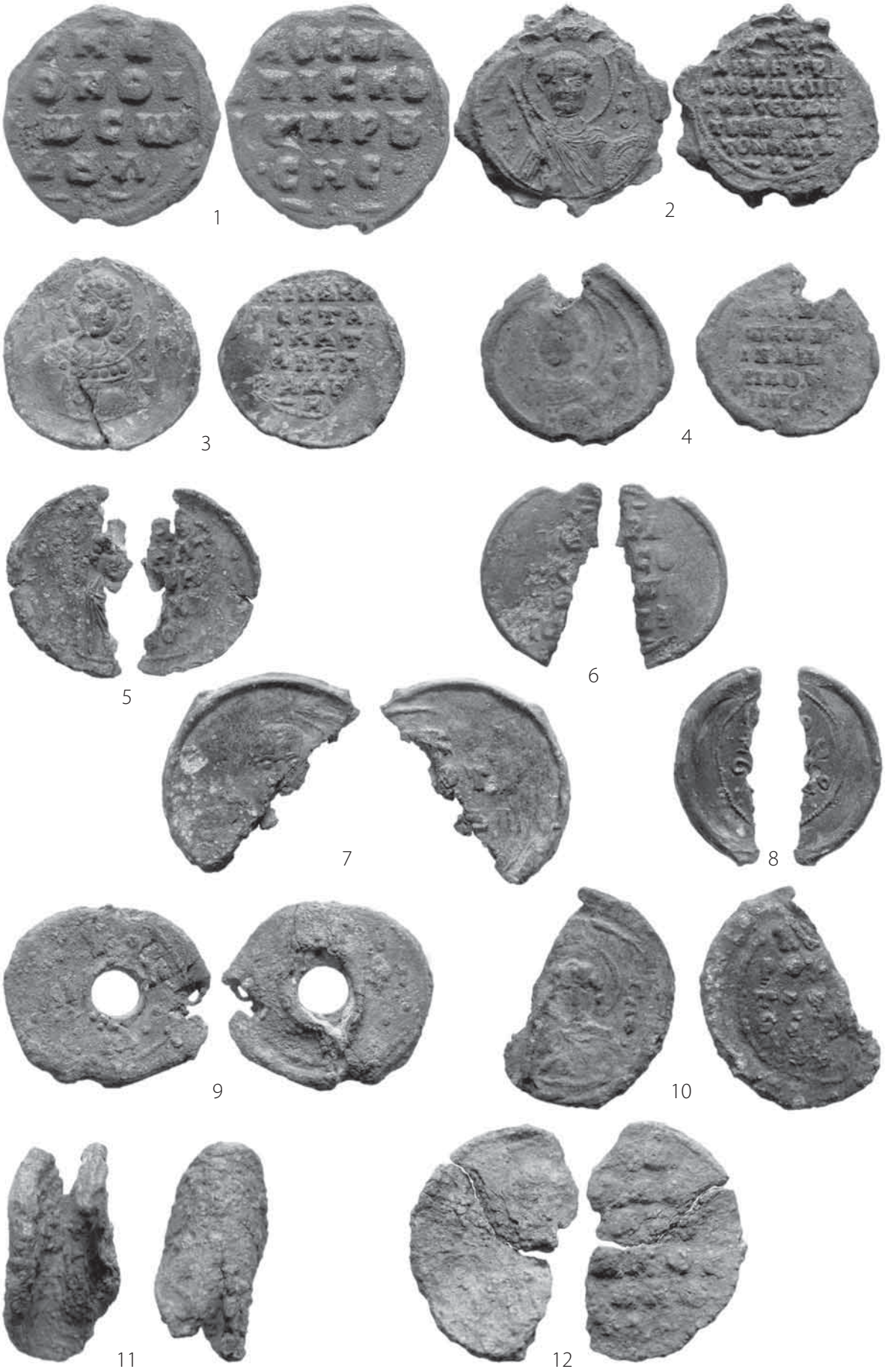

Табло XIV

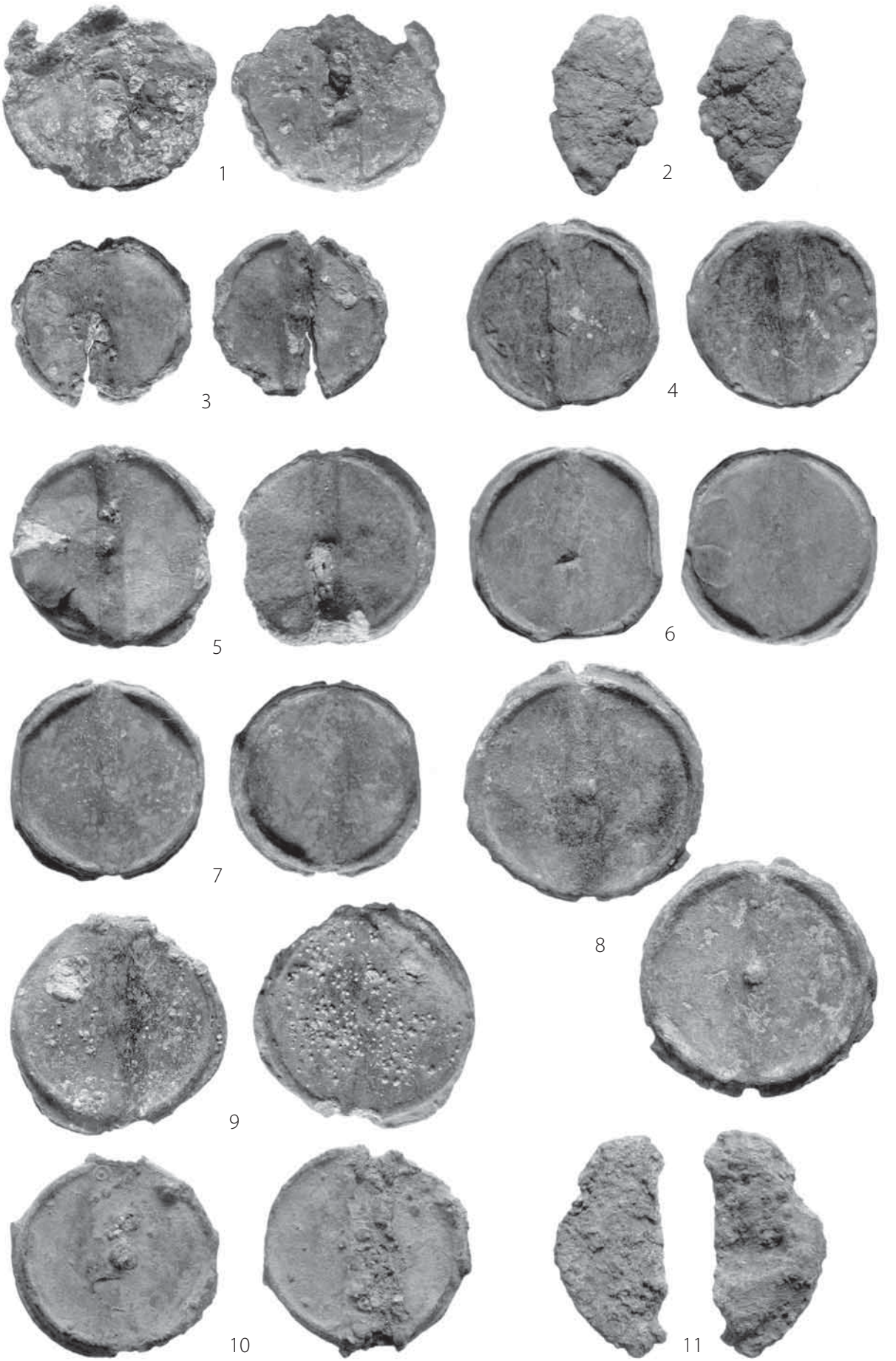

Табло XV

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Табло XVI

1 2 3

4

5 6

7 8

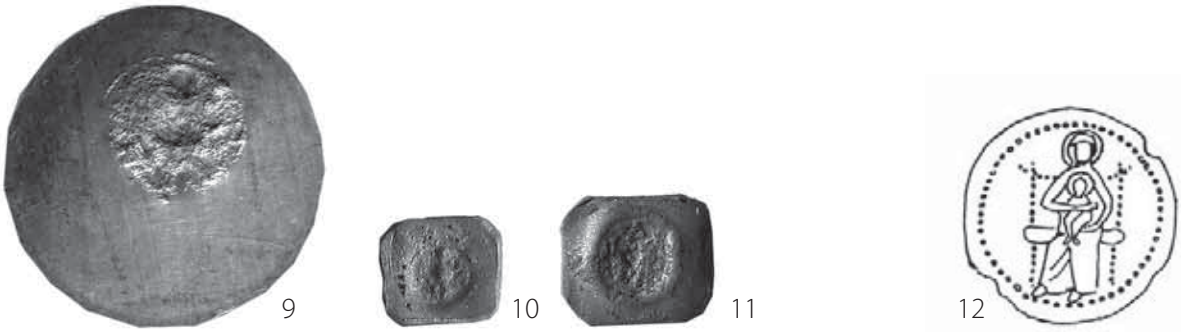

9 10 11

12

Табло XVII

1

2

3

4

5

6

7

8

Табло XVIII

1

2

3

4

5

6 7 8 9

10 11 12

13 14 15

16 17 18

Табло XIX

1

2

3

4

5

6

7

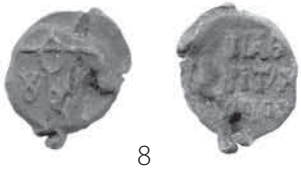
8

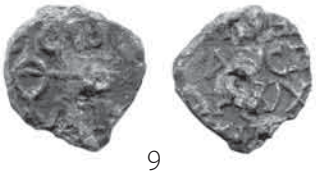
9

10

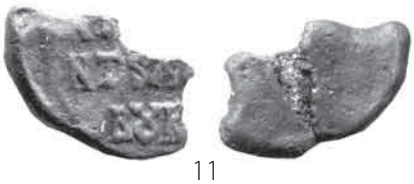
11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

Табло XX

1
2
3
4
5
6
7

8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22

23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38

Табло XXI

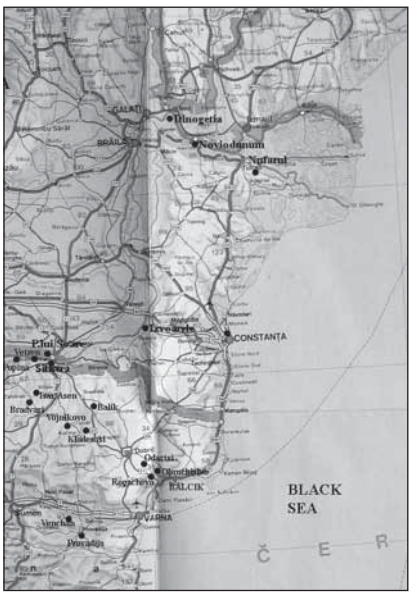

1

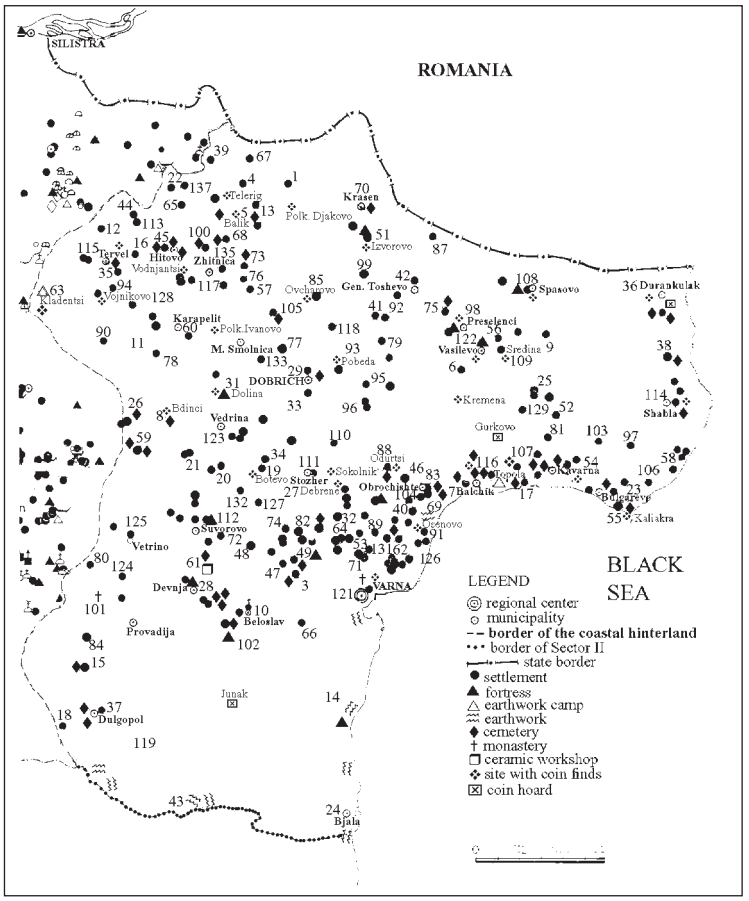

2

3

Табло XXII

1

2

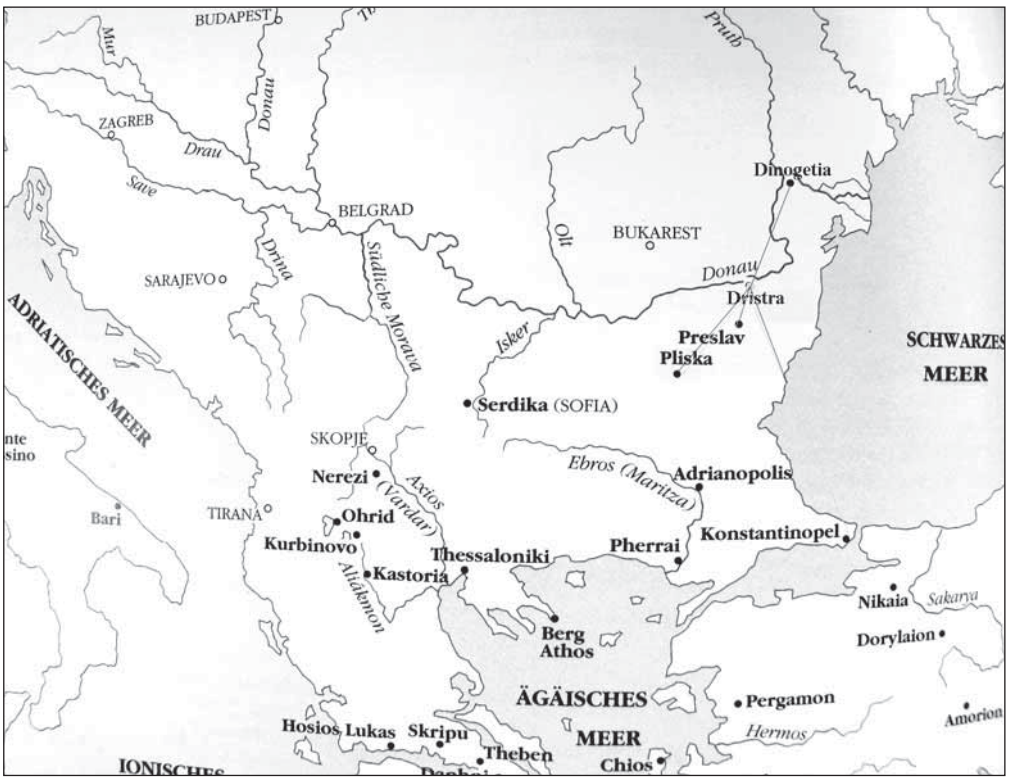

Табло XXIII

1

2

Табло XXIV

Табло XXV

1 2 3 4 5 6

7

Табло XXVI

1

2

Табло XXVII

1

2

3

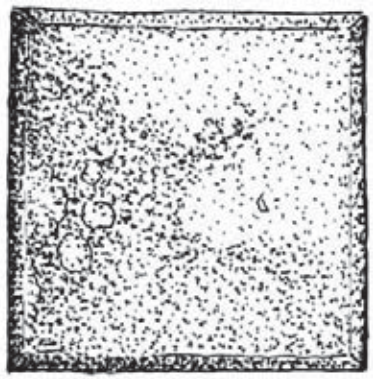

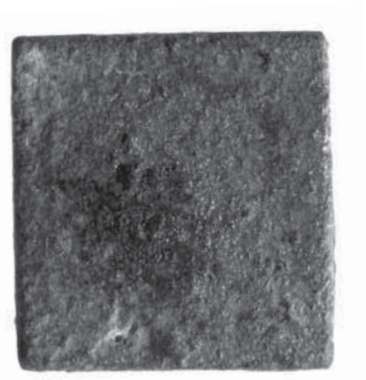

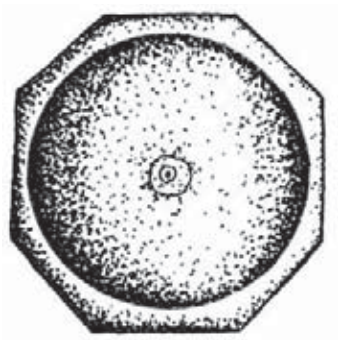

а

б

4

6

5

7

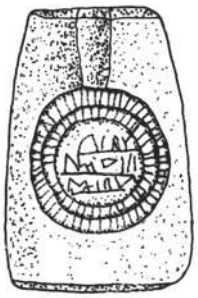

8

Табло XXVIII

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

Табло XXIX

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Табло XXX

1

2

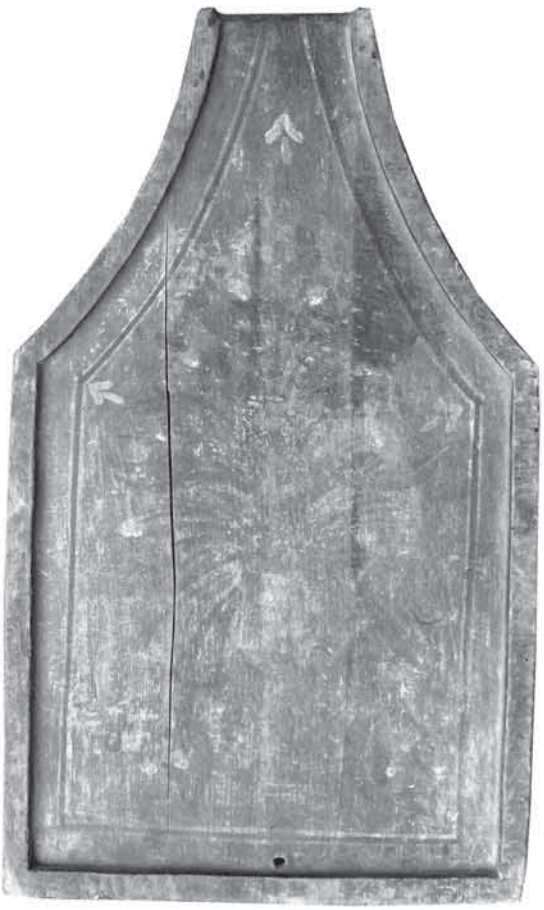

Табло XXXI

1

2

Табло XXXII

1

2

Табло XXXIII

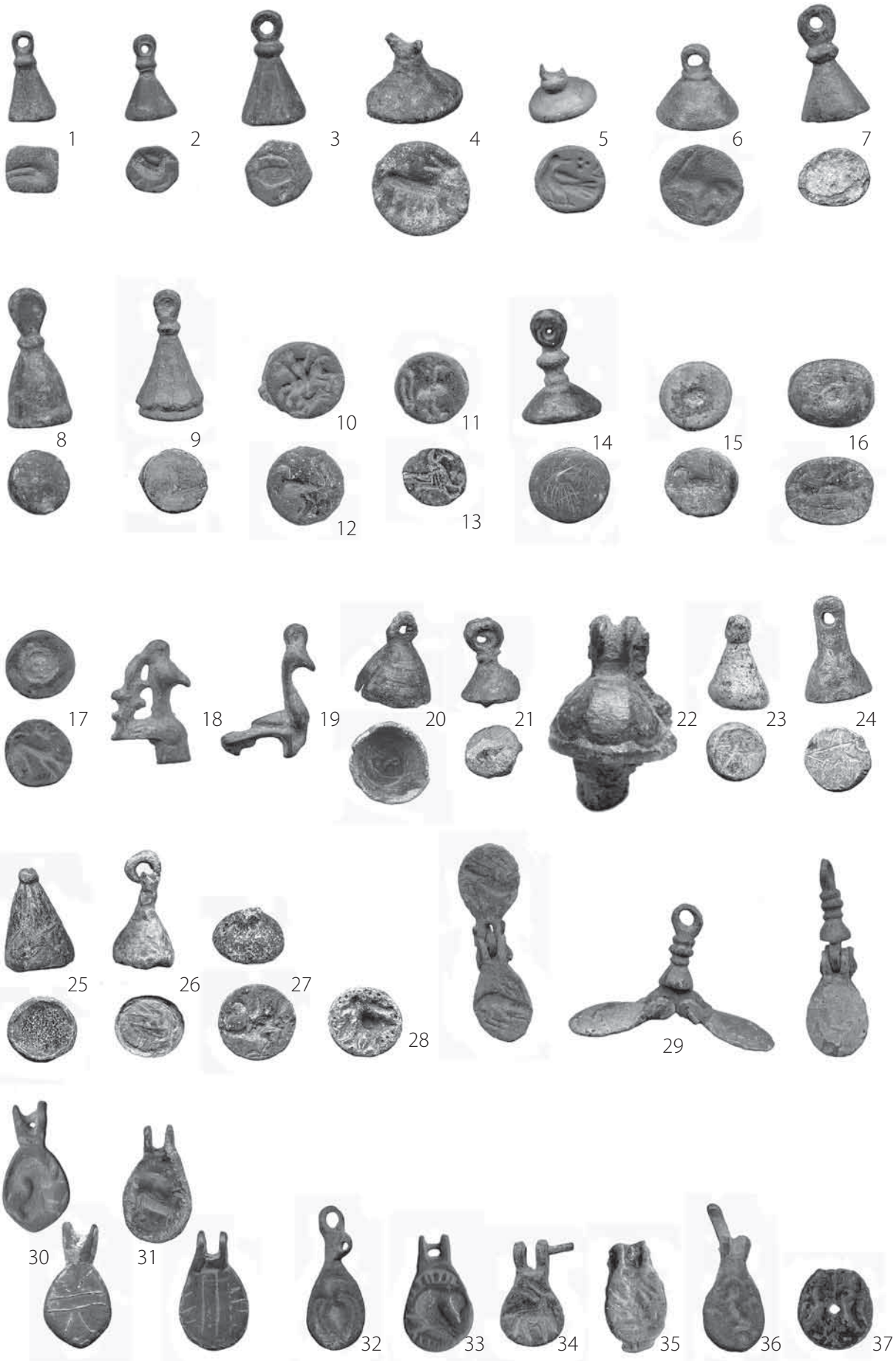
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37

Табло XXXIV

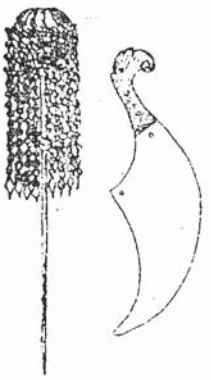

1

2

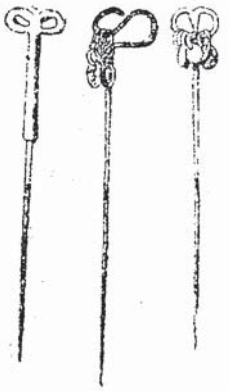

3

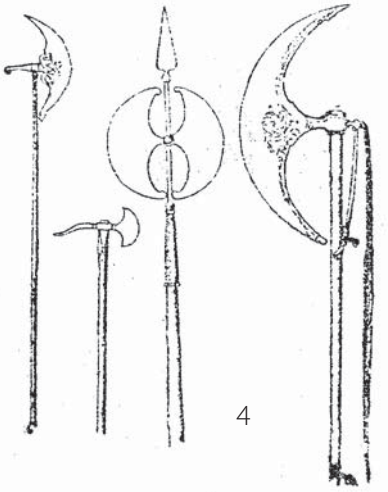

4

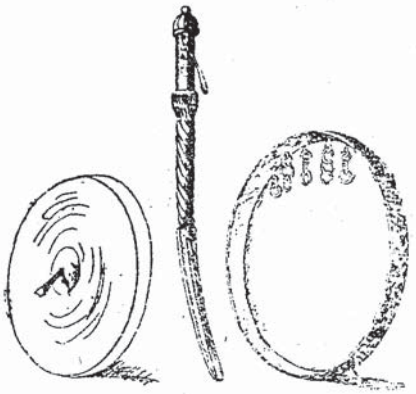

5 6 7

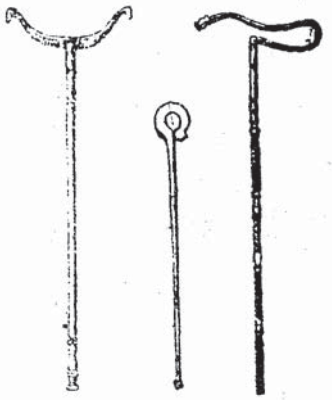

9а 8 9б

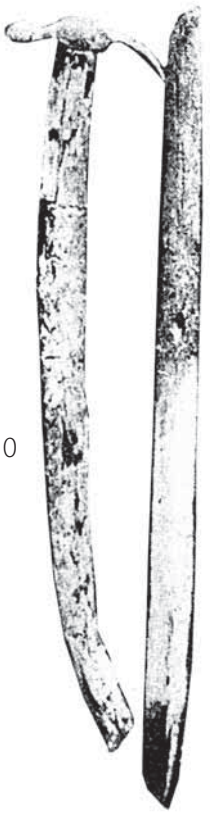

10

11

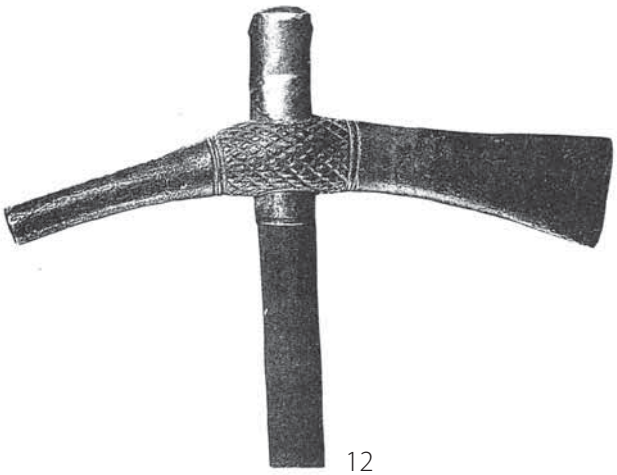

12

Табло XXXV

1

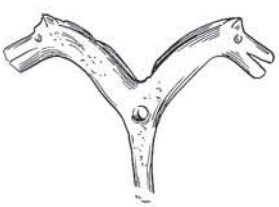

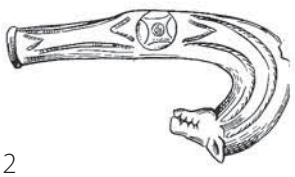

2

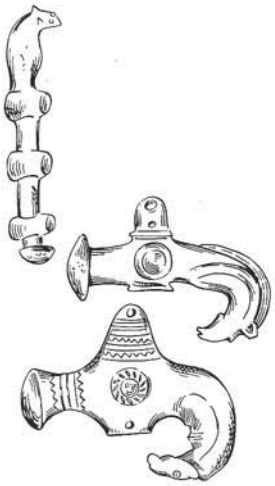

3

4

5

Табло XXXVI

1

2

3

Табло XXXVII

1

2

Табло XXXVIII

1

2

3

Табло XXXIX

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Табло XL